

ПРОФ. ДР АЛЕКСАНДАР СТАМАТОВИЋ

ИСТОРИЈА МИТРОПОЛИЈЕ
ЦРНОГОРСКО-ПРИМОРСКЕ
ДО 1918. ГОДИНЕ

 СВЕТИГОРА

Проф. др Александар Стаматовић

ИСТОРИЈА МИТРОПОЛИЈЕ
ЦРНОГОРСКО-ПРИМОРСКЕ
ДО 1918. ГОДИНЕ

Издавач

СВЕТИГОРА, Цетиње

За издавача

Протојереј-ставрофор Радомир Никчевић

Рецензенти:

Проф. др Предраг Пузовић

Проф. др Радош Љушић

Др Жарко Лековић, научни сарадник

Компјутерска и ликовна обрада
Миомир Крачковић

Штампа

ХКС „Спектар”, Подгорица

Тираж

300

Проф. др Александар Стаматовић

ИСТОРИЈА МИТРОПОЛИЈЕ
ЦРНОГОРСКО-ПРИМОРСКЕ
ДО 1918. ГОДИНЕ

Цетиње, 2014. године

*Површо̑а, Ми̑ро̑олија Цей̑и̑ска једина је свейосавска
ей̑ско̑ска с̑олица, која је без прекидања до данас сачувана,
и као таква законича прес̑оница и насљедница Пе̑ке Па-
и̑ријаршије (из говора председника Црногорске Владе др Лазара
Томановића, одржаног пред посланицима Црногорске Народне
Скупштине 15. августа 1910. године, поводом уздигнућа Књажевине
Црне Горе у ранг Краљевине, а књаза Николе у титулу краља).*

Црквена историја, као уосталом сви сегменти тематске историје има своје особености, и приликом истраживачког рада, као и интерпретације. Она подразумијева не само опште историјско знање истраживача и његову оспособљеност у методолошком смислу, него и проблемско, тј. теолошко. То нарочито важи за писање црквене историје у модерној историјској науци, која мора бити лишена пристрасности у вјерском смислу истраживача и интерпретатора, колико код се о томе може говорити, а да се не изађе из шаблонизираниог стереотипа констатације, на који се сви историчари, па и црквени позивају. Свакако да су црквене, тј. теолошке историје све до половине XX вијека мање или више биле оптерећене вјерским идентитетима аутора. Што се дубље иде у прошлост, и оне као такве анализирају, та оптерећеност, тј. пристрасност је и већа.

Ријетко која црквена институција, тј. епархија у Православљу има толико особености, као Митрополија Црногорско-приморска. Најприје је то она била у прошлости, а нарочито у садашњици својим положајем. Она је практично гранична Епархија и према Исламу и према Римокатоличанству. Вјерским и националним ратом који се десио у посљедњој деценији XX вијека на југословенским просторима, тај њен положај, како је речено је још више истакнут, јер се српски и православни идентитет и са запада и са истока у значајној мјери пореметио, нарочито у Хрватској, и на Косову и Метохији, и појединим дјеловима Босне и Херцеговине.

Друга њена особеност, која је издваја практично у прворазредност, је њена државотворност. Неспорно је да је Митрополија Црногорска, или како се још у то вријеме називала Цетињска (по свом катедралном мјесту) створила нововјековну црногорску државу. Од пада под османску власт крајем XV вијека, у њој се развија теократија, која пуни замах добија од почетка XVIII вијека, и траје до половине XIX вијека. Није претенциозно историјски аналитично тврдити, да није било Црногорске Митрополије и њених митрополита, не би било ни нововјековне црногорске државе, која опет свој континуитет везује за савремену црногорску државу.

И овај аспект међутим не треба изоловано посматрати. Државност што је Митрополија Црногорска дала Црној Гори није само уже црногорска, и коначна као таква. Она је и шире српска! У више вјекова робовања српског народа под османским завојевачем

Митрополија Црногорска била је једини континуирани и организовани дио српског народа у отпору према њему, нарочито у XVIII вијеку, када се из ње и њених митрополита, развијају први државни органи у Црној Гори. Иако је то у више наврата покушавала као институција, а и преко својих патријарха, тзв. Друга Пећка Патријаршија, или Друга Српска Црква, никада није успјела да на себе преузме улогу држатворног и ослободилачког фактора, тј. да покрене српски народ у аутохтону ослободилачку борбу, и створи му елементе државности и независности. Напротив, Митрополија Црногорска, као неспорно њен организациони дио то је успјела на свом простору. Она је надживјела укидање Патријаршије, и сама за себе, а опет позивајући се на наслеђе и континуитет Пећке Српске Патријаршије наставила и црквену и националну борбу.

Управо из наведених чињеница, јасно је да истраживачки рад и писање на тему историје Митрополије Црногорско-приморске није тематски скучен рад, сведен на голу теолошку историју. За период од пада под османску власт, када се гасе посљедњи остаци свјетовне власти Црнојевића у Црној Гори, до средине XIX вијека, када се у њој дефинитивно укида теократија, писање историје Митрополије Црногорско-приморске је заправо низ комбинација свјетовне и теолошке историје, да се често не зна, која чему тематски припада?

Није никаква новина констатовати да су вјерске институције и њихови челници, биле у историји некада мање, а некада више повезане са свјетовним догађајима, тј. да је црква обликовала свјетовне догађаје, али и они утицали на њу. Не само из наведених разлога постојања теократије у Црној Гори, него и због низа других без којих је писање модерне црквене историје немогуће, овај рад је осмишљен и конципиран као стални ток прожимања свјетовне и црквене историје. Тако читалац, био он стручне или лаичке провинијенције, у сваком моменту пратећи историју Митрополије Црногорско-приморске, може у основним цртама да прати и ток свјетовне историје на просторима које је она покривала, па чак и шире, ако је она утицала на њу. Стога је свјетовна историја дата у овом раду прегледног карактера. Циљ аутора није био да отвара нова неријешена историјска питања свјетовне историје, него да је представи као наслон на црквену, и укаже на детаље међусобног утицаја, појачавајући чињенице гдје је то у том смислу било потребно.

Континуитет историјског трајања Митрополије Црногорско-приморске као институције је безмало преко осам вјекова. Она је изворна српска Митрополија, тј. једна од групе српских епископија што их је основао Сава Немањић стварајући Српску Цркву. Без

обзира што је током времена мијењала свој статус и име, тј. од Епископије постала Митрополија, и што се најприје звала Зетска, а потом Црногорска или Цетињска, и на крају Црногорско-приморска, ради се о истој институцији у непрекидном трајању. Још једна њена особеност огледа се и у томе, што је она једна од врло малог броја српских епархија, које нијесу прекинуле ток свога рада и постојања, најприје османском окупацијом у XV вијеку, а потом и од укидања Пећке Патријаршије 1767. године.

Свакако да ни приликом оснивања Зетске Епископије 1219. године од стране Саве Немањића она није била Епископија без континуитета, тј. нешто ново, или нова црквена институција. Још од првих вјекова постојања и легализације Хришћанства у римској држави, запажа се и формирање неколико епископија које покрива данашња Митрополија Црногорско-приморска, са центрумом на Диоклијску Епископију. Није због тога ни било случајно што је митрополит Амфилохије Радовић у симболичком смислу обновио ову Епископију 2004. године. Управо из наведеног разлога, овај рад је концепцијски и хронолошки осмишљен као континуитет праћења Хришћанства на територији данашње Митрополије Црногорско-приморске, од његових првих присуства, затим римског, позно-римског, и дукљанско-зетског периода. Писање и интерпретирање историје Митрополије Црногорско-приморске, без овог уводног периода, било би лишено представе историјског континуитета до њеног стварања. Просто речено, аутор овог рада, исти је конципирао као представу Хришћанства читаоцу од његовог присуства на просторима данашње Митрополије Црногорско-приморске до 1918. године.

Посебно питање у писању историје Митрополије Црногорско-приморске је њено теренско лоцирање обраде. Већ је назначено, њена територија данас обухвата територију више епископија из римског периода, а затим из дукљанско-зетског периода. Територије данашње Митрополије Црногорско-приморске такође се у потпуности не поклапају ни са територијама Зетске Епископије и Митрополије до пада под османску власт. Тај тренд наставља се и у каснијим вјековима. До почетка XIX вијека Митрополија Црногорска имала је јурисдикцију и над Боком. Интеграцијом Боке у аустријску државу, та јурисдикција се губи, и траје све до 1931. године. Ослобођење и проширење крајева према западу и сјеверу 1878. године, условило је стварање Захумско-рашке Епархије, која је такође имала историјску основу. Она је као Будимљанска егзистирала и 20-их година, а потом и 40/50-их XX вијека, да би концем овог вијека опет била обновљена као Будимљанско-никшићка 1999. године.

Носећи се и са овим проблемским питањем, аутор овог рада се одлучио да у значајној мјери проучи и представи читаоцу све оне територије, које је током протока вјекова покривала данашња Митрополија Црногорско-приморска. Ипак се определијено везујући за оне територије у новијој историји, које су од почетка XIX вијека улазиле у састав црногорске државе која се еманциповала као таква. Зато је за период од почетка XIX вијека до 1918. године (када је Аустроугарска престала да постоји као држава) изузео простор Боке, Грбља и Паштровића, који су улазили у састав Бокоторско-дубровачке Епархије. Свакако да се у перспективи може очекивати писање историје Будимљанске и Бокоторско-дубровачке Епархије од неких других аутора.

Коначно, како се ради о огромном хронолошком простору, за који се претендује да буде представљен, како је већ назначено, од првих присуства Хришћанства на тлу данашње Митрополије Црногорско-приморске до савременог доба, аутор овог рада одлучио се да тај огромни временски простор представи у *главним и пресудним црквама*. Рад је осмишљен као хронолошки и проблемски континуирани ток, у којем је центрум црквена историја, са наслонем на свјетовну. Практично свака од представљених глава, тј. хронолошких периода или проблемских цјелина, заслужује да буде посебан рад, на којем би се безмало могла одбранити докторска дисертација. За очекивати је стога, да се у перспективи појави читав један том, који би хронолошки и проблемски представљао историју Митрополије Црногорско-приморске. Неки хронолошки периоди, или још прецизније проблематике из њене историје већ су обрађене, и ти радови ће бити анализирани у наредним пасусима.

Први корак ка прављењу интегралне историје Митрополије Црногорско-приморске, аутор овог рада направио је објављивањем 1999. године *Крајње историје Митрополије Црногорско-приморске 1219-1999. године*. Уз ово издање Митрополија Црногорско-приморска објавила је и шематизам за дату годину, који је био врло користан. Са њиме је по први пут од 1931. године представљено статистичко стање у Митрополији. Намјера аутора овог рада, је била да са издавањем оног из 1999. године, углавном лаичкој јавности у кратким цртама представи историју Митрополије Црногорско-приморске.

Распадом комунизма, бар оног у званичној форми у Црној Гори, и историографија, па и она црквена, донекле су ослобођени идеолошких и репресивних окова. Но, са друге стране, то је отворило простор разним манипулацијама у научном смислу, или ако се уопште може третирати као научни (?!). Посљедња деценија XX и прва XIX вијека, донијеле су у Црној Гори у политичком и културолошком

смислу јак покрет у оспоравању српског идентитета Црне Горе, и довођења у питање црквеног легалитета Митрополије Црногорско-приморске. Неспорно, на тим идентитетским постулатима заснива се нова црногорска држава створена 2006. године. У том смислу, у ове двије деценије настало је десетак радова, у интерпретацији историчара и публициста по разним темама из историје Митрополије Црногорско-приморске. Ради се суштински о политичким памфлетима, у којима је историјска наука само оквир или алиби. Њихов основни циљ је негација српског идентитета Црногораца, и оспоравање легалности Митрополије Црногорско-приморске.

Елементи црквене историје, тј. историје Митрополије Црногорско-приморске могу се наћи најприје у интерпретацији самих црногорских митрополита. Године 1754. митрополит Василије Петровић објавио је у Москви *Историју Црне Горе*. Иако се ова историја не може сматрати научном, углавном на основу предања, доступних извора које је сам имао у цетињском манастиру и другим манастирима, и периода XVIII вијека чији је савременик био, она је и написана. Њен циљ и амбиција су заправо били политички, тј. да руским државним круговима представи Црну Гору, и скрене пажњу на њу, у сврху помоћи и стављања под свој протекторат. Каснијој историографији ова Василијева историја послужиле је и као извор.

У часопису Грлица, 1835. године на Цетињу је објављена *Крајинска историја Црне Горе* у ауторству митрополита Петра I Петровића. Иако није сачувана у оригиналу, и претпоставља се да је могла бити шира, и ова историја даје још неке детаље из историје Митрополије Црногорско-приморске, и такође је касније послужила и као извор. Током XIX вијека јављају се и ембриони црногорске историографије. Њихови аутори су Срби извањци, који су у неколико периода боравили у Црној Гори, углавном као администратори код црногорских господара. Ти радови су сљедећи: Сима Милутиновић, *Историја Црне Горе*, Београд, 1835; Милорад Медаковић, *Повјесница Црне Горе*, Земун, 1850; Димитрије Милаковић, *Историја Црне Горе*, Задар, 1856; Ђорђе Поповић, *Историја Црне Горе*, Београд, 1896. Ови радови такође су дијелом засновани на изворима, који су ауторима били доступни у цетињском и другим манастирима на територији Црне Горе, као и усменој традицији и локалитетима које су обилазили. Сви наведени аутори су црквену историју третирали као свјетовну, или државну, и обратно. Заправо никада нијесу направили јасну разлику између њих, што је и разумљиво, јер су разматрали период теократије. Чак и ове историје послужиле су историчарима у XX вијеку једним дијелом као извор.

Друга половина XIX вијека биљежи и прве обраде црквене историје Митрополије Црногорске. Ради се махом о чланцима, ко-

ји се заснивају на анализи објављених извора, или извора до којих су аутори долазили боравећи у Црној Гори, и обилазећи одређене црквено-манастирске локалитете. Њихов предмет обраде је покушај да се одреде сједишта Зетске Епископије и Митрополије кроз вријеме, положај појединих манастира, као и положај црногорских митрополита под османском влашћу. Ради се дакле о старијој црквеној историји Митрополије. За разлику од претходно наведених радова, ови се одликују знатно квалитетнијим приступом методолошког истраживања, и критичком способношћу према простој фабуларизацији и идеализацији.

Први аутор је архимандрит Нићифор Дучић, родом Херцеговац, који ће једно вријеме имати запажену улогу у администрацији књаза Николе, са којим ће се касније хладно разићи и напустити Црну Гору. Други је руски конзул у Скадру Иван Јастребов. У ауторству Нићифора Дучића настали су ови радови: *Врањина у Зетџи и крисовуље на Цетџињу*, 1870; *О љрађи за срџску истџорију*, 1880; *Јетџискоџије Зетџска и Дабарска*, LVII, 1884. Јастребов је објавио чланак *Јетџискоџија зетџска, 1880*. Сви чланци објављени су у „Гласнику Српског ученог друштва.“

Ово су међутим били радови који су објављени ван Црне Горе, и од аутора који нијесу били родом из ње. Прве радове из домена црквене историје Митрополије Црногорске који се могу сматрати аутохтоним, објавио је свештеник Филип Радичевић, на тему *Православна црква у Црној Гори*, 1889. године, и *Крајџки љоџлед на наше свешџенствџво у љрошлџстџи и садашњџстџи*, 1895. године. Оба рада објављена су у часопису „Просвјета“, који је излазио на Цетињу. Први рад је само донекле историјског карактера, јер у виду увода доводи континуитет приче до главне теме, а то је положај Цркве у доба књаза Николе, тј. до савременог доба у којем је он био. И други рад је у истом смислу. Међутим, они се у каснијем периоду могу узимати и као извори.

У другој половини XIX вијека појављује се и читав сет радова који се могу сматрати објављеним изворима и њиховом анализом. Од истраживача извањаца југословенске припадности, који објављују радове до пада Зете (Црне Горе) под османску власт то су: Fran Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusij*, Wiena, 1858; Šime Ljubić, *Listine o odnošaju između južnoga Slovenstva i Mletačke republike 1423-1452*, knj. IX, Jugoslovenska Akademija Znanosti i Umjetnosti (JAZU), Zagreb, 1891.

Период од пада под османску власт до почетка XIX вијека обрађен је од слџдећих аутора у презентацији и анализи извора: Šime Ljubić, *Rukovijet jugoslovenskih listina*, Starine JAZU; Александар

Александров, *Двије синђелије владике Пеџра I*, Србски магазин, 1898. Србско далматински магазин објавио је и сљедеће изворе: *Писмо Арсенија папирјарха њећкој њројојоју Бошку*, 1849; *Синђелија њоја Алексе Радичевића њароха њодјоричкој*, 1865; *Поучиџелно њисмо папирјарха Арсенија на свеиџенике и народ у Подјорици*, 1867. Гласник Српског ученог друштва објавио је у више година: 1884, 1885. и 1886. године *Маџеријале за иџторију Црне Горе из времена владања владике Пеџра I*. Зета је 1885. године објавила *Прилоје за иџторију Црне Горе (Писма владике Данила)*.

Неки истраживачи црквене историје родом из Црне Горе такође у другој половини XIX вијека објављују изворе, а већ су поменути. Од простог описа стања без већег степена критичке анализе, они имају надградњу у објављивању извора и њиховој критичкој анализи. Свакако су најзначајнији радови Марка Драговића и Филипа Радичевића. Марко Драговић објављује *Priloge za istoriju Crne Gore iz vremena vladika iz razlicitih plemena*, Starine JAZU, 1887. Филип Радичевић је много плоднији, и изворе објављује у цетињском часопису Просвјета. По годинама и књигама списак извора које је он објавио је сљедећи: *Архијасџирска окружница којом се јосјодар владика Пеџар I објављује свеиџиџелем народним*, X, 1889; *Окружница јосјодара владике Саве Пеџровића народу Паиџировићскоме*, XI, 1889; *Пеџар I даје синђелију свеиџенику зетјскоме*, VI, 1890; *Госјодар владика Сава даје синђелију Герасиму Зелићу*, III-IV, 1891; *Госјодар владика Сава њроизводи за њројојереја Ивана Појовића*, III-IV, 1891; *Гаврил папирјарх њећки њовјерава Захомлију свејоме Василију*, XII, 1893; *Миџројолиџ Пеџар издаје синђелију Ђуру Пеџровићу*, III, 1895; *Посвећење за еијскоја Пеџра I*, XI, 1895; *Мојсеј, папирјарх срјски њосвећује Бошка Појовића за њројојрезвиџера*, III, 1896.

Уз Драговића и Радичевића свакако треба поменути и црногорског дипломату Митра Бакића, који је 1878. године објавио рад *Црна Гора њод ујравом владика*. Рад је објављен у Часопису Министарства народне просвјете у Петрограду, у броју 198. Бакић се краће осврнуо на период до пада Зете - Црне Горе под османску власт, а затим се у неколико поглавља бавио црквеном историјом Митрополије до свршетка владавине Петра II Петровића, да би га завршио расправним поглављем о питању да ли се ради о Зетској или Црногорској Митрополији? Репринт овог издања појавио се у Црној Гори у савременом добу 1995. године, а приређивач је био мр Миле Бакић.

Црквени историчари су неколико пута покушавали да реконструишу списак зетских епископа и митрополита, а касније и црногорских. Што је прошлост била дубља, њихова идентификација и

хронолошко лоцирање било је теже и мање прецизно, јер је било и мање извора. Током истраживања, појављивала су се у до тада малобројним изворима и нова имена епископа и митрополита. Прављење хронолошког списка зетских епископа и митрополита, и каснијих црногорских, тако има релативно широк распон од више од једног вијека.

Први покушаји могу се наћи у *Историји Црне Горе*, објављеној у Београду 1835. године, у ауторству Симе Милутиновића-Сарајлије. Након њега, списак се може наћи и код Нићифора Дучића, у расправи *Јепископџије Зетска и Дабарска*, објављеној у Гласнику СУД 1884. године. Иларион Руварац објавио је такође списак, у чланку *Владике зетске и црногорске*, у цетињској Просвјети 1892. године. Правећи компилацију оба списка, упоредно са подацима које је дао и Димитрије Милаковић, Душан Вуксан је такође саставио нови списак, или каталог епископа и митрополита, у цетињском часопису Записи, од августа 1935. године. Два рада општег тематског карактера, такође допуњују састављање списка. Из рада Миодрага Пурковића *Српски епископи и митрополији средњега века*, Хришћанско дело, Скопље, 1937. године, могу се наћи подаци за наведени период. Коначно, деценијама послеје, епископ шумадијски Сава, објавио је дјело *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 1996. године.

Цетињски љетопис налазио се у ризници цетињског манастира, и узима се као историјско дјело, али и као извор. Он међутим нуди имена црногорских митрополита у XVII вијеку, и то не потпуно, тј. тек са митрополитом Мардаријем од 1638. године. Период црквене историје распона од пада под османску власт до Данила Петровића, објављује као грађу из цетињског манастира Душан Вуксан у цетињским Записима, под насловом *Владике из разних њлемена 1516-1696*, књ. XVII, 1937. године. Допуну већ поменутог Руварчевог чланка, на основу извора из цетињског манастира, који нијесу могли бити доступни Руварцу, урадио је Павле Аполонович Ровински такође у цетињској Просвјети, само годину дана послеје Руварца. Новина у тврдњама Ровинског било је расправљање чињенице да ли је поред зетског митрополита постојао и зетски епископ, подређен митрополиту?

Ровински даје много већу разраду црквене историје Митрополије Црногорске у трећем тому свог дјела *Црна Гора у прошлости и садашњости*, објављеном 1915. године у Петрограду, а које је коначно (и нажалост тек) 1994. године објављено код нас у потпуности, и у преводу на српски језик. Још један Рус, поред Ровинског, у свом дјелу обрађује и црквену историју Митрополије, то је дипломата Константин Петковић. Он на руском језику 1877. године

објављује рад *Црна Гора и Црногорци*. За период краја XVII и почетка XVIII вијека објављена је грађа из архива у Венецији, која третира Црну Гору. И у овом издању између бројних чињеница, могу се наћи и оне које се тичу црквене историје. Збирка докумената је под насловом *Il Montenegro da relazioni dei provveditori 1687-1735*, Roma, 1896. Репринт овог издања појавио се у Црној Гори 1998. године.

Током XIX вијека појављују се издања која говоре о Црној Гори, у ауторству странаца који су у њој боравили, и сусријетали се са Црногорцима. Из читавог низа чињеница које су они презентовали, могу се наћи и оне које се тичу црквене историје. Први је француски пуковник Вијала Де Сомијер. Био је командант Херцег Новог и гувернер которске провинције у доба француске окупације Боке. Године 1810. посјетио је Црну Гору и лично се сусријетао са митрополитом Петром I. Његово дјело *Историјски и политички поглед у Црну Гору*, објављено је у Паризу 1820. године (*Voyage historique et politique au Montenegro...*, Paris, 1820). Други је Анри Делари, секретар књаза Данила од 1856. до 1859. године. Он је написао два рада. Први је објавио у Паризу 1862. године, а други такође исте године (*Voyage au Montenegro, Reveue del Algeire et des colonies*). Трећи Француз је историчар и публициста Франсоа Ленорман, који је Црну Гору посјетио 1865. године, и написао књигу *Турци и Црногорци* (*Turces et Montenerins*, Paris, 1866). Од Руса итиче се дјело Јегора Коваљевског *Црна Гора и словенске земље*, објављено у Петрограду 1872. године. Он је у више наврата боравио у Црној Гори (1841, 1854, и 1864. године).

Почетак XX вијека обиљежен је што се тиче проучавања историје Митрополије Црногорске серијалом од пет чланака Павла Чупића *Српска православна црква у Црној Гори* 1901. године, објављеним у Гласнику православне Цркве у Краљевини Србији. Иако директно нијесу посвећене црквеној историји, двије монографије Владана Ђорђевића обухватају дијелом тему која се тиче историје Митрополије Црногорске. Оне су засноване на документима из архива у Бечу. То су монографије под називима: *Црна Гора и Аустрија у XVIII веку*, Београд, 1912, и *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, Београд, 1924. Са другог центра историјских извора везаних за Црну Гору, па и њену црквену историју - архива у Ватикану, појављује се такође монографија Јована Радонића *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд, 1950.

Познати српски историчар родом из Црне Горе - Глигор Станојевић, донио је за доба издања својих књига нове изворне детаље из домена црквене историје, иако ти радови нијесу стриктно те тематике, али је њихов центрум у обради времена и личности два цр-

ногорска митрополита. Ти радови су: *Црна Гора у доба владике Данила*, Цетиње, 1955, и *Митрополији Василије Пејровић и његово доба*, Београд, 1978. Године 1991, Чедомир Лучић објављује у Титограду рад *Митрополији Пејар Први Пејровић*. Групаацију радова који би се макар и дијелом могли подвести под црквену историју, са центрумом у обради времена и личности неког од црногорских митрополита, заокружује чланак Петра И. Поповића *Никанор Ивановић Њеџиш*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1959. Османски период и положај Митрополије у њему може се сагледати и у радовима експерта за овај период Бранислава Ђурђева: *О огласку црногорској владике Пахомија у Цариград у другој половини XVI века*, Историјски часопис, 1951; *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, Сарајево, 1953; *Ситни прилози из историје Црне Горе у XVI и XVII веку*, Годишњак Друштва историчара БиХ, Сарајево, 1956.

Појављују се и радови који третирају улогу, положај и карактеристике Митрополије Црногорске у одређеним периодима. Први је рад црногорског историчара Новака Ражнатовића *Положај и улога цркве у Црној Гори 1852-1878*, Историјски записи, Титоград, 1961. Он обрађује положај и улогу Митрополије у периоду владавине књаза Данила Петровића, и први период владавине његовог насљедника књаза Николе. Заснован је на до тада само дијелом кориштеним изворима, и по томе представља новину. У њему се могу наћи и бројни статистички подаци, што је такође новина. Рад Петра Стојановића објављен такође у часопису *Историјски записи* под насловом *Неки проблеми положаја и улоге цркве и црквене организације у Црној Гори* хронолошки је шири од Ражнатовићевог рада. Он обрађује период од XVIII до почетка XX вијека. Његов центрум је економски положај и моћ Митрополије у црногорском друштву, као и улога и утицај Митрополије као институције, и њеног свештенства на то друштво.

У истраживању историје Митрополије Црногорско-приморске немогуће је заобићи улогу и рад Душана Вуксана у цетињском часопису *Записи*. Овај часопис је иначе имао немјерљиву улогу у развитку изучавања историје Црне Горе. Вуксан је у овом часопису отишао корак напријед, па је почео објављивати и грађу из разних периода црногорске историје, па и ону везану за историју Митрополије.

Грађа коју је он објављивао може се подијелити на два периода, тј. од половине XV вијека до свршетка теократије у Црној Гори 1851. године, и период књажева Данила и Николе. За први период то су ови наслови: *Неколико докумената махом из епохе Црнојевића*, 1939; *Владике из разних њемења 1516-1696*, 1937; *Писма*

ићких папирјарха Зећанима, 1939; *Пој Стефан криптикује папству*, 1939; *Игуман Мојсије архимандритиу Петру*, 1940; *Писмо јеромонаха Саве Петру I*, 1936; *Јеромонах Михаило митрополиитиу Петру I*, 1937; *Још неколико докумената из приватних архива*, 1939; *Архивска грађа за историју Црне Горе*, 1941. За други период то су наслови: *Сићни прилози*, 1928; *Реџулисаше свешћеничких прихода*, 1936; *Једна жалба калуђера Михаила и др. књазу Данилу*, 1937; *Жалба калуђера манастира Св. Стефана ииерској књазу Данилу*, 1937; *Никодим јеромонах жујској манастира књазу Николи*, 1937. За овај период може се уврстити и користан сет извора које је објавио Ристо Драгићевић такође у Записима 1940. године, под насловом *Ошћуси владице Никанора*.

Поред Душана Вуксана од свршетка Другог свјетског рата као објављивач извора из историје Црне Горе, а самим тим и историје Митрополије у оквиру њих истиче се Јевто Миловић. Његови објављени извори имају хронолошки континуитет. Почињу најприје са радом *Зборник докумената из историје Црне Горе 1685-1782*, објављеним на Цетињу 1956. године. Ради се о кореспонденцији црногорских митрополита у назначеном периоду, тј. кратко претпетровићком периоду, а потом митрополита: Данила, Саве, и Василија Петровића, те Арсенија Пламенца. Хронолошки се извори даље настављају на двотомни зборник, са насловом *Петар I Петровић, Писма и дрући документи*, књ. 1-2, Титоград 1987/88. године. За период живота и рада митрополита Петра I Петровића изашла је збирка извора под симболичким називом *Фреске на камену*, Титоград, 1965. Приређивачи нијесу били по струци историчари (Бранко Бањевић-Сретен Перовић-Милорад Стојовић). Овдје је објављен један дио посланица митрополита Петра I, затим *Кулук*, *Стеја*, *Крајка историја Црне Горе*, и његови књижевни радови. Период митрополита Петра I кроз изворе заокружује рад Александра Форишковића *Неколико докумената о завладичењу Петра I Петровића Њејоша*, објављен у Историјским записима у Титограду 1969. године.

Период митрополита Петра II Петровића у виду извора најприје је обрадио Мираш Кићовић кроз наслов *Петар Петровић Њејош*, *Писма*, књ. 1-7, Београд, 1951. У много ширем облику изворе из периода Петра II објављује Јевто М. Миловић 1986. године у Титограду. Један број докумената из којих се види имовински статус Митрополије може се наћи у зборнику *Црногорске исправе XVI-XIX вијека*, Цетиње, 1964. У истом смислу али са другог тематског аспекта може се узети у обзир и збирка докумената под насловом *Црногорски Сенати 1875-1879*, Подгорица, 1997. Сасвим други аспект виђења - спољњи, може се наћи у збирци докумената *Руски извори о Црној Гори од краја XVII до средине XIX вијека*,

Подгорица-Москва, 1992. Ради се о извјештајима руских конзула и путника, у којима је поред Црне Горе обухваћена и Бока.

Архивска грађа о историји Митрополије Црногорско-приморске налази се у неколико архива, и може се подијелити по периодима и ужим темама. Она је махом новијег карактера, јер се тиче XIX и XX вијека. За период од 1852. до 1878. године, тј. период књаза Данила и први период књаза Николе, грађа се налази у Архивско-библиотечком одјељењу Народног музеја Црне Горе на Цетињу, у фондovima: Данило I, Приновљени списи, Никола I и Сенатски списи. У овим фондovima она је за проучавање историје Митрополије фрагментарног карактера. У нешто ширем обиму грађа се може наћи у истој установи за период после 1878. године, у фонду Накнадно инвентарисани разни списи. Ради се о кореспонденцији Митрополије са свештенством.

Берлинским конгресом 1878. године Црна Гора је призната као независна држава, и територијално је проширена. Услиједиле су деценије њеног мирнодопског живота и развоја, толико неуобичајене за њу. У овом периоду Митрополија је потпуно изградила свој унутрашњи живот у разним аспектима, а најприје организационом, законском, имовинском и образовном. Стога је за овај период до почетка Првог свјетског рата и највише грађе. У истом периоду и држава Црна Гора је усавршила и проширила свој административни систем. Митрополија је у овом периоду у организационом смислу била повезана за црногорском просвјетом. Тако се грађа за овај период може наћи у фонду Министарство просвјете и црквених послова. Један дио грађе може се наћи у сегментима и у фондovima Министарство унутрашњих послова и Министарство финансија. Сви фондови налазе се у Државном архиву Црне Горе на Цетињу. У архивском одјељењу Државног архива на Цетињу у Бару, налази се фонд Манастир Доњи Брчели. Ради се о архиви истоименог манастира и парохије од 1874. до 1956. године.

Други сет докумената за период друге половине XIX вијека до 1918. године може се наћи у Архиву Митрополије Црногорско-приморске на Цетињу. Заправо грађа у овом архиву почиње са 1873. годином. У питању је грађа Црногорске и Захумско-рашке Епархије, Светог Синода, Конзисторија, парохија, манастира и Цетињске богословије, те се у том смислу може идентификовати и са фондovima. Грађа је 1997. године враћена Митрополији Црногорско-приморској од стране Државног архива Црне Горе. Иако је уобличена у фондове по годинама, грађа међутим документационо није нумерисана. Како је почетком 1916. године Црна Гора била окупирана од аустроугарских трупа, а њена државна администрација у земљи као изворно црногорска престала да функционише, у овом архиву

налазе се корисни извори управо за период окупације, а којих нема у вези са Митрополијом, или их има врло мало у Државном архиву.

Поред изворне и објављене грађе, за период друге половине XIX вијека до 1918. године, као извор може да послужи штампа, било да се ради о новинама или календарима и часописима. И још прије овог периода, тј. у периоду Петра II Петровића у часопису-календару *Грлица* могу се наћи фрагментарни извори корисни за проучавање историје Митрополије. Од штампе истичу се најприје *Црногорац*, који је излазио од 1871. до 1873. године, а затим и *Глас Црногорца*, који је у суштини наставак овог претходног листа. Свакако да се неки сегменти везани за историју Митрополије могу наћи и у другој штампи која је излазила у Црној Гори од почетка XX вијека до 1916. године. Најочигледнији облик експлоатације извора за историју Митрополије у часописима може се наћи у облику шематизама, који су излазили у оквиру државних календара: *Орлић* 1865-1870; *Грлица*, 1889-1893, 1896/7; *Државни календар Књажевине (Краљевине) Црне Горе*, 1907-1914. Часопис *Просвјета* био је званичан часопис Министарства просвјете и црквених послова. У њему су објављивани разни расписи, наредбе и упутства црквених власти, неки закони и сл, а већ је назначено и расправе и извори из историје Митрополије. У сличном контексту је случај и са *Црногорцем* и *Гласом Црногорца*.

Конечно, као извори за историју Митрополије од половине XIX вијека до 1914. године могу да послуже и закони, било они општег карактера, у којима је фрагментарно обрађиван и статус Цркве, или конкретни црквени закони. Од општег карактера истичу се *Законик Данила I* из 1855. године. У смислу објављеног извора са коментаром и анализом као најзначајнији аналитичар (а било је и других) објавио га је Јован Р. Бојовић у Титограду 1982. године. Послије тога је 1888. године издат *Општински имовински закон за Књажевину Црну Гору*, у којем се могу наћи имовински аспекти везани за Митрополију. У истом смислу, такође Јован Р. Бојовић објавио је у Подгорици 1992. године рад *Усвајање шексџа Општинског имовинског закона за Књажевину Црну Гору*. У њему је такође дијелом објавио закон као извор, и извршио његову анализу. Године 1905, издат је и *Устав Књажевине Црне Горе*, у којем се такође могу наћи извори за статус и положај Митрополије у црногорској држави. Други аспект представљају чисто црквени закони, тј. црквено законодавство, у које се могу уврстити и разни званични дописи, упутства и наредбе. Ове законе као и дио подзаконских аката, дописа, уредаба, упутстава и наредби штампала је државна штампарија. Овај сет извора предњачи најприје у Уставима Светог Синода и Консистоарија из 1904/05. године.

Посљедњи црногорски митрополит у независној црногорској држави био је Митрофан Бан. Прошао је архијерејски пут у независној црногорској држави, потом током окупације Црне Горе 1916/18. године аустроугарског колаборатера, и коначно ујединитеља у послу унификације Српске Цркве. Објављени извори везани за њега дакле обухватају различите периоде. Они су: *Бесједe Миџројолиџа Миџрофана Бана*, Цетиње, 1902; *Сџоменица о двадесетџиетџојодишњџици архијерејске службе њџеговој џреосвешџенсџива Миџројолиџа Црне Горе Миџрофана Бана*, Цетиње, 1911; *Сабрана дјела миџројолиџа Миџрофана Бана*, књ. 1-5, (приредио Вук Минић), Цетиње, 1999. У Архиву Митрополије Црногорско-приморске на Цетињу налази се једна фасцикла посвећена митрополиту Митрофану Бану.

Историја Митрополије Црногорско-приморске у потпуности је истражена само у једном домену: постојању и раду Богословије на Цетињу. Ова тема може се хронолошки подијелити на два периода, до Првог свјетског рата, и између два свјетска рата. Богословија је кратко радила и током Другог свјетског рата. Период до 1945. године обрадио је темељно јеромонах мр Павле Кондић, у раду *Цетињска Богословија 1863-1945*, објављеном на Цетињу 2005. године. Иако свештено лице, Кондић је по струци историчар и магистар историје, те се у будућности могу такође очекивати научно-методолошки квалитетни и чињеницама исцрпни радови из историје Митрополије овог историчара. Без обзира на поменути рад Кондића, аутор овог рада (А. Стаматовић) руководио се чињеницом да има увид у фонд Цетињска Богословија у Архиву Митрополије на Цетињу, те је на основу тих извора и саставио поглавља везана за рад Богословије у одређеним периодима. Коначно, опет узевши у обзир да је Кондић детаљно обрадио назначену тему и хронолошки период, аутор овог рада исту је дао у виду осврта у свом раду.

Посебно питање историје Митрополије Црногорско-приморске је њен канонски статус у одређеним периодима, првенствено од укидања тзв. друге Пећке Патријаршије 1766. године, до обнове јединствене и унифициране Српске Цркве 1921. године. Како је већ назначено, у посљедње више од двије деценије, од када је у Црној Гори бар у формалном смислу заживио вишепартијски систем и научни плурализам, појавио се низ издања, почев од класичних историчара па до разних публициста (најчешће стручно неквалификованих), у којима је била основна тенденција да се покаже и докаже да Митрополија Црногорска није по свом карактеру била дио Српске Цркве, а да је њена унификација по свршетку Првог свјетског рата, била посљедица насилног политичког чина окупације Црне Горе од стране српских трупа. Основ и оквир читаве ове

концепције је заправо политички у садашњици, јер кореспондира са очигледном антисрпском и антиправославном политиком владајућег естаблишмента у Црној Гори.

Аутор овог рада (А. Стаматовић) је бавећи се детаљно питањем канонског положаја Митрополије Црногорске кроз њену историју, објавио 2001. године у Подгорици рад под насловом *Питање аутокефалности Цркве у Црној Гори*. Руководећи се том чињеницом, и упућујући заинтересоване читаоце на тај рад, он се определијелио да у свом раду *Историја Митрополије Црногорско-приморске 1918-2009*, Подгорица, 2014, ову проблематику дијелом обради као уводну кроз главу са насловом Канонски статус Митрополије Црногорске од 1766. до 1918. године.

У склопу посљедица атеистичке идеологије по Митрополију Црногорско-приморску, може се подвести и судбина самог садашњег Архива Митрополије. Архива Митрополије је деценијама после Другог свјетског рата била похрањена у Државном архиву Црне Горе на Цетињу. По атеистички и комунистички режим, било је сасвим логично, да се архивска грађа која има првенствено црквену тематику налази у државном архиву, иако је црква по свим посљератним уставима била одвојена од државе. Без обзира на то, интересовање за црквену историју, и конкретно историју Митрополије, било је деценијама мало. Чак и они сегменти истраживачког рада који су се ње тицали, усљед атеистичког режима, били су подвођени опет под свјетовну историју Црне Горе. Коначно је 1997. године Државни архив на основу уговора са Митрополијом, предао архивску грађу истој. То је заправо архивска грађа од 1873. до 1918. године. Тако је архивска грађа враћена ономе коме је припадала, ко је створио, и имао право на њу.

Сасвим је оправдано што је историја Митрополије Црногорске (Цетињске) као дио Српске Цркве од половине XIX вијека била у саставу њених интегралних историја. Од половине овог вијека почиње заправо и развитак српске црквене историје. Први период, тј. први сет аутора бавио се потпуно неоправдано мало историјом Митрополије. У те ауторе и радове треба сврстати ове: Теофан Живковић, *Србска народна црква на каноничко-историјском темељу свом*, Темишвар, 1868; Светозар Никетић, *Историјски развитак српске цркве*, Гласник СУД, 1870; Никола Беговић, *Историја цркве српске*, Нови Сад, 1874. Епископ Никанор Ружичић понудио је нешто више података у свом дјелу у двије књиге *Историја српске цркве*, Загреб, 1893/ 95. Он се међутим бавио само периодом од примања Хришћанства до краја средњег вијека.

Прилично конфузан на тему интерпретације историје Митрополије Црногорске је и рад архимандрита Нићифора Дучића *Исто-*

рија српске православне цркве, објављен у Београду 1894. године. Та конфузност тиче се овлашног прелаза преко одређених периода, да би неки који хронолошки даље слиједе били детаљније обрађени. Ово се првенствено односи на средњовјековни период који је врло мало обрађен. Период од краја XV до средине XIX вијека је прегледно добро урађен, више би се могло рећи да је уџбеничког типа ређања чињеница без значајније критике догађаја и извора. Дучић је пропустио да обради у свом раду и низ детаља друге половине XIX вијека до момента објављивања, с обзиром да је једно вријеме боравио у Црној Гори, и заузимао високо мјесто у администрацији прве декаде владавине књаза Николе.

Послије уједињења 1918. године, и обнављања јединствене Српске Цркве, објављен је рад Радослава Грујића *Православна српска црква*, Београд, 1920. Ово је до тада највише систематизован рад везан за историју СПЦ. Међутим, у вези са обрадом историје Митрополије Црногорске, првенствено петровићког периода, аутор се бавио политичком историјом, кроз призму третмана теократије. Иако се радило о њему хронолошки блиском периоду, којем је у значајној мјери био савременик, од половине XIX вијека, Грујић није изнио низ значајних детаља везаних за историју Митрополије у овом периоду.

Друга половина XX вијека донијела је низ радова о историји СПЦ, било синтетичког типа, било периодичног у хронолошком смислу. Међу тим радовима треба истаћи: Васо Чубриловић, *Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века*, Зборник Филозофског факултета у Београду, књ. 5, 1960; Рајко Веселиновић, *Историја српске православне цркве са народном историјом*, књ. I-II, 1966; Бранислав Ђурђев, *Улога српске цркве у стварању историји српског народа*, 1964; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књ. I-III, 1962; Радомир Поповић, *Српска црква у историји*, 1997; Григорије Микић, *Прејед историје српске цркве - Српска црква*, 2000. Ваља на крају напоменути, да намјера аутора овог рада није била да се детаљније упушта у критичку анализу извора и радова везаних за историју Митрополије Црногорско-приморске и СПЦ шире, већ да их само представи, и да осврт на њих, с обзиром да је његов рад, како је већ назначено широког хронолошког и синтетичког карактера. Свакако да анализа извора и радова из и за историју Митрополије Црногорско-приморске, заслужују макар посебну студију.

Од свог оснивања Хришћанство се развијало као религија, како у канонском смислу, тако и у смислу свога односа према свјетовним властима. Своје унутрашње уређење Хришћанска црква је вршила преко васељенских и помјесних сабора, који су се десили у првом миленијуму њеног постојања. У други миленијум, она је ушла као потпуно изграђена по свом устројству. Свјетовне власти имале су несумњиво великог утицаја на Хришћанску Цркву, и уопште на Хришћанство као религију. Тако се са правом може констатовати чињеница, да су у неким временима свјетовне власти одређивале поступке Хришћанске Цркве, али и она њихове. Велики црквени раскол 1054. године, тј. подјела на Православље и Римокатоличанство, такође су одредили судбину многих народа, свјетовних власти и клатурних праваца. Нови црквени раскол у XVI вијеку у Римокатоличкој Цркви, и појава протестантизма, само су уобличио ове појаве.

Једна од најспецифичнијих Митрополија у Православљу, свакако је Црногорско-приморска. Генеза њеног постанка је дуга, а исто тако и постојања. Појава Хришћанства у Римском Царству, и његово развијање као религије, није заобишло ни територију данашње Митрополије Црногорско-приморске. Приморски крајеви данашње Митрополије били су већ у предримском периоду колонизовани од стране Грка. У брдско-планинским крајевима њене залеђине, обитавала су илирска племена. У посљедњем вијеку старе ере ове крајеве су почели заузимати Римљани, и на њима најприје градити своје каструме (војне логоре), а затим и градове. Тако се на територији данашње Митрополије преплело мноштво многобожачких религија, од оних класичних грчких и римских, до оних илирских племенских, са свом својом сложености. С обзиром да је територија данашње Митрополије географски била близу центру државе - Риму, то је било за очекивати, да је са учвршћењем римске власти продирао и Хришћанство. Тако се у приморским градовима као и у Доклеи, примјећују најприје прва присуства поборника Хришћанства у неким археолошким налазима, најчешће гробовима и предметима, а затим и у првим богомољама. Пратећи тренд развитка Хришћанства као религије у Римском Царству, од религије која се прогонила, до оне која је призната као званична, до коначно службене и једине, може се са правом констатовати, да је територија данашње Митрополије, са малим изузецима у изолова-

ним брдско-планинским илирским енклавама, велику сеобу народа, дочекала као доминантно хришћанска.

Подјела Римског Царства у доба цара Теодосија 395. године, на источни и западни дио, ишла је дијелом и преко територије данашње Митрополије, и несумњиво одредила њену важност у даљој историји. Нашавши се тако на размеђу Истока и Запада, и утицаја Источне и Западне Цркве Хришћанства, чији су центри у Риму и Цариграду већ тада исказивали више него јасне разлике, њена данашња територија постала је предметом интересовања обје цркве, иако тада још увијек формално јединствене. У таквом стању, римска провинција Превалис (Превалитана) дочекала је и велику сеобу народа. Први талас те сеобе чинили су Готи, који су 489. године уништили најзначајнији град Превалиса Доклеу. Остатке овог града докрајчио је катастрофални земљотрес 518. године. Тако се овај град као живо насеље више никада није обновио.

Велики талас насељавања словенских племена, која прелазе Саву и Дунав, и силазе до Јадранског мора, није заобишао ни Превалис. Словенска племена која насељавају ове територије несумњиво су била српска, а име добијају по географском локалитету подручја око кога се насељавају - Дукљани. Већина ове територије је већ увелико била кооптирана у Источно Римско Царство. Сходно томе, и значајан дио црквене инфраструктуре припадао је источном центру Хришћанства. Сасвим је разумљиво, да се са таласом насељавања српских словенских племена, и његовим рушилачким карактеристикама, и црквена организација расула. Словени су били један од бројних варварских народа, са многобожачком религијом, чије одлике доносе у нове крајеве свога досељења. Словенска племена населила су велике просторе Балканског полуострва преко Саве и Дунава у VI и VII вијеку, и доспјела до крајњег сјеверозапада до ријеке Соче и Алпа, и крајњег југоистока до Солуна. Још увијек формално јединствена Хришћанска црква, али са два центра, тако је добила огромну масу становништва, за које је имала интересовање и корист да га покрсти.

Као ни у другим словенским областима, тако ни у области коју насељавају племена која касније добијају географски назив - Дукљани, процес христијанизације није био брз и лак. Он је имао везе и са свјетовним властима, које су такође имале интереса за покрштавање Словена. У првом реду то је било Источно Римско Царство, које се у посљедња два вијека историографије најчешће третира као Византија. Вал словенских племена запљуснуо је Византију, али је није уништио, за разлику од нешто ранијег сценарија везаног за Западно Римско Царство. Чак напротив, словенске насељеничке масе дале су нови живот Византији и њеној Цркви, у

економском, војничком и вјерском смислу. Покрштавање Словена иде најприје преко горњих слојева племенске аристократије, и поклапа се са процесом феудализације. На другој страни, на темељима пропалог Западног Римског Царства формира се низ тзв. варварских држава, у које улазе и словенске. Свакако најзначајнија од тих варварских држава је била Франачка.

Два центра Хришћанства: Цариград и Рим интензивно су се у тих неколико вјекова борила за сваки педаљ територије и сваког варварина. Стара граница Римског Царства постала је врло лабилна. Преко ње се преплићу Византијски и Франачки утицај. Српска словенска племена, која своје идентитетске карактеристике добијају по већ разореном граду Доклеи, или словенски Дукљи, такође су се нашла на удару тих утицаја. Стара божанства, и већ нађени хришћански култови истока и запада, праве тако један вјерски конгломерат, који се улива у општу ријеку Хришћанства. Са пријемом Хришћанства, отпочиње код Словена и процес феудализације, а у каснијим вјековима по досељавању и државне еманципације на размеђу два миленијума. Словенска Карантанија на крајњем сјеверозападу брзо губи државни замах, као нека врста примитивне државе родовског племства. Од свих племенских групација словенских насељеника, врло брзо, практично у сљедећа три вијека по досељењу, уочавају се двије главне матице, а са њима и два главна правца државне еманципације: српски и хрватски. По већ до тада, и од тада много пута виђеном сценарију, неколико племенских савеза, у процесу христијанизације и феудализације стварају државу. Као по правилу, то су словенски приморски и континентални правац, који се са временом уједињују. Код Хрвата се уједињују далматинска и посавска Хрватска, а код Срба Дукља и Рашка. Рашка прво у X вијеку апсорбује Дукљу. Потом Дукља у XI преко династије Војислављевића апсорбује Рашку. Коначно у XII вијеку опет Рашка преко Немањића апсорбује Дукљу, која добија нови историјски назив - Зета.

У жељи за еманципацијом својих држава, владари набројених државних творевина, иду и лијево и десно, и ка истоку и ка западу, и ка Риму и ка Цариграду, поведећи се најчешће за својом ситносопственичком феудалном рачуницом. Но, са временом, те државне творевине, под утицајем вјерских центара, и свих карактеристика што су их носили (економских, цивилизацијских, културолошких, па чак и идентитетских) уобличавају свој идентитет ка Цариграду или Риму. Иако се граница утицаја подјеле учињене још у доба цара Теодосија прелива врло често на једну или другу страну, тек са Немањићима територија Зете је дефинитивно превагнула ка источном Хришћанству. Немањићи, или конкретно Сава Нема-

њић уобличавају зетске просторе у једну идентитетску цјелину, не само на локалном зетском нивоу. Из борбе Саве Немањића за аутокефалност Српске Цркве, рађа се у територијалном смислу, као једна од неколико, и Зетска Епископија. Стога се са пуним правом, читава генеза каснијег постојања и утемељења данашње Митрополије Црногорско-приморске може сматрати немањићком. Већ 1219. године као први српски архиепископ, Сава Немањић међу неколико формираних, ствара и Зетску Епископију. Еманципацију и хијерархијско уздицање Српске Цркве од Архиепископије до Патријаршије 1346. године, пратила је и Зетска Епископија. Паралелно са уздицањем Српске Архиепископије у Патријаршију, уздигла се и Зетска Епископија те године у Митрополију. Са тим статусом, и том традицијом, она је као таква опстала и остала до данашњег дана, безмало преко осам вјекова!

Пропаст српског царства послије смрти цара Душана, и појава обласних господара широм српских земаља, нијесу заобишли ни територију Зетске Митрополије. У неким моментима, чак је за вријеме Балшића у питање дошао и православни идентитет те династије. Но, дефинитивно, Православље је у Зети постало доминантна црква, тако да ти слободно речено излети неких Балшића у римокатоличанство, нијесу оставили значајнијег трага. Доба XV вијека представља докусуривање преосталих српских обласних господара, а самим тим и посљедњих Балшића, а касније и Црнојевића. Коначно, са одласком из Зете Ђурађа Црнојевића у Венецију 1496. године, а затим и утамничењем његовог брата Стефана три године касније, окончано је постојање и посљедње слободне српске феудалне творевине, којој неки историчари дају и својство државе, што она свакако није била. Од свога оснивања 1219. године, па кроз наредна готово три вијека, Зетска Епископија, касније Митрополија, промијенила је неколико својих сједишта. Приликом њеног оснивања, за сједиште је узета Превлака Светог Архангела Михаила (данашње острво Цвијећа код Тивта). На овом мјесту сједиште Епископије и Митрополије остало је преко 200 година. Силом прилика, и са најездом Османлија и Млечана, од половине XV вијека сједиште Митрополије до краја овог вијека брзо је мијењало мјеста. Тако се као сједишта Митрополије помињу: манастир Светог Марка код Будве, Пречиста крајинска на Скадарском језеру, острво Врањина на Скадарском језеру, Обод на Скадарском језеру, и коначно од 1485. године манастир на Цетињу. Годину раније, Иван Црнојевић је издао повељу о оснивању манастира. У периоду од готово три вијека, на столици зетских епископа, и каснијих митрополита, измијењало се по траговима из историјских извора петнаест епископа и митрополита.

Пропашћу Зете Црнојевића, односно падом Зете под османску власт, а једним дијелом и млетачку, стварају се услови за почетак једног вишевијековног периода, који се најчешће назива теократија. Као што је накада, са првим Војислављевићима назив Дукља изчезао, и промијенио се у Зету, тако сада са посљедњим Црнојевићима изчезава и назив Зета, и прераста у нови - Црна Гора. Тако и некадашња Зетска Митрополија, иако без званичног одлучивања о промјени назива, постаје Црногорска или Цетињска. Нестанак свјетовне власти са посљедњим Црнојевићима, условиће почетак једног сложеног процеса, паралелног са егзистенцијом под османском влашћу, тј. стварања племенског друштва, са израженим теократским карактеристикама, у којима се у личности митрополита црногорског, сублимира и свјетовна и црквена власт и ингеренција. Као што процес формирања племенског друштва, није био брз и свеобухватан, тако исто то није било ни у домену теократије. Но, дефинитивно се од почетка XVII вијека може говорити и о формираном племенском друштву, као и о већ неспорно препознатљивој теократији. Црногорски, или цетињски митрополити, тако постају центар окупљања околних црногорских, брђанских, а неријетко и херцеговачких племена, за борбу против османлијске власти. Они су и фактор са којима рачунају и друге хришћанске силе, које желе ове крајеве укључити у рат са Османским Царством, што показују и два велика рата у овом вијеку: морејски и кандијски. Теократија у Црној Гори нови замах добија са доласком на владичански положај Данила Шћепчевића - Петровића са Његуша 1697. године. Може се слободно рећи, да је овај догађај међаш, или велика прекретница у даљњој историји Црне Горе, како свјетовној, тако и црквеној.

У времену општег расула српских земаља у XV вијеку, а нарочито са првим деценијама османске власти у Црној Гори, Црногорска Митрополија је била једина установа, која је колико-толико чувала народни идентитет, и будила наду у опстанак. За њено дјеловање свакако је значајна обнова Српске Цркве, тј. Пећке Патријаршије 1557. године. Тако је српски народ, иако у ропству, добио једну организовану институцију, која ће чувати његов не само вјерски идентитет, него и бити фактор за покретање ослободилачке борбе, што су показали нарочито догађаји у XVII и XVIII вијеку. Без обзира што су Османлије покушавале да ставе Патријаршију под своју пуну контролу, и претворе је у неку врсту феудалне установе за попуњавање њиховог државног буџета, инсталирају на њено чело Грке итд, она им се увијек са новим полетом и снагом истрзала из контроле. Од краја XVII вијека може се говорити и о некој врсти двоцрквености, или паралелној црквености Српске

Цркве. Послије велике сеобе Срба са Косова и Метохије и Македоније у Угарску, суштински се формирају двије Српске Цркве, једна и даље у Пећи, под контролом Османлија, а друга у Угарској на челу са изворним патријархом који је и повео народ у сеобу - Арсенијем III Чарнојевићем, иначе родом из околине Цетиња.

Владика Данило Петровић је одмах показао вјерност суштинској Српској Цркви, тј. оној слободној, на челу са патријархом Чарнојевићем, хиротонисавши се у Сечују, и то управо од Чарнојевића. И његови насљедници, владике и митрополити Сава и Василије, такође су показали вјерност Српској Цркви. Митрополит Василије је чак добио и звање егзарха, тј. заступника и замјеника патријарха. Године 1766, ферманом султана Мустафе III, Српска Црква, тј. Пећка Патријаршија је насилно и некаконички укинута, а њене територије су ушле у састав Цариградске Патријаршије, Цркве суштински под контролом Грка. Једина од свих епархија Српске Цркве, која је остала неподложна било каквом утицају и контроли окупационих држава, била је Митрополија Црногорска, а на основу слободног статуса Црне Горе. Свијест о припадности Пећкој Патријаршији, и његовање њене традиције, те нада у њену обнову, никада није изчезла у Црној Гори и њеној Митрополији. То се уосталом види из неколико писама митрополита Саве Петровића. Ту традицију наставља и један од његових насљедника - Петар I. Он не одлази на хиротонисање код цариградских патријарха, па чак ни у Русију, него код карловачког митрополита Мојсија Путника. На основу нетачних информација и интрига, руска дипломатија је чак почетком XIX вијека покушала да детронизује Петра I, а оперативну улогу у том послу је преузео руски Синод. Црногорци међутим одговарају Русији и руском Синоду, да они не могу ни смјењивати ни позивати на одговорност њиховог митрополита, него да то може само Српска Црква кад се обнови, јер је њихова Митрополија одувјек била дио ње.

Теократија у Црној Гори достиже врхунац за вријеме посљедња два митрополита Петровића: Петра I и Петра II. Они уводе низ мјера и стварају неколико институција са свјетовним карактером. Бивају војсковође, дипломате, културни и просвјетни прегаоци, баве се књижевношћу. Већ на почетку своје владавине и епископског дјеловања, Петар II или често од Црногораца називан по свом свјетовном имену владика Раде, врши канонизацију свога претходника Петра I, и проглашава га за свеца. Године 1844, Петар II добија из Русије митрополитско звање. Његовим упокојењем 1851. године, не само да се прекида дотадашња пракса, да се митрополити из Црне Горе бирају из куће Петровића-Његоша, него се прекида и период теократије, да се више никада не поврати. Нови свје-

товни господар и књаз Црне Горе постаје Данило Петровић. Постигавши велике успјехе на пољу државне еманципације Црне Горе, а на основу велике војне побједе на Граховцу 1858. године, те јачања државних органа, он се бави и неким питањем уређења цркве и црквених послова, као и права и обавеза свештенства, издавши 1855. Законик опшчи црногорски и брдски, који је имао елементе устава. Године 1858, он на упражњени митрополитски положај поставља Никанора Ивановића.

Послије смрти књаза Данила 1860. године, насљеђује га његов синовац Никола Мирков, који постаје нови књаз Црне Горе. У његово вријеме владавине, које ће безмало трајати 58 година, и слободно се може назвати Николина епоха, десиле су се велике промјене у Црној Гори у многим областима, па и по црквеним питањима. Црна Гора постаје 1878. године и званично међународно призната држава, са значајним територијалним проширењима. Године 1910. проглашава се за Краљевину, а Никола за краља. У читавом овом периоду, у Митрополији Црногорској долази до великих реформи, како у смислу организације, тако и у смислу црквеног законодавства. Године 1869, на Цетињу се оснива Богословско-учитељска школа. Низом црквених уредби пописује се црквена имовина, и регулише положај свештенства. На основу реорганизације и осавремењавања државне управе, 1879. године формира се и Министарство просвјете и црквених послова, чиме црква у Црној Гори добија и свој статусни положај у државној администрацији. Почетком XX вијека, чини се велики корак у црквеном законодавству, доношењем 1903/ 04. године два Устава: Устава Конзисторија и Устава Светог Синода. На основу ових Закона, отворена је најприје 1904. године на Цетињу Цетињска Конзисторија, а у Никшићу 1910. године Никшићка. Положај свештенства у Митрополији регулисан је 1901. године Законом о издавању пензија свештеницима, а 1910. године и Законом о парохијалном свештенству. На основу територијалних проширења Црне Горе у ослободилачким ратовима, најприје 1878, а потом и 1912/ 13. године, Митрополија Црногорска добија још двије Епархије: Захумско-рашку, а потом и Пећку. Ослобођењем Пећи и Дечана од османске власти 1912. године, Црна Гора добија и света и значајна мјеста српске црквености: Пећку Патријаршију и манастир Дечане. Тако Митрополија Црногорска добија и два митрополита, једног на Цетињу, а другог у Пећи.

У Николиној епохи измијењала су се три митрополита на челу Митрополије Црногорске: Иларион Рогановић, Висарион Љубиша и Митрофан Бан. Сва тројица, укључујући и њиховог претходника Никанора Ивановића, нијесу по своме мјесту и моменту

рођења били црногорски држављани. То је још један доказ српске припадности и црквености Митрополије. У периоду од 1860. до 1910. године, на територији Митрополије, обновљено је или потпуно наново изграђено око 250 манастира и цркава. Са деценијама постојања Боголовије на Цетињу, одшколован је за црногорске прилике врло квалитетан парохијски свештенички кадар. Један мањи дио овога кадра настављао је школовање у иностранству, првенствено на Духовној академији у Русији у Кијеву, или Србији.

Како је већ назначено, укидањем Српске Цркве, тј. Пећке Патријаршије 1766. године, наступило је потпуно растројство и анархија у њеним епархијама. Свака од њих била је принуђена да се сналази сама за себе, и условљава своје постојање и дјеловање туђинским властима и државама, под којима је био српски народ. Једина од њих, неподложна било каквом спољњем утицају, била је Митрополија Црногорска, која од тада има самосталан развитак. Током XIX вијека епархије некада јединствене Српске Цркве самостално се у смислу свога идентитета еманципују, нарочито са изградњом државности у Србији. Револуционарна врења у хабзбуршкој монархији 1848. године, довела су у Сремским Карловцима до проглашења Патријаршије, на челу са Јосифом Рајачићем. Међутим, овај чин није имао значајнијег ефекта по остале епархије Српске Цркве. Он једноставно ни оперативно, ни формално није заживио. Тако, свака за себе, епархије Српске Цркве у контактима са Васељенском или Цариградском Патријаршијом, стичу звања и статус аутокефалних цркава. Већ крајем XIX вијека, на српским етничким просторима, тако постоји као Црква са аутокефалним статусом Београдска Митрополија, а са аутономним Карловачка Митрополија, и Буковинско-далматинска Митрополија. У овим временима, и Митрополија Црногорска је вољом књаза Николе себе сматрала аутокефалном. То је потврдила и Уставима Светог Синода и Конзисторија 1903/04. године. И држава Црна Гора је ту аутокефалност потврдила својим Уставом из 1905. године. Но, са друге, чисто у канонском смислу, та аутокефалност ничим није била потврђена. Митрополија Црногорска никада није тражила, а ни добила по канонској процедури аутокефалност. Радило се о самопроглашеној аутокефалности, диктованој свјетовним властима. Ова самопроглашена аутокефалност, предмет је у данашњици грубих манипулација и инсинуација, како у научном, тако и у оперативно-политичком погледу, и једним дијелом је посљедица атеистичког, идеолошког, и суштински антисрпског комунистичког режима, који је безмало пола вијека владао Црном Гором и Југославијом.

Црна Гора је послје више деценија мирнодопског периода, традиционално несвојственог за њу, у оквиру Балканског савеза заратила са османском државом у октобру 1912. године. Послје окончања Првог балканског рата, она се значајно територијално проширила на вароши са широм околином: Мојковцем, Беранама, Плавом, Гусињем, Рожајем, Пљевљима, Тузима, Пећи, Ђаковицом и Истоком. У црквеном смислу, послје овог рата Митрополији Црногорској припале су нове територије, али и територије Митрополије Пећке, на чијем челу је био Гаврило Дожић, по рођењу црногорски држављанин, тј. родом из племена морачког. Тако је у црквеном смислу територија Краљевине Црне Горе била подијељена на три епархије: Митрополију Црногорску, Митрополију Пећку, и Епископију Захумско-рашку. Неформално, држава Црна Гора је извршила присаједињење, тј. унификацију новоослобођених области у свој црквени систем. Но, у формалном, канонском смислу не. Свакако да би тај поступак био канонски прецизиран у перспективи, да га није прекинуо, прије него је и почео Први свјетски рат.

Црна Гора узела је учешћа у Првом свјетском рату 1914. године, ставивши се на страну Србије и сила Антанте. Почетком 1916. године, она је капитулирала, а њена територија била посједнута од аустроугарских трупа. Краљ Никола и дио министара побјегли су у иностранство, и убрзо је у Неју код Париза почела да дјелује црногорска Влада у избјеглиштву. Готово трогодишња окупација била је врло тешка. Харале су болести и глад. Услјед појаве комитског покрета који је пружао отпор окупатору, учестале су репресалије и интернирања становништва. Врхунац окупаторове бездушне политике била је и ексхумација Његошевих посмртних остатака са Ловћена, и похрањивање у Цетињски манастир, што је изазвало огорчење народа. Више од двије трећине елите црногорског друштва: министара, официра, интелектуалаца и свештеника нашло се интернирано у аустроугарским логорима. Рад Богословије на Цетињу је прекинут, а мањи број основних школа радио је по школским праграмима аустроугарске монархије. Из програма су избачене српске десетерачке пјесме и српска историја, а настава је извођена на латиничном писму.

Пробојем Солунског фронта у септембру 1918. године, ближило се окончање Првог свјетског рата. Српска војска ослободила је Косово и Метохију, Македонију, и ушла у Србију. Упоредно, један дио њених трупа ушао је и у Црну Гору, и уз подршку комита и народа ослободио је. Убрзо је крајем новембра 1918. године, Велика Народна Скупштина српског народа у Црној Гори, одржана у Подгорици, прогласила уједињење Црне Горе са Србијом, и другим југословенским покрајинама, и детронизовала са престола краља

Николу и његову династију. Дана 1. децембра 1918. године створена је нова држава: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Ослобођењем и уједињењем свих Срба у једну државу, створили су се услови за унификацију, тј. уједињење или васпоставу јединствене Српске Цркве. Тако је 16. децембра 1918. године Свети Синод Митрополије Црногорске констатовао постојеће стање, и донио одлуку о уједињењу Митрополије са другим покрајинским црквама Српске Цркве. Убрзо је у Београду за предсједника Средишњег архијерејског одбора изабран црногорски митрополит Митрофан Бан. То значи да је црногорски митрополит био централна личност и координатор посла око уједињења Српске Цркве. Послије предвиђене канонске процедуре, и добијањем Томоса Цариградске Патријаршије, извршено је и формално-правно уједињење Српске Цркве, тј. проглашење Патријаршије 1921. године. Први патријарх обновљене Српске Цркве био је бивши београдски митрополит Димитрије Павловић. У завршници процеса васпоставе и унификације црквеног система нове државе у једну и јединствену Српску Цркву, крајем 1920. године упокојио се митрополит Митрофан Бан. На његово мјесто дошао је послје неколико мјесеци пећки митрополит др Гаврило Дожић.

ХРИШЋАНСКА ЦРКВА НА ТЕРИТОРИЈИ ДАНАШЊЕ МИТРОПОЛИЈЕ ЦРНОГОРСКО-ПРИМОРСКЕ ДО ОСНИВАЊА ЗЕТСКЕ ЕПИСКОПИЈЕ

1. Први вјекови Хришћанства у Превалису

У моменту појаве Хришћанства као религије, територије данашње Митрополије Црногорско-приморске насељавали су Илири. Они никада нијесу у класичном смислу формирали државу. Насељавали су прилично велики простор данашње Далмације, Херцеговине, Босне, Боке, Црне Горе и Албаније. Римска освајања ових простора, и борбе са илирским племенима, протегла су се до првих деценија првог вијека нове ере. При томе, Илири су у неколико наврата, од племенских савеза, формирали нешто налик на племенску државу, са неколико познатијих владара, а по римским освајањима се дизали и на устанке. Једна од тих племенских илирских држава, јавља се и на територији данашње Црне Горе.¹ Врло рано, 11. године нове ере, Римљани су формирали велику провинцију Далмацију, која је обухватала на сјеверозападу простор од ријеке Раше у Истри, до ријеке Мат у данашњој Албанији на југоистоку. Ка сјеверу и сјевероистоку, њене границе су се простирале до ријеке Саве и до Колубаре у данашњој Србији. У вријеме административних реформи цара Диоклецијана 297. године, из Далмације се издваја нова провинција Превалис, у оквиру префектуре Илирика, која се опет дијелила на Источни и Западни Илирик. Превалис је припао Источном Илирику. Историчари нијесу у потпуности успјели да истраже поријекло имена Превалис (Превалитана, Привалитана, Привантина). По свој прилици име је изведено од непознате илирске ријечи, у вези са латинском прае. Главни град Превалиса био је Скадар (ондашња Скодра).²

До средине III вијека у Превалису нема значајнијих трагова присуства Хришћанства. Уопште, Хришћанство је као религија имало дуг и трновит пут. Оно је у Римском Царству било најприје забрањена религија, те су се хришћани састајали тајно. Римске власти су ову религију и њене вјернике сматрали као нешто нај-

1. Николај А. Машкин, *Историја Сѣарої Рима*, Београд, 1968.

2. В. Saria, *Paulus Realenzyklopediae der klassischen Altertumswissenschaften*, XX/2, 1954.

прије антирелигијско, у односу на званичну римску многобожачку религију, а и против законито. Бројни су примјери прогона хришћана, и њихових уморстава на најгрознији начин (вјешања, спаљивања на ломачи, бацања дивљим звијерима у аренама и колосеумима и сл.). Нарочито су сурови били прогони хришћана у доба цара Диоклецијана (284-305. године), који је вршио у том смислу утицај и на свога сувладара на истоку - Галерија. Тако су они 303/04. године издали четири едикта против хришћана. Хришћанство је у почетку било религија потлачених, тј. робова, сиромашних сељака и градске сиротиње. У наредна два вијека оно биљежи без обзира на све прогоне брз развитак. Хришћанство постепено примају и виши римски слојеви. Послије Диоклецијанове добровољне абдикације, и борби за власт, цар је постао Флавије Валерије Константин. Он је са својим сувладарем Валеријем Лицинијем 313. године објавио едикт у Милану, по коме су хришћани добили право да слободно исповиједају своју религију. Овим документом, познатијим као Милански едикт, Хришћанство је легализавано као религија у Римском Царству. Константин лично није био хришћанин, али је помагао Хришћанску Цркву. Послије Миланског едикта Хришћанство убрзано биљежи своју доминацију као религија у Римском Царству. Хришћани постају припадници највиших друштвених слојева.³

У првим вјековима Хришћанства нема значајнијих помена Хришћанства у Превалисцу, а ни материјарних остатака. Први такав податак може се узети за само гранично подручје данашње Црне Горе, за локалитет Коловрата код Пријепоља, на једној надгробној стели из друге половине IV вијека, коју је подигао извјесни Вурус себи, својој мајци и жени. На стели су представљене четири особе. Прве три које се и помињу у натпису су Вурус, супруга му и мајка. Четврта неидентификована особа, је мало удаљена од преостале три, и приказана са крстом. Да се претпоставити да је то неко од чланова Вурусове породице, који је примио Хришћанство, те је стога и неидентификован и одвојен.⁴

Први подаци о организацији хришћанских општина у Далмацији, везују се за Салону (данашњи Солин код Сплита) и то од половине III вијека. У Салони је столовао епископ Дујм, и погубљен је 304. године у прогонима Хришћана које је вршио цар Диоклецијан. За вријеме његовог синовца и насљедника Прима, још је више

3. Као нап. 1.

4. Јован Ковачевић, *Маргиналије за археологију и историју уметности раног средњег века*, Зборник Филозофског факултета, VII/ 1, Београд, 1964, 113-114.

учвршћена хришћанска организација. Вријеме епископовања Прима поклапа се са доношењем Миланског едикта. У Римском Царству је свака провинција имала митрополију. Сваки већи град је опет имао потчињене суфрагане, тј. епископе. У вријеме цара Диоклецијана провинција Превалис је била издвојена из Далмације, тако да су ингеренције салонитског епископа допирале само у градовима до Будве. Због тога су градови Бутуа, Олциниум и Доклеа били ван њене црквене ингеренције.⁵

Већ је назначено, Скодра је била главни град провинције Превалис. Тако је под црквену ингеренцију њеног епископа долазила већина градова у Превалису. Крајем IV вијека, тј. 392. године у једном писму папе Сириција помиње се епископ Бас, као и њему подређени Сенеције. Личности под именом Сенеције, као епископи Скодре помињу се у још два извора. То је најприје у писму папе Целестина, од 424. године, упућеном новим епископима Илирика. На познатом Ефеском концилу од 431. године, такође се као епископ Скодре јавља Сенеције. И за вријеме папе Лава I, помиње се Сенеције, али сада као митрополит. Тешко је вјеровати да се ради о једној личности, јер би по тој верзији она била епископ око педесет година.⁶

У доба владавине римског цара Теодосија посљедњих деценија IV вијека, формира се посебна црквена област са сједиштем у Солуну. На њеном челу био је Ахилије, који је имао звање архиепископа и егзарха, те се његова црквена област уздигла до самосталности. Он је имао јурисдикцију над Источним Илириком, а самим тим и над Превалисом. Управо у томе погледу у Источном Илирику долази до отпора архиепископа и митрополита из ове области. Те црквене сукобе искористио је папа Сириције, да се појави као арбитар на страни солунског архиепископа. Он му је потврдио јурисдикцију и право хиротоније епископа у тој области. С обзиром да је 395. године за вријеме цара Теодосија дошло до подјеле Царства на Западно и Источно, сукобљавања у црквеној ингеренцији су већ почела. Источни Илирик је припао Источном Римском Царству.

Епископи у Источном Илирику су устали против јурисдикције солунских егзарха под патронатом папа. Папски експоненти били су солунски егзарси Анизије, а од 421. године и Руф. Царска власт Источног Римског Царства је едиктом цара Теодосија II од 421. године дала је сва црквена права у Источном Илирику, а самим тим

5. Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata*, Zagreb, 1925, 152.

6. Филарет (Бранко), Гранић, *Оснивање Архиепископије у граду Јустинијана при- ма 535. године*, Гласник Скопског научног друштва, I, Скопље, 1925, 113-133.

и у Превалису цариградским патријарсима. Са друге стране, папа Иноћентије I је овластио егзарха Руфа да има јурисдикцију над низом области, а између њих и у Превалису. Оштре борбе за црквену јурисдикцију, вођене су између цариградских патријарха и папа и то: патријарха Атика и папе Бонифација I, патријарха Прокла и папе Целестина I и касније Сикста III.

Противник папе био је скадарско-превалиски архиепископ Сенеције II. То се може видјети по томе, што се њему и још деветорици епископа ове области обратио папа Целестин I, подсећајући их на лојалност према солунском егзарху. Да је непоштовање солунског папског егзарха постала уобичајена појава, свједочи и писмо папе Сикста III цариградском патријарху Проклу. Он му пише да поједини епископи прескачу надлежност солунског егзарха, и њему папи се лично обраћају са захтјевима за потврду епископског звања. Послије смрти Сикста III у свештенству Илирика долази до опште појаве одбијања признавања јурисдикције солунског папског егзарха. Та појава наставља се и за вријеме његовог наследника Лава I (440-461. године). Папа Лав је дао једну посланицу епископима Илирика дајући им упутства, да би на тај начин посредно потврдио своју јурисдикцију над њима. Шест од десет епископа је у одговору јасно одбило било какву јурисдикцију, док су се четворица оглушила, тј. игнорисала су папску посланицу. Међу том четворцом био је скадарско-превалиски. Важно је истаћи да се у овим противречним временима одржава и тзв. Халкедонски концил 451. године. На њему се по први пут појављује међу потписанима епископима, и епископ града Доклее Евандрус.

Хенотиком цара Зенона од 481. године, источна и западна црква су потпуно одвојене. У овом конфузном периоду, епископи Илирика, а самим тим и Превалиса, су по свој прилици били потпуно самостални. Међутим цар Јустин I (518-527. године) имао је амбиције да обнови јединствено Римско Царство. У оквиру тога плана он је хтио и да среди црквене односе са папском столицом, те се опет јављају елементи уније источне и западне цркве. Ових година се у изворима појављује као архиепископ скадарски Андреас из Превалиса.⁷

За црквену организацију у Превалису велики значај имало је оснивање архиепископије Јустинијана Прима 14. априла 535. године, у доба цара Јустинијана. Ова Архиепископија обухватала је већину епископија Солунског Егзархата, односно седам од дванаест.

7. Као нап. 2 и 6.

Дакле, Солунски Егзархат више нема никакве везе са Епископијом у Превалису.

Црквене промјене у јурисдикцији и организацији, поклопиле су се са великим црквеним полемикама. Цар Јустинијан се одлучно супроставио тзв. Несторијанским списима, названим још и „Три поглавља“ 546. године. Ова његова осуда потврђена је и на великом црквеном Сабору у Цариграду 553. године, познатијем и као Пети Васељенски Сабор. Одлуке Сабора подржао је и папа Вигилије. На нижем нивоу одлуке Сабора у Цариграду подржао је и архиепископ Јустинијане Приме Бенет. Но, са друге стране, дјелови западне цркве су озбиљно критиковали папу због подржавања Цариградског Сабора. Према расположивим изворима, мада конфузним и непотпуним, свештенство Илирика је било наклоњено несторијанству, и на свом црквеном сабору је свргнуло свога архиепископа. Познати цар Јустинијан је неспорно уложио свој лични ауторитет, па чак и државну силу, да се несторијанство уклони на Цариградском Сабору. На овом Сабору учествовао је и епископ Скадра Фока. Био је заступник архиепископа Јустинијане Приме. У изворима о Цариградском Сабору међутим, сем његовог потписа нема ближих података о његовом ставу поводом Несторијанства. Претпоставља се да је подржао цареву политику.

Једна од битних карактеристика живота Цркве и њене историје, је да су се свјетовне власти покушавале мијешати у њен рад, постављати црквене достојанственике и сл. Опет са друге стране, и Црква је у својој историји, имала у одређеним временима не мали утицај на свјетовне власти, покретала чак и ратове из разлога заштите вјере (нпр. крсташки ратови), смјењивала и постављала владаре. Већ послије првих неколико вјекова егзистирања Хришћанске Цркве, када се она и канонски и организационо уредила, уочавају се наведене појаве. Кроз цио VI вијек тињале су са мање или више замаха борбе између неких црквених великодостојника у Салони, и са друге стране свештенства и грађанства. Слично је било и у сусједним епископским областима Далмације, нпр. у Епидаурусу (данашњи Цавтат код Дубровника). Ове појаве пренијеле су се и на сусједни Илирик, и у оквиру њега Превалис.

Папа Гргур I (590-604. године) у неколико писама се обраћа провинцијским свјетовним управитељима, да се не мијешају у избор свештенства и епископа. Поред осталих, о томе свједочи и једно обраћање префекту Илирика Јобину, од 592. године. Да ни папе нијесу потпуно контролисале своју црквену јурисдикцију, види се по томе, да је Гргур био у сукобу са егзархом града Равене у данашњој Италији Романом. Романов штићеник био је епископ Рисна Себастијан. Себастијан је опет покушавао да буде посредник у овом су-

кобу, што се види из два писма папе Гргура Себастијану, од 591. и 595. године. Све ово потврђује значај појединих епископа у Прева-
лису, или његовој непосредној околини, јер је Рисанска Епископија
била уз непосредну границу Превалисиса. Царском наредбом од 597.
године, покушало се спријечити мијешање свјетовних власти у по-
словне цркве. Она је упућена једном броју епископа Илирика и Ита-
лије, а међу њима и архиепископу Скадра Стевану.

У то доба папску страну је на јадранској обали заступао архие-
пископ Салоне Малх. Зато је папа Гргур у једном писму од 591. го-
дине, тражио од Малха да посредује у сукобу Стевана са једним од
представника свјетовних власти на југу Италије. Вјероватно је у
овом сукобу Стеван смијењен, јер се 597. године појављује нови ар-
хиепископ Скадра Јован. Да се преко епископа Илирика и Прева-
лиса заправо водила борба између папства и цариградских патри-
јарха, свједочи и Гргурово писмо епископима ових области, да на
црквеном сабору не признају екуменску титулу цариградском па-
тријарху Киријаку. Очигледно, један број епископа наведених
области био је наклоњен цариградском патријарху. Папа Гргур је
по изворима утицао и на практично неправни канонски повратак
епископа Доклее Павла. Павле је канонски збачен, али је у садеј-
ству свјетовних власти успио да прогна свога насљедника Немези-
јана 601. године. На основу сачуваног писма, папа Гргур је за по-
моћ у збацивању Немезијана ангажавао скадарског архиепископа
Константина, савјетовавши га, да ако не успије у остварењу збаци-
вања, да се обрати архиепископу Јустинијане Приме Јовану. Са Јо-
ваном је Гргур опет једно вријеме био у сукобу, па чак га је раш-
чинио на тридесет дана. Но, са друге стране, да би пољуљао утицај
источне цркве, када је цар Маврикије (582-602. године) хтио да
уклони Јована као папског експонента, Гргур је тражио да епи-
скоп Доклее Павле подржи Јована.

У оваквој ситуацији Превалисис и са њиме архиепископија Јусти-
нијана Прима дочекали су прве ударе сеобе народа. Готи су у зна-
чајном дијелу опустошили Превалисис. Будући варварски народ, као
и многи други, убијали су становништво, пљачкали, рушили и па-
лили без реда и смисла. На основу археолошких испитивања До-
клее, откривено је да су у граду постојале двије цркве, од којих је
једна по свој прилици била катедрална. Реконструкција грађевина
и нађени остаци упућују на намјерна рушења и спаљивања. Ове цр-
кве у Доклеи више нијесу обнављане. Такође, археолошка иско-
павања упућују да је касније град докусурен земљотресом, те се он
као урбано насеље на том локалитету више никада није обновио.
Вјероватно из ових разлога, епископско сједиште помјерено је не-
колико километара одатле, на мјесту Златици, тј. Дољанима (да-

нас рубно приградско насеље Подгорице). Археолози су ту открили двије цркве. Једна је пространа тробродна, а друга триконхозна. Још до почетка XX вијека, сачувао се на том мјесту топонимистички израз „бискупова долина“, који вјероватно свједочи о потврђивању овог сценарија.⁸

Пустошења Превалиса била су умногоме још гора са насељевањем Словена, и њихових краткотрајних савезника Авара. Словени су заправо у једном периоду били вазали Авара, и чак 626. године доспјели до Цариграда, гдје су били разбијени. Послије овога похода Словени се почињу трајно насељавати на Балканско полуострво, а Авари, који су иначе доспјели у Европу из Азије кроз тзв. Врата народа (простор између планине и ријеке Урала), враћају се у своју постојбину. Овим пустошењима црквена организација у Превалису је потпуно уништена. Већ 595. године посљедњи пут се у изворима помиње епископ у Рисну, а 599. у Љешу, и он бјежи преко мора у Италију. У Скодри и Доклеи посљедњи остаци црквене организације помињу се у изворима 602. године. Послије овога, црквена организација у Превалису, обнавља се тек у IX вијеку, када се и губи овај назив за област, и укорјењује се нови - Дукља, изведен од римског Доклеа. Иначе, сам назив римског града Доклее, потиче од околног илирског племена Доклеати, на чијој територији су се населили први римски колонисти.

Ранохришћански култови мученика непознати су у Превалису. То говори да на овој територији до Миланског едикта није било већих мучења хришћана, или их извори нијесу забиљежили, није било катакомби и сл. Стога се приликом обнове организације цркве од IX вијека практично увозе култови, и то првенствено са истока, што је још један прилог више већинској орјентацији свештенства и вјерника ка источној цркви. Мошти светаца тако се купују. Предњаче култови Светог Срђа и Вакха на Бојани, и Светог Трифуна у Котору. Теолошко знање Хришћанства становништва ових области, видљиво је на неколико археолошких налаза. Један од њих је и тзв. Подгоричка чаша. Неки археолози је дефинишу и као Подгорички тањир. Име је добио јер је нађен у околини Подгорице. Вјероватно потиче са западне стране града Доклее, или са гробља око ње. На њему се стално понављају библијске сцене натприродног спасења: Адам и Ева око дрвета у рају; Аврамова жртва у каменитом пејзажу; пророк Јона којег гута и избацује морска риба; Лазарево Васкрсење; апостол Петар изводи воду из дрвета;

8. P. Sticoti, *Die romische Stadt Doclea in Montenegro*, Wien, 1913; Војислав Кораћ, *Стирпаринар*, Н. С. IX-X, Београд, 1958/ 59, 378, 383-384.

пророк Данило међу лавовима; три младића у пећи и Сузана. Ова чаша или тањир је очигледно служио за хришћански култ умрлих. Он одражава хришћанско вјеровање у жртву, васкрсење и вјечни живот. Главне су сцене из Старог и Новог Завјета. Свака слика изнад себе има латински натпис, који говори о којој сцени се ради. Иако се ради о представи на тањиру, она је својеврстан иконостас, са представама које су даље у средњем вијеку разрађиване у хришћанској умјетности.⁹

У археолошким истраживањима Доклее, пронађена је и једна стела или плоча, такође на латинском језику. Она је правоугаоног облика, и подијељена је на скоро три истовјетна троугла. У сваком од њих је по једно слово: D - Deus, O - Optimus, M - Maximus. Плоча је из IV вијека. Овакви натписи често су се сријетали на гробницама многобожаца у том периоду. Но, тројно подијељена плоча, јасно асоцира на хришћанско учење о Светој Тројици и њеном јединству.¹⁰

О архитектонским карактеристикама хришћанских цркава, повезаним са конкретним потребама службе, може се знати из резултата археолошких истраживања. Постоје двије саборне цркве (базилике) у Доклеи, и једна у Дољанима. Једна од цркава у Доклеи и у Дољанима имају додатке на боковима (протезисе), са краћим и ужим просторијама у којима се улази у цркву (нартексе), са мјестима за појање ђаконa приликом службе (ђакониконе). Друга црква у Доклеи има и централно полукружно проширење на крају цркве са сводом (апсиду), са презвитеријумом (мјестом у коме стоји приликом службе епископ са презвитером.¹¹ Ови детаљи свједоче и о промјени литургијских карактеристика. Од почетка VI вијека обичај дијељења хране сиромашнима се издваја из литургије. Протезиси се потпуно дијеле од ђаконикона и стављају поред централне апсиде. Литургија Светог Јована Златоустог у којој су херувимске химне у вријеме Великог Входа, наговјештава ове архитектонске промјене. По овом моделу је пројектована и једна од двије цркве у Доклеи.¹²

9. Мирјана Љубинковић-Ђоровић, *Ранохришћанска чаша из Дукље*, Материјали IV-VIII конгреса археолога Југославије, Београд, 1967, 87; Pavle Mijović, *Ranohrišćanski spomenici Prevalisa*, *Arheološki vestnik*, 29, Ljubljana, 1978, 666.

10. Pavle Mijović, *Ranohrišćanski spomenici Prevalisa*, *Arheološki vestnik*, 29, Ljubljana, 1978, 663.

11. А. Цермановић - О. Кузмановић - Д. Велимировић - Д. Срејовић, *Античка Дукља*, Цетиње, 1975, 16-1, 122

12. Ђорђе Стричевић, *Ђаконикон и ѿрошезис у ранохришћанским црквама*, Старинар, IX-X, Београд, 1959, 60-66.

Теолошке расправе и подјеле у Цркви око њих, нијесу заобиле ни свештенство у Превалису. Може се слободно рећи, да су то били прави црквени покрети. Неки од њих имали су и подршку свјетовних власти. Поједине теолошке расправе и њихове присталице, код врха цркве су окарактерисане као јереси (одступање од званичног учења Цркве). Неколико помјесних и васељенских сабора бавило се јересима. Једном од тих јереси бавио се и Трећи Васељенски Сабор у граду Ефесу 431. године. Ту се расправљало о несторијанској јереси. Несторијанска јерес је опет произашла из аријевске јереси, која је добила име по александријском презвитеру Арију. Званично учење Цркве противило се аријевској јереси. Оно је било на становишту савршене божанске природе Христа, и његове једносушности са Оцем, божанске природе сједињене са човјечанском природом Христа. Насупрот овом званичном учењу Цркве, цариградски патријарх Несторије, по коме је добила име ова јерес, заступао је мишљење да Марија није Богородица, него само Христородица. Сабор у Ефесу осудио је Несторово учење. У акцији осуде Несторовог учења предњачили су александријски патријарх Кирило, и папа Целестин. Такође, и свјетовна власт се придружила осуди несторијанства. Скадарски епископ Сенедије II учествовао је на Сабору у Ефесу.

Супротно несторијанству - монофизитство, је умањивало човјечије у Христу учећи о „једној природи овоплоћенога Бога“. Монофизитство се прво развија у Александрији. На Сабору у Ефесу 449. године монофизитски епископи готово на силу су натјерали Сабор да призна њихово учење. Овај догађај се у црквеној историји назива „Ефеско разбојништво“. Све ово ствара велики расцјеп у Цркви. Да би спријечио расцјеп у Цркви, цар Макијан је 451. године сазвао црквени Сабор у Халкедону. То је био Четврти Васељенски Сабор. Овај Сабор је потврдио и православно учење, да постоје двије природе у Христу, божанска и човјечанска, сједињене „несмјешиво, непромјенљиво, неразлучно“. На Сабору је учествовао епископ Доклеје Евандар.¹³

2. Религија сѣарих Словена приликом насељавања

Приликом досељавања на Балканско полуострво, а касније конкретно и на територију бившег Превалиса, Словени су дошли као многобожци. Врховни бог био је Перун. Он је био бог грома и

13. Сократ Схоластик, *Црквена историја*, Београд, 1886; Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve*, Zagreb, 1972.

муње, персонификација олујног и громовног неба. Одговарао је старогрчком богу грома и муње Зевсу, или римском Јупитеру. Код варварских народа, одговарао је германском богу Тору. По овом богу добило је име брдо и вода Перун у Горњој Рами у сјеверној Херцеговини, локалитет Перовни до у Богојевом селу код Требиња, село Перун код Сплита, брдо код Ловрана у Истри итд. Код Срба је у старијим временима неријетко било име Перун. Једно од братстава у племену Пјешивцима у Катунској нахији, у Старој Црној Гори изводи своје презиме од овога имена - Перуновић. Надимак Перо, врло чест код Срба, није само скраћени изводак од имена Петар, већ може да представља укоријењени изводак од старијег имена које се некада употребљавало - Перун. Истраживања неколицине научника, утврђују да је Перун изворно словенски бог руских племена, који се касније раширио међу осталим Словенима, који се досељавају у каснијој етапи на Балканско полуострво. Чак и у времену пријема Хришћанства, код Руса се задржао култ овога бога. О томе свједочи и један уговор Руса из Х вијека, са Византијом у коме се они заклињу у овога бога, да ће испунити уговор.

Други по значају је био бог стада и стоке Волос или Велес. У својој постојбини стари Словени су се бавили примитивним сточарством. Дијелом су то чинили и приликом сеоба, водећи стоку са собом, а касније и по насељавању по Балкану. Од овога бога потичу назив града Велеса у Македонији, и села Велеснице на Дунаву ниже Кладова. У Црној Гори је то село Велестово у племену чевском, у Катунској нахији. Од имена бога Волоса, изводи се и скраћеница назива за говедо мушког пола - во. Култ сунца, и поштовање тога култа, означени су код старих Словена у виду бога Дајбога (или Дажбог). Он је обично у божанском пару са женом Дајбабом (Дажбабом). Идоли бога Дајбога стајали су некада испред престонице у Кијеву. Као име Дажбог се све до новијих времена појављивао у Русији, Пољској и Молдавији. У српском језику је честа узречица, која се у ствари изводи од имена овога бога, и означава молитву и надање: „Дај-Боже.“ У Црној Гори брдо и село у околини Подгорице управо назив изводи од женског дијела божанског пара - Дајбабе. На овој локацији је и манастир. Поред наведених божанстава, нарочито су код Словена биле популарне двије богиње, које иду редосљедом мијењања годишњих доба. Једна је Морана, богиња зиме и смрти, а друга Весна, богиња прољећа, живота и плодности.

Несумњиво, стари богови Словена доживјели су своју персонификацију у хришћанским свецима. Поред осталих истраживача, то

потврђује Павле Аполонович Ровински, у свом дјелу „Црна Гора у прошлости и садашњости”. Он тврди да је Перун замијењен Светим Илијом Громовником, Волос Светим Василијем. „Дјевојку Маринку“ дјеца на Ивањдан даве у ријекама. Она је персонификација Моране. Ровински строго разграничава паганско наслеђе, од правих хришћанских обичаја, и даље наводи: „Док се у другим религиозним обредима код Срба могу примијетити остаци паганства, нпр. *йолаџање бадњака на Божић*, што се врши без икакве везе са црквом или свештеником“...¹⁴

Читав низ других појава код Словена, представљају полубожанства, која имају људске карактеристике. Углавном, ни религија Словена нема посебности у односу на друге религије варварских народа, па ни почетне стадијуме религија Грка и Римљана. Једно од најраспрострањенијих вјеровања код Словена, је вјеровање у виле. Широм јужнословенских простора, постоји на стотине топонима и локалитета који се везују за виле: пећина, извора, врела, стјеновитих врхова, разних удолина и мањих пољана. И у Црној Гори постоји низ оваквих локалитета. По народном вјеровању, виле су вјечно младе и лијепе дјевојке, обучене у лагану бијелу одјећу и дугих коса. Купе се у зору на обалама ријека и језера, или излазе из пећина. Играју кружно коло и купају се у изворима, ријекама и језерима. У народу се вјерује да су на појединим локацијама кружне биљне групације, нпр. гљива, дивљих јагода, боровница или зелене траве другачијег облика, мјеста гдје су виле играле коло. Зато постоји и обичај, да је улажење у такве вегетације, а камоли њихово кошење или орање несретно. На планини Кому постоји народно предање, да је једна таква вегетација била у пречнику од двадесетак метара. Вјеровање у виле одржало се код Срба стотинама година по пријему Хришћанства, које по правилу забрањује штовање и вјеровање у овакве појаве.

Остаци словенске религије и вјеровања у виле, упечатљиви су и распрострањени. Забиљежени су у народним причама и пословицама, као и народној епизи. Полубожанства попут вила имају контакта са смртним људима. Има низ народних прича о љубави вила са младим момцима и чобанима. Личност виле нарочито је изражена у десетерачким пјесмама о Марку Краљевићу. Каснији тзв. црногорски циклус народне епике, који сврстава пјесме из периода XVII-XIX вијека има велики број вила које се помињу. Одржавање култа виле, може се пратити у епизи у Црној Гори све до по-

14. Павле Аполоновић-Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, том III, Цетиње, 1994, 160.

ловине XX вијека. Позната десетерачка пјесма народног епског пјесника Хаџи-Радована Бећировића-Требјешког, о Мојковачкој битци управо завршава стиховима:

„Вјетар дуну па маглу растјера,
докле вила са Шишког језера,
паде на врх Бјеласице пуне,
ту одсјече плетенице густе.
То јој бјеше јуначки вијенац,
а на њему пјесма десетерац.”

Поређење са вилама остало је у народу до данас не само у Црној Гори. И данас се у Црној Гори за љепоту неке дјевојке каже: „Ено је ка вила“, или „Ено је ка вила нагоркиња“ (тј. вила са планине). Чак се и љепота момачка упоређује са вилом, кад се за некога момка који има љепоту, али не изразито мушку каже: „Вила момачка.”

Поред вила, у словенској митологији била су изражена полубожанства, која представљају синониме страха, мрака, и загробног живота: вампири, вукодлаци, караконцуле, крвопије које живе пијући крв људи и домаће стоке, псоглави, бабе или бабуне (зле старе жене) итд. Поред ријеке Мораче постоји локалитет звани Псоглава долина. Од вјеровања у бабе или бабуне има трага у топонимистици. Тако нпр. постоји планина Бабуна у Македонији, и низ локалитета са називом Бабуниште. По народном вјеровању вампири и караконцуле излазе у вријеме пуног мјесеца, а вукодлаци за вријеме помрачења Сунца и Мјесеца. Вампири су људи који су живи сахрањени. Устају из гроба за вријеме пуног мјесеца, и пију људима и стоци крв. Вјеровање народа у вампире, досезало је у неким српским областима и до посљедњих деценија XIX вијека. То се види и по неколико приповиједака једног од најзначајнијих писаца српског реализма са краја овог вијека Милована Глишића. Црква је строго забрањивала вјеровање у ове појаве, и њихова штовања. У народу се вјеровало да се вампири, караконцуле и вукодлаци, тј. жива створења која пију крв, налазе на гробљима, тако што се изводи црн вранац без биљега, који иде до њиховога гроба. Потом се леш откопава, и избоде глоговим или дреновим коцем у срце, па онда спали. Свјетовна власт је уз помоћ Цркве настојала да овакве појаве искоријени. То се види по члану двадесетом Законика цара Душана. По том члану, село у коме се открије да се сељани баве магијом, откопавају лешеве и спаљују их, има да плати глобу, као и у случају да је на његовом подручју убијен човјек коме убица није откривен. Ако се свештеник ухвати у овом послу, има се рашчинити.

Једно од обиљежја словенске религије су и тзв. бовани. Ни у томе погледу, словенска религија се не разликује од религија дру-

гих варварских народаа, не само у Европи, него и ван ње. Бовани су били дрвени кипови, углавном већих димензија, који су представљали локална божанства, и могли су се разликовати чак од племена до племена исте етничке групације. Припадају религијској фази развитка везаној за тотемизам. Тотемизам је примитивнији облик религијског вјеровања, из којег настаје многобоштво. Бовани су дакле била култна и религијска мјеста на којима се окупљало становништво једног племена, групе села, или само једног села. Могли су да имају и више дрвених кипова. Постоје трагови у изворима да су се на мјесту бована обављали и жртвени ритуали, најчешће са стоком, или приношењем одређених биљних култура. Има индикација да су стари Словени приносили и људске жртве. Словенски бовани су изразито од дрвеног материјала. Поред овог назива постоји и још неколико варијационих: буан, боан, болван, баван... Стога у топонимстици има и у самој Црној Гори неколико оваквих локалитета: Боан у Бајицама код Цетиња, село Боан (Буан) код Шавника, локалитет Баван у Доњем Загарачу у Катунској Нахији, засеок Боан Кадића у Бјелопавлићима (назван тако по братству које ту живи). Ван Црне Горе, нпр. постоје локалитети са наведеним варијацијама код Стоца у Херцеговини, Вишеграда у Босни, Крушевца и Алексинца у Србији. Каснија ријеч у српском језику - балван, која означава дуго и дебело дрвено дебло, изводи се из значења овог вјерског симбола.¹⁵

3. Покрићивање Словена у Превалису и њихови вјекови Хришћанске Цркве њихово насељавање

У историјским изворима нема посебних података о покрштавању Словена у Превалису. Такође, и подаци о црквеној организацији до XI вијека су врло оскудни. Да је процес християнизације начео словенска племена већ по насељавању, свједочи и дио текста Константина Порфириогенита: „А од владе Ираклија, цара Ромеја - а на који начин биће испричано у поглављу о Хрватима и Србима - читава Далмација и племена око ње као Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Неретљани, који се

15. Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд, 1952, 91-95; Веселин Чајкановић, *Студије из религије фолклора*, Београд, 1924; В. Чајкановић, *Да ли су стари Срби знали за идоле*, Српски етнографски зборник, XXX, Београд, 1924; В. Чајкановић, *О српском врховном боју*, Београд, 1941; Миленко Филиповић, *Трагови Перунова кулћа код Јужних Словена*, Гласник Земаљског музеја, Нова серија, III, Сарајево, 1948, 63-80.

називају и Пагани“...¹⁶ Овом посљедњом одредницом Порфирогенит је потврдио да је процес християнизације међу Словенима већ готово завршен. У истом смислу је и још неколико његових констатација о Неретљанима: „Исти Пагани воде поријекло од некрштених Срба“. ... „Пагани се зову јер нијесу примили хришћанство у оно вријеме када су се покрестили сви Срби“... „Пагани на језику Словена значи некрштени“... Ова посљедња Порфирогенитова констатација је потпуно нетачна. Словени нијесу међу собом оне некрштене могли називати паганима, јер нијесу ни познавали тај израз, јер паганус је црквено латински општи израз за некрштене.

Међутим, супротно израженој одредници за пагане Словене, Порфирогенит противрјечи себи сљедећом констатацијом: „Шта више, већина ових Словена не покрсти се, него дуго времена остадоше некрштени.“ Даље он наводи, да су за вријеме цара Василија, „христољубивог цара“, припадници ових племенских групација тражили од цара преко својих представника да буду покрштени. Када је цар услишио њихове молбе, поставио им је архонте, што значи свјетовну власт, чиме су ови крајеви словенских насељеника опет интегрисани у Византију, тј. Источно Римско Царство. Један дио Словена, званих Прентони, који је живио „у непроходним и брдовитим крајевима остао је некрштен. И они су пошли примјером осталих, послали су своје представнике са истим захтјевом, те су и они брзо покрштени.“¹⁷

Подаци о покрштавању Словена, а самим тим и оних у Превалисџи, у доба цара Ираклија, а затим и Василија, а који се везују за VII вијек, или можда прве деценије наредног, су доста дискутабилни, најприје по годишту инфраструктуре најстаријих цркава на овом подручју. Најстарије цркве у Захумљу потичу из X вијека. Покрштавање у Превалисџи, тј. Дукљи је свакако било нешто раније, бар по годиштима неких цркава. Тако се црква Светог Петра у Бијелој код Херцег Новог везује за период 797-809. година, црква Светог Стефана у Врановићима у Грбљу за почетак IX вијека, а црква Светог Јурја на полуострву Пељешцу такође за почетак овог вијека. У цркви Светог Стефана у Врановићима у Грбљу, остало је сачувано име донатора - Хурогос, које може бити аварског поријекла, али не и његове жене - Дана, које је чисто словенско. Црква испод велике катедрале код капије Улциња, подигнута

16. *Византијски извори за историју народа Јуџославије*, том I, Београд, 1955, обрадили Фрањо Баришић, Мила Ранковић, Бариша Кракић и Лидија Томић, 259-260.

17. Исто.

је између 813. и 820. године, а ктиторка је била Гузма. Име Гузма или Козма, је словенизовани облик латинског имена Цосма.¹⁸

Византијски цар Лав VI, владао је крајем IX и почетком X вијека, и у свом дјелу „Тактика“, навео је да су Словени склони слободи, и не воле подјармљивање. Констатовоао је да су и они „који су примили светињу спасоносног крштења све до наших времена, утолико уколико до њих стоји, чувају склоност према старим слободама.“¹⁹ Познато је да је са процесом християнизације, код варварских племена почео да улази и процес феудализације. Он је оквир имао и у примању власти тадашњих моћних држава, а једна од њих свакако је била и Византија. Ово је још један примјер посебности Словена у склопу варварских народа, и њиховог настојања да очувају слободе карактеристичне за паганство и племенско друштво.

Свакако да су християнизовани Словени имали могућност брже интеграције у византијско друштво, нарочито у урбаним срединама. У првој половини X вијека византијски епископ Павле, констатовоао је, да је за вријеме цара Лава VI, крајем IX и почетком X вијека, један архонт на Пелопонезу купио словенског роба - дјечака, мислећи да је крштен, и дао га на подучавање предраднику куће. Када је дјечак напунио дванаест година, предрадник га је питао, да ли су сви његови сународници крштени. Дјечак му је одговорио да нијесу, те да ни он није. Чудећи се, предрадник га је запитао, како је онда могао да прима причешће? Дјечак му је одговорио, да то чини видећи да и друга хришћанска дјеца то чине.²⁰

Неспорно, приморске градске романске и хришћанске енклаве у Превалисису, биле су први конкретни центри, из којих се вршио утицај за християнизацију околних Словена. Један од таквих центара био је Котор. Као један од трендова християнизације, и потврђивања њене вриједности, је и увожење светаца на јужном Јадрану, јер те средине нијесу имале светаца са своје територије. То је примијетио и Константин Порфирогенит наведши: „Град Котор на језику Ромеја значи сужено и стиснуто, зато што море улази као уски језик до 15 до 12 миља и на крају мора је град. Уоколо овог града су висока брда, тако да се сунце види само љети у подне, а зими никада. У истом граду почива Свети Трифун који сигурно лијечи сваку болест, а нарочито оне које пате од гушења плућа; храм његов је засвођен.“ Свети Трифун је мученик из града Никеје у Малој Азији. Уморен је у вријеме цара Деција половином III вије-

18. Тибор Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу*, Београд, 2007, 265-266.

19. Као нап. 16.

20. Нав. дј., стр. 263.

ка. Которска властела на челу са Андријом Сараценисом, откупила је његове мошти од Млечана око 809. године.²¹

Христијанизација Словена неминовно је довела и до њиховог напредовања у црквеној хијерархији. Међутим, у почетку је у Византији са скепсом гледано на ове случајеве. О томе свједочи и византијски историчар из друге половине VIII вијека Теофан. Исти је основао и манастир. Будући у своје вријеме велики противник иконоборства, за владавине цара Лава V, послат је у прогонство, гдје је и умро. У Православној Црквиштује се као светац. Теофан биљежи да је за вријеме цара Константина V, који је водио борбе са Бугарима, 16. новембра 763. године „мимо закона, рукоположен за патријарха Никита, поријеклом Словен.“ Никита је раније био свештеник цариградске цркве Светих Апостола. Постао је патријарх пошто је збачен његов претходник Константин. Никита је био патријарх до своје смрти 780. године. У византијским хроникама описан је као иконоборац. Истицано је његово теолошко незнање. Презиран је као варварин и евнух.²²

Процес христијанизације није само вршен из романских приморских средина. Неку врсту улоге мисионара имали су и ислужени византијски војници - стратиоти. Њима је за војну службу дарована земља на периферији царства. Неријетко, византијске власти су готово присилно селиле хришћане у варварске словенске средине у Македонији и Тракији. Тако Теофан биљежи, да је један од синова цара Константина V - Нићифор, наредио „да се хришћани из свих тема селе у Склавиније, а њихова имања да се продају.“ Нићифор је раније 793. године осакаћен од свога братанића Констатнина VI, јер је учествовао у завјери против њега.²³

Да је христијанизација значајно допринијела интегрисању Словена у византијски државни систем, свједочи и забиљешка Јована Коменијата. Исти је био свештеник и свештенички син. У свом дјелу „О заузећу Солуна од стране Арабљана 904“, описао је догађаје којима је и сам био свједок. Бавећи се историјатом словенских напада на Солун, он је навео, да су напади на град постали све рјеђи, откада су Словени примили хришћанство „и откад се млијеко побожности почело да дијели заједнички и једнима и другима, престао је немир међу градовима и мач, навикнут на покоље, претво-

21. Нав. дј., стр. 23; Илија Синдик, *Комунално уређење Копора од групе половине XII до почетка XV вијека*, Београд, 1950, 15.

22. Као нап. 16, стр. 233.

23. Нав. дј., 235-236.

рио се у оруђе за рад, а пророчанства Илије, најбољег међу пророчима, јасно се на нама испунила.²⁴

Приликом насељавања Словена на јадранско приморје и његову залеђину, суштинска хришћанска власт остала је само у енклавама под византијском влашћу. Послије пада Салоне, архиепископија је пресељена у блиски Сплит. У папским списима она се још увијек идентификује као салонска „Salonita ecclesia“. Епископије у Превалису су још за вријеме папе Гргура I потчињене цркви у Јустинијани Прими, и изузете од јурисдикције Рима, што значи да су поптпале под јурисдикцију Источне Цркве. То потврђује и један грчки каталог епископа из 731. године, из времена византијског цара Леона Исавријског. Под митрополитом Драча набројено је петнаест епископа. Међу њима били су епископи: Љеша, Дукље, Скадра, Дриваста, Пилота, Улциња и Бара. Култ великомученика Стефана, заштитника Византије, јавља се у неколико назива цркава у југоисточном Јадрану и његовој непосредној околини. Предзнак Стефан, што на грчком значи круна или окруњени, биће врло присутан и у каснијим црквеним и свјетовним титуларијима код Срба и Бугара. Саборна црква у Скадру носила је његово име, а и најстарија централна у Дубровнику. Култ сиријских мученика Сергија (Срђа) и Вакха је цветао увријеме првог успона Византије, у доба цара Јустинијана у VI вијеку. Једна парохија на Бојани код Скадра била је посвећена њему, затим цркве у Бару и Котору, као и црква изнад Дубровника - Срђ.²⁵

Без обзира што је југоисточни дио јадранске словенске обале и њене залеђине, у назначеном периоду преко Византије, а нарочито послије мисије Ђирила и Методија, те њихових ученика превагнуо ка Источној Цркви, латински утицај се још увијек живо преплитао. То се да видјети и по неким ријечима које су још и данас у оптицају у Српској Цркви, нпр: *altare* - олтар, *arca* - рака, *calendae* - коленда Божић, *crux* - криж или крст, *compater* - кум, *santus* - свети. Од ријечи свети изводи се и изведак *сут* - су, као нпр. Суштјепан (Сушћепан) у Херцег Новом са прероманском црквом из X вијека.²⁶

Ови латински остаци су сасвим разумљиви, јер се христијанизација јужних Словена вршила из два центра: Рима и Цариграда. Сумарно гледано, а на основу изложених података, христијанизација јужних Словена, нарочито оних на Јадрану и његовој ближој зале-

24. Нав. дј., 269.

25. Константин Лиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд, 1952, 97.

26. Јован Ковачевић и др., *Историја Црне Горе*, књ. I, Титоград, 1967, 282-285.

ђини, није била брз и свеобухватан процес. Имала је неколико варијација и периода. Први је по Порфирогениту био у доба византијског цара Ираклија, који је опет везано са папом у Риму, ангажовао мисионаре. Ту је затим период послје папе Јована IV, од 642. до 731. године, када су римски мисионари поред Хрвата, христијанизовали и дио Срба. По свој прилици највећи удар христијанизације десио се за вријеме византијског цара Василија I око 879. године, када се покрштава дио Хрвата, Срби и Захумљани, али не и Неретљани, а убрзо се то дешава и њима. Утицаји христијанизације и са истока и са запада, видљиви су и по именима првих српских ранофеудалних владалаца. Имена попут Петар, Павле, Захарије и сл. су латинског утицаја. У неким примјерима јављају се мјешовите хришћанскословенске форме, нпр: Петар - Петрислав, Марија - Марислава итд.²⁷ Тако и први помен неког владара Дукље у историјским изворима - архонта Диоклије Петра, свједочи у именском смислу о латинском утицају.

Како је већ назначено, прве цркве у Дукљи, Травунији и Захумљу везују се тек за IX вијек. Може се сматрати да је већ тада оквирно и завршен процес христијанизације. У каснија два вијека јавља се неколико бенедиктанских цркава на овим подручјима, са истим таквим парохијама. Повела епископа Маја из 1166. године помиње неколико бенедиктанских опатија, и то: Свету Марију у Будви, Светог Јована у Албанији, Светог Срђа и Вакха на Бојани, Светог Михаила у Котору, Светог Петра у Бијелој, и Светог Ђорђа на острвцету пред Перастом. Од свих ових цркава, једино се она и Бијелој везује за IX вијек, али нема никакве потврде да је она била бенедиктанска. Фрагменти пластике пронађени у цркви Свете Марије у Ратцу код Бара, гдје је касније настала велика бенедиктанска опатија, указују да је и ту у IX вијеку постојала црква, али не мора да значи да је постојала и опатија.

Наведене цркве су у ствари биле жупске цркве, тј. цркве словенских жупа (области), из којих се попут концентричних кругова ширила христијанизација, а касније и утврђивала и квалитативно допуњавала. Црква Светог Петра у Бијелој, подигнута је вјероватно за вријеме епископа Јована, између 797. и 820. године, и служила је вјероватно за покрштавање жупе Драчевице. Сматра се да су у његово вријеме, или вријеме његових непосредних насљедника, подигнуте и црква Светог Томе у Прчању и Светога Стевана у Врановићима у Грбљу.

27. Као нап. 25, стр. 98.

Поред обласних, могу се идентификовати и типичне градске цркве, које су биле унутар зидина градова. Може се сматрати да су оне и одржале нит Хришћанства током готово три вијека варварских напада, из простог разлога јер су се неки приморски градови успјели одржати пред најездом. У сврху појачавања христјанизације на јадранском приморју је и како је већ наведено, била куповина моштију светаца. Тако је и грађанин Андреаци купио мошти Светог Трипуна, и подигао цркву посвећену њему. Као градске цркве могу се навести она у Улцињу, затим Светог Петра и Светог Трифуна на Шурању у Котору, и Свете Марије у Будви. Црква Светог Трипуна у Котору била је од почетка епископална црква. Већ помињана повеља которског епископа Маја из 1166. године, наводи у списку и цркву Светог Трипуна као бенедиктинску опатију. Донаторски натпис из 840. године међутим, не помиње ову цркву као бенедиктанску. Могуће је и да су на темељима или остацима разорених цркава у току варварских освајања, тј. црква из предсеобног периода, подизане нове у доба стабилизације христјанизације. То потврђују и археолошка ископавања цркве Светог Петра у Бијелој, која говоре да је рађена на основи базилике из V или VI вијека. У истом смислу је и црква Свете Марије у Дукљи.²⁸

У близини цркве Свете Марије у Дукљи, нађена је камена греда са натписом сљедећег садржаја: „+AVSONIA DIAC(ONI) S(SA) PRO VOTO SVO ET FILIORVM SVORVM F(E) C(IT) S(IBM) +“. Превод овога текста гласи: „Ђакониса Аусонија учини ово у завјет за себе и своје синове“. Ова греда је вјероватно била дио неке капеле. Натпис се везује за период од краја VIII или првих деценија IX вијека. Сам по себи не би био толико значајан, да се у њему не појављује титулариј ђаконисе. У надгробним споменицима и уопште у Хришћанству звања ђакониса се појављују у првим вјековима његовог настанка. Изчезавају у западној Цркви у VI, а у источној у VII вијеку. Ђаконисе су биле старије жене или удовице, које су помагале свештеницима приликом крштења одраслих жена, или посјећивању болесних одраслих жена. Одржавале су ред и окупљале жене приликом богослужења. Титулариј ђакониса у западној Цркви појављује се тек у XI вијеку, и означава опатице (монахиње), те је у томе смислу немогућ у Дукљи, јер је једноставно овај материјално-писани извор из ранијег периода. Могућа је и варијанта, да је Аусонија себе титулисала као ђаконису, јер је била удовица ђакона, а познато је да су се у периоду раног развоја Хришћанске цркве ђакони могли женити. У сваком случају, овај натпис

28. Као нап. 26, стр. 355-358.

свједочи о реликту, или конзервираној појави неких хришћанских звања, која у цркви одавно нијесу у оптицају.²⁹

Већ је неколико пута помињан ктиторски натпис которског грађанина Андреација. Његов саркофаг је пронађен 1840. године, у улици између катедрале и Бискупије. Тада је представљао велико историјско откриће. Он је саградио једну омању цркву, практично смјештајницу за мошти Светог Трипуна. Анализе указују да је била у облику уписаног грчког крста са апсидом. Без обзира што је Андреаци несумњиво био романског поријекла, облик цркве у смислу грчког крста свједочи о утицају источне Цркве. Ова црква током времена, и повећања града и градског становништва више није одговарала намјени, те се у првој половини XII вијека, заправо од 1124. до 1166. године приступило изградњи нове, монументалне катедрале посвећене Светом Трипуну. Заправо 19. јуна освешћени су олтари цркве. Вјероватно је и тада срушена стара црква Андреација. Под сјеверним зидом нове цркве, у спомен на првобитног ктитора мање, под аркадним тријемом стављен је саркофаг Андреација и његове жене Марије.

Натпис на саркофагу гласи: „У име господа: Ја Андреаци заједно са мојом женом Маријом саградили смо овај гроб и почивамо у њему. Сви ви, који читате молит се Господу спаситељу за нас грешнике.“ Овај натпис на саркофагу међутим не доноси датум градње цркве. Стога се као 13. јануар 809. године узео други натпис, који је пронађен у гомили камења испод степеница које воде у Моћник. У овом натпису се помиње епископ ЈОН, што је скраћеница од ЈОН(ANNIS), тј. Јован, што потврђује да је у његово вријеме и саграђена ова црква.³⁰

За вријеме епископа Јована везује се још један пронађени фрагмент натписа у цркви Светог Михаила у Котору. Фрагмент натписа састављен је из скраћеница, тако да се не може одредити смисао текста. Крст на почетку текста, врло је сличан крсту који се појављује на крају натписа Светог Стефана на Отоку код Тивта.³¹ На мјесту гдје се некада налазио бенедиктански манастир

29. Јован Ковачевић, *Етничка и друштвена припадност Кошора у Дукљи и Приморју од краја VIII до краја XIII века*, Историјски гласник, бр. 2, Београд, 1955, 118; Никодим Милаш, *Правила Православне цркве*, Нови Сад, 1895, 227, 364, 367.

30. Јован Мартиновић, *Најстарији сакрални објекти у Кошору*, Гласник Одјељења умјетности ЦАНУ, бр. 11, Подгорица, 1992, 188-192; Ivo Stjerčević, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru, Split*, 1938, 367.

31. Јован Ковачевић, *Средњовјековни епиграфски споменници Боке Кошорске*, Споменик САНУ, CV, Београд, 1956, 4.

Светог Петра у Бијелој код Херцег Новог, подигнута је римокатоличка црква Светог Петра. Градња је вјероватно извршена послје је 1242. године, када се сматра да су Монголи у најезди порушили манастир. Чак се и село назива Свети Петар, а упоредно са овим називом од 1242. године појављује се и назив Бијела. Римокатоличка црквица има два старохришћанска олтара, као и неколико узиданих фрагмената који се везују за период од IX до XI вијека. Они се везују за епископа Јована.³² Још један у низу трагова, може се наћи и у парохијској цркви посвећеној Ризи Богородице, такође у Бијелој. Ова црква је као православна подигнута 1824. године, на мјесту старе цркве која је тада срушена. Сачуван је живопис из XIII вијека са апсидом. Но, детаљном анализом конструкције апсиде, и њене стилске карактеристике, види се да не одговара живопису из XIII вијека, и упућује да је живопис осликан на старијој апсиди, која по стилу подсјећа на X вијек.

Живопис је стандардан за православне цркве. Светитељ у рукама има свитке рукописа на грчком језику. У средњој ниши доминантан је натпис испод Христа са портретом извјесног епископа Данила: „Честити Хришћанин Данило Епископ.“ Несумњиво је да је натпис везан за портрет, али се не може утврдити ко је епископ Данило? То потврђује да је ова црква могла бити епископско сједиште. Епископ Данило могао би бити из XIII вијека, тј. један од оних које је хиротонисао дубровачки архиепископ, и помиње се у дубровачким изворима. Постоји и друга варијанта. Сјеверна страна Бококоторског залива у назначеном периоду, потпадала је под Стонску Епископију, па би то могао бити и стонски епископ Данило. Коначно, најмање вјероватна варијанта је да би то могао бити епископ Данило, каснији српски архиепископ, који је писао биографије српских краљева и архиепископа, и прво је био изабран за хумског епископа 1318. године. У сваком случају, јасно се уочава надоградња цркава у неколико фаза, чија је основа у првим вјековима доминантне христијанизације становништва ових крајева.³³

У ред остатака из првих вјекова доминантне христијанизације Дукље, спада и натпис на циборијуму из Улциња. Он је вјероватно припадао малој цркви из VII или VIII вијека, од које су остали само темељи. На овим темељима подигнута је у XIII вијеку нова цр-

32. Петар Шеровић, *Бијела у Боки Коџорској*, Споменик САНУ, CV, Београд, 1956, 179-180.

33. Светозар Радојчић, *О сликариштву у Боки Коџорској*, Споменик САНУ, СIII, Београд, 1953, 55; Ђурђе Бошковић, *Извјештај о истраживању средњовјековних споменика на Јужном Приморју*, Споменик САНУ, LXXXVIII, Београд, 1938, 135.

ква, коју су касније срушили османски освајачи. Могућа је и варијанта, да је циборијум пренијет и у цркву Свете Марије Мајке која се помиње 1251. године. Остаци циборијума међутим нијесу јединствени, и налажени су у рушевинама по граду у неколико етапа. Неки остаци нијесу ни сачувани, него само њихове фотографије. Сачувана су четири фрагмента циборијума, од којих два имају смислени текст. У првом стоји: ... „У славу Господа и спаса нашега Исуса Христа, жена моја Гузма за спас душе“... У другом тексту стоји: ... „За владе господара наших вјечитих августа господина Лава и господина Константина“...

Сам циборијум по своме стилу, одговара онима у катедрали у цркви Светог Трипуна у Котору, те се може узети за период од 813. до 820. године. Но, са друге стране, постоје прецизно терминисани временски периоди владавине Лава и Константина: 911-912. године. На основу ових чињеница, не може се утврдити период настанка овог циборијума, тј. да ли је касније рађен по которском моделу, а у вријеме наведених византијских царева. У сваком случају, помињање ових царева, јасно свједочи о још једном утицају источне Цркве у обрађеном периоду. О самом поријеклу имена Гузма, говорено је на ранијим страницама овог рада.³⁴

У склопу црквених карактеристика првих вјекова доминантне христјанизације насељених подручја од Словена у Дукљи, представља и црква Свете Марије у будванском Старом Граду. Сматра се да она потиче из XII вијека, а на основу једне бискупске повеље из 1166. године Светом Трипуну у Котору, гдје се међу учесницима освећења помиње и свештеник Свете Марије у Будви. Црква је била бенедиктанска, док у њу нијесу дошли фрањевци, и у њој остали до француске окупације Будве 1807. године. Током XIX вијека вршено је неколико мањих реконструкција ове цркве, а током XX и археолошких истраживања. Укупно гледано, сва су показала да је црква неколико пута реконструисана и надограђивана. Тако је случајним одбијањем малтера са једне стране, нађен натпис који потврђује, да се ради о цркви из ранодукљанског периода, а гласи: „+Црквено обиљежје+саградих цркву+ у част Св. Марије, са својим братом 840.“

На основу изнешеног, може се тврдити да је ово једна од најстаријих бенедиктинских опатија у овом дијелу Дукље. Ктитори цркве два брата, остали су анонимни. То је разумљиво, јер у овој фази средњег вијека, која се глобално може подвести под рани период, свештеници и писци књига и натписа из свештеничке скромности

34. Павле Мијовић, *Култура Црне Горе*, Титоград, 1987, 152-153, 158.

остајали су анонимни, тј. нијесу уписивали своја имена. Три крста у тексту по стереотипу симболике, означавају Свету Тројицу.³⁵

Дио Бококоторског залива, тј. Тиватски залив, представља значајну ризницу хришћанских споменика. Први хришћански мисионари - бенедиктанци, оснивали су ту своје манастире и колоније. Мало острвце на заливу у Отоку обилује материјалним налазима. Међу остацима је и камени надвратник портала са латинским натписом о оснивању цркве Светог Стефана. Култ овога светитеља је најстарији од свих култова у Боки. Натпис се сада налази у цркви Госпе од Милосрђа. Претпоставља се да се односи на цркву Светог Стефана у Врановићима у Грбљу. Текст гласи: „У име Господа и спаса нашег Исуса Христа, ја Хурог и жена моја Дана... светом Стефану за спас душе у част светога, амен.“ И овај натпис везује се за IX вијек. О именима у њему наведеном, такође је било говора на претходним странама овог рада.³⁶

4. Црквене прилике у Дукљи-Зетџи у XI и XII вијеку

Друга половина X и прва половина XI вијека, донијела је све већи замах државне еманципације Срба под утицајем или влашћу Византије. Државна еманципација и збацивање византијске власти, довели су Србе у тјешњи контакт са западном Црквом, тј. папама, нарочито послѣ великог црквеног раскола 1054. године, када је и озваничено стање у Хришћанској Цркви које је било евидентно још неколико вјекова уназад, тј. да постоје битне разлике између источне и западне Цркве. Свакако да подјела интересних свера између ове двије Цркве није одмах била јасно одређена. Она се преливала са запада на исток и обратно још готово три вијека, нарочито преко територије Дукље-Зете.

Територија Дукље-Зете је у X и XI вијеку била потчињена митрополиту у Драчу (Дирахију), који је био под несумњивим утицајем источне Цркве. У фазама слабљења византијске власти у назначеном периоду у Дукљи-Зети, па самим тим и у обалским областима данашње Албаније, најприје је градско становништво приморских градова, махом романског поријекла почело да се везује за Сплитску Надбискупију, а самим тим и за папе у Риму. У периоду отсућности византијске власти на овим просторима, под јурисдикцијом драчког митрополита, остале су свега четири епископије, укључу-

35. Ivan Zdravković, *Santa Marija in Punta u Budvi*, Muzeji, br. 11, Zagreb, 1956/ 57, 100; Мирослав Лукетић, *Будва, Св. Стефан, Пећировац*, Будва-Цетиње, 1966, 132.

36. Као нап. 34, стр. 69; Као нап. 31, стр. 4-6.

јући и оне у Љешу и Кроји. Историјат Сплитске Надбискупије, а самим тим и Барске, написан од Томе Архиђакона под назививом „Историа Салонитана“, је прилично неувјерљив. Оригинал овог дјела не постоји, већ је сачувано неколико преписа. По њему епископи: Котора, Бара, Улциња и Свача су пошли лађом на епископски скуп у Сплит око 1045. године. Код Хвара их је ухватила бура те су се утопили. Послије тога, грађани ових градова, ишли су код папе са захтјевом, да им одобри формирање Надбискупије у Бару.³⁷

У деценијама прије и послије великог црквеног раскола у званичном смислу, на византијској територији у Италији у Апулији, бискупи који су гравитирали папама, самостално су се против воље папа проглашавали надбискупима у: Барију, Тирани, Таренту и Лучери. Ову самовољу бискупа подржавале су византијске власти, са намјером да дестабилизују утицаје папа. Тако папа Лав IX није признао проглашење баријског епископа за надбискупа, па је то коначно урадио Александар II. Бискупије нове цркве у некадашњем Превалису, први пут се помињу у неколико папских повеља, и то: Александра II (1067. г.), Климента III (1089. г.) и Калиста II (1119-1124. г.). Са друге стране, из грчких каталога, у XI и XII вијеку позната су сједишта епископија наклоњених источној Цркви, која се именују по градовима у којима су, и то у: Дукљи, Скадру, Дривасту, Пилоту, Улцињу, Бару, Будви и Свачу.³⁸

Само проглашење Михаила Војислављевића за краља је у изворима врло дискутабилно и недоречено, и суштински се везује за спор Сплитске и Дубровачке Надбискупије око Барске Бискупије. Родослов све дукљанске владаре титулише као краљеве. Са друге стране, у византијским изворима нема помена о Михаиловој краљевској титули. Спор Дубровачке и Сплитске Надбискупије почео је да ескалира од 1074. године. То је искористио Михаило да би себи прибавио краљевску титулу и Барску Бискупију уздигао на ранг Надбискупије. Државну самосталност, он је хтио да уоквири и црквеном самосталношћу. Како је суштински још за вријеме његовог оца Војислава, а касније и његово, дукљанска независност представљала практично отргнуће од византијског државног територија, Михаило се сасвим је логично, није могао надати потврди ни државне, а ни црквене самосталности од Византије и источне Цркве, те се окренуо Риму.

37. Toma Arhidakon, *Kronika*, Split, 1977.

38. Ivan Marković, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb, 1902; Станоје Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, Београд, 1912.

Папа Гргур је послао на јадранско приморје кардинала Петра, као свога делегата, да испита сукоб Сплитске и Дубровачке Надбискупије. Петар је 1077. године боравио у Сплиту и другим дјеловима приморја. Петров извјештај био је наклоњен Сплитској Надбискупији и њеном надбискупу Ловру, те је Гргур овај спор ријешао у корист Сплита. Но, са друге стране Петар је Гргуру препоручио Михаилове захтјеве. Из ове кореспонденције Гргура и Петра од јануара 1078. године, види се да је Михаило тражио од Гргура заставу, као потврду краљевског звања. Гргур је тражио да се пред њим појаве дубровачки надбискуп и барски бискуп, ради рјешавања спора са Сплитом, па да ће онда он Михаилу признати звање краља, тј. заставу, а бискупу барском палиј, као знак надбискупског узвишења. У овом писму папска канцеларија Михаила назива краљем Словена „rex Sclavorum“, што може да значи да је он већ употребљавао титулу краља, али од кога дату, и како, остаје необјашњено.

Потпуну конфузију ових извора потврђује и упоредба са крунисањем хрватског краља Звонимира, двије године раније. Папски делегат је Звонимира крунисао по потпуној процедури: заставом, јабуком, скиптром и круном. У сваком случају, нема никаквог извора, који би потпуно јасно потврдио Михаилово краљевско звање дато од папе. Други и важнији детаљ за проблематику којом се овај рад бави, је тај, да Михаило није успио да уздигне Барску Бискупију у ранг надбискупије. У цркви Светог Михаила на Стону, која се сматра Михаиловом задужбином, насликан је Михаилов портрет са круном, који га представља као краља. Анализа типа круне, говори да је она чисто западне провинијенције, са ухобранима, гломазна је, а изнад чела има у виду украса три крста. Овај тип круне најсличнији је круни норвешког краља, који је владао у прве двије деценије XII вијека.

Уздигнуће Барске Бискупије у ранг Надбискупије, десило се тек за вријеме Михаиловог насаљедника Бодина. То је учинио папа Климент III 8. јануара 1089. године. И ово уздигнуће треба пратити у склопу општих догађаја. Бодинова вјероломност према Византији, и приклањање Норманима, који су из Италије освојили Драч, озлоједила је Византијске великодостојнике. Послије преотимања Драча од Нормана 1085. године, Византијци се потпуно отворено окрећу против Бодина. У једној од таквих битака према византијским изворима Бодин је чак и заробљен, мада се у изворима даље не помиње, када се и како избавио од заробљеништва?

И уздигнуће Барске Бискупије у ранг Надбискупије је такође доста дискутабилно, као и Михаилово краљевско звање. И ту се може пратити нит црквеног сукоба, који Војислављевићи желе да

искористе за сопствене сврхе. Као што Хришћанска Црква вјековима прије званичног раскола није била јединствена, и била је конкурентна од истока према западу и обрнуто, тако исто је у појединим етапама и папство било нејединствено. Краљ Бодин је заправо искористио сукоб у папству, да би опослио своје чисто државне и династичке потребе на црквеном нивоу. Двојица папа: Виктор III (1086-1087. г.), и Урбан II (1088-1099. г.), воде сукоб око папског звања са Климентом III (1080-1100. г.), који се такође представља као папа. Климент је у почетку био у знатној предности.

Године 1088, барски бискуп Петар ишао је у Рим, са захтјевом да се обнови некадашња диоклитска архиепископија. По налогу Климента, ђакон Сервусдеи написао је у Риму у цркви Светог Петра папску булу, по којој се Барска Бискупија уздигла у ранг Надбискупије. По овој були, одређене су и бискупије: барска или дукљанска, которска, улцињска, свачка, скадарска, дриваска, пилотска, српска, босанска и травунска.³⁹

Борба за утицај над свештенством кренула је одмах по озваничењу раскола. Када су посвећивани олтари у катедрали Светог Трипуна у Котору 1166. године, поред бискупа Маја, помињу се као учесници овог чина и епископи: албански Лазар, дривастски Мартин, и улцињски Јован. Да је већ помињани албански епископ Лазар, који је освештао олтар Богородице, те или сљедеће године прешао ка католичанству, свједочи и писмо од 1167. године, упућено њему од стране папе Александра III. Папа хвали Лазареву жељу да пређе са источнога на латинско богослужење, и позива га да призна јурисдикцију дубровачког надбискупа Трибуна, који је био одан папству. У повелји которског бискупа Маја од 1166. године, коју је писао његов писар, помињу се и старјешине значајнијих манастира, и то по латинском одређењу-опата, и то: Михаило - Светог Јована албанског, Петар - Светог Срђа и Вакха, Јован - Светог Спаса у Бару, Петар - Светог Михаила у Котору, Трифун - Свете Марије у Будви итд. Писар је међутим за Михаила и Петра морао да преправи звање, од латинског опат (*abbas*), у грчки-архимандрит, што значи да ови нијесу подржали латинску цркву.⁴⁰

Једна од битних карактеристика периода XI и XII вијека, који се везује за црквеност у Дукљи, је и житије Светог Владимира. Родослов је уклопио Владимирово житије у XXXVI главу. Историчари сматрају да је ово житије дио у ствари неког већ ранијег жити-

39. Као нап. 38.

40. Antun Mayer, *Catarensia*, Zbornik Hiistorijskog instituta JAZU, Zagreb, 1954, 101-103.

ја, које није сачувано, тј. његова скраћена верзија. Како оригинал родослова није сачуван, већ само преписне верзије, историчари сматрају да је ово житије оригинално, тј. да га је писао писац или два писца родослова, односно да каснијим преписивачким верзијама није уклопљено. Да је житије настало прије средине XII вијека, свједочи и почетни текст, који по стилу представља заправо копију модела сличних житија писаних у то вријеме, нпр. „Житија Светог Гијома“, које је настало око 1122. године. У том смислу је и почетни текст: „Ко жели да зна колике и какве врлине и чуда се Бог удостојио да учини по блаженом Владимиру, слуги своме, нека прочита књигу о његовим дјелима гдје су она редом описана“...

Каснија житија Светог Владимира имају малу историјску вриједност, и писана су пошто је Владимирово тијело пренешено у Елбасан око 1215. године, и пошто је албански феудалац Карло Топи 1381. године, ради развијања његовог култа ту подигао цркву. Охридски патријарх Козма, је дао да се у Венецији одштампало 1690. године једна од служби Светом Владимиру. Ова верзија такође има малу вриједност као извор, мада помиње неке српске и бугарске владаоце. Уопште, прва верзија до сада познатог житија, уклопљена у родослов, је типично житије владаоца, који се проглашавају за свеце. Низ детаља такође упућује на ондашњи стереотип таквих житија.

У житију је занимљив један детаљ. Ради се наиме о Косариној судбини после Владимираове смрти. Када је умрла сахрањена је поред његових ногу. Ради се о обичају из првих вјекова Хришћанства, а који означава покорност. Тако је још средином V вијека цар Авит сахрањен поред гроба хришћанског мученика Јовијана. Има низ примјера оваквих сахрањивања. Овај тренд праћен је и код српског народа у народној поезији, тј. бугарштицама, када Милош Обилић бива сахрањен поред ногу кнеза Лазара.⁴¹

Како је већ назначено, до X вијека је у Дукљи био присутан мали број хришћанских култова, па се зато практично увозе мошти појединих светаца. Од овог вијека, па у наредна два, појављује се значајно већа присутност култова светаца. Она се огледа првенствено у посвећености појединих цркава њима. Још родослов бљежи присуство култа апостола Андрије (првозаступника), у виду једне капеле уз двор кнеза Војислава у Прапратној. У катедрали

41. Стојан Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*, Београд, 1893, 218; Јован Ковачевић, *О уводу Барској родослова*, Зборник Матице српске XIII-XIV, 1956, 61-70; Јован Ковачевић, *Трагови једној ранохришћанској обичаја (in humanito ad pedes)...*, Историски гласник, II, 1955, 130-136.

Светог Трипуна у Котору 809. године, један олтар са каменим циборијумом био је посвећен њему. Трагова овога култа има и у неким остацима у цркви у Зеленици код Херцег Новог.

О штивању два култа: Светог Викентија и Светог архангела Михаила, има помена у изворима, мада објекти нијесу сачувани. Црква посвећена Светом Викентију помиње се негдје у Боки 1124. године. У цркви Светог Гаврила на острву Страдиоти - Свети Марко, 1018. године убијен је краљ Драгимир. Ђакон Албелин подигао је у XI вијеку на брду изнад Тивта цркву посвећену неколицини светаца: Светом Димитрију, Светом Срђу и Светом Николи. Светом Ђорђу посвећено је неколико цркава. Рушевине цркве Светог Јурја у Јањини откриле су донаторски натпис неког Петра са почетка IX вијека, у којем се посвећује Светом Ђорђу. У Бару се црква Светог Ђорђа помиње први пут 1125. године. На острвцету испред Пераста у Боки, бенедиктанска опатија посвећена Светом Ђорђу први пут се помиње 1166. године. Црква Светог Ђорђа под Горицом у Подгорици из XI вијека има прероманске карактеристике. Култ Свете Марије је био прилично распрострањен у Дукљи. То се види и по гробној капели, њој посвећеној, од стране которског грађанина Андреација, још прије оснивања цркве Светог Трипуна у Котору 809. године. Године 1166, у цркви Светог Трипуна, један од олтара био је посвећен њој. По родослову, на темељима античке базилике у Дукљи, подигнута је црква Свете Марије, у којој је сахрањен легендарни краљ Светоплек. Црква Свете Марије у Будви датира из 840. године. У цркви Свете Марије (Богородице Крајинске) у Крајини, сахрањен је по родослову такође легендарни краљ Петрислав, отац Владимиров.

Поред набројених култова светаца, присутни су и култови Светог Мартина, Светог Михаила и Светога Николе. Испод брда на којем је црква Светог Михаила на Стону, постојала је прероманичка црква Светог Мартина, од које су остале рушевине. Црква Светог Михаила на Превлаци код Тивта, први пут се помиње 1124. године. Један дио црквене пластике пронађен на овоме мјесту, свједочи о цркви из IX или X вијека. Ова црква је била бенедиктанска опатија, што се види по пронађеном натпису на гробу једног опата. Црква на Стону, која се сматра задужбином краља Михаила, такође је посвећена Светом Михаилу. Из године 1166, датира помен о бенедиктанској опатији у Котору, која се није сачувала. Црква Албелина у Тивту, посвећена је тројици светаца: Светом Николи, Светом Срђу и Светом Димитрију.

Прероманичка црква у мјесту Муо код Котора, која се везује за XI или XII вијек, посвећена је Светом Павлу. Овом свецу посвећен је 1166. године и један олтар у катедрали Светог Трипуна у Кото-

ру, и то заједно са Светим Јованом Крститељем. Которски епископ Јован подигао је око 809. године цркву посвећену Светом Петру у Бијелој код Херцег Новог. Овом свецу посвећена је и бенедиктанска опатија код Требиња, која се први пут помиње 1078. године. Риједак је храм и Свети Спас (Вазнесења Христовог). Њему је била посвећена бенедиктанска опатија у Бару, која се први пут помиње 1166. године. За почетак IX вијека, везује се већ помињана црква Светог Стевана, саграђена у Врановићима у Грбљу, од ктитора Хурога и Дане. Нађени остаци у новијој цркви на Сушћепану у Херцег Новом, посвећеној Светом Стевану, свједоче о ранијој прероманичкој цркви такође посвећеној овом свецу. Култ овога свеца може се наћи и у околини Дубровника, између овога града и жупе Жрновачке, гдје су постојали остаци прероманичке цркве.

Бенедиктанска опатија посвећена Светом Срђу и Вакху, први пут се помиње 1081. године, на ријечи Бојани код Скадра. Како је већ наведено, ђакон Албелин је као главним свецима посветио цркву код Тивта, управо Светима Срђу и Вакху. Још два ријетка свеца могу се наћи у овом периоду X-XII вијека у Дукљи. То су Свети Теодор и Свети Тома. Црква посвећена Светом Теодору у Бару, уништена је прије 1125. године, и на њеном мјесту је настала црква Светог Ђорђа. Прероманичка црква посвећена овом свецу, налази се и у селу Поникве на Пељешцу. Двије цркве посвећене су и Светом Апостолу Томи. Једна је из IX вијека у Прчању у Боки, а друга из XI вијека у Кутима изнад Херцег Новог. Два ријетка свеца, могу се наћи и у катедрали Светог Трипуна у Котору. То су Свети Прим и Фелицијан. Они се од 1166. године штују на главном олтару катедрале, заједно са Светим Трипуном.

Као што се да видјети, поред општих хришћанских култова, тј. светаца, у Дукљи су готово потпуно доминирали источни култови. Као најзначајнији култ у приморју, развио се култ Светога Трипуна, мученика из Кампаде у Малој Азији, и то у Котору, од 809. године. Штовање овога култа забиљежио је и Порфирогенит чак до Цариграда. По једној каснијој историјској изворној верзији, катедра Светога Трипуна срушена је 997. године, за вријеме похода војске бугарског цара Самуила. Самуилову државу ликвидирао је византијски цар Василије II „Бугароубица“. У оквиру ове изворне приче, тврди се да су мошти светитеља нестале, и доспјеле у Рим, гдје је касније подигнута и црква Светог Трипуна. Једна делегација которских грађана отишла је у Цариград, и код цара Василија измолила посредовање, да се мошти светитеља врате у Котор, што је и учињено.

Култ сиријских мученика из града Росафа Светога Срђа и Вакха, динамичан успон забиљежио је у бенедиктанској опатији на Бо-

јани код Скадра у XI вијеку. Булом папе Александра II из 1067. године, као локални празник именовано је слављење ова два свеца. Рачуна се да је ово најстарији помен штовања ових светаца. Култ се толико развио, да је под потпуни утицај покрио и Скадар, тако да се у једној повељи Стевана Намањића од 1215. године, каснијег „Првовјенчаног“, Скадар називан и Росаф. По смрти краља Михаила око 1081. године, црква Светог Срђа и Вакха постоја породична гробница дукљанско-зетских краљева. Послије Михаила, у њој се сахрањује Бодин, и 1016. године краљ Владимир. Ту је живио у прогонству и умро и краљ Доброслав, а 1143. године сахрањен је и краљ Градихна.

Као типично источни култови, рачунају се култови Светог архиђакона Стевана, и светога Архангела Михаила. Управо на култу Архангела Михаила, развија се и Зетска Епископија на Превлаци код Тивта. Иако типично источни, овај култ се још од V вијека развија и у западној Европи, најприје преко чувеног светилишта на Монте Гаргану у јужној Италији. Култ се проширио и у данашњу Француску, заправо на Нормандију, гдје је основан код Авранша још 709. године. Заправо, култ на Превлаци код Тивта развио се под утицајем нормандијскога. Први помен на Превлаци везује се за 1124. годину у комбинацији Монтегарганског и нормандијског (S. Michael de Tumba).⁴²

Остаци цркве Светог Ђорђа у Старом Бару разорени су 1881. године ударом грома, јер је у њима била смјештена муниција која је експлодирала. Ова црква подигнута је крајем XII или почетком XIII вијека, а први пут се помиње у изворима 1247. године. Постоје озбиљне индикације да је подигнута на темељима цркве из ранијег периода од назначеног. Ова црква је била сједиште епископије, а затим и Архиепископије (Надбискупије) у доба посљедњих Војислављевића. Са доласком Османлија претворена је у џамију. Како је више пута преправљана, па чак и као џамија, преправљена је и њена западна фасада, те су у њу уграђени натписи на латинском језику, као прост грађевински материјалу у облику камених блокова. Током времена малтер је са њих опао и открио ове натписе. Прије уништења цркве у експлозији натписи су некиолико пута публиковани, било да су изворно читани, било на основу преписа. Као директни публикатори, или аналитичари записа појављују се међу осталима: Фрањо Рачки, Павле Аполонович Ровински, Иван Марковић и Ђурђе Бошковић.

42. Као нап. 26, стр. 439-442.

У првом тексту стоји натпис: „Овдје почива Сергије архиепископ“. Мишљења историчара о овом натпису су хипотетичке природе. Име архиепископа Сергија налази се на списку епископа које је саставио још Фарлати (Farlatti). Овај списак је један од најранијих. Једна од хипотеза историчара је да се можда ради о једном од синова краља Михаила, и браће краља Бодина-Сергију. Он се није налазио међу владарима појединих области након Михаилове смрти, тим прије што је познато, да је Бодин дуго времена имао сукобе са браћом или полубраћом. Тако постоји варијанта да је Сергије постао монах и архиепископ, тј. надбискуп барски.⁴³

Сљедећи натпис се везује за барског епископа Петра, за кога се сматра да је био епископ, тј. архиепископ (надбискуп) од 1089. до 1100. године, и да је учествовао у измирењу краља Бадина са браћом. Овај натпис налазио се на десној страни фасаде, тј. југозападном углу звоника, који је претворен у минарет. Натпис гласи: „У овом гробу леже кости и животна снага Петрова; био је учитељ учитељима овај барски пастир; познавањем вјере превазишао је некадашња искуства; презирач је лакомих, обилато даровао сиротињи; управљао је црквом, истичући се у помагању народа, каже се, не навршивши чак ни тридесет година, кад снађе га смрт двадесетог у шестом мјесецу.“

Интересантна су и два натписа, који су се налазили на лијевој страни фасаде. У првом је текст посвећен архиепископу Ђорђу: „Барски пастир и управитељ Ђорђе у овом почива гробу, служио је добро Христу. Овим храмом који носи његово име, владао је са клиром и свјетовњацима; у свему се добро држао. Дао је овај храм уз велико залагање обновити и у њему на десној страни желио да га мртва сахране. Мир души његовој нека да Бог, и дозволи му да ужива небески живот.“

Други натпис је посвећен бискупу Јовану и гласи: „У гробу лежи бискуп Јован који је овом црквом управљао много година. Био је славан, моћан, мудар и благ. Гостио је обилато сиромаше човјек достојан неба, кога су краљеви ове земље вољели и нијесу оклијевали да му повјере државне послове. Он је, радећи с Божјом помоћи, уређивао на обје стране обављајући свјетовна дјела и држећи се Бога.“

Ова три натписа остављају могућности различитих тумачења не само хронолошке идентификације ових особа, него и њихове

43. Franjo Rački, *Katolički list*, Zagreb, 1860; Ivan Marković, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb 1902, 180; Ђурђе Бошковић, *Сѣпару Бар*, Београд, 1962, 12-20.

улоге уопште. У хронолошком смислу ове особе се могу везати за крај XI и прву половину XII вијека, тј. за период Војислављевића, али могу досезати и до периода првих деценија XIII вијека. Тако могу бити епископи и архиепископи епохе Војислављевића, али и каснијег периода чак до првих Немањиних насљедника. Петар и Ђорђе се јасно одређују као барски пастири. Термин пастир има двојако значење. У првој варијанти пастир (пастор) може да представља обичног свештеника, хришћанску душу и градског свештеника, јер тадашњи дукљански градови свакако нијесу били велика урбана насеља, са иоле већом концентрацијом урбаног становништва. У другој варијанти постоји термин пресул (праесул), који означава епископа, па чак и архиепископа, и подразумеујева црквеног великодостојника стационараног у граду као центруму шире црквене јединице.

Из ових натписа уочава се и друга функција Ђорђа и Јована-теократска. Ђорђе је храмом владао „са клиром и свјетовњацима“. За Јована натпис је још одређенији. Зато постоји и варијанта, да је Јован био и Јован I (1199-1247), јер је „црквом управљао много година“, тј. у немањићком периоду. На теократску функцију Ђорђа и Јована упућује и чињеница, да је за византијску управу јадранским приморјем у првој половини XI вијека било уобичајено, да су епископи били и намјесници градова и регионални свјетовни управници. Није ли ово пост-реликт те појаве у доба Војислављевића или првих Немањића? Коначно, постоји и једна од варијанти, истина најмање вјероватних, а која је већ поменута у вези са Сергијем. Да ли је могуће да је архиепископ Ђорђе иста особа као и краљ Ђорђе, син Бодиновог и Јаквинтин, и да је у исто вријеме могао бити и владар и црквени великодостојник, јер како се у натпису каже „владао је са клиром и свјетовњацима“. Ђорђе је сахрањен у поменутој цркви. И ту се виде елементи обичаја свјетовних владара, којима цркве задужбине постају гробнице, јер „дао је овај храм уз велико залагање обновити.“⁴⁴

За црквену историју нарочито је значајан један извор, који представља комбинацију материјалног и писаног извора. Он се не може подвести само под домен црквене историје. Ради се о оловном печату краља Ђорђа, сина краља Бодина. Иако је више од пола вијека прије Ђорђијеве владавине дошло до великог црквеног раскола, а Барска Надбискупија имала чисто латинске, односно

44. Milan Šufly, Die Kirchengestaude im Vorturkischen Albanien, Vjesnik kr. Hrvatsko-slovensko-dalmatinskoga Zemaljskoga arhiva, XVII, 1915, 55; И. Марковић, Нав. дј., 64; Ђ. Бошковић, Нав. дј., 18-19.

католичке карактеристике, овај Бодинов печат је по много чему занимљив. Нађен је у околини села Крепост, у хасковском крају у Бугарској, а у тој држави се налази у једној приватној нумизматичкој збирци. Такође у Бугарској, у околини града Борисовграда, у сливу ријеке Марице, нађен је истовјетан печат, који се чува у националном археолошком музеју у Софији. Није утврђено како су и због чега ови печати доспјели до Бугарске, и зашто су тамо нађени?

На предњој страни, тј. аверсу представљен је лик Светог Ђорђа у стојећем ставу, са мачем у десној руци, а штитом у лијевој. Са обје стране фигуре, вертикално је сљедећи натпис: „О свети Георгије“. Натпис је на грчком језику. Свети Ђорђе је један од најзначајнијих светаца у Православљу, а иначе је заштитник града Константинопоља, престонице Византије. Само име свеца носио је и краљ Ђорђе. На задњој страни (реверсу) у четири реда је натпис на латинском језику: „Ђорђе син краља Бодина.“⁴⁵

Ови оловни печати указују на неколико чињеница, тј. показују сву сложеност настанка, развитка и покушаја одржања дукљанско-зетске државе, између источнога и западнога утицаја. Сам аверс је на грчком језику, на коме је и лик Светог Ђорђа. Несумњиво, Дукља је сем изузетка неколико приморских градова, у којима је дио становништва имао романску генезу, цивилизацијски и црквено припадала византијско-источном утицају, и била у саставу византијске империје. Краљ Ђорђе овиме то потврђује опонашајући карактеристике византијског двора и владарског церемонијала, као и Светог Ђорђа, као свеца заштитника византијске престонице.

Међутим, иако неспорно у византијском црквеном и цивилизацијском утицају, дукљански Словени, управо су једини пут своје етничке, државне и црквене еманципације могли да остваре супростављајући се грчко-romeјском, налазећи подршку у папама и западу. Мора се признати да су користећи ту цивилизацијску и црквену пукотину истока и запада, први Војислављевићи водили добру политику етничке и државне еманципације. Очигледна копија те политике, огледа се и са првим Немањиним насљедницима, изумимајући Саву Немањића. Зато се и на реверсу појављује латински натпис. Нешто слично може се наћи и код норманских принчева са

45. Ilija Sindik, *Postanak i razvitak dukljanske države*, Historija naroda Jugoslavije, knj. I, Zagreb, MCMLVVV, 254-261; Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд, 1952, 140; Сима Ђирковић, *Осамостљивање и успон дукљанске државе*, Историја српског народа, књ. 1, Београд, 1981, 190-196; G. Schlumberger, *Sigillographia de l'empire Byzantium*, Paris, 1884, 73.

Сицилије. Уосталом, мајка краља Ђорђа-Јаквинта, била је норманска принцеза, тј. Италијанка поријеклом.

У архитектонском смислу цркве дукљанско-зетског периода од X до XIII вијека су доста скромне, тако да се по раскошности и квалитету не могу упоредити са каснијим немањићким периодом. То су издужене једнобродне цркве, са изнутра полукружном, а споља четвртастом апсидом, са неколико варијација. У ове типове релативно скромних у архитектонском погледу цркава, могу се убројити: црква Светог Павла у Муу код Котора, црквица у млетачкој кули у Старом Бару, црква Светог Стевана на Дубцу код Дубровника у жупи Жрновици, и црква Светог Мартина у Стонском пољу на Стону. Од ових цркава остали:

У мјесту Муо код Котора је једнобродна омања црква са апсидом, полукружном изнутра а четвртастом споља. По нађеним остацима биљних украса, ради се о прероманичкој цркви са краја XI вијека. У оквиру млетачког бастиона у Старом Бару постоје остаци црквице. На основу ове чињенице могу се реконструисати само њене унутрашње карактеристике. Изнутра је полукружна апсида, са два неједнака травеја. Остаци цркава Светог Стевана на Дубцу и Светог Мартина у Стонском пољу су још скромнији. Очуване су само њихове основе.

Нешто сложенијем типу наведених цркава, припадају и цркве Светог Михаила на Стону, Светог Томе у Кутима код Херцег Новог, и Светога Ђорђа под Горицом у Подгорици. Простор унутар ових цркава је је подијељен на три травеја пиластрима потпорних лукова свода. Слијепо кубе је изнад свода који је полуобал и пресвођен по наосу. Низ ниша и лукова нарочито на јужном и сјеверном зиду дају утисак већег простора, иако су мање. И са спољних страна карактеристични су лукови. Већ набројене варијативне карактеристике, иду од случаја до случаја по дукљанско-зетском приморју.

Као репрезентативна црква дукљанско-зетског периода Војислављевића, који се у глобалу може подвести под читав један вијек, сматра се црква Светог Михаила на Стону. Иако није пронађен директни извор који би потврђивао ктиторство, историчари се углавном слажу да је дукљански краљ Михаило њен ктитор, или да је подигао на остацима већ постојећег црквишта. Фасаде и ентеријер ове цркве су разуђени, тако да у суштини скромном архитектонском објекту дају већу монументалност и грациозност. Управо у већ наведеној чињеници, да није пронађен директни извор првог реда, који потврђује ктиторство краља Михаила, у смислу изградње потпуно нове и архитектонски независне грађевине, јављају се бројне дилеме око детаља у и на цркви, када су настали?

Сачувана фреска са ликом краља Михаила са већ анализираним круном, садржи приказ краља како држи макету цркве у руци. Међутим, та макета не одговара у бројним детаљима изгледу цркве. Јављају се бројне дилеме. Да ли је макета цркве само идеализовани приказ који у пракси никада није остварен, историчари и архитекти нијесу дали потпуни одговор. Макета има звоник, слијепо кубе и тријем. Низ детаља у и на цркви хронолошки нијесу идентификовани, па се генеза објашњења, да је Михаило само обновио, већ постојећу раније девастирану цркву чини оправдана. Скулптовани украси око врата и прозора припадају прераоманичком стилу. Уочавају се у цркви скулптовани украси који представљају страног тијело, тј. да су уграђени накнадно, као нпр. из цркве Светог Мартина. Ови украси се чак могу подијелити у неколико различитих стилова по настанку. Хронолошки дисконтинуитет фрескосликарства у цркви, са већ поменутиим скулптованим, говори да је вјероватно само фрескосликарство изворно из времена краља Михаила, а остало је настало прије њега, уграђено у његово вријеме или после њега.

Најсличнија типу цркве Светог Михаила је црква Светог Томе у Кутима код Херцег Новог. Није познат ктитор ове цркве. Но, један оближњи топоним, тј. брдо изнад Зеленике, зове се Драгомир. Постоји могућност да је ктитор ове цркве Драгимир, стриц кнеза Владимира, владар Травуније, који је погинуо у Боки 1018. године. Уочљиве су двије фазе градње ове цркве. Од прве се сачувао сјеверни зид и дио апсиде. Направљен је од ломљеног ситног камена, и комада цигала у малтеру. Јужни зид је президан и то од камених квадера. На њему нема ништа. Када је јужни зид президан, вјероватно је подигнут камени иконостас, чији је основ нађен приликом ископавања. Он има занимљиву композицију, у виду два анђела који обожавају крст. Ова композиција одговара прероманичком стилу. Приликом ископавања, нађен је низ фреско фрагмената, до те мјере уситњених, да се не могу повезати у било какву уочљиву цјелину.

Слијепо кубе је практично једина потврда прероманичког карактера цркве Светог Ђорђа под Горицом у Подгорици. Овај остатак правда се бројним преправкама цркве. Црква Светог Ђорђа на Лонци у Бару, по традицији сачуваној до краја XVII вијека, направљена је на темељима првобитне цркве Светог Теодора која је изгорела. Обнову цркве извршио је већ помињани архиепископ Ђорђе. Иако се само може претпостављати када је живио архиепископ Ђорђе, у овој цркви сасвим је сигурно, сахрањен је краљ династије Војислављевића Грубеша. Традицију су потврдила и археолошка ископавања, тј. да је на остацима цркве Светог Теодора

назидана црква Светог Ђорђа. Обје су биле тробродне саборне цркве, мада је млађа црква димензијама већа. Квадратни стубци одвајају у њој бродове. И споља и изнутра је апсида полукружна. Црква има двије нише, које су биле у функцији мјеста за ђакона, и смјештај столова и мјеста за угледније црквене великодостојнике. Иако црква није сачувана, она се може реконструисати поред археолошких ископавања, и према једној старој гравири Бара из 1571. године, када је овај град и пао под османску власт. На основу ове гравире уочава се и звоник, и функција цркве као саборне.

Дукљанско-зетски период Војислављевића у архитектури употпуњава и црква Светог Петра у селу Чичеву код Требиња. Од свих набројених цркава овога периода, ова црква је по стилу другачија. Пратећи родослов, да се реконструисати прича, да је у њој сахрањен краљ Радослав, који се пред Бодином повукао и умро у Травунији. По родослову као година изградње цркве може се узети 1078. година. И ту међутим има значајне резерве, да је и она назидана на неку старију, вјероватно бенедиктанску. У односу на друге набројене цркве остаци ове цркве имају највећу монументалност и грациозност. Те карактеристике одговарају архитектонском стилу бенедиктанства. Црква је била у облику крста, и са два звоника. Изнутра су апсиде полукружне, а споља четвртасте. Кубе јој је свакако било већих размјера.⁴⁶

5. Барски родослов (*Љетопис поја Дукљанина*) као извор за црквену историју

Квалитет Барског родослова, тј. Љетопис попа Дукљанина, и сви други варијетети наслова имена овог рада, као историјског извора, имају озбиљне недостатке. Без обзира на све недостатке, родослов у себи има низ детаља, који би се могли окарактерисати као извор за црквену историју. Аутор родослова има кратак увод, у коме се он као писац осврће на прилике и мотиве писања овог рада, тј. обраћа се читаоцу, управо са насловом „Писац читаоцу“. Неспорни хришћански карактер овог рада, који је најприје једна хроника збивања у и око црквених дешавања, види се и по првим ре-

46. О овој проблематици погледати: Ljubo Karaman, *Crkvica Sv. Mihaila kod Stona*, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, XV, Zagreb, 1928, 81-116; Lj. Karaman, *O vremenu gradnje Sv. Mihaila u Stonu*, Vjesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske, IX, 3, Zagreb, 1960, 81; Aleksandar Deroko, *Monumentalna arhitektura*, Narodna starina, XXIX, Zagreb; Stevan Delić, *Petrov manastir kod Trebinja*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, XXIV, Sarajevo, 1912, 275.

довима родослова, када он тврди: „Пошто сам замољен од вас, љубљене браће у Христу“...

Иако у Предговору овог рада није третиран сам вјерски карактер родослова, он је како је већ наведено искључиво хришћанске провинијенције. Аутор родослова није развијао хришћанску искључивост, из једноставног разлога, што је Ислам још био далеко од балканских простора. Први крсташки ратови још су били у зачетку. Дукљански простори и већина њиховог становништва, практично нијесу ни познавали свијет Ислама, јер се нијесу ни сусрели са њим. Велико је питање са каквог би становиштва родослов био написан, да је то урађено који вијек касније, када је суштина живљења на балканским просторима, а самим тим и у Зети, било одбијање или подржавање Ислама. Из родослова се значајније не види ни ауторова искључивост у оквиру Хришћанства, иако је родослов написан после великог раскола 1054. године, а његов аутор је несумњиво припадао римокатоличком опредјељењу. И то треба тумачити чињеницом, да ехо великог раскола још није заживио у потпуности, и да ће свој прави замах доживјети, тек у времену за које се сматра да у њему више није ни живио барски поп.

Аутор родослова је несумњиво био заговорник посебности цркве у Дукљи, у односу на Сплитску или Дубровачку Надбискупију (Митрополију). Он чак потенцира црквену независност јер наставља „и часних свештеника митрополијског сједишта дукљанске цркве“... У уводном дијелу, као и у многим сличним дјелима прије и после њега, аутор родослова убјеђује читаоца, да пише само оно што је чуо од других, чиме прихвата вјечити стереотип писања историјских дјела, у којима по правилу сваки аутор тврди да је непристрасан. Дакле, он већ ту на један начин, наводећи да није написао ништа „сем казивања наших (црквених) предшасника“ не скрива да се његов рад може употријебити и као извор за црквену историју.⁴⁷

У родослову се може сагледати процес христијанизације досељених Словена на Балканско полуострво, мада у склопу низа словенских легендарних владара, које историчари тешко идентификују правећи паралелу родослова, са много релевантнијим изворима за тај период, нпр. византијским. Да процес христијанизације јужних Словена, у првом реду њихове двије најјаче и највеће групе: Срба и Хрвата, није био брз, лак и свеобухватан, свједочи и родослов. Ту се он глобално чињенично поклапа са византијским

47. *Љешојис ѿоѿа Дукљанина*, Титоград, 1967, 173-174, увод, превод и коментар др Славко Мијушковић.

изворима. Један од легендарних словенских владара - Сенулат, чи-нио је „многе неправде хришћанима који су живјели у приморским градовима и прогањајући их, премину дванаесте године свога кра-љевања“...⁴⁸

И у овом смислу, родослов се поклапа са стварном ситуацијом, првих вјекова по насељавању Словена на шири обалски појас уз Јадран. Словенски насељеници неријетко су пљачкали романске градове у приморју. Сенулатов син Силимир био је супротност оцу. Писац родослова јасно разликује хришћане од пагана, констатују-ћи да је Силимир „био паган и барбарин“, али да је поштовао хри-шћане и није их прогањао, већ им је увео данак. Овај податак чини се потпуно својственим не само Словенима, који насељавају ја-дранско приморје, него уопште и за процес велике сеобе народа, и додира варварских народа за римском културом и државношћу, било запада или истока. Послије првих рушилачко-пљачкашких удара, другу фазу чинила је стабилизација насељеника на једном простору, и примање тековина те цивилизације и културе, уз по-степену процес христијанизације.

Родослов глобално тачно описује и суштину мисије Константи-на и Методија. Јасно се уочава наклоност писца родослова Кон-стантину, каснијем Ђирилу. Ипак је писац родослова био Словен, и разумио је све потешкоће латинског приступа богослужењу, не-разумљивог већини Словена. Константинову мисију писац родо-слова везује за владавину легендарног краља Сватоплука. По њему, Константин је „веома свети човјек“, који је „заредио све-штенике“, и „створио словенско писмо“. Иако, како је већ наведе-но, човјек несумњиве римокатоличке провинијенције, писац родо-слова без пристрасности констатује Константинов рад у корист ис-точне цркве, или грчке, и наводи да је он превео „све свете књиге Старог и Новог завјета са грчког на словенски језик, па пошто им је и литургију устројио по грчком начину, учврстио их је у Христо-вој вјери“...

По родослову, христијанизација већине Словена јадранског по-јаса десила се управо у доба Константина, и то на његовом путу за Рим. Словенима је тада владао легендарни краљ Светопелек. Пи-сац родослова о томе биљежи: „На његово проповиједање краљ Светопелек повјерује у Христа и би крштен са читавом својом краљевином, те постаде правовјерни и истински поштовалац Све-те Тројице.“ Даље се наводи, да су се на ову вијест, хришћани који

48. Нав. дј., 182.

су се распршили по планинама и скровитим мјестима, почели враћати и „благосиљати име Господа“...⁴⁹

Неки детаљи у вези са христијанизацијом иницираном од Константина у доба Светопелека, су прилично недоречени. Писац родослова биљежи да је Светопелек наредио хришћанима који се служе латинским језиком, да се поврате у мјеста гдје су живјели, а из којих су побјегли. Ова информација упућује и на могућу опцију, да је код знатног броја Словена и раније христијанизација била обављена, али на грчком језику, па је Константинова мисија одласка папи, на неки начин код Светопелека била подстрек да им да могућност богослужења на латинском.

Двојни утицај Хришћанства писац родослова исказао је и у наредним реченицама. Наиме, послије масовне христијанизације, Светопелек је упутио захтјев папи Стефану у Рим, као и византијском цару Михаилу, да му помогну да одреди границе између племена. Папа је послао „Хонорија, кардинала-свештеника“, као и још двојицу кардинала. Папини делегати су нашли Светопелека на Дувањском пољу. У то су пристигли и византијски делегати Лав и Јован. За разлику од папиних делегата, које је јасно означио као црквене личности, писац родослова није прецизирао ко су били Лав и Јован, свјетовне или црквене личности?

У тексту се јасно препознаје свјесност аутора родослова, о разликама источног и западног Хришћанства, најприје констатацијом да су се на сабору сакупили „како они који су говорили латинским тако и они који су говорили словенским језиком“... Потом је одржан синод који је трајао дванаест дана, и на коме су претресене значајне црквене ствари. На крају су прочитане повеље „како оне које су биле написане на латинском тако и оне на грчком језику, послате од папе и од цара“... Читав сабор завршен је свечано, крунисањем Светопелековим од стране Хонорија „и то на начин римских краљева“... Након тога Светопелек је наредио да се хиротонишу два архиепископа, један у Солину, а други у Дукљи, као и један број епископа.

У овом случају, на неки начин ипак се види наклоност писца родослова западној цркви, као и папским делегатима. Не треба сметнути са ума, да је писац родослова био прије и послије свега римокатолички свештеник. Ипак, он је констатовао ондашње фактичко стање сношљиве толеранције источне и западне Цркве, када је записао: „Краљ је такођер одредио да нико не смије ометати на било који начин било коју цркву, или придржавати макакву власт или го-

49. Нав. дј., 189.

сподство, сем сам архиепископ или епископ под чијом се јурисдикцијом налази односна црква“...

Наредна група реченица и историјских констатација, донијела је бројне расправе у историографији која се бавила родословом. Писац говори о начину подјеле словенских земаља од стране краља Светопелека, а упоредно са њима и црквеној. По њему, Светопелек је подијелио приморје на двије покрајине. Од Дувна до Винодола је била Доња Далмација, или Бијела Хрватска. Горња Далмација или Црвена Хрватска се простирала од Винодола до Драча. Бијелој Хрватској је одговарала Солинска Митрополија, или како је он назива црква, а Црвеној Дукљанска. Дукљанска је имала сљедеће Епископије, иако их он стриктно не означава као епископије него опет „цркве“, и то по називу градова или области: Бар, Будва, Котор, Улцињ, Свач, Скадар, Дриваст, Пулај, Србија, Босна, Травунија и Захумље.⁵⁰

Читав низ ових историјских констатација писца родослова, упућује на бројне анализе и закључке. Иако питање одређивања појма Црвене Хрватске није црквено питање, и у суштини није предмет овог рада, овај податак је већ од половине XIX вијека, послужио низу првенствено хрватских историчара, и оних који би се у том периоду могли третирати као историјски публицисти за грубе манипулације. Оне се поклапају, и у ствари су дио хрватског националног препорода и еманципације, који почињу од назначеног периода. Од тада, па у историјској вертикали од готово вијек и по касније, Хрвати покушавају да омеђе своје територије, на које немају ни етничко ни историјско право. Те тенденције, које су провијавале из деценије у деценију, и прошле фазу неколико државних творевина, подупирале су и нове, па и оне створене у самој Црној Гори, у смислу негирања њеног словенског, српског и источно-хришћанског карактера.

Сукоб источног и западног Хришћанства, који се толико вјекова у разним фазама преламао преко Дукље, Зете и касније Црне Горе, неспорно је зачет већ са првим преласцима словенских насељеника на стални живот у овим просторима. Већ сам распоред епископија дукљанске Цркве, дат по писцу родослова, потврђује већ приказану шему латинско-папског утицаја у Дукљи, и уопште словенским територијама уз Јадран. Неспорно, романско становништво приморских градова, од почетка христјанизације, већински је било опередијелено на латинску цркву, и у том смислу ширило концентричне кругове. Но, са друге стране, иоле мањим зала-

50. Нав. дј., 193-198.

ском у дубину континенталности, латински утицај је нагло слабио. Отуда низ епископија на релативно малом простору који не сеже ни стотинак километара у квадрату: Котор, Будва, Бар, Улцињ, Скадар, Дриваст, Свач. Чим нема већих приобалних градова са романским становништвом, те епископије су значајно мање, само по једна за Травунију и Захумље, а по једна за читаве покрајине као Србију и Босну.

Такође, нема никаквих података о Дукљанској Митрополији у то доба легендарног краља Светопелека, кога историчари нијесу успјели да идентификују, у паралели са другим, много релевантним историјским изворима, првенствено византијским или папским. Евидентно је по родослову, да се његова владавина поклапа са дијелом живота и рада Константина, тј. Ђирила. Све у свему, Светопелеково одређење за латинску цркву, у конфронтацији је са суштинским Константиновим радом, који је антилатински. Стога је и сасвим разумљиво, да писац родослова протезира кроз своје дјело историјско утемељење Барске Надбискупије, иако ње до Бодина нема. По родослову, легендарни краљ Светопелек сахрањен је у цркви Свете Марије у дукљанском граду, а његовог наследника крунисао је дукљански архиепископ и епископи. Овај податак такође није наишао на било коју потврду ако се упореди са другим историјским изворима. Чак шта више, он је немогућ, јер низ извора свједочи да урбани простор некадашње античке Доклее више није егзистирао, пошто је она разорена најездом Гота и каснијим земљотресом. У најбољем случају, могуће је да је и под претпоставком постојања краља Светопелека, крунисање обављено у неком другом граду у области Дукље, којег је писац родослова идентификовао са некадашњом Доклеом.

За црквену историју је нарочито значајно поглавље родослова везано за кнеза Владимира, којег писац родослова, као уосталом и све дукљанске владаре прије њега титулише као краља, мада у паралелним изворима, нарочито византијским, о томе нема помена. О томе како је у родослов уклопљено житије Светога Владимира, и какве су његове карактеристике, већ је било говора у једном од претходних поглавља овога рада. Писац родослова тврди да је и отац краља Владимира-Петрослав био сахрањен у цркви Свете Марије. Он међутим то мјесто не идентификује као насеље Дукљу, него као „Газени“ (Газени). И овај податак компромитује, као уосталом и многи прије и послије њега вриједност родослова као класичног историјског извора. Логично би било да је то већ поменути црква у насељу Дукља. Међу историчарима такође постоје различита мишљења идентификације и локације мјеста „Газени“.

Суштински, читава прича о Владимиру интерпретирана од стране писца родослова има тачну историјску позадину. Везује се за поход бугарског цара Самуила, поред осталог на Дукљу. Интересантно је да византијски извори веома мало третирају Владимира, свега два пута. Тешко је то објаснити, с обзиром на чињеницу, да се Самуило борио против Византије годинама, отимао јој територије, и на крају био поражен од ње. По свему судећи, из тих штурих информација, Владимир је био нека врста византијског вазала. Центрум Владимировог третмана у византијским изворима, управо је везан за његову смрт. Вјероватно су Византијци Владимира сматрали минорном личношћу, у склопу општих догађаја кампање против Самуила, као и Самуилов поход на Дукљу.

У сваком случају, реконструкција приче о Владимиру управо се везује за родослов у већини случајева. Прича о Владимиру се дакле може пратити преко родослова у два правца, тј. о Владимиру као свјетовном владару, а затим и као свецу. Самуило је напао на Дукљу, а Владимир се као „свети“ човјек повукао са војском на брдо Облик, гдје је био опкољен. За Владимиров пораз нађена су два оправдања, која се опет могу већ везати за основу његове идентификације као свеца. То су најприје биле змије, које су уједима тровале војнике и стоку, и чиниле велику штету Владимировој војсци. Даље писац родослова наводи: „Тада је краљ Владимир изговорио са сузама молитву Господу да би свемогући бог спасио његов народ од те гадне смрти. Бог је услишио молитву свога слуге и од онога дана нико није био уједен од змија.“

Други и важнији разлог Владимировог пораза била је издаја једног његовог жупана, кога писац родослова карактерише као „издајника Јуду. „Читав ток даље приче о Владимировој предаји и жртви има углавном стереотип житија светаца тога времена. Она се базирају углавном на копији приче о Христовој жртви, која бива зачета издајником Јудом, а то је у овом случају безимени жупан. Прича о жртвовању даље се наставља Владимировом обраћању својим војницима, да ће се предати и жртвовати, да Самуило не би искалио свој бијес на њима. То се потврђује реченицама у родослову: „Како видим, треба да ја, веома драга браћо, испуним ону еванђеоску изреку која гласи: „Добар пастир даје своју душу за своје стадо.“

По предаји Владимир је био послат у заточеништво у Самуилову престоницу Преспу у Македонији. Основа за каснији светачки третман Владимира, учача се и по његовом понашању у заробљеништву, гдје је он упражњавао „дању и ноћу пост и молитву. Њему се приказа анђеоски Господњи, који га је тјешио и који му је навијестио оно што се имало догодити, наиме како ће га Бог ослобо-

дити и како ће он због мучеништва допријети у царство небеско, те примити вијенац који неће увенути као и награду вјечног живота.“

У таквом статусу сужња, Владимира упознаје и Самуилова кћер Косара, која се заљубљује у њега „али не из страсне пожуде“. И у овом случају се може наћи детаљ који припрема Владимира за светачки статус, а то је бестрасна љубав. Даља прича има срећан епилог. Косара је измолила Владимирову слободу код оца. Они се вјенчавају и враћају у Дукљу, гдје Владимир наставља да влада, као нека врста Самуиловог вазала. Читава прича интерпретирана у родослову, око Владимировог избављења преко Косаре, нема потврду у другим изворима, нарочито не у византијским. У њима је само име Косаре непознато, као уопште и име Владимирове жене. У једном од претходних поглавља овога рада, већ је поменуто, да је практично на идентичан начин ослобођен син једнога од Самуилових противника, који је погинуо као челник солунске области, борећи се са Самуилом. Византијски извори прецизирају читав ток те приче, јасно представљајући име тог младића и Самуилове кћери. Историчарима и аналитичарима родослова остаје само да нагађају, да ли је овај догађај везан за Владимира и Косару аутентичан, или га је заправо у незнању, бркању или очигледној намјери писац родослова увео у причу о Владимиру?

Читав ток приче која припрема Владимира за свеца наставља се и даље у родослову. По повратку, Владимир и Косара живе „у пуној светости и непорочности, љубећи Бога и служећи му и дању и ноћу“... По Самуиловој смрти, долази у његовој држави до династичких борби. Његовог сина и насљедника Радомира убија синовац Владислав. Он покушава да се отараси конкурената за престо из најближе родбине, а поред осталог и Владимира. Шаље му позив да дође код њега на договор. Владимир сумња у Владислава, а те сумње подгријава и Косара. Да би увјерио Владимира у своју искреност, Владислав прво позива Косару код себе. Како се њој није ништа десило, да би увјерио Владимира у своју искреност, Владислав му шаље крст. Родослов о томе пише: „Прими вјеру крста и дођи да те видим“...

Владимир не жели скупоцјени крст као залогу, него дрвени: „Знамо да Господ наш Исус Христос, који је за нас страдао, није био распет на златном или сребрном већ на дрвеном крсту. Зато ако је твоја вјера чврста и ако су твоје ријечи истините, пошаљи ми по свештеним лицима дрвени крст, па ћу доћи, будући да се, вјером и снагом нашега Господа Исуса Христа, поуздајем у животни крст и драгоцјено дрво. „Путем којим је ишао Владимир ка Преспи Владислав је поставио засједе. Но, људи у засједама видећи његову поворку нијесу смјели напасти, увјерени да Владимира прате анђе-

ли. Родослов детаљно описује Владимирову смрт по доласку у Преспу. Он бива опкољен и убијен управо са оним крстом у рукама, који му је од Владислава послат као залога искрених намјера. Дакле, копија приче о Христу и Јуди доживљава врхунац, повезана са Христовим страдањем управо на дрвеном крсту.

По Владимировом упокојењу светачки основ сада добија на конкретном замаху. Око његовог гроба се окупљају разни невољници и болесници, који оздрављају. Ноћу уз мноштво свијећа, виђа се „божанска свјетлост“. Покајавши се, и плашећи се светачких чуда Владимирових, Владислав је одобрио Косари да врати његово тијело у Дукљу. Она то чини, и сахрањује га у цркви Свете Марије у Крајини. Родослов детаљно описује Владимира сада већ као свеца: „Његово тијело лежи у цијелости сачувано и мирише као да је намазано многобројним мирисима, а руком држи онај крст који је био добио од цара. И у истој цркви сваке године се на његов празник окупља мноштво народа, те се, захваљујући његовим дјелима и његовом посредовању, ту и данас чине многа добра онима који се искрена срца моле.“

Епилог приче о Владимиру као свецу, прати и Косарина судбина. Она постаје калуђерица „живећи побожно и свето, у истој цркви оконча живот и ту би сахрањена, до ногу свога мужа. „Ни Владимиров убица Владислав не може побјећи од божије освете. По родослову, његова судбина је надреална, и не одговара другим византијским изворима. Приликом опсаде Драча, управо за вечером, исто када је и наредио да се погуби Владимир, Владиславу се приказује витез у лику Владимира. Владислав покушава да побјегне, и дозива у помоћ своје дворјане, али га Владимирови анђели убијају. Коначно, писац родослова наговјештава да постоји житије Светога Владимира, али не наводи од кога је и када написано, што упућује на претпоставку, да се он негдје са њим сусрео, тј. читао га, или његове дјелове убацио у свој рад. Он упућује читаоца ријечима „нека прочита књигу о његовим дјелима, у којој су његова дјела по реду описана, па ће заиста знати да је овај свети човјек био један дух са Господом и да је Бог био са њиме, коме част итд.“⁵¹

Још неки детаљи исказани у родослову, могу се идентификовати као извори за црквену историју, или бар показују изузетну хришћанску идентификацију овог дјела. Бавећи се акцијом Стефана Војислава против Византије, тј. црмничком битком, писац родослова детаљно описује Војислављеву тактику пред битку, сам ток

51. Нав. дј., 232-242.

и епилог битке. Истина, он именично не познаје Стефана Војислава, већ га идентификује као „краља Доброслава“. Ову личност други историјски извори не познају. Она се међутим може потпуно јасно идентификовати са Војиславом. Један од Војислављевих синова - Гојислав, не препознаје оца, који је усљед битке крвав и прашњав, и мислећи да је Византинац хоће да га убије. Војислав узвикује: „Боже помилуј!“ Син га препознаје и пада на кољена тражећи опроштај. У част свога спасења, Војислав томе мјесту даје име „Боже помилуј“. Свој латински идентитет, писац родослова показује одмах послје тога детаља, превodeћи те ријечи на латински језик.⁵² И судбина византијског команданта у овој битци-Курсилија донекле је везана за вјеру. Иако рањен успио је да побјегне и спусти се у равницу ка Скадру гдје је умро. Писац родослова констатује да је на мјесту његове смрти постављен крст, а то мјесто се и данас зове „Курсилијев крст.“⁵³

У родослову се могу наћи и подаци о мјестима сахрањивања Војислављевића. Тако за Доброслава, тј. Војислава стоји: „Славни краљ Доброслав владао је двадесет и пет година и, пошто паде у кревет, умре у Прапратни, у свом дворцу. Његови синови, окупљени око њега, оплачу га и сахране у цркви светог Андрије, у његовој капели с великом почашћу и славом.“⁵⁴ Овдје поменута жупа Прапратна је једна од низа дукљанских приморских жупа, и простира се између Улциња и Бара.

Пада у очи у анализи родослова, да његов писац није био наклоњен краљу Бодину. У читавом низу догађаја везаним за њега, он га описује рекло би се потпуно хладно, или чак негативно. То чини и у вријеме догађаја устанка Словена у Македонији, гдје је као помоћ дошао Бодин, и послје првих успјеха се прогласио за цара. Писац родослова изгинуће Бодинове браће, на фронтима против Византинаца приписује божјом казном за Бодинову охолост, и кривоклетство њиховог оца краља Михаила. И у вези са Михаилом могу се наћи подаци о мјесту његовог сахрањивања, јер стоји: „Би сахрањен с великим почастима у манастиру светих мученика Сергија и Бакха.“⁵⁵ У истом манастиру сахрањен је и Бодин.⁵⁶

52. Нав. дј., 251.

53. Нав. дј., 252.

54. Нав. дј., 255.

55. Нав. дј., 262.

56. Нав. дј., 270.

Познато је да је готово половина формалног владарског живота Бодина, прошла у сукобу са браћом и њиховим синовима, који су у ствари били покрајински удиони владари без титула краљева. У једном од таквих сукоба, они су нашли уточиште у Дубровнику. Послије низа сукоба са Бодином, који је опколио Дубровник, Бодин је пред овим градом погубио један дио своје браће и братанића, који су већ били у његовом заточеништву, као примјер овима у Дубровнику. Према родослову, ови чланови династије Војислављевића сахрањени су на острву код Дубровника, у манастиру Светог Бенедикта.⁵⁷

Писац родослова такође није био ни наклоњен Бодиновој супрузи краљици Јаквинти. Њу углавном описује као бескрупулозну жену, склону најгорим сплеткама, нарочито послје Бодинове смрти, када је дошло у Дукљи практично до грађанског рата међу Бодиновом браћом и братанићима. Послије серије сукоба краљ је постао Владимир, један од Бодинових братанића. Послије низа перипетија, и мијешања рашког великог жупана Вукана, Јаквинти је успјело да отрује краља Владимира. Он је по родослову такође сахрањен у манастиру Светог Срђа и Вакха на Бојани. Коначно, послје Владимирове смрти, Јаквинта се отресла и другог конкурента, свога дјевера Доброслава, кога је Владимир још од раније држао у заточеништву. Доброслава је стигла судбина, толико пута карактеристична за период средњег вијека, за одбачене претенденте и конкуренте за престо. Доброслав је тако био избављен из тамнице, ослијепљен и кастриран, и послат у манастир Светих Срђа и Вакха „гдје је, проживјевши дуго времена са калуђерима, и умро.“⁵⁸

Послије ових династичких борби, краљевског положаја се докопао Бодинов син Ђорђе. Он је владао двије године, када је поново дошао у сукоб са својим блиским рођацима, потомцима краља Радослава, брата краља Михаила. Како је био поражен, побјегао је у Рашку, а краљ је постао Грубеша. Он је владао седам година, када га је напао Ђорђе који се вратио са Рашанима, и поразио у битци код Бара, гдје је Грубеша и убијен. Родослов даје податак да је Грубеша сахрањен у Бару: „Би сахрањен како доликује у цркви светог Ђорђа, сједишту епископа овога града.“⁵⁹ У родослову се може наћи и податак, да је у цркви Светог Срђа и Вакха сахрањен и посљедњи дукљанско-зетски краљ Градихна (или Градиња). За

57. Нав. дј., 269.

58. Нав. дј., 272.

59. Нав. дј., 274.

њега је писац родослова навео да „бијаше богобојажљив и богољубив човјек“.⁶⁰

Свакако да се у појединим фрагментима, могу црпити и подаци за класичну црквену историју. Без обзира што је писац родослова неименован, нити се може утврдити вријеме његовог настанка у смислу године, па чак и деценије, несумњиво он је био свештеник западне цркве. Истина, кроз свој рад он није нарочито фаворизовао западну цркву, тј. каснију римокатоличку. То се може разумјети, јер је била релативно кратка временска дистанца од великог црквеног раскола, до писања његовог рада. Подјела цркве још увијек није представљала, не само црквени, него и цивилизацијски карактер. Он ће наступити тек од почетка XIII вијека, са великим крсташким походом против Византије. Писац родослова готово потпуно отворено фаворизује самосталност дукљанске Цркве, што је разумљиво, с обзиром да је он био из Дукље. Практично, он у први план ставља фаворизацију дукљанске Цркве, у односу на дубровачку или сплитску. Ово питање њему је приоритет, а не да толико покаже разлике између источне и западне Цркве.

Мало је прецизних података у родослову, корисних конкретно за црквену историју. Они су описни, и имају легендаран карактер. Уопште, хронике овог типа и овог времена, својствене средњем вијеку, не дају релевантне не само опште, него и податке за црквену историју. Ни мјеста сахрањивања дукљанско-зетских владара у већини ни историјски документационо, а ни археолошки нијесу потврђена. Уопште, у низу празнина овог периода историје Дукље-Зете, па и црквених прилика у њој, родослов може послужити као извор, који од почетка треба узети са резервом, али га ипак и третирати, јер једноставно других података нема.

6. Осврћ̄ на државни рад и монашки живої̄ Стевана Немање

Велики црквени раскол, а касније и у првим деценијама XII вијека нагло слабење дукљанско-зетске државе, услед сукоба око власти посљедњих Војислављевића, донијеће на њеним просторима велике црквене и државне притиврјечности. Створиће се услови да се територије дукљанско-зетске државе интегришу у већи државни простор. Паралелно са овим процесом, Православље ће почети да доминира над Католичанством, иако тај процес неће бити

60. Нав. дј., 281.

брз и свеобухватан. Несумњиво пресудну улогу по оба питања, одиграће државни рад Стевана Немање. Заправо, и једној и другој страни, било византијској, било папско-римској, најмање је одговарала једна снажна држава на источним просторима словенског Балкана.

Рим је желио преко вјерског утицаја, у смислу потврђивања краљевских звања, и даљу контролу над овим просторима, тј. сада већ отворено католички утицај. Византија је пак жељела не само потпуну државно-територијалну контролу, него и вјерску, тј. православну. Ту концепцију и једног и другог вјерског и државног утицаја, пореметио је Стеван Немања, борећи се не само са државну еманципацију Срба у дужем трајању, него и за стварање основа за егзистенцију независне Цркве, која по свом карактеру, не би била дио византијског државног утицаја. Стога се каснија акција његовог најмлађег сина Саве, може сматрати само валоризацијом Немањиног дјела и концепције.

Само име Немања може се тумачити и третирати двојачко. У првој верзији доводи се у везу са библијским именом Нааман. У изворима од XII до XV вијека ово је често име у јадранском приморју, нарочито на острвима Брачу и Хвару. Јавља се и код хрватских властеоских породица на Велебиту. У другој верзији ово је чисто словенско име, изведено од термина и значења „неман“, тј. бића натприродне моћи. Типови оваквог имена у словенским земљама сријећу се само у Чешкој, у варијацијама Неманов, или пак умањеној верзији Неманица.⁶¹

Немањино поријекло и очево име је доста дискутабилно. Ако се погледају извори, нарочито они које су писали најприје његови синови, Немања се појављује као зачетник династије. Прије њега, од његовог рода нема никога значајнијег. Као прва група извора коју треба третирати о Немањиним поријеклу, свакако су житија посвећена њему. Житија су животописи светаца, што значи да у суштини имају теолошки карактер. Вјероватно би прва групација средњовјековних извора дала више података, у виду биографија, које су значајно више историчније, најприје по акценту на тему, тј. живот неке значајне личности. Још више података могу дати родослови, као нпр. Барски родослов, уколико су у њих уврштени за историју заиста оперативни извори. Све три групације међутим, у себи могу имати и варијанте других набројених, нарочито у виду тематике корисне за теолошко или књижевно изучавање. Стога, ако се у овом случају селекују стварне чињенице, везане само за

61. Као нап. 25, стр. 147.

историју, о Немањином поријеклу сем штурних података, не добија се много.

Намеће се закључак, а то је да његови биографију у смислу житија, нијесу сматрали за сходно и важно, да истакну његово поријекло, име оца и предака. Први Немањин биограф био је његов најмлађи син Сава, који је написао житије свога оца. Други је био такође син Стефан Првовјенчани. У прилог већ наведеном, немогуће је да они нијесу знали макар ко им је био дјед, и одакле воде своје поријекло, тим прије што би им га сам отац рекао, јер су га наслиједили као сасвим зрели људи. Трећи писац Немањиног житија био је Доментијан. Претпоставља се да је рођен око 1210. године, и да је био ученик Саве Немањића, као и пратилац на Савином ходочасничком путу у Свету Земљу 1233-35. године. Сматра се да је Немањино житије писао 1264. године, и да је убрзо послје тога преминуо највјероватније у Хиландару. Дакле, и по питању Доментијана постојала је мала временска дистанца, у којој нема простора за незнање о Немањиним директним прецима и поријеклу, тим прије што је он Савин савременик и поузданик. Сви наведени дакле пишу житије Светог Симеона. Њих Немања интересује првенствено као црквена личност и светац, мада декларативно истичу његову самодржачку и свјетовно владарску власт.

Друга група извора која свједочи о имену Немањиног оца и браће је посредна, и није везана директно за Немању. Изворни подаци о имену Немањиног оца везују се најприје за Мирослављево Јеванђеље, писано осамдесетих година XII вијека, пошто се Мирослав помиње посљедњи пут 1190. године у изворима. У тексту стоји да је писано „кнезу великославному Мирославу сину Завидину.“⁶² Други податак везан за име Немањиног оца опет је у вези са Мирославом. Он се сматра ктитором цркве Светог Петра у Бијелом Пољу. Међутим, и у овом случају има индикација да је Мирослав заправо обновио већ старији храм, са краја XI или почетка XII вијека. Црква је током дугих времена претрпјела неколико реконструкција, најприје 1254. године, када је дозидана припрата са кулама. Крајем XVII вијека претворена је у џамију. Послије ослобођења Бијелог Поља од османске власти крајем 1912. године, и присаједињења ових крајева Црној Гори, црква је враћена првобитној намјени. У порталу цркве је уклесан натпис који није датиран. У њему стоји: „У име оца

62. Степан Куљбакин, *Палеографска и језичка истраживања о Мирослављевој Јеванђељу*, Сремски Карловци, 1925; Јован Ковачевић, *Око Мирослављевој Јеванђељу*, Историјски часопис, св. 2, Београд, 1959, 97-123.

и сина и светога духа ја син Завидин а именом раб божи Стјепан, Мирослав, кнез хумски сазидах цркву светога апостола Петра ох“.⁶³

Ван ових извора, који су несумњиво и у смислу писаног, а и материјалног неспорни, као извор другог реда може се узети „Краљевство Словена“ Мавра Орбина. Није на одмет опет поменути, оно је у исто вријеме и историјски рад, пошто се може сматрати да је Орбин први југословенски класични историчар, а и извор, с обзиром на вријеме његовог настанка. Орбин наводи стога „биће добро да најприје изложим његово поријекло и родословље.“ По Орбину Немањин предак је био „неки поп грчког обреда, наречени Стефан“. Он је живио у предјелу Луке у хумској области, и био је ожењен женом такође из свога краја. Са њом је имао сина Љубомира, који је постао познат као добар ратник, те га је господар Хума именовано за жупана једне области под именом Трново. Та област касније је по Љубомиру названа Љубомир. У садашњим предјелима некадашње хумске области има неколико локалитета и села под називом Љубомир.

Очевим стопама пошао је и син Урош, којем је такође потврђено жупанско звање. Урош је био увучен у династичке сукобе постбодиновских Војислављевића, тј. краља Ђорђа и Драгиње. Био је заробљен и одведен у Рашку, док Ђорђе није освојио Рашку и ослободио га. Урошев син био је Деса, а Десини Мирослав, Константин и Немања.⁶⁴ Ова прича оквирно потврђује неке назнаке из већ поменутих житија, с тим да се као Немањин отац именује Деса а не Завида. Сем два наведена извора о Завиди, о њему не само као оцу Немањином, него и уопште као личности нема никаквог помена. Са друге стране, Деса се помиње више пута у византијским изворима, али без икакве назнаке да је Немањин отац.

У Орбинијевој причи, Деса се доводи у везу са посљедњим Војислављевићем кнезом Радославом, тј. сукоби се са њим. Орбинијева прича о попу Стефану, грчком тј. православном свештенику, као Немањином претку, прилично је неујерљива. Од Стефана до Немање су три генерације: Љубомир, Урош и Деса. Историчари узимају да се Немања родио 1113. или 1114. године. Велики црквени раскол био је 1054. године. Чак и по њему, одређење према римокатоличанству или православљу је још деценијама било мало изражено, мада се Војислављевићи везују за папе, самим чином добијања статуса Барске епископије као архиепископије (надби-

63. Радивоје Љубинковић, *Хумско епархијско власнелинство и црква св. Петра у Бијелом Пољу*, Старица, 9-10, Београд, 1959, 97-123.

64. Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 2006, 20.

скупије). Хумска земља опет је била мање под њиховом контролом. Могуће је да је Стефан био грчки свештеник, односно назначен као такав јер је био провизантијски човјек.

Контрадикторност читаве Орбинове приче, допуњава његов податак, да је „војвода Деса волио римокатоличку вјеру и био би је без даљњег прихватио да се није прибојавао да ће га његови словенски великаши лишити власти.“⁶⁵ Друга страна верзије овог податка је такође могућа, с обзиром на каснију улогу Немањиних синова. Стефан Првовјенчани прима краљевско звање од папе, а Вукан чак и прима католичанство, док Сава утврђује аутокефалност Српске Цркве као православне.

Извори о Немањином поријеклу су вишесмислени. Анализирајући их, не може се стећу утисак, да ли је његово поријекло из Зете или Рашке? Постоје двије основне варијанте према изворима. Прва је да је неко од његових предака побјегао из Зете у Рашку, па се затим вратио као у своју дједовину. Друга је да је његово поријекло из Рашке, па је неко од његових предака побјегао у Зету, па се опет вратио у Рашку. Како је већ назначено, Орбиново дјело је извор другог реда. Оно се може узимати само као помоћна изворна варијанта. Орбин нуди верзију о Немањином поријеклу не из Зете, него из Хума. Потом његов дјед Урош бива заробљен и одведен у Рашку. Орбин прецизно не казује да ли се Урош по ослобођењу враћа са краљем Ђорђем у Зету, или остаје у Рашкој? На крају Урошевог сина Десу, назначава као владара Горње Зете.

Стога се из Савине констатације не може у наведеном смислу стећи јасан закључак, а она гласи: „И, пошто обнови очеву дједовину и боље је утврди божјом помоћу и својом мудрошћу, даном му од Бога, и, пошто подиже пропалу своју дједовину, придоби од приморске земље Зету с градовима“...⁶⁶ У истом смислу је и још један одјељак у житију о своме оцу Стефана Провјенчаного: „А кад се свети врати у државу своју, на престо отачаства својега“...⁶⁷

О томе гдје је рођен Немања, и како је крштен, као извор првог реда служи његово житије, писано од сина Саве, у коме он наводи: „Треба да сазнате о овом блаженом оцу нашем и ктитору, господину Симеону, од рођења па до смрти. Рођење му је било у Зети на Рибници, а ондје је примио свето крштење, и, кад је тај младенац био изнесен овамо, прими га епископ цркве Светих Апостола, и, дав молитву младенцу, миром га помаза, па и друго крштење прими. Јер

65. Нав. дј., 15.

66. Димитрије Богдановић, *Ситаре српске биографије*, Београд, 1968, 23.

67. Нав. дј., 41.

дивно је било с мужем овим, да као младенац прими двоје крштење. И опет пошто прими свети анђеоски лик, и ту прими два благослова: мали лик и велики“...⁶⁸ Иако Сава у овоме тексту прецизно не одређује по коме је обреду крштен Немања, на основу бројних анализа историчара, закључује се да је крштен по латинском обреду, а као разлог се наводи, да тада у Рибници није било православног свештеника, што намеће и шири контекст закључка, да га уопште није ни било у широј регији, јер би он дошао, за крштење једне важне личности из властееоске породице. Све ово намеће закључак, да је тада римокатоличанство у Зети било преовладајуће. По Савиним подацима, Немања је „друго крштење“ примио по повратку у Рашку.

Историја је такође неспорно утврдила да је Немања имао три брата, тј. старијег Тихомира, и млађе Срацимира и Мирослава. О Немањиној жени нема много података, ни од којег је рода. Штури подаци о њој могу се наћи у Савином житију свога оца. Говорећи о Немањином одрицању од свјетовне власти, и преласку у монаштво, он помиње и своју мајку пишући: „У исти дан и богодано му подружје, пређе госпођа све српске земље, Ана, и она прими овај свети лик. И дано јој би име госпођа Анастасија.“ Даље Сава наводи, да је његов отац, сада већ као монах Симеон отишао у манастир, а „госпођа Анастасија отиде Светој Богородици у Расу.“⁶⁹ Практично исте, и штуре податке нуди и Теодосије Хиландарац у житију Светог Саве „узе по закону, себи за жену по имену Ану. И ова ничим не заостајаше у благим обичајима иза мужа својега.“⁷⁰ Мавро Орбин има одређенију верзију поријекла Немањине жене. Описујући борбу Немање и његове браће са зетским кнезом Радославом каже: „Окупивши, дакле, јаку војску уз помоћ босанског бана који бјеше таст Немањин, пођоше у Зету против кнеза Радослава“...⁷¹

Византијски извори пружају различиту представу о Немањи. Иду од оних крајње негативних и охолних, до позитивних, нарочито у смислу Немање као човјека. То је сасвим разумљиво. Готово читаву своју владавину Немања је провео ратујући са Византијом, и то са промјенљивим исходом, од пораза и бјежанија, до великих побједа. Показало се да је био вјешт политичар и државник. Вјешто маневришући између интереса Млетачке Републике, Угарске и Византије, корак по корак, некада пристајући и на највећа лична понижења, изградио је државу. Стога се Немања у односу на све друге српске

68. Нав. дј., 35.

69. Нав. дј., 28.

70. Нав. дј., 70.

71. Као нап. 64, стр. 16.

владаре, у претходна безмало три вијека, може назвати идејним творцем и прегоацем једне снажне и свеобухватне српске државне мисли и дјела, које ће имати најдуже трајање иза себе, што претходне династије, укључујући ту и Војислављевиће, нијесу имале.

Византијски историчар Никита Хонијат, који је и Немањин савременик, прилично неповољно описује Немању. То је сасвим разумљиво, с обзиром да је у више периода Немања био противник Византије, и словенски владар који јој је одузимао територије. На основу компаративне анализе низа извора, историчари као године Немањиног доласка на власт, узимају период између 1166. и 1168. године. То је период византијског цара Манојла Комнина. Он је 1167. године побиједио Угре у Срему. Међутим, Немања има и два претходна периода владања. Као први узима се период 1142-1158. године, када је он практично био феудалац-вазал великог рашког жупана. Друга је од тада до 1168, када је он био велики рашки жупан. Трећа је од тада, када се он сматра владарем ширег подручја, а не само Рашке. Анализирајући изворе, један дио историчара је мишљења да се у њима поистовјећују Деса и Немања.

Хонијатово казивање заправо означава прве Немањине акције против Византије. Он наводи да је цар Манојло „дознао да је сатрап Срба, тада то бјеше Стефан Немања постао смјелији него што треба и, будући човјек који рђаво користи слободно вријеме, сматрао неодмјереност мудрошћу и заносећи се ненаситим жељама и живио настојећи да се прошири на све тамошње области, жестоко напада своје саплеменике и мачем се обраћа своме роду и не знајући за сопствену мјеру, он потчињава Хрватску и присваја власт над Котором“... Прилично неповољан опис Немање, Хонијат наставља и констатацијом: „Топарх Немања бијаше толико понешен дрским уображењем, да одмах поведе необјављени рат и нападне Ромеје.”

Немањина надменост и охолост, по Хонијату је брзо спласнула, те је он приказан и као кукавица и неодлучан човјек. Није се упустио у одлучан сукоб са Византијом, о чему Хонијат пише: „А кад цар донесе одлуку да лично крене у поход против њега, онда се он само узгред појави у борби, и потом сакри, поново се завукавши у скровишта гора и пећине искористивши као заклон. Непрестано помало смањујући и ублажавајући пређашњу надменост, коначно је своју сопствену главу ставио пред његове ноге, „висок дужином свом се опружи.“⁷²

72. *Византијски извори за историју народа Јуџославије*, том IV, Београд, 2007, 144-147, обрадили: Јованка Качић, Божидар Ферјанчић, Нинослава Радошевић-Максимовић.

Још један византијски извор о Немањи има двоструку форму. Прва форма прати Хонијатов тренд, а друга га описује као изванредог човјека. Ради се о опису тријумфалне поворке цара Манојла Комнина у Цариграду, у којој је учествовао и Немања. Међу историчарима постоји спорење у вези године и повода овога догађаја. Компаративним анализирањем догађаја на основу извора, историчари претпостављају да се ради о тријумфалној поворци цара Манојла 1172. или 1173. године, када је окончао сукобе са Угарском и Млетачком Републиком. Немања је покушао да искористи ове сукобе да се осамостали, али у томе није успио, те је дошао са царем у Цариград.

Аутор овог извора је митрополит Солуна Евстатије. Он описује Немању овако: „Овдје не бих желио да прећутим ни о Немањи који ми је другом приликом, иако невидљив, измамио сјајне ријечи, а прије кратког времена и очи је моје задивио овај човјек, којем није стас онај, који природа људима додјељује, него узрастом веома висок и изгледом наочит. Прије тога он је окушававши се у мужевности и навикавши се да диже устанке хитро загазио у рат, али је ускоро, нешто страхом а још више ранама, преваспитан на добро, па сада и сам учествује у тријумфу.“ Даље реченице везане за овај опис Немањин, пуне су апологетике према цару Манојлу. Оне величају његове успјехе, и говоре о Немањиним покушајима да га побиједи, који се на крају завршавају поразом „и како је на крају био побијеђен и бјежањем поље прекрио и како је било тегобно и како је послије свега покорен.“⁷³

Послије смрти цара Манојла Комнина, у Византији је дошло до расула, те се послије династичких сукоба учвршћује нова династија Анђела. Немања је покушао да искористи византијске раздоре да би још више учврстио и проширио своју власт. У групу византијских извора који говоре о Немањи, треба уврстити опет оне у ауторству Никите Хонијата. Овога пута то су његове Бесједе. Хонијат је најприје описао борбе цара Исака II Анђела против Бугара, па онда и против Немање, кога је поразио. Хонијатове Бесједе су пуне апологетике према два цара из династије Анђела. У њима се он такође крајње негативно односи према Немањи. Тако Хонијат наводи: „И стога, за свако зло спремни Немања, уништен би као растопљен восак и он, богаташ кривоклетством којим се свакодневно, као вином и јелом богато гостио, закука и зацвила на ломачи језивих мука, коју сам себи малоумно бјеше припалио.“⁷⁴

73. Нав. дј., 218-220.

74. Нав. дј., 226.

За овај рад од нарочитог значаја је Немањино освајање Зете, које опет повлачи причу о његовом поријеклу. Сава у већ помињаном житију свога оца о томе наводи: „И, пошто обнови очеву дједовину и боље је утврди божјом помоћу и својом мудрошћу, даном му од Бога, и, пошто подиже пропалу своју дједовину, придоби од приморске земље Зету с градовима“...⁷⁵ Нешто шири у објашњењу ових освајања је Савин старији брат Стефан Првовјенчани, који пише: „Поврати Диоклитију и Далмацију отачаство и рођење своје, прву дједовину своју, коју је насиљем држао грчки народ, и градове у њој, сазидане од руку њихових, тако да се прозвала грчка област, а којима су имена: Дањ град, Сардоники град, Росаф град звани Скадар, град Свач, град Улцињ, град славни Бар. А Котор остави, утврди га и пренесе двор у њ, који је и до данас. Остале градове пообара, и поруши, и претвори славу њихову у пустош, истријеби грчко име, да се никако не помиње име њихово у тој области, а народ свој у њима неповријеђен остави да служи држави његовој са страхом и са уреченим данком од Светога.“⁷⁶

Дакле, и по овоме извору потврђује се да је Немањина постојбина Дукља. Анализирајући овај извор види се да је Немања заправо ослободио Дукљу од византијске власти, а да је посљедњи потомак Војислављевића био византијски вазал. То потврђује и Стефанова констатација да Немања „истријеби грчко име“. Очигледно се радило о романском становништву у градовима Дукље, нарочито приморским. Немања је оставио слободно словенско становништво, тј. своје једноплеменике „да служи држави његовој“, а двор је стационирао у Котору. Остаје нејасно у коме се смислу може сматрати овај двор, тј. да ли је то била само једна од неколико резиденција у којима је с времена на вријеме боравио, или једно вријеме чак престоница његове државе?

Неке појединости о освајању Дукље-Зете могу се сазнати из писма барског надбискупа Гргура сплитском канонику Гвалтерију. Гргур наводи да је прошле године Немања уцијенио грађане Бара да му плаћају 800 перпера годишњег данка. Усљед опустешености околних крајева, Барани то нијесу могли да ураде, те је Немања почео да им пријети. Још један податак у овом писму наводи на већ презентоване изворе у смислу Немањиног поријекла из Зете. Гргур се није могао надати у помоћ посљедњег дукљанског владара кнеза Михаила, јер су га како каже „притијеснили његова браћа и стричеви.“ У изворима је непознато ко су била Михаилова браћа и

75. Као нап. 66.

76. Миливоје Башић, *Старе српске биографије*, Београд, 1924, 40-41.

стричеви, и да ли их је уопште имао? Очигледно се овдје ради о Немањи и његовој браћи, који се по некој линији сматрају родбином посљедњег Војислављевића. На овај закључак наводи и даљњи редосљед догађаја. Отежавајућу околност за тачно одређење времена уцјене Бара, чини чињеница да је Грурово писмо недатирано.

Ако су Михаилови стричеви и браћа њега притијеснили, онда су то чинили за себе, или пак у договору са Немањом, а таквих података нема у изворима. Намемеће се и закључак, да би и они по Немањиним освајању Дукље-Зете морали негдје побјећи, или са Михаилом или самостално, али ни о томе нема помена у изворима. Освајањем Дукље-Зете, Немања је уништио и посљедње остатке династије Војислављевића. Тако је жена посљедњег дукљанског кнеза Михаила-Десислава, дошла у Дубровник 20. августа 1189. године. Са њом су били барски надбискуп Гргур и посљедњи остаци дукљанске властеле, предвођени жупанима Чрнехом, Црепуном и Грдомилом. Она је дубровачкој општини предала два своја брода, вјероватно у замјену за азил, што говори да је изгубила наду у повратак. Послије тога губи јој се траг у изворима, као и уопште остацима Војислављевића и дукљанске властеле добјегле са њом. Поуздано се зна да се ни Гргур више није вратио у Бар, већ је убрзо продужио у Задар.⁷⁷

Извори о датумском освајању Дукље-Зете од стране Немање су доста контрадикторни и неодређени. Свакако то није било прије 1183. године. Као период се може узимати онај између 1183. и 1187. године. Све то говори да Немањино освајање овог подручја није било брзо и свеобухватно. Коначно, година одласка кнегиње Десиславе 1189, у формално-правном смислу може се узети као година потпуног Немањиног овладавања Дукљом-Зетом. То наводи на двојан закључак. У првој варијанти, до те године у Дукљи-Зети је опстала нека територија под њеном контролом, када је и она изгубљена. У другој варијанти, Немања је са остацима Војислављевића и њихове властеле неколико година одржавао како тако сношљиве односе. Вјероватно их је тада коначно отјерао, јер се нијесу уклапали у његову слободно речено кадровску политику учвршћења власти.

Од изузетног значаја за овај рад је и Немањина црквена политика, нарочито са аспекта периода послје укључења Дукље-Зете у његову државу. Вријеме XII вијека представља период озбиљних потреса у Хришћанској Цркви, који нијесу били повезани са вели-

77. Као нап. 25, стр. 153 (на основу Кукуљевића и Смичикласа).

ком расколом. Ради се о појави великог броја секти, које одричу званично учење Цркве, било оне Римокатоличке, било оне Православне. Суштина учења ових секти, има дугу генезу већ од проглашења Хришћанства за једину званичну религију у Римском Царству. Оне се развијају под различитим називима, учењима и предводницима. О њима се расправља већ на првим васељенским и помјесним саборима Хришћанске Цркве.

Већ од X вијека на даље, усљед интензивних борби царства и папства у централној и западној Европи, те великих социјалних раслојавања што их је донио феудализам, и несумњивом улогом Цркве у феудалном друштву, секте добијају нови замаха. Оне се дефинишу као јереси. Као основни подстрекачи јереси од X до XIII вијека сматрају се двије групације. Прва су катараци, који се појављују у централној и западној Европи у XI вијеку. Име су добили по грчкој ријечи катар-чисти. У Француској су познати као албижани, названи по граду Алби који им је био центар. У Ломбардији у Италији, центар им је у Милану, гдје наступају под именом хумилијата (хумилис-понизан). Јављају се и под именом патарена (одрпанаца). Варијације ове јереси налазе се и у Њемачкој.

Генеза катара доводи се у везу са сектама пониклим на Блиском Истоку, које се затим преносе преко Балкана у централну и западну Европу. Уопште читава ова ријека јереси има извориште у учењу манихијаца. То је учење о сталној борби добра и зла, свјетлости и таме. Ово учење усваја византијска секта павликијанаца. Њу насилно расељавају у X вијеку византијски цареви и Црква у Тракију. Ту се сједињују са већ постојећом сектом еутухијанаца. Сматра се да су они основа каснијег учења богумила или богомила (богу-мили). Ова јерес се брзо раширила по Бугарској, а затим прелази и на Србију, Македонију и Босну. Уобличава се учењем катара о одржавању вјере у чистоти пред Богом. Папа је по њима изасланик ђавола, а католици људи огрезли у заблудама и пороцима. Католичкој цркви катараци супростављају своју, са епископима и ђаконима. Чак имају и свога папу. У изворима постоје индикације да је он живио у Босни.

Као што катараци нападају Римокатоличку Цркву, јереси на Балкану нападају и Православну. Послије прогона богумила из Бугарске, Србије и Македоније, њихово стјечиште постаје Босна. Ту се у најочигледнијем смислу на Балкану јерес уобличава у виду тзв. Цркве Босанске, која одриче лојалност и Римокатоличанству и Православљу. Снажан замаха богумилства у Босни, види се већ у изворима који су из Немањиног времена, тј. времена бана Борића и Кулина. У наредних готово вијек и по, Црква Босанска у Босни развиће своју потпуну организацију. Она ће на неки начин постати

званична црква првог периода босанске државе. Папе преко угарских краљева, организују неколико минијатурних крсташких похода на Босну, у циљу уништења ове јереси, коју подржавају и босански феудалци. И држава Немањића је исто тако неблагонаклона према Цркви Босанској.

Основа масовности јереси у Европи тога доба, па конкретно и на Балкану, није била толико у вјерском учењу, које је неспорно хришћанско, него у социјалној демагогији покретача ових јереси. Већ је назначено, то је била фаза тзв. развијеног феудализма, гдје су класне супротности доведене до врхунца, и гдје у наредних неколико вјекова почињу масовни сељачки устанци у Европи против феудалаца. Феудални систем подупире Цркву, као и она њега. Социјална демагогија, везана са варијацијама хришћанског учења, која нуди повратак изворном Хришћанству, као религији сиромашних и потлачених, тако налази велики број присталица међу кметовима и занатском слоју. У Босни њу опет из својих разлога прихвата феудални систем, јер се тиме ослобађа давања пореза и ктисторства Цркви.⁷⁸

Све ово доводи до једне велике дилеме везане за црквену историју у вријеме Немање. Како се он односио према богумилској јереси? Готово једну трећину житија о своме оцу Стефан Првовјенчани посветио је Немањиним односима према јереси. Сцена започиње тиме што један Немањин војник пада пред њега на кољена са ријечима „усудих се јавити држави твојој, да се мрска ти вјера и проклета јерес већ укорјењује у држави твојој“. Немања одмах окупља свештенство на челу са архијерејом Јефтимијем и обраћа му се са поруком „да чувам ово предано ми стадо, које видите сада, да се не посије кукољ лукавога и одвратнога ђавола“... У даљњем обраћању Немања два пута помиње „безумног Арија“ као иницијатора тога учења.

Сцена се даља наставља појавом једне жене, удате за „мужа од тих кривовјерних“, а иначе кћерке једнога од Немањиних велможа. Она се обраћа Немањи са ријечима „и видјех господару, да заиста, служе отпаднику од славе божије, самоме сотони.“ Она га моли „порази крстом оне који се боре с нама, да науче нечастиви непријатељи како је моћна вјера твоја, господине.“

Епилог ове приче је Немањин обрачун са јеретима: „А Свети, изведем ову пред сабор свој, сабран противу те лукаве јереси,

78. А. Д. Уљанцов, Ј. А. Космински, О. Л. Вајнштајн, *Историја средњег века*, Београд, 1950, 360-361; Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, 1964, 50-70, 101-113.

изобличи кривовјерје њихово, и савјетова се са светитељем Јефти-мијем и са часним монасима, и са велможама својим, и, ни мало не задоцнив, посла на њих војску, наоружану од славних својих“... Немања је ликвидирао јеретике, на тај начин: „Као некада пророк Илија, који је устао на бестидне јереје, и он изобличи безбоштво њихово, и једне попали, друге разним казнама казни, треће прогна из државе своје, а домове њихове и све имање сакупив, разда про-каженим и убогим. Учитељу и начелнику њихову језик уреза у гр-лу његову, што не исповиједа Христа, сина божјег, а књиге његове нечастиве спали, и изагна га“...⁷⁹

По овом извору дало би се закључити да је то јерес у облику аријанства. Названа је по александријском презвитеру Арију, који је умро 336. године. Његово учење заснива се на тврдњи да лица Свете Тројице нијесу једнака. Једини прави Бог је Отац, док су Син и Дух само оруђа стварања свијета. Они су сами створени, и нижа су и условна божанства. Ово учење је осуђено од Хришћанске Цркве на Првом Васељенском Сабору у Никеји 325. године, када је утврђено да су сва три лица једнака и „јединосушна“. Пошто је Арије почео да шири своје учење, одлучујући моменат је било пре-дање Светом Петру Александријском (300-311), александријском архиепископу, коме се у визији јавио Христос, са исцијепаном ха-љином и полунаг. На питање Петра упућено Христу ко му је поци-јепао ризу, Христос је одговорио да је то Арије. Ова сцена је врло честа у нашем средњовјековном сликарству.⁸⁰

У похвали Светом Симеону и Доментијан помиње Немањин обрачун са јереси „искоријенивши јеретичку и многобожачку пре-вару по цијеломе своме отачаству, тако да сви хришћани служе једноме живоме Богу, мали и велики, робови и слободни, млади и стари, богати и убоги“... Стефан Првовјенчани такође помиње уништење богумила од стране свога оца, шаљући одговор на по-сланицу свога оца, упућену по хиландарском игуману Методију, гдје тврди да Немања „одагна варљиви мрак безбожних јеретика, и уништи њихове јереси, и разруши њихове жртвенике, и сакруши њихове идоле, и злославну њихову успомену сасвим истријеби, и славу њихову без остатка угаси“...⁸¹

Међу историчарима владају подјеле у вези са овим детаљима на-веденим у житију. Један, не мали број, мишљења је да се Немања уопште није обрачунао са богумилима, него са католицима у својој

79. Као нап. 66, стр. 42-43.

80. Лазар Мирковић, *Животиј Свѣтѣої Саве и Свѣтѣої Симеона*, Београд, 1938, 240.

81. Нав. дј., 274.

држави. Из неких наведених детаља, види се да јерес није била нимало слаба и слабо организована, чим је на њу кренуо са војском. Јеретици имају свога начелника, што упућује да имају развијену црквену организацију, па је могуће да је то неко и са звањем епископа. Јеретици имају домове и имања, што опет упућује да се можда ради и о једном броју феудалаца. Буни чињеница у вези књига нечастивих које се спаљују. Опште је познато, да су јереси имале мало или нимало црквених књига у којима би развијале своје учење.

Како је већ речено, низ историчара и историчара књижевности мишљења је да се ради о обрачуну са католицима. Тако Димитрије Богдановић пише: „Мора се, међутим, опрезно приметити да текст нигде не спомиње богумиле. Стручна теолошка анализа може на овом месту много пре открити трагове „латинске јереси“, дакле римокатолицизма. Не упуштајући се у расправу овог сложеног питања, напомињемо да је код тумачења оваквих текстова потребна крајња обазривост те да и ове „богумилске“ интерпретације подлежу озбиљној ревизији.“⁸²

Са друге стране, читава групација историчара тврди да се очигледно радило о уништењу богумилске јереси. Међу њима су најзначајнији: Станоје Станојевић, Стојан Новаковић, Владимир Ђоровић, Ватрослав Јагић, Никола Радојчић итд. У овим тврдњама идентичан је и Георгије Острогорски, а ту су и бугарски историчари Михаил Попруженко, Дмитар Ангелов и Иван Клинчаров. Они тврде да се у Србију богумилска јерес проширила из Бугарске и Македоније.

У овом смислу као облик богумилске јереси раширене по Бугарској, Македонији и Србији најчешће се помиње бабунство, или бабуни. Стјечиште богумила-бабуна је била планина Бабуна у Македонији, одакле су ширили своју вјеру. На том становишту је бугарски историчар Иван Клинчаров, који тврди да је на овој планини „било огњиште богомила“.⁸³ Иако опет неки историчари споре бабунство као богумилство, у прилог афирмативној чињеници о идентификацији бабуна као богумила, говори и један извор из 1329. године, у коме краљ Стефан Дечански шаље свога сина Душана у борбу против „безбожних и паганских бабуна“.⁸⁴ У члану 85 Законика цара Душана предвиђене су глобе и тјелесне казне, за онога „ко рече бабунску ријеч“.⁸⁵ По Николи Радојчићу бабуни су

82. Као нап. 66, стр. 269-270.

83. Иван Г. Кличаров, *Пој Боџомил и његово вријеме*, Софија, 1947, 280 (на бугарском језику).

84. Љубомир Стојановић, *Сѣтари срѣпски зајиси и најѣиси*, књ. I, Београд, 1902, 25.

85. Стојан Новаковић, *Законик Сѣтефана Душана цара срѣпског*, Београд, 1898, 197.

гностичка јерес.⁸⁶ Сасвим је извјесно да се ова јерес није искоријенила у Немањино доба, чим се протеже до његових касних насљедника Дечанског и његовог сина Душана.

Неки трагови о присуству јереси у Дукљи, далеко прије Немањиног времена, односно из времена Владимировог, могу се наћи и у грчком Житију Светог Јована Владимира. Ту стоји да је он „уништио богомиле, кривовјерне масалијане, рушио заблуде и обновио вјеру“.⁸⁷ О овој Владимировој активности нема помена у другим изворима, па ни у Барском родослову. Грчко Житије Светога Јована Владимира настало је вјековима послје његове смрти, па је могуће да је пратило тренд разних других житија. Сасвим је реално да се јерес масалијанства, као једна од многих проширила преко Македоније и на Дукљу, нарочито када је она постала вазална кнежевина у Самуиловио вријеме. На овом становишту је и бугарски историчар Дмитар Ангелов, на основу анализе Житија Светога Климента, које је писао Теофилакт Охридски, који помиње да се по Климентовој смрти 916. године међу његовом паством појавила „једна зла јерес“.⁸⁸ Познато је да је активност Климента и Наума од стране папства проглашена за јерес, па се отуда они са својим ученицима склањају у Македонију и Бугарску, гдје је могуће да је дошло до аномалије њиховог учења, и повезивања са класичном јереси.

Поред односа према богумилској јереси, за тематику којом се овај рад бави, од изузетног је значаја и Немањин однос према Римокатоличкој Цркви, а нарочито њеним дјеловима у Дукљи-Зети. Ово је дакле важан дио изучавања црквене политике Стефана Немање. По једној групи извора, Немања и његов син Стефан каснији Првовјенчани, имали су складне односе са Римокатоличком Црквом. То се да оправдати чињеницом у општем склопу догађаја, и наравно Немањиних државних интереса. У Византији је тада бјеснио грађански рат између династија Комнина и Анђела. Немања је био наклоњен Комнинима. Вршио је преговоре са Фридрихом I Барбаросом о савезу против Исака Анђела. Немањина политика је била да што више ослаби Византију, да би ојачао своју државу и проширио јој границе на рачун византијских посједа.

86. Никола Радојчић, *О земљи и имену боџомила*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VIII, Београд, 1927, 150-151.

87. Franjo Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu nezavisnost*, Bogomili i patareni, Beograd, 1931, 363-364.

88. Дмитар Ангелов, *Боџомилство у Буџарској*, Москва, 1954, 91 (на руском језику).

У вријеме када је Немања преговарао са Фридрихом, упутио је 25. новембра 1189. године папа Климент III једно писмо Немањиној браћи Страцимиру и Мирославу, којим препоручује новопостављеног надбискупа Дубровника Бернарда, чије су се ингеренције простирале и на српску област. Немањин син Стефан примио је пријатељска писма и легате папе Иноћентија III, и у својим писмима позивао се на примјер свога оца према Римокатоличкој Цркви.⁸⁹ У житију о своме оцу Стефан помиње дарове Немањине, поред осталог и цркви Светог Петра и Павла у Риму, и Светог Николе у Барију.

Но, идући даље у прошлост Немањиног владања, види се да се он зарад својих државних интереса мијешао у рад Римокатоличке Цркве на просторима које је контролисао. Иако извор другог реда, Мавро Орбин тврди да се Немања августа 1177. године спустио у Жупу код Дубровника и похарао је, посјекавши многе винограде. Формални повод овог напада је био сукоб између дубровачког надбискупа Трибунија, иначе родом Млечанина, и његовог бискупа у Котору. У намјери да сломи отпор которског бискупа, Трибуније се обратио за помоћ папи Александру III који је тада боравио у Беневенту. Которски бискуп се опет обратио за помоћ Немањи.

Немања је због тога напао Дубровник, и одузео дубровачком надбискупу све ингеренције у Дукљи. Тако су ослобођени ингеренције дубровачког надбискупа бискупи: Будве, Котора, Улциња, Свача, Скадра, Дриваста, Медеона, Србије, Босне, Требиња и Захумља. Орбини назначавала да су бискупи ових градова и области раније били под ингеренцијом дукљанског надбискупа Ивана.⁹⁰ Из ових тврдњи Орбина, заправо се види истовјетност Немањине политике са политиком некадашњих Војислављевића: Михаила и Бодина. Он једноставно није хтио да дозволи у држави коју је градио, ингеренције другог црквеног центра ван ње.

Из позног периода Немањине владавине, датира натпис на западном дијелу цркве Светог Луке у Котору. Црква је подигнута 1195. године као римокатоличка. Вјековима касније, млетачке власти су је уступиле 1657. године православнима, нарочито Грбљанима који су побјегли испред Турака у Котор. У прилично дугом натпису на латинском језику, помињу се Немања и његов син Вукан, који је иначе био наклоњен римокатоличанству и касније. Натпис гласи: „+У име Христа. Године од оваплоћења господана нашега Исуса Христа, хиљаду сто деведесет пете, индикације трина-

89. Као нап. 25, стр. 158.

90. Као нап. 64, стр. 18.

есте. Ја Мавро, син Андрије Казафранка, заједно са Боном, супругом својом, кћерком приора Базилија, градимо цркву у част Бога и светога Луке, апостола и јеванђелисте, за спас душа наших и свих вјерних Хришћана; за вријеме господина Немање-великог жупана и његовог сина Вукана, краља Дукље, Далмације, Травуније, Топлице и Хвосна. Сви који ово читате, удостојите се за нас молити, е да Христос вабијек буде живот наш. Амин+“⁹¹

У бурним и нимало милосрдним временима средњег вијека, када је на Балкану и у Европи, својствено феудализму, ради власти ударао брат на брата, син на оца и обрнуто, Стефан Немања представља заиста један од ријетких позитивних примјера, јер се својевољно одрекао власти. Тај чин одиграо се 1196. године у марту, на земаљском сабору властеле и свештенства. Као први извор Немањине предаје власти узима се житије његовог сина Саве. У прилично дугом објашњењу тога чина, Сава наводи његов почетак: „А кад се наврши 37 година његова владања“... Очито је Сава овдје узео за почетак Немањиног владања годину када је он у ствари постао феудалац вазал. Како је већ назначено, историчари разликују три периода Немањине владавине.

Уколико се из овог извора изузму теолошки детаљи, као и они који несумњиво имају употребу у књижевности, као и апологетика, остаје доста и за класичну историјску науку. Немања је свакако организовао један масован сабор племства и свештенства, у оквиру којег су били и чланови његове породице. Сава о томе биљежи: „И, тако послав, сакупи благородну дјецу своју и све изабране бољаре своје, мале и велике.“ Евидентно је да је он ту практично извршио ретроспективу своје владавине, наводећи „у почетку нађох упропашћену земљу“, али током своје владавине он је проширио своје територије „и у дужину и у ширину.“

Остаје нејасно шта је Немања мислио по Савином биљежењу, када је присутне подсјетио „и научих вас да се држите правовјерне вјере“. Да ли је на темељу утврђења у Православљу, у питању борба против богумилске јереси, или римокатоличанства, остаје непознато. Своме насљеднику и сабору Немања је упутио низ савјета. Свакако да по писању Саве доминирају теолошки детаљи. Своју бесједу Немања је завршио: „Мир буди с вама, властело моја и бољари!“⁹²

91. Борђе Стратимировић, *Напоиис на цркви Св. Луке у Коштору*, Шематизам православне епархије Бококорторске, Дубровачке и Спичанске за годину 1893, 34; Giuseppe Gelsich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cataro*, Zara, 1880, 82.

92. Као нап. 66, стр. 27.

На овом сабору Немања је одредио и свога насљедника. Био је то његов син Немања II, називан и Стефан, каснији Првовјенчани. О томе Сава пише: „И он, блажени старац, пошто их као отац поса-вјетова премудрим ријечима да престану с жецањем и сузама, јер је тако божја воља била, изабра племенитога и драгог сина Стефану Немању, зета богом вјенчаног кир-Алексија, цара грчког, па им га предаде говорећи: „Овога имајте умјесто мене! Коријен благи који је изишао из утробе моје. И њега посађујем на престо у држави“...

Немања је очигледно оставио удиону државу, у којој је каснији Стефан Првовјенчани само био у почетку први од двојице браће. Сава није прескочио ни тај детаљ, па је написао: „И другога племенитог и драгог сина, кнеза Вукана, благослови и постави за великог кнеза, и даде му довољно земље.“⁹³ Још прије званичне примопредаје власти, Вукан се са Немањиним знањем титулисао као краљ Диоклије, што се види и по већ цитираном которском запису. Теодосије Хиландарац такође биљежи предају власти од стране Немање, истина са нешто мањим детаљисањем од Саве, и житију посвећеном Сави. Он ту пише: „И одмах дозва сина својега Стефана. Овога Стефана врлина и витештва и знања у Богу није сада лако исказати“... По свој прилици, Стефан је у неку руку крунисан, чим Теодосије каже „часним крстом и полагањем обојице на главу, благослови Стефана за великога жупана, за господара и саамодршца све српске земље. И сви се благородници поклонеше, просећи му од Бога живота и говорећи: „На много љета да буде!“⁹⁴

Међу историчарима постоји спорење када је Немања предао власт? Сава у житију свога оца пише: „Раздав све имање своје убогим, изиђе из државе своје и дјеце своје и подружја својега, Богом данога првога вијенца, јер он не буде учесник другога брака, и учини себе удионичарем неисказаног, и часног, и светоанђеоског, и апостолског лика, малога и великог. И дано му би име господин Симеон, мјесеца марта 25. на свето Благовјештење, године 1195.“⁹⁵ Из овог извора јасно се види, да је ово датум Немањиног примања монашког чина. Када се датумски одржао сабор који он помиње, Сава не каже. Могуће је да се истог дана на сабору и одрекао власти и закалуђерио. Друга два житија Немањина, у ауторству сина Стефана Првовјенчаног и Доментијана, не само да уопште не помињу сабор на коме се Немања одрекао власти, него и датум.

93. Нав. дј., 26.

94. Нав. дј., 87-88.

95. Нав. дј., 28.

Теодосије Хиландарац нуди у Житију Светог Саве такође прилично опширан опис Немањиног одрицања свјетовне власти. Сазивање сабора он описује овако: „И одмах напише заповијести, и изађу по свој власти државе његове, сазивајући ипате и војводе, тисућнике и сатнике, и остале благороднике, и мале с великим, означивши нарочити дан сабора, и заповиједајући да нико не може изостати“... Детаљно је описан и почетак сабора и његов рад: „И, кад дође одређени дан, долажаху и благородници, са свих страна сабрани, и кад се стекоше сви тога дана, као на неки неисказано велики сајам“...⁹⁶ И овдје нема било каквог помена датума. Већ је назначено, међу историчарима постоји подјела у датирању предаје Немањине власти. Тако нпр. Владимир Ђоровић оперише са датумом исказаним од Саве. Ђоко Слијепчевић уопште избјегава да се изјасни по овом питању, једноставно га прескаче. Константин Јиречек наводи март 1196. године, а Сима Ђирковић само прољеће 1196. године, док Михаило Динић само узима 1196. годину.

Немањино замонашење пратила је и његова жена Ана. О њеној судбини има мало података. Сава само биљежи: „У исти дан и богодано му подружје, пређе госпођа све српске земље, Ана, и она прими овај свети лик. И дано јој би име госпођа Анастасија. Кад је ово све било свршено, отац наш господин дође у наш манастир, који и сазида, Свету Богородицу, добротворку, а госпођа Анастасија отиде светој Богородици у Расу.“⁹⁷ Теодосије Хиландарац нуди нешто ширу верзију Немањиног и Аниниог замонашења. Из овог Савиног биљежења види се само како се извршило монашење Немање и Ане, али гдје само се наслућује? У Теодосијевој верзији то је била Студеница, Немањина задужбина: „Кад су сјутрадан изашли, отидоше у манастир пресвете Богородице, који је од самог Немање сазидан у мјесту званом Студеница, и ту, поклонив се пред светим дверима светога олтара, даде своје завјете Господу.“

Немању и Ану замонашио је епископ Калиник, те Немања „назван би Симеон монах“. Анино замонашење описује: „Тако исто и подружје његово благочестива Ана прими од истога епископа светога Калиника анђеоски и иначки лик, мјесто Ана назва се Анастасија монахиња, која, сабравши збор црноризица, провођаше у постовима и молитвама Богу.“ Анину судбину Теодосије даље не прати, а Симеон је остао у Студеници. На основу Теодосијевог писања, дало би се закључити да је Анастасија основала женски манастир.⁹⁸

96. Нав. дј., 114.

97. Исто.

98. Нав. дј., 88.

Даљи Симеонов животни и монашки пут најбоље је описан о житијима о њему, тј. било да се ради о житијима посвећеним директно њему, или његовом сину Сави. Симеонова преписка са сином Савом утицала је на њега да оде из Студенице на Свету Гору. О Симеоновом одласку на Свету Гору Сава пише: „Због тога блажени отац господин Симеон зажеље ићи на Свету Гору“... Сава прецизно наводи датуме Симеоновог одласка из Србије, као и доласка на Свету Гору. Послије састанка са властелом и свештенством, и сином Стефаном: „И, дав им опет други благослов, отиде одатле у Свету Гору, мјесеца октобра 8, године 1197“... О моменту његовог доласка Сава наводи: „И он, Блажени, дође у Свету Гору мјесеца новембра, 2. дан. Богоносни и пречасни оци, који живљаху у Светој Гори, примише га с радошћу и с почашћу великом. Усели се најприје у Ватопед манастир“...⁹⁹

Теодосије Хиландарац не оперише са датумима Симеоновог одласка и доласка на Свету Гору. Он описује како је Симеон отишао, и однио благо за давање манастирима. Испраћен је био од властеле и сина Стефана „до грчке међе“, тј. до граница Византије. Потом „стигавши у Свету Гору Атон, уђоше у манастир Ватопед, од игумана и браће дочекани и часно примани.“¹⁰⁰ Послије боравка у Ватопеду, и обиласка околних манастира, Симеон и Немања су дошли на идеју да направе посебан манастир. Због тога је Сава пошао у престоницу Византије Цариград, код цара Алексија III. Он је иначе био таст Савиног брата Стефана. Даровна повеља (хрисовуља)на српском језику, водила је манастир Хиландар као царски. Обухватала је скрому имовину, тј. неколико села у околини Призрена, која су била на византијској територији, као и неколико влашких села у околини данашње Подгорице.¹⁰¹ Стефан, каснији Првовјенчани дао је прилог за зидање цркве посвећене Благовијестима, као и станова за монахе, зидове и кула око манастира.¹⁰² Сава о читавом овом поступку констатује „зажеље наћи мјесто спасења свима који долазе одасвуд, и испроси у цара, кир-Алексе, пријатеља свога, мјесто пусто ради подизања манастира у Светој Гори.“¹⁰³ Избор самог мјеста Сава је описао овако: „Јер изиђе из отачаства свога у свету ону ливаду, тј. у Свету Гору, и на-

99. Нав. дј., 29.

100. Као нап. 98.

101. Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae, 1858, 62-89.

102. Александар Соловјев, *Хиландарска повеља великог жујана Стефана (Првовенчаног) из год. 1200-1202*, Прилози КЈИФ, V, Београд, 1925, 62-89.

103. Као нап. 66, стр. 118.

ђе некадашњи манастир, тј. Милеје, Ваведена свете и преславне владицице Богородице разваљен одасвуд од безбожних ратника. И други бољи подиже и прими, и потруди старост своју“... Даље Сава Наводи да је Симеон сакупио доста монаха, и поставио извјесног Методија за игумана. По Сави Симеон је у новосаграђеном манастиру провео осам мјесеци, а у исто вријеме је по Светој Гори обилазио и друге манастире и „даровао их преизобилно милостиње на помен себи и насљедницима својим.“¹⁰⁴

Теодосије Хиландарац нуди ширу причу о подизању Хиландара, у односу на Савину, што је сасвим разумљиво, јер је његово дјело много веће. Локацију за подизање манастира он описује овако: „При улазу у Свету Гору, у мјесту званом Просфора, био је манастир који је од почетка имао цркву Светога Симеона Богопримца. Овај је, дакле, био разорен од најезде гусарске, а црква због крајње запуштености била пала. О том игуман Ватопеда и браћа помену пречаснима, а ови, одушевивши се тим много, дадоше много злата, јер им много доношаху од самодржца Стефана.”

О самој градњи забиљежено је: „Они одмах подигоше цркву, и украсише љепотом сваком, и сазидаше велики пирг који и до сад стоји, и градом оградише, па предадоше Ватопеду пречистој Богоматери. Сазидаше унутра многе палате двоспратне и троспратне, неке у име оца неке у име сина, посадише и многе винограде, трпезарију проширише и исписаше, и метохије, испросивши од цара Алексија, који тада управљаше скиптром грчким, приложише Ватопеду.“¹⁰⁵

Међу историчарима влада велика подјела о години смрти Стефана Немање, тј. Симеона. Сам Сава је о времену Симеоновог боравка на Светој Гори констатовао: „И проведе са мном пречасни отац наш у Гори Светој годину и пет мјесеци.“¹⁰⁶ Симеонову болест Сава датира: „И седми дан мјесеца фебруара поче нешто мало да поболијева часна старост његова.“¹⁰⁷ Даље Сава наставља са дирљивим сценама Симеоновог боловања, и његовог његовања, пуним религиозних сцена. Окончање Симеоновог живота он почиње: „У 22. дан тога мјесеца видјех га да се спрема на одлазак и рекох му“... По Сави, Симеон је умро у току ноћи, тог датума на наредни 23. фебруара: „А кад наста ноћ, сви се опростише и благо-

104. Нав. дј., 30.

105. Нав. дј., 91.

106. Нав. дј., 118.

107. Нав. дј., 30.

словише у њега... И, то рекав, одмах испусти пребожанствени дух свој у сну у Господу.

А ја, пав на лице његово, плаках горко за дуго часова, и устав захвалив Богу што сам видио такву смрт овога пречасног мужа.¹⁰⁸ Управо навођење 22. фебруара од стране Саве, у тексту између датума поболијевања Симеоновог, назначеног на 7. фебруар буну многе историчаре и аналитичаре. Сава је прецизан и у годинама Немањине владавине, и у годинама његовог монаштва, и у датуму његовог упокојења, када наводи“И пробави опет на влади 37 година, а тада пак прими анђеоски лик, и поживје у томе лику 3 године, и цио његов живот би 86 година. Престави се блажени отац и ктитор господин Симеон године 1200, мјесеца фебруара у 13-и дан пресели се у вјечно блаженство.“¹⁰⁹

Иако се овај датум узима као званичан датум Симеоновог упокојења, како је већ назначено, у историјској науци вођене су читаве полемике о начину Немањиног крштења, затим години његовог рођења, његове старости приликом упокојења, и коначно године. Љубомир Ковачевић тврди да се Немања родио 1123. године, а не 1113. године, те да је Леонтије миропомазо Немању 1125. или 1126. године. Исто тврди и Иларион Руварац. На потпуно јасном становишту Немањиног двојног крштења били су: Драгутин Анастасијевић, Константин Јиречек, Владимир Ђоровић и Ђорђе Радојичић. Љубомир Стојановић мисли да се Немања родио у периоду 1128-1130. године. Драгутин Анастасијевић и Фердо Шишић датирају 1132. годину, а Станоје Станојевић 1134. Један број наведених историчара је мишљења, да Сава у потпуности није ни написао житије Светог Симеона. Идући узрочно посљедичном релацијом, на основу овога намеће се и година Симеоновог упокојења. Она иде од 1199. до 1200. У сваком случају, Хиландарски типик као годину и тачан датум Симеоновог упокојења узима 13. фебруар 1200. године.¹¹⁰ Како ова тематика директно није везана за ужи предмет овог рада, то више неће ни бити разматрана.

Коначно, намеће се и питање времена преноса Симеонових посмртних остатака у Србију. У житију Сава доста прецизно, иако са одређеним степеном апологетике, помиње тај поступак. Уопште,

108. Нав. дј., 32-33.

109. Нав. дј., 35.

110. Иларион Руварац, *Рашки епископи и митрополијити*, Глас СКА, Београд, 1901; Миодраг Пурковић, *Српски епископи и митрополијити средњеј века*, Хришћанско дело, св. III, Скопље, 1937; Драгутин Анастасијевић, *Још о години смрти Немањине*, Глас СКА, Београд, 1913.

недуго по Симеоновом упокојењу, дошло је до крупних промјена на Балкану. Крсташи-католици напали су на Византију и освојили њен знатан дио, прогласивши је под патронатом папа за јеретичку државу, јер је Римокатоличанство Православље посматрало као јерес. Стога је овај поход третиран као крсташки рат. На територији Византије убрзо је образовано неколико крсташких држава, од којих је најзначајнија била Латинско Царство.

Сава прецизно датира вријеме преноса Симеонових посмртних остатака: „И кад проведох ту осам година, настадоше многи метежи на тој страни, јер дођоше Латини и заузеше Цариград, пређашњу грчку земљу, па и до данас остадоше“... Читав поступак око преноса посмртних остатака, инициран је по Сави од његова два брата: Стефана Немање (тј. Стефана каснијег Провјенчаног) и Вукана, који му пишу: „Узми часне моћи господина нам Симеона и донеси нам га овамо да се благослов његов покаже испуњен на нама.“ Потом је Сава отворио Симеонов гроб, и нашао „тијело његово цијело и неповријеђено, иако је био ту у гробу осам година. Јер тако доликује онима који су Богу угодили“...

Да је приликом преноса Симеонових посмртних остатака од стране Саве било доста тешкоћа, свједочи и сам Сава, када наводи: „И, узев часне моћи његове, кренух се на пут, иако је много метежа било у тим странама, с божјом помоћу и пресвете владичице Богородице... прођох оно што се каже кроз огањ и воду цио и сачуван и ничим неповријеђен.“ Слободно речено, по приспијећу у Србију, Симеонови посмртни остаци дочекани су на најсвечанији начин, и од највиших државних и црквених великодостојника, предвођених Стефаном и Вуканом. Читав епилог поступка Сава је описао: „И положише га с великом почашћу у светој овој цркви, у одређени му гроб, који Блажени у почетку сам себи бјеше начинио. А ово је било мјесеца фебруара, у 19. дан.“¹¹¹ Стога се ово Савино датирање може узети као једини сигуран извор, када је и како обављен пренос посмртних остатака Симеонових. Узевши наведено у обзир, пренос је извршен 1208. године. Истина Сава не датира када је гроб отворен, ни колико му је требало да остатке пренесе, али прецизно одређује дан и мјесец.

И Доментијан има углавном исту верзију преноса Симеонових посмртних остатака, мада нешто штурину, и датумски прилично неодређену. Да је Симеон још за живота јасно одредио своју задужбину манастир Студеницу за гроб, потврђује и Теодосије Хиландарац. У моментима кад је умирао, он је Сави предочио: „Ако Бо-

111. Као нап. 66, стр. 34.

гу временом буде по вољи, сакупив грешне моје кости биједнога тијела, пренијећеш их у земљу мојих људи, и положићеш их у цркву коју сам сазидео у мјесту званом Студеници, у манастиру пресвете Богородице.“¹¹²

7. Осврћ̄и на животӣ и црквено дјело Саве Немањића

Сава Немањић несумњиво представља камен међаш у историји Српске Цркве, или шире српског Хришћанства. Слободно се може рећи, да се у периодизацији српске црквености и уопште Хришћанства, вријеме може подијелити до Саве и од Саве. Као што његов живот и црквено дјело могу бити камен међаш, или раскрсница црквених токова, он и његово дјело се у другој варијанти могу узети и као полазиште. Несумњиво, дјело Саве Немањића наслања се на државно дјело његовог великог оца Стефана Немање. Било је српских држава код Срба и прије њега, било је и једно Краљевство: дукљанско-зетско. Све је то било међутим кратког даха и замаха, и без дубље државотворне идеје у етничком смислу. И ранији рашки и дукљанско-зетски владари су истина имали одређене државне визије. Они су међутим више полазили са становишта размишљања владара толико својственог феудализму: освојити што већу територију, и убирати приходе са њом, па ма се сукобило и са најрођенијима.

Истина, ни у читавом периоду немањићке средњовјековне историје, није било много братске романтике, али је увијек била јасно изражена, бар са тога погледа и становишта феудалног времена, етничка свијест и главни државотворни правац у том смислу. То се руши са Душаном, који на уштрб велике државне територију коју ствара, потискује ту карактеристику. Губећи то етничко језгро, па може се рећи и црквено-етничко језгро, мијешањем са Грцима, већ за вријеме његовог првог насљедника држава се расипа, и нестаје под ударом Османлија. Без дјела Немањиног немогуће је и дјело Савино. Но, са друге стране, без Савиног црквеног дјела, и Немањино државно дјело било би лишено друге идеје водиле-црквене, која врхунац доживљава стварањем Патријаршије. Тако се показало, да у дугим вјековима робовања српског народа под Османлијама, он иако лишен државе, није изгубио идентитет, захваљујући дјелу и визији Саве, тј. српској црквености. Стога је она била полазиште за једно ново доба.

112. Нав. дј., 97.

Сликовито речено, таман када је српска црквеност догорела, замијенила је српска државност почетком XIX вијека. Она је опет, истина у једном дугом току од преко вијека, и на више страна, изградила опет ту црквеност. Једна без друге нијесу могле. Истина, у временима значајног почетка српске државне и црквене еманципације, посљедњих деценија XIX, и првих деценија XX вијека, схватање и процјењивање паралела српске државне и црквене идеје и смисла, заснованих Немањом и сином му Савом, биле су у одређеној мјери оптерећене идеалистичким романтизмом, и научном некритичношћу већине историчара. Ипак, кад се та наслага склони, Немањино и Савино дјело, остају непобитни, и имају неспорне вриједности. Без њих, српски народ на беспућима вјекова историје, изгубио би свој смисао и идентитет, и ко зна да ли би га данас, и каквог било?

а) Осврћ̄ на живоћ̄ Саве Немањића

Извори о животу Саве Немањића могу се подијелити у двије основне групе. Прву чине житија посвећена самом Сави, или његовом оцу Немањи (Симеону). Другу чине класични извори документованог типа. Житија много значајније реконструишу сам Савин живот, а у значајној мјери и његову црквену мисију. Стога се обје ове тематике сматрају потпуно истраженим. Савиним животом и дјелом, српска историографија се почиње интензивно бавити већ са почецима српске државне еманципације у XIX вијеку. Детаљи се могу наћи и у времену прије овога вијека, па и у Црној Гори.

Сава је рођен око 1173. године. Свјетовно име му је било Растко. Рођен је као најмлађе дијете Немање и Ане, и то дуго по рођењу старијих. О томе Теодосије Хиландарац каже: „Много времена прође и не роди више поменута благочестива Ана, јер је закључа Бог као некада Лију Јаковљеву, да она која је рађала пређе не роди на вријеме, због чега ју је њен муж укоравао и вријеђао. Због тога бијаху обоје у тузи и жалости, јер им душе много желаше да доживе још једно дијете.“ Немања и Ана молили су се Богу, да им подари мушко дијете. Коначно: „И тако затрудње синклитика, и, кад се приближио дан, роди мушко дијете како су просили у молитвама.“ Дијете је крштено „и дадоше му име Растко“.

Будући дијете владоца, уз то и најмлађе, Растко је био мажен и пажен, што и Теодисије запажа, када тврди: „Родитељи његови, имајући натрприродну, безмјерну љубав према њему, увијек гледаху на њ с ненаситом душом“... Стога је било сасвим реално да је Растко добио добро образовање, а и да је показивао изванредни

таленат и вољу за учење: „А и дијете бијаше благообразно, и весело душом, и у учењу напредно, да се дивљаху разуму у дјетињем узрасту, да сви говораху: „Ово ће дијете бити неко ново знамење.“

По ондашњем феудалном обичају, када је напунио петнаесту годину, родитељи су му дали дио државне територије. Уопште, то је био обичај и пракса тога доба, када је владар био први међу једнакима, а државе практично удионе државе. Међутим, Растко је ванредно показивао не само жељу за учењем, него и преферирао духовном опредјељењу. Стога Доментијан тврди: „А младић, окусив од разума божанствених светих књига, чешће их прочитаваше, и одатле примаше почетак премудрости... не лијењаше се у цркви цијеле службе стајати, љубљаше пост“...

Када је напунио седамнаест година, родитељи су му савјетовали да се ожени. Међутим Растко је то избјегавао. Слушао је приче о Светој Атонској Гори, и њеним монасима. На Немањином двору обрела се група монаха из Свете Горе. Очигледно је конкретно за одлазак на Свету Гору Растка заинтересовао један од њих, иначе Рус. Да би преварио родитеље, он је од њих затражио благослов, да оде у лов на јелене у планину. Међутим, Растко се обрео на Светој Гори. Сазнавши то, родитељи су послали једног велможу да га врати. Када је та група на челу са велможом Растка пронашла на Светој Гори, он их је преварио, и док су спавали примио монашки постриг.

Историчари сматрају да се Растко замонашио у осамнаестој години, тј. 1191. године. Стога се у изворима Доментијана и Теодосија, наслућују не само покушаји Расткових родитеља да га врате кући, него и чак да ово замонашење прогласе неважећим, а на основу црквених канона. Наиме, искушеник је могао постати дјечак и од десет година, али монах не прије 19-20 године. У свом дјелу „Православно црквено право“ познати српски канонист, иначе епископ далматински Никодим Милаш биљежи: „Кад је дотично лице примљено у манастир, оно може одмах почети период односног искушења, и кад наврши искушење, а тада му је већ деветнаест или двадесет година, може тада бити удостојен одјејанија раси, и дакле постати расофорним калуђером, ако му његов духовник изда за то прописану сведоцбу. Полагање калуђерских завјета мора касније бити, и то, за калуђере... када им је двадесет пет година, а за калуђерице када им је четрдесет година.“¹¹³

Очигледно да се руско братство манастира Светог Панталеймона није држало ових прописа. Може се рећи, да је њих на неки

113. Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Београд, 1926, 702.

начин импресионирано, да тако једну високу личност из владарске куће замонаше. Уз то Немањин изасланик са пратњом је показао велику одлучност да Растка врати кући. Са друге стране, и потреба свега једне године до уважења црквених канона, утицала је на ову одлуку братства.

Сава је на Светој Гори остао шеснаест година. По доласку на Свету Гору његовог оца Симеона, код њих се рађа мисао о подизању српског манастира. Како је већ назначено, то је био Хиландар. Завршен је у јуну 1199. године, што значи неких осам мјесеци прије Симеоновог упокојења. По свој прилици, у моменту Симеоновог упокојења, у Хиландару је за светогорске прилике био прилично скроман број монаха, њих петнаест. Убрзо је Сава оформио импозантну монашку групу у манастиру, тј. око 200 монаха. О томе он биљежи: „А кад блажени отац наш пређе у вјечни покој, оставив мени грешном завјетом манастир у неком малом броју, из кога ми отиде неки пречасни муж, по имену Методије, оставив ме сампетаестого, те ме обузе велика туга и бојазан, једно од пустиње, а друго од страха од безбожних разбојника. Али је љубав Богоматере и наставнице наше хтјела, и светим молитвама господина Симеона, да се тај храм од незнатнога и малог претвори у величанствену појаву. И сакупих послије малога времена братства двије стотине, и за све се постарих шта је за потребу манастирску.“¹¹⁴

Хиландар се са временом, још за Саве проширио на групу манастира, са импозантном имовином, тако да се о њему убудуће може говорити као о држави у држави. Још у Савином времену он је нарастао на четрнаест манастира. Два вијека касније Хиландар је имао тридесет метоха са 360 села.¹¹⁵ У времену довршења Хиландара Сава је имао двадесет и шест година. Рачуна се да је већ те године написао Хиландарски и Корејски типик. Хиландарски типик је прерада типика манастира Свете Богородице-Доброчинитељке из Цариграда, чији су знатни ктитори били Симеон и Сава. Убрзо по учвршћивању Хиландара, Сава се повлачи у своју испосницу у Кареји.

Савини биографи, тј. писци житија, јер се суштински средњовјековне биографије и житија разликују као извори, али и врло често мијешају, Доментијан и Теодосије, имају у појединостима различите верзије о Савином монашком напредовању. По Теодосију,

114. Као нап. 66, 33-34.

115. Радослав Грујић, *Топографија хиландарских метоха у солунској и сѣрумичкој обласѣи од XII до XV века*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд, 1924, 518.

Сава је отишао у Солун, ради неких послова око свога манастира. Ту је добио звање архимандрита од митрополита и епископа, са благословом да носи набедреницу када служи литургију. Доментијан проширује, и наводи сатворење и давање ношења набедренице и наруквице. Набедреник и наруквице су по обичају Грчке Цркве само потврда чина архијереја, а архимандрит титула, која је суштински значила кандидата за епископа.¹¹⁶

б) Рад Саве Немањића на стварању аутокефалне Српске Цркве

Стефан Немања је несумњиво ударио темеље једној снажној и етнички компактној држави, на чије се остварење у ери средњег вијека дуго чекало код Срба. Како је већ назначено, ранији покушаји у Рашкој и Дукљи били су кратког даха. Каснији успон немањићке државе, представља у ствари само надоградњу Немањиног дјела, са мањом или већом неспорношћу његових насљедника. Иако је створио снажну државу у конкретном смислу, Немања није стигао да је потпуно уобличи, у смислу њеног потпуног државно-правног суверенитета, са становишта ондашњих средњовјековних мјерила. Као и код Војислављевића, и у његовој држави, са њеном еманципацијом, наметнуло се и питање њене црквене еманципације. Без ње, њен суверенитет не би био у потпуности заокружен, а њена територија у том смислу, стално је била отворена за мијешање других држава преко црквених питања у Србији.

Оба ова питања биће ријешена већ за вријеме првих Немањиних насљедника, иако не без потешкоћа. Потешкоће ће појачати и општа ситуација на Балкану. Користећи династичке сукобе у Византији, послије више узастопних напада на њене посједе на Балкану, крсташи-католици су коначно у априлу 1204. године освојили престоницу Византије-Цариград. Ипак, државни континуитет Византије и даље је опстао. Он се огледао у три државе: деспотат у Епиру под династијом Анђела, царство у Никеји под Теодором I Ласкарисом, и у Трапезунту под династијом Комнина.

Користећи ударе крсташа, и неки бугарски великодостојници су настојали да се окористе. Послије низа унутар бугарских сукоба, истакао се као владар Калојан, или још назван „лијепи Јован“, који је послије дуже кореспонденције са папом Иноћентијем III, успио за себе да издејствује краљевску круну. Папин делегат га је прогласио за краља у Трнову у новембру 1204. године. Већ са пр-

116. Влајко Влаховић, *Литургијски материјал у старим српским биографијама XIII века*, Богословље, год. VII, 1932, 234.

вим Калојановим контактима са папом, истим примјером креће и Стефан Немањић, и то још за последње године Симеоновог живота. Он је још 1199. године омогућио један регионални сабор католичког свештенства у Бару, на територији његовог брата Вукана.

Први, веома озбиљан Стефанов покушај колаборације са папом, у циљу добијања краљевске круне, поклапа се са Калојановим. Папа Иноћентије III је чак именовано за свога делегата за Стефаново крунисање бискупа Албана из Лација. Међутим, све је то онемогућио угарски краљ Имре, којем није одговарала још једна краљевина на његовим границама. По свој прилици, у ометање Стефановог крунисања уплео се и његов брат Вукан, који је још у доба Немањине владавине добио Дукљу на управу, и који се титулисао као краљ, поводећи се за некадашњим наслеђством звања краљевине Војислављевића. Убрзо је дошло и до сукоба бугарског владара Калојана са мађарским краљем Имреом, око византијских посједа. У овај сукоб на страни Имреа укључио се Вукан, са надом да ће у потпуности преузети све посједе свога оца. Успио је 1202. године да протјера Стефана. Стефан је потражио помоћ од Калојана, те је 1203. године успио да се врати на престо. Убрзо су и Угарску потресле унутрашње борбе, те је Имре умро 1204. године.¹¹⁷

Грађански рат међу два Немањина старија сина био је у пуном жеку. То свједочи и већ помињани византијски историчар Никита Хонијат, који је навео: „Међутим, ни ови Немањини синови не истрајаше у братским односима до краја него заративши један против другога ступише у коло оних за које малоприје рекосмо да су због властољубља и покварене природе заборавили своју крвну везу. Показавши се јачим, Вукан отјера Стефана са власти и из отаџбине.“¹¹⁸ Послије Стефановог протјеривања, Вукан је дао потпуно одријешене руке римској Цркви. Краљ Имре је тражио од папе Иноћентија да прогласи Вукана за краља. У том смислу, папа је у марту 1203. године правио планове да пошаље једног бискупа са територије Угарске, да би овај на Вукановој територији властелу и свештенство лишио заклетве цариградском патријарху. До ове мисије међутим није дошло. Нагли упад Бугара избацио је утицај Угара у Србији, и повратио Стефана у њу у љето исте године.

Крсташи католици, формиравши на територији Византије тзв. Латинско Царство, чак су покушали и да фингирају значење и форму некадашњих цариградских патријарха. Они устоличавају тзв. латинске патријархе. Први од њих био је Млечанин Томазо Маро-

117. Као нап. 25, стр. 162-164.

118. Као нап. 72, стр. 166.

зине. Године 1207, на тајанствен начин умро је Калојан приликом опсаде Солуна. Његова смрт довела је до грађанског рата у Бугарској. Међутим, донекле је олакшала положај Србије. Први разлог Савиног повратка, био је директна последица латинског утицаја у Цариграду. Хиландар је стављен под јурисдикцију једног од католичких бискупа 1205. године. Други разлог био је спречавање сукоба Стефана и Вукана. Савин повратак у Србију значио је много. Центар духовног живота постаје опет манастир Студеница.

Но, и поред тога, Сава није могао одвратити Стефана од приближавања папи. Све то имало је врхунац у добијању краљевских знака од стране папе Хонорија III. Папски легат дошао је у Србију и крунисао Стефана, са звањем „Stephanus, dominus Servie sive Rasie“. По једној верзији, Стефаново приближавање католичанству, било је под утицајем његове жене, која је била унука млетачког дужда Енрика Дандола, и уопште под утицајем Млечана, који су код папе лобирали за Стефана. Знатно раније, Стефан се развео од византијске принцезе Јевдокије. Званичан разлог била је прељуба. И Стефаново крунисање је прилично у изворима конфузно и недоречено, баш као и оно Михаила Војислављевића. Као први извор Стефановог крунисања узима се већ помињани архиђакон Тома. Међутим у званичним регистрима папе Хонорија, нема података о крунисању. У њих је унешено једно Стефаново писмо од 1220. године, у коме се он титулише као краљ Србије, Дукље, Травуније, Далмације и Хума, и увјерава папу у своју оданост, и тражи благослов за своју круну и земљу, и препоручује свога изасланика епископа Методија.¹¹⁹

По свој прилици, ни Сава није могао спријечити Стефаново приближавање католичанству. Сава се 1217. године опет вратио на Свету Гору. Неки историчари виде разлоге Савиног напуштања Србије, управо због неслагања са Стефановом прокатоличком политиком. Други опет тврде, да је стварни аутор Стефановог писма папи био управо Сава, и да је тада Српска Црква већ извојевала аутокефалност, али да Сава није желио конфронтацију са папом. Године 1219, Сава је кренуо у Никеју у Малу Азију, гдје је била престоница тзв. Никејског Царства, које је себе сматрало државноправним насљедником Византије, а патријарх у Никеји насљедником цариградског патријарха. Савин одлазак у Никеју има потврду у два основна извора, житијима Доментијана и Теодосија. Њихов опис мотива Савиног одласка у Никеју, боравка тамо, саме

119. Као нап. 25, стр. 168-169.

позиције цара и патријарха, и давања аутокефалности Српској Цркви разликују се у детаљима.

У оба поменута житија нема помена Никеје. Чак се јавља крупна грешка. Теодосије наводи да је Сава отишао у „у царски град Константинов“, што је нетачно, јер је Константинопољ или Цариград тада био под влашћу крсташа. Вјероватно је Теодосије поистовјећивао Цариград са Никејом у смислу значења престонице. Поступак Савиног захтјева за добијање архиепископије, тј. аутокефалности Српске Цркве Доментијан описује овако: „Скрбно и печално ми је, цару, јер моја земља нема свога архиепископа, а још многе земље су околу отачаства ми у области државе наше, но нијесу напредне божанственим исправљењем.“¹²⁰

Теодосије је по обичају опширнији, и наводи: „Један нам је недостатак, што немамо свога архиепископа да освећује у нашој земљи и да учи о Господу. Тога ради молим милосрђе Ваше кротости, да добијемо по молби о овом, да ти царство заповиједи светоме оцу васељенском патријарху, да једнога од браће моје освети за архиепископа земљи нашој, за освећење наше и похвалу Вашег благочашћа.“¹²¹ Сам чин бирања српског архиепископа је такође различит по писању Доментијана и Теодосија. По канонима, избор се мора вршити од неколико кандидата. У томе смислу, Доментијан као да сматра сасвим нормалним да то само буде Сава. Он не описује сам начин избора, него реакцију цара на Савино противљење да он буде архиепископ. Цар тако каже: „Не противи се толико благодати Светог Духа, није ти достојно противити се Божјој заповијести“ ...¹²²

Избор архиепископа је заправо вршен између братије коју је са собом повео Сава у Никеју. Због тога Теодосије описује: „С радошћу и веселом душом испунићу твоју молбу, али хоћу да видим кога брата кажеш, и, ако га Бог благоволи у души мојој, рећи ћу, а такав треба да је врло достојан... Оци моји а браћа твоја сви су часни и свети, али нијесам врло увјерен да су они достојни толике висине чина и апостолског сједишта. Тебе пак самог с Богом изабра душа моја, јер се твој живот из младости не покри многима од нас.“ Сава је одрицао одређење за архиепископа, говорећи да није достојан тога звања. Послије дужег убјеђивања, у коме је цар позвао и патријарха, Сава је коначно пристао.¹²³

120. Као нап. 80, стр. 114.

121. Као нап. 66, стр. 132.

122. Као нап. 80.

123. Као нап. 66, стр. 132-133.

Посебно питање је на који је начин суштински потврђена аутокефалност Српске Цркве? Доментијан је краћи. Он наводи да патријарх даде „новопосвећеном и духовно рођеном сину своје потребе његова преосвећенога чина, и свој најпречаснији штап (палицу, жезал) са сваком божанском влашћу написавши му сваку заповијест у сву васељену.“ Гратка Грамата коју је Сава добио од патријарха, може се сматрати Томосом о аутокефалности Српске Цркве, јер је Сава потврђен за „архиепископа свих српских и поморских земаља.“ Сврху проглашења Саве за архиепископа, и статус његове Цркве Доментијан је шире описао овако „испроси благослов од часног патријарха и од свега сабора васељенскога, тако да више не иде опет други архиепископ у васељену на освећење, но само да врши његово спомињање међу првима, и да буде самоосвећен у отачаству његову, као што је ово и Божјом помоћу самодржавно. По истом чину и ово сатвори да је са обје стране безбрижно, но да се састане тај сам архиепископ са сабором својих епископа и тако да освећују себи архиепископа.“¹²⁴

Теодосије такође биљежи сами чин признавања аутокефалности Српске Цркве: „И свети патријарх, умољен од цара, напише благослов, да више не долазе од српске земље у Константинов град, када хоће да освете себи архиепископа, него да тај архиепископ са сабором својих епископа то учини, или пак да се сами епископи сакупе и да освете себи архиепископа. Руком и устима патријарха и сви архиепископи, митрополити и епископи благословише Светога, и благословише и оне који ће по њему бити, и заповијести благословене, потписавши сваки својом руком, предадоше Светоме.“¹²⁵

Теодосије у наставку свога описа потврде аутокефалности Српске Цркве, такође прави опет грешку: „Ја Герман, васељенски патријарх, архиепископ Константинова града, новог Рима“... Герман тада није био васељенски патријарх, него Манојло I Сарантен (1217-1222), а Герман је његов насљедник, и био је патријарх до 1240. године. Титулишући Германа као архиепископа Константинова града, Теодосије је вјероватно мислио на традицију цариградских патријарха, иако је односни патријарх тада био у Никеји, и није могао имати никакве везе са Константинопољем, јер су у њему били крсташи-католици, и фингирани латински патријарси.

Признање аутокефалности Српске Цркве међу историчарима и црквеним каноничарима било је предмет чињеничног спорења.

124. Као нап. 80, стр. 116.

125. Као нап. 66, стр. 134.

Та околност искориштена је у последње двије деценије у Црној Гори, од стране неких историчара и публициста, за грубе манипулације, у сврху оспоравања не само светосавског и српског карактера Митрополије Црногорско-приморске, него и уопште црквено-канонске легалности Српске Цркве. Како је већ назначено, крсташи-католици су 1204. године заузели Цариград (Константинопољ), и уништили Византију, тј. тзв. прво византијско царство. На његовој територији настало је неколико крсташких држава. У покушају да фингирају континуитет црквеног легалитета цариградских патријарха, крсташи-католици у сарадњи са папом, чак проглашавају тзв. латинске патријархе у Цариграду.

Већ је било говора, на појединим територијама Византије, које нијесу доспјеле под власт крсташа, формирају се три државе, које покушавају да очувају државно-правни континуитет Византије, тј. позивају се на њега, и сматрају себе његовим настављачем. Паралелно са тиме, двије од ових држава, покушавају да очувају и црквено-правни континуитет Цариградске Патријаршије, позивајући се на њу, и представљајући себе као директне настављаче тога континуитета. Тако се стварају два центра византијске државности и црквености, онај у Никеји, и онај у Епиру. Они не само да се сукобе са крсташима-католицима, него оспоравају један другога, у циљу преузимања примата у случају васпоставе Византије у опцији протјеривања крсташа.

Тако је за цара у Никеји крунисан 1208. године Теодор I Ласкарис. Крунисање је обавио новоизабрани патријарх Михаило IV Авторијан. Истовремено је Михаило I из династије Анђела основао епирску државу са истом тежњом. Тако је дошло не само до сукобљавања ових држава, него и до сукоба на црквеном нивоу, између Никејске Патријаршије, и Охридске Архиепископије. Михаила I Анђела, наслиједио је његов полубрат Теодор I Комнин. Избором Димитрија Хометијана за охридског архиепископа, по жељи Теодора I Анђела дошло је до сталних јурисдикцијских сукоба двију цркава. Хометијан је 1225. године крунисао у Солуну Теодора I Анђела, а то је одбио да учини солунски митрополит Константин Месопотамит. Иначе, ваља напоменути да је Теодор I Анђел био таст Савиног синовца Радослава, који је био најстарији син Стефана Првовјенчаног.

Територије српске државе, до проглашења аутокефалности Српске Цркве биле су под јурисдикцијом Охридске Архиепископије. У једном од претходних поглавља, већ је назначено, да је Охридска Архиепископија практично формирана као бугарска црква, и то још у вријеме цара Самуила. Њену утемељеност није признао Самуилов противник Василије II „Бугароубица“. Међутим,

чим се обрачунао са Самуилом и скршио његову државу, он је опет наново утемељио Охридску Архиепископију, како би преко ње у црквеном смислу имао контролу над значајним дијелом Балкана.

У историографији се углавном узима, да су тзв. Никејско Царство, као и Никејска Патријаршија били суштински континуитет византијске државности и источне црквености. Са друге стране, услиједили су покушаји епирских владара да се и они прикажу као такви. Стога је охридски архиепископ Димитрије Хометијан био вјерска марионета Теодора I Анђела Комнина, која му је требала послужити да се на самовољан начин прогласи царем. Теодор је у ствари настојао да Охридска Архиепископија преузме континуитет Цариградске Патријаршије, тим прије, што је солунски митрополит Константин Месопотамит одбио да га крунише за цара.

Са друге стране, подаци које нуде Доментијан и Теодосије свакако се као извори морају лишити апологетике у вези са Савом. То нарочито важи за братски и срдчан однос цара и никејског патријарха према Сави, као и сам избор Саве за архиепископа, у коме он нуди своје пратиоце, па затим одбија да се прихвати звања архиепископа. Свакако да је Сава и пошао у Никеју са намјером да га тамо прогласе за архиепископа, и да издејствује аутокефалност Српској Цркви. Доментијанова и Теодосијева писања уопштеног смисла, да је он тамо отишао тобоже ради манастирских послова, звуче прилично неубједљиво. Цар и патријарх у Никеји свакако су имали својих државно-црквених разлога да прогласе аутокефалност Српске Цркве. Они су потпуно оправдано рачунали, да ће прије или касније доћи до слома крсташких држава на тлу Византије, и да ће се обновити њена државност и црквеност. У државно-политичком смислу држава Стефана Првовјенчаног већ је била међународно призната од папе, а самим тим и потпуни државни пандам епирској држави. Како је Охридска Архиепископија била експозитура епирских владара, Никејска Патријаршија је свакако видјела интерес да се Црква у Србији осамостали, и да она буде нека врста њене црквене експозитуре.

Управо такву намјеру осујетио је Сава, без обзира што је добио потврду аутокефалности из тог центра. Теодосије јасно пише да се Сава директно обратио цару, да он потврду аутокефалности Српске Цркве не сматра у томе смислу, да сваки нови архиепископ мора долазити у Никеју на хиротонију (мада он наводи не Никеју него „Константинов град“) „него да се ондје освети од својих епископа“. Подразумијева се да мисли на хиротонију од своје аутокефалне цркве, а сходно канонима.

Тај моменат Теодосије описује овако: „А цар, чув то, промијени лице своје због високе молбе, јер и патријарху и свима благо-

родницима бјеше сасвим неугодно. Јер хоћаху да их освећењем и влашћу црквеном имају покорним себи, послушним и дароносним. „Очигледно је никејски патријарх имао управо такав план, да од Српске Архиепископије направи, свјетовно тумачено, вазалну цркву. Отпор чистој хиротонији на бази потпуно аутокефалне цркве, очигледно је постојао код патријарха и његове јерархије, али је то цар прекинуо, чим Теодосије даље наставља „па, ако је и с муком утишао оне који негодоваху, учини Светоме по молби.“¹²⁶

Тако је Сава Немањић у потпуности постигао аутокефалност Српске Цркве у рангу Архиепископије 1219. године. Он дакле није имао ни при самом одласку у Никеју неку половичну намјеру, већ намјеру да са независношћу српске државе, направи и паралелу са независном црквом. Њено уређење је стога издејствовано по унутрашњем канонском поретку, а даљња потпуна аутокефалност је испољавана од своје јерархије сходно канонима. Првобитна намјера никејског патријарха о полузависној Српској Цркви, чији би архиепископи долазили код те столице на хиротонију није се испунила. Овакви облици полузависних цркава, код српског народа могу се пратити практично до почетка XX вијека. Послије насилног и неканонског укидања тзв. Друге Српске Цркве или Пећке Патријаршије од стране султана Мустафе III 1766. године, читаве српске области биле су под јурисдикцијом Цариградске Патријаршије (изузев Митрополије Цетињске и Карловачке). Читав развитак стицања аутокефалности Цркве у Србији током XIX вијека, имао је почетни период управо са таквим сценаријом. Црква у Македонији и Босни и Херцеговини практично је ушла са таквим статусом у унификацију Српске Цркве 1921. године.

Сава Немањић је дакле издејствовао аутокефалност Српске Цркве у истинском смислу унутрашњег канонског уређења. Тако правило четврто светог васељенског сабора никејског (дакле управо никејског) од 325. године каже: „Епископ треба у опће да буде постављен од свију епископа, који су у епархији, а ако је то мучно, или због какве хитне потребе, или због даљине пута, нека се барем три на једно мјесто сакупе“...¹²⁷ Практично истовјетно је и правило тринаесто седмог помјесног сабора цариградског, одржаног 394. године, у коме стоји: „Да епископ не може бити постављен, него од многих, а ако је потреба, три да постављају епископа.“¹²⁸

126. Исто.

127. Никодим, епископ далматински, *Правила Православне Цркве с тумачењима*, књ. I, Нови Сад, 1895, 175.

128. Никодим, епископ далматински, *Правила Православне Цркве с тумачењима*, књ. II, Нови Сад, 1896, 143.

Аспекти дискусије о каноничности проглашења аутокефалности Српске Цркве овим чињеницама се не завршавају, него се враћају на сам чин проглашења аутокефалије. Територије Србије биле су под црквеном јурисдикцијом Охридске Архиепископије, а већ је наведено како је она настала. Њено извориште је опет Цариградска Патријаршија. Управо Самуилов покушај да мимо ње прогласи аутокефалност Охридске Архиепископије, Василије II „Бугароубица“ није признао, а са њиме ни Цариградска Патријаршија. Као што је Василије у државно-свјетовном смислу проглашење Самуила за цара сматрао узурпацијом звања и дијела византијских територија, тако је и ову Самуилову Архиепископију сматрао црквеном узурпацијом и самопроглашењем. Кад је Василије ликвидирао Самуилову државну творевину проглашава са Цариградском Патријаршијом исту такву Архиепископију-Охридску, дајући јој црквени легитимитет. Охридска Архиепископија, више је него јасно, није једна од пет изворних Цркава Хришћанства, у које спадају и Цариградска и Римска. Зато се ни издвајање Српске Архиепископије из ње не може сматрати узурпацијом и некенонским чином.

Извориште аутокефалије Српске Цркве је дакле Никејска Патријаршија, која је очигледно наслједница Цариградске, или је суштински Цариградска, само под ненормалним околностима католичке узурпације Цариграда. Савин брат Стефан, стога није сам за себе прогласио цркву на својој државној територији аутокефалном, како је то учинио раније Самуило, нити је то учинио Сава. У смислу црквене јурисдикције, Сава није такође имао никакве везе са Охридском Архиепископијом, јер је био светогорски монах, а Света Гора није била под јурисдикцијом ове Архиепископије. Коначно, захваљујући Савином посредовању, и Црква у Бугарској је проглашена аутокефалном 1235. године, а до тада је такође била под јурисдикцијом Охридске Архиепископије.

Најоштрији противник овог Савиног чина био је сасвим разумљиво охридски архиепископ Димитрије Хометијан. Он је упутио једно писмо Сави. Са становишта црквене кореспонденције у смислу важности и посљедица, оно практично нема никакав значај. Оно дакле није било какав синодски акт или одлука, одлука о рашчињењу, одлука о одлучењу (предавању проклетству) и сл. Може се сматрати да је то практично приватно протестно писмо и ништа више. У њему Хометијан Сави пише: „Одавно нам је стигао глас о твојој часности... Већ си се преко граница прочуо као славан међу монасима.” У истом писму међутим Хометијан негира саме своје ставове према Сави, оптужујући га „као преступника заповијести

светих и божанских канона и као наручиоца и смутитеља црквеног устава.“

Никејски патријарх је оштро реаговао на ово Хометијаново писмо, упозоравајући га да се не мијеша у ингеренције Патријаршије, и сада већ аутокефалне Српске Цркве. Потом се Хометијан смирио, поготово послје пораза његовог политичког патрона Теодора I Анђела, коме је уосталом и дуговао хиротонију, од бугарског цара Јована Асена. Саву Немањића су уосталом признали и сви остали патријарси изворних Цркава Хришћанства, и то: антиохијски, јерусалимски и александријски, као и читава православна Васељена. Како? Тако што су са њим као са српским архиепископом саслуживали, када је путовао два пута у Свету Земљу на ходочашћа.¹²⁹

Савин повратак у Србију није био брз. Он је из Никеје отишао на Свету Гору, гдје је примијећен са још већом важношћу него раније, а сада већ као архиепископ једне аутокефалне Цркве. Доментијан и Теодосије биљеже масовне посјете светогорског монаштва Сави по доласку, у ствари повратку на Свету Гору. Чак узимајући у обзир објективну критику историјских извора, па и оних из домена црквене историје, и лишења свих апологетских детаља код Доментијана и Теодосија, мора се признати, да је Сава већ тада био изузетна личност у Православљу Балкана, или један од неколико најзначајних људи епохе средњовјековног Православља уопште.

Послије неког времена Сава је отишао са Свете Горе и дошао у Солун, у манастир Филокал, чији је био један од ктитора. У то вријеме митрополит у Солуну је био Константин Месопотамит. Солун је тада још увијек био под влашћу крсташа, а 1224. године њиме је завладао већ помињани Теодор Анђел, свјетовни патрон Димитрија Хометијана. За Савин боравак у Солуну од изузетног значаја је настанак Крмчије. Она се може сматрати основом српског црквеног законодавства. Међу историчарима постоје полемике како је настала Крмчија, тј. да ли је њу писао лично Сава, надзирао рад писања и давао упутства, или је само превео? Судаћи по

129. О самом проглашењу Саве за архиепископа и овој проблематици детаљније у радовима: Радослав Грујић, *Православна Српска Црква*, Београд, 1920; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске Православне Цркве*, књ. I, Београд, 1991; Бранко Гранић, *Одговори охридској архиепископа Димитрија Хометијана на њихова српској краља Радослава*, Светосавски зборник, књ. II: Извори, Београд, 1939; Георгије Острогорски, *Писмо Димитрија Хометијана Св. Сави*, Светосавски зборник, књ. II: Извори, Београд, 1939; Благота Гардашевић, *Каноничности сјицања аутокефалности Српске Цркве 1219*, Београд, 1977.

Доментијану и Теодосију као изворима, Сава је макар дјелимично учествовао у стварању Крмчије. Списак полемичара је заиста дуг. То су: Иван Срезневски, Ватрослав Јагић, Нићифор Дучић, Стојан Новаковић, Никодим Милаш, Георгије Летић, Владимир Ђоровић, Сергије Троицки итд.

Сава је из Солуна кренуо у Србију, гдје је већ на граници сачекан од нарочитог изасланства, које је послао његов брат Стефан, који је био у болесничкој постељи. Сава се прошавши границу упутио у Студеницу. Постоје индикације да се Сава из Солуна у Србију упутио са већ оформљеним мишљењем гдје треба да буде сједиште Српске Архиепископије? То је био манастир Жича. Био је смјештен у малој плодној равници на ушћу ријеке Ибра у Западну Мораву. Касније се на удаљености од Жиче на отприлике један сат хода, засновала варош Карановац, која је послје проглашења Милана Обреновића за краља преименована у Краљево. Ту је била велика црква „дома Спасова“. Још током овог вијека, манастир је усљед ратова опустошен и спаљен. Већ први Савин насљедник Арсеније I, премјестио је столицу Архиепископије на изласку из пећке Бистрице, у плодној котлини Бијелог Дрима, на мјесту са неколико пећина. Отуда и име овога мјеста-Пећ.

Извори о првобитној организацији Српске Цркве су малобројни и прилично конфузни. Прво питање њене организације је то, да ли је Сава одредио епископе на самосталном, чисто црквеном сабору, или је то урадио на свјетовно-црквеном сабору, уз присуство и сагласност свога брата Стефана. Доментијан не помиње сабор. Он само наводи да у Жичи Сава „изабра ту од својих ученика богоразумне и богобојажљиве и часне мужеве који могу управљати по божанственом закону и по предању светих апостола, и чувати указања светих богоносних отаца. И осјетивши их сатвори их епископима, и расписавши крајеве отачаства својега, и посла свакога од њих у своју енорију по достојанству како кога знађаше, научивши их богоподобно и предавши им свакоме законске књиге.“¹³⁰

Теодосије пише да је у Жичи која није још била живописана, Сава послје поноћне литургије „од ученика својих које знађаше као достојне и подобне, освећиваше за епископе, и постављаше свакога за сваку страну, називајући их апостолским учитељима, учинив све колико требаше, с божанском влашћу освећивања.“ Послје овога услиједила су Савина поучавања нових епископа у савјетима. По свршетку Жиче, организован је велики свјетовно црквени сабор. Стефан је сакупио свјетовну властелу, а Сава „са-

130. Као нап. 80, стр. 126.

зове опет своје епископе, игумане и све црквене служиоце, и сви се сабраше у великој цркви у Жичи, у архиепископији.“ Тада је и Стефан проглашен краљем или крунисан. О томе Теодосије наводи „препаса га и украси багреницом и бисером и *вјенча* часну главу његову вијенцем царства, и, помазав га миром, назва га у Богу самодрживим краљем српским.“¹³¹ Отуда се у историјској терминологији и Стефан назива „Првовјенчани“.

О броју епископија које је Сава установио, такође међу историчарима постоје полемике. И ту је списак полемичара поприличан. С обзиром да Доментијан и Теодосије уопште не помињу број епископија, и које су то, једини извор је Синтагма Матије Властара, заправо један њен кратки одломак. У њу је унешена повеља о оснивању епископија, издата од самих Саве и Стефана. Ову Синтагму је 1453. године преписао ђакон Дамјан у копоринском манастиру. Како Синтагма у оригиналу није сачувана, полази се од вјеродостојности преписа Синтагме.

Узимајући њу као једини извор, Сава је основао осам епископија: Зетску, Рашку, Хвостанску, Хумску, Топличку, Будимљанску, Дабарску и Моравичку. Изостављена је дакле Призренска. Расправе о броју епископија крећу се од седам, осам, девет, па чак и до дванаест, како је тврдио Јован Рајић. Истина он није знао за Властареву Синтагму. Пада у очи да није уврштена Призренска Епископија. Сматра се да је протестно писмо Димитрија Хометијана упућено Сави у мају 1220. године. Оно је било инспирирано уклањањем призренског епископа који је иначе био Грк са катедре, и постављањем новог - Србина. Територија данашње Митрополије Црногорско-приморске, улазила је у састав три епископије: Зетске, Будимљанске и Хумске. Сједиште Зетске Епископије било је у манастиру Архангела Михаила на полуострву Превлаци код данашњег Тивта. Први зетски епископ био је Иларион. Он се сматра и оснивачем манастира на острву Врањини на Скадарском језеру.

Током прве деценије свога рада, Сава је поред Димитрија Хометијана добио још једнога новог, условно речено ако не противника, а оно отежаваоца дјеловања. Стефан Првовјенчани упокојио се 24. септембра 1228. године. По свједочењу Теодосија, у самртном часу, Сава је Стефана замонашио, давши му име Симон. Тај моменат описан је овако: „По том га свети архиепископ украси светим и анђеоским и великим ликом иноштва, именовав га Симон монах мјесто Стефан. Тада и најстаријег сина његовог Радо-

131. Као нап. 66, стр. 138-140.

слава приведе руци његовој и Свети заповиједи да њему преда краљевство.¹³²

Радосављева владавина донијела је Србији конфузно стање. Историчари оцјењују да је у релативно краткој владавини 1228-1234. године био неспособан владар, који је на крају и лично трагично завршио. Мајка му је била Јевдокија, кћерка епирског владара Теодора Анђела, који је био свјетовни патрон Димитрија Хометијана. Стога се најблаже може рећи, да је Радослав био гркофил. За вријеме његове владавине, у сјенци свога епирског дједа, он је Србију практично претворио у готово полувазалну епирску државу, и довео у опасност и опстанак Српске Архиепископије. Има историчара који сматрају, да је мало хвалило, да и у формално-правно-црквеном погледу опет подреди Српску Архиепископију Охридској.

Ко зна како би се даље у државном-црквеном погледу развијала судбина Србије и њене Цркве, да Теодора није потукао 1230. године године бугарски владар Асен II. Он је освојио већи дио епирске државе. Послије Теодорове пропасти, Радослав је изгубио сваки ослонац. Његов млађи брат Владислав постао је Асенов зет. Свакако да је Сава већ од раније био притиснут и незадовољан Радослављевом гркофилском политиком. По пропасти Теодора, са новим орођавањем са Асеном, та гркофилска политика замијењена је пробугарском. Убрзо по Савином одласку, српска властела свргнула је Радослава, и прогласила Владислава за краља. Као што је у Радослављево вријеме Србија практично била епирска полувазална територија, тако је сада постала и бугарска. Асен се чак и потписивао као владар Србије.

Радослав је несумњиво био неспособан владар, не само под великим утицајем свога дједа по мајци, него и своје жене. Чак и за круте средњовјековне прилике и правила, ова жена би се могла сматрати распусницом и блудницом, којој је Радослав био само средство и начин обезбјеђивања лагодног живота. Теодосије је констатовао за Радослава „да се послије покори жени, од које и пострада умом“. Све то довело је до сукоба Радослава и Владислава „а властела, узнегодовавши због малоумља његова, одступише од њега и приђоше млађему брату његову Владиславу.“¹³⁴ Према Теодосију, Сава је покушавао да помири браћу, али у томе није успио.

132. Као нап. 25, стр. 69.

133. Као нап. 66, стр. 150.

134. Нав. дј., 156.

По свргавању, Радослав је побјегао у Дубровник са женом, гдје је почетком фебруара 1224. године издао Дубровчанима једну повељу, са обећаним повластицама, ако се врати на престо. Потом је лађом отпловио у Драч. Ту је доживио најгоре тренутке. Теодосије о томе наводи: „Ради љепоте жене његове завиђаху му, и послије мало дана би лишен те злонамјерне и лукаве жене, јер бјеше друга Далила, као прва Сампсону. И ова се нађе грешна своје краљем господару, јер по вољи њеној, Фруг велики који владаше градом, оте је од њега, и на њега се окупи да га потпуно убије.“ Услјед овакве ситуације, Радослав је побјегао назад у Србију, гдје је био топло и очински примљен од Саве, нашавши очинску утјеху. Убрзо га је Сава замонашио, а о томе Теодосије пише „украси га анђeosким и иночким ликом, назвав га Јован монах мјесто Радослав“. Иако Теодосије наводи да Јован „поживје богоугодно“, њему се убрзо у изворима губи траг.¹³⁵

Сава је поступио на начин толико својствен за сукобе владара у средњем вијеку, тј. породичним сукобима око круне. Пораженог претендента или владара је замонашио, да би очувао јединство и стабилност државе. Појава толико пута виђена прије и послије, не само у српским земљама, него и уопште. Потом је крунисао Владислава за краља. Он је владао од 1234. до 1243. године. Основао је манастир Милешеву. Помагао је и светогорске манастире. Сава се на сабору у Жичи, на неки начин одрекао архиепископског положаја, „и изабра једног од ученика својих, Арсенија јеромонаха, за кога испитније знађаше да је украшен безлобношћу и правдом више од других, мужа предостојна у свем који се увијек боји Бога и брижљиво чува његове заповиједи.“¹³⁶

Потом је Сава отишао на ходочашће у Јерусалим. Вратио се преко Никејског Царства копненим путем, а онда је лађом преко Црног мора дошао у Бугарску. Ту је био у посјети цару Асену II. Упокојио се у бугарској престоници Трнову 12. јануара 1236. године, те је сахрањен у новосаграђеној цркви четрдесет мученика. Већ сљедеће године, његов синовац Владислав посјетио је таста Асена, и на повратку пренио Савине посмртне остатке у Србију, и сахранио их 6. маја 1237. године у Милешеву.¹³⁷

135. Нав. дј., 157.

136. Нав. дј., 158.

137. Као нап. 25, стр. 172-176.

ЗЕТСКА ЕПИСКОПИЈА (МИТРОПОЛИЈА) ОД ОСНИВАЊА ДО ПАДА ПОД ОСМАНСКУ ВЛАСТ

1. Осврћ на историју Српске Цркве од оснивања до пада под османску власт

Основни извор за дјеловање Српске Цркве у првих 112 година, тј. од оснивања до њеног стицања статуса Патријаршије, је дјело „Животи краљева и архиепископа српских.“ Састављач овог дјела је архиепископ Данило II. Сасвим је сигурно да он није у потпуности саставио ово дјело, него да је оно дописивано. Данило је највјероватније саставио животе архиепископа од Арсенија до Саве III. Први настављач је саставио животе Никодима и Данила II, а други Јоаникија, Саве и Јефрема.¹

За ово вријеме се измијењало једанаест архиепископа. За један број њих има веома мало података. Са првим већим проширењима српске државе дошло је и до повећања броја епископија. Већ је назначено, међу историчарима постоје подјеле, које се епископије у Српској Цркви могу сматрати изворним, тј. установљеним од Саве. У том погледу нема спора за Зетску Епископију, да је она изворна. Сматра се да је за вријеме краља Милутина, када су се десила прва већа проширења српске државе, установљено још неколико епископија. То су биле: Липљанска, Кончуљска, Лимска, Мачванска, Браничевска и Београдска. Милутин је 1282. године дефинитивно освојио Скопље, и убрзо је установљена и Скопска Епископија. Она је по проглашењу Патријаршије постала првостепена Митрополија.²

Са друге стране оснивање једног броја ових епископија у смислу црквене традиције је упитно. Оне свакако могу бити новоосноване у смислу припадности Српској Цркви. Неке од њих имале су и старију црквену традицију, па су у ствари обновљене. Тако се сматра да је Београдска Епископија могла ући у састав Српске Цркве глобално у Милутиново вријеме, а још уже у Драгутиново. Ар-

1. Никола Радојчић, *О архиепископу Данилу II и његовим настављачима*, Београд, 1935.

2. Константин Јиречек-Јован Радонић, *Историја Срба*, књ. II, Београд, 1952, 64; Radoslav Grujić, *Skopska Eparhija*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, knj. IV, Zagreb, 1929, 161.

хиепископ Данило биљежи да је ту већ постојала митрополитска црква, када је Београд ушао у састав српске државе, и да ју је походила краљица Симонида. Тако је по свој прилици ова Епископија обновљена на темељима неке старије Митрополије. Београд је био сједиште и стјечиште најважнијих путева на Балкану, па је савим реално да се у њему врло рано оформила митрополија.³ У доба Стефана Дечанског установљена је и Нишка Епископија. У једном од претходних поглавља наведени су разлози премијештања сједишта Архиепископије 1251. године, из манастира Жиче у Пећ.

Обнова Византије 1261. године, и стална унутрашња династичка и црквена трвења у њој, донијела су нови период борбе за црквену еманципацију Српске Цркве. Византијска државна и црквена политика имала је од обнове ове државе стални дуализам. Један је био чисто изворни:византијско-православни. Други је био плод свих потешкоћа функционисања ове државе, суочене са територијалним тенденцијама балканских народа према њој, у првом реду Срба и Бугара, а са истока Турака и Персијанаца. Овај правац је покушавао наћи против тежу Србији и Бугарској у католичким државама у њиховом залеђу, а у црквеном смислу у склапању уније.

Припадник тога правца био је и византијски цар Михаило VIII Палеолог. Он је у августу 1272. године потврдио старе повеље које је издао Охридској Архиепископији још приликом њеног обновљења почетком XI вијека византијски цар Василије II „Бугароубица“. По овим повељама знатан дио територија Српске и Бугарске Цркве нашао се под јурисдикцијом Охридске Архиепископије. Но, овај његов чин није имао никакво оперативно дејство. Био је то само чин немоћног каприца. Михаило је ишао и даље. Папи Гргуру X Михаило је послао нека фалсификована писма, у којима су српски архиепископ и бугарски трновски патријарх, наводно цариградском патријарху Јосифу, потврдили спремност за унију.

На Сабору у Лиону 7. јуна 1274. године, појавило се византијско изасланство на челу са Георгијем Акрополитом. Оно је изнијело тврдњу да Српска и Бугарска Црква нијесу добиле аутокефалност у складу са канонима, и тражило од папе да интервенише у циљу успостављања пуне јурисдикције Охридске Архиепископије. Овај покушај уништења Српске и Бугарске Цркве није успио, а Михаило је ускоро и погинуо. У нашој историографији развиле су се расправе око Михаилових писама папи, са наводним пристанком челника Српске и Бугарске Цркве за унију. У томе су пред-

3. Лазар Мирковић, *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, Београд, 1935, 73.

начили Станоје Станојевић и Никола Радојчић. Суштина ових расправа било је утврђивање чињеничног стања, јесу ли те потврде заиста биле фалсификати, или је убрзо код самих челника Српске и Бугарске Цркве дошло до предомишљења?⁴

У периоду од 1264. до 1276. године, на архиепископском положају Српске Цркве измијенила су се три архиепископа, и то: Сава II (иначе четврти син Стефана Првовјенчаног), Данило I и Јоаникије I. Сава II и Јоаникије I били су Хиландарци и ходочасници у Јерусалим. Историографија је дошла до врло скромних података о Данилу I. На положају је био врло кратко, од 8. фебруара 1271. до јесени 1272. године. У својим житијима Данило II је само на два мјеста констатовао да је његов имењак „ради неког случаја“ био смијењен са положаја.⁵ Сувише би било наивно помислити да је Данило II био смијењен ради неког испада или пропуста личне природе. Очигледно се он супростављао плановима краља Уроша I, да у својој држави себи потчини и Православну и Католичку Цркву, и да их претвори у оруђа своје државне политике. Полемике по овоме питању нарочито су водили Станоје Станојевић и Милоје Васић. Свјетовни утицај на српске архиепископе, па чак и њихово смјењивање треба схватити са свом сложености прилика ондашњег средњег вијека и феудализма, и обостраних прожимања утицаја свјетовне власти на цркву, и обрнуто. У прилог томе иде и чињеница, да је и Јоаникије I одступио са архиепископског положаја као присталица Уроша I, када је овај 1276. године био збачен са власти.⁶

Генеза борбе Православља и Католичанства на територији немањичке државе била је дуга. Она датира још од Немањиних синова, па се продужава кроз читав XIII и почетак XIV вијека. Чак и у доба цара Душана она има извјесних назнака. Слободно речено, историографија биљежи низ случајева кокетирања Немањича са папама, а у циљу успостављања уније. Читав овај процес треба схватити са критичношћу и научном аналитичношћу, и повезати га, како је већ назначено са приликама у и око државе Немањича, па чак и у ширем европско блискоисточном контексту.

Мајка краљева Милутина и Драгутина, тј. жена краља Уроша I - Јелена, читавог свог живота остала је непопустљива католикиња. Родом Анжујка, из француске династије која је столвала у Итали-

4. Dragutin Anastasijević, *Lionska Unija*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, knj. II, Zagreb, 1927, 572-573; Константин Јиречек-Јован Радонић, *Историја Срба*, књ. II, Београд, 1952, 184; Као нап. 3, стр. 83.

5. Као нап. 3, стр. 208, 218.

6. Константин Јиречек-Јован Радонић, *Историја Срба*, књ. II, Београд, 1952, 63.

ји, питање је да ли је уопште и прешла у Православље када се удала за Уроша? Истина, она је помагала православне манастире, али је обнављала и подизала нове католичке, нарочито у зетском приморју. За вријеме Милутинове владавине биљеже се чак четири његова покушаја склапања уније са папама, од којих је најозбиљнији 1308. године. Зашто до уније није дошло, има више разлога. Немањићи су ипак били свјесни да се Православље неизбрисиво од Саве укоријенило не само у Рашкој, него и у континенталним дјеловима Зете, а и каснијих територија ка истоку, које су биле у саставу византијске и бугарске државе.

Свакако да су Немањићи који су разматрали унију имали првенствено свјетовно-државне разлоге, а не неке разлоге сентиментално-вјерске мотивације. Непобитно су и српски архиепископи имали великог удијела у очувању Православља, па су и сами Немањићи који су разматрали унију, били свјесни да би дошли у опасност да изгубе власт, уколико би се одлучили на тај чин. Од једанаест архиепископа Српске Цркве, тј. од Саве до уздизања у ранг Патријаршије, чак за њих седам се поуздано зна да су били хиландарски монаси. Хиландар је такође био неизбрисиво извориште и утврдиште Православља у немањићкој држави.⁷

У вријеме трзавица и могућности вођења унионистичке вјерске политике, истицало се неколико архиепископа, који су преломно утицали да до тога не дође. Један од облика супростављања томе, била је и гркизација Српске Цркве. То је нарочито карактеристично за архиепископа Данила II. Он је у Пећи отворио монашку школу у којој су грчки монаси чинили већину, а биљежи се и мноштво црквених књига на грчком језику. У Пећи је и подигао цркву Свете Богородице, која се зове Одигитрија цариградска, празник Успенија.⁸ Увођење грчког Православља било је тако на неки начин одбрана од могућности уније.

Први српски архиепископ послје Саве Немањића био је Арсеније, и то од 1234. године. Упокојио се 28. октобра 1266. године. Како биљежи Данило II, Арсеније је био „од сремске земље“. Овај појам не треба идентификовати са каснијим Сремом. Под овом облашћу у то вријеме Немањића сматрао се колубарски и мачвански крај. Не зна се гдје се и када Арсеније замонашио. Био је Савин ученик и васпитаник, и прошао је дуг пут служења уз Саву. Није био хиландарац. Једно вријеме био је еклесијарх, тј. монах који је

7. Драгутин Анастасијевић, *Свети Гора у прошлости и садашњости*, Српски књижевни гласник, књ. XVIII, Београд, 1907; Као нап. 3.

8. Као нап. 3, стр. 280-281.

био одговоран за чување храма, и читав процес организовања службе. Анализирајући списе Доментијана и Данила II, види се да га је Сава практично поставио за архиепископа, а да није био биран од осталих епископа.

Без обзира на то, неки историчари подијељени су у мишљењима о начину Арсенијевог избора, тј. да ли је он заиста постављен од Саве, или биран за архиепископа. У овим расправама предњаче историчари неколико генерација: Нићифор Дучић, Станоје Станојевић, Владимир Ђоровић итд. Из наведених списа види се да је Сава одлуку о именовању новог архиепископа донио пошто је обишао све епископије. Критички-научно анализирано и сагледано, Сава је по свој прилици најприје обавио неку врсту инспекционог путовања по свим епископијама Српске Цркве, и донио закључке о раду епископа. Доментијан и Данило билеже и низ карактеристика из Арсенијевог живота, које свједоче о великом црквеном подвижнику. Иако Арсеније није био епископ, него јеромонах, Сава се очигледно определио за њега, јер је он практично био његов монашки питомац, ученик и сљедбеник, у чије се црквено-организационе и личне квалитете доста пута увијерио.⁹

Списи Теодосија Хиландарца свједоче да је заправо архиепископ Арсеније био иницијатор преноса Савиних посмртних остатака из Трнова у Србију, које је оперативно извршио краљ Владислав, те да је Арсеније на граници Србије организовао свечани дочек. Три године прије смрти Арсеније се разболио. Вјероватно се радило о тешком срчаном или можданом удару. Историчари нијесу могли да идентификују мјесто гдје га је то задесило, у смислу географске локације. Мјесто се зове Црнча. Тврдње се крећу од Херцеговине, преко Краљева, до Лима код Бијелог Поља. Очигледно је да је Арсеније ишао по неком црквеном послу. По ранијој жељи и плану, Арсеније је сахрањен у Пећи.

Седам година по упокојењу, Арсеније је проглашен за свеца. Његов култ се из Србије проширио у Русију још у XIV вијеку. Његове мошти биле су у Пећи до 1724. године. Историчари немају података када су и зашто одатле однијете? По свој прилици било је то због опасности од Турака. Током XVIII вијека његове мошти биле су више пута преношене из манастира у манастир. Године 1920, пренијете су из манастира Косијерева у манастир Ждребаоник код Даниловграда у Бјелопавлићима. Свети Арсеније Сремац слави се у Српској Цркви 20. октобра по старом, а 10. новембра по

9. Као нап. 3, стр. 178, 182-185, 187; Лазар Мирковић, *Списи Светиога Саве и Стивана Првовенчаног*, Београд, 1939, 48-76-77.

новом календару. Служба посвећена њему налази се у Србљаку. Лик архиепископа Арсенија остао је сачуван у манастиру Матејчи у Ариљу, и Кривој Реци на Копаонику.¹⁰

Архиепископа Арсенија наслиједио је Сава II. У црквеној историографији дају се наслутити неке сумње у идентитет његовог оца, с обзиром да се узима да му је отац био Стефан Првовјенчани, тј. да је Сава II био рођени братанић Саве I (Светог Саве). Рођен је 1200. или 1201. године. Постао је рано монах, и припадао је групи српских архиепископа, тзв. хиландараца. Био је и у Светој земљи. По повратку одатле, опет је боравио у Хиландару. Прије избора архиепископа био је хумски епископ, те се као такав помиње 1254. године. Међу историчарима постоје спорења, да ли је Сава II уопште био хумски епископ, и да ли је хиротонисан послје Арсеније смрти 28. октобра 1266. године, како тврди нпр. Нићифор Дучић. Данило II који је и сам био хумски епископ, не помиње Саву као хумског епископа, док се као такав сасвим сигурно налази у другим изворима.

Спорење је и колико је година Сава II био архиепископ? Оно произилази из момента хиротоније. Није прихватљиво да је Арсеније у вријеме своје болести, када је готово или потпуно био неспособан за архиепископске послове, обављао ту дјелатност. Као период његовог архиепископовања, узима се седам или осам година. Вјероватно је Сава II хиротонисан већ за Арсенијевог живота, а Арсеније је свјоствено каснијем уређењу и пракси у Цркви, био нека врста умировљеног архиепископа.¹¹ Сава II сахрањен је у манастиру Светог Апостола у Пећи. Постоје индикације да је био проглашен за свеца, мада се данас у Српској Цркви не штуче као такав. Његов лик остао је сачуван у: Сопоћанима, Дечанима, Грачаници и Пећи.

Саву II наслиједио је Данило I, о коме је већ било говора. Он је био архиепископ само до јесени 1272. године. Није утврђен ни мјесец. У неким изворима постоје индикације да је такође био хиландарац, па чак и игуман манастира Хиландара. Међу историчарима су се развиле расправе због чега је Данило одступио са архиепископског положаја? Већ је напоменуто да је могуће да је то било због противљења краљу Урошу I, да се отворено мијеша у рад Цркве. Остаје и у самим изворима нејасно, да ли је Данило одмах на-

10. Милоје Васић, *Жича и Лазарица*, Београд, 1928, 220; Станоје Станојевић, *Архиепископ Арсеније*, Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. V, св. 3, Нови Сад, 1932, 12-13, 337.

11. Ђорђе Радојичић, *Ко је отац Саве II*, Богословље, год. I, Београд, 1926, 343; Ђоко Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, Богословље, год. XIV, Београд, 1939, 268-269;

слиједио Саву II или је то учинио Јоаникије I? Могуће је да је Данило био човјек краља Драгутина, те да је архиепископ постао када се Јоаникије I привремено уклонио са овога положаја као Урошев присталица. Све то наводи на закључак да је хиротонисан на неканонски начин.

Јоаникије I био је архиепископ од 1272. до 1276. године, а умро је 1279. Рано је постао монах. Слично односу Арсенија према Сави I, Јоаникије I је имао исти однос према Сави II. Био је његов питомац и ученик. Јоаникије је свакако био хиландарац, па чак и економ и игуман овог манастира. На молбу Саве II у Јерусалиму је посвећен за ђакона и јеромонаха од стране јерусалимског патријарха. Послије изненадног смјењивања Данила I, по списима Данила II, прегло се у налажењу новог архиепископа. Тако је Јоаникије I изабран на сабору. Био је приврженик краља Уроша I, па чак и више од тога - пријатељ. Послије пораза у бици код Гацка од сина Драгутина, Урош I се слиједећи стари обичај закалуђерио и постао монах Симон. Умро је 1280. године, и сахрањен је у својој задужбини Сопоћанима.

Ако се списи Данила II лише апологетике и хришћанско-романтичарског приступа, објективан црквени историчар би о напуштању архиепископског положаја Јоаникија I могао стећи два основна закључка. Први је да је Јоаникије I на неки начин био приморан од новог краља Драгутина да одступи са архиепископског положаја. Други је, да будући да је био лични приврженик и пријатељ краља Уроша I, није имао ни воље ни жеље да буде архиепископ уз новог краља, него да се слиједећи судбину свога пријатеља и сам повукао.¹² Остаје нејасно према тврдњама Данила II, да ли је Јоаникије I отишао код Уроша I, тј. монаха Симона у Хум, и да су ту заједно живјели једно вријеме као монаси, или је директно отишао у Пилот, између Скадра и Призрена гдје је и умро?

У Пилоту су посмртни остаци Јоаникија I лежали двије године и девет мјесеци, када су пренијети у Сопоћане, гдје је и Урош I сахрањен. Иницијатор свега овога је била жена краља Уроша I, а мајка новог краља Драгутина Јелена Анжујска. Вјероватно је овај чин био инспирисан великим личним пријатељством бившег краља и бившег архиепископа. Према Данилу II, посмртни остаци нађени су нетрулежни, што је био мотив да се прогласи за свеца, а читав процес преноса остатака из Пилота у Сопоћане, који су релативно близу, трајао је два мјесеца, и правдан је зимским временом и ноше-

12. Станоје Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II*, Глас СКА, CLIII, Београд, 1933, 54; Као нап. 3, стр. 18, 220.

њем остатака ручно. Међу историчарима постоји неколико дилема и расправа по овом питању. Као дан упокојења Јоаникија I узима се 28. мај, који је и датум његове канонизације. Као други датум са којим се оперише је 27. април. Могућа је и варијанта да су посмртни остаци Јоаникија I сахрањени у Сопоћанима 27. априла. Други моменат спорења је када је и ко извршио канонизацију Јоаникија I? Једна група извора га не помиње као свеца, а друга да.¹³

Иако се Јоаникије I повукао са архиепископског положаја, нови архиепископ није изабран све до његовог упокојења. Нови архиепископ постао је Јевстатије I. Он је обављао ово звање од 1279. до 1286. године. Слиједећи податке Данила II о њему, Јевстатије је вјероватно био из неке властелинске породице из Будимља, те је од дјетињства будући доброг материјалног положаја својих родитеља, имао и квалитетно образовање. Од младости је показао велико интетресовање за монашки живот, и био врло ревностан у обављању монашких дужности. Замонашио се у манастиру Светог Архангела Михаила на Превлаци. Монашки чин примио је од зетског епископа Неофита. Припадао је групи српских архиепископа тзв. хиландараца, и био је и игуман овог манастира. Био је и у Јерусалиму, гдје је по записима Данила II код њега била велика дилема, да ли да се уопште врати на Свету Гору?

Јевстатије I је на сабору свештенства и монаштва изабран за архиепископа. Он се двоумио да ли да прими тај чин, али је то учинио на наваљивање краља Драгутина. Одиграо је значајну улогу у регулисању односа између Драгутина и Милутина, нарочито приликом Милутиновог ступања на престо 1282. године. Дуже је боловао, те се тумачење Данила II да је сазвао сабор може схватити двојако. Прво, да је свјестан свога скорог краја окупио епископе и монаштво ради своје сахране, а друго да би још за живота обезбиједио избор новог архиепископа. Упокојио се 4. јануара 1286. године.

По сопственој жељи, и у већ припремљеној гробници, сахрањен је у манастиру Жичи. Његов насљедник архиепископ Јаков пренио му је посмртне остатке у Пећ, због несигурности положаја Жиче усљед ратова. Приликом преноса, тијело му је пронађено нетрулежно. Свецем је проглашен већ 1329. године. Мошти су му биле у Пећи до 1739. године, када су биле пренијете у Црну Реку.¹⁴

13. Станоје Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II*, Глас СКА, СЛIII, Београд, 1933, 54; С. Станојевић, Нав. дј, 55; Као нап. 3, стр. 200, 221, 224-225, 227-228, 231, 234-235.

14. Као нап. 3; Radoslav Grujić, *Jevstatije I*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, knj. II, Zagreb, 1927, 131; Љубомир Стојановић, *Сѣтари српски записи и најписи*, књ. I, Београд, 1902, 374, бр. 1501.

Послије упокојења Јевстатија I нови епископ је постао Јаков, од 1286. до 1292. године. Данило II не саопштава дан и мјесец Јаковљевог упокојења. Вјероватно је то било у прољеће 1292. године. Не зна се када је и како Јаков уврштен у ред светитеља Српске Цркве, али је то свакако учињено.¹⁵ Од 1292. до 1309. године српски архиепископ је био Јевстатије II. Изабран је послје 3. фебруара 1292. године, а упокојио се 16. августа 1309. године. Иако се биографије српских архиепископа од Јевстатија II и даље званично воде у ауторству Данила II, историчари су непобитно утврдили да је већ од његове биографије аутор први и безимени, тј. неутврђени Данилов настављач. Јевстатије II је обновио манастир Жичу, а у изворима има озбиљних индикација, да је обављао за краља Милутина и дипломатске мисије, боравећи у приморју, нарочито у споровима са Дубровником. Од времена архиепископа Јевстатија II, у састав Српске Цркве ушле су нове епископије: Звечанска, Лимска (са сједиштем у манастиру Светих Апостола Петра и Павла) и Скопска. Врло брзо по упокојењу, Јевстатије II проглашен је за свеца.¹⁶

Послије њега архиепископ је постао Сава III, и био је на том положају од 1309. до 1316. године. И он је припадао групи тзв. хиландараца. Прошао је пут од игумана манастира Хиландара, преко призренског епископа, до архиепископа. Извршио је жељу Саве I (Светог Саве) да Српска Црква даје помоћ Кареји. Посебном даровницом потврдио је даровницу краља Милутина манастиру Хиландару. Постоје подаци о активном учешћу архиепископа Саве III уз краља Милутина, на изградњи манастира Бањске. Манастир је међутим завршен послје упокојења Саве III. Изгледа да је краљ Милутин још за живота Саве III протежирао Данила II да буде архиепископ по његовом упокојењу, и послао га код њега. То није извршено по упокојењу Саве III, а Данило II постао је хумски епископ. Сава III упокојио се 23. јула 1316. године, и није проглашен свецем.¹⁷

Саву III наслиједио је од 1317. до 1324. године Никодим. Био је пострижник манастира Хиландара, те се тако може рећи да је и он припадао групи хиландараца, а био је и игуман овог манастира. У

15. Као нап. 3, стр. 244; Љубомир Стојановић, *Сѣтари срѣпски заѣиси и наѣѣиси*, књ. I, Београд, 1902, 13, бр. 27.

16. Као нап. 3, стр. 245, 254, 283; Љубомир Стојановић, *Сѣтари срѣпски заѣиси и наѣѣиси*, књ. III, 140-књ. IV, 5; Станоје Станојевић, *Срѣпски архиеѣискоѣи од Саве II до Данила II*, Глас СКА, СЛIII, Београд, 1933, 68-69.

17. Као нап. 3, стр. 246; Љ. Стојановић, Нав. дј., књ. I, 21, бр. 50; С. Станојевић, Нав. дј, 71.

прилично конфузnoj биљешци јеромонаха Геврасија, наводи се да је Никодим био из „земље рашке, зване српске“. Никодимов учитељ био је архиепископ Данило II. И он је дао једну прилично конфузну и вишесмислено тумачећу информацију о Никодиму, у вези са краљем Милутином. Из ње се чак може закључити да је био син Милутинов (могуће и ванбрачни), иако историографија тачно одређује Милутинову дјецу. Могуће је да је био у неком сродству Милутину, јер је био врло присан са њим, што показују неки каснији догађаји.

Важио је као велики сљедбеник и поштоваоц дјела Светог Саве, те је са грчког превео Типик Светога Саве Освећенога. Још док није био архиепископ, већ игуман манастира Хиландара, по налогу краљева Драгутина и Милутина ишао је за Цариград. Протежирао је делегацију хиландарских монаха код Милутина, која се залагала за давање опроста његовом сину Стефану (каснијем Дечанском) и дозволу повратка у Србију. Касније је он 6. јануара 1321. године и крунисао Дечанског. Историчари су само нагађали због чега Данило II није изабран за архиепископа, иако га је протежирао краљ Милутин, него Никодим? Данилов настављач је навео да је дуго тражен нови архиепископ, и да је тек трећи пут изабран. То очигледно наводи на закључак, да Милутин није могао пред архијерејским сабором да обезбиједи избор свога штићеника, и да је Српска Црква већ тада имала пуну независност у односу на свјетовну власт. Архиепископ Никодим упокојио се 12. маја 1324. године. Врло брзо проглашен је за свеца, и написана му је Служба.¹⁸

Од свих српских архиепископа послјије Светог Саве највише има података о Данилу II, који је наслиједио Никодима од 1324. до 1337. године. То је сасвим разумљиво, јер је Данилову биографију писао неидентификовани, али сасвим је јасно настављач његовог дјела, који је несумњиво био његов штићеник и ученик. Укратко презентовано, не зна се гдје се и када родио Данило II, ни како му је било свјетовно име? Очигледно је био из властелинске породице, чим је био паж и пратиоц краља Милутина. Приликом једног путовања, дошавши у манастир Сопоћане, посредством једног калуђера побјегао је у манастир Светог Николе у Кончуљу на Ибру, и ту се замонашио.

Јевстатије II га је рукоположио за јеромонаха, и био је годину и по у његовој ћелији. Потом је послат у Хиландар, гдје је постао и игуман. Једно вријеме био је и у испосници Светог Саве у Каре-

18. Као нап. 3, стр. 115, 126, 247, 275, 286; Љ. Стојановић, 23, бр. 52; С. Станојевић, 73, 76.

ји. У жељи да га протежира за новог архиепископа, краљ Милутин је допринио да Данило II постане бањски епископ 1313. године, и ту чувар краљеве ризнице. Није се дуго задржао на том положају, него се вратио у Хиландар. Потом је постављен за хумског епископа, а сједиште ове Епископије било је тада у манастиру Светих Апостола Петра и Павла на Лиму. За краља Милутина обављао је важне дипломатске мисије. Изабран је за архиепископа 14. септембра 1324. године, и био је на том положају до 19. децембра 1337. године. Обновио је манастир Жичу. Једна од најважнијих карактеристика његове биографије је писање дјела „Животи краљева и архиепископа српских“, које је од непроцјењиве вриједности за изучавање српске средњовјековне свјетовне и црквене историје. Подигао је у Пећи цркву Свете Богородице Одигитрије и цркву Светог Николе. Ту је окупљао грчке монахе, који су се бавили преписивачком дјелатношћу, и писањем нових црквених књига. Одиграо је лично важну улогу у посредовању код краља Милутина, за повратак његовог сина Стефана (Дечанског) у Србију.¹⁹

Данилов наслѣдник био је Јоаникије од 3. јануара 1338. године. Он је до избора био логотет краља Душана. Већ сам његов избор,

19. Као нап. 3, стр., 244, 254, 257, 270, 273, 276, 278-279, 288; Ђоко Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополији) од 1219. до краја XIX вијека*, Богословље, год. XIV, Београд, 1939, 270; Милоје Васић, *Архиепископ Данило II-монах и уметник*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VI, св. 2, Београд, 1926, 243-244; Никола Радојчић, *О архиепископу Данилу II и његовим настављачима, предговор у дјелу: Лазар Мирковић, Животи краљева и архиепископа...*

О овој проблематици детаљно погледати радове: Теодор Тарановски, *Историја српског цркви у Немањинској држави*, књ. I, Београд, 1931, 233; Стојан Новаковић, *Законски споменници српских држава средњега века*, Београд, 1912, 677; Сергије Троицки, *Црквено-политичка идеологија светосавске Крмчије и Власијарове Синџајме*, Глас САНУ, ССХП, Београд, 1953, 200; Иларион Зеремски, *Из историје пећке патријаршије*, Сремски Карловци, 1931, 15; Александар В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Скопље, 71; Михаило Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд, 1946, 105; Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана*, Београд, 1898, 4-5; Драгослав Страњаковић, *Срби и Буџари у прошлости*, Гласник српске православне цркве, бр. 9, Београд, 1946, 157; Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, Београд, 1894, 142; Рајко Веселиновић, *Патријарх Јоаникије*, Гласник српске православне цркве, бр. 9, Београд, 1946, 371; Radoslav Grujić, *Pecka patrijaršija*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, књ. III, Загреб, 1928, 371; Миодраг Југовић, *Титуле и поштински архиепископа и патријарха српских*, Богословље, год. IV, Београд, 1934, 253-272; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске Православне Цркве*, књ. 1, Београд, 1991, 160-163.

као свјетовног лица, наводи да је Душан заобишао архијерејски сабор. У Јоаникијево вријеме, српска држава биће уздигнута из ранга Краљевине у ранг Царевине. Што је још важније, за његов период везује се уздигнуће ранга Српске Цркве од Архиепископије у Патријаршију, тј. овај чин претходиће уздигнућу државе у Царевину. Овај чин изазваће црквени сукоб са Цариградском Патријаршијом. Позадина овог сукоба има шире објашњење, а реакција Цариградске Патријаршије је умногоме била условљена свјетовним интересима византијске државе.

Око овог питања у историографији су се развиле читаве расправе неколико генерација општинских и црквених историчара. Имена: Нићифора Дучића, Годора Тарановског, Стојана Новаковића, Сергија Троицког, Илариона Зеремског, Александра Соловјева, Михаила Динића, Драгослава Страњаковића, Рајка Веселиновића, Радослава Грујића, Миодрага Југовића, Ђока Слијепчевића само су нека од низа. Сви наведени, а и други, мање или више, у својим расправама и радовима, дотакли су се ове тематике. У садашњици је она предмет грубе манипулације и инсинуације, читавог једног новог историографског и историографско-публицистичког правца, заснованог на потпуном негирању српског и православног идентитета Црне Горе, а у покушају унијаћења Црногораца.

Укратко речено, у чему је суштина сукоба Српске Цркве са Цариградском Патријаршијом? Како је већ назначено, она је несумњиво у свјетовном питању, сукоба двије државне идеје: српске и византијске, и утицају свјетовних власти на црквена питања. Византијски цар Јован V Палеолог имао је девет година, када му је умро отац Андроник III 15. априла 1341. године. Регентство је преузела мајка Јована V Ана Савојска, али је 1342. године почео грађански рат, који је повео Јован VI Кантакузин у борби за власт. Грађански рат је окончан 1347. године, када је склопљен уговор између Јована V и Јована VI 8. фебруара 1347. године. Према овом уговору Јован V имао се у свему покоравати Јовану VI у управљању државом. Послије истека од десет година, имала се извршити подјела власти.

Међутим, Јован VI је поклањао дјелове државе члановима своје породице, првенствено своме сину Матији, коме је поклонιο дио Тракије, што Јовану V није одговарало. Јован VI је почетком 1351. године повратио од Срба македонске тврђаве: Верију, Едесу и Гинекокастрон. Солун је препустио на управу своме тасту бугарском цару Андровику Асену. Тада је Јован V ступио у преговоре са царем Душаном, будући да је Душан био упознат са сукобом Палеолога и Кантакузина за власт. Душан је понудио Јовану V да се „спремно бори заједно са њим и поврати отету очинску власт.“

Ово је уосталом потврдио касније и Јован VI Кантакузин, у свом дјелу, које се са становишта модерне идентификације извора, може третирати као нека врста мемоара. Чувши за ово, Јован VI је послао мајку Јована V Ану Савојску у Солун, да одврати сина од преговора са Душаном, што је ова и успјела, јер се Јован VI обавезао да ће га прогласити за свога насљедника, и да ће му одмах препустити Енос и градове Халкидика у Грчкој. Но, овога обећања Јован VI се није дуго држао, иако је још 1347. године своју кћер удао за Јована V, и постао му таст.

Јован VI је хтио да прогласи за цара свога сина Матију, али је патријарх Калист одбио да га прогласи за цара, и још раније отишао из Патријаршије. Дана 14. августа 1354. године, Јован VI је сазвао сабор, који је по његовој жељи свргнуо Калиста, и за новог патријарха прогласио митрополита Ираклије-Филотеја, који је 1354. године крунисао Матију за цара. Но, то није дуго трајало, јер је Јован V успио да се уз помоћ Ђеновљана искрца у Цариград 22. новембра исте године, и примора Јована VI да се држи уговора, да ће му послје десет година дати дио власти. Томе је допринијела и цариградска свјетина, која се окренула против Јована VI, и приморала га на абдикацију 3. децембра. Убрзо је Јован VI приморан да се замонаши у манастиру Мангана, и добио је монашко име Јоасаф.

Патријаршијско звање повраћено је Калисту, који је 1364. године дошао у Сер, са намјером да изврши помирење са Српском Црквом, али је ту умро. Године 1375, у Призрену, српском царском граду, прочитана је одлука о измирењу Цркава, тј. одлука патријарха Филотеја. Тада већ одавно цар Душан није био жив, а ни његов насљедник Урош. Српско Царство се у моменту овога измирења већ било распало, а византијско је било на рубу пропасти. Турци су увелико почели продирати на Балканско полуострво, а битка на Марици је била окончана у њихову корист. Они су се већ налазили на територијама српске а и византијске државе.

За разматрање ове проблематике, потребно је сагледати још неколико битних чињеница. Јован VI Кантакузин био је узурпатор византијског престола, и типичан представник крупног феудалца који се бори за власт, што је било толико често у периоду средњег вијека. О његовој вјероломности у вези уговора учињеног са Јованом V већ је говорено. Бројним крупним феудалцима тога доба, у борби за власт, једина светиња је био њихов тренутни интерес. Поред тога што није имао скрупула према конкуренту у домену свјетовне власти, није га имао ни према цркви и црквеном великодостојнику. То свједочи и смјена легалног патријарха, само зато што није хтио испунити његове узурпаторске интересе, тј. да његовог сина прогласи за цара. Свакако да у домену објективне историографије, и критич-

ког сагледавања овог питања, не треба идеализовати ни улогу цара Душана, у помоћи законитом цару Јовану V. Свакако да је Душан имао своје личне, династичке и државне интересе.

Суштина објашњења читавог овог проблема доводи на чисто црквено питање. Српска Црква прогласила се за Патријаршију 1346. године. Зашто Цариградска Патријаршија није још у току самог поступка проглашења за Патријаршију учинила нешто, да овај чин спријечи? Није то ни учинила по проглашењу Патријаршије, нити дала било какво одлучење (анатемисање). Чекала је четири године, и учинила то 1350. године. Одлучење је извршено тек када је било евидентно да се Душан почео стављати на страну Јована V, а Јован VI припремати терен за смјену законитог патријарха, јер му није хтио сина прогласити за цара. Душаново крунисање обавио је српски патријарх. Саму хиротонију Јоаникија I обавили су сви српски епископи, заједно са патријархом бугарске трновске Цркве Симеоном, охридским архиепископом Николом тј. легалним патријархом једне аутокефалне Цркве. У хиротонији су узели учешћа и светогорски монаси. Канонски, Српска Црква је дакле испунила све услове, јер је имала аутокефалан статус, и најмање три епископа за хиротонију свога поглавара.

Сама година анатеме такође је спорна. Овдје је наведена 1350, а у већини података се оперише са 1352. годином, што значи да се на анатему чекало шест година. Сами извори који се везују за анатему, као и „синђелија“ патријарха Филотеја о помирењу из 1375. године до сада нијесу пронађени. О анатем и „синђелији“ помирења заправо се зна на основу извора другог реда. То су казивања хагиографских писаца, који су писали житија српског патријарха Саве IV, старца Исаије и патријарха српског Јефрема.²⁰

Код историчара се развила и расправа, како се заправо титулисао први српски патријарх Јоаникије I? Већ је назначено, Византији а са њом Цариградској Патријаршији није најприје одговарало ширење српске државе, нарочито не ка истоку и југу, гдје су се традиционално распростирали византијски посједи. У истом смислу и Цариградска Патријаршија је свако јачање Српске Цркве, и ширење њених територија видјела као штету за себе, тј. губитак својих територија, пастве и добара на њима. Од проглашења Српске Цркве за Патријаршију, па до смрти цара Душана, стицајем ширења српске државе, на територији Српске Патријаршије нашле су се ове епископије Цариградске Патријаршије: Мелничка, Фили-

20. Владимир Мошин, *Св. патријарх Калисти и српска црква*, Гласник српске православне патријаршије, бр. 9, Београд, 1946, 196; Као нап. 3, стр. 289.

пејска, Христовољска, Серска, као и Драмска Архиепископија (све у источној Македонији), Веријска (у западној Македонији), у Тесалији Лариска, а у Епиру Наупактска и Јањинска.²¹

Дио грчких епископа је пружио отпор па је прогнан, а један дио се интегрисао у Српску Цркву. Један од епископа који су се одмах интегрисали био је епископ Фемеса Кипријан, који је од Душана добио нарочите повластице. Без обзира на све ово, а супротно Душановој царској титули, патријарх Јоаникије I никада се није титулисао као патријарх Грка. Јоаникије I се упокојио 3. септембра 1354. године. Конфузију по овоме питању дају подаци из доба Јоаникијевог наслѣдника Саве IV, који је био патријарх од 29. новембра 1354. до 29. априла 1375. године. Надживио је и Душана и његовог наслѣдника Уроша. Неименовани други настављач Данила II, наводи да је Сава IV изабран на сабору српском и грчком у Серу. Од шест у изворима идентификованих повеља, Сава IV се само једном потписао као патријарх Грка.²²

Цариградски патријарх Филотеј послао је у Србију 1375. године свештенмонахе Матеју и Мојсеја, који су на гробу цара Душана у манастиру Светих Архангела у Призрену прочитали његову грамату, о скидању анатеме са цара, патријарха Јоаникија I, Српске Цркве и народа. Из описа другог настављача Данила II остаје нејасно да ли је сам патријарх Јоаникије присуствовао овом чину, али по свој прилици није, јер се убрзо упокојио.²³ Ово скидање анатеме, и то у трећем покушају, десило се у времену потпуног расула српске и византијске државе. Феудални сукоби и анархија на територији бившег Душановог Царства, повукли су у одређеној мјери и црквену анархију. Други настављач Данила II наводи да се појавило и куповање високих црквених чиновна за новац.

Слиједећи овај извор види се да избор новог патријарха није био лак, јер је и сазивање самог сабора било отежано, и засновано на чињеници да су кнез Лазар Хребелјановић и Ђурађ Балшић имали своје кандидате за патријарха. И само сједиште Патријаршије-Пећ, тада се налазило у посједу Ђурађа Балшића. Због тога није ни изабран неко од активних епископа. Избор је пао на монаха испосника и пустињака (пустиножитеља) Јефрема. Он је по свој прилици био подесан за свакога, и није био опасаност за било ког српског крупног феудалца. Није прецизно идентификовано у изво-

21. Миодраг Југовић, *Титуле и поједини архиепископи и патријарха српских*, Богословље, год. IX, Београд, 1934, 253-272.

22. Као нап. 3, стр. 289.

23. Као нап. 3, стр. 292-293; Stojan Novaković, *Život srpskog patrijarha Jefrema*, Starine JAZU, knj. XVI, Zagreb, 1884, 37.

рима гдје је рођен, већ је наведено да је рођен „у области бугарскога царства“, и то 1311. године. Из ове чињенице може се чак навести закључак да можда није ни био Србин.

Замонашио се у 23 години. Једно вријеме живио је у Светој Гори, а потом је био монах пустињак код Дечана. Није чак био ни присутан на сабору. Када су му јавили о избору био је огорчен, и није га хтио прихватити. Убрзо послје сређивања прилика у Цркви, отишао је у манастир Светог архангела у Призрену.²⁴ За новог патријарха изабран је Спиридон, од 1379. до 1389. године. По свој прилици он је био човјек кнеза Лазара Хребељановића, те се помиње заједно са њиме у низу повеља. Није утврђено које је године умро Спиридон, већ само датум - 11. август. Очигледно није дуго поживио послје косовске битке. Узима се да је умро управо те године. Патријарх је наставио да буде Јефрем, и то до краја 1392. или почетка 1393. године. Потом се повукао и упокојио рачуна се 15. јуна 1399. године.²⁵

Најкасније првих мјесеци 1393. године за новог патријарха изабран је Данило III. О њему има мало података. Помиње се у неколико повеља у доба Стефана Лазаревића и његове мајке Милице. Историчари нијесу успјели да идентификују годину његовог упокојења, већ само датум - 7. април. Рачуна се да се упокојио 1397. или 1398. године. Послје њега патријарх је постао Сава V. О њему има још мање података. Опојио је патријарха Јефрема када се упокојио, и 1406. године подигао му гробницу. Није идентификована година његовог упокојења. Зна се само датум - 7. октобар, који је забиљежен у Данилчевом Типику. Као вријеме новог патријарха Кирила, рачуна се од 1407. до 1419. године. О њему постоји само један сигуран податак, и то у доба деспота Стефана Лазаревића. Деспот Стефан Лазаревић умро је у вријеме патријарха Никона, за кога се рачуна да је био патријарх од 1420. до 1435. године. Он је иницирао Константину Филозофу да напише биографију деспота Стефана.

Историјски извори немају идентификацију личности српског патријарха од 1435. до 1446. године. Од те године помиње се Никодим II. То је било вријеме деспота Ђурађа Бранковића. Никодим II био је најприје игуман манастира Студенице, а онда рашки митро-

24. Љубомир Стојановић, *Сїари срїски заїиси и наїїїиси*, књ. I, Београд, 1902, 50, бр. 157-52, бр. 162, књ. III, 73, бр. 5042; Миодраг Пурковић, *Срїски паїїријарси средњеїа века*, Гласник скопског научног друштва, књ. XV-XVI, 9-10, Скопље, 1936, 312; Лазар Мирковић, *Сїаре срїске биоїрафије XV и XVI века*, Београд, 1924, 61.

25. Љ. Стојановић, Нав. дј, књ. I, 80, бр. 250-90, бр. 282-90, бр. 292. бр. 293; М. Пурковић, Нав. дј., 313-314; Л. Мирковић, Нав. дј, 43, 88.

полит. Године 1451, он се потпусује на Шестодневу Јована Златоустог, који је по његовом налогу са грчког језика преведен на словенски. Историчари његово упокојење лоцирају према неким изворима између 1453. и 1455. године, када га наслеђује Арсеније II. О њему такође има врло мало података. Историчари вјерују да је преживио пад деспотовине 1459. године, и послје тога једно вријеме био патријарх. На основу неких штурих извора, зна се да је од Турака примио обавезу у име Патријаршије за плаћање великих пореза, што она вјероватно није могла дуго издржати. Не зна се ни година његовог упокојења. Вјероватно се са његовим упокојењем изгасио и посљедњи пламен српске црквености у домену патријаршијског организовања и звања. Зато се рачуна као посљедњи српски патријарх тзв. првог периода Патријаршије.²⁶

2. Ойшїе каракїерисїи́ке дјеловања Зетске Еїископїије (Мийїроїолије) од оснивања до краја XV вијека

У периоду од оснивања Зетске Епископије, до краја XV вијека, тј. до пада Зете-Црне Горе под османску власт, на катедри зетских епископа и митрополита измијењало се њих петнаест. За већину се не може утврдити од када до када су били епископи и митрополити. Њихово лоцирање у генези врши се углавном на основу година у којима се у изворима помињу. Неки од њих једноставно у изворима нијесу хронолошки лоцирани по годинама, већ само по томе да су прије или послје других имали ова звања. До 1346. године именовани су били епископи, а од тада митрополити. Те године Српска Архиепископија уздигла се на ниво Патријаршије. Сљедствено томе, један број епископија је уздигнут у ранг митрополија, тако да се од тада може говорити о зетским митрополитима.

Црквени историчари су неколико пута покушавали да реконструишу списак зетских епископа и митрополита, а касније и црногорских. Што је прошлост била дубља, њихова идентификација и хронолошко лоцирање је теже и мање прецизно, јер је било и мање извора. Током истраживања, појављивала су се у до тада необрађеним изворима и нова имена епископа и митрополита. Први покушаји могу се наћи у „Историји Црне-Горе од искона до новијега времена“, објављеној у Београду 1835. године, у ауторству Симе Милу-

26. Љубомир Ковачевић, *Неколико ѿишїања о Сїефану Немањи*, Глас СКА, LVIII, Београд, 1891, 1-109; Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књ. I, Београд, 1891.

тиновића-Сарајлије. Након њега списак се може наћи и код Нићифора Дучића, у расправи „Епископије зетска и дабарска“, објављеној у Београду 1884. године. Послије њега учинио је то Иларион Руварац, у чланку „Владике зетске и црногорске“, објављеном у часопису „Просвјета“, година прва, свеска прва, на Цетињу 1892. године. Правећи компилацију ова два списка, упоредно са подацима које је давао и Димитрије Милаковић, Душан Вуксан је такође саставио нови списак, или каталог епископа и митрополита, у цетињском часопису „Записи“, књига XIV, свеска 2, од августа 1935. године.

Два рада општег тематског карактера, такође допуњују састављање списка зетских епископа и митрополита. Из рада Миодрага Пурковића, „Српски епископи и митрополити средњег века“, „Хришћанско дело“, Скопље, 1937, могу се извући њихова имена и подаци за средњовјековни период. Деценијама послје, епископ шумадијски Сава, објавио је дјело „Српски јерарси од деветог до двадесетог века“ 1996. године. Извлачећи податке и из овог дјела, такође се може саставити списак зетских епископа и митрополита.

По годинама помена, или само назнакама у изворима да су поједини епископи и митрополити били прије или послје неких (без године) може се направити хронолошки списак. Он би изгледао овако: 1) Иларион I 1220-1242; 2) Герман I (?); 3) Неофит 1262-1270; 4) Јевстатије 1270-1278; 5) Михаило I (?); 6) Андрија (?); 7) Јован 1292-1305; 8) Михаило II (?); 9) Јефтимије 1405; 10) Арсеније 1405-1417; 11) Давид 1435; 12) Јосиф 1453; 13) Висарион I 1484/85; 14) Пахомије I 1491; 15) Вавила 1493-1495. Године назначене поред сваког епископа и митрополита, су само године распона од када се они први и посљедњи пут помињу у изворима. То не значи да они нијесу били на тим положајима прије или послје назначених година.

Већ са установљењем Српске Архиепископије, могу се наћи и неки шири историјски подаци, који се опет могу подвести под црквену историју, тим прије што данашња Митрополија Црногорско-приморска не обухвата само територије некадашње Зетске Епископије, него и Будимљанске и Хумске. У претходној глави овог рада била је разматрана и проблематика Немањиног поријекла, и његових најближих сродника, тј. ко су они били и колико их је било? Одређени број извора о овој проблематици је чак контрадикторан један другима, а на основу њих, и читав један низ историчара, па и црквених, имао је по овим питањима различите тврдње.²⁷

27. Љубомир Стојановић, *Сѣтари срѣпски записи и најѣписи*, књ. I, Београд, 1902, 5-6; Драгутин Анастасијевић, *Сѣоменици из сѣтарих цркава у Санџаку неиздани или с ѣоѣрешком издани*, Богословље, год. IV, св. I, Београд, 1931, 72.

У вези са овом проблематиком, дуго је остало упитно и ко је жупан Првослав? По установљењу Српске Архиепископије манастир Ђурђеви Ступови на Лиму, код каснијих Берана претворен је у катедрални храм будимљанских епископа. Из тога разлога дозидана је припрата и два звоника. По карактеристикама сличан је которским црквама из XII и почетка XIII вијека. Током времена, у односу на првобитне верзије, манастир је страдао и споља и изнутра. Од живописа су остали само фрагменти. Током реконструкција уграђени су и камени натписи на латиничном писму донесени из Будимље. Други натписи остали су само у малим фрагментима. Сачуване су само двије гробнице у манастиру. Изнад једне од њих, која се налази десно од врата, у средини до пјевнице, изнад мјеста предвиђеног за епископа, у живопису на зиду стоји непотпун текст: ... „б. дан, престаји се раб божји Стефан жупан Првослав, син великог жупана Тихомира, синовац светога Симеона Немање ктитор мјеста овога, гдје је и гроб његов.“²⁸

Иако текст није сачуван у почетку и крају, његова основа даје потврду да је ктитор храма жупан Првослав, син Тихомиров. Неколико историчара је покушавало да одгонетне годину прављења овога натписа. Иако нема потпуних извора рачуна се да је овај натпис састављен 1220. године. О томе свједочи и Немањин помен сада већ као свеца. Познато је да се пренос моштију Светога Симеона из Хиландара у Србију лоцира хронолошки на период између 1204. и 1207. године, а највјероватније на 1206. годину. Тада је и дошло до првог измирења његових синова. Свакако се ни његов култ није могао раширити за свега неколике године. Тако је сасвим разумљиво да се натпис лоцира на ову годину.

По установљењу Српске Архиепископије издата је Савина повеља манастиру Светог Николе на Врањини у Скадарском језеру. Ова повеља у ствари представља давање повластица манастиру, који постаје архиепископски манастир, што значи да је издвојен из епископске ингеренције. У њој се Сава титулише као „божјом милости архиепископ српске земље и поморске“. Епископ зетски Иларион наводи се као „христољубиви муж Иларион, узвишени епископ зетски“ и „богољубиви епископ зетски Иларион“. Текст по-

28. Franz Miklosich, *Monumenta Serbica, spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragussii*, Vienna, 1858, 17, 19; Иларион Руварац, *Камичци и прилози за дрући зейски дом, Манастир св. Николе на Врањини у Скадарском блаиу*, Просвјета, год. II, Цетиње, 1893, 530-540; Станоје Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, књ. XXV, Глас СКА, Београд, 1935, 32-33; Владимир Мошин, *Повеља Свештої Саве манастиру Свештої Николе у Врањини*, Свети Сава-споменица, Београд, 1977, 79-117.

чиње цитатом из Светог Писма, које треба да образложи оно што ће у тексту услиједити. Суштина и смисао текста, како је већ наведено, састоје се у томе, да епископ зетски Иларион, пошто је основао манастир „светога и преподобнога свеца нашега чудотворца Николе, и окупио ту неколико црноризаца у славу божју“, предаје манастир архиепископу Сави, и изузима га из своје ингеренције.

По средњовјековном обичају, и манастири и црквени посједи су били својеврсна феудална организација у малом, која је имала свој посјед, и могла имати мање или веће повластице дате од владара, феудалца или црквеног великодостојника. Тако и овом повељом Сава даје економске повластице и сигурност манастирском добру. Слиједи и правила и санкције за прекршиоце повеље. Правила се огледају у избору игумана послје смрти првог, постављању старјешина, онемогућавању мита или наговора по овим питањима, узимања манастирске имовине и сл. Санксија је посљедњи вид онемогућавања прекршаја ове повеље са увођењем термина ко то учини да је проклет и триклет. Коначно, Сава одређује границе манастирског добра које се уклапа у метох Плавнице, а као локалитети се помињу Лесковац и Гостиљ. Повеља је датована на 1233. годину.²⁹

Друга повеља која се хронолошки и суштински надовезује на Савину, је повеља краља Владислава, сина Стефана Првовјенчаног. Он се на крају повеље потписује као „Стефан Владислав с помоћу божјом краљ свих српских земаља и поморских“. Уобичајено, и ова повеља почиње позивом на цитате, и то псалмом 101, Погодиновим псалтиром 484, и главом шеснаестом из Јеванђеља по Марку. Помиње улогу и заслуге епископа Илариона у стварању манастира. Суштински, повеља је посвећена даривању села Годиња манастирском добру Светог Николе, а краљ дарује ради избављења од великих мука.

У њој су детаљно описане границе дарованог добра: Бес, па на врх Плане, брдом како се камен ваља у Годиње, на Мицу па право на Блато (језеро). Граница је даље двије Гуглаве и Крушевице, са међама на линији: Будожиг, Липов Продол и на врх Ушитац, и потом у злу Плочу. Од Трнова она је ишла како се камен котрља у Ктуино, те превој између Дупила и међе Ктуина, изнад Годињаца средином Дебељака на Мали Дебељак и путем на Гомилицу. Од Гомилице границе су ишле низ Брчав право у Ријеку, а с Ријеке

29. Franz Miklosich, *Monumenta Serbica, spectantia historiam Srvbiae, Bosniae, Ragussi*, Viennae, 1858, 25-27; Филип Радичевић, *Сѣпарине*, Просвјета, св. XI и XII, год. II за новембар и децембар, Цетиње, 1890, 319.

право у Вир и Бес. Већина ових локалитета позната је и данас. Ова повеља датира на 1242. годину.³⁰

Интересантно је да је и гробно мјесто епископа Илариона било у манастиру Врањини. У њему су постојале најмање три гробница са натписима. Изворни манастир није сачуван. У XIX вијеку је два пута знатно оштећен. Први пут је то било 1843. године када су га Турци значајно руинирали и претворили у касарну, а други пут за вријеме Другог Омер-пашиног похода на Црну Гору. За препис натписа на надгробној плочи епископа Илариона, има се захвалити митрополиту црногорском Илариону II Рогановићу, који је био црногорски митрополит у првом периоду владавине књаза Николе. Митрополит Иларион је био ђак игумана Исаије Брајковића. Брајковић је био игуман манастира Врањине од 1840. до 1843. године, и поставио га је митрополит Петар II Петровић. Каснији митрополит Иларион је тада записао овај натпис.

У опису натписа он је навео да је био на саркофагу у припрати на лијевој страни при зиду, на предњој страни саркофага. Натпис је непотпун, и на крају му недостаје година. Стоји текст: „Овдје представи се раб божји Иларион, епископ зетски Зидатељ мјеста овога светога...”

Очигледно је да недостаје дио натписа са годином. Поводом тога митрополит Иларион је објаснио да се „љетоброј није могао разабрати јер су некакве незналице, којији нијесу вјешти старинскијем бројнијем знацима, чачкајући око њих, изгребали и замрсили их тако да их касније ни највјештији старионар није могао распознати.” Постоји могућност да је овај саркофаг уграђен у нови манастир, који је на истом мјесту подигнут 1883. године, и није имао никакве архитектонске везе са старим.³¹ На основу овога митрополитовога записа, исти је објавио Нићифор Дучић.

Из првог периода дјеловања Зетске Епископије, још један натпис представља комбинацију свјетовно-црквеног извора за изучавање историје Митрополије Црногорско-приморске. Он показује и ко је ктитор свакако најзначајнијег манастира на територији Митрополије из немањићког периода-манастира Мораче? Ктитор је кнез Стефан, син Вуканов, а унук Немањин. Натпис се налази на

30. Нићифор Дучић, *Врањина у Зетци и кривовуље на Цетинињу*, Гласник СУД, књ. XXVII, Београд, 1870, 174; Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књ. I, Београд, 1891, 146.

31. Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књ. II, Београд, 1892, 6; Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и напisi*, књ. I, Београд, 1902, бр. 17, 7; Franz Miklosich, *Monumenta Serbica, spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragussi, Wienae*, 1858, 45.

каменом надвратнику изнад главног улаза у цркву, и од сивога је мермера. Представља у ствари греду-надвратник, дугачку 156, а широку 43 цм.

Натпис гласи: „Овај свети храм пресвете дјеве Богородице саздах и украсих у име успења ја, Стефан, син великога кнеза Вука, унук светога Симеона Немање. И ово бијаше у вријеме побожног краља нашега Уроша, у љето 6760, индикта 10“. Датација на надвратнику је у вези са византијском ером, и одговара периоду од 1. септембра 1251. до 31. августа 1252. године.³²

По облику слова и стилу, јасно се може видјети да је још један натпис написан у истом периоду и од истог мајстора у морачком манастиру. Он се налази на надвратнику унутрашњег портала, између припрате и наоса. Садржај је следећи: „У храм живота уђите људи хвалећи и славећи истинску животворну тројицу.“ Надвратник је дуг 1, 48, а широк 0, 38 цм, док су слова висока једанаест цм.³³

У групу надовезјућих повеља по питању манастира Врањине и Немањића, спада и повеља о потврди повластица овом манастиру, издата од краља Уроша I. Пошто је ова повеља готово потпуно уништена, из ње се могу реконструисати само фрагменти. На њеном крају краљ Урош се потписује као „Стефан Урош краљ Богом постављени“. И у овој повељи се јавља санкционални облик за прекршиоце, и то најприје вјерски. Ако се нађе неко да испакости нека му буду супарници Бог и Свети Никола. На основу реконструкције празнина између ријечи које су руиниране, испада да би и конкретни санкционални текст изгледао „да прими гњев и наказаније од краљевства ми и да плати краљу 500 перпера.“ На крају ове повеље нема датума. Међутим, на основу проучавања подударана других сачуваних повеља из Урошевог времена владавине, тј. тога доба, ова повеља датира се вјероватно на 1254. или 1255. годину. Историчари су непобитно утврдили да је Урош 1254. године борао на приморју, и 23. августа потписао мир са Дубровчанима.³⁴

По стилу и смислу, у вези са манастиром Врањином континуитет наставља и повеља Урошеве жене, краљице Јелене Анжујске.

32. Гордана Томовић, *Морфологија ћирилских написана на Балкану*, Београд, 1974, 43; Ljubomir Kovačević, *Nekoliko starih natpisa i bilježaka*, Starine JAZU, knj. X, Zagreb, 1878, 63.

33. Иван Јастребов, *Прејис Хрисовуље на Цейињу о манасџиру св. Николе на Врањини*, Гласник СУД, XLVII, Београд, 1879, 224-226; Стојан Новаковић, *Законски сџоменици српских држава средњеј века*, Београд, 1912, 573.

34. Иван Јастребов, *Прејис Хрисовуље на Цейињу о манасџиру св. Николе на Врањини*, Гласник СУД, XLVII, Београд, 1879, 222-224; С. Новаковић, Нав. дј., 578-579.

У овој повељи она се титулише и представља као „раба Божја Јелена краљица“. Повеља рекапитулира раније повеље, јер помиње да је манастир саградио епископ Иларион са знањем њених свекрова Стефана Првовјенчаног и Саве „свекровима Господина краља првовјенчаного Стефана светопоштенога и Господина светитеља кир Саве“. Затим се позива на дјевера краља Владислава и његове дарове у људима и земљи овоме храму, а опет у вези са првобитном повељом Савином.

Прије овог текста је уобичајено цитирање и позивање на теолошке списе, у овом случају псалама 101 цара Давида. Из повеље се сазнају имена људи, локација и новца који се дарује. Тако краљица поклања Гена Воглића са братом и дјецом, Андрију Бујака са братом, Баксу са братом, Даминка Салкута са братом, Бардону са дјецом, Маршеновића и село Крњице. Очито је у поклон урачуна-та и рента, који црква, тј. манастир има право да узима од трга Светог Срђа на Бојани сваке године по сто перпера. Поред свега тога поклања и уљаник на Крушевици, и са њим извјесног Павла са братом. Набројена имена, или чланови породице представљају практично кметове манастирског добра.³⁵ Иако повеља није сачувана у оригиналу, већ према препису из Зборника монаха Гаврила из 1721. године, један од њених аналитичара-Стојан Новаковић је датира око 1280. године.

Већ је назначено да је приликом одређивања епископија, још Сава Немањић за сједиште Зетске Епископије одредио манастир Светог Архангела Михаила на Превлаци код Тивта. Године 1262, у Крмчији зетског епископа Неофита, овај се храм помиње као сједиште Епископије.³⁶ У Пљеваљском поменику епископ Неофит се такође помиње као зетски епископ.³⁷ Манастир Светог Архангела Михаила имао је бројне посједе. На једном од таквих, у селу Богдашићима, Неофит је подигао цркву посвећену Светом Петру. Средином XIX вијека црква је дограђена и продужена, којом приликом је натпис узидан у ново прочеље. Нова обнова цркве усли-

35. Нићифор Дучић, Књижевни радови, књ. II, Београд, 1892, 74.

36. Миодраг Пурковић, *Српски епископи и митрополији средњеј века*, Хришћанско дело, III, 4-6, Скопље, 1937, 17.

37. Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragussi*, Wienae, 1858, 50; Герасим Петрановић, *Маџазин српско-галматински за годину 1864*, Задар, 1864, 161; Герасим Петрановић, *Шемаџизам Православне епархије Бококошорске и Дубровачке за годину 1874*, 4; Иларион, *Напоиис у Цркви села Боџдашићи близу Кошора*, Гласник СУД, св. 21, Београд, 1867, 360; Гордана Томовић, *Морфолоџија ћирилских напоииса на Балкану*, Београд, 1974, 44.

једила је 1925. године, те је тада оснивачки натпис узидан у западни дио цркве, десно од портала.

Ктиторски натпис епископа Неофита гласи: „У име оца и сина и светога духа и свете Богородице и светих и врховних апостола, ја, милошћу божјом, зетски епископ Неофит саздах храм овај у области светога Михаила, у вријеме благочестивог и богомоћног и светородног господина краља Стефана Уроша, сина Првовјенчаног краља Стефана, унука Симеона Немање, у љето 6777, индикта 12.“ Међу истраживачима је вођена расправа када је суштински настао овај натпис, да ли је Неофит Теофит, и идентитету његовог зетског епископства. Ово је било из разлога, што је управо у тим детаљима плоча била оштећена и преломљена. Послије низа анализа, натпис је датован на 1269. године, са неспорним именом епископа-Неофит, и зетским идентитетом његовог епископства.³⁸

Континуитет повеља српских владара Немањића, којима дарују добра манастиру Врањини, може се пратити и кроз један релативно кратки извод Милутинове повеље, још док је он био престољонаслѣдник. На жалост, сачуван је у препису само тај дио повеље. Милутин се у овој повељи потписује као „Господин Далмације, Травуније и Захумља“. Он ту наводи „испросих у господина ми и родитеља ми превисокога краља Уроша“, који му омогућава да „дах село у Жрмници именом Орахово са људима и са већином мојегами у томе селу.“ Претпоставља се да је Милутин ово село даровао 1273. године.³⁹ У њему се дакле Црмница наводи као Жрмница.

У ширем смислу ова повеља разрађена је касније, када је Милутин био већ краљ. Преписао је монах Гаврило 1721. године, а објавио на основу његовог преписа руски конзул у Скадру Иван Јастребов. Краљ Милутин се у овој повељи титулише као „Стефан краљ Богом постављени Урош“. И у овој повељи се јављају позивања на Јеванђеље, и то Јеванђеље по Матеји, Јеванђеље по Јовану, затим Дјела Апостолска, и Јеванђеље по Марку. Казне су такође у оквиру већ до сада цитираног стереотипа, и то најприје теолошког карактера. То је за прекршиоца сукоб са Богом и Пресветом Богородицом, и немање помоћи од часног крста. Конкретна феудална глоба је 300 перпера и пријетња „гњевом и наказанијем“ од краља.

38. Нићифор Дучић, *Врањина у Зетџи и крисовуље на Цетџињу*, Гласник СУД, XXVII, Београд, 1870, 187.

39. Иван Јастребов, *Прејис Хрисовуље на Цетџињу о манасџиру св. Николе на Врањини*, Гласник СУД, XLVII, Београд, 1879, 224; Александар Соловјев, *Одабрани сџоменици срџској љрава*, Београд, 1926, 67; Стојан Новаковић, *Законски сџоменици срџских држава средњеј века*, Београд, 1912, 579.

Краљев поклон манастиру садржи село Орахово са свим људима и међама, полуждребицу Штитаре са људима и међама, затим између Битома и Црнице планину Селца. Она се налази између данашњих села Горњег и Доњег Сеоца. Коначно опет се јавља право цркве на апанажу од сто перпера од трга Светог Срђа и Вакха на Бојани. Ни ова повеља нема датума. Компарацијом са сличним документима из Венеције, она се датира на 1296. годину, када је краљ слична документа потписивао, и претпоставља се боравио у Драчу.⁴⁰

У низу натписа на црквама и манастирима коју су раније презентовани, види се да су они накнадно у виду камених плоча или правоугаоноика уграђивани у њих, али су старијег периода. Један од таквих примјера може се наћи и у селу Азану двадесетак км од Берана, које је у средњем вијеку било у саставу Будимљанске Епископије. Како је садашња Будимљанска Епископија била у саставу Митрополије Црногорско-приморске, од 1931-1999. године то није неважно истаћи и овај примјер.

Село Азане било је насељено још у XIII вијеку. Несумњиво присуство стећака у овом селу видљиво је на основу два сачувана материјална остатка. Један од њих узидан је у темеље цркве. То је плоча дужине 2,10, ширине 72, а дебљине 36 цм. Ова црква је постојала још у средњовјековном времену, када је приликом градње ова плоча и узидана, а вјероватно је на том мјесту постојала раније, тј. била постављена као дио надгробне плоче неког стећка. Црква је срушена за вријеме власти Турака, али није утврђено када. Остао је дио зидова. Турци нијесу дозволили обнову цркве. На темељима остатака, нова је подигнута 2000. године. О јаком црквеном средишту из средњег вијека, свједоче и називи два извора из сусједног села: никољача и поповача.

Очигледно је надгробна плоча узидана у цркву била гробница некој познатој феудално-војној личности. Неувјерљиво је објашњење да је она узидана у темеље цркве само ради простог материјала који је лијепо геометријски обрађен. Вјероватно су потомци личности која се помиње на плочи били локални феудалци или ктитори цркве. Натпис на плочи гласи: „Овдје лежи Дабоје под сивим каменом. Не пострадах никако на овом лијепом свијету што је потреба добром јунаку.“⁴¹ Овај запис се идентификује са крајем XIII и почетком XIV вијека.

40. Гордана Томовић, *Морфологија ћирилских натписа на Балкану*, Београд, 1974; Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд, 1971, 104; Душан Глумац, *О једном натпису из Азане XIII-XIV*, Старинар, XIX, Београд, 1969, 264.

41. Као нап. 6, стр. 63.

Присуство српског архиепископа у Зети забиљежено је у новембру 1301. године у Будви. Тада су Дубровчани позвали архиепископа да посјети њихов град, и у позиву га титулисали као „доминум архиепископум де Раса.“⁴² Ово је било вријеме владавине краља Милутина. За ово вријеме везује се још једна у серији даровница српских владара Немањића манастиру Врањини. Односи се на Милутиновог сина Стефана Уроша III каснијег Дечанског, човека који је гледајући са становишта свјетовног живота и владарске биографије, у животу доста пропатио.

Иако ни на овој повељи нема датума, она се везује за 1309. годину. Дечански се недуго прије тога повратио од Татара, гдје је био талац. Добио је земље своје мајке краљице Јелене Анжујске. У овој повељи он се потписује као „грешни Стефан по милости божјој краљ млади српских и поморских земаља.“ Млади краљ поклонио је манастиру Врањини село Трново, које је сада у оквиру Ријечке нахије. У оквиру поклона су кобиле и овце, као и по обичају санкција за прекршиоце: теолошка и конкретна од 300 перпера. Ова повеља је веома оштећена, те је сачувана у фрагментима.⁴³

Шира верзија ове повеље, али у другим приликама може се видјети и у још једној. Ова заправо проистиче из претходно разматране. У њој се Дечански потписује као „Стефан Урош краљ“. Она је значи већ из периода његове самосталне владавине. Иако ни у овој нема датирања, сматра се да је издата 1326. године. Вјероватноћа проистиче из чињенице да је те године у марту краљ боравио у Дању, гдје потписао мир са Дубровчанима. За разлику од низа претходно обрађених повеља, ова нема значајнији теолошки увод, у смислу позивања на теолошке садржаје, сем у детаљу „к теби чудотворче Христов Никола“.

У њој Дечански наводи да је био оклеветан код оца од злих људи, због чега је страдао. Потврђује чињеницу да је док је још владао Зетом као млади краљ, поклонио манастиру Врањини село Трново. Послије прогонства у Цариград, његов отац краљ Милутин није тај поклон поништио, него га је чак потврдио. Овога пута предмет поклона манастиру је село Брчели у Црмници. И сам поклон има двоструку релацију. Дечански заправо потврђује поклон казнаца Димитрија, који је тада био жив. Димитрије поклања поменуто село послије смрти своје и своје жене, али да се од њега из-

42. Нићифор Дучић, *Врањина у Зеџи и крисовуље на Цеџињу*, Гласник СУД, XVII, Београд, 1870, 56.

43. Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragussi*, Wienae, 1858, 112; Стојан Новаковић, *Законски споменници српских држава средњега века*, Београд, 1912, 581; Као нап. 42.

државају за живота, а послије смрти да се сахрани у манастирској цркви. Уколико би се пак послије његове смрти жена преудала, губила би право на издржавање од села.⁴⁴

Историчари су у разматрању овога документа различито гледали на појам казнаца. Од 1300. па даље, казнац се у српској држави третира као нека врста министра финансија. Појам није прецизно међутим фиксиран. Означавао је и пореског чиновника, који прикупља дажбине са одређеног подручја. У Босни је ово било високо достојанство, а у дубровачком подручју означавало је сеоског кнеза. У сваком случају казнац Димитрије није био безначајна личност. Ова повеља је типично представљање ономашњих феудалних прилика, односно релације владара као сениора (старијег), према властелину као јуниору (млађем). Феудалац не може реасплагати својом земљом без одобрења владара. Удовица која се уда послије мужевљеве смрти, губи право на његову својину.⁴⁵

За зетско приморје везује се име градитеља манастира Дечана, задужбине Стефана Дечанског и сина му Душана. На порталу јужних врата манастира постоји натпис који гласи: „Фра Вита, мали брат, протомајстор из Котора, града краљева.“ Историчари су идентификовали ову личност. Ради се о презвитеру Виту Трифуновом Чучоли, могуће и Чучи. Он је био опат цркве Свете Марије у Котору на Гурдићу, тј. манастира женског фрањевачког реда, који се обично назива други ред. Био је и заступник мале браће, тзв. првог реда манастира Светог Фрање у Котору. Овај манастир је био задужбина Немањића. Евидентно је дакле да је Вита Которанин био бенедиктански опат, и да је још шире био католички свештеник.⁴⁶

Године 1957, у цркви Светог Петра у Бијелом Пољу пронађена је надгробна камена плоча, дуга 214, широка 0, 94, а дебела 12 цм. Ово је била територија средњовјековне Будимљанске Епископије. На плочи је натпис сљедећег садржаја: „Мјесеца јула представи се раб божји Симон јеромонах љета 6854“. Ово је година 1346. Гроб јеромонаха Симона био је уз јужни зид цркве, тако да са њега вјероватно потиче и ова плоча. Тешко је одгонетнути ко је био јеромонах Симон? Сигурно је био нека важна црквена личност, чим му је гроб био уз зид цркве. Постоје одређене индикације, на основу извора који се чувају у Русији у једној збирци, да се ради о по-

44. Као нап. 6, стр. 18-19.

45. Иво Стјепчевић-Ристо Ковијанић, *Витта Трифунов Которанин, немар Дечана*, Историски записи, год. VIII, књ. XI, св. 1-2, Цетиње, 1955, 95-115.

46. Г. Томовић, *Морфологија ћирилских записи на Балкану*, Београд, 1974, 61; Р. Љубинковић, *Ископавања на цркви Св. Петра у Бијелом Пољу*, Материјали, IV, VII Конгрес археолога Југославије-Херцег Нови, 1966, Београд, 1967, 107.

знатом преписивачу црквених књига, који се касније бавио и на Светој Гори.⁴⁷

Већ је назначено да је сједиште Зетске Епископије већ од оснивања у доба Саве I било на Превлаци код Тивта. Само име Превлаке јавља се у изворима у различитим облицима, и то као: Превлацха, Преблацха, Приенлацха, Привилаљуа, Приелаљуа, Превилацха. До XV вијека за Превлаку се користио и назив Томба, тј. изводи и варијације из овога назива: Томбе и Тумба. Овај назив потиче од извода двије ријечи: Тумбос (грчки) и Тумулус (латински), у оба превода хумка или брежуљак.⁴⁸

Из првог периода после смрти цара Душана, везује се један надгробни натпис. Уклесан је на сивој гранитној плочи која се налазила испред цркве Светог Михаила све до 1893. године, када је пренешена у цркву Свете Тројице. Ова плоча је дужине 57, ширине 66, а дебљине 19 цм. Касније је пренешена у привремени лапидариј почетком 80-их година XX вијека. На плочи је текст сљедећег садржаја: „Раб Христу Јоаким, а звани Ђураш, унук челника Ђураша Врањчића који би у цара Стјепана трећи витез. Писа се и престави мјесеца септембра исти дан.“

Јоаким или Ђураш, помиње се за вријеме краља Уроша III 1326. г., као свједок у уговору са Дубровчанима са звањем челника. Убрзо 1331. г., ставља се на Душанову страну у борби против Дечанског, да би 1335. г., био заједно са синовима и синовцима Душанов војсковођа у Скрадину. Посљедњи пут Ђураш се помиње 1356. г., приликом уступања Скрадина Млечанима. Звање челника које је имао његов дјед такође Ђураш, идентификује се као звање војног старјешине, па је према томе и Јоаким-Ђураш у почетном стадијуму своје службе имао ово звање. Ова плоча вјероватно датира из 1362. г. Сматра се да је тада он убијен од стране првих Балшића. Ђурашевићи су до првих деценија XV вијека контролисали већину подручја Горње Зете, тј. подловћенске Зете, и извјесне крајеве око Котора и Будве. Огранак Ђурашевића су Црнојевићи.⁴⁹

47. Ivo Stjepčević, *Prevlaka*, Zagreb, 1930, 2.

48. Гордана Томовић, *Морфологија ћирилских записи на Балкану*, Београд, 1974, 73; Младен Црногорчевић, *Михољаски збор у Боци Кошорској*, Стари-нар, X, Београд, 1893, 21-22; Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књ. II, Београд, 1892, 79-80; Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и најписи*, књ. I, Београд, 1902, 43; Иларион Руварац, *Ђураш Илић и Ђурашевић*, Гласник СУД, књ. XLVII, Београд, 1879, 206-207.

49. Гордана Томовић, *Морфологија ћирилских записи на Балкану*, Београд, 1974, 78; Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд, 1970, 102-103; Иван Божић, *Зета у другој половини XIV и у XV стољећу*, Историја народа Југославије, књ. I, Загреб, 1953, 490.

У једном од претходних поглавља, која су се тицала првенствено свјетовне историје, као неизоставне паралеле за праћење црквене, поменуто је да успон Балшића почиње врло брзо по смрти цара Душана. Судбина најстаријег од тројице-Страцимира, историји је углавном мало позната и презентована. Она несумњиво има и црквени карактер. Страцимир је живот окончао као монах Сава 1372. године. Узимање за монашко име име првог српског архиепископа и светитеља од стране Страцимира, је још један доказ више укоријењености припадности и традиције о тој припадности Српској Цркви, и светосавском култу код Балшића.

Доказ о окончању Страцимировог живота, налази се у виду једне надгробне плоче, која је нађена уз јужни зид цркве Светог Архангела код Призрена. Плоча је дужине 151, ширине 0, 72 и дебљине 19 цм. Касније је пренешена у Куршумли хан у Скопљу. Лијеви дио плоче је оштећен, те се због тога текст у потпуности не може реконструисати. Он гласи: ... „дан, престаји се монах Сава, а мирски назван Страцимир Балшић. И вјечна му успомена, у љето 6880.“ Слијед догађаја се историјски поклапа и са датумом на овој плочи, тј. годином 1372. Годину раније краљ Вукашин Мрњавчевић убијен је и поражен у маричкој бици. Он је господарио Призреном. Одмах послје његове смрти дошло је до сукоба међу околним феудалцима око његових територија, па је Ђурађ Балшић заузео Призрен.⁵⁰

Током археолошких ископавања 1991. године, у селу Калудри код Берана, на мјесту званом Ђелије, пронађени су нови детаљи у оквиру остатака цркве Светог Луке. Пронађени су зидови дебљине 70 цм, висине до два и по метра. На поду су биле правилно поређане опеке, а на зидовима двије очуване фреске. На зидовима олтару према улазној страни нађен је добро очувани симбол грба Христа. Поменуте фреске личе стилем на оне из манастира Ђурђевих Ступова, а наос са куполом је сличан оном у манастиру Добриловини.

На остацима олтарског стуба пронађен је натпис на старословенском језику слједећег садржаја: „Дионисије, који у свету цркву са братијом, о Христе, учиних општежитије. Ко би га срушио нека је проклет од господи Бога и ових свети, а м и н.“ Овај натпис и изградња цркве датирају се на крај XIV и почетак XV вијека. Вјероватно је тада настала као нека врста помоћне цркве или мана-

50. П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд, 1970, 71, 107; Марко Вега, *Зборник средњовјековних најписана БиХ*, III, Сарајево, 1964, бр. 175, 180, 184.

стира у оснивању, јер су будимљански манастири Шудикова и Ђурђеви Ступови већ били угрожени од Турака.⁵¹

Окончање живота Ђурађа II Страцимировића Балшића, почетком XV вијека донијело је неколико повеља које је издао пред смрт. Није датирано када, али је сасвим поуздано, да је улцињском манастиру Светог Архангела потврдио посједе. Вјероватно је то било годину или двије пред његову смрт, јер се позивање на ову по-тврду већ 1405. године помиње у уговору са Млечанима.⁵²

Ђурађ Страцимировић Балшић је умро у априлу 1403. године. У вријеме његове смрти датира се повеља, којом манастиру Врањини поклања половину села Рак. Поједини историчари били су у недоумици да лоцирају ово село. Било је чак опција да се ради о каснијем селу Враки, а тада Свети Врачи. Но, ова опција је убрзо научно дискредитована. Очигледно се ради о посједу, а не селу Рак, пошто се у повељи помиње и ријека Цијевна која је у близини. Оригинал повеље постојао је још 1870. године, када је дио објавио Нићифор Дучић. Са друге стране, поред неколико већ поменутих повеља, и ова је позната у преписаној верзији монаха Гаврила из 1721. године. Из тога разлога јављају се и колизије у времену датирања повеље на 1404. годину, што је немогуће, с обзиром на већ поменуто датирање Балшићеве смрти.⁵³

Односе са Ђурашевићима поправио је Балша III. Ђурађ Ђурашевић са сином Ђурашином управљао је Паштровићима, Луштицом и брдским крајевима око Котора и Будве. Односи између Балше III и ових Ђурашевића били су толико добри, да су они одбили примамљиве понуде Млечана да се одметну од Балше. Очигледно се овдје радило о већ поменутом и за феудализам познатом односу сениора и јуниора. Тако се Ђураш Ђурашевић са сином Ђурашином појављује као прва личност уз Балшу III приликом оснивања манастира Светог Николе у Прасквици изнад Светог Стефана у децембру 1413. године, а све то се наводи и у Балшиној пове-

51. Василије Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовјековној Србији*, Сремски Карловци, 1920, 149.

52. Стојан Новаковић, *Законски споменници српских држава средњега века*, Београд, 1912, 582-583; Нићифор Дучић, *Врањина у Зети и крисовуље на Цетињу*, Гласник СУД, XXVII, Београд, 1870, 191; Иван Јастребов, *Попис христовуља на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини*, Гласник СУД, XLVII, Београд, 1879, 226-227.

53. Андрија Дабиновић, *Кошор у другом скадарском рају*, Рад Југословенске Академије Знаности и Умјетности, Загреб, 1937, 133-152; Младен Црногорчевић, *Манастири пашићевски у Боци Кошорској*, Старинар, књ. XII, 1895, 67-68; Петар Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици и њени додаци*, Историски часопис, V, (1954-1955), Београд, 1955, 323-331.

љи. Као свједок у повељи је наведен Алекса Паштровић, изасланик војводе Сандаља Хранића, који је и оженио Балшину мајку, и Балши постао велики ослонац.

У ово вријеме Балша III је био сиромашни феудалац, који није могао давати велике прилоге. И приликом оснивања овога манастира он је за њега дао само земљу, и поставио монахе. Они су пак од свога иметка куповали даље винограде и правили манастир. У оснивање манастира укључена су и два скромна прилога домаћих проложника.⁵⁴ Ова повеља није сачувана у оригиналу већ у два преписа, који се у појединим детаљима разликују.

Балша III је манастиру Богородице на Морачнику на Скадарском језеру 1417. године приложио „губно од солила“ у грбаљском пољу. Од ове соли сваки десети кабао требао је да се преда манастиру у Пречистој Крајинској.⁵⁵ Посљедња повеља Балше III тиче се поклона села Каруча цркви Светог Николе на Врањини. Повеља је издата у Брчелима. У њој се он потписује као „Ја самодржави господар Балша по милости божјој дука велики и господар земљи зетској и свему западном поморју.”

По овој повељи житељи села Каруча дужни су да манастиру дају десетак од све љетине, тј. жита, вина, млина, и да копају манастиру два дана винограде годишње. Као и у многим ранијим повељама казне су теолошке и конкретне природе. Теолошка је у сукобљавању са Богом, Богородицом, часним крстом и Светим Николом. Свјетовно-санкционална састоји се у 500 перпера. Као свједоци у повељи се јављају четири Каруча и милосник Бека. Међу истраживачима постоје разлике у локализацији поменутог села. Сјеверно од манастира постоји село Каруђ, али је могућа и опција да се ради о селу Каруђи код Лимљана. И ова повеља позната је само по препису монаха Гаврила из 1721. године. Очигледно је она постојала у оригиналу. Свештеник Филип Радичевић помиње да се код њега налазила у попису црквених добара, које је он вршио по налогу митрополита Илариона Рогановића. Но, касније јој се губи траг.⁵⁶

Одређени број цркава и манастира на територији Црне Горе вежује своје оснивање за немањихки период. Но, мали број њих заиста

54. Љубомир Стојановић, *Повеља Балше Турђевића III*, Прилози КЈИФ, XI, Београд, 1931, 57-58; Нићифор Дучић, *Врањина у Зетци и крисовуље на Цетињу*, Гласник СУД, књ. XXVII, Београд, 1870, 190-191.

55. Иван Јастребов, *Попис хрисовуља на Цетињу о манастиру Свјетог Николе на Врањини*, Гласник СУД, књ. XLII, Београд, 1879, 226-227.

56. Иван Божић, *Немирно поморје XV века*, Београд, 1979, 134; Владимир Петковић, *Прејлед црквених сјоменика кроз њовесницу српског народа*, Београд, 1950, 281.

у виду извора првог реда може то да докаже. Углавном се њихово оснивање везује за народно предање, или само назнаке кроз друге изворе, које отварају дискутабилност. Један од таквих манастира је и у селу Режевићима, у племену Паштровићима, које се у више наврата помиње у XIV и XV вијеку. Оснивање овог манастира везује се за Стефана Дечанског и сина му Душана. Свакако да се тада Паштровићи помињу као територија, а не племе, пошто се племенска организација почиње стварати тек по паду српских земаља под османску власт на територији данашње Црне Горе.

Управо за манастир у Режевићима везује се натпис за икону која је до 1860. године била у њему. Но, већ 1897. године она је нестала. Без обзира на то, објављено је неколико преписа овог натписа до њеног нестанка.⁵⁷ Натпис на икони гласи: „Ову икону писа господин отац игуман јеромонах Никодим Режевићки. Створи себи вјечни помен и добар напредак и посљедак, године 6931.“⁵⁸ Натпис је завршен годином по византијском рачунању времена, што прерачунато значи да је писан и вјероватно икона осликана 1423. године.

Већ је назначено да су у Боки и њеној непосредној околини била позната солила, која су власницима доносила велике зараде. Нека од њих налазила су се у близини манастира Светог Архангела Михаила на Превлаци. Према једном извору из 1425. године, који се везује за инструкције Млечана своме опуномоћенику Франческу Квиринају, за регулисање граница са посједима деспота Ђурађа Бранковића, у реону Превлаке било је чак 109 солила. У властништву зетског митрополита било их је 24. По овом извору, митрополит је которском властелину Рајку Монети поклатио четири солила.⁵⁹

Послије низа перипетија и ратовања са Млечанима, око наследства Балшића, Ђурађ Бранковић је са њима потписао три уговора. Један је потписан 12. августа 1423. године у Светом Срђу. Друга два су потписана у Вучитрну и Дривасту 1426. године. По овим уговорима деспотовини је припала јужна страна бококоторског залива, укључујући и ту жупу гдје се налазио манастир Светог Архангела Михаила. Одредбом која се везује за ове уговоре, зет-

57. Љубомир Стојановић, *Сѣтари срѣски записи и напѣписи*, књ. I, Београд, 1902, 74; Младен Црногорчевић, *Манасѣиѣр Режевићи у Пашиѣровићима*, Шематизам епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске, Дубровник, 1897, 42.

58. Љубомир Стојановић, *Сѣтари срѣски записи и напѣписи*, књ. I, Београд, 1902, 74; Ivan Kukuljević Sakcinski, *Slovník umjetnikah jugoslovenskih*, sv. I, Zagreb, 1860, 369.

59. Као нап. 6, стр. 172-173.

ски митрополит, који је убрзо почео столовати у Будви, могао је слободно вршити своје дужности и на млетачком земљишту, тј. у околини Скадра, Љеша и Улциња.⁶⁰

Послије смрти Сандаља Хранића, његова удовица Јелена, кћер кнеза Лазара Хребелановића, а мајка Балше III покренула је радове за изградњу скромне цркве на острву Горици на Скадарском језеру познатијим још и као Брезавица или Бешка. Очигледно је да је црква била завршена 1440. године. Вјероватно се ради о обнављању неког старијег црквеног објекта који је ту већ постојао, и био посвећен Светом Ђорђу. На вратима цркве је натпис: „Извољенијем оца и поспешенијем сина и духа светаго посвештенијем сазда се храм си пресветије Богородице с трудом и откупом благочестивој госпоги Јеле, дштери светопочившаго кнеза Лазара и подружије господина Ђурђа Страцимировића в лето 6948.“ Прерачуном са византијског рачунања времена ово је година 1440.

За израду ове цркве Јелена је утрошила око 600 дуката, које је дала на поклад Баранину Ловру Шиговићу, као и земљу и маслињаке око Бара које је продала. Пред смрт 1442. године је за старатеља ове цркве именовала своју кћер Јелену, жену босанског војводе Стефана Вукчића Косаче. Претпоставља се да је са Јеленом већ од 1423. године живјела и њена сестра Оливера, позната и под именом Деспина, која је била једна од жена султана Бајазита I, а тада већ одавно и његова удовица. За Јелену Балшић везује се и израда „Горичког зборника“. Претпоставља се да га је саставио њен духовник Никон између 1440. и 1442. године, а на украшавање позлаћеним сребром однио у Котор њен канцелар Добрек Маринић. За Никона се сматра да се закалуђерио и постао старац Јерусалимац Никанор.⁶¹

Премијештање митрополитске столице у Будву везује се за период владавине дјеловима Зете од стране деспота Ђурађа Бранковића, и то око 1435. године. Да би остварио права на превлачка солила, деспот је митрополиту дао на управу Будву, као и дужност будванског кастелана, која савременијој терминологији идентификације одговара управнику града. Деспот је био у сукобу са Црнојевићима. По свој прилици у тај сукоб је био умијешан и зетски митрополит. Иако су им Дубровчани гарантовали безбиједност, Црнојевићи нијесу смјели доћи у Дубровник на измирење са деспотом, иако су тражили посредовање истих за измирење са њим. Пошто је деспот домамио у Дубровник неколико непоузданих људи,

60. Нав. дј., 349.

61. Иван Божић, *Историја Црне Горе*, том 2, књ. 2, Титоград, 1970, 189-190.

и тамо их окувао у тамници, Црнојевићи су се прибојавали исте судбине.

Деспот Ђурађ боравио је у Дубровнику у јулу 1441. године, и ту домамио зетског митрополита, кога је окувао на броду. Митрополиту је успјело да са брода побјегне у град. Дубровачки Сенат расправљао је о овом случају, и није дозволио митрополиту да оде из града до Светог Михаила 29. септембра, а послије тога је могао напустити град. Убрзо по повратку, митрополит је био предмет расправе дубровачког Сената 6. октобра. Два Корчуланина жалила су се будванском суду, да их је митрополит позвао у кастел (град) са њихове лађице у којој су били пред Будвом. Док су они боравили у граду њихова лађица је опљачкана, а дио производа узео је митрополит за себе. Ово је већ било у вријеме кад је деспот Ђурађ Бранковић послије пада Новог Брда под османску власт, побјегао преко Дубровника и Сења у Угарску. Очигледно је он нормализовао односе са митрополитом, чим се у фебруару 1450. године митрополит и властелин Вук Биомужевић помињу као господари Луштице.⁶²

Послије деспотовог бјегства у Угарску дошло је до распри око његових посједа у Зети, између Млечана и Стефана Вукчића Косаче. Млечани су захтијевали да им се преда Дриваст, Будва и посједи оних Црнојевића који би пристали у њихову службу. Млетачки Сенат вијећао је о судбини Будве, која је практично била у власништву зетског митрополита. Предлагало се да му се за уступање Будве додијели 500 дуката годишње, на име провизије за Скадар коју су Млечани раније давали деспоту Ђурђу. Била је и опција да му се дају на управу све деспотове територије у Зети. У исто вријеме млетачки преговарачи Марко Зено, Алвизо Лередан и которски кнез водили су преговоре са Косачом. Упоредно са преговорима Косача је са дијелом војске вршио препаде према Будви. Будући да није имао снага за значајнију акцију против Млечана, он је у првој половини јула 1442. године напустио Зету.

То је добро дошло Млечанима, који су одмах ступили у коначну акцију. Будва се 1. августа предала Млечанима, а они су граду потврдили привилегије које је имао у доба деспота Ђурађа. Користећи општу конфузију, Которани су своје градском дистрикту припојили Луштицу, Богдашиће и Љешковиће, и сву земљу Светомихољске метохије. Тако је зетски митрополит остао без прихода са овог метоха, као и без Будве. Није познато да ли се одмах вратио у Пречисту Крајинску? Опште незнање на Светомихољском

62. Као нап. 6, стр. 396-397; Као нап. 61, стр. 194-195.

метоху види се и по томе, што свештеник Богиша Радаковић, који је одржавао цркве Свете Марије и Светог Николе на Превлаци, није имао ни да купи восак, уље и тамјан, док посредством Црнојевића није добио право на шест млетачких стара пшенице.⁶³

Чим су Которани запосјели превлачки метох, искористили су нове прилике под окриљем млетачких власти да сузбију православно свештенство. Млетачки Сенат се није противио предлогу Которана да православно свештенство замијене католичким. Савјетовао је само да то чине „мало по мало и на вјешт начин“. Тај процес покушавали су на терену да спријече деспотови људи. Са друге стране зетски митрополит који је већ био у Пречистој Крајинској, користећи конфузију око екскомуникације барског надбискупа од стране папе, посједао је земљу католичких жупа у свачком крају.⁶⁴

Има индикација да је сједиште Зетске Митрополије кратко било у манастирској цркви Свете Богородице на острву Кому у Скадарском језеру. Вјероватно је то било од премијештања сједишта из Пречисте Крајинске у Будву. Ова црква је била вјероватно задужбина Љеша Црнојевића и његовог брата Ђурађа. Љеш се у изворима посљедњи пут помиње 1435. године, а Ђурађ је 1413. године био војвода Балше III. У цркви су четири гробне плоче, тј. двије са натписом, и двије без. Десно од улаза у цркву, на подној гробној плочи је натпис: „Ова плоча деспота Стефана војводе му Љеша Црнојевића.“ Има озбиљних индикација, да је у овој цркви сахрањен и Стефаница Црнојевић 1464, или почетком 1465. године. На то упућује други гробни натпис са именом његове жене Маре.⁶⁵

Стефаница Црнојевић јавља се као отворени заштитник Православља у Зети. Он је 15. новембра 1453. године молио Млечане да заштите православце од Котора до Љеша. Због тога су они својим чиновницима на том подручју наредили да не чине никакве пакости православцима. Млетачка власт над Зетом била је заокружена већ 1455. године, али су православци са ових подручја упутили неколико апела Венецији да Православна Црква има пуну слободу у односу на католичку. Стефаница Црнојевић је дио посједа Богородице Ратачке дао Православној Цркви, а дио својим јуниорима.⁶⁶ Коначно прихватање млетачке власти управо се одиграло 6. септембра 1455. године у манастиру Светог Николе на Врањини. Уз присуство млетачког опуномоћеника Ђованија Болонија, и ве-

63. Као нап. 61, стр. 201-202.

64. Нав. дј., 204.

65. Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књ. II, Београд, 1892, 88; Филип Радичевић, *Успенски манастир на Кому*, Просвјета, књ. I, св. VI, Цетиње, 1893, 210.

66. Као нап. 6, стр. 399-400.

ликог војводе Стефанице Црнојевића, представници: Хота, Матагужа, Куча, Пипера, Лужана, Бјелопавлића, Никшића итд. прихватили су млетачку власт.⁶⁷

Један у низу поклона манастиру Светог Николе на Врањини, везује се управо за једно од набројених племена, а то су Матагужи. Даровна повеља датира по византијском рачунању времена на 6977. годину, или у прерачуну на 1468, са одредницом мјеста писања „у Врањини“. Дародавци су: Никола Ђефалија, Лев Грубачевић, Ђерђ Буза, Петар Павле и Андреја. Они су поклонили манастиру посјед Уеч, између ријеке Плавнице и потока Откабежа, до Михољ Брода. Свједоци повеље су били: игуман Јосиф и Никадаро, проигуман јеклисиарх Дамјан, Јован Вучиновић, Ђирил и Лазар Шишојевићи и остала братија манастира. Овај поклон је дат вјероватно на неком сабору Матагужа у манастиру.⁶⁸

Прва даровница Ивана Црнојевића везује се за 1469. годину, и то опет за манастир Светог Николе на Врањини. Он је манастиру даровао село Забес јужно од данашњег Вирпазара. У њој се он једноставно потписује са „Господар Иван Црнојевић“. Повељом се прецизирају међе и границе које се могу наћи и у другим повељама. И ова повеља позната је само на основу преписа монаха Гаврила из 1721. године, који је преписао основну повељу, и дио повеље исламизованог сина Ивановог Скендер-бега Црнојевића, у којој се он позива на ову повељу.⁶⁹

Приврженост светосавској Цркви потврђује и још једна даровна повеља Ивана Црнојевића из исте године, такође у вези са манастиром Светог Николе на Врањини. У њој је он приложио село Плавницу манастиру, а у ствари потврдио даровницу архиепископа Саве Немањића „село Плавница приложено светим архиепископом богоносним оцем Савом“. У овој повељи јавља се низ исправки међа и граница које су суштински узурпирани многи, а међу њима и Матагужи, Опточичи, Дупиљани, Томићи и Шишојевићи. Исправка са узурпаторима, за које се користи термин да су „притиснули“ посједе манастира, односи се на даровнице краља Милутина и Ђурађа Страцимировића Балшића.⁷⁰

За сукобе Млечана и Ивана Црнојевића са Турцима, везују се и први контакти Православне Цркве у Зети са Турцима. У мају

67. Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд, 1952, 381.

68. Као нап. 61, књ. XLVII, 231; Павле Аполонович Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, том I, Цетиње, 1993, 327.

69. Иван Јастребов, *Прејис хрисовуља на Цетињу о манастиру Свештој Николе на Врањини*, Гласник СУД, књ. XLII, Београд, 1879, 229.

70. П. А. Ровински, Нав. дј., 328-329.

1478. године почела је опсада Скадра од стране Турака, којој се убрзо придружио и сам султан Мехмед II. Не успјевши да освоји Скадар, султан је крајем августа послао румелијског беглербега Сулејмана да освоји престоницу Ивана Црнојевића-Жабљак, што је овај и учинио. Тада је султан потврдио посјед манастира Светог Николе његовим калуђерима, и њима кретање по његовој држави, као и да им нико не смије чинити било какве зулуме. У њој се султан потписује као „Силни цар и велики емир султан Мухамед.“⁷¹

Читав низ сукоба у Зети који су се десили у двије трећине XV вијека, неспорно је утицао и на материјални положај Зетске Митрополије, и помјерање њених сједишта. Из низа сегмената у историјским изворима тога доба, могу се видјети и имена зетских митрополита. Једно од сједишта Зетске Епископије било је у манастиру Пречисте Крајинске. Овај манастир имао је своје метохе у виду острва на Скадарском језеру са црквама на Старчеву, Бешки и Морачнику. Зетски митрополит Арсеније налазио се у цркви на Морачнику, када му је 1417. године Балша III издао повељу. Ову повељу потврдио је и други митрополит Давид, који је столовао између 1405. и 1417. године. Претпоставља се да је Балша III био кти-тор цркве на Морачнику. Послије Давида зетски митрополит је био Јефтимије. О њему се зна на основу записа о свједоку Радичу Тутормику који је написао митрополит Јефтимије у манастиру Пречисте Крајинске. Овом документу међутим хвали година. Зна се само датум - 10. јул.

Из тзв. Копоринског љетописа, који је урадио ђакон Дамјан у манастиру Крушедолу на Фрушкој Гори, види се да је 1453. године зетски митрополит био кир Јосиф. У серијама сукоба са зетским господарима током двије трећине XV вијека, а то су били Балша III, деспоти Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић, те Црнојевићи, Млечани су увијек настојали да истисну Православље са њихових територија, а уведу Католичанство. Они су по склапањима мира то радили дискретно и увијено. Када је Балша III тражио од њих 1415. године, да обнове права православним црквама у области Скадра, њихов Сенат није дао одређен одговор, и правдао се да не жели да задире у приватна права вјерника.

Град Улцињ је два пута долазио под власт Млечана у првој половини XV вијека, и то 1405. и 1421. године. Улцињани су од Млечана тражили обезбјеђење права и посједа манастира Светог Михаила који се налазио ван зидина града. Млечани су међутим обес-

71. Иван Јастребов, *Прејис хрисувоља на Цейињу о манастџиру Свейої Николе на Врањини*, Гласник СУД, књ. XLII, Београд, 1879, 230.

мишљавали њихове захтјеве. Тако већ 1433. године у овом манастиру није било нити једног калуђера, а сељани Крута узурпирали су манастирску земљу. Општу конфузију коју је пратило посидење Зете од стране Млечана, допуњавала је и тешка позиција уопште Хришћанства на овим просторима, услед све учесталијих напада Турака. И у овим временима, као уосталом и раније и касније, као једна од брана продору Ислама и Турака, испостављала се потреба склапања уније. Године 1435, на основу одлука концила у Базелу, послата је делегација са том идејом код патријарха у Цариград. Она је ишла преко Србије, Македоније и Бугарске. По истом послу у Цариград је 1437. године ишао и истакнути католички теолог Дубровчанин Иван Стојковић. У изворима има индикација, да је и деспот Ђурађ Бранковић подржавао ову опцију.

Покушаји унијаћења могу се пратити управо у то вријеме. Већ крајем XIV вијека манастир Архангела Михаила на Превлаци постепено је запустио. Користећи миноризацију овог важног православног центра, Которани тридесетих година XV доводе свештеника Матеја Ђурилицу из Сења, тзв. „глагољаша“. Педесетих година запажа се и акција которског епископа Бернарда, који је према једном извору превео „многе стотине“ православаца у католичанство. Читавом овом процесу најприје је погодновало премештање митрополитске столице са Превлаке у Крајину, а затим и 1442. године из Будве опет у Крајину или Врањину, јер је Будва признала млетачку власт.⁷²

Буна грбаљског сељаштва, које је било у кметовском положају према которским властелинима, углавном католицима, угушена је 1452. године. Већина грбаљских сељака били су православци, па су зато которски католици, и на овај начин добили повод за спровођење унијаћења, било кроз пласирање свештеника глагољаша или чистих унијата. Долазило је и до конфликтних ситуација. Један православни свештеник отјерао је 1455. године из Богдашића не само католичког, него и са њиме бискупа Бернарда, који је дошао у обилазак нових вјерника и давање кризме. Ови покушаји унијаћења углавном су завршавали неуспјешно. Сеоске масе остајале су вјерне Православљу.⁷³

72. Као нап. 6, стр. 326-327; Иван Божић, *О пројасѣи манасѣира св. Михаила на Превлаци*, *Анали Филолошког факултета*, VII, Београд, 1967, 75-82; Иван Јастребов, *Јейскоиѣја зейска*, *Гласник СУД*, XLVIII, Београд, 1880, 402-403; Миодраг Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњега века*, *Хришћанско дело*, III/4-6, Скопље, 1937, 42; Иларион Руварац, *Владике зетске и црногорске*, *Просвјета*, Цетиње, 1892, 16.

73. Као нап. 61, стр. 326-327.

Претпоставља се да зетски митрополит „кир Јосиф“, који се помиње у Копоринском лѐтопису 1453. године, није у то вријеме више ни столовао у Пречистој Крајинској. Ове године млетачки Сенат је обећао Стефаници Црнојевићу да неће ништа предузимати против православних свештеника „од Котора до Љеша“. Међутим, то обећање Млечани су схватили на свој начин. Већ од 1452. године, у Пречистој Крајинској столовао је унијатски митрополит Сава, који је био грчког поријекла. Раније је био епископ Термопила. Већ двије године касније у Пречистој Крајинској појављује се нови митрополит, који је још очигледније радио на унијаћењу. Био је то Павле Душман. Раније је 1440. године био епископ у Тревизу, затим 1440. у Свачу, и потом 1444. у Дривасту. Папа га је именовао нунцијем за Србију 1454. године, у доба када су се фрањевци жалили да их прогони деспот Ђурађ Бранковић. Преко нунција Павла, папа је вјешто покушао маневар у унијаћењу, давши му овлашћење, да по Србији и Албанији може позивати на рат против Турака.

Око Павла је међутим избила читава афера. Папа је 1456. године Дриваст изузео из надлежности барског надбискупа. Павле се томе успротивио, и почео да проповиједа да је православље права вјера, а не католичанство. Није дозвољавао ни да се против његових поступака подноси апелација римској курији. Понашао се као аутокефалан митрополит, што је довело до тога, да је 1457. године папа наредио да се против њега спроведе истрага, која није ни завршена, јер је Павле исте године умро. Млечани нијесу ни испоштовали одредбу уговора склопљеног 6. септембра 1455. године у манастиру Врањини, по којој унијатски епископ доведен у Пречисту Крајинску, није имао никакве црквене ингеренције над православнима.

Митрополитско сједиште зетских митрополита у Пречистој Крајинској, је тако дефинитивно изгубљено већ средином XV вијека. У том центру већ су се стационирали унијатски митрополити, углавном грчког поријекла, који су били под ингеренцијом барског надбискупа. Они су послје смрти Павла Душмана отворено почели да проповиједају унијатску политику, и практично се представљају као унијатски католички митрополити. Послје Павла Душмана у Крајини је митрополит био Јован, поријеклом Грк са Крита, и приврженик млетачке политике. Потом је његов наслѐдник био Хрват Андрија Јамонетић од 1476. године, као и Млечанин Франческо Квирин од 1495. године.

Како је већ назначено, послје Пречисте Крајинске, Будве, па опет кратко Пречисте Крајинске, митрополитско сједиште кратко је било у манастиру Кому, па на Врањини, и онда на Ободу. Из извора се не може сазнати ко је поставио за митрополита Висарио-

на? Постоје индикације да се епископ Вавила, заправо појавио уз зетског митрополита као бјегунац из неког црквеног средишта ван Зете. Уопште друга половина владавине Ђурађа Бранковића, те владавина Стефанице Црнојевића, означавају период потпуне конфузије Српске Цркве, условљене сталним најездама Турака, и њиховим освајањима комада по комада српских земаља. Вјероватно је да се тада по појединим српским областима које су биле још слободне, па и по Зети, митрополити и епископи постављају на сабору локалног феудалца са свештенством и епископима.

Тако се јавља потпуна подударност судбине Зетске Митрополије, са судбином једног од посљедњих обласних господара у српским земљама Иваном Црнојевићем. Како је он селио своје престонице под притиском Турака, тако је то и чинила Зетска Митрополија. Сједиште Митрополије у манастиру Врањини, било је територијално врло близу Жабљака. Када је он пао, сједиште се помијера са Ивановом престоницом на Обод, па потом и на Цетиње.

Приликом свог боравка у емиграцији, Иван Црнојевић је бора вио и у Анкони. Како се у њеној близини налазио храм Богородице у Лорету, то га је он посјетио. Према легенди ту се налазила њена света кућа, коју су анђели из Далмације донијели на то мјесто. Ту се он завјетовао да ће ако се врати у Зету, подићи њој у част храм.⁷⁴ Када се вратио у Зету 1481. године послје смрти султана Мехмеда II, Иван је започео са реализацијом тог завјета. Свјестан чињенице да ни Обод није сигуран, што су показали и пријашњи догађаји, када је морао побјећи из Зете, одлучио се да сједиште својих посједа пренесе на цетињско поље подно планине Ловћена, гдје су од раније били посједи његових предака.

У том смислу преко гласника Иван се обратио дубровачком Вијећу Умољених, да му омогући увоз 2000 комада цријепа, што му је и одобрено у септембру 1483. године. Тако је настала црква Богородице а уз њу и манастир, у који је пренешено сједиште Митрополије. Манастирско здање је највјероватније било завршено до почетка слједеће године, о чему свједочи и оснивачка повеља од 4. јануара. Да очигледно Иван није најприје преселио престоницу, па тек онда изградио манастир, свједочи и ова повеља, гдје он наводи да је писао „у Реце“, тј. у Ободу изнад Ријеке, малог насеља на крају језерске ријеке, изнад којег је и био Обод. Очигледно се он у наредне двије до три године преселио и са двором на цетињско поље, о чему свједочи и једна пресуда из 1489. године, гдје он наводи да је

74. Нав. дј., 323, 328-329.

донешена у двору на Цетињу.⁷⁵ Без обзира на наведено, међу историчарима ипак има полемика, јер се барата и са годином 1482.

Иван је у зидове манастира ставио ктиторски натпис, који гласи: „У име рождества ти, пресвете Богородице, сазидох овај свети храм твој, ја, грешни раб твој, Иван Црнојевић, љета 7992.” Ова плоча је неспорно оригинална. Стари Иванов манастир срушен је 1692. године, када су га Млечани бјежећи испред Турака минирали. Натпис је са дијелом материјала узидан у нови манастир од стране владике Данила 1704. године. Претпоставља се да је приликом давања повеље о оснивању манастира, или недуго потом, израђен и печат манастира. Његов пречник је 46, 5 мм, а пречник унутрашњег круга 35 мм. На њему је представа Рождества Богородице. Кружно око ње је угравиран текст: „Печат манастира Цетиња храм Рождества Пресвете Богородице.“⁷⁶

Како је већ наведено, Иван Црнојевић је издао 4. јануара 1485. године повељу о оснивању цетињског манастира. Оригинал повеље није сачуван, него званична канцеларијска копија са потписом владара. Ова повеља нема само важност за ужу област изучавања црквене историје, него говори о феудално-социјалним приликама ондашње Зете. Низ детаља у овој повељи, јасно указују на слијеђење рашко-немањихке традиције повеља, и позивања на тај период. У почетку је симболичан опште хришћански знак крста са Христовим иницијалима. Прилично дуги увод је из цитата Јеванђеља по Матеју, затим Маријанског Јеванђеља, и коначно Мирослављевог Јеванђеља. Затим Иван образлаже узроке подизања манастира, који су већ поменути, и свој завјет Пречистој Богородици.

Дарована добра манастиру су такође детаљно описана, са границама приложених имања. То је више парцела земље, виногради, риболови, брда, воденице и планина Ловћен. Очигледно сљедовање средњовјековне праксе, по којој је и црква била својеврсна феудална институција, види се по томе, да је Иван даровао манастиру сељаке, који су имали само обавезу према њему, тј. били су манастирски кметови. Поред тога он је приложио и тридесет перпера годишње од својих прихода за царину, десет каблова соли од солила, дрва са имања у Дубрави. Свака кућа била је обавезна да мана-

75. Нав. дј., 329.

76. Ђорђе Радојчић, *О најпјису Ивана Црнојевића и поводом њега о књижевним ушћајима Зайага и Ишћока у Дукљи*, Летопис Матице Српске, Нови Сад, јун 1962, 567-568; Ристо Драгићевић, *Неколико старих печата*, Старине Црне Горе, 1, Цетиње, 1963, 8; Симо Милутиновић Сарајлија, *Историја Црне Горе од искона до новијега времена*, Београд, 1835.

стиру годишње донесе по осамдесет бремена дрва. Као бреме рачунало се оно што одрастао човјек може понијети на леђима.

Повеља уобичајено има санкционални дио. Овај дио је тродимензионалан. Огледа се најприје у молби, клетви и коначно духовној, тј. теолошкој казни. Између осталог, за прекршиоца је духовна казна да је сличан Јуди, и да му је супарница Пречиста мати на страшном суду. Очигледно се овдје види копирање повеље кнеза Лазара Хребељановића манастиру Ждрело из 1380. године, као и Ђурађа Бранковића манастиру Светог Павла на Светој Гори од 1413. године. Ове санкције су опет преузете из повеље цара Душана Хиландару из 1347. године, а која је писана управо на Превлаци Архангела Михаила. Још читав низ теолошких санкција преузет је из санкционалне праксе повеља Стефана Дечанског манастиру Дечани, Душанове Хиландару, патријарха српског Спиридона манастиру Ждрело, и деспота Стефана Лазаревића Хиландару. Теолошке санкције овога типа тичу се цитата из Јеванђеља по Матеју, Јеванђеља по Јовану и Јеванђеља по Николи. У већ поменутој санкционалној форми узетој из Душанове повеље Хиландару, писане 1347. године на Превлаци, за прекршиоца се наводи „да му јесу супарници свети Симеон и свети Сава.“⁷⁷

Још једна повеља Ивана Црнојевића слиједи већ поменути шаблон рашко-немањинског времена. Истина, она датира нешто раније од оснивачке повеље за цетињски манастир, и из 1482. године је. Оригинал није сачуван, већ се налази у Цетињском летопису. Преписивање ове повеље по историчарима датира у доба владике Саве Петровића, а за преписивача се узима владика Василије 1747. године. Само дио ове повеље интересантан је за тематику изучавања црквене историје. У вријеме писања ове повеље, Иван Црнојевић је већ изгубио највећи дио Доње Зете. Стога је он хтио да разграничи своје посједе у Горњој Зети, нарочито према Будви и Котору, тј. посједима ових дистрикта.

Дио повеље утврђује границе добара манастира Светог Николе на Врањини, а на основу ранијих поклона. Тако Иван Црнојевић на почетку повеље каже: „Милошћу Божјом догоди се мени господину Ивану Црнојевићу доћи у мјесто Црмницу са мојом властелом... И потражих границе Светога Николе Врањинског, и нађох

77. Симо Милутиновић Сарајлија, *Историја Црне Горе од искона до новијега времена*, Београд, 1835; Станоје Станојевић, *Сјудује о српској гилломајници*, Глас СКА, CLVII, Београд, 1933, 201; Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragussi*, Wiena, 1858, 195, 278-279.

све по имену набачене како пишу хрисовуље српских светих царева, који су понешто записали и проложили овоме светоме храму.

Ја виђех и потврдих, и још од мојих метоха и баштина и ја Светоме Николи приложих, са молбом призивајући светог господњег угодника у помоћ и заступање.”

Уводник „Милошћу Божјом“..., представља типичну копију ни за сличних повеља из рашко-немањихког периода, и то Саве Немањића и Стефана Дечанског. На основу овог шаблона и Балша III издаје неколико својих повеља. Коначно, бивши упознат преко своје дворске администрације, и сам султан Мехмед II у својој повељи манастиру из 1478. године, слиједи овај шаблон.⁷⁸

Иако је по смрти Ивана Црнојевића његов син Ђурађ званично преузео управу над Зетом, очигледно је Иван још за живота планирао да поред њега, власт дијели и Стефан. Да је заиста могло бити говора о двојно владалачком статусу Зете, говори и повеља из 1495. године, по којој Ђурађ и Стефан утврђују границе цетињског манастира. Двовладарје не представља новину. То је пракса преузета из дуге генезе најприје Војислава дукљанског и његових наследника, потом Немањића, а дијелом и Балшића.

И ова повеља има теолошки увод, а затим разраду у виду потребе давања милостиње, како на молбу свих светих, и надом у васкрсење треба слиједити суд Божији, те да према њему треба да суде земаљске судије. Тако се Ђурађ Црнојевић обраћа дјеви Марији да га заступа пред Богом, у чије име он и испуњава дуг. У овој повељи се јавља и јасна титулација издавача повеље: „Ми господин Ђурађ и брат мој Стефан.“ У подужој повељи тачно се наводе границе имовине цетињског манастира, као и ранија права на винограде, села, воденице, дохотке од царина и бродова. Тако је овај дио повеље у ствари само потврђивање ранијих права и имовине цетињског манастира, које је дао њихов отац Иван.

Други дио повеље односи се на ново даровање манастиру. Тако су даровани кметови Беладина Хумца са дјецом и парцелама, затим из Загоре Бојка Радовановића. Пачко Парац са дјецом требао је да буде црквени радник, и да годишње да манастиру три крбље вина. Браћа Црнојевић су манастиру даривали и имање на Горњем Добру, које су њихови преци поклонили Михаилу Пиперу,

78. Симо Милутиновић Сарајлија, *Историја Црне Горе од искона до новијега времена*, Београд, 1835; Марко Драговић, *Крисовуљ књаза Ђосифодара црногорског Ивана црнојевића*, Цетиње, 1885, 7-9; Марко Драговић, *Прилози за историју Црне Горе*, Летопис Матице српске, III, Нови Сад, 1891, 17-18; Јован Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од 1479-1528*, Глас СКА, LVIII, Београд, 1900, 171.

коме су га због невјере одузели. Дариван је и један кабао пшеничне седбе у Ботуну.⁷⁹

Већ је назначено да се са територије Зете појављују градитељи неких важних црквених објеката, попут Вите Которанина, који је градио манастир Дечане, иако је био католик. На територији данашње Митрополије Црногорско-приморске живот је окончао један такође познати неимар. О томе свједочи надгробни споменик пренешен 50-их година XX вијека са старог манастирског гробља Светог Луке у Жупи код Никшића у Завичајни музеј. На њему је сљедећи натпис: „Године 7000, мјесеца априла 23. Овај крст је Рада Неимара, како се престаји у храму светога Луке на Ђурђев дан. И би жив 120 година, и да је проклет ко га обије.“

У народним пјесмама покосовског циклуса, у неколико наврата се помиње име Рада Неимара. Односи се на пратомајстора Рада Боровића. Још ближе лоцирано, то је Раде Боројевић, родом из Бара. Припадао је не само породици, него и групи барских градитеља, који су били активни у Дубровнику, и Србији Лазара Хребељановића, и времену његових првих насљедника књегиње Милице и сина Стефана. Историчари имају подијељена мишљења о лоцирању године рођења Рада Боровића. У оптицају је најприје 1335. на основу натписа на порталу манастира Љубостиње, задужбине књегиње Милице Лазареве. Друга година у оптицају је 1372. Намеће се логичан закључак, да је Раде посљедњи дио свога живота провео у манастиру Светог Луке у Жупи, јер је био његов градитељ, или бар градитељ једног његовог дијела.⁸⁰

3. Градџиџељсџиво, архџиџекџиура, сликарсџиво и вајарсџиво

Када је Зета ушла у састав Рашке, дошло је до спајања стилова грађевинарства и архитектуре. Романички стил који је био доминантан у приморским градовима Зете, извршио је утицај на стил који се идентификује као рашки. Постепено долази до њиховог мијешања. Зета је до тада у ствари била подручје судара два стила и двије концепције: византијске и романичке. Продор романичког стила у унутрашњост Рашке, с обзиром на чињеницу да је Зета укључена у Рашку, нарочито се одвијао преко мајстора градитеља, који су у значајној мјери били из зетског приморја. Већ помињани при-

79. Глас Црногорца, бр. 11, 1887.

80. Љубомир Стојановић, *Сџиари срџиски заџиси и наџиџиси*, књ. I, Београд, 1902, 175; Ђурђе Бошковџић, *Сџиари Бар*, Београд, 1962, 247; Владимир Петковџић, *Преџлед црквених сџиоменика кроз џовесницу срџискоџ народа*, Београд, 1950, 124.

мјери Вите Которанина и Рада Неимара само су једни од многих. До првих деценија XIII вијека у Зети се тешко разликују цркве источног и западног обреда, на основу њихових грађевинских и архитектонских форми. Византијске градитељске шеме кориштене су и за цркве западног обреда, и обратно.

Црква Светог Петра у Бијелом Пољу по својој форми не личи на прве објекте рашког стила. Но, дограђивањем прерасла је у тај стил. Цркву је подигао хумски кнез Мирослав, брат Стефана Немање, о чему свједочи и натпис у порталу. Међу историчарима постоје спорења када је она подигнута, али се оквирно узима година 1190.⁸¹ Ова црква постала је сједиште Хумске Епископије око 1252. године, пошто је сједиште ове Епископије премјештено из Богородичиног манастира на Стону.⁸² По доласку Турака црква је претворена у џамију, и тој намјени је служила све до 1912. године, када су Бијело Поље ослободиле јединице црногорске војске у Првом Балканском рату, од када је опет повраћена њена првобитна намјена.

На основу археолошких истраживања, јасно су утврђене неколике етапе у њеном дограђивању. У том смислу утврђена је и њена основа из Мирослављевог времена. Тада је била засвођена једнобродна грађевина. Монументални романички портал био је на западној страни са ктиторским натписом. Он је касније премјештен на улаз у просторију на сјеверној страни, која је дограђена за вријеме Турака. Апсида је на источној страни цркве. Ова црква има три травеја. Црква има архитектонски план у основи, који подсећа на уписани крст са куполом, и тробродан кров. Четвртаста куполица је уобичајена за цркве у дубровачком крају. Правоугаона апсида је карактеристична за далматинске цркве у прероманичком или ранороманичком времену. Међутим, крстообразна основа је очито преузета од неке цркве из континенталног рашког подручја. Тако се градитељ цркве угледао на византијска крстообразна рјешења.

Куле и нартекс између њих уграђени су на западној страни накондано. На нартексу је био полуобличасти свод, који је лежао на кулама. Изнад свода била је просторија у коју се улазило са угла. Ово дограђивање се везује за премијештање сједишта Хумске Епископије у ову цркву, у доба краља Уроша. Двије симетричне куле са нар-

81. Александар Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд, 1962, фот. 29; Владимир Ђоровић, *Пишање о хронологији у делима свештога Саве, Годшњица Николе Чујића, XLXIX*, Београд, 1940, 23, 34-36; Михаило Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник Филозофског факултета, III, Београд, 1955, 69-88.

82. Владимир Ђоровић, *Значај хумске епархије*, Споменица епархије захумско-херцеговачке, Ниш, 1928, 59.

тексом између њих представљају типичан рашки стил. Доградња просторија на сјеверној и јужној страни цркве везују се за вријеме краља Милутина између 1317. и 1321. године. Фрагменти камене олтарске преграде сматрају се такође изворним из доба кнеза Мирослава. Тако црква Светог Петра представља сложену комбинацију романског облика, у коме је византијска крстообразна шема. Нартекс, куле и параклиси одсликавају типичан рашки стил.⁸³

У реону Будимља, недалеко од каснијег насеља Берана, налази се и црква (манастир) Ђурђеви ступови. Посвећена је Светом Ђорђу. Цркву је подигао жупан Првослав, син великог жупана Тихомира, тј. братанић Стефана Немање. При овој цркви је било сједиште Будимљанске Епископије, једне од изворних епископија, установљених од самог аерхиепископа Саве Немањића. Црква је претрпјела неколико преправки и доградњи, али се лако уочавају три фазе. Заправо ради се о градитељском комплексу, који чини сама црква, припрата дограђена уз њену западну страну и кула. У продужетку је и још једна припрата.

Црква је једнобродна грађевина. Главни улаз јој је на западној страни, а полукружна апсида на источној. Има три травеја, а изнад средњег је купола. Незграпни прозори и слијепи лукови на куполи упућују да су вјероватно настали неком каснијом реконструкцијом. У том смислу је и нартекс, па је очигледно између њега и главне грађевине пробијен простор да би се спојили. То је очито било недуго послје градње изворне цркве, јер је грађен сличним стилем, као и двије правоугаоне просторије, које су повезане сводом. На њему се могу разазнати остаци фресака из XIII вијека. Друга припрата је очигледно касније рађена. Због тога црква Светог Ђорђа (Ђурђеви ступови) личи на которске цркве Светог Луке и Свете Марије. Са друге стране рашки стил се огледа кроз високе бочне лукове испод куполе, као и доградње припрата. Црква је вјероватно настала у другој деценији XIII вијека.⁸⁴

83. Радивоје Љубинковић, *Хумско епархиско власнелинство и црква св. Пејтра у Бијелом Пољу*, Старинар, IX-X, Београд, 1958-59, 97; Иван Здравковић, *Резултати архиепископских истраживања на цркви св. апостола Пејтра у Бијелом Пољу*, Старине Црне Горе, I, Цетиње, 1963, 83; Јован Нешковић, *Конзерваторско-реставраторски радови на цркви св. Пејтра у Бијелом Пољу*, Старине Црне Горе, I, Цетиње, 1963, 97; Ј. Нешковић, *Стари камени иконостас цркве св. Пејтра у Бијелом Пољу*, Зборник заштите споменика културе, XIX, Београд, 1968, 85-94.

84. Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и написи*, књ. I, Београд, 1902, 5; Владимир Петковић, *Преглед црквених споменика кроз њовесницу српског народа*, Београд, 1950, 50; Александар Дероко, *Ђурђеви Ступови у Будимљу*, Гласник Скопског научног друштва, XI, Скопље, 1932, 123.

Свакако најзначајнији манастир рашког градитељства на територији данашње Митрополије Црногорско-приморске је Морача. Саборну цркву посвећену Успењу Богородице, подигао је Немањин унук, а Вуканов син Стефан 1252. године. О томе свједочи натпис уклесан на каменом надвратнику западног портала. Манастир је очигледно неколико пута поправљан и преправљан. Судећи по Троношком љетопису, поправљен је у доба краља Милутина, да би то по други пут било већ у османско доба 1574. године. Но, ово нијесу једине преправке и поправке.

Црква је једнобродна грађевина са куполом која доминира, анексима и припратом на западној страни, која је одвојена зидом од наоса. Ниске правоугаоне пјевнице подигнуте су у попречној осовини поткуполног простора. Полукружна апсида је на источној страни споља и изнутра. У продужетку су пјевнице уз источни травеј. Параклис посвећен Светом Стефану је уз сјеверну страну припрате. Прозори личе на романски стил развијен у Котору. Двојни прозор је у апсиди, а остали су једноструки. Црква у Морачи рађена је по узору на Жичу, нарочито у смислу олтарског простора.⁸⁵ Претпоставља се да је у рашком стилу била сазидана и црква Светог Петра у Богдашићима у Боки. Судећи по натпису, цркву је сазидао зетски епископ Неофит 1269. године. Међутим, каснијим преправкама и доградњама рашка изворност је готово потпуно нарушена.⁸⁶

Пропаст српског царства у доба посљедњег Немањића Уроша IV довешће до преиспитивања црквеног градитељства и архитектуре широм српских земаља, па и у Зети, у смислу одударања од рашког стила. Од тада, па готово вијек и по, разни обласни господари раде црквене грађевине различитих карактеристика, поводећи се за бројним утицајима, а и материјалним приликама, које са османским освајањима постају све скромније. Од времена државног хаоса за Уроша IV, па у наредних пола вијека, неколико репрезентативних феудалних породица и појединаца: Мрњавчевићи, Бранковићи, кнез Лазар (са супругом Милицом и сином деспотом Стефаном), укључујући ту и Балшиће, оствариће низ особених црквених стилова, који се опет уклапају у општи клише. Вријеме XV вијека, опет укључује Балшиће, Косаче, и коначно Црнојевиће.

Може се слободно рећи, да је ово био светогорски стил са свим својим варијацијама. Он је подразумијевао цркве триконхозног пла-

85. Љубомир Стојановић, *Сџари српски записи и напџиси*, књ. I, Београд, 1902, бр. 17, 7; Владимир Петковић, *Прељед црквених сџоменика кроз џовесницу српској народа*, Београд, 1950, 195.

86. Љубомир Стојановић, *Сџари српски записи и напџиси*, књ. I, Београд, 1902, бр. 17, 23; В. Петковић, Нав. дј., 32.

на, са једном или три олтарске апсиде, бочним полукружним пјевницама, најчешће једном припратом, а чак и до пет кубета. У Зети се цркве граде од правилно тесаног или притесаног камена, са облицима сводова, лукова, звоника и прозора преузетим од савремене романике. Очигледан утицај на градитељство српских земаља постнемањихког периода одиграли су светогорски монаси, који се појављују по њима. Практично један од посљедњих свесрпских државних сабора одржаваних 1374/75. године у Пећи и Призрену, бавио се и насељавањем светогорских монаха. У наредном периоду се из низа фрагмената у изворима, може препознати значајан утицај ових монаха на духовни живот и политику феудалних породица постнемањихког периода, па и оног у Зети. Примјери старца Никола Јерусалимца у вези са Јеленом Балшић, те старца Макарија, који се помиње прије 1378. године у Богородичином манастиру на Старчевој Горици на Скадарском језеру, само су неки од многих.

Утицај светогорског градитељства и стила, не може се само пратити кроз изградњу цркава. Очигледан утицај тог стила, види се и по остацима куле-пирга на острвцу Топаони на Скадарском језеру. Овај пирг је штитио прилаз другим острвима у дубини језера, на којима је у вријеме од пропасти српског царства па у наредном периоду живјело доста бројно становништво. Радило се о монашкој насеобини, коју су по свој прилици штитила свјетовна лица, нека врста посаде у виду можда и локалних становника. Није искључено да су посаду чинили и сами монаси. Зидови су дебели око два метра, рађени од ломљеног камена. Свака страна пирга дуга је по дванаест метара.

Да не може бити говора о грађевини одбрамбеног стила какве су у то вријеме постојале у приморју, Зети и Србији, свједочи низ детаља. Пиластри искачу из зидова читав метар, а распоређени су на сваком углу и средини сваке стране пирга. Овдје се види потпуно копирање стила пиргова-кула око манастира на Светој Гори или у светогорским лукама: Хиландару, Ватопеду, Лаври, Пантократору итд.⁸⁷

Број зетских цркава и манастира овога доба заправо се не може ни утврдити. Два документа везана за Црнојевиће не набрајају њихов број, нити карактеристике. Године 1444. Којчин Црнојевић је у писму млетачком Вијећу навео да су посједи манастира на је-

87. Šime Ljubić, *Listine i odnošaji između južnoga Slovenstva i Mletačke Republike*, V, Zagreb, 1875, 7; Василије Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци, 1920, 148; Ђурђе Бошковић, *Извештај и крајике белешке са путовања*, Старинар, III серија, књ. IV, Београд, 1931, 159.

зеру одузети. Молио је Млечане да се они врате, јер су их подизали његови стари и друга зетска господа, која се у њима сахрањивала. У истом смислу је и обраћање Стефанице Црнојевића од 1460. године, који наводи четири манастира у језеру, али не наводи која. Он тврди да су им права и посједе обезбједила стара и прошла господа која их је подигла.⁸⁸

Цркве (манастири) на Скадарском језеру, подигнути на већим острвима, или мањим острвцима, махом идентификованим као горице, са правом се сликовито називају „зетском Светом Гором.“ Већином су подигнути у епохи Балшића. Најстарији је Богородичин манастир (Старчева горица) на острвцу Старчево. Претпоставља се да је изграђен између 1376. и 1378. године. Међу историчарима постоје спорења ко је ктитор манастира, да ли Ђурађ Балшић, или Ђурађ II Страцимировић-Балшић? Запажа се идентичност градње тзв. триконхозног стила са Раваницом и Лазарицом у Србији. То се опет доводи у везу са последњим значајнијим црквено-властеоским сабором српских земаља, одржаним под покровитељством и личним присуством кнеза Лазара и Ђурађа II Страцимировића-Балшића. Историчари такође сматрају да је подигнут заслугом старца Макарија, те се стога убрзо и прозвао Старчево, или Старчева горица. Овај манастир је убрзо постао значајан преписивачки центар, и поштован чак и до XVI вијека. Стога није зачуђујуће да је у њему личној жељи сахрањен и познати венецијански штампар војвода Божидар Вуковић-Подгоричанин, чији су посмртни остаци пренешени на Старчево, и сахрањени у јужној бочној капели.⁸⁹

Старчева горица је од свих триконхозних грађевина на Скадарском језеру најједноставније архитектонски ријешена. Она је једнобродна, са три полукружне апсиде, тј. двије на бочним странама, и једној источној која има ширину брода. Хоризонталне камене греде су на прозорима на бочним зидовима, кубету и главним вратима. Прозори апсида су полукружни. Очигледно је да се елементи готског стила могу само примијетити у тјеменом прелому подужног свода. Црква је грађена од фино тесаних камених квадера

88. Šime Ljubić, *Listine i odnošaji između južnoga Slovenstva i Mletačke Republike*, IX, Zagreb, 1890, 203-204; Š. Ljubić, *Listine i odnošaji južnoga Slovenstva i Mletačke Republike*, X, Zagreb, 1891, 154; Иларион Руварац, *Камичци-прилошци за групи Зејтски дом*, Просвјета, св. II, Цетиње, 1894, 422.

89. Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и напписи*, књ. IV, бр. 6071, Београд, 1923; Иларион Руварац, *Камичци-прилошци за групи Зејтски дом*, Просвјета, св. II, Цетиње, 1894, 478; Јорјо Тадић, *Тесџаменџи Божидара Вуковића, српској шџџамџара XVI века*, Зборник Филозофског факултета VII-1, Споменика Виктора Новака, Београд, 1963, 337-359.

сложених у хоризонталне редове. Начин њиховог зидања открива мајсторе под западним утицајем, вјероватно са приморја.

Иако је црква релативно малих димензија, тј. изнутра је широка свега 3,5 м, а дугачка са апсидом 6,5 м, па чак нема ни посебан простор за ђаконикон, у њој се запажа низ практичних, па чак могло би се рећи и врло симпатичних архитектонских рјешења кориштења простора. Постоји читав низ малих ниша полукружно завршених, које су служиле за држање црквених књига и ствари. У дну апсиде, испод прозора је изидано епископско сједиште, које је било одлика најчешће катедралних цркава. Зато постоје индикације да је баш на Старчевој горици једно вријеме било и сједиште Зетске Митрополије. Уопште по овом питању, могло би се рећи да у изворном смислу изучавања, не постоје подаци о лоцирању митрополитског сједишта по напуштању Превлаке Светог Архангела Михаила, и новог лоцирања у Пречистој Крајинској, па онда опет кратко послје напуштања Будве до Врањине, у првој половини XV вијека.

Наведене одлике цркве представљају прву фазу градње. Очигледно је да је недуго послје ове фазе, дограђена и још једна. Подигнута је правоугаона припрата. Крај ње су двије бочне једнобродне капеле са полукружним апсидама. У јужној већој је гроб Божицара Вуковића-Подгоричанина. Дозиђивање капела је праћење праксе рашког стила, који се практикује још од XII вијека. Неспорно, Старчева горица представљала је манастирски комплекс. Неколико грађевина у рушевинама о томе свједоче. Западно од цркве била је четвороугаона грађевина на спрат. Око комплекса је опет био високи и дебели зид правоугаоног облика. Свечани главни улаз је био полукружног облика и водио је од пристаништа у малој ували острва до улаза у двориште комплекса.

Иако триконхозног карактера, црква на Старчевој горици ипак одудара неким својим елементима од ондашњег моравског и светогорског стила практикованог у Србији. То се првенствено односи на конструкцију кубета. Постоље куполе није четвртасто, и она није подупрta пиластрима који израстају из бочних зидова. Зидови споља нијесу оживљени плитким пиластрима или прислоњеним колонетама, декоративном пластиком и издубљеним нишама. Тамбур нема осам до дванаест прозора. Иако је по димензијама црква мала, она ипак има монументалан карактер и пропорционална је.⁹⁰

90. Милоје Васић, *Жича и Лазарица*, Београд, 1928, 150-152; Ђурђе Бошковић, *Извештај и крајње белешке са путовања*, Старинар, III серија, књ. IV, Београд, 1931, 159-161; Владимир Петковић, *Преглед црквених споменика кроз њивесницу српског народа*, Београд, 1950, 44-45; Павле Мијовић, *Старчева Горица*, Енциклопедија ликовних умјетности, 4, Загреб, 1966, 306.

Недалеко од Старчеве горице је црква Светог Ђорђа на малом острву Горици, познатом и као Бешка или Брезавица. Иако нема ктиторског натписа озбиљне су индикације да је њен ктитор Ђурађ II Страцимировић-Балшић, или његова жена Јелена, кћер кнеза Лазара Хребелановића. На ово упућује најприје назив цркве, који је истовјетан са именом поменутог Балшића. Друга чињеница је та, да је деценијама касније, послије смрти свога другог мужа Сандаља Хранића, Јелена поред ове цркве (манастира) направила себи надгробну цркву. Предузела је и њену значајну оправку. Она је у свом тестаменту навела: „...и цркве светаго Георгија у Горице дадох олово, купив за 60 дукат, да се покрије црква, и оште да им се да за мајсторе 30 дукат.“ Цркви је поклонила сасуде и књиге, и регулисала овим тестаментом њене својинске односе са њом. Пошто је у тестаменту назива новом, очигледно је да је црква већ била значајно руинирана. Евидентно је да је изворна црква саграђена у посљедње двије деценије XIV вијека.⁹¹

Бешка је нешто ближа моравском стилу од Старчеве горице. Њено кубе почива на истуреним пиластрима, а припрата је изграђена у исто вријеме кад и црква. Разлика је са друге стране у сувише истуреним пиластрима. Кубе се ослања на сјеверној и јужној страни на полукалите бочних апсида. Припрата је сведена великим ребрастим сводом, и готског је стила. Свод је дугачак и полази из зидова. У њима нема као у моравском стилу прислоњених лукова. Црква слиједи праксу осталих цркава на језеру, јер је њен тамбур и споља и изнутра округао. Он излази из кровова помоћу доста закржљалог квадратног постоља. Овај детаљ је идентичан са архитектуром српског градитељства ван Зете. На зидовима цркве и кубета, врата и прозори су доста широки и правоугаони, и благо су лучно завршени.

Црква је дугачка и доста ниска. Фасада је зидана пажљиво, и изнад ње се диже високи и масивни звоник у стилу преслице. Њен остали дио састављен је од притесаног камена, доста неправилно сложеног. Неспорно је да је градитељски начин цркве западњачког стила, што се види из начина зидања и конструкцији ребрастог свода, што упућује на велики утицај готике.

Утицај Старчеве горице је јасан, и он се види по облику кубета и облику отвора. Уз цркву, на 50-ак м удаљености постојала је четвороугаона грађевина на спрат, и била је висока око пет мета-

91. Љубомир Стојановић, *Старе српске цркве и писма*, књ. I, Београд, 1929, 395-396.

ра. Претпоставља се да је настала нешто касније, и да је била ма-настирски конак.⁹²

Предмет научног изучавања са класично историјске, архитектонске и грађевинске свере свакако заслужује и манастирски комплекс Пречисте Крајинске. Историјско лоцирање дубље у прошлост може се извести једино из Барског родослова, у вези приче о Владимиру и Косари, тј. Косариној активности око преношења Владимирових посмртних остатака из Македоније, сахрани на том мјесту, и њеног замонашења. Из ове приче међутим не добијају се никакве друге информације о карактеристикама манастира. Тако се одређењу подаци могу добити тек од почетка XV вијека. Пропашћу српског царства, и потпадањем манастира Светог Архангела на Превлаци под територијалну ингеренцију Млечана и уже Которана, столица зетских митрополита несумњиво се сели у Пречисту Крајинску.

Године 1417, Балша III поклатио је солила Пречистој Крајинској, и у оквиру тога документа наводи се „господин митрополит зетски Арсеније са свим збором и клиром Пречисте Крајинске.“ Анализирајући овај документ, дало би се наслутити да је он био ктитор обнове овог манастира, те да је свакако на том мјесту постојао манастир, а Балша III је иначе почео владавину 1403. године. Главна манастирска црква у Пречистој Крајинској посвећена је Успењу Богородице. На основу малих откопавања која је предузео Ђорђе Бошковић 1930. године, види се да је црква имала основицу сличну цркви Светог Ђорђа под Горицом у Подгорици. Но, Пречиста Крајинска је умногоме већа.

Олтарски травеј је нешто дубљи од западног травеја. По томе се црква разликовала од других на Скадарском језеру. Пројектанту цркве је очигледно било стало да добије на простору, да би могао смјестити што више вјерника и монаха на молитви, те није изграђен зид између припрате и цркве. Између њих су само два пиластра и разапети лук. Са стране бочних апсида била је купола, подупрта са четири лука над четири пиластра. Тако је купола врло слична карактеристикама моравске школе. Конструктивно гледано, слична је цркви на Морачнику.

Од црква моравског стила, црква на Пречистој Крајинској се разликује, што је имала спољњу припрату са западне стране, у облику неправилног правоугаоника, димензија 14,5 x 7 м. Ради се о врло занимљивој грађевини. Имала је чак дозидану кулу-звоник на сјеверозападном дијелу. Била је спратна са двосливним кровом, и

92. Милоје Васић, *Жича и Лазарица, Београд*, 1928, 154; Ђ. Бошковић, Нав. дј., 162; В. Петковић, Нав. дј., 24; Vojislav Đurić, *Beška* (Brezavica), *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knj. I, Zagreb, 1959, 357.

дрвеним таваном. Вјероватно је ова просторија служила за састанке свештенства и монаштва, црквене саборе и сл. Грађевина има и тзв. катихумену, или мјесто за сједење вишег свештенства или евентуално феудалаца приликом литургије. Могла је бити и посебна просторија за преписиваче књига, сликаре икона и сл.

Кула-звоник је била на пет спратова, спратираних дрвеним гредама, обложеним даскама, и повезаних дрвеним степеништем. Четврти спрат имао је малу капелу, са полуобличастим сводом и једном апсидом. Посљедњи спрат имао је мању лођу, у којој су била смјештена звона. Лођа је имала и два прозора, на источној и западној страни. Елементи готике могу се наћи у овој грађевини само на благо оживљеним луковима над отворима лође. Врло занимљиви манастирски комплекс Пречисте Крајинске сабрао је у себи низ карактеристика, углавном српског градитељства. Има светогорску основу цркве, како је већ назначено, распрострањену у већини цркава на Скадарском језеру, и карактеристичну за готово вијек по пропасти српског царства. Притесани камени квадри, од којих је црква саграђена, и лукови на отворима лође на кули-звонику, упућују на утицај готике. Коначно, припрата и кула-звоник одају типичан утицај рашког стила катедралности.⁹³

По димензијама је на Скадарском језеру најмања црква на острву Морачнику, и изнутра је дугачка око шест метара. Такође се помиње 1417. године, у повељи Балше III, када јој он дарује гувна од солила. Црква представља практично сажетак свих градитељских искустава црква на Скадарском језеру. Она је по датуму градње најмлађа од свих, и лоцира се на период после 1400. године, а постоје оправдане индикације да јој је ктитор управо Балша III. Црква је триконхозна, и са једнаким олтарским и западним травејем, те ниским апсидама. Код цркве на Морачнику јавља се идентичност округлог кубета које израста из округлог постоља као и на Старчеву, са четири правоугаона прозора. Карактеристични су вијенци од закошених плоча, који су такође присутни и на Старчеву.

На свакој апсиди је по један прозор, а на тамбуру четири. Они су правоугаони и са каменим гредама. Само западни портал има полу-

93. Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књ. II, Београд, 1892, 82-88; Иларион Руварац, *Владике зетске и црногорске*, Просвјета, св. I, Цетиње, 1892, 16-22; Thomas Ippen, *Stare crkvene ruševine u Albaniji, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, sv. XII, Sarajevo, 1900, 92-94; Милојко Веселиновић, *Српске калуђерице*, Глас СКА, Београд, 1909, 169-170; Александар Дероко, *У Бодиновој ђресџоници, Сџаринар*, III серија, књ. V, Београд, 1930, 145-146; Ђурђе Бошковић, *Боџородица Крајинска*, Енциклопедија Југославије, књ. I, Загреб, 1955, 636; Vojislav Đurić, *Bogorodica Krajinska*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. 1, Zagreb, 1959, 418.

кружну линету. Уз ђаконикон и проскомодију су такође нише на бочним зидовима правоугаоног облика. Правоугаона припрата је на западној страни цркве, и нешто је шира од цркве. Уз јужну страну припрате је била мала капела са полукружном апсидом и двије нише за проскомидију и ђаконикон. У непосредној близини цркве на јужном правцу, налазиле су се и три грађевине. Једна од њих је вјероватно служила за смјештај калуђера, и могла је бити на један спрат. Поред ње је била висока четвртаста кула, попут неке врсте утврђења, које је могло служити и за смјештај калуђера. Као и у Пречистој Крајинској, њен други спрат могао је бити капела. Грађевина уз западни дио цркве, уопште и шира и дужа од цркве, неправилно издуженог облика, могла је бити манастирска трпезарија, или објекат за сабор свештенства и монаштва. Уопште грађевине манастирског комплекса на Морачнику, изведене су од неправилно тесаних камених квадера, сложених углавном водоравно, и не нарочито идеално поређаних.⁹⁴

За разлику од цркава на Скадарском језеру, Балшићи су били ктитори и цркава са типично рашким стилем. Репрезентативни облик овог градитељства у ктиторству Балше III 1413. године је манастирска црква Светог Николе у Прасквици у Паштровићима изнад Светог Стефана. Отежавајућу околност за изучавање ове цркве чини чињеница да је сачуван само њен мањи дио, јер су је почетком XIX вијека порушили Французи. Средином истог вијека саграђена је нова. Без обзира на то, на основу фрагмената, може се реконструисати изглед ове цркве.

Сјеверни зид цркве је остао очуван у висини 3-4 метра. Дужина цркве била је заједно са припратом и апсидом двадесетак метара. Изграђена је од тесаног камена, и имала је контра положај у односу на главни дио храма (трансепт), као и прислоњене лукове. Оваква стилизација употријебљена је први пут за изградњу Жиче, а редовно је касније употребљавана у другим немањићким храмовима. Ниски трансепти употребљавани су за пјевнице.⁹⁵ Очигледно је да је са Прасквицом праћен утицај неких немањићких цркава у Боки, која у доба Балшића није у већини ни улазила у састав њихових по-

94. Милоје Васић, *Жича и Лазарица*, Београд, 1928, 151-152; Ђ. Бошковић, Нав. дј., 162-165; В. Петковић, Нав. дј., 39-40; Vojislav Korać, *Moračnik*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. 3, Zagreb, 1964, 492.

95. Петар Шеровић, *Повеља о оснивању манастира Свештої Николе у Прасквици*, Историски часопис, књ. V, Београд, 1955, 323-333; Петар Шеровић, *Манастир Прасквица*, Глас Боке, бр. 142-148, Котор, 1935; Младен Црногорчевић, *Манастири њашићровски у Боци Кошторској*, Старице, књ. XII, Београд, 1895, 76-78; Иван Божић, *Средњовековни Пашићровићи*, Историски часопис, књ. IX-X, Београд, 1959, 182-183; Pavle Mijović, *Praskvica*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. 4, Zagreb, 1966, 16.

сједа. Немањићке задужбине у Боки у већини случајева нијесу очуване. На основу неких очуваних фрагмената, јасно се види њихов утицај на Прасквицу. Црква Светог Петра у Богдашићима у Боки, је припадала типично немањићком рашком стилу, и грађена је у доба зетског епископа Неофита.⁹⁶

Један дио територије Митрополије Црногорско-приморске захватили су посједи Косача. У близини Острога код Даниловграда, на вису између села Граца и Бријеста, постоје остаци цркве. У близини овога локалитета био је град Острог. Ово је била територија херцега Стефана средином XV вијека.⁹⁷ Уопште вријеме Косача донијело је повратак класичној рашкој школи градитељства, мада у објектима чији су они ктитори, има и елемената романике. Повратрак рашком стилу могао би се тумачити изузетном блискошћу херцега Стефана са деспотом Ђурђем Бранковићем, и поштовањем према ктиторском моделу кнеза Лазара.

Из времена херцега Стефана је црква Светог Луке, у засеоку Смоковцу изнад Рисна у Боки. Она је рађена по моделу цркве Светог Георгија у околини Горажда, која се сматра најрепрезентативнијим примјером ктиторства херцега Стефана и уопште Косача. Подигнута је 1454. године. Рашки план цркве Светог Луке, комбинован је са подужим готичким сводом. Црква је дуга око осам метара, а широка око 4,5. Има полукружну апсиду, мало ужу од основне конструкције, и ниске пјевнице. Изграђена је од притесаног камена, и има три полукружно завршена прозора, тј. један на апсиди, и два на пјевницама.⁹⁸

Престоница херцега Стефана била је на саставцима Пиве и Таре. На овом локалитету постоје двије цркве. На десној обали Пиве је црква посвећена Светом Стефану, па је по томе и предио добио име-Шћепан Поље. Ту се налазила црква зидана од притесаних каменних квадера, дугачка око 25 метара укључно са припратом. Основа је неспорно рашког стила. Црква је једнобродна, има плитке правоугаоне бочне пјевнице, и на истоку се завршава полукружним апсидом. Припрата је одвојена од наоса зидом на западу.

96. Ђурђе Бошковић, *Две бокелске цркве*, Гласник Народног универзитета Бок Которске, св. VI-VII, Котор, 1940, 33-37; Иван Божић, *Богдашићи у средњем веку*, Историски часопис, књ. VII, Београд, 1957, 117-119.

97. Максим Шобајић, *Стишине у Зетини*, Београд, 1892, 9; Михаило Динић, *Земље Херцега Светога Саве*, Глас СКА, књ. CLXXXII, Београд, 1940, 178-179.

98. Александар Дероко, *Неколико црквица приморскога штића*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIV, Скопље, 1934, 214; Владимир Петковић, *Преглед црквених сјоменика кроз њовесницу српског народа*, Београд, 1950, 302.

Много боље је сачувана црква на вису изнад Шћепан Поља, под градом Соколом. Споља је дугачка шеснаест метара. Ширина западног зида је девет, источног седам, а висина једанаест метара. Црква је једнобродна, и постепено се сужава према западу, практично на исти начин као и Милешева. Има једно кубе и апсиду. У три је цјелине. Споља је тространа, а изнутра полукружна апсида са широким олтарским простором. Ниша за ђаконикон је на југу четвртаста, а за проскомодију на истоку полукружна. Изнад средишњег дијела олтара је подужи шиљати свод готичког стила. Озидана је каменим квадерима средње величине. Љепши начин зидања већим тесаницима присутан је на угловима цркве, и у доњим дјеловима апсиде и западног травеја. Храм у глобалу споља не личи на немањихке цркве, али је унутрашњим распоредом типично такав. Са сјеверне стране приздана је уска капела са полукружном апсидом.⁹⁹

Географски релативно близу, налазила се и црква у селу Пошћењу у Дробњаку код касније вароши Шавника. Велику сличност њене архитектонске основе са црквом под Соколом уочио је П. А. Ровински. Отежавајућу околност за Ровинског чинила је чињеница да је црква била у рушевинама. Ровински је временски лоцирао на период Косача, а посебно херцега Стефана. Неспорно, за Косаче се може везати и црква Успења Богородице у манастиру Савини код Херцег Новог. То је сасвим разумљиво, с обзиром на историјат Новог.

То је једнобродна грађевина са полукружном апсидом. Споља је дугачка преко десет метара, а широка и висока по шест. Уобичајено за период Косача, као и светогорски стил карактеристичан за грађевине Балшића на Скадарском језеру, свод је у готском стилу, преломљен на тјемену, а лук почива на пиластрима. Као уосталом и све наведене грађевине, само је свод готичког стила. Црква је касније у XIX вијеку значајно дограђена. Иако међу истраживачима има одређених противрјечности у датовању цркве, које иду у широком распону од 1030. године (легендарни податак), па све до XVII вијека када се први пут помиње Савина, евидентно је да је црква од XVI вијека манастир, а лако је могуће још од времена Косача.¹⁰⁰

99. Светозар Томић, *Пива и Пивљани*, Насеља и порекло становништва, књ. 31, Београд, 1949, 419-420; Мирко Ковачевић, *Црква под средњовековним градом Соколом*, Старице, нова серија, књ. XVIII, Београд, 1967, 221-224.

100. *Шематизам епархије бококошорско-дубровачке*, Задар, 1876, 13-14; *Шематизам епархије бококошорско-дубровачке*, Задар, 1877, 6; Младен Црногорчевић, *Манастир Савина у Боки Кошорској*, Весник Српске цркве, бр. XII, Београд, 1901, 352-353; Pavle Mijović, *Savina, Enciklopedija likovnih umjetnosti*, књ. 4, Zagreb, 1966, 175.

Углавном истом типу храма, припада и црква Светог Саве. Она је смјештена стотинак метара на узвишењу близу манастира Савине. Има већи број ниша за смјештај књига и утвари од успењске цркве, и нема бочних пиластара и ојачавајућег лука као успењска. Озидана је од притесаног камена, а свод јој је израженији у смислу готике од успењског. Из друге половине XV вијека, тј. из периода Косача, је и црква Светог Андрије у оближњем Селу Кутима. Облик ове цркве је практично идентичан као и цркве Светог Саве. Димензије су нешто краће, тј. 6,6 м (са апсидом) x 4,10. Има подужи преломљен свод у готском стилу. Дограђена је у XIX вијеку.

Најочигледнији утицај рашког стила код Косача огледа се у цркви Светог Срђа и Вакха код гробља у селу Поди код Херцег Новог. Свод је комбинација романичког и готичког стила. Поткровље цркве и кубе имају подударност са цетињским манастиром из 1485. године. Црква је једнобродна са једном полукружном апсидом, бачвастим сводом, високим трансептом и куполом. Трансепт цркве има висину готово равну броду, и то је детаљ који се једино може наћи у манастиру Бањска краља Милутина. Простор за пјевнице је доста дубок због дубине пиластра. Занимљиво је да се јавља истовјетност исклесаног крста у линети портала, као и у цетињском манастиру. Тај детаљ не може се срести ни код једног другог храма, сем код ова два. Црква у Подима се везује директно за херцега Стефана. И у овом случају међу истраживачима постоје опречности о њеном временском датирању, које се крећу од IX вијека на даље.¹⁰¹

Епоха Црнојевића донијела је на територији данашње Митрополије Црногорско-приморске најскромније градитељство и архитектуру. Иако је период Црнојевића један релативно дуг период, практично ништа мањи од Балшића или Косача, Црнојевићи су ипак у односу на неведене били инфериорна феудална династија. Располагали су у односу на двије поменуте феудалне династије и знатно мањим простором, некада чак и минорним. У већини, практично све до позног периода Стефанице, а затим и Ивана Црнојевића, они су били само јуниори у односу на Стефана Лазаревића,

101. *Шематизам епархије бококошторско-дубровачке*, Задар, 1876, 33; Црква св. Срђа и Вакха на Подима, *Шематизам епархије бококошторско-дубровачке*, Задар, 1892, 38-40; Младен Црногорчевић, *Белешке и њодајци*, Шематизам православне епархије бококошторске, дубровачке и спичанске, Дубровник, 1894, 41; Ђорђе Стратимировић, *О прошлости и неимарству Боке Кошторске*, Споменик СКА, књ. XXVIII, Београд, 1895, 25-27; Владимир Петковић, *Прељед црквених сјоменика кроз њовесницу српскога народа*, Београд, 1950, 295.

Ђурађа Бранковића и Млечане. Нашавши се у жрвњу између неведених, и њихових интереса у Зети, а касније и Косача, Турака и Млечана, они су се батргали за опстанак, често мијењајући сениоре. Тек се од позне владавине Стефанице Црнојевића, а затим и Ивана, могу препознати контуре неке њихове озбиљније спољње политике, и покушаја стварања државног идентитета.

Мала територија, скромни феудални потенцијал, и стални ратови са својим противницима, укључујући ту на крају и Турке, учинили су, како је већ назначено, да су ктиторске могућности и остварења Црнојевића били доста скромни. Њихове престонице су такође на високим забитим мјестима, географски изолованим и неповезаним, попут Жабљака на Скадарском језеру, Ђурђевца над Будвом, Сокола над зетском равницом, и Обода над каснијом Ријеком. Чак и посљедња престоница Цетиње, тј. цетињско поље, изабрана је више из нужде, географски изолована, да би се било безбједно од Османлија.

На бријегу Кому наспрам Жабљака је манастир Успења Богородице, задужбина Ђурђа и Љеша Црнојевића, војвода Стефана Лазаревића. О овом манастиру је већ било ријечи у једном од претходних поглавља. Ради се о малој једнобродној цркви. Дужина јој је заједно са апсидом око осам метара, а ширина око 4,5. Овакви габарити цркве указују да је у њу могла стати само мања манастирска братија. Присутна су три травеја, која образују по два пиластра на подужим сводовима. Свод има елемената готике, доста је плитак и неправилно изидан. У срењем травеју су биле пјевнице, а у зиду издубљене полукружне нише за остављање књига.

Касније је пробијен прозор на јужној ниши, чиме је она оштећена. У сјевероисточном дијелу цркве назидана је мала трпеза за проскомидију. Мали правоугаони отвор на зиду изнад полукалоте апсиде је оригиналан. Велики прозор на апсиди је касније пробијен. Оригинални прозор, са луком и каменим оквирима, постављен на јужном зиду западног травеја је касније зазидан, вјероватно у XVI вијеку, ради новог живописања цркве. Иначе црква је зидана од ситних квадера туфа, сложених у водоравне редове. Претпоставља се да је средином XV вијека, уз сјеверни зид цркве дозидана мала капела са апсидом. Истом времену дозиђивања припада на јужном дијелу цркве правоугаона просторија без апсиде. Југозападно од цркве било је неколико правоугаоних просторија, чији су зидови досезали и до десет метара, што је потврда бар једног спрата у њиховој конструкцији. Вјероватно су то били манастирски конаци, трпезарије и мјеста за окупљање монаштва. Читав комплекс био је оивичен зидом. Комски манастирски комплекс је вјероват-

но напуштен приликом освајања Жабљака 1478. године од стране Турака.¹⁰²

Како је већ назначено, једна од првих престоница Црнојевића био је Ђурђевац. Налазио се високо у ловћенским странама према Будви. Први пут се помиње 1426. године као Стипаница, вјероватно по своме господару Стефаници, сину Ђурђа Црнојевића. Међутим, већ од 1426. године, помиње се у млетачко-српском спору под именом Ђурђевац, опет вјероватно по Стефаничином оцу Ђурђу. Град је био предмет спора и срушен је 1435. или 1436. године. Из тога произилази да је цркву код Ђурђевца подигао Стефаница Црнојевић, и да је она остала послужења града-утврђења.

Ова црква је мања од комске, али и љепша. Са апсидом је дуга 5,5 м, а широка око 3,5. Једнобродна је и има малу апсиду. Доста велики тесаници од којих је изграђена, поређани су углавном у праве редове. Са западне стране имала је један улаз, равно завршен споља, и са пригњеченим луком изнутра. Полукружна ниша била је над улазом. На јужном зиду и апсиди су уски правоугаони прозори, који су шири у другим дјеловима цркве. Свод је био полуобличаст. Доњи дио апсиде попуњен зидом служио је за часну трпезу, пошто је црква малих димензија. На сјеверном дијелу олтара је била издубљена правоугаона ниша за проскомидију.¹⁰³

У селу Штитарима између Подгорице и Цетиња, такође је била једна од престоница Црнојевића, тј. Стефанице Црнојевића. Као власништво Стефанице Црнојевића град-тврђава Соко помиње се 1453. године. У односу на Ђурђевац је већи. Ђурђевац је заправо био град према Млечанима, а Соко према Османлијама које су све интензивније нападале на Зету. И црква у Соколу је већа у односу на ону у Ђурђевцу, мада је слабије очувана. Заједно са апсидом била је дуга око осам метара, а широка око 4, 5. У односу на ђурђевачку цркву скромнијих је архитектонских карактеристика. Грађена је ситним притесаним каменом и неправилно сложеним.

102. Ђурђе Бошковић, *Извештај и крајње белешке са путовања*, Старице, III серија, књ. IV, Београд, 1931, 159; Андрија Јовићевић, *Manastir Kom*, Зетски гласник, год V, бр. 73, Цетиње, 30. септембар 1933, 4; Vojislav Đurić, *Vogorodica na Komu*, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, књ. 1, Загреб, 1959, 419.

103. Šime Ljubić, *Listine*, IX, 7-14, 80-81; Младен Црногорчевић, *Цркве и манастири у околини будванској*, Шематизам православно епархије бококоторске, дубровачке и спичанске, Дубровник, 1901, 60-61; Младен Црногорчевић, *Ђурђевац* (Црква Св. Георгија у Поборима), Шематизам православно епархије бококоторске, дубровачке и спичанске, Дубровник, 1901, 39-41; Мирослав Лукетић, *Ђурђевац-средњовјековно утврђење Црнојевића*, Старице Црне Горе, књ. III-IV, Цетиње, 1965-66, 203-207.

Свод је био прилично дуг, и ојачан луковима. Лукови су се ослањали на два пара пиластра. У средини цркве су два гроба која нијесу идентификована.¹⁰⁴

Времену Стефанице Црнојевића припада и црква на острву Горици (Бешки) у Скадарском језеру. Иако није задужбина Црнојевића, она се убраја у њихов период. Ради се заправо о ктиторству Јелене Балшић, иако се она под таквим презименом може идентификовати само дијелом свога живота. На надвратнику западног портала стоји натпис: „Сазда се храм пресвете Богородице с трудом и откупом благочестиве госпође Јеле, шћери светопочившег кнеза Лазара и жени господина Ђурђа Страцимировића, у лето 6948“. Ради се збројано са византијског рачунања времена о 1439. години.

Недуго потом Јелена Балшић је саставила тестамент у Горичанима 1442. године са даровницама цркви. Она је тако овој цркви као и цркви Светог Ђорђа која је била задужбина њеног мужа, даровала посуде. Дио накита и посуђа она је оставила Стефану Вукчићу, са обавезом да га прода да се покрије Богородичина црква. Шест дуката оставила је цркви, практично на име тога што се она у њој сахрањује. Даровала је и виноградима, маслињацима и солилима у Бару. За ктиторе насљеднике Јелена је одредила такође Јелену, кћер Стефана Вукчића, и војводиног сина Владислава. По даровници-тестаменту, она их је молила да се о цркви старају и поправљају је уколико устреба.¹⁰⁵

Задужбина Јелене Балшић на Бешкој је мала једнобродна црква. Споља је укључујући једнобродну апсиду дуга дуга 6,5 метара, а широка 4, 5. Апсида је иначе полукружна. Подијељена је на два травеја са по једним бочним пиластром на зидовима. По једна ниша је уз апсиду са сваке стране за ђаконикон и проскомодију. Један прозор је на апсиди, а два на бочним зидовима источног травеја. Црква је озидана средњим добро оклесаним тесаницима, правилно позиданим у редове. Фасада на челу има звоник на преслицу са једним полукружним отвором на звоно. Испод њега узидан је медаљон са крстом. Удубљена линета је над порталом са полукружним

104. Марко Драговић, *Иван-беџов ѓрад и Јеринин ѓрад*, Глас Црногорца, год. XV, бр. 19, Цетиње, 13. мај 1886; Ђуро Шпадијер, *На Иванову ѓраду (Соколу)*, Глас Црногорца, год. XXIV, бр. 46, Цетиње, 11. новембар 1895; Андрија Јовићевић, *Ријечка нахија у Црној Гори*, Српски етнографски зборник, XV, насеља 7, Београд, 1911, 551, 557-558.

105. Љубомир Стојановић, *Сѣаре срѣске ѡвеле и ѡисма*, књ. I, Београд, 1902, бр. 400; Миодрaг Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Мелбурн, 1957, 89-102; Иван Јастребов, *Подгајци за исѡрију срѣске цркве*, Београд, 1879, 143-144.

ликовима у два нивоа. Христов монограм исклесан је над линетом у малим каменим медаљонима.

Црква има карактеристике једнобродне базилике са облицима романичких лукова. Претпоставља се да је недуго после њене изградње, са западне стране дограђена четвртаста припра, а са сјеверне и јужне стране јако уске и дугачке капеле са полукружним апсидама. Јужна капела је била отворена, а уместо зида са јужне стране имала је четири ступца, те је изгледала као тријем. Вјероватно су све ове просторије биле покривене једносливним дрвеним крововима и могле су служити за сахрањивање.¹⁰⁶

Читав сет малих једнобродних цркава везује се за период Црнојевића у басену Скадарског језера, областима око Бара, Спича и Мркојевића. Углавном су исте величине, имају продужени лако преломљени свод са полукружном апсидом. Изграђене су од ломљеног или притесаног камена, са правоугаоним прозорима. Питање ктитора ових цркава је неизвјесно. Могуће је да су то сеоске заједнице, локални феудалци-јуниори Црнојевића, или сами Црнојевићи у заједници са тим локалним заједницама. У ове цркве могу се убројити Текиша на Маскишу, у близини села Цкла на обали Скадарског језера уз албанску границу. Ова црква има полукалоту од основице апсиде као и црква на Кому. Под утврђеним градом Хај-нехајем, у близини Спича (данашње Сутоморе) је црква Свете Петке, која је слична габаритом задужбини Јелене Балшић на Бешки. Практично истовјетна са овом црквом је и црква Свете Петке у данашњем предграђу Бара-Шушњу, у близини Богородице Ратачке. На правцу Бара према Улцињу, заправо ближе Бару, у мјесту Добре Воде је црква Светог Николе, по облику апсиде врло је блиска црквама на Кому и Маскишу. Са готово истовјетним типом полукоталне апсиде је и црква Светог Илије на брду Радомиру изнад Вељег Села, мада нешто већих димензија.¹⁰⁷

Позно зетско црквено градитељство везује се за Ивана Црнојевића. Око 1475. године он је почео зградњу Обода изнад уског је-

106. Ђурђе Бошковић, *Извештај и крајке белешке са путовања*, Старинар, III серија, књ. IV, Београд, 1931, 161-162; Владимир Петковић, *Преглед црквених сџоменика кроз џовесницу српској народа*, Београд, 1950, 24; Vojislav Đurić, Вешка, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, књ. 1, Zagreb, 1959, 357.

107. Александар Дероко, *У Бодиновој џресџионици*, Старинар, III серија, књ. V, Београд, 1930, 144; Ђурђе Бошковић, *Извештај и крајке белешке са путовања*, Старинар, III серија, књ. IV, Београд, 1931, 167; Андрија Јовићевић, *Ријечка нахија у Црној Гори*, Српски етнографски зборник, XV, насеља 7, Београд, 1911, 555-557; Андрија Јовићевић, *Зетџа и Љешкојоље*, Насеље и порекло становништва, 23, Српски етнографски зборник, XXVIII, Београд, 1926, 372-383.

зерског залива, више познатијег као Ријека, на чијем је крају настало и насеље, врло брзо идентификовано као Ријека Црнојевића. Жабљак више није био сигуран, па се стога одлучио за премјештање престонице. На јесен 1475. године датира Иваново обраћање Дубровчанима за увоз осам хиљада комада цријепа. Највјеројатније је у оквиру овог комплекса градње саграђена и црква Светог Николе унутар зидина.

Овај комплекс је међутим страдао од Османлија крајем XVII вијека, тако да се о првобитном изгледу цркве Светог Николе може стећи утисак само на основу фрагмената. Наиме, умјесто старе цркве 1743. године подигнута је нова рашког стила. Слична је изворној цркви у Прасквици код Светог Стефана, и цркви херцега Стефана у Горажду, или Светог Луке у Смоковцу. Није утврђено шта је од старе цркве остало? Постоји могућност да је то само камена греда на надвратнику портала. Она има орнаменте сродне изворном манастиру Ивана Црнојевића на Цетињу.¹⁰⁸

О настанку цетињског манастира већ је говорено у претходном поглављу овог рада. Изворни манастир Ивана Црнојевића миниран је 1692. године од стране Млечана. Све до 1886. године године постојали су остаци овога манастира. Те године је иницијативом црногорског књаза Николе Петровића подигнута на истом мјесту црква, која је димензијама била истовјетна са Ивановом манастирском црквом. Но, неспорно је, тада су усљед подизања нове цркве уништени значајни остаци на основу којих се прецизно могао реконструисати изглед Иванове цркве.¹⁰⁹

О изгледу манастира сачуван је изворни приказ. Наиме, неколико мјесеци прије рушења, на Цетињу је боравио млетачки инжењер Ђовани Франческо Барбиери, и направио план манастира. Овај цртеж је сачуван у млетачком архиву. Црква је била велика и са три апсиде на источном зиду. Ширина свједочи да је у питању тробродна базилика. Но, Барбиери није учртао унутрашње колоне, па се то са сигурношћу не може рећи. Сјеверна, јужна и западна страна имале су тријемове са стубовима. Улаз у цркву је био на западној страни. У близини цркве на сјеверозападној страни била је једнобродна капела, са полукружном апсидом, посвећена Светом Петру. Ова архитектонска јединица имала је правоугаону припрату.¹¹⁰

108. Андрија Јовићевић, *Ријечка нахија у Црној Гори*, Српски етнографски зборник, XV, насеља 7, Београд, 1911, 529-530, 555, 557, 580.

109. Марко Драговић, *Глас Црногорца*, год. XV, бр. 19, Цетиње, 13. мај 1886.

110. Ferdinand Ongania, *Il Montenegro de relazioni dei provveditori veneti (1687-1735)*, Roma, 1896, 110-111.

Други податак о изгледу цркве може се наћи код архитектке Драгише Милутиновића. Исти је био син Симе Милутиновића-Сарајлије, а отац каснијег пуковника (ђенерала) Драгутина Милутиновића, команданта Јадранских трупа српске војске које су 1918. године у догађајима уједињења биле стациониране у Црној Гори. Милутиновић је иначе за потребе књаза Николе радио просторни план Даниловграда, несуђене престонице Црне Горе. Приликом боравка на Цетињу 1869. године он је разгледао рушевине манастирске цркве, и на основу тога сачинио цртеж који постоји у његовој заоставштини. По њему, доњи дијелови апсида били су зидани од великих блокова тесаног камена. Доњи дио зида био је у виду вијенца као нека врста банка. Рушевина је имала понеки капител, и канелиране ступце сличне античким.¹¹¹

Сликарство се до пада под османску власт на територији Црногорско-приморске Митрополије може пратити у неколико аспеката. То је најприје зидно сликарство, или фрескосликарство, иконописи, или сликање на иконама, и коначно сликарство изражено у теолошкој и теолошко књижевној литератури. С обзиром да је проблематика којом се овај рад бави црквена историја, то остали облици сликарства нијесу предмет изучавања овог поглавља. Но, са друге стране се може примјетити, да је већина ондашњег сликарства била теолошког карактера, било у домену тематике, или материјала на коме је исказано (зидови цркава и манастира, иконе за употребу, теолошки радови). Средњи вијек или феудализам, уопште су познати као велики историјски период под изразитим утицајем и доминацијом цркве, па се стога и ова проблематика тешко може проучавати и представљати изоловано од цркве. Мање или више, са њом се мора довести у везу.

Зидно сликарство, или фреске на територији Митрополије Црногорско-приморске разликују четири основна стила: раноромански, затим романски и готски, комнинско-византијски, и коначно српско-византијски. Фреске у цркви Светог Михаила на Стону, припадају ранороманском периоду. Ипак оне у себи носе утицај таласа византијске умјетности Комнина. Овај талас ширио се по Италији у XI и XII вијеку у предјелима између Отранта и Напуља, Рима и Фође. Он се даље у XIII вијеку ширио ка сјеверу на Тоскану и Ломбардију. Превазилази Италију и долази и до Француске и Каталоније у Шпанији. Одлике овога стила су јак и мрк цртеж. Јаки потези контура дају ликовима фосилан облик. Ивице носа, ушију и усана су испупчене. У истом смислу су и набори на носу, уши-

111. Павле Мијовић, *Монодија о камену*, Крушевац, 1967, 12.

ма, очима и челу. Шупљине су испуњене грундираним бојама. Ликови су редуцирани и одговарају зидном пећинском сликарству у подземним капелама бивше византијске теме у Ломбардији.¹¹²

Црква на Стону има двије основне композиције. Прва је Истјеривање из раја, а друга страшни суд. Поред ове двије композиције, као секундарне јављају се портрети, библијске сцене, хагиографске и једна историјска. Прва композиција са Адамом и Евом сликана је у апсиди. Стога она не слиједи библијску хронологију, него литургијске текстове васкршњих порука. Компликована теолошка објашњења о Христосу и његовој мајци Марији, према којима она у апсиди оличава Цркву, преображавају се у симболику Адама и Еве, који су иницијатори човјечанскога гријеха, ради чега се и жртвовао Христос. Стога је ова сцена Источнога гријеха у апсиди цркве на Стону јединствена. Она је испољена само још на једном мјесту, и то вјековима касније, када се практично окончава хришћанска умјетност 1804. год., у црквици Светог Анастасија у Сотонићима у Црмници.¹¹³

Византијско монументално сликарство јавља се у Зети и прије успостављања власти Немањића. Очигледно, мајстори су били Грци. Овај стил сликарства много брже је стизао у Зету поморским путем, него долином Вардара. Најбрже се он испољио везама са византијским посједима на југу Италије, или преко Драча. Одлике овог фрескосликарства су ритам и уравнотеженост у композицији, линеарна диференцијација облика и истанчаност палете. Првобитно, ово су биле одлике византијског дворског сликарства. Оно је доживјело комнинско-македонску ренесансу. Ширећи се даље ка југу и западу, оно је добило провинцијске форме, не толико квалитетне, али у одређеним примјерима итекако.

Репрезентативни примјер византијског монументалног сликарства у Зети је у цркви Ризе Богородице у Бијелој код Херцег Новог. Ова црква је имала елементе епископске. Доминирају три сцене: Поклоњење жртви у доњој зони, и Богородица са Христом на прсима са по два анђела. Ове двије сцене су у конхи апсиде. У ниши иза епископског пријестола је портрет епископа Данила. Компарирањем стила ових сцена, примјећује се да имају сличност са фрескосликама у неким црквама тога доба у Далмацији, што свједочи да се стил византијског монументалног сликарства распростирао и много западније.

112. Светозар Радојчић, *О сликарству у Боки Кошорској*, Споменик САНУ, СШ, Београд, 1953.

113. Радивоје Љубинковић, *Представа Првог тријера у апсидалној конхи у цркви св. Михаила код Строна*, Зборник Народног музеја, књ. IV, Београд, 221-229; Светозар Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд, 1966, 19-20.

Иако ове фреске нијесу прецизно датиране, углавном се идентификују са епископом Данилом. Његов портрет је значајно другачији. Инкарнат је у океру и без зелених сјенки. Код осталих личности портрети су окерасте само дјелимично, и то на освијетљеним мјестима и у подсликаним партијама. Подударност овог стила може се наћи у цркви Светог Николе у Прилепу, или у Нерезима. Детаљи са покривеним рукама анђела, и њиховим јако залепршаним хаљинама, одговарају истим приказима у Светој Софији у Охриду. Са друге стране, различити приступ портрета епископа Данила, одговара мозаику Torcella близу Венеције.

Датирање ових фресака више одговара почетку XIII вијека. Оне се ипак у неким детаљима разликују од македонско-комнинског стила. Заправо могле би се идентификовати као његов позни период. Цртеж је архаичан. Моделирање је помоћу окер боје, и зеленог болуса, што ове фреске чини млађим у представи. Одликује их и згуснута представа архаичности. Од македонско-комнинског стила није из Зете остао више ни један приказ фрескосликарства. Само мало очувани фрагменти, нађени у шути приликом археолошких ископавања на цркви Светог Томе у Кутима такође код Херцег Новог, припадају овом стилу фрескосликарства.¹¹⁴

Македонско-комнински стил фрескосликарства у Рашкој и Зети потпуно се губи половином XIII вијека, и добија особен стил, које се са правом може идентификовати као рашки. Овај стил се окреће мисаоном бићу човјека и његовим унутрашњим осјећајима, као и обузимањем љепоте душе и тијела. Већ студенички фрескопис одбацује македонско-комнинску монументалност, и ту монументалност испољава колоритном живописношћу, и мотивацијом људског лика у виду израженије боје. Свакако да у манастиру Морачи овај стил доживљава врхунац.

Основни услов фрескописа-простор, као и његова изражајност и допадљивост обезбјеђењем свјетлости, добили су у Морачи све услове. Црква је издигнута у висину, размакнута у ширину, и рашчлањена по краковима трансепта. Тиме су добијене велике површине на сводовима и зидовима. Отворени су прозори на спрату апсиде и припрати, чиме је добијено на свјетлости. Нажалост, приликом обнове манастира у XVI вијеку, а по истраживањима струч-

114. Ђурђе Бошковић, *Извештај о истраживању средњовековних споменика на јужном Приморју*, Споменик СКА, књ. LXXXVIII, други разред, Београд, 1935, 27-28; Миливоје Васић, *Архитектура и скулптура у Далмацији*, Београд, 1922, 75; Петар Шеровић, *Црква „Риза Богородице“ у Бијелој у Боки Кошорској*, Гласник Земаљског музеја БиХ, књ. XXXII, Сарајево, 1920, 273-294.

њака, изворне фреске су састругане или малтер потпуно обијен. Изузетак је само мали ђаконикон.

Умјесто старих фресака углавном су живописане исте теме и распореди у простору. То су литургијске у олтару, и циклуси Великих празника и Чуда Христова у наосу. Страшни суд, Јесејева лоза и Васељенски сабори су у припрати. У капели уз припрату, испод новијег живописа, параклиса Светог Стефана, примјећују се трагови старог сликарства, посвећени заштитнику ктитора. Исти случај је и у обновљеном слоју. У овом дијелу оригиналне су и фреске Богородице заштитнице (Одигитрије) са Христом и два анђела у тимпанима спољњог и унутрашњег портала.

Ђаконикон има олтарске теме и циклус пророка Илије, те се због тога сматра да му је ова просторија била посвећена као капела. На равном источном зиду ђаконикона је олтарска тема, тј. Деисис-Христос у зеленом. Богородица и Јован су са страна у посебним плавим медаљонима. Оранта изнад удубљења прозора је замишљена као да је у четврткалоти. Илијин циклус је свакако најзначајнији. Циклус потиче из два литерарна дијела. Први је старозавјетни. Њему припада само једна сцена, насликана на сјеверном зиду изнад врата у другој зони. Други дио циклуса тиче се Прве и Друге књиге о царевима. То је епизода о суши коју чине три сцене. Прва је Пророк Илија у потоку у Хорату. Друга је Пророк Илија код сарептске удовице. Трећа представља Пророка Илију како коље лажне пророке. Свакако је насимпресивнија представа Пророка Илије, који самује код потока у планини, а гавран му доноси храну. Тамо је Илија доспио гоњен од Ахава, најсвирепијег јудејског цара.¹¹⁵

Прелазни облик од морачког стила ка сопоћанском, у коме је фрескосликарство достигло врхунац, може се видјети у фрескама у Вољавцу у Бихору, у Богородичиној цркви, чији је ктитор Немања. У архитектонском смислу ова црква је једнобродна базилика без кубета. Има слијепе аркаде изнутра и контрафоре на западним угловима припрате, која је касније дозидана. Фреске представљају неколико портрета ктитора на зеленкастој залеђини. На јужном зиду је један владарев. Он је са круном и окренут је у полупрофилу према Богородици. Њој се најалост види само крајичак халљине. Други портрет је на западном зиду јужно од врата. На сјеверној страни од улаза такође је представљен ктитор, вјероватно

115. Vladimir Petković, *Freske XIII veka u manastiru Morači*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb, 1928, 31-33; Аника Сковран-Вукчевић, *Фреске XIII века у манастиру Морачи*, Зборник радова Византолошког института, књ. VI, Београд, 1958, 149-173; Светозар Радојчић, *Манастири старој српској сликарство*, Београд, 1955, 87-88, 94-96.

обновитељ цркве краљ Урош I. Поред њега је жена Јелена Анжујска и један монах. Ове фреске међутим нијесу сачуване. Већ 60-их година XX вијека биле су пред руинирањем. Стога нијесу детаљно изучене. Истраживачи чак оперишу са чињеницом, да су оне у ствари припрема, или понављање сопоћанског дјела.¹¹⁶

Ширење српске државе ка југу и истоку у доба краља Милутина, крајем XIII и првих деценија XIV вијека постепено ће донијети и нови утицај на фрескосликарство, а самим тим и у Зети. Тај византијски утицај преносиће се преко Македоније, јер у доба Милутина, све већи дио ове територије улази у састав његове државе. Посљедње деценије XIII вијека донијеле су и пропаст Латинског Царства, односно окупације територија Византије од крсташа римокатолика. У обновљеној Византији намеће се династија Палеолога за владајућу. Стога се и овај стил фрескосликарства назива „ренесанском Палеолога.“

Ренесанса Палеолога није била само утицај који је наметнут из Византије преко Македоније српској држави. Заправо фрескосликарство ондашње Србије учествовало је у уобличавању овог правца. Дакле, јавља се обострани процес. Неки од првих елемената овог стила могу се наћи већ у фрескама Мораче. Оне се тичу усложњавања садржине и продубљивања симболике. Милутиново вријеме је било вријеме непрестаних ратова и освајања, дворских сплетки и сукоба. Међутим, територијални полет донио је и материјални. Врхунац српског средњовјековног градитељства десио се управо у доба Милутина. Цркве и манастири су имали монументалан карактер, богато су украшавани и обдаривани. Готово да се може говорити о нападном расипништву у том смислу. Чак и Душаново доба, у коме је српска држава била значајно већа, ни издалека није донијело такав градитељски полет.

Дворски живот и титуларији на њему, нарочито од доласка принцезе Симониде, били су једни од најлуксузнијих у ондашњој Европи. Милутин се најпростије назначено, јавља као свјестан такмац Палеолога. Србија већ тада засјењује Византију. Она постаје Византија без Византије у југоисточној Европи. Први дио Милутинове владавине представља практично хаотично испољавање и мијешање свих дотадашњих стилова. Други дио почиње са обновом Хиландара 1301. године. Затим слиједе: Богородица Љевишка,

116. Владимир Петковић, *Прејлед црквених сѿоменика кроз ѿовесницу срѿској народа*, Београд, 1950, 33-34; Александар Дероко, *Немањина црква св. Богородице у Бисѿирици*, Гласник Скопског научног друштва, књ. V, Скопље, 1929, 305-308.

Свети Никита код Скопља, Краљева црква у Студеници, Жича, Муштуште, Старо Нагоричане, и коначно Грачаница.

Ренесанса Палеолога обухватила је и ободне крајеве Зетске Епископије, тј. цркву Светог Петра и Павла код Бијелог Поља. Задужбина хумског кнеза Мирослава подигнута је прије 1196. године на караванском путу између Зете и Рашке. Била је приморског типа и једнобродна базилика са правоугаоном апсидом. По средини брода био је попречни брод ужих димензија, изнад којег је било мање кубе. Но, у таквом стању није се дуго одржала, пошто су је 1254. године оштетили Бугари. Првобитно фрескосликарство је стога у највећој мјери оштећено. Послије тога је Урош I извршио њено обнављање. Потпуну реконструкцију црква је доживјела у Милутиново вријеме, између 1318. и 1321. године.

Остаци овог фрескосликарства представљају врхунску комбинацију монументалног српског из XIII вијека, и ренесансе Палеолога. У олтару је Богородица на пријестолу са анђелима. На зиду који дијели апсиду од наоса Благовијести сачувана је само фигура Марије. Испод ње је један ђакон у бијелој алби. Уски попречни трансепт свода условио је да се Вазнесење представи у двије цјелине, тј. на зиду изнад апсиде, и на своду средњег дијела првог травеја у олтару. Сцене Силаска у ад и Христовог Рођења су на сјеверном и јужном дијелу тог травеја. Циклус великих празника: Срећење, Преображење, и Лазарево васкрсење су у сјеверном и јужном дијелу узаног травеја. У најнижем дијелу куполе су два Христова лика, на убрису и цигли. Велика композиција Успења Богородице је на западном зиду, а Духови на сјеверном. Четири пророка су на луковима попречног брода од источног до западног травеја.¹¹⁷

Период од пропасти српског царства на територији, од Душана уздигнуте Зетске Митрополије, у смислу фрескосликарства оставио је мало трагова. Тако се о фрескосликарству из доба Балшића може сазнати врло мало. Евидентно је да су манастирске цркве на Скадарском језеру биле живописане. О томе свједоче, иако врло скромни фрагменти на зидовима. Они постоје у Пречистој Крајинској. Нешто их има на Горици и Морачнику. Најочуванији фрескописи су на Старчеву. То су представе јеванђелиста у пандантифима, као и дјелови фресака у сводовима. Из свих наведених детаља, може се видјети да су византијског стила. Ратови са Османлијама у XV вијеку, у широј околини Скадра, дефинитивно су утицали на

117. Радивоје Љубинковић, *Хумско епархијско власнелинство и црква Светог Петра у Бијелом Пољу*, Старинар, књ. IX-X, Београд, 1959, 97-124; Светозар Радојчић, *Мајстори старој српској сликарства*, Београд, 1955, 109-112.

руинирање ових фрескописа. Не треба занемарити ни утицај језерске климе, нарочито зими, када су велике влаге.

Ни дјелови тадашње Митрополије Зетске, касније Црногорске, и Црногорско-приморске, који су припадали Косачама, нијесу оставили много трагова у смислу фрескописа. Честа руинирања у ратовима, као и учестале реконструкције и доградње у приморју, значајно су утицали на ову чињеницу. Изузетак су неки детаљи у цркви Успења Богородице у Савини код Херцег Новог. Ове фреске су из XV вијека, али којег периода, тешко је утврдити? Детаљи су у источном травеју цркве и у апсиди. У доњој зони апсиде је композиција Поклоњења жртви, тј. представа еухаристије.

Композиција је врло занимљива. Шест погнутих епископа прилазе средини апсиде, у којој је часна трпеза, на којој су вино у чаши и хљеб. У рукама су им развијени свитци са текстовима молитава, које су у вези са еухаристијом, и написани су на старосрпском језику. Циклус Христовог страдања почиње изнад њих. То су: Тајна вечера, Прање ногу, и Издајство Јудино. У ове сцене је убачена сцена Причешћа апостола. Највиши дјелови свода су имали композиције: Благовијести, Рођења, Сретења, Оплакивање Христово, Мирносице на гробу, Силазак у ад и Духове. Слика Богородице „Знамења“ је била у полукалоти апсиде. Њој са сваке стране прилазе по три анђела.

Фреске у Савини имају неколико различитих карактеристика. Иконографски, оне имају византијску декорацију, али нијесу византијског стила. Увијени праменови брада и облици глава епископа, из сцене Поклоњења жртви, припадају већ прошлом моравском стилу. То потврђује и прозирност намаза свијетлих боја, њежни складови, отворено зелене сјенке, топли окери са инкарнатима. Међутим, главе и драперије светитеља, насликане су реалистичким стилем. То открива да је сликар ових фресака вјероватно био са приморја. Ту су евидентна рјешења из дубровачког сликарства средине XV вијека. Овај сликар је избјегао изобличења фигура која су евидентна код готичког натурализма. Опет он наглашава укочене очи светитеља, fine и танке прсте и издужен врат. Његоване хармоније живих боја, и племенити облици, свједоче о лирском и идеалистичком приступу рјешења. Аутора ових фресака треба тражити у кругу сљедбеника Ловра Добричевића. Сумарно гледано, иконографија савинских фресака је класично византијска, са моравским детаљима, а западњачким стилем.¹¹⁸

118. Јорјо Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII-XVI вијек*, књ. I, Београд, 1952, 79.

Фрескосликарство из доба Црнојевића је врло мало сачувано. Постоје само мањи фрагменти у рушевној цркви у Соколу, и на фасади Богородичине цркве на Горици. За било какву озбиљнију анализу, може се узимати само остатак фрескописа на Кому. Тај остатак је на западној фасади цркве. Он је испод млађег слоја из XVI вијека. Овај слој је вјероватно покривен тим старијим и изворним слојем фресака. Остала је очувана једино представа Богородице са раширеним рукама, која држи малог Христа на грудима. Ова представа је у полукалоти апсиде сјеверног параклиса. На глави Богородице је грчка капа, која је у истој боји, тј. блиједоплавој као и њена хаљина. Огрнута је тамноцрвеним мофорионом. Он је обрубљен бијелим линијама између којих су тачкасто означена зрна бисера.

У стилском смислу и техници сликања, евидентан је танак нанос боје, који слиједи византијску технику XV вијека. Освјетљења испод очију ликова су наглашена, а лица у боји блиједог окера. Лица су обла и благо осјенчена сивозеленкастом бојом. Сама провидна техника намаза боја, и свијетла обојеност, говоре о напуштању технике представљања старог типа Богородице, тј. да се ради о неком домаћем сликару из Зете. Овај стил на неки начин подсећа на стил крајње позности моравске сликарске школе. Датирање фреске несумњиво одбацује могућност прије двије трећине XV вијека. Највјероватније се ради о времену Ивана Црнојевића. То је вријеме пред пад или кад је пао Жабљак, те се није имало прилике и могућности тражити неког квалитетнијег сликара ван Зете.¹¹⁹

Једна од битних карактеристика српског сликарства, је поред фрескосликарства сликарство у минијатури и иконосликарство. Сликарство у минијатури је доста повезано са садржајем теолошких и књижевно-теолошких дјела, с обзиром да се тек у позном периоду јавља штампарска дјелатност. Једна од најрепрезентативнијих карактеристика сликарства у минијатури је Мирослављево јеванђеље. Оно настаје у предвечерје оснивања Српске Цркве, и у ободном дијелу Зетске Епископије. Писано је на бијелом и танком пергаменту, за хумског кнеза Мирослава, Немањиног брата. Димензије страница су 41,8 x 28,4. Оно има 296 минијатура, заставица и иницијала на 181 листу.

Сматра се да је највећи дио минијатура израдио Григорије „дијак“. Преведено је са грчког јеванђелистара из цариградске цркве

119. Ђурђе Бошковић, *Извештај и крајње белешке са путовања*, Старинар, III серија, књ. IV, Београд, 1931, 159; Владимир Петковић, *Прејлед црквених сџоменика кроз џовесницу српској народа*, Београд, 1950, 36.

Свете Софије на старосрпски језик зетско-хумске редакције, те је по тексту апрокс-јеванђеље. У њему је третирана зооморфна, орнитоморфна и биљна орнаментика. Ово јеванђеље прекида праксу орнаментике настале у скриптарницама Македоније и Бугарске, и прелази на западњачки стил. Основне су боје ране романске орнаментике:зелена, црвена и жута. Главни украс јеванђеља је цртеж иницијала. Рађен је пером, црвеним и кестењастим мастилом. Тако се иницијал претвара у посебну вриједност књиге.

Мотиви су необични:змије, птице, рибе, лавови, грифони, јелени, вукови, зечеви. Сликани су практично у карикатуралној форми. Увођење човјечије фигуре, чак и светачке у конструкцију слова, представља историзовану млађу романичку минијатуру. Значајнији траг византијско-комнинског сликарског слијеђења минијатура представља лик једног од тројице јеванђелиста на првом листу. Јеванђеље је и јеванђелистар са календаром. Тако се византијски утицај може видјети за 20. август. Из византијског менолога преузет је лик Марије Магдалене.¹²⁰

Међутим, у јеванђељу се да примијетити и утицај архаизама рашког сликарства тога доба. Представа Јована Крститеља у аркади ведома је слична аркадама Ђурђевих ступова код Раса, затим сликаним аркадама свих архијереја и ратника у Петру Коришком. Слика Јована Крститеља у аркади Студенице, такође је блиска представи из јеванђеља. Све ово доводи до Остромировог јеванђеља, рађеног средином XI вијека. Оно је рађено под утицајем византијско-бугарских скрипторијума у доба цара Симеона.

Утицај сликовних минијатура Мирослављевог јеванђеља, види се и по другом остварењу - Вукановом јеванђељу. Ово јеванђеље је писано у Пећи, и то прије Немањине смрти. С обзиром на момент настанка дјела, а нарочито територију гдје је настало, оно се не везује за просторе Зетске Епископије, која ће двадесетак година касније настати. Но, са друге стране управо је Вукан носио титулу дукљанског краља. За ово јеванђеље је важан податак, да један од четири његова аутора, припада зетској редакцији. Стога се ово дјело практично може уврстити у историју Митрополије Црногорско-приморске. Иако није утврђен идентитет тог аутора, текст од стране 10-28 по сликовним минијатурама непобитно припада зетској правописној редакцији.

120. Светозар Радојчић, *Старе српске минијатуре*, Београд, 1950; Светозар Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд, 1966; Јован Ковачевић, *Белешке за проучавање Мирослављевог јеванђеља и материјалне културе XI и XII века*, Историјски часопис, књ. I, св. 1-2, Београд, 1949; Лазар Мирковић, *Мирослављево јеванђеље*, Београд, 1950.

Очигледан доказ за то је нпр. слово В на десетом листу. Ради се о структури бујног широког листа уз праву окосницу стабла. Оно је типичан примјер једноставних вегетабилних иницијала из Мирослављевог јеванђеља. Вуканово јеванђеље има само двије минијатуре са људским фигурама. Прва је јеванђелист Јован, а друга млади Христ. Обје минијатуре се не везују за зетског аутора. Но, и поред тога, у њима се опет огледа утицај из Мирослављевог јеванђеља. Именовани су приказани голих ногу до кољена, и голих руку до лактова. Ово је типичан западњачки натуралистички мотив. Он је могао продријети само под утицајем истовјетних рјешења из Мирослављевог јеванђеља.¹²¹

За сликарство XIII и XIV вијека са територије Зетске Епископије велики значај имала је тзв. которска сликарска школа. Један дио которских сликара несумњиво су били римокатолици. Стога је и један дио њихових минијатура и икона изражен у римокатоличкој теолошкој литератури и иконама. Но, са друге стране, они су остварили велики број радова за теолошка дјела, иконе и фреске у Православној Цркви. Наручиоци икона били су управо српски владари Немањићи, и даровали су их римокатоличким богомољама. Стога се у которској сликарској школи, или боље речено стилу, не може направити тачна граница православне или римокатоличке провинијенције и намјене. Већи дио аутора которског сликарског стила остао је непознат.

Као најранији примјерак овог стила рачуна се икона апостола Петра и Павла у Ватикану. Донатори су краљица Јелена Анжујска, која је иначе читавог живота остала ватрена католикиња, и њени синови краљеви Драгутин и Милутин. Стил сликања и представе на овој икони идентичне су на неким другим на сасвим другим географским локацијама. На овој икони Павле је представљен ћелав, густе цркне браде и тамнопут. Потпуно идентична представа неколико светаца је и на једној икони у Синају. То потвђују и идентични бискупски орнати. Ту је очигледан латински утицај. Стилски детаљи обје иконе су типичан приказ раног израза которског стила. Он је у основи византијски. Путем византијских посједа у јужној Италији преноси се у зетско приморје, и ту оформљава као аутохтони. Његова основа је дакле византијско-апулијска.

Ватиканска и синајска икона временски се лоцирају на другу половину XIII вијека. Синајска представа апостола Павла практично је идентична доњој зони фресака у Ариљу око 1296. године.

121. Јован Врана, *Вуканово Јеванђеље*, Београд, 1967; Светозар Радојчић, *Стило српско сликарство*, Београд, 1966.

Идентичност представа апостола Павла прелази и у XIV вијек, и јавља се у менологу дечанске приправе за 29. јун. Да је краљица Јелена са синовима била сталан наручилац икона код которских сликара, свједочи и њен биограф архиепископ Данило, који је навео да се по замонашењу краљице један дио икона обрео и до Синаја и Раита, те да је она у том смислу потрошила огромно богатство.

Временско лоцирање стваралачког изражаваја которског сликарског стила доводи се у напон до средине XV вијека. Рефлексије овог стила јављају се чак до прве деценије XV вијека. Фреске у манастиру Руденици, које се везују већ за период тзв. моравске Србије, прве деценије овог вијека, биљеже као аутора Теодора Савина из Котора. Он је био ученик Георгија Грка, који се преселио 1377. године у Дубровник, и ту се посљедњи пут у изворима лоцира на 1385. годину. У терминологији историчара умјетности за которски сликарски стил или школу, узима се и други назив-грчка сликарска школа.

Стога је овај стил суштински конгломерат. Основа му је византијска. Провлачећи се од изворишта-Византије, преко њених посједа на тлу јужне Италије, овај стил је покупио и латинске елементе и карактеристике. Прешавши преко мора у зетско приморје, и усталивши се у Котору, и ту је преузео одређене елементе. Несумњиво га је обликовао и један број сликара Грка, који су се обрели у Котору. Генеза византијске управе Котором је дуга, а њен утицај у граду и околини неспоран. И сам заштитник града-Свети Трипун је чисто источни, или византијски култ. Которска бискупија се дуго одржавала не хтијевши да прими класичне латинске карактеристике Дубровачке или Барске Надбискупије. Она се радије определијелила да буде под јурисдикцијом Надбискупије у Барију, дакле прекоморске, која је опет генезу вукла из византијских посједа.¹²²

Послије распада српског царства, из времена Балшића постоји релативно мало сликарских остварења. На основу извора, постоји податак да је Балша III посједовао икону Богородице, која се сматрала дјелом Светог Луке.¹²³ Прилично компликован је и историјат једног теолошког дјела из доба Балшића, тј. прве двије деценије XV вијека. Ради се о илуминираном рукопису који се условно идентификује као Цетињски псалтир. Вјероватно је био власни-

122. Светозар Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд, 1966; Светозар Радојчић, *Српске иконе од XII века до 1459. године*, Београд, 1960; Војислав Ђурић, *Иконе у југославији*, Београд, 1961.

123. Станоје Станојевић, *Белешке о неким старим иконама*, Београд, 1931, 9-10.

штво неког од манастира на Скадарском језеру, па је онда пред Османлијама преношен ка Цетињу у чији је манастир и доспио. Сада се налази у Свеучилишној библиотеци у Загребу.

Тзв. Цетињски псалтир није оригинално дјело. Писац и сликар минијатура у псалтиру га је вјероватно писао и сликао по обрасцу неког старијег дјела из XIII вијека. У псалтиру доминирају велика слова украшеног тијела, мотиви животиња које гутају лишће или гризу тијело. Овдје су примјетни утицаји старијих дјела српске, македонске и бугарске минијатуре. Оперативно, јавља се идентичност утицаја Болоњског псалтира, Београдског паримејника у Вукановог јеванђеља. Генезу ових представа паганског митолошког карактера, о чудовиштима и змајевима, треба тражити још дубље у прошлости, и то на размеђу два миленијума, у словенским дјелима која нијесу сачувана. Она су стварана под утицајем Византије у грчким преписивачким центрима у Македонији. Један сличан примјерак чува се у музеју у Верији. Цетињски псалтир стога представља иживљени умјетнички модел повратка на прошлост, као и неки елементи манастира Прасквице у архитектонском смислу враћања на рашки утицај.¹²⁴

Из времена Црнојевића у смислу сликарства оствареног на минијатурама и иконама практично ништа није сачувано. Оно што међутим скреће велику пажњу, је појава графике на овим просторима. Она се репрезентује првом штампаријом код јужних Словена. Иванов син Ђурађ (Ђурђе или Ђорђе) почео је са релативно кратком владавином 1490. године. Био је ожењен дјевојком из млетачке племићке породице. Општи склоп извора о њему, генерално говори да је за оно вријеме и могућности Зете био и мецена и културни прегалац. Стога ће несумњиво његов владалачки значај и биографија, увијек остати у сјенци великог културног догађаја везаног за штампарију.

Ретроспективом извора и њиховом анализом, да се закључити да је штампарија била постављена 1492. године. Почетком следеће године, практично један штампарски тим од осам људи почео је израду прве књиге. Вођа тог тима био је цетињски монах Макарије. Годину дана касније, или прецизно 4. јануара 1494. године, из штампе је изашао Октоих првогласник. Његово штампање је од прворазредног историјско-културног значаја. Била је то прва штампана књига не само код Срба, него и јужних Словена. Исте године

124. Radomir Grujić, *Psaltir Cetinjski*, Nastavni vjesnik, knj. XIX, Zagreb, 1911; Vladimir Mošin, *Opis ćirilskih rukopisa Sveučilišne biblioteke*, Radovi Staroslovenskog instituta, knj. 5, Zagreb, 1964, 178-180.

22. септембра објављен је Псалтир. Објављене су још три књиге: Октоих петогласник, Јеванђеље и Молитвеник. Оне немају датумска одређења. Истраживачи претпостављају да је уз Октоих првогласник штампан и петогласник. Логично је да су Јеванђеље и Молитвеник штампани до 1496. године, када је Ђурађ пред Османлијама морао побјећи у Венецију. Претпостављају да је тај догађај прекинуо штампање Цвијетног триода које је почело. Од њега је сачуван само дио макулаторног примјерка.

Књиге у Црнојевића штампарији определијелене су изгледом из три центра: Венеције, зетских приморских градова и саме Зете. Све књиге сем изгубљеног Јеванђеља и неколико макулаторних страница Цвијетног триода опремљене су украсом. Украси су у виду: заставица, иницијала и илустрација. По боји све су у црно-бијелој техници. Уопште, у њима је непобитан утицај старијих српских рукописних књига. Орнаментални преплети заставица зависили су од садржаја рукописа. Заставице са фигуративним представама редовно се јављају у српским и грчким књигама, а у латинским врло ријетко. Очигледан утицај из српских минијатура друге половине XIV вијека је видљив у заставици под бројем три у Октоиху Првогласнику, која се појављује и у Петогласнику, као и двијема у Псалтиру. То су мотиви концентричних кругова. Они су испреплијетани густим једночланим тракама.

Готичко-ренесансни и чисто ренесансни стил заставица употребљен је само за двије заставице, и то у Октоиху првогласнику, а другој са грбом Ивана Црнојевића. Прва заставица има правоугаono поље и нацртан орнамент у оквиру њега. Састављен је од стилизованих гранчица које се свијају, и мјестимично расцвјетавају и разлиставају. Усправљени преплет уз заставицу са сваке стране сличан је преплетима на пластици моравског стила. Друга заставица са грбом Ивана Црнојевића у средини, је са пољем прекривеним постављеним гранчицама и витицама. Иницијали Ђурађа Црнојевића су видљиви на грбу. Овај грб је врло сличан грбу Ивана Црнојевића постављеном на пластици цетињског манастира, као и његовом позлаћеном печату. Он је смјештен у вијенац од лорововог лишћа, и увежен у траке које држе два анђела. Грб који носе анђели уобичајен је у ренесанси, и појављивао се у пластикама Италије и Приморја. Ту је видљива копија сличних грбова, који су се већ почели појављивати у млетачкој штампи.

Псалтир, Молитвеник и Октоих првогласник имају чисто западњачки украшена иницијална слова. И овдје се јавља млетачки ренесансни утицај. Основица иницијалних слова је црна, а слова бијела. Око њих су гранчице винове лозе које се преплићу и мјестимично разлиставају. Сама техника иницијала је изразито мле-

тачког утицаја. До 1477. године иницијали су накнадно уцртавани у текст. Од тада се у Венецији у неколико штампарских радионица јавља техника израде дрвеног калупа са иницијалним словима, који се отискују на материјал. Између неколико штампарских радионица, иницијали у Црнојевића штампарији најсличнији су радионици мајстора Ратдолда.

У Псалтиру одвајају својом љепотом четири иницијала слова: К, Л, Б и Е. Ова слова имају разне представе: гранчице са цвјетовима, птичице, маске и украсне штитове, дјечак без крила, и зечева. Преузета су из технике калупа венецијанског штампара Отавијана Скота. Он их је почео употребљавати од 1484. године. Као најбоље остварење Црнојевића штампарије рачуна се Октоих петогласник, који нажалост није у цјелини сачуван. У њему су прожети сви утицаји. Једина заставица коју има преузета је из српских рукописних књига. Млетачком штампарству припадају два иницијала са орнаменталним украсом. Утицај српског или грчког иконописа, а затим и ренесансне штампе и готског сликарства огледа се у шест илустрација, којима су очигледно калупи рађени у цетињској штампарији.

Симболи јеванђелиста са почетним словима су у угловима. Они су украшени бројним сценама и украсима. Ту је и грб Ђурађа Црнојевића у оквиру од ловоровог лишћа. На врху грба је раноренесансна круна са криновима. Око грба и заставица око њега су скраћенице: Б Г Гју Цр. Оне у ствари значе: Благовјерни Господин Гјург Црнојевић. Реализација грба и мотива око њега представља врхунски дOMET графичке умјетности онога доба. Неспорно калуп је рађен под утицајем млетачког штампарства, као и млетачке ренесансне књиге. Но, Ђурађев аутор направио је своју верзију, која ни у чему не заостаје за врхунским рјешењима ондашњег млетачког штампарства. Врхунске су и илустрације: Мелоди пред црквом на Цетињу, Сабор Јована Претече, Сабор Светог Николе, Сабор бесплотних сила, Издајство Јудино и Васкрсење Христово. У њима је очигледан утицај српског и грчког православног иконописа.

Најбоље остварење штампарије Црнојевића - Октоих петогласник открива и поријекло мајстора дрворезних калупа. Он је неспорно радио по упутствима јеромонаха Макарија, која су била православни иконографски обрасци. Само је за оквири узимао ренесансне орнаменте и фигуре. У умјетничком смислу он је био сликар, који је још увијек радио под готским утицајем. То потврђује угласти цртеж, и несразмјерне фигуре великих глава. Типологија глава светитеља свједочи о не значајно стилски напредном умјетнику. Власи њихових коса и брада су дебеле. Очи су им уско проре-

зане. Код неких светитеља карактеристичне су тонзуре на тјемену, чак и када то није предвиђено православном иконографијом.

Историчари умјетности препознају у свим овим детаљима стил далматинских или которских сликара и графичких резбара калу-па, који у основи потиче од которског сликара Ловра Добричевића, и његова два сина Вица и Марина, који су се преселили у Дубровник. Вјероватно у овом кругу сликара и графичких резбара треба тражити мајстора који је поред Макарија радио на овом остварењу. Ова верзија је сасвим разумљива, због тога што су Црнојевићи имали честе контакте са Котором и Дубровником, а често су и боравили у Котору и ту имали рођаке.¹²⁵

У изучавању скулптуре на територији Митрополије Црногорско-приморске, тј. простора који се кроз вјекове мијењао у њеном територијалном смислу значења, и саме њене околине, треба направити јасну разлику између опште скулптуре, и скулптуре у домену изучавања црквене историје. У неким случајевима је врло тешко разлучити те границе. Државна еманципација Дукље у односу на Византију, донијела је и у овом смислу, између осталих, и ауторску еманципацију. Тако све више у XI и XII вијеку скулптура прелази из руку Романа по дукљанском приморју, у руке Срба. То је пратио и процес губитка идентитета зетских градова, у смислу одсељавања или асимилације Романа у Србе, и преовлађивања чисто словенско-српског становништва.

Стога се скулптура највише везује за црквене грађевине или нагробне споменике. За овај период карактеристичан је површински стил, без већих скулпторских домета. Он прати стил ширег јадранског подручја. Скулптура је површинска, плитка или чисто декоративна. Њена основа су геометријске фигуре и стилизовани биљни мотиви. Понегдје се јавља и неки животињски мотив или људска фигура. Међу осталим примјерцима, за тему којом се овај рад бави то би била плоча са Превлаке, као и плоча из цркве Светог Томе у Кутима код Херцег Новог. Стилистички тумачено, то су у ствари повратци на ранохришћанску умјетност и умјетност VI вијека. Има и утицаја касније прероманске и византијске скулптуре. Такви примјерци су Обожавање крста из цркве Светог Томе, које се налази у музеју у Херцег Новом.

Већ у XII вијеку долази на територији Зете до великих промјена, нарочито у посљедње двије деценије. Велике државно-поли-

125. Ђорђе Радојичић, *О ишамјарији Црнојевића*, *Гласник Скопској научној групи*, књ. XIX, Скопље, 1938; Дејан Медаковић, *Графика српских ишамјаних књија XV-XVIII века*, Београд, 1958, 5-26, 64-65, 84-110, 189-196.

тичке промјене, и улазак Зете у државу Немањића, пратиће и доминацију романског стила. Током овог периода ниче на зетском приморју или његовом ужем окружењу неколико монументалних црквених грађевина. Котор постаје велики скулпторски центар, одакле се разлучују локални стилови. Већ формиран романски стил преплиће се у Котору са византијским утицајем. Сачувани оригинални капители са катедрале Светог Трипуна у Котору, имају очигледан утицај ране романике, нарочито њених варијација из Италије, тј. Апулије и Тоскане. Ти елементи опет се могу наћи у скулптурним рјешењима првог правога остварења рашке школе-Богородичиној цркви у Студеници. То је капител на јужном порталу Студенице, врло сличан оном са људском главом у средини из Светог Трипуна. Из облика тродјелног прозора которске катедрале, види се скулпторски утицај трифора архитектуре у Студеници. Тако је рашка школа у ствари представљала дијелом слијеђење которско-зетског модела.

Прероманске стилске особине има и остатак каменог украса из цркве Светог Петра у Бијелом Пољу, за кога се претпоставља да је можда био дио иконостаса. Иако западни портал ове цркве није сачуван, у чијем се тимпану налази и ктиторски натпис кнеза Мирослава, његове пропорције, рашчлањеност и профилација наслућују његов првобитни облик. Он личи на студеничке портале. Детаљи вијугаве лозице са тролисним завршецима, двочлани хоризонтални троуглови, који се завршавају у горњем дијелу срцоликим листовима, имају паралеле са рјешењима у Далмацији и на Лопуду код Дубровника.¹²⁶

Нове форме XIII вијека, у којима је продор готике утицао на развој касне романике, били су очигледни на скулптурним рјешењима манастира Мораче. Основни материјал за скулптурна рјешења овог манастира је тамносиви гранит. У томе је његов спецификум у односу на друге грађевине немањићког периода, које су махом у скулптурним рјешењима одрађене од жућкастог свјетлуцавог мермера. Тамносиви гранит одавао је строгост и тежину. Све то се опет уклапало у фантастични пејзаж манастира.

126. Јованка Стојановић-Максимовић, *О средњовековној скулптури у Боки Кошорској*, Споменик САНУ, књ. СШ, Београд, 1953; Ј. Стојановић-Максимовић, *О средњовековној скулптури на Црногорском приморју*, Историски гласник, књ. 3-4, Београд, 1951; Јован Нешковић, *Стиари камени иконостас цркве св. Петра у Бијелом Пољу*, Зборник заштите споменика културе, књ. XIX, Београд, 1968, 87-94; Александар Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд, 1953.

Западни портал је најдоминантнији. И он се разликује од скулптураних рјешења Студенице, Бањске и Дечана. Он је степенасто увучен у фасаду. Има српасти архиволт и тимпан. Морача нема велике самосталне конзоле лавова и грифоне лијево и десно од портала. Умјесто њих исклесан је плитки рељеф са истим мотивима и истом симболиком. У Морачи је присутна скулптура василиска, фантастичне животиње средњег вијека, пола птице пола змије, која држи људску главу у устима. Ова скулптура је на сјеверном капителу улазног портала. Прати тренд чувара портала, али овога пута умјесто честе варијанте са лавовима.

Поред василиска исклесана је Богородица до појаса, која држи малог Хрриста у наручју. Још једна ружна птица са људском главом у канцама исклесана је на јужној страни истог портала. Поред ове оставља упечатљив утисак и Распеће са Христом без крста и нимба. Поред њих су мале скулптуре Богородице и Јована јеванђелистe са стране. У цјелокупној декорацији српског средњовјековног црквеног вајарства, Морача има још један спецификум. То су двије мале главе на базама лијеве стране портала. Изгледа као да падају одозго са капитела.

Тема Богородице са Христом у наручју, и Распећем на другој страни, представља праћење теолошког стереотипа тога доба. Она означава почетак и крај живота Христовог овоземаљског живота. Ипак и она је у Морачи значајан спецификум, јер се ова тема у средњем вијеку углавном представљала на иконама и другим црквеним предметима, а не на порталима. Уопште узев скулпторска рјешења у Морачи не одају неки већи умјетнички утисак. Она се дефинишу као рана готика. Клесари у Морачи су успјешно геометријски обавили свој задатак, али је његова надградња у очигледној скулптури људи и животиња још неука, и слична митској и паганској народној скулптури.

Стереотип тога доба прати и епископски престо, и само у фрагментима сачувани иконостас. Епископски престо урађен је такође од тамног гранита, и налази се на првобитном мјесту у олтарској апсиди. По грифонима на странама престола он прати стереотип сличних епископских престола у јужној Италији тога доба. Но, са друге стране у српском средњовјековном вајарству и том смислу, он је спецификум, јер таквих примјерака више нема. Слабо изражене стране грифона, у дубље умјетничком смислу и симболици, такође не симболизују ауторитативну црквеност, него елементе паганске моћи.¹²⁷

127. Јованка Максимовић, *Камена декорација Мораче*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, књ. 2, Нови Сад, 1966, 35-48.

Црква Свeтoгo Луке у Кошoру (снимак са краја 60-их гoдина XX вијека)

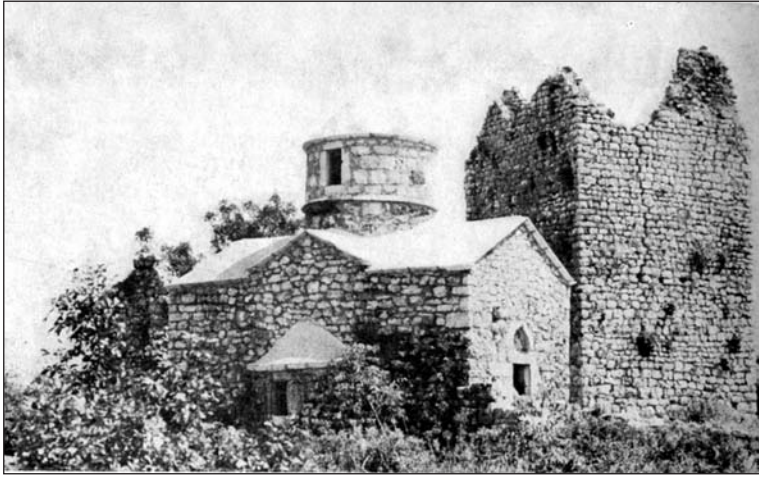
Манастир Морача (снимак са краја 60-их гoдина XX вијека)

*Црква Светиої Ђорђа у Подгорици
(снимак са краја 60-их година XX вијека)*

*Влашка црква, најстарија црква на Цетињу из периода прије
Ивана Црнојевића (снимак са краја 60-их година XX вијека)*

*Црква Св. Боїородице са пиріом, осїрво Морачник
- Скадарско језеро (снимак са краја 60-их їодина XX вијека)*

*Црква Св. Ђорђа на осїрву Горица (Бешка) - Скадарско језеро
(снимак са краја 60-их їодина XX вијека)*

*Црква Свете Боїородице, осїрво Сїарчево - Скадарско језеро
(снимак са краја 60-их година XX вијека)*

*Црква Свете Боїородице са звоником, Крајина - Скадарско језеро
(снимак са краја 60-их година XX вијека)*

Из периода Балшића и Косача, у смислу неког иоле значајнијег вајарског остварења на црквеним објектима нема трага. Епоха Црнојевића доноси значајнија остварења у овом смислу, мада издалека не толико значајна као у доба Немањића. Суштински, вајарство на црквеним објектима у доба Црнојевића своди се само на капители цетињског манастира, и грб Ивана Црнојевића. Евидентно је да су цетињски манастир градили дубровачки мајстори. Од њега је остало једанаест великих капитела и једна парапетна плоча. На спрату садашњег конака манастира уграђено је шест капитела. На остацима оригиналних стубова подигнуто је пет око нове цркве на Цетињу. Плоча са украсом уграђена је у апсиду цркве цетињског манастира. Димензије свих капитела су исте. Са горње стране око 50x50 цм, а висина је 40 цм. Они су могли имати двоструко својство. Прво, и логичније, да припадају колонадама које су дијелиле главни од бочних бродова цркве. Мање је могуће да су припадали тријему на стубовима око цркве.

Капители се могу подијелити у три групе по мотивима украса. Прву групу карактерише стилизовани акантус обавијен око тијела капитела. На горњем дијелу уопштено су дати дебели листови, испод којих се помалају обли пупољци. Они су размјештени по угловима и по средини са сваке стране. Ови капители припадају готском стилу. Представљају стереотип кориштен од половине XIV до половине XV вијека у регији Дубровника и Котора. Занимљиво је да су овакви капители присутни и у задужбини цара Душана Светим Архангелима код Призрена. Уопште, за оно вријеме изградње цетињског манастира они су већ скулпторски демодне и застарели.

Чак шест капитела припадају тзв. ренесансној фази. У њиховој средини је стилизовани цвијет, а на угловима волуте. И на средини сваке стране капитела такође се налази по цвијет истог облика. Ипак, ова група капитела опет се може подијелити на двије групе. Прва од четири припада класичној ренесанси тога доба. То значи да је она у скулпотрском смислу тренд, какав је већ уобичајен на палатама и црквама у регији Венеције, јадранског приморја и Дубровника. Само два капитела имају дугу вајарско идејну генезу. Оличена су са украсима на једној страни стилизованих лављих глава у директном приказу са лица. Ово је дуги генетски тренд скулптуре од касне антике, Јустинијановог доба и Византије. Ренесанса га је прихватила и уградила у себе.

Трећа група представља само два капитела, али стилски најљепша и скулпотрски најзахтјевнија. Цвијетови су на њиховим угловима волутама. Између њих су двоглави орлови на једној, а на трима странама стилизоване палмете. Рану ренесансу већ од 60-их година XV вијека одликује употреба капитела са цвијетним волута-

ма и палметама. Преко Венеције и јадранског приморја, они су тако кроз вјероватно дубровачке или далматинске клесаре стигли на Цетиње.¹²⁸

4. *Теолошка и књижевно-теолошка дјела*

На самом ободу Зетске Епископије, тј. у предвечерје њеног формирања, настало је књижевно-теолошко дјело познато под називом Мирослављево јеванђеље. Оно се чува у Народном музеју у Београду. Само један лист чува се у Публичној библиотеци у Волгограду, ранији Лењинград. Димензионалне карактеристике листа односа су 41,5x28,4 цм. Има укупно 181 лист. Текст је писан у два ступца са по 22 и 23 реда. Међу истраживачима постоје дилеме гдје је повезано? Једна је опција крајем XIV или почетком XV вијека у манастиру Светог Петра у Бијелом Пољу. Друга је у манастиру Светог Павла на Светој Гори, који су од 1354. године преузели Срби.

Ако је јеванђеље писано по првој опцији, није утврђено како је стигло до манастира Хиландара, па је стога друга опција могућнија. У Хиландару га је 1854. године видио Порфирије Успенски, и узео из њега лист под бројем 164. Ту је јеванђеље остало до посјете краља Србије Александра Обреновића 1896. године Хиландару, када му је поклоњено, и однијето у двор. Пут најзначајнијег српског средњовјековног писаног дјела је и послје тога био компликован. Приликом повлачења српске војске у Првом свјетском рату, пренешено је преко албанских гудура на Крф, гдје је остало до ослобођења. Потом се чувало у Главној државној благајни Краљевине СХС (Југославије), да би 1935. године доспјело у двор кнеза Павла. У његовој заоставштини прележало је и Други свјетски рат. Права је срећа да га Њемци нијесу однијели током рата, пошто би му се тада вјероватно изгубио траг. Послије рата доспјело је у Народни музеј у Београду и ту се усталило до данас.

Истраживачи писање јеванђеља хронолошки лоцирају на осамдесете године XII вијека. Дефинитивно то није било послје 1190. године, када се хумски кнез Мирослав посљедњи пут помиње

128. Јованка Стојановић-Максимовић, *О средњовековној скулптури на црногорском приморју*, Историски гласник, књ. 3-4, Београд, 1951, 71-72; Ј. Максимовић, *Копчорски цибориј из XIV века и камена пласшика суседних области*, Београд, 1961, 21; Слободан Ненадовић, *Душанова задужбина манастир св. Арханђела код Призрена*, Београд, 1966; Споменица четиристогодишњице ободске штампарије, Цетиње, 1895.

17. јуна у уговору са Дубровчанима. Стога је потпуно јасно да је од њега наручено, и њему посвећено, већ самим текстом у овоме дјелу, када је насловљено „кнезу великославноме Мирославу сину Завидину.” Дакле, Мирослав је био Немањин брат, а Савин стриц. Јеванђеље јасно показује два стила писања са правописом. Већину текста написао је анонимни писар, а мањи дио Григорије Дијак.

Тако се у дјелу разликују два правописа: зетско-хумски и рашки. Зетско-хумски правопис који је доминантнији у дјелу, је у ствари наставак ортографије старословенских писаних дјела. То је прва фаза развитка српске рецензије старословенског језика. Употреба неких ријечи западног, тј. приморског поријекла упућује у првом и већем дијелу текста на утицај глагољашких текстова са приморја. Мањи дио текста, у ауторству Григорија Дијака, говори о употреби другог дијалекта и правописа. Неки истраживачи сматрају да је у другом и мањем дијелу јеванђеља очигледан руски утицај, односно руску рецензију и правопис. То се објашњава опцијом да је Григорије Дијак био међу Русима на Светој Гори, и потпао под њихов утицај. Уосталом и код Саве Немањића виде се елементи овога утицаја. Тако практично Григорије Дијак и нема свога правописа. Он слиједи главни писарски тренд и реликте старословенских писаних дјела, или са друге стране руски правопис. Стога се Мирослављево јеванђеље у редакционом смислу може сматрати изворно зетским дјелом.

Иако оба писара пишу тзв. уставном ћирилицом, она је различитог типа. Први и већи дио написан је уским и издуженим словима, са архаичним елементима, који се сријећу у неким писаним дјелима у Македонији, нпр. Добромирово јеванђеље, Охридски и Слечевски апостол. Јавља се и присуство утицаја беневентанског угластог писма. То говори да је главни писар прошао латинско писарско образовање. За разлику од њега, Григорије Дијак пише квадратним уским писмом. Оно огледа карактеристике канцеларијских минискула рашких ћирилских повеља прелома два вијека.

Стога је Мирослављево јеванђеље један сложени конгломерат утицаја писаних карактеристика и рецензије: архаично старословенске, зетске, зетско-приморско-латинске, руске и рашке. Зато би га погрешно било идентификовати само као хумско. Извориште и основ су му зетски, рефлексивна ка хумској, а важан заокрет дефинитивно ка рашком стилу. Други мањи дио Григорија Дијака, јасно показује потпуни заокрет ка рашкој рецензији, што је настала учвршћивањем Немањића на путу ка Зети.

Типски гледано као дјело по садржају и намјени, Мирослављево јеванђеље је православно изборно јеванђеље, тј. апрокс или јеванђелистар. То је јеванђеље у коме је текст писан у виду поглав-

ља (перитома). Дакле, оно се чита по реду читања на богослужењу, тј. не чита се по свом тексту од почетка до краја, као што је случај са четворојеванђељима. Ово јеванђеље је потпуни апрокс, што значи да има читање за сваки дан у години. Није дакле краће или потпуно изборно јеванђеље. Оно је подијељено у два текста. Први је пасхални, који почиње читањем за Васкрс. Одређује се према покретном пасхалном циклусу. Други дио је календарски, условљен према црквеној години, и почиње 1. септембром.

Између јеванђељских читања, стоје алилујарији са стиховима из псалама за читав богослужбени процес током године. Већ тзв. мјесецослов, или календар са упутствима на зачала која се читају сваког дана, види се утицај неких ранијих словенских јеванђелистара, као нпр.: Савином књигом из XI вијека, Остромировим јеванђељу из 1057. године, и глагољским Асамановим јеванђељем из XI вијека. Ипак византијски утицај на Мирослављево јеванђеље сведен је на минимум. Зато се поред осталог и појављује опција да је оно писано у манастиру Светог Петра у Бијелом Пољу, јер је ту византијски утицај могао бити мали. Оно садржи више од 120 читања која се не слажу са читањем православне цркве, и других словенских млађих апрокса. Тако оно представља старословенске апроксе, који су остали ван утицаја литургијских промјена што их је иницирала Православна Црква у Византији.¹²⁹ Стога Мирослављево јеванђеље припада класично теолошким писаним дјелима.

Утицаји Мирослављевог јеванђеља, тј. зетско-хумске школе правописа очигледни су у Немањиној повељи Хиландару из 1199. године. Иако писана брзописом, и на жалост нестала током Првог свјетског рата, о њој је сачуван одређени број података у овом смислу. Још очигледнији утицај је и у Хиландарском типичу из 1199. године. Постоје озбиљне индикације да је његов писар био директно из Зете, што се види по његовим језичким особинама. Као прелазни облици од зетског ка класичном рашком правопису, рачунају се Хиландарска повеља Стефана Првовјенчаног око 1200/1202. године, и Карејски типик из 1199. године, који се чувају у Хиландару.

Свакако скромније је Вуканово јеванђеље. Оно се већ не може подвести под класично зетски теолошко писани рад. Већ је назначено да је писано у Пећи „код града Раса“. И ово дјело налазило се на Светој Гори, па га је Порфирије Успењски однио у Русију. Чува

129. Лазар Мирковић, *Мирослављево Јеванђеље*, Београд, 1950; Јован Ковачевић, *Око Мирослављевог јеванђеља*, Историјски часопис, књ. 2, Београд, 1951; Степан Куљбакин, *Палеографска и језичка истраживања о Мирослављевом јеванђељу*, Сремски Карловци, 1925.

се у Публичној библиотеци у Волгограду. Јеванђеље има 189 листова од пергаментa. Димензионални однос листова је 25,3x19,7. Текст је писан у два ступца по 26 редова. Један од писара јеванђеља је старац Симеон. Идући по његовом запису, оно је рађено за „великославног жупана Вука“, тј. Вукана, сина Немањиног а брата Савиног. Међутим, међу истраживачима постоји подијељено мишљење у вези са овим. Једна група сматра да је писано за Стефана Првовјенчаногa. Своје мишљење базира на анализи дјела, и тврди да је податак о наручиоцу редигован, тј. обрисан и написано Вуканово име. У првој опцији јеванђеље би требало да буде писано прије 1200. године, тј. прије Немањине смрти, јер је послје ње дошло до сукоба међу браћом.

Јеванђеље је писало четири писара, а укључен је и пети као коректор. Иако сви пишу уставном ћирилицом, разлике су очигледне. Могло би се констатовати да прва три писара припадају неозетској писарској школи, налик на главног писара Мирослављевог јеванђеља. Разлика је у томе што код њих нема далматинско-бене-вентанских елемената као код писца Мирослављевог јеванђеља. Трећи писац - Симеон је најдоминантнији, и он припада млађој писарској школи. Ипак, код све тројице је доминантнији рашки утицај. Четврти писац, као и коректор показују јасне знаке зетског стила, а нарочито четврти писац.¹³⁰ Тако и Вуканово јеванђеље спада у типично теолошко писано дјело.

За разлику од два наведена јеванђеља, тзв. Иловичка крмчија представља писано дјело чисто зетске провинијенције, и директно се може довести у везу са историјом Зетске Епископије, и по наручиоцу, и по мјесту настанка. Написана је по нарудби зетског епископа Неофита 1262. године. Писац је извјесни Богдан. Наручена је за цркву Светог Архангела у Иловици. Ради се заправо о манастиру Светог Архангела на Превлаци код Тивта. Крмчија се сада налази у Архиву Југословенске Академије Знaности и Умјетности у Загребу. У техничком смислу писана је на пергаменту. Броји 400 листова димензија 31x24 цм. Више листова међутим недостаје, а гдје су није утврђено.

Писана је уставним типом ћирилице. Но, два типа указују на два аутора. У дјелу су глосе и записи рађени брзописом. Изучавање крмчије показује међутим одређене недоумице, ко је заправо њен писац, и по којем моделу је писана? Неспорно је да је писана у српској редакцији. Низ предложака упућује да писац није био ни

130. Јован Врана, *Вуканово Јеванђеље*, Београд, 1967; О. Недељковић, *Вуканово јеванђеље и проблем јуног ајрокса*, Слово, св. 18-19, Београд, 1969.

Србин, ни Бугарин, а ни из Македоније. Постоји низ предложака који упућују на сјеверноруске и новгородске изразе. Све то говори да је крмчија рађена по моделу извјесног руског номоканона, вјероватно у светогорском манастиру Ксилургу 1142. године. Тај номоканон је могао бити приручни зборник прописа о казнама за гријех (тј. епитимијама). Ове казне издавали су духовници приликом исповијести. Овај номоканон у ствари је могао представљати препис правила цариградског патријарха Јована IV Посника, који је дјеловао посљедњих деценија VI вијека. Но, са друге стране, крмчија нема потврду у сличним руским номоканонима тога или ранијег доба.

Иловичка крмчија се тако битно разликује по свом карактеру од два већ поменута јеванђеља. Она је номоканон, тј. зборник грађанско-црквених закона и црквених канона (изведено од грчке ријечи „канонес“ тј. правила). Њена основа је у византијском црквеном законодавству. Ријеч „крмчија“ изводи се од термина „крманош“, или епископ који руководи црквом и поступа по њеним правилима, дакле води црквени живот. Иловичка крмчија конкретно има канонски зборник византијског правника Аристина, који је настао око 1130. године. И он је међутим скраћена верзија серије црквено-законских текстова, и то: Синтагме Стефана Ефеског из VI вијека, Синтагме Јована Зонаре из 1159/69. године, посланице Нила Синајског, као и свјетовних закона из допунских дјелова грчког номоканона.

Неки од истраживача сматрају да је основица Иливичке крмчије у шаблону номоканона, чији је преводилац са грчког био сам Сава Немањић. За разлику од сличних крмчија: Морачке, Пећке, Милешевске и Рашке, у којима се помиње Сава, у иловичком то није случај. То опет доводи у дилему основу овог номоканона. Са друге стране поговор у иловичкој је недовршен и прекинут, што упућује да је њен предлогач говорио о преводу крмчије од стране Саве. Генерално гледано, Иловичка крмчија нема основу у сличним руским, бугарским и македонским крмчијама. Истраживачи ипак имају низ верзија њеног предлога. Прва је да је рађена по неком предлошку из светогорских манастира. Друга је да је рађена према бугарском преводу Аристина и Зонаре, који је уобличио и редиговао сам Сава. Трећа је да је Сава сам компилирао неколико извора користећи неку руску редакцију. Коначно, четврта опција упућује да је крмчију саставио сам Сава, користећи низ номоканона према грчким рукописима.

Дакле, Иловичка крмчија је један од светосавских номоканона, јер је очувано једанаест рукописа српске рецензије, и девет руских преписа. Шаблон светосавског номоканона је претпоставља се, на-

стао у двије етапе. Прва је за вријеме Савиног боравка на Светој Гори, у периоду 1192-1208. година. Друга је послије повратка из Никеје, и током припрема за канонско устројство Српске Архиепископије. Препис Савиних номоканона први је извршио будимљански епископ Теофил 1252. године. Сматра се да је Иловичка крмчија најстарији препис тих Савиних номоканона, након кога настају и други: Милешевска, Сарајевска и Хиландарска. У исто вријеме када је настала Иловичка крмчија, настао је и препис за Бугарску, на основу којег је 1284. године урађен препис за Русију, познат као Рјазаначка крмчија.¹³¹ Стога, генерално гледано, Иловичка крмчија представља теолошко-правно писано дјело, са врло скромним књижевним детаљима.

Још један писани рад представља изворно дјело настало у Зети, и доводи се директно у везу са сада већ Зетском Митрополијом. Овај рукопис се углавном идентификује као Горички зборник. Писац зборника и састављач већег дијела његовог текста је монах Никон Јерусалимац. То потврђује претпоследњи лист рукописа, гдје он наводи: „Име моје Никон Јерусалимац, монах“, и то на грчком језику. На сљедећој и посљедњој страни он се потписује још једноставније, и то српски „смерени Никон.“

Истраживачи су уложили велике напоре да идентификују личност Никона Јерусалимца. Неколико година прије састављања Горичког зборника, појављује се аутор такође са потписом „смерени Никон Јерусалимац“. Највјероватније је то иста личност. Ради се о Шестодневнику, објављеном 1439/40. године, који се чува у манастиру Савини код Херцег Новог. У овом дјелу најзначајније је поглавље „Тумачење св. Георгија Синаита на апостолске ријечи да „није наш рат против крви и тијела“ и шта је то „рат“ и ко је „војник“ и шта је „свеоружје Божије“.

По свој прилици Никон је био Грк. На то упућује присуство грчких текстова у Шестодневнику. Није међутим доказано да је он узео учешћа у преписивању грчких текстова у њему. Идући компарационо са Горичким зборником, у овом дјелу се јавља велики број грчких ријечи и грцизама, нарочито у одломку „Повијести о јерусалимским црквама.“ У свом потпису испод „Повијести“ Никон користи криптограм за ријеч монах. Тај криптограм је изразито грчки. Но, са друге стране, Никон је могао бити и Србин, који

131. Александар Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, Братство, св. 26, Београд, 1932, 21-43; Сергије Троицки, *Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима)*, Споменик, Београд, 1952; Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, knj. I, Zagreb, 1955, 48.

је могао боравити у Јерусалиму, на Синају и у Египту, у доба александријског патријарха Григорија IV (1398-1412), и то као ходочасник, те попримити и користити грчке изразе и ријечи.

Разлика у ословљавању, тј. имену од Никон до Никанор има своје објашњење. Као свједок тестамент Јелене Балшић од 25. новембра 1442. године појављује се Никандар. Овај тестамент је унијет у званичну књигу дубровачких тестамената. Ту је на два мјеста потписан као „духовник Никандар старац јерусалимски“, као и „руком духовњаго ми оца старца Никандра Јерусалимца.“ Дакле, између објављивања Горичког зборника (31. августа 1442. године), и потписивања Јелениног тестаментa 25. новембра, он је положио строге завјете велике схиме, када већ замонашено лице, које је једном добило монашко име приликом замонашења, опет мијења то име. Тако се са великом тачношћу може на основу овога имена пратити даљи пут ове личности, и после Јеленине смрти. Он се помиње 1454. године у манастиру Врањини, а последњи пут, вјероватно у дубокој старости као проигуман овог манастира 23. новембра 1468. године, већ за владања Ивана Црнојевића.

Ктитор, наручилац, или обојакo третирано је Јелена Балшић, кћер кнеза Лазара Хребељановића, а жена Ђурађа Страцимировића Балшића, која се по други пут удала за Сандаља Хранића. После његове смрти 1435. године, она се враћа у Зету, сада већ као двострука удовица. Затекла је опустјеле цркве и манастире у басену Скадарског језера, усљед сукоба Млечана, последњих Балшића и Црнојевића са Турцима. Она настоји да обнови духовни живот. Више је интересује духовни свијет. Мисли на смрт. Заноси се монаштвом и монашком литературом. Вјероватно је већ била под значајним утицајем дјела и личности монахиње Јефимије, која се упокојила после 1405. године. Јелена подиже цркву Свете Богородице на малом острву Горици, тј. Брезовици или Бешки. Оно је опет недалеко од манастира и острва Морачника, као и Старчева, на којем је већ била у рушевинама црква Светог Ђорђа.

Историјат проналажења и похрањивања Горичког зборника сличан је многим српским средњовјековним писаним дјелима. Светозар Томић га је 1902. године купио у Скопљу приликом свога службовања. На крају је доспио у Архив САНУ као дио заоставштине Томића. По техничким карактеристикама писан је на папиру, и има 273 листа димензија 21x24 цм. Неука рестаурација, неидентификована када и гдје, и обрезивање листова учинили су да је дјело знатно оштећено, тако да су први листови практично одерци. Постоје индикације да је дјело имало и преко 273 листа, али да нијесу сачувани. Дрвене корице пресвучене кожом су највјероватни-

је оригиналне. Дјело је писано у манастиру Свете Богородице на Горици претпоставља се најмање годину прије завршетка.

У техничком смислу писања, текст је са полууставном ћирилицом, али са елементима брзописа са минускулним и курзивним елементима. Никон користи једнојерови правопис ресавског система, са књижевним српскословенским језиком, али са мноштвом грчких ријечи и грцизама. Због оштећења првих седам листова текста, и нестанка већег дијела следеће свесчице, може се само дјелимично пратити писмо Никона Јелени. Она му даје одговор од шеснаестог листа у виду „Отписаниа богољубног“. Од осамнаестог листа је Никонов „Ответ ватораго посланија.“ Са листом 49 почиње „Епистолија третија“. У њој Никон излаже детаље библијске историје. Даје кратке одговоре на Јеленина питања о разним теолошким и догматским проблемима. Ту он користи библијске текстове и наводе из патристичког предања.

Могло би се рећи да од листа 102 Никон постаје класични историчар, јер он Јелени говори о њеним прецима. Он користи старе родослове и љетописе, а потом и Житије Светог Симеона од Стефана Првовјенчаног, и Житије Светог Саве од Теодосија. Извлачи поуке и из живота Светог Саве. Од листа 165 Никон постаје класични теолог и тумач теолошких штива, јер та глава носи назив „Правило скитскога пребиванија.“ То саставља практично по Јелениној наруџби „за цркву и ћелију“ Јеленине задужбине Свете Богородице. Ово су правила тзв. скитског монашког живота. Базирана су на наводима из дјела Јована Златоустог, Патерика и Светог писма.

Други Никонов спис почиње од листа 258. Он је космографског карактера, и са насловом „Повест о проуведенији васељенеј.“ Већ од листа 265 је састав са насловом „Повест јерусалимским црквама и местом ва пустињах, Јафату, Јордану и васем ближњим тамо, јеже слишахом и видехом та повем и христољубију вашему.“ Ово је путопис посвећен Јелени. Након овога је исповиједање вјере, посвета са молбом за опроштај, ако се код писања гријешило, и са поздравом. Коначно, листови 272-273 доносе завршно Јеленино писмо. У њему „смерена Јелена“ потврђује да је примила дјело свога духовника Никона као „богодахновени орган“ (богонадахнути инструмент). Писмо потврђује Јеленину намјеру да рукопис поклања „храму пресветије Владичици нашеј Богородици, Благовештенију, иже ва Горици.“ Завршна је молитва Богородици, те запис Никона Јерусалимца са датумом писања зборника.

Горички зборник је теолошки спис, односно теолошко писано дјело. Монаштво је главна његова тема, и уопште теолошка питања, јер и Никон и Јелена међусобно кореспондирају на тој релаци-

ји. Никон одговара Јелени зашто се људи клањају иконама и крсту, када су они дјело људских руку, баш као и идоли, а Бог је преко пророка забранио клањање идолима. Никон објашњава и разлику поклоњења иконама са поштовањем свецима на њима. Зборник прати византијски тренд монашке исихастичке теолошке литературе, која се развија од XIV вијека, а посвећена је скитским правилима. Њихов списак је дуг. Тиче се прописа о молитвама и посту, борби против грешних мисли и о епитимијама за гријехе, метанију (тј. клањању и поклонима). Главна поука и смисао зборника је спас душе кроз добро дјело, што води ка светаштву.

Са друге стране овај зборник открива карактер личности, теолошко знање и уопште интелектуални ниво два коресподента: Никона и Јелене. Јелена је владарка. Жена која је припадала високом феудалном и богатом слоју. Кћер је познате личности, а жена два позната мужа, државника, политичара, војсковођа. Проживјела је бурно вријеме ратова и дипломатских заврзлама, што их је донијело појављивање Османлија на Балкану и њихова освајања. Она је такође државник, дипломата и феудални економик својих посједа. Међутим, сво то овозомалско искуство претпоставља она религиозним идеалом живота. Она је несумњиво високо теолошки образована, чак и за владајући феудално-државничко-управљачки слој. Толико, да чак не заостаје за добро образованом црквеном личношћу. Без обзира на то, она од Никона тражи одговоре.

Никон је несумњиво врхунски образовани теолог. Познаје до перфекције патристику, исихастичку књижевност, као и природне науке на нивоу тога доба. Састави у Шестодневнику, као и сам Горички зборник намећу његову квалификацију мистика-исихаста. У „Повести о јерусалимским црквама“ Никон достиже врхунац особеног стила, која га разликује и уздиже изнад теолога тога доба. Да би се схватио низ недоречених асоцијација, и мисаоне лирике у овом поглављу, потребно је знање библијске историје и географије. Стога је ово поглавље писано од Никона са очигледним литерарним претензијама, и од чисто теолошког дјела, прелази у књижевно дјело, са свим особеностима средњовјековне теолошке књижевности.

Важна компонента Горичког зборника је исихазам. Овај правац је у српске територије дошао са Свете Горе, посредно или непосредно под утицајем Григорија Синаита, који је скончао живот у Парорији у Бугарској, окружен ученицима Грцима, Русима, Бугарима и Србима. Био је светогорски монах, који је дио живота провео на Синају, Светој Гори, и скончао у Парорији. Он је био пропагатор класичног и изворног хришћанског монаштва, настао у Египту још у III вијеку. Аскезом се прелазила граница људ-

ског, и покушавано да се пређе у сверу божанског живота. Ова идеја египатских пустињака, синајских, палестинских, сиријских и малоазијских калуђера прешла је у IV вијеку у Европу преко Византије.

Основа ове монашке идеје је најстарија монашка литература из V и каснијих вјекова: Лавсаик, Изреке отаца, списи Евгарија и Макаиа, затим представника синајског правца Јована Лествичника, Филотеја, и коначно Исихија. На њу се надовезују дјела Григорија Синаита, Григорија Паламе итд. Основ исихастичког аскетизма је „исихија“ или мировање, тиховање. Одваја се у осами, којом се постиже не обична, него умна молитва, и теорија молитве. Циљ је постићи теоријом молитве могућност уласка у божанске тајне, исто онако како су је апостоли на Тавору видјели када се Христос преобразио. Исихазам се из Византије преноси у другој половини XIV вијека у српске земље. Стога уопште узев, и кроз Горички зборник, и кроз своја ктиторства, очигледно и под утицајем исихазма, Јелена Балшић настоји да направи пандам све очигледнијем млетачко-католичком Хришћанству, које продире у скадарски басен и приморске крајеве, под тезом организације отпора османским освајањима.¹³²

Поред Горичког зборника, као типично зетско писано дјело је и Властарева синтагма. Њено писање је завршено 17. маја 1453. године. Наручио ју је зетски митрополит и архиепископ Јосиф. Аутор је извјесни ђакон Дамјан. По напису у њој, она је написана „ва мeste рекомем Копориња.“ И поред великих напора, истраживачи нијесу усојели да лоцирају то мјесто, али се слажу да је свакако оно морало бити у басену Скадарског језера, те да нема апсолутно никакве везе са манастиром Копорином код Велике Плане у Србији. Истраживачи такође нијесу могли да идентификују пут синтагме, од настанка до велике сеобе Срба ка Угарској под патријархом Чарнојевићем крајем XVII вијека. У сваком случају, непобитно је да се она од тих догађаја нашла у манастиру Крушедолу на Фрушкој Гори, да би послје Другог свјетског рата доспјела у Музеј СПЦ у Београду.

У техничком смислу синтагма је рађена на папиру, и има 342 листа димензија 27x19 цм. Текст има по 28 редова на свакој страни, и у цјелини је очуван. Писана је полуставним писмом, и представља варијације између рашке и ресавске школе. Ђакон Дамјан је у ствари урадио редакцију текста Синтагме Матије Властара из

132. Ђорђе Радојичић, *О смерној Јелени и њеном описанију бољољубном*, Дело, књ. 5, Београд, 1958.

1335. године, која је преведена на српски језик отприлике неколико година касније. Стога се она и назива Властарева синтаagma. Дамјанов текст одговара препису синтагме који је урађен око 1380. године у манастиру Пчињи, а који се налази у Библиотеци Патријаршије СПЦ. Дамјанова синтаagma садржи основну Властареву синтагму, затим Властарев додаток, као и низ допунских састава, и то: дјелове из правила Светог Јована Посника, канонске одговоре митрополита ираклијског Никите, правила Нићифора Исповиједника, затим наводни одговор епископа китрошког Јована антиминсима, ранг-листу епархија Цариградске Патријаршије, те један мали латински рјечник. Коначно, од листа 335 слиједи тзв. Старији српски љетопис.

Како је већ назначено, основни шаблон Дамјанове-зетске Властареве синтагме је синтаagma Матије Властара. Синтаagma или зборник је састав, склоп или сређивање збрке у глобалном смислу или преводу. Властарева синтаagma стога представља номоканонски, тј. грађанско-црквени правни зборник. Сачинио га је Матија Властар 1335. године. Он је био монах најприје на Атосу, а потом у манастиру Светог Исака у Солуну. Синтаagma је груписана у тзв. „саставе“ по реду грчког алфабета, тј. 24. Прописи о предметима почињу одговарајућим словом. Тако има укупно 303 главе, тј. предмета. Примарни су канони, након чега долазе грађански закони. Но, и они су третирани само толико колико се тичу црквених питања. Властар у својој синтагми користи правне коментаре Јована Зонаре, а нарочито Теодора Валсамона, чија су канонска тумачења написана у периоду 1169-1177. година.

Постоје два оригинала Властареве синтагме: цариградски (грчки) и охридски, и међу њима нема битнијих разлика. Оба оригинала суштински одражавају византијску хегемонистичку црквену и државну политику, тј. источно-византијски државни и источно-папистички црквени тоталитарно унитаристички концепт. Она је требала да обезбиједи византијску државну, црквену и културолошку доминацију. Како је већ назначено, Властар је доминантније као извор користио Теодора Валсамона, црквеног правника који је настојао да да примат интересима Цариграда својим правним назорима и тумачењима. По Валсамоновим ставовима, свјетовна владарска личност Византије има неограничену моћ. Она има доминацију и над црквом, те тако владар постаје и духовна и свјетовна централна личност, која се изједначава са светом тајном свештенства. Он ту власт преноси на патријарха, који треба да важно ограничи аутокефална својства помјесних православних цркава. Дакле, суштински ради се о покушају православног папизма, или борбе за католички концепт уређења Православља.

Овакав концепт је у духу византијског великодржавља, које се нарочито тешко мирило са државном еманципацијом Словена на Балкану, а са њоме и одговарајућом црквеном еманципацијом. Властарева синтагма није признавала аутокефалност Српске и Бугарске Цркве, нити право ових Словена да своје државе уздигну на ниво царстава. Стога превод Властарева синтагме у српске земље није могао доћи директно, тј. није га могао иницирати ни српски владајући слој, а ни Српска Архиепископија, баш зато јер у доба његовог настанка почиње успон Душанове Србије ка царском звању, а пратећи тај тренд и Српске Архиепископије ка Патријаршији. Он је могао доћи споља, од византофилских кругова.

Пропању српског царства послје Душанове смрти иницирају се од Византије преводи синтагме, да би се покренуле силе раздора међу самим српским феудалним творевинама и локал-владарима, које би довеле до неопходности поновног успостављања државног јединства са њом. Властарева синтагма, или конкретно Копорињска синтагма, представља пречишћени реликт византијског црквеног законодавства, који пада у врло специфично вријеме. Јединствене српске државе више није било. Чак ни бивши зетски простори младих краљева Немањића нијесу били јединствени. То је било размеђе нестанка Балшића, и потпуне афирмације Црнојевића, комбиновано са пенетрацијом Млечана у Зету. Ни јединствене Српске Цркве практично више није било. Копорињска синтагма настаје у доба пропасти остатка Византије. Стога је генерално гледано, она правно-црквени реликт повратка на државно-црквено извориште: византијско и источно-хришћанско, из кога је настао образац српске државности и црквености.¹³³

На Копорињску или Дамјанову синтагму, иако често, можда и неоправдано третирану као Властареву синтагму, уклапа се, или је наставља Копорињски или Српски летопис. Читава ова генетска релација више него убједљиво потврђује, не само немањићку државну традицију Зете од пропасти српског царства, него и светосавску црквену традицију Зетске Митрополије. Стога је Копорињски летопис најстарији препис Српског летописа. Већ је назначено, Српски летопис је посљедњи дио Властарева-Копорињске-Дамјанове синтагме.

Летописи представљају млађи, напреднији и историјски провјеренији вид писаних дјела од родослова. Стари српски родослови

133. Стојан Новаковић, *Маџије Властџара Синџаџмаџи*, Београд, 1907; Сергије Троицки, *Црквено-политичка идеологија Свештосавске крмчије и Властџареве синџаџме*, Глас САНУ, св. 212, Београд, 1953; С. Троицки, *Дојунски кланци Властџареве синџаџме*, Београд, 1956.

углавном су рађени са тенденцијом да покажу генетску повезаност српских преднемањићких династија, па и самих Немањића, са већим и признатијим историјским личностима, које практично немају никакве етничке везе са српским народом, и географски су удаљеније од њега и његових кретања у првом периоду средњег вијека. Уосталом то је већ виђени тренд, који води далеко у прошлост, још од првих римских родослова, који доводе Енеју у везу са тројанском династијом.

Стога су љетописи у ствари хронике појединих владара и њихових династија, које утврђују њихово поријекло, битне догађаје из њихових живота, а изложене у разумним хронолошким и географским периодима и просторима. Легендарност је знатно смањена, а провјереност чињеница, и њихово селектовање значајно побољшани. Чак се појављују и прве употребе историјских извора, што их класификује као прва историјска дјела. Реликти родослова на српским просторима појављују се од пропасти српског царства, а паралелно са тиме и врхунца босанске државе под Твртком, када је требало преко њих доказати Тврткову немањићку генезу. Настављају се са Стефаном Лазаревићем, који у контактима са западом преко Угарске такође настоји да успостави генезу најприје са Немањићима, а преко Немањића, немањићку са царом Константином Великим.

За разлику од њих, љетописи на српским просторима имају матрицу византијских хроника, чији је оснивач Георгије Амартол који је живио у IX вијеку. Те византијске хронике се касније преводе на српски језик, и даље разрађују. Основне одлике љетописа преузете из Византије су монашко-религиозни дух. Истина, они су подређени ванисторијским и неисторијским категоријама понекад. Сматра се да је прва преведена редакција Амартоловог дјела код Срба извршена на Светој Гори половином XIV вијека. Од Амартола се најприје преузима матрица у виду тзв. Сказанија. То је практично историја свијета од Адама до савремених дана. У њој има доста детаља који се могу идентификовати са библијском историјом, али ка савременошћу, она све више прераста у историју Византије. Први српски преводиоци у Сказаније убацују и мање детаље из српске историје. Тако се јавља у Сказанију једна комбинација опште историје, која је доминантна, са националном и национално-црквеном.

Српски љетописи се дијеле у двије категорије: старије и млађе. Старији су малобројнији, и има их око пет у виду преписа, а млађих око 50-ак. Старији још увијек имају елементе родослова, а млађи су конкретнији, и сежу све до XVIII вијека. Млађи дакле представљају основу за прве покушаје идентификације српске модерне историје са краја XVIII вијека. Копорињски љетопис је један од најстари-

јих, ако не и најстарији српски љетопис из плејаде групе старих српских љетописа. Дамјанов љетопис има најприје Сказаније, које има елементе библијске историје, и проводи га до покрштавања Бугара и Руса, што значи да га сужава у домен словенске и балканске историје, а опет повезује са историјом Византије до 1425. године.

Млађи љетопис се затим бави житијем Немањића, и на момен-те прати и српску црквену историју, да би се коначно завршио окончањем владавине цара Уроша IV (Душановог) и погибијом Вукашина и Угљеше. Писац оба љетописа, који би се могли савременим третманом идентификовати као општом и националном историјом, је несумњиво Дамјан. Евидентно је да се он у другом житију користио као извором житијима Савиним, Стефана Првовјенчаног, Теодосија и Данила. Интересантно је међутим, да се у тексту не назире кориштење Доментијана. Стога се Дамјан са правом може третирати као један од првих српских средњовјековних историчара, који активно користи изворе. Дакле, улази у домен класичног историјског стваралаштва.¹³⁴

На територији Зетске Митрополије настало је још неколико писаних радова првенствено теолошког карактера. На жалост један дио њих одавно је отишао са територија данашње Црне Горе, и током вјекова и деценија доспио до удаљених локација, на којима им се и губи траг. Вјероватно се неки примјерци још увијек налазе у разним приватним колекцијама, затим библиотекама и архивима широм Европе и свијета, а да их црногорска историографија није лоцирала. Тако је Љубомир Стојановић идентификовао да се тзв. Врањинско четворојеванђеље налазило „у приватним рукама у Одеси“ још прије Првог свјетског рата. Написао, га је јеромонах Мина 1436. године. Приложио га је манастиру игуман тог манастира јеромонах Роман. То је учинио јер је видио да то свето мјесто нема ни једног „тетрајеванђеља“.¹³⁵

Нешто слично учинио је, како је написао „грешни и недостојни раб Ису Христов поп Никодим“, и то 1443/44. године. Ради се о Триод морачком. Ту књигу, заједно са још једним триодом и Праксапостолом он је приложио Богородичиној цркви на Морачи. На жалост, овај примјерак налази се у Државној библиотеци у Берлину, а ту га је лоцирао такође Љубомир Стојановић.¹³⁶ У Универзи-

134. Детаљи из радова из нап 139; Ђорђе Радојичић, *Доба јосѿанка и развој сѿарих срѿских родослова*, Историски гласник, књ. 2, Београд, 1948, 21-36; Љубомир Стојановић, *Срѿски родослови и леѿојисци*, Београд, 1883.

135. Љубомир Стојановић, *Сѿари срѿски зајиси и најѿисци*, књ. VI, Београд, 1926, 5565.

136. Нав. дј., 280.

тетској библиотеци у Торину, завршио је Празнични mineј, или како се назива „Саборник четирем месецем“ из времена Ивана Црнојевића 1483/84. године.¹³⁷ Из 1486. године датира Часловац Николе Косијера. Овај писар идентификован је и као Никола Дијак. Дјело је написано на тражење „велемудраго логофета Божицара Грка“. Да је Иван Црнојевић тада већ био у вазалским односима према Османлијама, потврђује и текст, да је дјело написано у доба „богохранимаго господара зецкаго господина Ивана Црнојевића“, али и „ва царство зело крепкаго и превисокаго измаилтаскаго цара султан Бајазита, јемуже попусти Бог силу крепост над христијани грех ради наших и безакони.“¹³⁸

Једно писано теолошко дјело, идентификује се као Цетињски псалтир. Чува се у Свеучилишној библиотеци у Загребу. Оно свакако није писано на Цетињу. Можда је негдје у Зети, али није лоцирано гдје? На основу водених знака на њему, може се утврдити да му је хронолошко лоцирање настанка између прве четвртине и прве половине XV вијека, иако је на његовом почетку и крају поменут манастир Свете Богородице, задужбине Ивана Црнојевића, који тада још није ни био подигнут. Орнаментика овог дјела упућује на утицај јужне Италије, зетског приморја и македонских манастира. Неки тератолошки елементи у њему копирани су из шаблона из X вијека, дакле још прије Мирослављевог јеванђеља. Није немогуће да га је Иван Црнојевић већ имао са собом, и похранио у манастир приликом оснивања. Постоји опција да је већ био негдје у неком од манастира у скадарском басену, па је ту донијет отприлике у то вријеме.¹³⁹

Када је саграђен цетињски манастир вјероватно је основана његова библиотека. Пут њеног књишког фонда у историјским изворима није идентификован, нити је она у класичном смислу тада и основана, мада се са сигурношћу може идентификовати као таква. Дио књига непобитно је дошао са Иваном Црнојевићем, његовом малобројном властелом, као и монаштвом. Вјероватно су то били остаци књишког фонда цркава и манастира из скадарског басена, који су опустјели усљед османлијског освајања. Логично, дио књига могао је бити донешен и из цркава и манастира са приморја, јер су се ту већ учврстили Млечани. С обзиром да има дјела из XIV вијека, и она су се вјероватно носила како су се Османлије

137. Нав. дј., 353.

138. Нав. дј. 355.

139. Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi Nac. sveučilišne biblioteke, Zagreb*, 178-180.

учвршћивале у ширем окружењу: Србији, Македонији, Косову и Метохији и словенским дјеловима данашње Албаније.

Из XIV вијека у цетињски манастир су похрањене рукописне књиге са датумима настанка: Апостол Успенске цркве из Сухогрла из 1370/80; Стиховни пролог за септембар-децембар из 1375/85; Панегирик (зборник житија и бесједа за празнике) из 1370/80. Одакле је у цетињски манастир доспио Службени минеј за мај, написан од стране монаха Теофила, из 50-их година XIV вијека из Македоније, такође се не зна. Ту су још: Патерик грешног Никите написан око 1390; Пуна синтагма Матије Властара преписана 1387; у македонској редакцији преписа из 1370. године је Љествица синајског игумана Јована, византијског писца из VII вијека; Бесједе Светих Отаца 1365/75; три заједно повезана рукописа Поученија Светих Отаца; Канонски зборник писан 80-их година XIV вијека. Са краја овог вијека датира се и препис зборника Пчела. То је збир преписа изрека Светих Отаца, грчких философа, бесједника, пјесника, и историчара. Један њен дио приписује се као првом састављачу Максиму Исповиједнику, још на размеђу деценија VI и VII вијека. Низ дјела је и из XV вијека. То су: Службени минеј из око 1400. године; Четворојеванђеље из прве половине XV вијека; Службеник из прве четвртине XV вијека; Житија Светих из друге четвртине XV вијека, као и Бесједе Светих Отаца из друге половине XV вијека.¹⁴⁰

Послије сагледавања неких репрезентативних писаних дјела насталих на територији Зетске Епископије (Митрополије), или у њеном непосредном окружењу, али са рефлексјама према њој и од ње, потребно је сагледати и неке детаље опште употребе теолошке литературе за практички рад. На свом врхунцу у доба цара Душана, када се уздигла до Патријаршије, Српска Црква обичавала је да захтијева од свога свештенства основну теолошку литературу. Тако је сваки свештеник морао имати ова теолошка дјела: апостол, јеванђеље, литургију, триод, номоканон, псалтир, октоих, господским празником службу, и чтенија за поученије људем.

На територији сада већ Зетске Митрополије, теолошка литература углавном се набављала из Србије и Македоније. Ту литературу су локални свештеници и монаси опет преписивали по својим црквама и манастирима. Са провалама Османлија наступиле су нередовне прилике, покрети становништва, и постепено опустјелост многих цркава и манастира. Усљед феудалне анархије, честих међусобних ратова, те ратова са Османлијама и Млечанима, српски

140. Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi Cetinjskog manastira*, Ljetopis JAZU, sv. 61, Zagreb, 1956, 280-284.

феудалци троше све мање средстава на подизање и обнављање црква и манастира, а самим тим и богатији препис теолошке литературе.

Када је основан манастир на Цетињу, требало је употпунити његов књишки фонд. Отприлике у вријеме градње манастира преписан је „зборник четири мјесеца.“ Већ је поменуто, дијак Никола Косијер је по наруџби Божидара Грка преписао 1486. године један часловац. Вјероватно је још Иван Црнојевић увидио потребу набављања штампарије, живећи у прогонству у Италији, и упознавши се са штампарском техником. Ипак на прелому примопредаје власти са својим сином Ђурађем, он ће као његов насљедник тек остварити ту замисао. По Ивановом повратку у Зету, непобитно његови повјереници су одлазили у Венецију, а нарочито је послје женидбе Ђурађеове са Јелисаветом Ерицо уобличена ова идеја.

Истраживачи набавку штампарске пресе, алата и папира, и њихово доношење у Зету датирају на период 1491/92. године, што значи када је већ потпуно владар био Ђурађ. Они су такође одбацили могућност да су оловна слова, матрице за иницијале и орнаментичку, па чак и читаве илустрације такође донешени из Венеције. Несумњиво су они урађени у Зети. Стога су књиге урађене у Црнојевића штампарији аутохтоно културно дјело, тим прије што се узима да ћирилске књиге до тада уопште нијесу ни штампане у југоисточној Европи. Забиљежено је да је 1491. године Швајполт Феол у Пољској у Кракову штампао ћирилске књиге, али му је Католичка Црква већ сљедеће године то забранила. Међутим, Феолова активност није имала никакве везе са Ђурађевом, односно Ђурађу послужити као техничко искуство или подстрек.

Прва књига штампана у Црнојевића штампарији била је Октоих првогласник. Из предговора и поговора у њој, добија се податак да је штампање обавио „смерени свештеник мних Макарије от Черније Гори“. Уз њега је било још седам помоћника. Рад на првој књизи завршен је 4. јануара 1494. године. Од ње је сачувано доста примјерака. Друга књига Псалтир са посљедовањем, завршена је 22. септембра 1494. године. Остале књиге нијесу временски лоциране, нити у потпуности сачуване. Свакако нијесу штампане послје 1496. године, када је Ђурађ побјегао у Венецију.

Истраживачи стоје на становишту да су све књиге искључиво штампане на Цетињу. У прилог томе иде чињеница, да се нити у једној од њих не помиње Обод. У Псалтиру се Цетиње изричито помиње као мјесто штампања. У једној илустрацији Октоиха петогласника приказана је цетињска црква. Колизија чињеница за ову тврдњу са супротном, доводи до тога, да ако је штампарија набављена 1491. или 1492. године, гдје је она до тада била, с обзиром да

манастир још није био направљен. Могуће је да је већ негдје била смјештена на Цетињу. Тешко је схватити и чињеницу, да се тешка штампарска техника са свим пратећим материјалом, могла тек тако и олако, сваких годину до двије преносити са Обода на Цетиње, по беспутном крашком и стрмовитом крају, и то првенствено на носећој стоци попут коња и магараца.

Насупрот овим чињеницама, као једна од узимајућих у обзир, да је штампарија прво почела радити на Ободу, је у податку митрополита Петра I. У својој историји Црне Горе он о томе наводи: „Видећи ови Георгије Црнојевић велику оскудицу књигах црковнијех добави о своме трошку типографију и намјести је при Црнојевића Ријечи у кући коју му покојни отац бјеше за то оградио.“¹⁴¹ Међутим, овај митрополитов податак треба примити са крајњом чињеничном резервом. Већ у наставку текста, он наводи да Ђурађ није имао дјеце, те да је на наговор жене напустио Зету, тј. Црну Гору. Те чињенице су апсолутно нетачне. Ђурађ је имао дјеце, а под притиском султана је напустио Зету. И Вук Караџић наводи да је боравећи у Црној Гори слушао предање људи, да је на Ободу прво била штампарија, и да су ту људи налазили пуне шаке слова.¹⁴²

Дакле, Караџић је само констатовао оно што је чуо, али се није бавио истраживањем. Он је први пут боравио у Црној Гори у доба митрополита Петра II Петровића-Његоша. Далеко дуже од њега је боравио Сима Милутиновић-Сарајлија. И он је на становишту, мада не објашњава због чега, да је штампарија радила у Ободу. Обрађујући период Ђурађа Црнојевића и доношења штампарије, он тврди „намјести је код ријечког Обода и поче штампати црквене књиге, и свуда их по својој и турској земљи народу и свештенству давати“... Наводи податак да је Петар II нашао један лист Осмогласника код неког Пјешивца из Повије.¹⁴³

У анализи рада Црнојевића штампарије, поставља се питање шта је било са њоме од одласка Ђурађа Црнојевића у Венецију, као и са штампарским особљем? Постоје двије варијанте. Прва је да је са собом одио у Венецију Ђурађ. Истина, она је могућа, али теже остварљива, јер је он по султановом ултиматуму имао само три дана да напусти Зету. Тешко је замислити да је он могао организовати транспорт преко беспутних крајева до Котора у таквој брзини. Друга и могућнија варијанта, је да је штампарија остала на

141. Грлица, Цетиње, 1835, 64.

142. Вук Стеф. Караџић, *Црна Гора и Бока Коџорска*, Српска књижевна задруга, Коло XXXIV, књ. 161, Београд, 1922, 27.

143. Симеон Милутиновић-Сарајлија, *Историја Црне Горе од искона до новиећа времена*, Београд, 1835, 30.

Цетињу, па онда вјероватно по његовом савјету пренијета на Обод или њен већи дио. Одатле је она могла бити разношена ко зна гдје, укључујући ту и слова, па чак и дио штампаних књига, што објашњава чињеницу коју је дао Сима Милутиновић, да је Петар II један лист књиге пронашао чак у Пјешивцима. Евидентно је да се рад штампарије није наставио, али и да је већина књишког фонда ипак остала на Цетињу.

Рјешавање питања штампарског особља је лакше. Евидентно је да је оно отишло са Ђурађем, или свако за себе, пошто се такође активност ове групе више не помиње у изворима. Главна штампарска личност „мних Макарије от Черније Гори“, наставио је своју активност у Трговишту, у периоду 1507-1520. године, штампајући словенске књиге за потребе влашких цркава. Пред крај живота обрео се у Хиландару. Ту је био игуман и 1526. године штампао је географски спис „Глковније“. Она има обиље података о Дакији, али и земљи Црнојевића, гдје је раније живио. За другог штампара-Пахомија, постоје озбиљне индикације, да је у периоду 1507-1520. године радио за Божидара Вуковића-Подгоричанина у Венецији, на штампању Псалтира и Службеника.

Реликти и утицаји Црнојевића штампарије осјећали су се у XVI вијеку у разним крајевима. Тако се већ 1514. године дубровачки канцелар Лука Примојевић обратио дубровачком Сенату, са молбом за одобрење отварања ћирилске штампарије. Навео је да би слова његове штампарије била слична црнојевићким, која су врло хваљена и цијењена. И у радовима штампарија у Горажду, Милешеви и Београду у XVI вијеку осјећају се утицаји Црнојевића штампарије.¹⁴⁴

У штампарији Ђурађа Црнојевића одштампано је пет књига. Прва од њих је свакако најзначајнија. То је Октоих првогласник. Истраживачи претпостављају да је његово штампање кренуло почетком 1493. године, а завршено је, како је у њему и наведено 4. јануара 1494. године. У техничком смислу дјело има 269 листова, димензија 28,6x20,2. На свакој страни је по тридесет редова. По свој прилици током самог штампања вршене су преправке, јер међу појединим примјерцима постоје разлике. Иначе, сачувано је преко десет примјерака овог дјела.

144. *Прославна сѹмоеница четирисѹтогодишњице Ободске шѹтамѹарије*, Цетиње, 1895; Љубомир Стојановић, *Сѹтаре срѹпске шѹтамѹарије*, Српски књижевни гласник, св. 41-42, Београд, 1902; Ђорђе Радојчић, *О шѹтамѹарији Црнојевића*, Гласник Скопског научног друштва, св. XIX, Скопље, 1938, 133-172.

Сам Октоих (осмогласник) је једна од најважнијих књига у Православној Цркви. Његова концепција формирана је још у IX вијеку. У Црнојевића Октоиху он се састоји од низа византијских писаца, аутора духовних пјесама. То су прије свега пјесме Јована Дамаскина, који је умро још 753. године, и био монах палестинског манастира Светог Саве, познати теолог и бранитељ икона. Поред њега заступљени су били: епископ мајумски Козма (из VIII вијека), Анатолије (VIII-IX вијек), Митрофан (IX вијек), Теодор Студит (IX вијек), Јосиф Тудит (IX вијек), те цареви Лав Мудри (886-912), и Константин Порфирогенит (913-959).

Ове пјесме су разноврсне по облицима и темама, једноставности или сложености. Распооређене су у Октоиху по гласовима, којих има осам. Они представљају основу мелодијске формуле византијске црквене музике. Сваки глас обухвата пјесме за богослужења за сваки дан у недјељи, а гласови се мијењају од првог до осмог, из недјеље у недјељу, у непрекидном кружењу „столпова“, тј. осмогласних циклуса. Како је садржина циклуса обимна, Октоих је обично преписиван у два дијела, а касније и штампан. Зато се и прва четири гласа називају „првогласник“, а од петог до осмог „петогласник“, јер почиње од петог гласа. Октоих је врло рано почео бити преписиван на словенски језик, увелико из практичних разлога. Постоји и верзија непотпуног Октоиха, који не подразумева сваки дан, него само пјесме за недјељу и Васкрс.

Судбина Октоиха петогласника је била много компликованија од првогласника. Суштински, он је наставак првогласника, јер подразумева дане у недјељи од петог до осмог. Међутим, истраживачи практично до половине XX вијека или нијесу уопште разматрали да је он штампан у Црнојевића штампарији, или су то примали са великом резервом. Док је првогласник како је назначено, сачуван у преко десетак примјерака, до почетка Другог свјетског рата, било је познато само осам листова из петогласника, чуваних у Народној библиотеци у Београду. Они су пропали приликом њемачког бомбардовања у Априлском рату 1941. године, тј. изгорели. Петогласник је једини илустрован од свих црнојевићких књига, што потврђују илустрације на два листа од поменутих седам. Трагови о овим листовима остали су само у репродукцијама.

У музеју на Цетињу чува се један лист са илустрацијом, али различит од тзв. београдских. У манастиру Дечанима, пронађено је чак 37 листова овог дјела, у којима су четири илустрације, од којих је једна истовјетна са цетињском. Први је питање петогласника као дјела Црнојевића штампарије начео Лукијан Мушицки још 1823. године. На основу његове необјављене библиографије, потпуно је у овом ставу стао отворено Павле Шафарик 1865. године.

Исте године архимандрит Антонин је у манастиру Слечке код Битоља видио један примјерак овог Октоиха. Међутим, та књига је као производ Црнојевића штампарије дуго била оспоравана. Детаљном анализом чињеница деценијама, истраживачи су без обзира што није сачуван ни почетак ни крај петогласника, а компарирањем Антониновог открића, са тзв. цетињском, дечанском и београдском верзијом, несумњиво утврдили да је петогласник производ Црнојевића штампарије. Штампан је и објављен у исто вријеме кад и првогласник. У техничком смислу имао је 272 листа, са по 31 ретком на свакој страни. Листови су величине 26,5x18 цм.

У цјелости је сачуван, и не оставља дилеме по питању садржаја Псалтир са посљедовањем. Има свега неколико примјерака. Поред првогласника, једино је он датоваан на 22. септембар 1495. године, и то на Цетињу. Дакле, неспорно потврђује да је штампарија била на Цетињу, макар у другој фази свога дјеловања. Има 348 листова, димензија 20,4x14,1 цм, са само 27 редака по страни. То је старозавјетна књига, тј. збирка најбољих пјесама хебрејске религиозне лирике. Она је наставила да се употребљава у хришћанској ери, и постала је окосница богослужења. Псалтир је на свој начин уџбеник књижевне естетике, на коме се стварала византијска химнографија. На њему је обликован не само византијски, него и српски средњовјековни изражај.

Требник такође припада тешко идентификованим дјелима Црнојевића штампарије. Један лист Требника пронашао је Павле Шафарик у музеју у Прагу још 1831. године. На основу седам листова који се чувају у Публичној библиотеци у Санкт Петербургу (Лењинграду), Александар Погодин је 1848. године извршио анализу. У манастиру Свете Тројице код Пљеваља пронађено је 184 листа. У цркви села Црколеза у Метохији пронађен је 41 лист. Тројичински и црколешки листови се међутим не допуњују. Ипак на основу свих расположивих дјелова, изводи се јединствен закључак, да су у техничком смислу листови димензија 24,5x21 цм, а стране имају по 23 или 24 ретка. Претпоставља се да је довршен у јулу 1495. године. Требник има уобичајене чинове и молитве за разне прилике, почев од замонашења, до чинова светих тајни (крштења, миропомазања и сл.), молитава за освећење цркава, или подизања часног крста. Стога се често назива и Молитвеник.

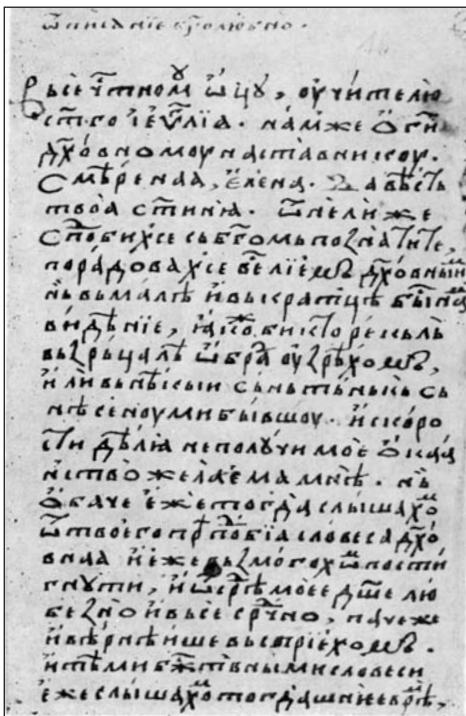
Пета књига Црнојевића штампарије није сачувана не само нити у једном примјерку, него чак ни једаном једином листу оригинала. Ради се о Четворојеванђељу. О њему се сазнаје тек по извору трећег реда. Рукописни препис Четворојеванђеља израдио је презвитер Вук, од 15. маја до 14. августа 1548. године, а по наређењу архиеписопа београдског и сремског Лонгина. Стога се оно најче-

шће у историјској терминологији назива Буђановачко четвороје- ванђеље, јер је преписано у селу Буђановцима у Срему. Презитер Вук је навео да је јеванђеље преписао „от форми Црнојевића, от сложенија Макаријева.“ Није међутим навео када је и гдје штам- пан оригинал са кога је извршио препис.

Истраживачи штампање оригиналног четворојеванђеља рас- тежу на период од половине 1495. године, до Ђурађевог бјегства из Зете 1496. године. Према истраживању Ђорђа Радојчића пред Други свјетски рат је ово четворојеванђеље доспјело у власништво патријарха Гаврила, али се током рата и окупације, или у првим посљератним годинама изгубило. Сачувани су само неки фото- графски снимци и биљешке, тј. сада већ извор трећег реда. Гдје се обрело ово неизворно четворојеванђеље није утврђено? Радојчић је међутим нешто у свом чланку из 1948. године наговестио, да ће убрзо бити прилике да се оно детаљније анализира. Но, никада то није урађено, нити је оно пронађено.

Међу истраживачима је једно вријеме био актуелно и питање наводног штампања и шесте књиге Црнојевића штампарије, тзв. Цвијетног триода. До овога се дошло открићем у рукописима ма- настира Дечана, гдје су сачувана четири макулатурна листа. Ову опцију поредводио је Ђорђе Радојчић. У другој опцији коју је пред- водио Владимир Мошин ово је негирано тврдњом, да су то само листови Требника. О личности штампара Макарија већ је говоре- но. Најновији детаљи, нарочито црногорске историографије, без икаквог покрића, и врло помпезно, идентификују га као Зећанина, тј. Црногорца родом, што никада у било којем извору није доказа- но. Његов потпис може да значи само да је као стручњак-најамник, без обзира што се радило о црквеном лицу, радио и стварао у Цр- ној Гори. Опет, неки истраживачи попут већ наведеног Радојчића, тврдили су да је каснији митрополит угровлашки Макарије II био у ствари тај Макарије, што су доводили у везу са његовом неспор- ном појавом и радом у Трговишту. Иако је Радојчић неспорно зна- чајно научно име, многи други значајни научници сматрали су ову теорију врло климавом.¹⁴⁵

145. Ђорђе Радојчић, *Белешке о шtamпаријама у Црној Гори у XV и XVII веку*, Историски записи, књ. 2, Цетиње, 1948, 1-7; Ђ. Радојчић, *Карактјер и глав- ни моменти из прошлости сјарих српских шtamпарија (XV-XVII века)*, Историски записи, књ. 6, Цетиње, 1950, 255-270; Ђ. Радојчић, *Две наше би- блиографске рејкоси*, Историски записи, књ. 8, Цетиње, 1952, 1-10; Ђ. Ра- дојчић, *О шtamпарији Црнојевића*, Гласник Скопског научног друштва, св. XIX, Скопље, 1938, 133-172.

Одломак из Горичкої зборника

Одломак из Власіѣарева синѣїаіме

Окційох Првоїласник
Црнојевића ишѣамѣарија

Псалтїир с ѱоследовањем
Црнојевића ишѣамѣарија

ДОБА ТЕОКРАТИЈЕ

1. Осврћ на историју Црне Горе у доба теократије

Друга половина XV вијека почеће у употребу да уводи нови назив за Зету-Црна Гора. Ескалацију прелома употребе територијалног одређења у овом смислу, представљаће прелом два вијека, када практично у првим деценијама XVI вијека изчезава назив Зета. Термин Црна Гора није био непознат у Зети ни до друге половине XV вијека, али се првенствено односио на мање локалитете или области. У покрајини Зети, име Црна Гора се први пут употребљава у повељи краља Милутина манастиру Врањини, писаној 1296. године. У њој се каже: „И јеште придах от Черне Горе, от Арбанас, Васиља са децом да јест такожде работник светоме Николе.“¹ Очигледно се овдје ради о неком мањем крају, који у ширем контексту опредјељује село Арбанасе у каснијем Цеклину.

Покрајинско име Црна Гора први пут се употребљава у дубровачким изворима. Тако је дубровчанину Ђиву Пуцићу упућен позив за суд почетком децембра 1379. године, а текст односан са овом темом гласи: „И ако те ово писмо затекне у Зети с ове стране Црне Горе (Cernagora)...“² У которским изворима име Црна Гора се први пут помиње 1397. године као Montenegro, а 1458. године изворно Cernagora.³ Неколико различитих термина за Црну Гору употребљава се и у уговору деспота Ђурађа Бранковића са Млечанима из 1435. године склопљеном у Смедереву. Предмет овога уговора била је Луштица, коју су они посјели у вријеме одметништва Црнојевића, а задржали планински крај између Будве и Котора. Ови крајеви се у уговору помињу као катуни Црне Горе (Catunos Cernagore). У упутствима млетачког Сената за ове преговоре, употребљава се четири пута термин „Monte Zernagora“ и „Cernagora“.⁴

Ипак, све до окончања XV вијека, назив Црна Гора обухватао је само одређену регију у оквиру Зете. У повељама из 1485. и 1489.

1. Иван Јастребов, *Прејис хрисовуља на Цетинју о манастиру св. Николе на Врањини*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLVII, Београд, 1879, 226.
2. Јорјо Тадић, *Писма и ујујисјива дубровачке рејублике*, Београд, 1935, 396.
3. Иво Стијепчевић и Ристо Ковијанић, *Први помени Црне Горе у којторским сјоменицима*, Историјски записи, књ. IX, св. 1, Цетиње, 1953, 232.
4. Иван Божић, *Катуни Црне Горе*, *Зборник Филозофској факултету у Београду*, књ. X, Београд, 1968, 245, 247.

године, Иван Црнојевић се представља као „господин зетски“. Представнике Његуша, Ђеклића, Цеклина и Угања он назива „властелом од Черне Горе“. На почетку „Октоиха“ из 1494. године, Ђурађ Црнојевић себе представља као „војводу Зете“.⁵ У вези са проблематиком шта је тада заиста представљао географски појам Црне Горе, отвара се и питање подјеле Зете. У низу извора већ из друге половине XIV и читавог XV вијека, помињу се географски појмови Доње и Горње Зете. Иако у изворима има одређених опречности у тачном разграничавању, глобално се могу раздвојити двије цјелине. Доња Зета обухватала је приморске крајеве од Бојане до Котора, и равничарски басен око Скадарског језера. Горња Зета обухватала је брдско-планинске крајеве између њих, оивичене доњим током ријека Мораче и Зете.

Према првим преводима у изворима Млечана, Дубровника и Котора на латински и италијански језик, стога се област Црне Горе назива: *Motanga Negra*, *Monetenegro* или *Monte Negro*. Суштински, преводи се као црна брда, црне планине или црна шума. И заиста, ова област некада је обиловала шумом, нарочито ловћенски масив, који је од приморја био најближи Дубровнику и Котору. Назив Црна Гора не представља никакав спецификум. У Европи има неколико десетина врло сличних или идентичних назива за области или покрајине који се овако идентификују, а преводе од случаја до случаја на романске, германске и словенске језике. Чак и у оквиру Горње Зете, може се раздвојити изразито планинска област погодна за љетње сточарство и стално ненасељена, тј. област катуна, из које настаје каснија Катунска нахија у доба османске управе, срце и језгро те Црне Горе, из које ће се у доба Петровића појавити државотворно жариште. Тако се на размеђу два вијека (XV и XVI), и двије епохе: предосманском и османском, Горња Зета преуобличава у нови географски појам - Црна Гора, док Доња Зета у потпуности изчезава као географско одређење, и бива поклопљена османском или млечачком управом.

Сва три сина Ивана Црнојевића завршила су живот на територији османске државе. Ђурађ је живио на свом спахилуку у Анадолији, и у изворима му се губи траг 1514. године.⁶ Стефану се губи траг у изворима послје 1504. године. Посљедњи Станиша (Станко) у Цариграду је боравио од 1485. године, гдје је примио ислам, и

5. *Цетињски љетиопис, фолклорно издање*, Цетиње, 1962, 32, 37а, 38; Предњегошевско доба, друго издање, Титоград, 1966, 89.

6. Ристо Ковијанић, *Помени црногорских племена у кошторским споменцима (XIV-XVI вијек)*, књ. I, Титоград, 1963, 147.

вратио се у Црну Гору 1513. године као Скендер-бег Црнојевић. О његовом боравку у Цариграду у изворима нема података. Од формалног падања Зете-Црне Горе под османску власт 1499. године, отпор становништва није јењавао. Османлије су преко локалних гарнизона и војске скадарског везира, у неколико наврата кретале да скрше отпор становништва. Оно се противило и плаћању пореза, као и узимању младића у османску војску.

У таквој ситуацији су се у Цариграду сјетили Скендера Црнојевића. Султан је извео политички маневар, у намјери да преко исламизираниог потомка владајуће династије учврсти своју власт. Тако је Црна Гора претворена у посебан санџак, тј. издвојена од скадарског. Сједиште новог санџака био је Жабљак, стара престоница Скендеровог оца Ивана. Уопште појава Скендер-бега Црнојевића у Црној Гори представља дио већ опробаног сценарија учвршћавања османске власти у пограничним крајевима према Млетачкој Републици, Угарској и Аустрији. За то учвршћивање узимани су потомци хришћанских локалних феудалних породица, који су примили ислам, и који су били спона између османских власти, и локалног хришћанског становништва, да би османску власт лакше примило. Повлашћени положај исламизираних хришћанских феудалаца, требао је и да у очигледном примјеру поспјешу исламизацију становништва.

Стога код таквих исламизираних феудалаца, постоје реликти понашања првог таласа успостављања османске власти на Балкану, када су били актуелни вазали. Исламизирани хришћански феудалци још увијек покушавају да у одређеној мјери опонашају обласне господаре, свјесни су свога поријекла и идентитета, али и све безизласности свога положаја ван османске власти. Како је већ назначено, ове појаве присутне су у пограничним крајевима према Млетачкој Републици, Угарској и Аустрији, гдје већ у првој половини XVI вијека отпочиње процес исламизације. То су одређени крајеви Албаније, Црне Горе, Херцеговине, Босне, па чак и Далмације.

И Скендер-бег Црнојевић (заправо санџак-бег) се понаша тако. Он се не понаша као обичан санџак-бег. Покушава да направи неку врсту свога двора на Жабљаку, гдје држи и муслимане и хришћане. Он сам у једном извору каже да жели да влада земљом „дједа и оца нашего“, што свједочи о присутној свијести не само о његовом српском и хришћанском, него и о владарском идентитету. У истом смислу је и његово титулисање као санџака црногорског „всој диоклитијанској земљи господина.“⁷ Његове двије сестре би-

7. Franz Miklosich, *Die Serbischen Dynasten Crnojević*, Wien, 1886, 4, 15, 22.

ле су удате у Котору, те је тако родбински био повезан са которском властелинском породицом Драго.⁸

Управа Скендер-бега жабљачким санцаком била је обиљежена тешким наметима на локално становништво, без обзира што се радило о његовим сународницима. Зато је у неколико наврата долазило до врло снажних покрета против османских власти, који би се могли идентификовати као устанци. Да би сузбили ове покрете, Османлије су морали доводити војске из других санцака. Тако се Скендер-бег одржао на управи у Црној Гори, само захваљујући османској оружаној сили. Послије почетних краткотрајних сношљивих односа са Млечанима, нарочито онима у Котору, Скендер-бегова управа и у томе правцу била је обиљежена сталним кризама. Скендер-бег био је типичан примјер ондашњих османских државних управника покрајина: лукав, грамзив и охол. У народном сјећању и предању, његова управа очевином није остала у нимало лијепој успомени. Године 1527. повучен је са положаја, јер практично није испунио нити један од глобалних задатака које су му дале османске власти шаљући га у очевину.⁹

Већ у XVI вијеку отпочиње период организованијег отпора Црногораца османској управи, који неће проистицати од њих. Уже гледано, Црногорци се у овоме погледу уклапају у шири контекст догађања у српском народу. Срби ће као народ, а и Црногорци као један његов дио, покушати да се ослободе османске власти учешћима у ратовима, које су хришћанске државе водиле са Османским Царством. То је период XVI и XVII вијека. Конкретно, Црногорци ће углавном бити ангажовани у одбрани млетачких посједа у Боки, те Будве, Бара и Улциња.

Нападом на Крф који је био у млетачком посједу 27. августа 1537. године, Османско Царство је заратило са Млетачком Републиком. Република је овај рат на сваки начин настојала да избјегне. Међутим, Османско Царство у напону снаге жељело је проширење нових територија, нарочито у источном Средоземљу. Свјесна да се сама не може одупријети Османском Царству, Млетачка Република настојала је да заинтересује друге хришћанске државе, које су се осјећале угроженим од османске државе. Послије дужих преговора, 8. фебруара 1538. године склопљен је савез између цара Карла V, и Млетачке Републике под покровитељством

8. Константин Лиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд, 1952, 405.

9. Јован Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Београд, 1901; Богомил Храбак, *Дубровачке вестии о Скендер-беџу Црнојевићу и Црној Гори њоџ њеџовом влаићу*, *Анали*, књ. VI-VIII, Дубровник, 1957-59.

папе, познат као Света Лига. Послије обимних припрема у Мадриду, прешло се на њихово спровођење.

Комбинована шпанско-млетачка флота, под командом познатог адмирала Андрее Дорије 27. октобра 1538. године ослободила је од османлија Херцег Нови. На град су истакнуте три заставе: шпанска, млетачка и папска. Убрзо је без борбе ослобођен и Рисан. Противно уговору, Шпанци су у Нови смјестили гарнизон од 4000 војника. У Цариграду је губитак Новог тешко примљен, те је одлучено да се он поврати. Послије безуспјешних млетачких дипломатских покушаја за договор са Османлијама, на град је кренуо познати адмирал Хајрудин Барбароса. Послије жестоког отпора Шпанаца, Нови је заузет 7. августа 1539. године. У оквиру Барбаросиних операција повраћен је и Рисан, а извршен је и демонстративни напад на Котор. На другој страни османски одреди су нападали и пустошили Бар и Улцињ са околином. Овај рат окончан је миром 1540. године. У њему је једино Грбаљ успио да се ослободи од османске власти, и приђе Млетачкој Републици.

За Црногорце и Црну Гору је много више значаја имао тзв. Кипарски рат (1570-1573). Османска држава је у мају 1570. године дала Млечанима ултиматум о предаји Кипра. Они су то одбили, те је дошло до рата. Млетачка Република је 21. маја 1571. године склопила савез са папом и Аустријом, познатији још под називом Левантска лига. Овога пута, за разлику од ранијих сукоба са османском државом Млечани су настојали да што више активирају домаће становништво у приморју и црногорској залеђини, налазећи у њему природног савезника против Османлија. Крајем априла 1571. године, из Цариграда су упућене јаке копнене снаге ка Балкану, а поморским путем флотила под командом Ферхат-паше.

Не бивши способни да бране градове на јужном јадранском приморју, Млечани су их оставили на милост и немилост Османлијама. Тако је османска флота крајем јула заузела Улцињ послје осмодневне опсаде. Око 800 италијанских најамника и француских хугенота предало се Ферхат-паши. Убрзо почетком августа предао се и Бар. Након тога су османске снаге зазеле и Спич. Потом је османска флотила напала Будву и тешко је разорила, иако није успјела да је заузме. Османска флота је затим ушла у Боку, што ће бити почетак дуге кампање за заузимање Котора. Пад Улциња и Бара под османску власт, имаће далекосежне посљедице за етничку, вјерску и цивилизацијску карту тога краја, јер Млетачка Република више није успјела да их поврати. Тако ће за крајеве око њих отпочети османска ера, која ће трајати безмало три вијека, до 1878. године.

Млетачки покушај преотимања Херцег Новог крајем маја 1572. године није успио, а током љета Османлије су отпочеле снажну кампању за заузимање Котора. Тек крајем јануара 1573. године Млечани су успјели да деблокирају Котор. Кипарски рат окончан је миром од 7. марта 1573. године између султана Селима II и млетачког опуномоћеника Марка Антонија Барбара. У овом рату Млетачка Република била је материјално исцрпљена. Изгубила је Кипар, а на југу јадранског приморја двије врло значајне стратегишке и материјалне базе градове Улцињ и Бар.¹⁰

Крајем XVI вијека отпочеће активности хришћанских држава против Османског Царства, у којима оне желе да за свој успјех ангажују и балканске хришћане. Ове државе рачунале су на њих као на велику базу устаничког војног материјала, који је изнутра требао да дестабилизује османску управу и одвуче дио османских снага. Као и неколико пута раније, иницијатор борбе са Османлијама бива један од римских папа-Климент VIII 1592. године. На ову иницијативу, и под њеним утицајем надовезује се аустријско-османски рат (1593-1606). Беч је имао план о дизању на устанак становништва Босне, Херцеговине и Црне Горе. У ову кампању укључио се у име хришћанског становништва Босне Фрањо Бртучевић, који доспијева до аустријског цара Рудолфа. Под његовим утицајем цар је средином априла 1595. године објавио проглас хришћанима Босне и околних крајева, да их узима у своју заштиту.

Бртучевићева мисија односила се и на црногорског владика Рувима (Руфима). Преко два своја повјереника он се обратио Рувиму. Рувим је подржао ову идеју написавши 15. јуна 1597. године, и устврдивши „и да и ми будемо помоћници вјере кристианске и да уздижемо ове пуке нашега владаниа, супротива овим невјерником, кои нам дицу продају и месо наше једу, а крв пију, и обећајући нам да ће брзо доћи бандера светога цесара... Ја речени владика и бискуп обетујем са свими првими главама наше земље да ћемо бити сви синови послуха свитлости цесаревој, и ако буде од потребе умрити на његовој служби, не кратимо се.“¹¹ Ово писмо може се сматрати као први политички документ црногорских владика, у коме они на себе преузимају улогу политичких представника Црне Горе. Евидентно је да је Рувим подржао потпадање Црне Горе

10. Глигор Станојевић, *Историја Црне Горе*, том 1, књ. 3, Титоград, 1975, 24-65.

11. Antun Ivić, *Nekoliko ćirilskih spomenika iz XVI i XVII vijeka*, Vjesnik kraljevskog hrvatsko-dalmatinskoga Zemaljskoga arhiva, knj. XV, Zagreb, 1913, 96.

под аустријску власт, што се уосталом поклапало и са концепцијом српског патријарха Јована.

Да ли под утицајем Рувима или не, у сваком случају 1597. године дошло је до појачаних акција у околини Црне Горе. Почетком 1597. године побунили су се Бјелопавлићи. Побуна је избила и око Бара и Улциња. Под вођством никшићког војводе Грдана дошло је до акција у Дробњаку, Пиви, Никшићу и околини Гацка. У прилично контраверзним изворима, не може се утврдити да ли је то био шири устанак или тек почетак устанка са неколико акција? У овим годинама јавља се низ контаката патријарха Јована и никшићког војводе Грдана са папом, као и владарима европских држава, у жељи за координацијом и подршком за устанак.

Центар контаката постаје Напуљ у Италији, који је био под влашћу Шпанаца, и гдје је столовао њихов вицецраљ. Шпанија је тих година имала амбиције за један шири крсташки рат са османском државом, у коме би побунила балканске хришћане, и наравно по позитивном исходу рата присајединила их себи. Уз војводу Грдана, као присталица Шпанаца, јавља се тада и кучки главар Лале Дрекалов. Шпанци међутим и поред контаката са патријархом и Грданом, нијесу предузели значајније кораке ка отварању фронта на Балкану. Потом су остварени контакти са савојским војводом Карлом Емануелом I. Послије неколико договора и контаката, главари пограничних херцеговачких крајева састали су се у Косијереву почетком марта 1608. године, и донијели одлуку да признају савојског војводу за владара, ако их овај ослободи османске власти.

Континуитет опције ослобођења, чији би иницијатор био савојски војвода и даље се наставио новим, и још већим главарским скупом у манастиру Морачи крајем априла исте године. Ту је и састављено једно писмо на италијанском језику папи Павлу V, које је потписало 32 војвода и кнезова, а међу њима и одређени број спахија. Како се акција савојског војводе стално одлагала, 13. децембра исте године одржан је још већи скуп у манастиру Морачи. Њему су присуствовали главари Задриме, Брда, Црне Горе и јужне Херцеговине, а уз њих и патријарх Јован и војвода Грдан. На овом скупу званично је признато насљедно краљевско право савојском војводи. Но, од акције није било ништа.

Још док су преко посредника били у контакту са Напуљом и Торином, повјереници патријарха Јована успоставили су везе и са мантованским војводом Винћенцом I Гонсагом, зетом Карла Емануела. И ова епизода послије низа перипетија завршила се без резултата. Мантовански војвода послао је војводи Грдану брод са оружјем, који у августу 1611. године није успио да у околини Ду-

бровника истовари оружје. Посљедњи у низу покушаја патријарха Јована и војводе Грдана везује се за контакте са тосканским војводом Козимом II Медичијем. Смрћу војводе Грдана и патријарха Јована Кантула окончана је епизода покушаја не само шире српских него и црногорских везања за поједине италијанске државе.

Обијајући прагове Рима, Напуља, Торина, Мантове и Фиренце делегати патријарха и Грдана, добијали су само празна обећања, која су се суштински базирала на распаљивању идеје о устанку, коју би папа или владари ових држава потом искористили да завладају устаничким подручјима. Почеци идеја за ове акције на дворовима италијанских држава, најчешће се везују за разне политичке авантуристе и пробисвијете, који су у жељи да се докопају брзе зараде и племићких звања пружали владарима ових држава идеализоване прилике на Балкану за устанак. Ти прикази углавном су се сводили на представу, да османска власт само што није пала, а ови владари само то треба да искористе. Међу тим авантуристима предњаче Александар Николин из Паштровића (који је чак касније узео друго име Александар Македонски!), Јован Ренези, поријеклом Албанац итд. Они опет као посредници проналазе сличне типове, или људе са балканских подручја, који бивају делегати патријарха Јована и војводе Грдана. Прилично богату дипломатску активност у оквиру свих ових процеса забиљежио је калуђер Дамјан Љубибратић.¹²

Седамнаести вијек донијеће Црној Гори још конкретнији облик ангажовања за збацивање османске власти. Овога пута више неће бити лутања у тражењу савезника. Још од времена Црнојевића, Црна Гора је била природно и привредно упућена ка приморју, гдје је власт држала Млетачка Република. Послије губитка Улциња и Бара, њена власт имала је центрум у Котору. Стога је као једина при руци, и конкретно најближа, млетачка власт одиграла кључну улогу саавезника Црне Горе. У овом вијеку десила су се два велика сукоба Млетачке Републике са османском државом, која су изазвала снажне покрете не само у Црној Гори, него и крајевима око ње: Брдима, Херцеговини, и дјеловима Албаније.

Први велики рат-кандијски (1645-1669) по први пут донио је велико интересовање и млетачких и османских власти за становништво набројених територија, на коју страну да се определијели. Схватајући Венецију као свога природнога савезника, и налазећи у њој јединог конкретног помагача у борби за ослобођење, Црногорци су се у највећој већини определијели за њу. Стога почетак кандиј-

12. Као нап. 10, стр. 76-88.

ског рата није био и почетак црногорске акције против османских власти. Стални немири, мањи или већи сукоби, и одбијање плаћања пореза османским властима, били су стална пракса у црногорским и брђанским племенима, са не малим рефлексима и ка неким крајевима Херцеговине и сјеверне Албаније.

У кандијски рат Црна Гора је ушла са већ позамашно изграђеном свијешћу свога становништва о унутрашњој самоуправи и индивидуалитету. Већ од почетка XVII вијека јављају се јасно изграђене институције општеплеменског збора на Цетињу код манастира. Збору је могао присуствовати сваки одрасли мушкарац, а неријетко и жене и дјеца. На збору се сакупљало и до 2.000 људи. Он је постао нека врста општеплеменске скупштине, чије су одлуке биле обавезујуће. Из збора се опет издваја скупштина главара, као оперативно тијело, или нека врста владе. Покушај османских власти да именовањем домаћих хришћанских спахија у Црној Гори држе становништво у покорности, и наметну му обавезу плаћања пореза углавном није успио на дуже стазе. Ова фаза прве половине XVII вијека, тако биљежи као спахију Димитрија из Подгорице. Свакако најпознатији је био Вујо Рајчев, као и његов син Мирчета Вујовић са Љуботиња.

Већ на почетку кандијског рата, почетком 1648. године, као облик ове свијести о посебности и аутономији, јавља се обраћање црногорских главара на челу са митрополитом Висарионом Колиновићем, да се ставе на страну Млетачке Републике. Ово је већ други јасан показатељ присуства елемената теократије. Послије више кореспонденција са млетачким властима у Боки, као први показатељ црногорско-млетачке сарадње био је напад на Бар у јануару 1649. године. У њему је учествовало око хиљаду Црногораца, а ударну снагу чинили су придобили далматински ускоци. Град међутим није ослобођен, а војска Брђана и поред обећања није се ни појавила. Црногорци и Пераштани су убрзо уз помоћ Млечана средином фебруара ослободили Рисан од Османлија. У исто вријеме Никшићи су ослободили Грахово.

Без знања централе у Венецији, и генералног провидура, которски провидур Филип Болдуо ушао је са око 800 млетачких војника 10. августа 1649. године на Цетиње. Његов одред чинили су углавном: Грбљани, Маињани, Побори, Паштровићи и нешто најамника. Црногорци нијесу били много одушевљени уласком Млечана на њихову територију. Да би их смирио, Болдуо је предложио даљу акцију ка Подгорици. Млетачки логор је међутим ноћу 28. августа био нападнут од османских снага из Подгорице и растурен. Послије овога, дошло је до приличне пасивизације Црногораца. Користећи то, неколика османска одреда су кренула до краја годи-

не, и покупила харач у Пиви, Дробњаку и Никшићима. Да би учврстили своју власт у брђанским племенима, Османлије су преко скадарског санџак-бега у лето 1650. године почеле да подижу град-утврђење у Колашину.

Једна од значајних епизода кандијског рата у приморју, био је османски напад на Пераст 15. маја 1654. године, који је успио да се одбрани. У одбрани града учествовало је цјелокупно становништво. Од прољећа 1657. године отпочеле су османске припреме за напад на Котор. Вођа похода био је скадарски санџак-бег Варлац. Његов ђехаја је заузео Цетиње, а војска је опљачкала цио крај. Становништво је приморано да очисти путеве за војску ка Котору, и вуче топове волујским колима од Вирпазара ка Котору. Османски напад на Котор трајао је од 30. јуна до почетка октобра и није успио.

Интензитет црногорско-млетачке сарадње добија нови залет од 1660. године. Још од маја ове године вођени су преговори да Црна Гора призна млетачку власт, који су крунисани потписивањем споразума у Котору. У намјери да сузбију покушај отпора на граници Херцеговине и у брђанским племенима Османлије су ријешиле да покосе цвијет главара ових крајева. Почетком 1662. године, херцеговачки санџак-бег позвао је у Колашин 57 главара из Никшића, Пиве, Дробњака и Мораче. По наређењу великог везира утамничео их је, а потом их уморио најстрашнијом смрћу. Неке је живе одрао па их набио на колац, некима распорио утробу и тјерао да је носе док нијесу умрли, некима исјекао руке и носеве. Послије овога Османлије су похарале Никшиће. При окончању кандијског рата, 6. априла 1667. године приморје је задесила велика природна непогода-катастрофални земљотрес. Нарочито је страдао Котор, а затим и Будва. Шире гледано, овај потрес окончао је тзв. златно доба Дубровника, који се више никада материјално није опоравио. Кандијски рат окончан је 1669. године, без значајнијих граничних промјена на приморју и у Црној Гори, сем што је Грбаљ опет потпао под османску власт.¹³

На нови рат се није дуго чекало. Рефлексије аустро-пољског рата против османске државе, и османски пораз под Бечом 12. септембра 1682. године, осјетиле су се и у Венецији. На иницијативу папе 11. марта 1684. године и Млетачка Република се придружила овом савезу познатом као Света лига, да би већ 29. априла она и званично објавила рат Османском Царству. Као повод, послужила јој је османска повреда ранијег мировног уговора у Далмацији.

13. Нав. дј., 115-150.

Овај рат познат је као Морејски. У њему ће црногорско-млетачка сарадња још више бити интензивирана. По обичају, у ратна дејства на страни Млечана, са мање или више интензитета, укључиће се и брђанска племена, Херцеговина и дјелови Албаније. Већ на почетку рата, околне кнежине изнад Будве ка Цетињу, изјавиле су лојалност Млечанима, и то: Побори, Маине, Брајићи, Очинићи, Угњи и Бјелице.

Ангажовање црногорских племена у унутрашњости на почетку рата, било је међутим суздржаније. Поучени лошим искуствима из ранијег рата, Црногорци су наступали обазривије. Владика Рувим је лично у септембру дошао у Котор, и у разговору са провидуром Зеном потврдио веће ангажовање Црногораца, тек када Млечани нападну Херцег Нови или се са војском појаве на границама Црне Горе. Морејски рат довешће до врхунца и ускочку дјелатност у Боки. Њен синоним постаће харамбаша Бајо Николић-Пивљанин. Мноштво ранијих хајдука се обрело у Боки и Далмацији, и ту постало ускоцима. Живјели су на млетачком тлу у Боки и Далмацији, и оперисали против Османлија у Црној Гори, Херцеговини и Боки.

Већ на почетку рата, у јануару 1685. године умро је владика Рувим, поборник сарадње Црногораца са Млечанима. Убрзо послје владичине смрти Црну Гору је посјетио егзарх пећког патријарха Арсенија III Чарнојевића, и дошао и у Котор, гдје се сусрео са провидуром Зеном. Зен није крио своје настојање да се за новог владика постави личност одана Венецији, и за то препоручио Висариона Бориловића из Бајица, по мајци Паштровића. Убрзо, крајем маја то је и остварено. Чим се вратио из Пећи, Бориловић је посјетио Зена у Котору, и захвалио му се на подршци.¹⁴

У међувремену, османске снаге напале су на Цетиње. Црногорци су се обратили за помоћ Млечанима, који су им послали ускочког харамбашу Баја Пивљанина. Знатно јаче османске снаге су почетком маја разбиле Бајов одред на Вртијељци код Цетиња. У боју је погинуо и сам Бајо. По традицији, сахрањен је пред Влашком црквом на Цетињу. Смрт Баја Пивљанина била је велики губитак за полет ратовања у овом дијелу Црне Горе, што су признали и сами Млечани, кроз писмо провидура Зена, који је навео: „Од како је нестало харамбаше Баја, на крајини нема старјешине који би знао руководити четама хајдучким.“¹⁵

14. Јован Томић, *Из историје Црне Горе*, Земун, 1901, 5-6.

15. Ј. Томић, *Последње две године живота и рада хајдучког харамбаше Баја Николића Пивљанина*, Београд, 1901, 32-34.

Послије побједи на Вртијељци, паша је ушао на Цетиње, и ту се задржао четири дана. Натјерао је присутне Црногорце да му плате глобу, а затим попалио Цетиње и села око њега: Љуботињ, Бјелоше, Угње, Очиниће, Трново.¹⁶ Евидентно је приликом овог похода Османлија, да је један дио Црногораца колаборирао са њима. Битка на Вртијељци са правом је показала бојазни сада већ покојног владике Рувима. Она је још показала, да се Млечани османској војсци на тлу Црне Горе могу супроставити само бројнијом својом војском, а не мањим одредима хајдука и ускока, и потпуним ангажовањем Црногораца.

Од тада, наступила је потпуна осјека ангажовања Црногораца на страни Млечана. Брђанска племена држала су се, сем изузетка Куча такође углавном пасивно. Остала је само Херцеговина. Крајем 1685. године за великог везира постављен је Сулејман-паша, те је то био почетак пацификовања и Херцеговаца. Сулејман је био родом из Милешеве. Послао је свога брата Хусеин-агу да сазове херцеговачке главаре, и обећа им безбједност, у замјену за пацификовање, и плаћање само трибута султану.¹⁷ Но, Сулејман-паша хтио је још више, тј. ангажовање Црногораца, Брђана и Херцеговаца против Млечана. Када је владика Висарион отишао у Пећ код патријарха, Сулејман је тражио од Црногораца да му дају таоце, као гарант да се неће дићи против њега.¹⁸

Паша је натјерао Црногорце и да чисте путеве ка приморју за поход његових трупа. У међувремену владика Висарион се вратио из Пећи. Отишао је у Котор и састао се са Зеном, увјерававши га да ће се Црногорци дићи на устанак ако Млечани крену на Херцег Нови. По повратку на Цетиње писао је Зену: „Сви смо мртви од страха и не очекујемо друго него попут овце која чека нож да је закољу на кланици.“ Успјевши да примора значајан дио Црногораца, Куча и Климената да са његовом војском крену у поход на Будву и Грбаљ, паша је тражио и од Висариона да дође у његов логор. Он је то учинио, али је одмах извијестио Млечане у Котору о снази османске војске. Средином августа 1685. године паша је напао на Будву и Грбаљ, али је био сузбијен.¹⁹

Одмах послје овога напада владика Висарион се састао са Зеном у Будви, и покушавао да се оправда код Зена. Зен је био хладан и уздржан. Уважио је међутим владичину помоћ, али и тражио

16. Јован Томић, *О црногорском устанку у њочешку морејској раји*, Нови Сад, 1903, 34-37.

17. Ј. Томић, *Патријарх Арсеније III Црнојевић*, Београд, 1906, 20.

18. Ј. Томић, *Црна Гора за морејској раји*, Београд, 1907, 42.

19. Нав. дј., 311.

ангажовање Црногораца у борби са Османлијама.²⁰ Оно што су Црногорци дуго тражили и очекивали, најзад им се и испунило. Послије успјеха у Далмацији, Млечани су ријешили да ликвидирају османско упориште Херцег Нови, који им је својим стратешким положајем био кост у грлу. Послије припрема у бази на Хвару, око 6000 млетачких војника, и око 150 ратних и трговачких бродова напало је на Нови. Он је ослобођен 30. септембра 1687. године. У нападу на Нови учествовало је око 2000 далматинских ускока, Бокељи и око 300 Црногораца. Црногорци су се највише и истакли, разбивши војску босанског везира Хусеин Топал-паше, која је дошла опсађенима у помоћ.²¹ На почетку операције за ослобођење Херцег Новог, из Херцеговине је са неколико породица дошао Млечанима у помоћ митрополит Саватије Љубибратић, и населио се у Топлој. Са овим досељеницима Саватије је касније учествовао у низу бојева са Османлијама.²² Ослобођење Херцег Новог имало је великог одјека за учвршћивање сарадње Црногораца и Херцеговаца са Млечанима, и значајно их охрабрило. Оно ће нарочито подстаћи миграције становништва из Херцеговине у новски крај.

Послије тога Сулејман-паша је напао на Катунску нахију. Дотро је до Цуца, Ђеклића, Бјелица, Залаза и Његуша, и попалио мноштво кућа. Катуњанима је ипак успјело да га сузбију уз осјетне губитке.²³ Велики ударац Сулејман-паши задали су и Кучи 20. марта 1688. године, када су потукли његову војску од око 7000 војника. Сулејман-пашина војска имала је 1500 погинулих, а заробљено је хиљаду пушака и 200 коња. Кучки главари су потом славодобитно отишли у Котор код Млечана, и однијели девет заплијењених застава. Послије тога кучки војвода Иван писао је которском властелину Болици: „Турке побисмо и учини се јунаштво какво се није учинило ни на Косово.“²⁴ Побједа Куча имала је великог одјека у другим брђанским племенима и међу Никшићима.

На основу низа контаката између владике Висариона и Млечана, а под опасношћу новог Сулејман-пашиног напада на Црну Гору, Млечани су упутили један одред на Цетиње. Прецизно се не могу према изворима одредити млетачке снаге које су изашле на

20. Нав. дј., 51-53.

21. Као нап. 10, стр. 180.

22. Славко Мијушковић, *Један докуменџ о учесџивовању мџиџројолиџија Саватиџија Љубибратиџића у биџикама мореџскоџ раџија*, Историски записи, књ. IX, св. 1, Цетиње, 1953, 266-267.

23. *Il Montenegro de relazioni dei provveditori veneti (1687-1735)*, Roma, 1896, 3-4.

24. Нав. дј., 25-26.

Цетиње. Оне су биле под вођством Ивана Болице и надинтенданта Перинија. То је био један батаљон класичних Италијана, 500 прекомораца и одред хајдука. Помогнут Црногорцима, овај одред је разбио Сулејман-пашине снаге које су продрле до Озринића (Чева).²⁵

Ови успјеси имали су одјека и на млетачко усмјеравање ка Херцеговини. Млечани продиру у ову област. Током аустро-млетачког рата са Османлијама, дошло је до сурењивости Аустрије и Млечана, нарочито по питању будуће подјеле територија у случају истјеривања Османлија. У све то био је увучен и српски патријарх Арсеније Чарнојевић. Спона млетачке сарадње са патријархом био је управо црногорски владика Висарион, као изразито промлетачки човјек. Истраживачи нијесу успјели да утврде када је патријарх стигао у Црну Гору? У сваком случају он је 12. септембра 1689. године писао надбискупу Змајевићу да захваљује Богу што се избавио од Османлија. На основу млетачких извора види се да је прво боравио у Кучима, гдје је запријетио проклетством сваком оном ко би се ставио под команду Османлија. Потом је отишао у Никшиће. Патријарх је свуда упућивао позив народу да се стави на расположење Млечанима.²⁶

Очигледно да Аустријанцима није одговарало патријархово агитовање у корист Млечана. Чим су сазнали за његов боравак у Црној Гори, они су му упутили капетана Петра Соколовића, родом Србина, са манифестом грофа Баденског српском народу. Баденски је лично позвао патријарха да позове народ на устанак. Ова писма патријарх је доставио Млечанима.²⁷ Соколовић се убрзо појавио у околини Никшића, и почео позивати народ да се стави под заставу бечког цара. Ово је збунило народ и главаре. Он је чак запријетио патријарху да ће ако се не придружи цару проћи исто као да је османски сарадник. Све то било је у духу манифеста грофа Баденског, који је ставио до знања, да ће свака онај ко се не придружи Аустрији бити сматран као Османлија или Татарин. Када су Аустријанци допрли до Призрена и Пећи, позвали су патријарха да се врати назад, уз пријетње да ће поставити новог, уколико то Арсеније не учини.²⁸

У овом времену јавља се и активност херцеговачког митрополита, који је по наговору генералног млетачког провидура отишао

25. Нав. дј., 34-36.

26. Као нап. 17, стр. 40-42.

27. Као нап. 23., стр. 52-53; Као нап. 17, стр. 37.

28. Као нап. 17, стр. 37, 46.

у Никшиће, и ту уговорио састанак са патријархом у Котору. Аустријски резидент у Дубровнику Корadini, такође је преко херцеговачког митрополита успоставио контакт са патријархом, захтијевајући да се састану. Патријарх му је средином новембра 1688. године одговорио са Цетиња да прихвата састанак. До оба састанка међутим није дошло, иако је патријарх имао кореспонденцију са обје стране. Притиснут пријетњама Аустријанаца да се врати, патријарх је то и учинио. По повратку у Пећ, патријарх је потпуно стао на страну Аустрије, па чак је упутио позив црногорским, брђанским и херцеговачким племенима да се придруже аустријској војсци.²⁹

Врло брзо патријарх је позвао владика Висариона у Пећ. То се није нимало допало Млечанима. Висарион је одлучио да пође, иако га је млетачки функционер Болица одвраћао.³⁰ Ускоро је међутим дошло до слома аустријске офанзиве. Аустријска војска почела је да се повлачи у нереду. Са њом се повлачио и патријарх Арсеније Чарнојевић са мноштвом свештенства и народа. У исто вријеме од Косова до Бијелог Поља избила је куга. Тако је отпала опција евентуалног стављања владике Висариона под аустријски утицај. Аустрија и Млетачка Република сувише су рано почеле трвења око територија, док још истјеривање Османлија на Балкану није било завршено.

Млетачка посада по изласку на Цетиње, није представљала већу гаранцију безбједности Црногораца, нити покретача нових акција против Османлија. Чак шта више, запала је у летаргију и неактивност. Ова прилично шаролика постаја, састављена од прекомораца, Италијана, Бокеља, Црногораца и Брђана била је слабо организована, и невољна за борбу, тако да су почела и дезертерства. Само у ноћи 13. јула 1689. године из чете од 95 људи побјегло је 44.³¹ Да би активирао ову посаду, са придошлим снагама, у укупној јачини од око хиљаду војника, млетачки гувернадур у Црној Гори Зано Грбичић крајем јула напао је на Бар. Ово је међутим био само демонстративни напад, који није имао већег резултата, сем што је скадарског Сулејман-пашу навео да крене на Црну Гору.³²

Послије низа мањих сукоба са Сулејман-пашом, у којима је он попалио Црмницу у другој половини августа 1689. године, Црногорци су се сукобили у Команима са подгоричким капетаном Мехмед-агом Пармаковићем 23. маја 1691. године, и тешко га пора-

29. Нав. дј., 59-60.

30. Као нпр., 23, стр. 55-56.

31. Нав. дј., 48.

32. Као нап. 18, стр. 132-133.

зили. Нови продор Сулејман-паше на Црну Гору одбијен је у јулу исте године. Сљедеће 1692. године умро је владика Висарион Бориловић после дуге и тешке болести. После је вишемјесечних припрема, Сулејман-паша је 12. септембра 1692. године кренуо из Скадра на Црну Гору. Његов циљ био је директно Цетиње. После оштрих борби, у којима је у своју војску насилно увео и Куче и Клименте, он је 25. септембра избио на цетињско поље. Са друге стране, из Котора је са одређеним снагама приспио провидур Ерико.

После краткотрајне борбе, млетачка посада била је опколена у реону манастира. Потпуно деморалисана, она је била спремна на предају, коју јој је понудио Сулејман-паша. Склопљен је чак уговор од једанаест тачака о предаји. Првом тачком било је предвиђено да се мјесто Цетиње сруши, а да се манастир и црква са калуђерима оставе у миран посјед. Посљедњом тачком паша се обавезао да ће дати амнестију свима који су против њега до тада у реону Цетиња било шта радили.³³ Иако су се наизглед овим уговором много бринули о положају Црногораца и њиховог манастира, Млечани су поступили крајње невитешки и подмукло. Оставили су барут да гори. Кад су већ отишли, а група Османлија ушла у манастир, дошло је до експлозије. У њој је манастир потпуно уништен, а према расположивим изворима, убијено је од 100-300 османских војника.³⁴

Паша се свега неколико дана задржао на Цетињу. Није глобио народ ни палио куће, држећи се своје обавезе из уговора, сем што је узео таоце. Средином маја 1694. године црногорски главари и Збор изабрали су за новог владика Саватија. Минирање манастира и повлачење Млечана са Цетиња, оставили су мучан утисак на Црногорце. Прво, показали су да Млечани суштински не могу да заштите Црну Гору иако су Црногорци Републици изјавили лојалност. Тешко је примљено и минирање манастира, као чин непоштовања црногорске вјере. Од тада црногорско-млетачки односи долазе у кризну фазу. Иако су после одређеног времена контакти настављени, практично у Црној Гори и Брдима нема значајнијих акција против Османлија. Са друге стране, Млечани су забиљежили озбиљне успјехе у Херцеговини, и овладали њеним знатним дијелом.

Морејски рат окончан је преговорима у Карловцу, а мировни уговор потписан је 26. јануара 1699. године у 32 члана. Овим ратом Млетачка Република изгубила је већину тековина својих ратних успјеха. Изгубила је потпуно Херцеговину. Истина, она је заокружила посједе у Боки. Добила је Леденице и Херцег Нови. Но, у по-

33. Као нап. 23, стр. 91-94.

34. Нав. дј., 94-97.

сједу османске државе остали су Грбаљ, Побори, Маине и Брајићи. Када је коначно Херцеговина 1701. године била евакуисана од млетачких постаја, за њима је у Боку нагрнуло и мноштво народа. Слободно се може рећи, да је морејски рат изазвао драматичне миграције српског становништва из Херцеговине у Боку. Из Требиња, Попова Поља и Зубаца тада је у Боку прешло 208 породица са 1530 становника. Ове породице и становништво, са уграђеним елементима племенске организације, већ у првој половини XVIII вијека надјачаће дотадашње домицилно православно бокешко становништво.

Морејски рат је дефинитивно показао већ учвршћену институцију теократије у Црној Гори, кроз личности владика Рувима, а још више Висариона. Висарион се појављује као централна личност Црне Горе. Он окупља црногорска, а дијелом и брђанска племена за борбу са Османлијама. Посредник је са Млечанима, који у њему виде централну личност за врбовање Црногораца и Брђана за борбу са Османлијама. Та релација се продужава ка српском патријарху Арсенију. Истина, Висарион још нема оперативна својства строго изражене политичке и војне личности, какве ће имати његови насљедници. Цетињски манастир и Цетиње као сједиште Митрополије, такође дефинитивно постају средишње мјесто Црне Горе и њена матица. У сјенци свих ових догађаја, десио се за не само историју Црне Горе, него и уже историју њене Митрополије ванредан догађај - избор за новог владика Данила Шћепчевића Петровића са Његуша 1697. године. Од тада почиње једна нова епоха у историји Црне Горе и њене Митрополије, која ће теократију потпуно уобличити и довести је до врхунца.

Процес исламизације почео је начињати Црну Гору већ од стварања жабљачког санџака на челу са Скендер-бегом Црнојевићем. Залет је добио и стављањем Улциња и Бара под османску власт 1571. године, а такође и Херцег Новог и Рисна. Идући линијом од Скадра, преко Жабљака и Подгорице, ка Херцеговини, па опет ка Херцег Новом, овај процес је у виду потковице све више почео стезати Црну Гору. Почетком XVIII вијека он је интензивно почео захватати и саму Црну Гору. Начео је и само њено језгро Цетиње са околним селима и племенима. Стога се владика Данило нашао пред великим изазовом и дилемама. Домаћи исламизирани Црногорци, тзв. потурице, постајали су све очигледнија штета Црној Гори. Они нијесу били удаљене Османлије, које су с времена на вријеме продирале у Црну Гору и потом одлазиле из ње. Представљали су свакодневни живот, а неријетко само још увијек прву или другу исламизорану генерацију рођака, комшија, кумова

и сељана. Рат са њима зато је био тежи. Представљао је свакодневницу, а и устезање због наведених обзира.

Владици Данилу постало је јасно да ако се потурице не неутрализују, за одређено вријеме ће Црну Гору преплавити овај процес, и потпуно измијенити њен не само вјерски него и цивилизацијски идентитет. Сукоб са њима био је дакле неизбјежан. Црногорцима је у овај сукоб било још теже ући, и јер су били свјесни да иза потурица стоје јаке османске власти. Са друге стране, последице морског рата увјерили су се да од Млечана не могу рачунати на било какву озбиљнију помоћ. Изучавање догађаја званог „истрага потурица“ отежано је због чињенице, да о њему сем једног записа владике Данила нема примарних, тј. савремених извора. И овај извор такође није сачуван у оригиналу, него у препису, мада је тешко сумњати у вјеродостојност овог преписа.³⁵

По овом запису, истрага је тешко започињала. Владика Данило је чак извјесне главаре морао и да поткупи. Они су два пута обећавали да ће кренути на потурице али су изневјерили. Правећи компарацију података са овим извором, али и са народном традицијом, која је опет на разне начине почела да се биљежи од краја XVIII вијека, први су на потурице ударили четири (у неким изворима пет) брата Мартиновића из Бајица, и Вук Бориловић, рођак владике Висариона. Они су то тек урадили када им је владика дао на располагање своје момке (практично тјелохранитеље) Вучка Његуша, Станишу Велестовца и Марка Дупиљанина.

Међу историчарима већ деценијама постоје расправе да ли је истрага потурица била један догађај снажног замаха (неке врсте црногорске вартоломејске ноћи), и на територији читаве Црне Горе, или се радило о процесу који је трајао више година, са низом мањих окршаја? Ова дилема условила је и нову, како временски лоцирати овај догађај? Судаћи по једином сачуваном савременом извору, овај догађај почео је на Божић 1707. године. Неки историчари га међутим везују са 1709, или праве распон његовог трајања од 1707. до 1709. године. Има и таквих који га продужавају и до 1711. године. У сваком случају, овај догађај још једном потврђује, да је у то вријеме теократија у Црној Гори већ снажно узела маха.

Истрага потурица може се тумачити са становишта историјске науке као двојак догађај. Она је најприје имала политички, па чак и карактер ембриона државне еманципације. Никако се наравно не може одбацити и чисто вјерски мотив (вјерски рат), односно

35. Јевто Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685-1672)*, Цетиње, 1956, 17-18.

мотив уништења вјере која се укоријенила као посљедица османског освајања. Црногорци су несумњиво овим догађајем са правом штитили свој етнички, вјерски и територијални идентитет, а можда чак и државни, с обзиром на још увијек јако развијену свијест традиције српске средњовјековне државе, и њеног реликта у облику феудалне творевине Црнојевића (Иванбеговине).

Важан сегмент теократије у Црној Гори, и њеног потпуног учвршћења, огледа се и у спољњој политици, коју воде цетињске владике. Већ у другој половини XVII вијека ова карактеристика теократије може се сасвим извјесно уочити, а врхунац добија активношћу владике Висариона Бориловића. Он представља ставове Црне Горе и пред Османлијама и пред Млечанима, а има извјесне контакте и са Аустријом. Ове државе опет се преко њега ради остварења својих интереса, као кључној личности обраћају Црногорцима, у значајном дијелу Брђанима, а неријетко и Херцеговцима (иако они имају свога владику). Међутим, до владике Данила овај дијапазон теократије био је прилично скупчен. Његове најдаље релације биле су Пећ и српски патријарх, локални санџак-бегови (углавном скадарски), Млечани у Котору, а понекад и Дубровчани.

Епохални преокрет у историји Црне Горе са доласком на владичански положај Данила Петровића, у још једном сегменту представља и повезивање са једном новом државом, Црногорцима углавном непознатом. То је била Русија. Од доласка на царски престо Петра Великога, Русија је убрзаним корацима грабила ка положају и статусу велике силе. До тада удаљено, и на ивици европског континента смјештено и изоловано царство, уплиће се у токове великих европских збивања, и значајно утиче на њих. Пенетрација руских државних и цивилизацијских интереса на Балкану, заправо почиње са Црном Гором. Са друге стране, Црна Гора у венецијанској републици никада није могла наћи истинског и искреног пријатеља, покровитеља и заштитника. Ова суштински цивилизацијски страна држава Црној Гори, као несловенска и римокатоличка, никада није у Црној Гори гледала своју истиниту интересну сверу. Много пута до тада, Црногорци су се увјерили, да у њој не могу наћи истинског покровитеља и заштитника.

Када је 1710. године Русија заратила са Османским Царством, цар Петар Велики обратио се балканским хришћанима за помоћ. У Црну Гору послао је по савјету грофа Саве Владиславића, иначе родом Херцеговца, пуковника Михаила Милородавића, као и капетана Ивана Лукачевића, родом из Подгорице. Почетком јуна 1711. године, Милорадовић се искрцао у Грбљу и позвао Грбљане у борбу против Османлија, што су ови одушевлјено прихватили. Потом се Милорадовић упутио на Цетиње, гдје се срео са владиком

ком Данилом. Већ у јулу у кући владике Данила на Ловћену, одржано је савјетовање 24 најугледнија црногорска главара, којом приликом је одлучено да се иде на устанак, чим стигне вијест о некој руској побједи. У међувремену, на Цетиње су се сјатиле бројне делегације брђанских племена и Херцеговине.

На руску побједу није се ни чекало. Устаници из Црне Горе, Брда и Херцеговине напали су на Грахово, Требиње, Гацко, Никшић, и Спуж. Ове акције међутим нијесу дале значајнијих резултата. Док су оне трајале, Руси су били поражени на Пруту, и потписали су мир 12. јула. За овај руски пораз у Црној Гори се још није знало, а и када се сазнало, било је то преко Млечана, у шта Црногорци у први мах нијесу вјеровали. Млечани и Дубровчани нерадо су примили вијести о доласку руске делегације у Црну Гору, и уопште покрету тамошњих племена против Османлија. Нарочито су Млечани сматрали Црну Гору, Брда и дјелове Херцеговине својом интересном свером. Будући неспособни да војнички заштите Црне Гору, а што су показали и у морејском рату, они су жељели да им она као стално немирна провинција, буде тампон зона према Османлијама.³⁶

Активности црногорских чета наставиле су се и током прве половине 1712. године, нарочито од прољећа. Стога је у Цариграду одлучено да се Црна Гора војнички потуче и казни, као и да се успостави потпуна контрола власти на овом простору, између осталог, и што ће се срушити манастир на Цетињу. Владика Данила и пуковника Милорадовића свакако је требало ухватити. Вођа похода био је Ахмет-паша, које је почетком јула 1712. године продро у Црну Гору, и ишао линијом од Подгорице преко Љешанске на Катунску нахију и Цетиње. Један од битних детаља ових догађаја је и питање боја на Царевом лазу. Неспорно је да је паша на крају продро на Цетиње и спалио манастир. Ту се задржао неколико дана и кренуо назад за Подгорицу. И приликом проласка ка Цетињу, и повратка од њега, пашине снаге имале су велике губитке.

Народна традиција и каснији извори, нарочито о битци на Цареву лазу, између осталог и у историјама Црне Горе од митрополита Василија и Петра I, доводили су број османских снага које су нападале Црне Гору, и њихове губитке на Цареву лазу до фантастичних размјера. Бој на Цареву лазу одиграо се 17. јула 1712. године. У историографији су поводом овога питања развијене озбиљне полемике, да ли је до овога боја на томе мјесту уопште дошло, тј. да ли се на томе мјесту одиграла класична битка, или ви-

36. Као нап. 10, стр. 252-254.

ше мањих бојева у ширем реону ове локације, а између осталог и на њој. Војно-топографски гледано, на овом мјесту немогуће је концентрисати већу војну групацију за борбу. Ради се о брдовитом и тешко проходном крашком терену. У сваком случају, очигледно је да се већина црногорске војске у реону овога локалитета сукобила са једним или неколико османских одреда, и тешко их поразила. Стога се од тада назив овог мјеста може и превести са „лешеви (лазине) царева војске“ - Царев лаз.³⁷

Рат између Русије и османске државе обновљен је средином новембра истре године. Владика Данило је и овога пута агитовао међу Црногорцима да се активније укључе у борбе са Османлијама. Међутим, овога пута није било већих акција. Чак се и владика Данило тајно састао са изаслаником новог скадарског санџак-бега Хаџи-Мехмеда Хусеином, у новембру 1713. године и водио преговоре у Вирпазару.³⁸ Послије неуспјеха ових преговора, у Цариграду је одлучено да се Црна Гора потпуно сузбије. Почетком октобра 1714. године босански везир Нуман-паша Ђуприлић је са око 30.000 војника напао Црну Гору, а првенствено Катунску нахију. И поред жестоког отпора Катуњана заузео је Озриниће (Чево), Његуше и Цетиње, и дошао до саме границе изнад Боке. Млетачка Република је на сваки начин настојала да задржи неутралан статус. Поставила је низ стража на граници, које су спречавале Црногорце да побјегну на млетачку територију. Ипак један дио народа и владика Данило успјели су да се пребаце у Боку. Одреди Нуман-паше крстарили су по терену, палили добра и куће, убијали или одводили нејач у ропство. Уопште у историји Црне Горе, Нуман-пашин поход рачунао се као најгори по њу.³⁹

Османска држава дуго је по свршетку морејског рата вребала прилику да опет зарати са Млечанима. Као повод јој је послужило примање црногорских избјеглица. Нуман-паша је одлучно захтијевао од Млечана да црногорске избјеглице у Боки изруче, што су они одбили. Већ средином децембра 1714. године Османско Царство заратило је са Млечанима. Пред Млечанима се нашао тежак

37. Јован Томић, *Турски поход на Црну Гору 1712. године*, Глас СКА, књ. ХСѢ, Београд, 1920, 171-172; Никола Вукчевић, *Пићање боја на Царевом лазу*, Београд, 1968; Душан Вуксан, *Бићка на Царевом лазу*, Записи, књ. V, св. 3, Цетиње, септембар 1929, 129-134.

38. Славко Мијушковић, *Дођајаји у Црној Гори од појаве Милорадовића до Нуман-пашиног похода (1711-1714)*, Историски записи, књ. XI, св. 1-2, Цетиње, 1955, 205.

39. Јован Томић, *Поход Нуман-паше Ђуприлића на Црну Гору 1714*, Глас СКА, Београд, 1921, 87-96.

задатак да Црногорце опет активирају за борбу. У истом смислу било је активирање Брђана и Херцеговаца. Црногорске избјеглице у Боки једва су дочекале почетак рата и опет кренуле у акцију. Млечани су убацили и своје одреде са Црногорцима у Херцеговину. У једном таквом сукобу погинуо је познати црногорски јунак Вук Мићуновић у љето 1715. године пред Требињем.

Послије Нуман-пашиног похода владика Данило отишао је у Русију. Био је у Бечу, и одатле кренуо у Русију крајем 1714. године. Владика је у Русији боравио неколико мјесеци. Био је примљен и код Петра Великог. Добио је помоћ од 13.400 рубаља и 2.000 червонаца. Дате су му и двије царске грамате. Њима се Црна Гора обавезала да ће у случају руско-османског рата заратити са османском државом, „по јединовјерију и јединојазичију“ са Русијом. Данило се потом упутио назад у Беч, гдје се срео са принцем Еугеном Савојским, и изложио му своја виђења борбе са Османлијама. У међувремену је и Аустрија ушла у рат са Османским Царством. У Црну Гору владика Данило вратио се средином априла 1716. године. Смјестио се у манастиру Маинама код Будве, на млетачкој територији.

И поред контаката са Русијом и Аустријом, владика Данило се по повратку, послје извјесног двоумљења опет окренуо Млечанима. Почетком септембра 1717. године, он се у Херцег Новом састао са млетачким генералним провидуром. Новим састанком крајем мјесеца у Котору, конкретизирана је црногорско-млетачка сарадња у виду напада на Бар. До напада је дошло средином октобра, и у њему је учествовало око 1.200 Црногораца. Владика Данило је у нападу показао и велико лично јунаштво. Напад је међутим био одбијен. Он је имао много већи политички него војни значај.⁴⁰ Идеја владике Данила била је да Црну Гору уврсти у млетачки државни суверенитет послје рата, и да себи потпуно осигура вјерска права над православнима у Боки. Стога се он у априлу 1718. године упутио са представницима Црмничке и Ријечке нахије у Венецију, пошто они нијесу раније као Катунска нахија примљени под окриље Републике. Када је владика стигао у Сплит, генерални провидур није му дао дозволу да настави даље, већ је само пропустио представнике Црмничке и Ријечке нахије. Њима је дукалом од 7. маја потврђен пријем под окриље Републике.⁴¹

Млетачко-аустро-османски рат окончан је миром у Пожаревцу 21. јуна 1718. године. По њему, Млетачка Република добила је

40. Као нап. 10, стр. 268-273; Милош Милошевић, *Око њокушаја освајања Бара и Улциња 1717 и 1718. године*, Историски записи, књ. XVII, св. 4, Титоград, 1960, 788-795.

41. Као нап. 10, стр. 274.

Грбаљ, Мајине, Поборе и Брајиће, а сјеверно од Рисна Кривошије, Убле и Леденице. Ове територије рачунале су се до тада као црногорске. Тако су Црногорци у овоме млетачком територијалном проширењу видјели узурпацију своје територије, која се до тада рачунала као пета црногорска нахија. Без обзира на раније млетачке дукале, Црна Гора је остала саставни дио османске државе. Овим ратом окончана је готово двовјековна сарадња Црне Горе и Млетачке Републике. Већ концем XVII вијека у јужнословенском дијелу Балкана, а особито српским територијама, као битан фактор дешавања појављује се најприје Аустрија, а потом и Русија. То су биле нове силе, чија моћ убрзано истискује млетачки утицај на јадранско приморје, а нарочито његову залеђину.

Послије овога рата, Млетачка Република у наредним деценијама убрзано граби ка немоћи, државном посрнућу и анахронизму. Била је немоћна за било каква већа прегнућа. Уосталом, крајем XVIII вијека она ће као држава нестати са историјске позорнице. Од овог рата Црна Гора све више своју спољњу политику базира у ослонцу на Русију и Аустрију. Истина, везе са Млетачком Републиком, односно њеним посједима у Боки биће и даље интензивне, али без већих прегнућа и реализације.

Још једна у низу чињеница, која потврђује изражену визију државне еманципације владике Данила, која га толико позитивно разликује од његових претходника, је и формирање неке врсте земаљског суда. Ово тијело створено је 1713. године, и на његовом челу био је Вукадин Вукотић са Чева. Имало је дванаест главара.⁴² Овој чињеници треба додати и још једну. Будно пратећи праксу прошлости прије њега, он се већ за живота постарао да владичански положај послје његове смрти не остане упражњен. Био је свјестан свих тешкоћа које су се у таквим ситуацијама дешавале по Црну Гору и Црногорце. Поред унутрашње анархије и сукобљавања, овакве ситуације биле су идеална прилика не само за мијешање османских и млетачких власти у персонална рјешења, него и пећких патријарха, који су опет као фанариоти били под утицајем тих османских власти. По самом окончању млетачко-аустро-османског рата, почетком 1719. године, Црну Гору је посјетио пећки патријарх Мојсије, и том приликом хиротонисао у епископски чин Даниловог синовца Саву.⁴³

Владика Данило упокојио се 1735. године. Још један детаљ употпуњује црногорску теокреатију тога доба, и свједочи о свој

42. Као нап. 23, стр. 125.

43. Као нап. 10, стр. 287.

Даниловој политичкој и државној далековидости. Поучен искуствима његових претходника, видио је да су током времена и они били подложни не само утицајима страних сила, него се у неким елементима руководили и својим ситним племенским и нахијским интересима. Владика Данило обезбиједио је самим чином хиротоније за епископа свога синовца Саве династичку теократију, која ће безмнало, почев од њега, трајати вијек и по у Црној Гори. Стога се још једном може констатовати, да је личност и дјело владике Данила, било од епохалног значаја за историју Црне Горе.

Он је био духовни поглавар, дипломата, војни руководиоц, чак и лични јунак и ратник. Учествовао је у неколико бојева на челу Црногораца, и показао не само војнички таленат, него и лично јунаштво. По народном предању, у боју на Цареву лазу командовао је централним дијелом црногорске војске и био рањен. Иако у монашкој одјећи и владика, он је себе доживљавао као свјетовног владара. Несумњиво, свијест о одржању традиције српске средњовјековне државе, и њеног реликта Иванбеговине, код њега је била жива. Стога се не може сматрати претенциозним, нити плодом његове уобразиље, када је себе на једном рукописном Јеванђељу дарованом манастиру Дечани, потписао као: „Данил владика Цетињски Његош војеводич српској земљи.“⁴⁴

У години упокојења владике Данила Русија је заратила са Османским Царством. Поводећи се за обавезом потписаном још 1726. године, Аустрија је стала на страну Русије, и 14. јула 1737. године објавила рат Османлијама. Нешто раније, 15. јуна, аустријски цар Карло IV издао је прокламацију балканским хришћанима да ступа у рат на страни Русије, и позвао их да помогну Русији и Аустрији. У данима пред рат, Аустрија је већ успоставила контакте са пећким патријархом Арсенијем IV Шакабентом, ради ангажовања Срба. Аустријски војсковођа фелдмаршал Секендорф, обратио се такође прогласом Србима, из логора код Параћина 19. јула. Поводећи се за ова два прогласа, патријарх Арсеније кренуо је са главарима: Васојевића, Куча, Пипера, Братоножића, Хота и Груда у аустријски штаб у селу Тешићу код Ниша, гдје је стигао 24. јула. Већ неколико дана касније, аустријска војска ослободила је Ниш и Нови Пазар. Кучки војвода Радоња Петровић поднио је Секендорфу један меморандум, у коме је предложио да Брђани ступе у аустријску војску као плаћени војници.

44. Љубомир Стојановић, *Стиари српски записи и напisi*, књ. II, Београд, 1903, бр. 2606, 91.

У међувремену је у рашкој области и Брдима букнуо устанак против Османлија. По повратку у Пећ, османске власти су ухапсиле патријарха. Он је међутим 8. августа побјегао, и склонио се у Васојевиће. Ту је окупио око 3000 Брђана и дошао пред Нови Пазар, али је затекао празну варош, јер су аустријске трупе већ одступиле. Патријарх је затим са дијелом народа кренуо за аустријском војском. Остатак брђанске војске размилио се по Бихору и опљачкао га. Војвода Радоња Петровић отишао је у Ниш код Аустријанаца, гдје се задржао неколико дана. Враћајући се болестан, и разочаран у Аустрију умро је у Старом Влаху. На самртној постељи написао је писмо которском племићу Николи Болици, у коме је Млечанима препоручио свога сина Илију. Убрзо су османске трупе 16. септембра 1737. године повратиле Ниш, што је била прекретница у рату.⁴⁵ Рат је окончан 1739. године. Он за Црну Гору није имао никаквих тероторијалних посљедица.

Послије окончања овог рата, односи владике Саве са Млечанима били су затегнути. Разлог за то било је неколико пљачкашких упада Црногораца у пограничне крајеве Боке. Млечанима се нијесу свидјели ни владини контакти преко повјереника, у циљу врбовања Црногораца у регименту напуљског краља 1740. године. Послије неколико контаката са руским послаником у Цариграду Вишњековим, владика Сава се одлучио да оде у Русију почетком октобра 1742. године. Купио је бродић и отпловио до Задра. Потом је ишао на Ријеку, Љубљану и Беч, а одатле у Русију. Дуго је путовао јер се успут задржавао, те је у Петроград стигао тек у априлу 1743. године.

Ту је био добро примљен од кругова око царице Јелисавете Петровне. Она је указом издала обилату помоћ Сави. Исплаћене су све раније субвенције. Народу Црне Горе дата је стална годишња помоћ од 3000 рубаља, и владици Сави још хиљаду за путне трошкове. Сем новчане помоћи, и декларативних фраза у царичиној грамати од 21. маја 1744. године, Русија није Црној Гори обећавала никакву политичку подршку. Но, владика Сава је био задовољан посјетом. Због зиме, он је Петроград напустио тек у мају 1744. године. У октобру исте године стигао је у Задар, гдје се срео са млетачким генералним провидуром Кверинијем. Пут у Русију био је Савин једини значајнији спољнополитички потез. Од тада његов углед у Црној Гори слаби.

45. Мита Костић, *Устаник Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737-1739. и сеобе у Угарску*, Гласник Скопског научног друштва, књ. VII-VIII, Скопље, 1930, 208-220.

Док је Сава боравио у Русији, замјењивао га је његов блиски рођак архимандрит Василије. Василије је био сушта супротност Сави. Он је искористио Савино одсуство, и са групом главара се упутио у Задар почетком априла 1744. године, гдје се срео са Кверинијем. Петнаестак дана касније обрео се и у Венецији. Ту је млетачком Сенату упутио низ представки са потписима главара, у којима је тражио нормализацију црногорског присуства у Котору, плате за главаре, и предимензионирано представљао свој значај у Црној Гори. Већину ових писама и представки сам је писао, печатао и фалсификовао потписе главара. Нешто од ових захтјева Сенат је и усвојио.

Василије се вратио у Црну Гору нешто прије Саве. Међутим, чим се Сава вратио између њих је дошло до озбиљних мимоилажења. Сава је млетачким властима Василија представио као фалсификатора и узурпатора. Њихов сукоб подијелио је и главаре. Међутим, значајан дио главара и народа био је уз Василија. Сава је чак успио да у Русију пресели одређени број Црногораца, хвалећи се Млечанима да су то Василијеве присталице. Уопште, већ тада је дошло до озбиљног концепцијског размимоилажења Саве и Василија. Сава је био практичар и ситни интересија. Главни ослонац његове спољње политике била је млетачка власт у Боки. Иако оронула, ова држава је по њему била ту и увијек при руци, иако Црногорцима није могла обезбиједити већу подршку у борби за слободу. Био је и присталица крајње попустљивости према Османлијама. Није му се улазило у сукобе са њима.⁴⁶

Први Василијев спољнополитички иступ био је у Бечу 1750. Ту је доспио као патријархов егзарх. Упутио је царици Марији Терезији један опширан меморандум, у коме је хтио да Црна Гора уђе у аустријску интересну сверу. Типичне карактеристике теократске управе у Црној Гори, он је навео тиме што је њу представио као републику, и констатовано: „Овом републиком влада њен митрополит не само у црквеним стварима него и у свјетовним он поставља звања.“⁴⁷ Овај меморандум је међутим остао потпуно незапажен, због других проблема у које је упао владика Василије. Василије је средином јула 1751. године стигао у Задар, а потом се вратио у Црну Гору. Уопште, његов први међународни иступ у Аустрији, истина под чисто црквеним мотивима, био је потпуно неуспјешан.

По повратку у Црну Гору убјеђивао је владика Саву у неопходност свога одласка у Русију. Када је добио препоруку Саве и глава-

46. Као нап. 10, стр. 300-306.

47. Као нап. 10, стр. 327.

ра, то је и учинио у прољеће 1752. г. У Трсту га је стигао сердар Стано Попов Станишић, па су заједно продужили у Беч. Василију није одговарала Станова пратња, па је настојао да га се отараси. Станишића је у Бечу примио цар, а потом је он отишао у Рим, и вратио се у Венецију. Тако је Василије стигао у Петроград. Послије краћег боравка тамо, почетком 1753. године обрео се у Москви. Ту је мјесецима обилазио значајне канцеларије руске државне администрације, и написао бројне представке. Упознао је мноштво значајних личности. Врхунац његовог боравка у Русији, било је то, да је служио службу у дворској цркви у присуству царице Јелисавете и царевића Петра. Царица је чак примила причешће из Василијевих руку.⁴⁸

Василијев боравак у Русији остаће у сјенци догађаја који се управо десио у том боравку. За историјску науку у српском народу, а особито у Црној Гори, од великог је значаја што је он ту, тј. у Москви 1754. објавио историју Црне Горе. Биће то прва историја Црне Горе уопште. Суштински, ова историја је заправо била један шири меморандум, заснован на глобалним, у једном одређеном броју случајева чак не само историјски непотврђеним, него и нетачним чињеницама. Због свега тога, она има релативно малу вриједност као историјски рад. Каснијим историчарима више је послужила као извор. Са значајним степеном сигурности, могу се узети чињенице за посљедњих стотинак година. Било је то вријеме у коме је било још живих свједока догађаја, или макар је њима неко од њихових очева и дједова интерпретирао верзије тих догађаја. Све то заснивало се на врло живој усменој традицији у Црној Гори. Ова историја Василија Петровића, заправо је имала политичку намјену. Она је требала да заинтересује руско јавно мњење за помоћ Црној Гори, и узимање Црне Горе под покровитељство Русије. У њој је Василије многе чињенице идеализовао.⁴⁹

Не прешуштајући ништа случају, Млечани су први одмах по објављивању превели на италијански језик ову историју. Тако је генерални млетачки провидур за Далмацију Франческо Гримани био порви критичар ове историје. Он је оцијенио да се ради о политичком меморандуму, заснованом на историјским чињеницама, да би се задобило покровитељство Млетачке Републике и Русије. Василијев савременик, а једно вријеме и саборац игуман Теодосије Мркојевић, био је много критичнији од Гриманија. Он је у низу чињеница, потпуно оповргао Василијеве тврдње у поменутој историји.⁵⁰

48. Нав. дј., 328.

49. Василије Петровић, *Историја о Црној Гори*, Москва, 1754.

50. Јован Томић, *О историји Црне Горе црногорској митрополији Василија Петровића*, Годишњица Николе Чупића, књ. 22, Београд, 90-92.

У сваком случају, Василијев боравак у Русији може се сматрати успјешним. Добио је новац за путне трошкове и помоћ цетињском манастиру. Приликом повратка свратио је у Беч, и био примљен код аустријског цара. Потом је отишао на Трст и одатле у Црну Гору, гдје дошао средином септембра 1755. године. Док је Василије боравио у Русији, и враћао се у Црну Гору, Сава је двоструко дјеловао. У неколико посјета млетачким челницима у Котору, са већим бројем главара изјављивао је лојалност Републици, за шта су он и главари били обилато награђени. Млечанима је одговарало мирно стање у Црној Гори према османским властима. Са друге стране Сава је преко одабраних главара имао живе контакте са босанским везиром. Везир је час пријетио, час лијепо примао главаре. Тражио је харач. Сава је био спреман на велика попуштања у циљу одржавања мира.

Савину концепцију потпуно је пореметио Василијев повратак. Искрцао се 12. септембра 1754. године у Будви, и одмах продужио на Стањевиће. Василије је одмах кренуо и у антимлетачку, и у антиосманску агитацију. Потпуно правилно уочио је да је Млетачка Република превазиђена, немоћна и застарела држава, те да свако значајније ослањање Црне Горе на њу, неће Црној Гори донијети већу корист у борби за своју државну еманципацију. Та еманципација наравно није могла ни бити остварена ако би се плаћао харач Османлијама. Зато Млечани прибјегавају и најрадикалнијим покушајима у анулирању Василија. Од краја 1755. до новембра 1756. године Инквизитори су три пута издавали налог за Василијево тровање, с обзиром да би покушај директног атентата био сувише очигледан. Ово дјело требали су да спроведу Доменико Бубић и Марко Кажанегра.⁵¹ Међутим, Василије је био опрезан. Званично и формално, и он је одржавао добре односе са Млечанима, али је знао шта се крије испод те маске.

Василије је свакако био под утиском своје посјете Русији. Пажњу која му је тамо указана преувеличавао је у својој уобразиљи. Пред Црногорцима је хтио да представи Русију као главног партнера Црне Горе. Главарима и народу дијелио је обилато новац донешен из Русије. Хтио је да Црној Гори присаједини залеђину у Боки која је била под млетачком управом, а прва одредница у тој његовој политици био је Грбаљ. Главно његово упориште у том крају био је гувернадур Петар Лазаревић и његов брат. Њих су Млечани убр-

51. Јован Томић, *Црногорски митрополији Василије Пејровић у Црној Гори по повраћку из Русије (1754-1756)*, Глас СКА, књ. 88, Београд, 67-73; Ј. Томић, *Млетачки покушаји тровања митрополијца Василија Пејровића*, Глас СКА, књ. 90, Београд, 123.

зо ухапсили и утамничили. Због тога се Василије обраћао млетачким властима и руским амбасадорима у Бечу и Цариграду.⁵²

Резултат Василијеве антиосманске политике видио се врло брзо. Када су се османске харачлије послје Госпођиндана 1755. године појавиле на Цетињу, једва су изнијеле живу главу. Босански везир Хаџи-Мехмед-паша Кукавица обратио се због тога Василију писмом са пријетњама, да ће га на колац набити. Василијев одговор био је шaljив и циничан, па му је написао: „Разумјех (кано човјек не безуман) да у оној књизи нијесу оно твоје истоветне ријечи, јер су одвећ маните. Море бит, да је твој писар мимо тебе и мимо твоји заповиједи то учинио, па је написа да он заповиједа вјетру који море да потопа љуђе.“⁵³

Послије низа перипетија, покушаја владике Василија да активира Бокеле, неколико одржаних општеплеменских скупштина, те преговора са Османлијама који нијесу успјели, османски напад на Црну Гору био је неизбежан. У јулу 1756. године смијењен је босански везир Мехмед-паша Кукавица, а на његово мјесто дошао је Ђамил Ахмет-паша. Послије дугих припрема османска војска кренула је на Црну Гору. У тако тешкој ситуацији, владика Василије је 11. новембра 1756. године, ноћу, у пратњи игумана Теодосија Мркојевића побјегао из Црне Горе. Био је у смртној опасности. Да су га у том бијегу ухватили Млечани, вјероватно би га убили, или га предали Османлијама. Ово је била једина, али и велика мрља владике Василија у његовој политичкој и духовној биографији.

Ђеџаја Ахмет-паше кренуо је од Никшића и заузео Чево. Војска из Херцеговине под командом бегова Џенгића и Љубовића дошла је у Цуце и ускоро се преко њих пробила на Чево. Приликом продора, османска војска је палила и пљачкала. Под нож је стављено све што је било старарије од осам година. Црногорска војска под командом гувернадуре Радоњића храбро се одупирала османској. Киша а затим и снијег ометали су османско напредовање, које је заустављено у боју на Томићима. По једином аутентичном извору, у овом боју рањени су ђеџаја и бег Љубовић.⁵⁴ Иако овај османски напад на Црну Гору није успио, у неколико састанака између османских великодостојника и црногорских главара, Црногорци су се обавезали да ће плаћати харач. Са друге стране босански везир се обавезао да ће Црногорцима бити дозвољено кретање и трговање по градовима на османској територији.

52. Нав. дј., 138-139.

53. Као нап. 35, стр. 242.

54. Глигор Станојевић, *Један докуменћ о црногорско-шурском раију 1756. год.*, Историјски записи, књ. XVII, св. 2, Титоград, 1960, 314-321.

Побјежавши из Црне Горе, владика Василије дошао је у Ријеку. Ту је послао низ представки руским великодостојницима. У то вријеме у Трсту су боравили руски официри Пучков и Стефан Шаровић, родом Србин, који су се убрзо повезали са Василијем. Овим сусретом биће отворена акција пресељења Црногораца у Русију. Овом идејом владика Василије се заносио и приликом своје прве посјете Русији. Како ова тема није предмет изучавања овог рада, то неће бити значајније разматрана. У сваком случају, послије низа перипетија и преговора, Шаровић се искрцао у Паштровићима, и одвео у два брода под аустријском зтаставом 140 Црногораца у Русију. Исељеници су преко Трста кренули на Хрватску и Угарску, и потом доспјели до Минска. Одатле су дошли у Кијев средином децембра 1757. године, па у Москву.

Владика Василије се преко Трста у друштву неколико црногорских главара упутио за Беч, а одатле у септембру 1757. године у Русију. У Кијеву је Василије остао због болести, а у Петроград је стигао почетком марта 1758. године. Ту је по обичају упутио низ представки, молби и меморандума руским владајућим круговима, а између осталог руској царици Јелисавети Петровној. Оне су се као и до тада односиле на покушаје добијања помоћи од Русије, и узимања Црне Горе под њен протекторат. Та тражења ишла су понекад и до детаља смијешне баналности. Василије је наиме два пута био примљен у аудијенцију код царице. Први пут било је то у друштву са гувернадуром Радоњићем, који је од царице тражио ни више ни мање, него да му изда потврду да је потомак цара Душана. Томе се Василије супроставио, тврдећи царици да је братство Петровића „од најстаријих времена племићког поријекла.” Царица је одбила Василијев захтјев да Црну Гору узме под своју заштиту.⁵⁵ Оба ова примјера међутим, свједоче о двијема непобитним чињеницама. У Црној Гори је још увијек била жива српска немањићка државна традиција, и намјера да се она настави преко тадашње Црне Горе. Други примјер међу многима, свједочи о тада већ увелико укоријењеној теократији у Црној Гори.

Не може остати незапажено, да је већ тада почео да се развија антагонизам између Петровића и Радоњића. У овом периоду он је кулминацију доживио управо у Русији. Група главара придошла тамо са Василијем и гувернадуром, подијелила се у два клана, и клеветала се и оспоравала међусобно. Сукоб је донекле по Василија пошао позитивним током када је гувернадур Стано Радоњић и умро тамо 17. марта 1758. године. Но, сукоб је наставио гуверна-

55. Као нап. 10, стр. 346-349.

дуров брат Ђорђе. За Василија је нарочито отежевајуће дјеловало, што се на Ђорђеву страну сврстао његов дојучерашњи најближи сарадник игуман Теодосије Мркојевић.⁵⁶

Суштина Василијеве мисије у Русији није остварена. Као и до тада, Русија је одбила да узме Црну гору под свој протекторат. Истина, царица је одобрила Василију лично хиљаду рубаља, а све трошкове пута црногорске мисије такође је сносила Русија. Приликом повратка, обрео се у Бечу у јуну 1759. године. Ту је посјетио млетачког амбасадора, који му је издао пасош, али је одбио да му да препоруку за дужда, пошто је Василијева намјера била да оде у Венецију. Из Беча је стигао у Трст, гдје му се придружио Стефан Јустинович Пучков, и један инжењер, који је у Црној Гори требао да истражи рудна богатства.⁵⁷

Василије је већ раније послао поруку у Црну Гору о своме повратку. Искрцао се у близини Будве 9. августа 1759. године. Дочекала га је маса народа уз шенлук из пушака и кубура. У помпезној атмосвери, он и руски делегат Пучков отпраћени су у манастир Маине. Овај манастир опсјели су и главари приморских села, а дошли су и Брђани. Све ово међутим, није се свиђало Млечанима, а Теодосије Мркојевић је у низу писама млетачким властима клеветао Василија као руског човјека. Са Пучковом Василије је обишао Црмничку и Ријечку нахију, као и Цетиње. Организовао је скуп главара у манастиру Стањевићима, на коме су изнијете идеје да се формира главарски суд.

У Црној Гори је Пучков био до 20. септембра. Потом је отишао у Дубровник, гдје је остао десет дана, да би се преко Барлете и Напуља вратио у Русију. Своје утиске о Црној Гори поднио је Колегију иностраних послова 21. марта 1760. године. Од свих Руса који су икад посјетили Црну Гору, па можда и свих странаца, Пучковљев извјештај о њој је далеко најгори и најмрачнији. Он је са крајњим песимизмом оцијенио успјешност евентуалних улагања Русије у Црну Гору, и успостављање правног система у њој. Црногорце је описао као примитиван, лукав и поткупљив народ. Константовао је да у Црној Гори постоје три струје: православно-црногорска, млетачка и османска, те да ће Црногорци ићи за оним ко им да више новца. У овом извјештају, Пучков се није нимало похвално изјаснио ни о владици Василију.

56. Глигор Станојевић, *Једна представка Георгија Радоњића руском двору из 1758. године*, Историјски записи, књ. IV, св. 2, Цетиње, 1954, 232-236.

57. Као нап. 10., стр. 352.

За Василија је значајно било да је на своју страну последије Пучковљевог одласка придобио владикау Саву. То је очигледно постало јасно последије збора на Цетињу. Збор се поред осталог бавио и питањем игумана Теодосија Мркојевића. На инсистирање Василија, збор је донио једногласну одлуку да се браћа Мркојевићи убију, да им се имовина опљачка и кућа спали, пошто је и Теодосијев брат Иво живо учествовао у кампањи против Василија као млетачки човјек. Мајињани су опљачкали имање браће Мркојевића, и хтјели и кућу да им спале, али су били спријечени од једног дијела племеника. Теодосије и Иво побјегли су у Котор, а Василије је Теодосијеву главу уцијенио са 100 дуката.⁵⁸

Пучковљев извјештај имао је неповољне последице по Василија. Иако су Сава и Василије упутили три писма новој царици Катарини II 1762. године, па чак и послали своје синовце Николу и Ивана у Русију, одговор је био веома хладан. Делегатима су исплаћени путни трошкови, владикама послате медаље, али и Василију поручено да је непожељан у Русији. Већ сљедеће 1763. године у Црној Гори је избила велика глад због суше. Василије је молио Дубровчане за помоћ „да учините нашој цркви и народу черногорском у једном сумом од пет асприх како Срби Србима и својима сусједима.“⁵⁹

Василије је на сваки начин радио да нормализује односе са Русијом. Почетком јуна 1765. године из Будве је кренуо на пут. Са њиме су били јеромонах Јосиф Вукићевић и јерођакон Петар Петровић. Њега је Василије водио на школовање у Русију. Уз Василија је био и Теодосије Мркојевић, са којим се у међувремену измирио. Теодосије га је међутим пратио само до Беча. Ту је Василија примила у аудијенцију царица Марија Терезија. Аустријске власти нијесу му даље дозволиле путовање преко своје територије, те је Василије са делегацијом преко Баварске, Пруске и Кијева, доспио у Петроград у октобру 1765. године. Добио је врло скроман смјештај, па је и по томе питању упутио неколико представки руским великодостојницима. У низ примјера црногорске теократије, па и оне из Василијевог доба, може се уврстити и одломак из његовог писма царици Катарини, у коме се он хвали: „Тако је свој Европи познато да сам ја над оним богоданим народом поглавар и управитељ.“⁶⁰

58. Нав. дј., 354-356.

59. Као нап. 35, стр. 280.

60. Као нап. 10, стр. 365-366.

Василије је вребао сваки повољан тренутак да скрене пажњу царице и руских државних кругова, које је оптеретио бројним представкама и молбама. Тај моменат му се указао почетком новембра, када је царица после литургије у придворној цркви учинила пријем за црквене великодостојнике. Том приликом Василије је царицу поздравио у име народа Црне Горе. Убрзо је у јануару 1766. године, опет упутио један меморандум Колегију иностраних послова. У очекивању одговора изненада се разболио. Издиктирао је тестамент у присуству јерођаконa Петра Петровића и јеромонаха Јосифа Вукићевића. Смрт га је међутим спрјечила да га потпише. Упокојио се 21. марта 1766. године. У тестаменту је руској царици препоручио црногорски народ. По њеној наредби, сахрањен је уз највеће почести у Благовјешченској цркви у Петрограду. Укупан трошак погребa на рачун државе износио је близу 1.200 рубаља. У овој цркви почивале су иначе познате руске личности, међу којима и војсковођа Суворов.⁶¹

По царичином наређењу, Василијева заоставштина требала је бити пренијета у Црну Гору. За то је она одредила потпоручника Михаила Тарасова, коме је придодат тумач Иван Шефер. Заједно са њима враћали су се и Петар Петровић и Јосиф Вукићевић. Тарасов је упућен и у дипломатско-истраживачку мисију. Требао је да проучи прилике у Црној Гори, и о томе извјести државни врх. Са царском граматом, Тарасов је стигао у Црну Гору средином новембра. Ту је одмах владика Сава сазвао збор. Тарасовљев извјештај био је много повољнији од Пучковљевог. Потпуно реалан, руском државном врху пружио је сасвим другачију слику о Црној Гори.⁶²

По Василијевом упокојењу, нестало је у Црној Гори централне политичке личности, личности са државном визијом и широком акцијом. Василије је много хтио, и имао крупне планове. Растрзан међутим између великих планова, и скромних могућности Црне Горе његовог времена, мало је шта и остварио. У развоју црногорске теократије он је много допринио. Имао је јасну представу шта је Црној Гори потребно: унутрашње уређење, консолидација власти, финансије, војна организација... Био је свјестан да она то сама не може формирати и имати за један кратак период, будући притијешњена Османлијама и Млечанима, пасивна и са потпуно културно-просвјетно заосталим народом. Историја млетачко-црногорских односа поучила га је да се у ову државу, као католичку

61. Нав. дј., 367.

62. Глигор Станојевић, *Црна Гора прег стиварање државе*, Београд, 1962, 20-24.

и несловенску, Црна Гора никада неће моћи поуздати. Потпуно правилно је учио, и да је то држава у историјском посрнућу, превазиђена својом организацијом. Стога он све наде баца на Русију. Може се слободно рећи, да је од владике Василија настала прекретница у црногорско-руским односима. Он је тај који је Црној Гори широм отворио врата у Русији.

Василије је упорно настојао и да одржи примат куће Петровића у првенству у Црној Гори. За његово вријеме, осјећају се прве озбиљне варнице са конкурентском кућом гувернадура Радоњића са Његуша. Све то међутим суновратио је његов старији коадјутор Сава. Убрзо по Василијевом упокојењу, он је за владика хиротонисао свога сестрића игумана Арсенија Пламенца, личност иначе потпуно неспособну, без значаја, а може се рећи и омражену у Црној Гори, која најприје својим личним животом и поступцима није била достојна једног владике, ма какав он био. Једини позитивни атрибут владике Арсенија, била је припадност једном познатом главарском братству, и челном у Црмничкој нахији.

Читав низ таквих чињеница, тј. неспособност владике Саве да се наметне за вођу, опсједнутост периферним и ситним пословима, и хиротонисање неспособног и омраженог сестрића, довели су до појаве самозванца у Црној Гори. Био је то Шћепан Мали. У историји и изворима познат једино под тим именом. По описима савременика, приликом појаве у Црној Гори имао је око 35 година, средњег раста и ружан. У Црну Гору доспио је из манастира Савине код Херцег Новог. Бавио се и у Маинама и Стањевићима као травар. О његовом поријеклу историчари су само нагађали. Евидентно је да је био човјек са српског говорног подручја, пошто у изворима није забиљежено да је са тешкоћом говорио српски језик, тј. да га је негдје раније научио. Према томе неспорно је био природни Србин. Посљедње неколике деценије, у историографији су донијеле неколико прилично сензационалистичких радова, у којима се настојало одгонотнути његово поријекло. У томе је нарочито предњачио др Растислав Петровић.

У манастиру Маинама заправо је почео Шћепанов владарски узлет. Ту се наметнуо Теодосију Мркојевићу, Јосифу Вукићевићу, капетану Марку Тановићу и другима. Ова група прочитала је пред капијом Будве 25. септембра 1767. године Шћепанов проглас, у коме он наговјештава ново доба. Извори су прилично конфузни и у показивању још једне битне чињенице око Шћепана Малог. Ко је заправо покренуо теорију о томе да је он руски цар Петар III, који је побјегао од своје жене Катарине у Црну Гору, знајући за љубав и оданост Црногораца Русији? Могуће је да је то покренуо сам Шћепан, видјећи као доста добар видар сву заосталост Црно-

гораца, и склоност незнанцима. То наводи на закључак да Шћепан сасвим сигурно није био из Црне Горе, а ни из оближњих приморских, брђанских или херцеговачких крајева, јер будући да се ради о малом простору, и међу људима доста контактном, брзо би био разобличен. Евидентно је он био са простора шире српске залеђине, и човјек који је доста пропутовао и видио.

Са друге стране, могуће је да је причу лансирала и наведена група. Они су били у Русији, и видјели су цара Петра III. Читав сценарио приче могао је најприје кренути наивно, на основу њихове уобразиље. Може се наметнути и закључак, да је наведена група и намјерно смислила тај сценарио, у покушају да од Шћепана створи своју марионету, и влада преко њега из сјенке. По Црној Гори се пронијела вијест о појави руског цара у Маинама. Послије неколико зборована, Шћепан је и проглашен за господара. У почетку није излазио у Црну Гору. Био је у Маинама. И сам Сава усхићено је послао писмо 3. октобра 1767. године млетачком генералном провидуру, са тврдњом да је то руски цар.

Ипак, Сава је био ситничав човјек, рачунџија и неповјерљив, који ништа није препуштао случају, па се 23. октобра обратио писмом руском амбасадору у Цариграду Обрескову, за разјашњење ове ситуације. Иако је убрзо стигао одговор да се ради о самозванцу и варалици, све је већ било касно. Шћепан је из Маина почео да позива Црногорце на ред и мир, и у јануару сљедеће године постао потпуни господар ситуације. Успио је чак да притвори Саву и групу његових рођака, али их је убрзо пустио као безопасне. У априлу је прешао на Цетиње, и почео да се понаша као потпуни господар. Држао је скупове са главарима, и примао у аудијенције главаре и народ из приморја, Брда, Херцеговине и Албаније.

Појава личности која тврди да је руски цар, и која је увела ред у Црној Гори, сасвим је логично, убрзо је изазвала пажњу и подозривост најприје двије околне државе које су имале контакта са Црногорцима: Османског Царства и Млетачке Републике, а потом и Русије. Ниједној од њих није одговарала Шћепанова појава. Млетачки Инквизиторски суд донио је одлуку у септембру 1768. године да се Шћепан отрује. Поводом тога млетачком провидуру у Котору упућен је отров и 200 цекина као награда извршиоцу. Млетчанима међутим није успјело да се инфилтрирају у Шћепанову околину и то ураде. И Русија је преко неколико веза обавијештена о Шћепановој појави. И он сам је покушао да пошаље једну делегацију у Русију. Царица Катарина је чак послала тајно упутство свим губернаторима пограничних губернија за велики опрез и провјеру лица, која би евентуално дошла у Русију, а могла би доћи из крајева око Црне Горе и ње саме.

Нијесу мировале ни османске власти. Босански везир је средином марта 1768. године послао писмо владици Сави и главарима да Шћепана протјерају. Отежавајућу околност за Шћепана представљала је и чињеница, да је тада у Црној Гори боравио и одбјегли (последњи) српски патријарх Василије Бркић. У мају је издан султанов ферман за напад на Црну Гору. Почетком септембра османска војска напала је главнину црногорске војске од око 2000 људи у Острошком кланцу, и потпуно је разбила. У масовној бјежанији Шћепан Мали, који је иначе командовао Црногорцима, био је један од првих. Послије тога је једно вријеме исчезао скривајући се.

Црну Гору тада је спасио и сплет чудних околности. У османском логору пукао је гром у барут, који је експлодирао, па се знатан дио војске разбијежао, мислећи да се ради о упаду Црногораца. Обилне кише сквасиле су барут, и учиниле га неупотребљивим. У септембру је избио нови руско-османски рат, који је учинио да се османски поход обустави. Русија је ушла у рат са по већ толико пута виђеним планом о устанку балканских народа. Указом царице, за команданта ове операције 9. фебруара 1769. године именован је гроф Алексеј Орлов. Као Орловљев помоћник, одређен директно за Црну Гору и околна подручја, именован је кнез Георгиј Долгоруков.

Преко Италије Долгоруковљева група 11. августа 1769. године, искрцала се у Чању, између Бара и Каstell Ластве (Петровца). На Преображење је на Цетињу сазван општецрногорски збор, гдје су прочитани Долгоруковљев манифест и царичина грамата. Ту је Долгоруков издао званичан документ да је Шћепан варалица, и потом је ухапшен. Међутим, Долгоруков је у Црној Гори почео да се понаша као прави господар. Критиковао је Црногорце, и настојао да их подвргне својој вољи и ђудима, чиме је само изазвао њихову одбојност. Видећи да Шћепан не представља опасност по Русију, Долгоруков му је потврдио власт. Долгорукову није успјело оно за шта је послат у Црну Гору - да активира Црногорце у борби са Османлијама. Свјестан своје одбојности, а бојећи се османских и млетачких ликвидатора, Долгоруков је у ноћи 25. октобра, тајно, практично бјежећи, заједно са члановима своје мисије напустио Црну Гору. Са њим је пошао и последњи српски патријарх Василије Бркић, који је био у веома затегнутим односима са владиком Савом.

Послије овога, у наредних неколико година, било је још покушаја успостављања односа са Русијом. Русија је чак из два пута покушавала да у Црну Гору пошаље своје људе, али су они од млетачких власти административним забранама онемогућавани да уђу у њу. И Млечанима и Османлијама Шћепан Мали представљао је

кост у грлу. Њима није одговарало успостављање било каквих атрибута свјетовних власти у Црној Гори. Шћепан Мали окончао је живот трагично. Убио је га слуга, Грк по народности, 22. септембра 1773. године. По свој прилици, у овом убиству прсте је имао скадарски везир, који је Грку обећао повратак у отаџбину. Шћепан је сахрањен у цркви Светог Николе у Брчелима у Црмници.

У политичко-државном погледу, могу се разликовати два периода управе Шћепана Малог. Први и краћи је до османског похода 1768. године. До тада он је у Црној Гори био потпуни господар. Кукавичко држање пред Османлијама значајно је срозало његов углед. На то је дошло и потпуно разобличавање од стране Долгорукова. Ипак, он је у Црној Гори у значајној мјери сузбио крвну освету, пљачку и племенску самовољу. Од 1768. године он је већину времена проводио у Црмници, гдје су били владика Сава и његов сестрић Арсеније. То је нарушило традицију цетињског сједишта у манастиру, што није могло проћи без негодовања Катуњана, припадника централне црногорске нахије. Епизода Шћепана Малог, за шест година је нарушила период црногорске теократије.⁶³

Послије Шћепанове смрти, анархично стање у Црној Гори се брзо повратило. Шћепан је још за живота у великој мјери ограничио теократију. Томе је значајно допринио и сам карактер владике Саве, и његова незаинтересованост за свјетовне послове. У том смислу Шћепан је Саву довео до положаја искључиво духовног великодостојника. Чак, шта више, неком врстом пакта Саве и Шћепана, Шћепан је Сави обезбиједио подршку приликом хиротоније Арсенија Пламенца. Са друге стране, гувернадурска кућа Радоњића настојала је да искористи Шћепана за своју промоцију.

Од почетка XVIII вијека на гувернадурском положају измијениле су се три куће у Црној Гори. То звање је значи било изборно, те је сваки угледни главар могао истаћи себе за то звање. Супротно томе, још је владика Данило обезбиједио кући Петровића, на иако неформалан, али ипак подразумијевајући начин, бирање за владику. Све то нарушио је Сава промовисањем свога неспособног сестрића. Гувернадуре су највећи утицај имали у Катунској нахији, док је он у осталима био знатно слабији. Владике Петровићи има-

63. Шиме (Симо) Љубић, *Споменици о Шћепану Маломе, Гласник Српској Ученој друштва*, књ. 2/II, Београд, 1870; Марко Драговић, *Једна биљешка о Шћепану Маломе, Цетиње*, 1887; Јован Томић, *Како се Шћепан Мали докоњао власици у Црној Гори, Цетиње и Црна Гора*, Београд, 1927; Глигор Станојевић, *Један прилој о Шћепану Маломе, Историски записи*, књ. XIV, св. 1-2, Титоград, 1958; Стјепан Антољак, *Мисија кнеза Долгорукова у Црној Гори, Цетиње*, 1949.

ли су утицај по цијелој Црној Гори. Гувернадур Јован Радоњић успио је да испослује 1770. године потврду од Шћепана за наследино звање гувернадуре у овој кући, чиме ће сукоб Петровића и Радоњића ући у нову, значајно радикалнију фазу.⁶⁴

У таквој ситуацији, значајно пољуљане теократије, и интегритета куће Петровића, излази на историјску позорницу једна нова личност, која ће је у потпуности учврстити. Био је то архимандрит цетињског манастира Петар Петровић. У вријеме његових првих значајнијих искорака, у Скадру ће везирство добити породица Бушатлија. Предвођена Мехмед-пашом, ова породица је већ 1774. године извршила похару Куча. У Црној Гори су главари били незадовољни Русијом, пошто ова није ни поменула црногорско питање, у миру од 21. јула исте године са Османским Царством у Кучук Кајнарџију.

Послије једне опширне представке руском двору, коју је учињено гувернадур Јован Радоњић у августу 1775. године, Петар Петровић је постао свјестан чињенице, да гувернадур хоће да се наметне Русији, као прва и одлучујућа личност у контактима са Црном Гором. Зато се он одлучује на самосталну акцију, и скретање пажње на себе. Само питање кога је и шта представљала делегација која је кренула у Русију је доста дискутабилно. Из Дубровника су се у Беч упутили: Петар Петровић, Стефан Зановић, калуђер Василије Иванов, иначе братанић владике Саве, и свештеник Никола Давидовић, звани Капа, парох православне цркве у Будви. Бјеладиновић и Шаровић нашли су се са њима у Бечу. Делегација за Петра није била много афирмативна, пошто су је најприје чинили већином Бокељи, који и нијесу могли представљати Црну Гору. Неколицина путника касније ће бити познати као пустолови и самозванци, нарочито Будванин Стефан Зановић. Њихови покушаји да их у Бечу приме државни великодостојници Аустрије остали су без успјеха. Руски амбасадор је чак одбио да им да пасоше за даљи пут. У изворима нема даљњих података како је ова делегација прошла у Русији ни када се вратила.

По повратку, црногорски главари изабрали су нову делегацију за пут у Русију, коју су чинили: архимандрит Петар Петровић, гувернадур Јован Радоњић, и сердар Иван Петровић, брат владике Саве. Крајем 1777. године ова делегација стигла је у Беч. Потом је отишла у Русију, гдје по свој прилици није ништа опослила. Вјероватно је неки негативан извјештај о Црној Гори допринио томе. Приликом повратка, ова делегација је у Бечу контактирала и са

64. Владан Ђорђевић, *Истиси из бечких државних архива*, Београд, 1931, 7.

аустријским канцеларом Кауницом, који је на основу тих контаката царици Марији Терезији 22. априла 1779. године доставио реферат, у оквиру кога је представио и један црногорски меморандум, у виду нуђеног уговора Аустрији. Још двије делегације из Црне Горе доспјеле су у Беч, што је створило потпуну конфузију. У сваком случају све ове делегације нијесу ништа одређено испословале у Бечу. Аустрија се једино сложила да ће послати своје емисаре у Црну Гору да проуче тамошње прилике.⁶⁵

Владика Сава Петровић упокојио се 7. марта 1781. године. Вјеровало се у народу да је умро у стотој години. Од свих владика Петровића он је био најмање способан. Очигледно је да није био обдарен политичком способношћу. Није имао значајније визије у државној еманципацији Црне Горе, и како их конкретно постићи. Непобитно, он је био добар имовни црквени старјешина. Брижљиво је чивао митрополитску имовину, а нарочито цетињског манастира, и увећавао је. Његова глад за увећавањем црквене имовине није га нарочито популарисала код обичних Црногораца. Неријетко је давао црквени новац под интерес Црногорцима, а када не би могли да га врате плијенио њихова имања, и додавао их црквеној имовини.

У спољној политици Сава је био исувише спор и неиницијативан. Не може се спорити чињеница да је и он био русофил, као осталом све владике Петровићи. Он је међутим Русију доживљавао као једну велику и удаљену државу, која је мало тога конкретно Црногорцима могла понудити. Слијепо се држао Млетачке Републике и њених власти у Боки. У изворима се може наћи низ његових изражавања лојалности овој држави и њеним великодостојницима, које иду не само до отворене сервилности, већ и баналне смијешности. Ова држава је неспорно у другој половини XVIII вијека била у потпуном посрнућу. Неспособна више за икакве ратове, нарочито са Османским Царством, својим уређењем као аристократска република превазиђена и у економској стагнацији, она је биљежила посљедње деценије свога постојања. Био је потребан само неки крупнији догађај на међународној сцени да она нестане. Ипак, таква каква је, она је по Савиној логици била ту, у свакој прилици на располагању и на прагу куће. Према османској држави Сава је такође био мирољубив. Свјестан да у било каквој већој неприлици Црној Гори нико неће притећи у помоћ у сукобу са њом, толерисао је до крајњих граница. Није ни помишљао да шири власт

65. Нав. дј., 16-22; Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII веку*, Београд, 1912, 4-22.

на сусједна брђанска и херцеговачка племена, и више их интегрисхе у Црну Гору.

Сава је прекинуо нит праксе избора на владичански положај из куће Петровића са Његуша. То је урадио поводећи се за најбаналнијим породичним сурењивостима. Чак шта више, избор новог владике односио се на личност сасвим неподобну у сваком смислу за тај положај. Све је припремио да по својој смрти тај избор буде одржан. Иако је већина народа била за младог архимандрита Петра Петровића, ипак се приликом избора Арсеније Пламенац одржао на положају владике. Што помоћу Млечана, што из пијетета према почившем Сави, Црногорци су одржали његову жељу. Арсенијево присуство и било какву иницијативу Црногорци нијесу ни осјећали. Склоност ка алкохолизму, и коначно рањавање од стране једног свештеника, дефинитивно су његов положај у Црној Гори учинили безначајним.

Сву ту ситуацију настојао је да искористи гувернадур Радоњић. Он је у мају 1781. године са групом главара отишао у Беч, носећи са собом фалсификовану одлуку црногорског збора, који уопште није ни одржан. У Бечу је ова делегација представила стање у Црној Гори крајње тешким и анархичним, и по старом обичају тражила да Аустрија узме Црну Гору под свој протекторат. Аустријски државни кругови резервисано су примили овај предлог. Послије дужих консултација, цар Јосиф II је у октобру одлучио је да се у Црну Гору пошаље једна мисија, која би тамо детаљно испитала стање. Ту мисију су чинили: капетан Фридрих Орешковић, потпоручник Филип Вукасовић, и опат Франо Долчи. На њеном челу је био пуковник Паулић.

По договору са гувернадуром Радоњићем, ова мисија је путовала прерушено, издајући се за штампаре књига родом из аустријског дијела Пољске. Међутим, убрзо по повратку, и сам гувернадур Радоњић је тајно сашао у Котор, и обавијестио шефа млетачке обавјештајне службе Вракјена о каквим се људима ради. Долазак странаца изазвао је велику пажњу и подјеле код Црногораца. Црмнички главари осјећали су да су доласком ове мисије заобиђени од гувернадуре Радоњића и Катуњана. Послали су неколико писама млетачким властима у Котору, у којима су изјавили лојалност Млетачкој Републици. Међу њима предњачили су протопоп Теодор, и сердар Мојаш Пламенац, брат владике Арсенија.

Ова делегација узбунила је и Млечане и скадарског везира Махмут-пашу Бушатлију. Млечани су затворили которски пазар за Црногорце, а Махмут је позивао Црногорске главаре на подворења у Скадар, и пријетио нападом на Црну Гору. Послије прегледа стања на терену, аустријска делегација је напустила Црну Гору 15.

маја 1782. године из манастира Стањевића код Будве. Њу су испратили Грбљани и архимандрит Петар Петровић. Пуковник Паулић је на основу ове мисије поднио цару три опширна извјештаја 10. августа 1782. године. Он је прилично реално оцијенио стање у Црној Гори. На основу његових извјештаја, цар је донио коначну одлуку. По њему, улагања у Црну Гору у мирнодопско вријеме била би финансијски неисплатива. Од Црне Горе у случају рата са Османским Царством, Аустрија не би имала веће користи, у односу на оно што би уложила у њу у мирно доба.⁶⁶

Стање је у Црној Гори било потпуно анархично. Крах наде у Аустрију, на основу аустријске мисије под Паулићем, значајно је код Црногораца дискредитовао углед гувернадуре Радоњића. Са друге стране икакав значај владике Арсенија готово да се није ни осјећао. Боравио је углавном у Црмници, стар, болестан и склон пићу. Због тога је група црногорских главара: Иван Петровић, Мојсије Пламенац и Никола Ђурашковић, упутила крајем јуна 1783. године захтјев карловачком митрополиту Мојсију Путнику, да архимандрита Петра Петровића хиротонише за владика. Крајем јула Петар се упутио у Беч код цара, да тражи дозволу за хиротонију у Карловцима. На путу до Беча, Петар се у Трсту крајем октобра нашао са гувернадуром Радоњићем, који га је једним писмом препоручио код цара за хиротонију.

Пошто је у Бечу добио од цара дозволу за хиротонију, Петар се упутио у Карловце. Међутим, на путу му се десила несрећа. Испао је из кола и сломио руку. Послије опоравка стигао је у Карловце, гдје је 13. октобра 1784. године хиротонисан за епископа, од стране митрополита Арсенија Путника. У међувремену, у Црној Гори се 15. маја упокојио владика Арсеније Пламенац. Петар се по хиротонији вратио у Беч. Ту се у новембру обратио руском канцелару Потемкину, и по старом обичају црногорских владика тражио да дође у Русију. У децембру се обратио руском патријарху, са информацијом о своме избору, и апеловао на њега, да не даје било какву помоћ цетињском манастиру без његовог писменог свједочанства.

У очекивању одговора од канцелара Потемкина који није добијао, владика Петар је отишао на имање генерала Зорића у Шклов, иначе родом Србина. Заједно са опатом Франом Долчијем дошао је у Шклов у августу 1785. године. Ту није затекао генерала, па је

66. Славко Мијушковић, *Политички маневри гувернадуре Јована Радоњића*, Историски записи, књ. IX, св. 1, Цетиње, 1953, 166-180; Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII веку*, Београд, 1912, 34-51.

продужио за Русију. Главни владичин непријатељ Софроније Југовић у Русији је касније тврдио да је Петар у Шклову био седам мјесеци. У ову прилично компликовану причу, уклапа се и боравак познатих пустолова браће Зановића из Паштровића у Шклову. Они су убрзо ухваћени у фалсификовању великих количина руских рубаља, и од стране аустријских власти ухапшени.

Историчари на основу недостатка извора, не могу реконструирати колико је Патар боравио у Шклову, нити када је кренуо за Русију? У сваком случају, три дана по пристигнућу у Петроград, руска полиција је Петру наложила да до поноћи 8. новембра 1785. године напусти овај град, и крене назад. Петар је то одбио, и тражио је објашњење. Руске власти су га међутим једноставно стрпале у кола и најуриле из престонице. Историчари су дуго нагађали шта је руске власти мотивисало на овакав поступак? Вјероватно се радило о комбинацији интриге, и довођења у везу Петра са неким личностима које су у руским државним врховима третиране као шарлатани и пуστοлови. У оптицају ових комбинација и личности, најчешће се помињу Сифроније Марковић-Југовић и Давид Неранцић. Ако се на то дода и случај браће Зановић, испоставља се доста комбинација.

Петар се на повратку из Минска 17. децембра обратио једном оштром нотом министру спољних послова Русије. И у овом писму могу се наћи јазни знаци изграђене теократије, јер је Петар навео да „поменутијем народом црногорским већ од триста година послѣје посљедњг књаза црногорскога Ђорђа Црнојевића, па и до сада, управљају митрополити, које бира народ на општем сагласању.“⁶⁷ Тако је неславно завршио први контакт владике Патра са Русијом. Овакав поступак руских власти дубоко га је огорчио. Но, никада није поколебао његову љубав према Русији, нити одређење у глобалном политичком плану према њој.

Док се Петар бавио у Аустрији и Русији над Црном Гором се надвила велика опасност. Она ће судбински повезати двије личности. Њихов сукоб неће бити само традиционални црногорско-османски, него и лични. Биће то сукоб два човјека различитог смисла живота и политичких концепција. Био је то Махмут (Махмуд)-паша Бушатлија. Потџао је из породице која је близу седам деценија управљала скадарским пашалуком (1765-1831). За ову породицу карактеристична су неколика случаја одметања од централне османске власти у Цариграду, и покушаја прављења некакве држа-

67. Марко Драговић, *Материјал за историју Црне Горе*, Гласник СУД, књ. 72, Београд, 1891, 72, 224, 245-246.

ве у држави. Махмут-паша био је у тој породици најрепрезентативнија личност. Када му је 1779. године умро отац Мехмед-паша, а Махмут преузео везирски положај у Скадру, повео је осиону политику притисака не само према Црној Гори и Брдима, него и локалним османским беговатима у Подгорици, Спужу и Бару.

У неколико писама он је пријетио Црногорцима и гувернадуру Радоњићу. Више пута је домамљивао црногорске и брдске главаре у Скадар, па их вјешао, сјекао или тамничео. Црногорци су се више пута обраћали за помоћ млетачким властима у Котору. Но, Млечани су се вјешто извлачили, дававши објашњења да не могу интервенисати у сукобу двију страна поданика османске државе. Тако су Млечани по ко зна који пут изневјерили Црногорце. Суштински, Млетачка Република више није била нити спремна нити способна за било какав озбиљнији сукоб са било киме, па ни једним османским пограничним покрајинским управником. Са друге стране се и Махмут обраћао Млечанима, захтијевавши да затворе границу кад удари на Црну Гору, и не пружају помоћ Црногорцима, нашта су се они и обавезали.

Махмут-паша је средином јуна 1785. године дошао са 18000 војника у Подгорицу. Једним правцем од Подгорице и Љешанске нахије ка Улићима кренуо је он, а другим његов брат Ахмет-паша, који је кренуо преко Загарача на Чево. Већ 23. јуна Махмутове снаге сјединиле су се са Ахметовим у Ријечи Црнојевића, пошто је Ахмет заузео Чево, и одатле се спустио на Ријеку Црнојевића. Црногорци су пружили спорадичан отпор на неколико мјеста, али је очигледно да није дошло до јединственог дјеловања, и да је посриједи била неслога главара, па чак и колаборација неких од њих са Махмутом. Тако су Махмутове снаге истог 23. јуна доспјеле на Цетиње. Војска је попалила стотинак кућа у цетињском крају. Запаљен је и манстир, а једини монах који се у њему затекао је објешен.

Послије тога Махмут се 29. јуна спустио преко Брајића у Паштровиће. Иако су Паштровићи били млетачки поданици, Махмут је тражио да изразе њему лојалност, што су главари које је позвао код себе одбили. Након тога Махмут је беспоштедно опљачкао Паштровиће, и немилосрдно побио значајан дио народа, који је пружио отпор. Његова војска је затим ушла у Бар, а након тога се вратила у Скадар. Иако се радило о њеној територији, Млетачка Република није прстом мрднула да је одбрани. Напад на Црну Гору и дрски пролазак и пљачкање кроз Паштровиће, били су први дио Махмутовог сепаратистичког плана. Пошто је покорио Црну Гору и Паштровиће, он је намјеравао да успостави потпуну контролу над сјеверном и централном Албанијом. Практично од похода на Црну Гору отпочеће континуирани Махмутов сукоб са

централном османском влашћу у Цариграду, који ће са мањим прекидима трајати све до његове смрти.⁶⁸

Подстрекавана од Енглеске османска држава је 26. јула 1787. године објавила рат Русији. Овим је османска држава само предуприједила планове Русије и Аустрије да зарате са њом, пошто је 1782. године постигнут договор између руског и аустријског двора о ликвидацији османске управе на Балкану, и подјели интересних свера. Нови рат Русије и Аустрије са османском државом, отворио је већ виђени сценарио ових држава о устанку првенствено српског народа на Балкану. Као једно од централних жаришта требала је да буде Црна Гора. Стога се и овога пута по Црној Гори појављују руске и аустријске мисије, у намјери да дигну Црногорце, Брђане и Херцеговце на организован устанак. Ове мисије такође су се пропагандно сукобиле у Црној Гори у борби за утицај.

Први се у Црној Гори као руски емисар појавио мајор Сава Мирковић. У марту 1788. године у Будву су се искрцали аустријски емисари капетан Филип Вукасовић и Лудвиг Пернет. Убрзо је у априлу један аустријски брод у Будву искрцао девет чета војника и извјесну количину намирница, који су кренули за Цетиње. Мирковић је отишао из Црне Горе убрзо по доласку аустријске делегације, али је крајем јуна у њу дошао пуковник Марко Ивелић, родом из Рисна. Послије њега убрзо су приспјели и пуковник Тутоломин и мајор Драшковић. Под аустријским утицајем, Црногорци су уз помоћ пристиглих аустријских чета напали на Подгорицу, Служ и Жабљак. Међутим, значајнији резултати су изостали. Послије неуспјеха ових акција, учестала су међусобна оптуживања за неуспјех акције. Било је очигледно и до тада, а нарочито по том догађају, да Вукасовић није успио да анимира Црногорце за одлучнију битку са Османлијама. Стога се он у ноћи 17. септембра са својим људством готово тајно повукао из Црне Горе.

Боравак двије мисије у Црној Гори: руске и аустријске, практично на истом задатку, потпуно је подијелио Црногорце. Владика Петар са већином главара био је непобитно за Русију. Па и акције које су организоване против Османлија према Подгорици, Служу и Жабљаку, организоване су тек када је он поспјешио Црногорце да то ураде. Двије мисије су на терену исказале готово нетрпељивост једна према другој, иако су њихове државе биле у савезништву. Са друге стране гувернадур Радоњић је са мањом групом главара био уз аустријску мисију. Већ тада се у Црној Гори могла

68. Нав. дј., 422-426.

назријети дубока стратешка пукотина између двије куће:Петровића и Радоњића.

Није без разлога владика Петар јавио руском генералу Ивану Заборовском „наш народ полаже своју наду само у Русију као једновјерну и једнородну с нама, иако је овај рат савезнички и општи, ипак наш народ је једино предан Русији. Руске војнике он држи за браћу, а друге уопште не може трпјети. Ово укоријењено мишљење не може нико да нам из главе избије.“⁶⁹ О тешком положају гувернадуре Радоњића као аустријског човјека у Црној Гори, говори и он сам, у писму писаном средином септембра 1790. године, аустријском канцелару Кауницу, гдје каже: „Народ је против мене за узрок е сам се одвоио од росинскога двора и приљепио к високо славному двору аустријском.“⁷⁰

Руско-аустро-османски рат завршен је са два мира. Први је са османском државом потписала Аустрија у Свиштову септембра 1791. године. Она је успјела да издејствује помиловање поданика обје државе који су у рату учествовали на страни противничке, при чему је као област поменута и Црна Гора. Русија није учинила за Србе, па уже за Црну Гору чак ни то. Миром од 9. јануара сљедеће године у Јашију, она није ни поменула османске поданике. Све је ово по ко зна који пут учинило мучан утисак у Црној Гори на своје савезнике.

Током овог рата стари црногорски непријатељ Махмут-паша Бушатлија такође није мировао. Аустријски покушај да искористи његове сукобе са централном влашћу у Цариграду, и активира га против османске државе завршио се потпуним фијаском. Наиме, са Цетиња је дио аустријске мисије отишао средином јуна 1788. године код Махмута у Скадар на преговоре. Била су узалудна опомињања Црногораца да се пазе паше као опаког и вјероломног човјека. И заиста је било тако. Послије лијепог дочека, паша је наредио да се чланови мисије побију. Њихове главе неколико дана биле су изложене на скадарским бедемима, а затим препариране и послате преко босанског везира Селим-паше султану. Овим је Махмут јасно хтио да стави до знања султану своју лојалност.⁷¹

69. Душан Лекић, *Свољна политика Петра I Петровића-Њећоша (1784-1830)*, Цетиње, 1950; Димитрије Милаковић, *Историја Црне Горе*, Задар, 1856, 184-187; Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Њећош и његово доба*, Цетиње, 1951, 46-47;

70. Као нап. 64, стр. 216.

71. Душан Лекић, *Свољна политика Петра I Петровића-Њећоша (1784-1830)*, Цетиње, 1950, 81.

Овај окрутни и вјероломни човјек тиме је успио да се потпуно и званично аболира код султана 1789. године. Порта је то урадила у намјери да га активира за борбу против Аустрије. Међутим, Махмута није интересовала борба за османску државу на ширем простору и за њене интересе. Иако се не може тачно дефинисати његов условно речено политички програм, он је у већини своје каријере снивао сан о некаквој својој полудржави, састављеној од Црне Горе, Брда, дијела Херцеговине, басена Скадарског језера, те сјеверне и централне Албаније. Сношљиви односи са централом у Цариграду нијесу дуго трајали. Порта је у новембру 1793. године послала војску на Скадар коју је Махмут разбио.

Овај његов успјех силно је одјекнуо међу Црногорцима и Брђанима. У прољеће 1796. године било је јасно да ће Махмут покренути поход. Његова мета била су два њему географски најближа брђанска племена: Бјелопавлићи и Пипери. Владика Петар био је први црногорски владика, који је јасно спојио судбину црногорских са брђанским племенима, и имао визију о њиховој неодвојивости и јединству. Стога је његова ријешеност да их са Црногорцима брани била потпуно преломљена. Као хришћанин и пастир он је најприје покушао да Махмута одврати од крвопролића. Увјеравао га је „да су Брђани моја браћа колико и Црногорци.” Апеловао је на њега да се „прође сиротиње брдске да се права крв не пролијева; ако ли нећеш, хвала да је Богу, а ми ћемо се од твоје силе и напасти с помоћу Божјом бранити докле један тече.“⁷²

Послије низа припрема, и одржаних скупштина главара и народа, на којима није баш све ишло глатко у доношењу одлуке да се Махмуту пружи отпор, владика Петар је дефинитивно поревагнуо код Црногораца, у ријешености за обрачун са Махмутом. Уједињена војска Црногораца, Бјелопавлића и Пипера, од око 10.000 људи, сукобила се са Махмутовом од око 35.000 11. јула 1796. године, у околини Спужа у Мартинићима. Окупљеним војницима владика Петар је пред битку поред осталог рекао: „За то на оружје и на крваво поље, мили витези! да покажемо непријатељу што су кадре јуначке горе! да покажемо да у нама неугашено србско срце куца, србска крвца врије, да покажемо како горскије јунака мишица јунаштвом надмашује на бојном пољу сваког душманина!“⁷³

Махмутов пораз био је потпун. Рањен је једва успио да побјегне у утврђени Спуж, а потом се пребацио у Подгорицу. Владика Петар је у септембру извијестио аустријског цара Леополда II, а

72. Димитрије Милаковић, *Историја Црне Горе*, Задар, 1856, 201-203.

73. Милорад Медаковић, *Повјесница Црне Горе*, Земун, 1850, 92-93.

потом и руску царицу Катарину II о побједи на Мартинићима. У оба случаја је поред својих писама доставио и опис битке дат од стране руског ђакона Алексија, поријеклом Руса, који је тада био у владичиној служби. Поред владичиног писма которском провидуру од 17. јула, овај опис рачуна се као прворазредан извор о битци на Мартинићима. Алексијев опис је прилично субјективан, а у неким елементима и спектакуларан по питању црногорске побједе.⁷⁴

Махмут-паша није мировао. Озлојеђен и увријеђен, спремао се за нови обрачун. Он је услиједио неколико мјесеци касније. Одлучио је да овога пута нападне директно на Црну Гору. У мјесту Круси у Љешанској нахији, по други пут у истој години, Црногорци су се сударили са Махмутовом војском. И овога пута владика Петар храбрио је Црногорце говором пред битку, тј. ријечима: „Устремите се на непријатеља наше вјере, нашег предрагог имена србског и наше дражајше вољности, учините, славни витези! да данашњим даном покажемо то што ће ви вјечни спомен међу родом и потомством оставити.“⁷⁵

Махмутова војска бројала је 23000 војника, а црногорска око 4000. Његов пораз био је потпун. Погинуо је у самој битци 22. септембра. По народном предању, главу му је посјекао Богдан Вуков из села Залази из Цуца. Махмутова глава однешена је на Цетиње, и ту се чува у манастиру. Иако су ове битке од многих историчара представљане као велика прекретница у сједињавању Црне Горе са Брдима, а посебно са Бјелопавлићима и Пиперима, оне су то биле само дјелимично. Неспорно, са њима отпочиње процес интеграције брђанских племена са Црном Гором, а првенствено Бјелопавлића и Пипера. Но, он ће бити још врло дуг, безмало скоро пола вијека. Тек од владе књаза Данила, може се у потпуности говорити о интеграцији неких брђанских племена са Црном Гором.

У вријеме владике Петра, десили су се на међународном плану крупни догађаји, који ће рефлексију имати и у непосредном окружењу Црне Горе, првенствено у Боки. Ти процеси отвориће интересовање владике Петра за проширењем Црне Горе на ову област. Истина, везе Црне Горе и Боке биле су вјековне и врло чврсте. Њих није могла разбити ни млетачка управа у Боки, и врло промјенљива и варљива млетачка политика. Слободно се може констатовати, да се у обје провинције радило о народу истог етничког идентитета и глобалног хтијења. Та истовјетност идентитета и

74. Као нап. 64, стр. 221-225.

75. Као нап. 73, стр. 98-99.

хтијења, стално је подгријавана непрестаним миграцијама становништва из Црне Горе у Боку.

Управо у вријеме када се владика Петар сукобио са Махмутом, на историјску позорницу Европе, великим корацима закорачио је будући велики државник и освајач Наполеон Бонапарта. Током 1796/97. године, он је као француски војсковођа поразио Аустрију и Млетачку Републику. Маја 1797. године он је укинуо ову државу. Тиме је окончана вишевијековна млетачка управа Боком. Користећи то владика Петар је средином јула 1797. године записао Будву и околину, у намјери да ове крајеве припоји Црној Гори. Но, све то било је кратко. По договору са Наполеоном, Аустрији је припала Бока, те су аустријске трупе већ крајем августа ушле у Будву и околину. Свјестан да не може сам ратовати са једном јаком и великом државом, владика Петар се повукао.

Почетак XIX вијека, заправо 1803. година, отвориће у Црној Гори тзв. случај Долчи. Овај случај био је само повод за обрачун са владиком Петром, од стране неких кругова из Русије, а свакако му је допринијела и Аустрија, с обзиром на веома затегнуто стање у вези са манастирима Подмаинама и Стањевићима, који су остали на аустријском тлу. Опат Франо Долчи био је католички свештеник родом из Дубровника. Иако не формално, он се одавно престао бавити овим позивом. Његово име сусреће се још неколико деценија раније по Бечу, Трсту и Ријеци, у контактима са Црногорцима и њиховим главарима са Млетачком Републиком и Аустријом. На почетку државничке каријере, још док је био архимандрит владика Петар се сусријетао са њиме по Трсту, Ријеци и Аустрији. Иако у изворима има врло мало података о томе, изгледа да је Петар још као архимандрит први пут путовао у Русију управо са њиме.

Тешко да би се могло дефинисати шта је заправо био опат Франо Долчи? Слободно речено, он је био незванични дипломатски мешетар, најприје у име своје користи, а потом у име држава које би га ангажовале - Млетачке Републике и Аустрије. Појављивао се и као дипломатски мешетар и посредник за рачун неких италијанских држава са Црногорцима. Кретао се у друштву познатих пустолова и самозванаца посљедњих деценија XVIII вијека. Без обавезе према било коме и којој држави, он се тако обрео и у Црној Гори као секретар владике Петра.

Почетком 1804. године у Котор долази руска делегација предвођена сада већ генералом Марком Ивелићем и архимандритом Стефаном Вучетићем, родом Бокељом, који је до тада боравио у Русији као црногорски делегат. Ова делегација се стационира у Котору, и формални разлози њеног доласка били су анулирање Франа Долчија као наводно француског човјека и шпијуна, који је

владици Петру настојао да натура француски утицај. Оперативно, овај пројекат који је суштински имао намјеру да анулира владику Петра, водио је руски конзул у Дубровнику Фонтон. Ивелић и Вучетић су неколико пута покушали да намаме владику Петра у Котор, или неку другу локацију на аустријском тлу у Боки, гдје би га буквално киднаповали, и послали бродом у Русију. Но, владика није насјео на ову игру. И он је њима предлагао преговоре, али на црногорском тлу. Они су то одбијали, јер су били свјесни чињенице да немају никаквог уплива међу Црногорцима. Послије низа перипетија, и одржаних скупштина црногорских главара, на којима су се они обратили руском цару и Синоду, ова руска делегација је опозвана.

Послије тога је отворен нови руски конзулат у Котору, а за конзула је именован Александар Мазуровски. Он је почетком августа 1804. године дошао у Котор и ступио на дужност. Убрзо је дошао на Цетиње, и био добро дочекан од владике и гувернадуре Радоњића. Ту је дошло до измирења владике Петра са Ивелићем и Вучетићем. Убрзо је међутим и Мазуровски подлегао интригама владичиних противника, и ултимативно тражио од владике да се Долчију суди. Владика је то одбио, и тражио посебну комисију за утврђивање тобожње Долчијеве доушничко-пропагандне акције у корист Француза.

Мазуровски је искористио владичин одлазак у Црмницу, и у манастиру Стањевићима организовао суд главара. Саслушавао је, тукао и мучио Долчија. Иако није ништа доказао, главарски суд се повиновао вољи Мазуровског, и Долчија осудио на доживотну робију. Потом је Долчи утамничен у аустријску тврђаву, гдје је иако окован, 27. априла 1805. године званично извршио самоубиство у ћелији вјешањем. Очигледно је ту убијен. Католичка црква сходно званичној верзији његове смрти, иако је био свештеник, одбила је да га сахрани по католичком обичају. Нешто прије Долчијеве смрти, у марту је у Црну Гору дошао нови руски изасланик Санковски, који је донио обилну новчану помоћ, и званичну царску грамату, којом су отклоњене све сумње у владику Петра, а он њоме практично рехабилитован. Очигледно је то била смишљена руско-аустријска игра, која је требала да покрије Долчијеву ликвидацију.⁷⁶

Долазак Санковског у Црну Гору и Долчијева ликвидација нијесу били случајни. Он је требао да припреми Црногорце за активирање за предстојећи рат са Француском. И заиста, само неколико мјесеци након доласка Санковског, отпочео је рат коалиције

76. Петар Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд, 1951, 38-64.

више држава против Наполеонове Француске. Међутим, коалиционе снаге биле су потучене од Наполеона код Улма и Аустерлица, те је 26. децембра 1805. године склопљен мир у Пожуну. По овоме миру, некадашње млетачке провинције, Аустрија је морала предати Француској. Тиме је отворено питање Боке.

Већина становништва Боке, нарочито оног православног жељела је уједињење са Црном Гором. Црногорски збор је 15. фебруара 1806. године донио одлуку на Цетињу да се Бокељима пружи помоћ. Иако су Аустријанци отезали да предају градове и утврђена мјеста, долазак руске флоте из правца Крфа 22. фебруара дефинитивно је допринио евакуацији Аустријанаца. Тако је сва Бока изузев Котора била ослобођена. У настојању да обезбиједи боље положаје за напад на Боку, француски генерал Лористон је средином маја посјео Дубровник. Овим је почела агонија старе Дубровачке Републике, која ће убрзо довести до њеног нестајања.

Црногорци и Бокељи под командом владике Петра дошли су до Дубровника, у чијој су се околини развиле огорчене борбе. Када је Русија миром у Тилзиту 8. јула 1807. године прихватила француске услове, руски цар се тајним анексом мира обавезао да ће истиснути Црногорце из Боке. У историјат црногорско-француског сукоба око Боке, улази и чувени састанак владике Петра са француским маршалом Мармоном код тврђаве Тројица југоисточно изнад Котора, 10. августа. То нијесу били обични преговори, него судар двије политичко-државне и етичке концепције. Владика Петар се још једном срео са француским представником, и то генералом Лористоном у манастиру Ластви 14. октобра. Тада је Лористон покушао да од Петра добије одобрење за установљење француског конзулата на Цетињу. У томе није успио.⁷⁷

Пораз Наполеона у походу у Русији 1812. године, условио је његов потпуни пораз сљедеће године. Тада се отворило питање шта даље са Боком? Владика Петар је надајући се енглеском продору успио да до средине октобра ове године ослободи сва мјеста у Боки, углавном без већих борби. Једино је Котор остао под француском контролом. Француска посада у њему одбијала је предају Црногорцима, и једино је овај град жељела предати Енглезима. У међувремену, у циљу уједињења Црне Горе и Боке, образована је под покровитељством владике Петра Централна комисија. Ово је био привремени орган власти од по девет чланова из Црне Горе и Боке. На историјској скупштини у Доброти код Котора, одржаној 29. октобра 1813. године, представници Црне Горе, као и:

77. Нав. дј., 74-77.

Паштровића, Маина, Брајића, Побора, Будве, Грбља, Котора, Луштице, Шкаљара, Муа, Прчања, Столива, Доброте, Пераста, Рисна, Ораховца и Херцег-Новог, прогласили су уједињење Црне Горе и Боке.⁷⁸

Међутим, ова одлука никада у смислу конкретне праксе није спроведена. Узалудна су била настојања владике Петра да успостави контакт са руским царем и државним врхом. Сам руски цар Александар запечатио је судбину Боке у Паризу 30. маја 1814. године, када је препустио Аустрији. Оперативно-формално, ова одлука утаначена је на конгресу у Бечу од новембра 1814. до 9. јуна 1815. године, када је читава Бока, Далмација и Истра ушла у састав Аустрије. Владика Петар ни у наредном периоду није могао оборити ове одлуке, и то на мањим конгресима у Ахену 1817. и Верони 1822. године. Тиме је судбина Боке била запечаћена.

Свјестан чињенице да би свако даље претендовање на овај простор изазвало сукоб са једном великом силом каква је била Аустрија, владика Петар од тада губи интересовање за Боку. Такве политике држали су се и његови наслѣдници. Тек се уочи Првог свјетског рата и током њега, за вријеме краља Николе, у преговорима о посљератним границама Црне Горе, јавља се њено живо интересовање за присаједињењем Боке, у случају пропасти Аустроугарске. Није безначајно напоменути, да је нарочито у времену одласка Француза из Боке, и отварања питања њеног статуса, већина католичког становништва у њој, остварила значајне активности у намјери да се ова област присаједини Аустрији, а не Црној Гори. У тој намјери, бокешки католици предузели су живу дипломарску активност ка Аустрији.

Први српски устанак под вођством Карађорђа донио је нове моменте у историји Црне Горе. Већ послје првих устаничких догађања у Србији, успостављена је кореспонденција између владике Петра и Карађорђа. Низ догађаја у Црној Гори и Србији омели су већу акцију у садејству Црне Горе и Србије тога доба. Свакако је то најприје било владичино ангажовање у Боки. Када су створени услови за акцију ка рашкој области, дошло је до наглог преокрета на фронту у Србији према Нишу. Као посљедња значајнија акција против Османлија изведена у доба владике Петра, рачуна се напад на Морачу. Војска босанског везира Целалудин-паше, којом је командовао Дели-паша напала је 1820. године из Колашина на Морачу. Послије почетних успјеха османске војске, Морачани-

78. *Уједињење Црне Горе и Боке 1813-1814. године*, зборник радова, уредник др Јован Р. Бојовић, Титоград, 1991.

ма су у помоћ стигли Црногорци и Ровчани, и разбили пашину војску. Овај догађај означио је продор Црне Горе у брђанска племена ка другом правцу. Са њиме је отпочела интеграција Мораче и Роваца у Црну Гору.⁷⁹

У доба владике Петра црногорска теократија је добила потпуно изражену форму. Он се за разлику од његових претходника, појављује као централна личност у Црној Гори. Владика Петар је дипломата, војни командант и иницијатор свих значајнијих дешавања у Црној Гори његовог доба. Оно што га разликује од његових претходника, је већ потпуно изграђена визија ширења Црне Горе ван њене традиционалне четири нахије, и то према брђанским племенима и Боки. Несумњиво, он има пројекат успостављања државне независности Црне Горе, иако га конкретно никада у формално-правном смислу није потезао. Његови наследици само практично реализују основе које је он поставио у томе смислу.

Као круна теократске активности владике Петра рачунају се два правна споменика. То су тзв. Стега, и Законик опшчи црногорски и брдски. Стега је у ствари акт о уједињењу Црне Горе и Брда, и донешен је 18. августа 1796. године, непосредно последице мартинићке битке. Имала је шест чланова. У посљедњем шестом члану, констатује се да свака нахија има да чува по један примјерак овог документа, а један да се чува у Митрополији. Она се дакле појављује као главна и централна институција, јер се у њој чувају грама-те и хрисовуље царске. Произилази већ површном анализом овог члана, да је Митрополија утемељивач државног идентитета.⁸⁰

Историчари и правни историчари гаје озбиљне индикације да је владика Петар састављач још једног, и много значајнијег правног акта - Законика општег (опшчег) црногорског и брдског. Усвојен је у манастиру Стањевићима 30. октобра 1798. године, када је усвојено седамнаест чланова. Са још шеснаест проширен је на општецрногорској скупштини на Цетињу 29. августа 1803. године. Чланом двадесетим овог Законика предвиђено је давање пореза. За иницирање тога процеса управо је именован митрополит Петар Петровић. Од њега почиње давање пореза, тј. од цетињског манастира, а завршава се опет у манастиру, гдје се сабира порез. И на овај начин виде се очигледни примјери већ увелико уобличене теократије у Црној Гори.⁸¹

79. Петар I Петровић, *Фреске на камену*, Титоград, 1965, 211-212.

80. *Историја држава и права југословенских народа*, Београд, 1978, 331.

81. Нав. дј., 322.

Владика Петар није имао среће у избору наслѣдника, ако се то тако може рећи. Први је био Митар, син његовог најстаријег брата Стијепана, али је млад умро. Послије Митра владичин изабраник је био син његовог брата Сава-Ђорђевић, који је 1825. године упућен у Русију на школовање. Привучен војничким животом почео је да изучава за коњичког официра, те је 1828. године владици писао да га разријешити обавезе наслѣдника. Да је владика био упознат са овом Ђорђевићиним одлуком, види се још из писма Јеремији Гагићу из 1827. године. Но, са друге стране владика је већ тада мислио о новом наслѣднику, јер је Гагићу написао: „Има још синовацах у мене, а особито један који је стајао годиште и по данах код јеромонаха Јосифа Троповића на Топлу“...

Одлуку о наслѣднику владика Петар озваничио је тек посљедњег дана свога живота, неколико часова пред смрт, својим тестаментом, гдје је поред осталог навео: „...а ја на моје мјесто наслѣдником, управитељем и чуватељем од свега мојега, народскога и церковнога чиним и остављам синовца мојега Рада Томова Петровића, у којег се надам, да ће бити чоек од посла и од разума, колико је преблаг отац небесни благоволио подарити, и којег Богу и цару нашему и свему народу црногорскому и брдскому за вијека препоручавам својим срцем и својом душом“... Истога дана, на Лучиндан 18. октобра 1830. године, владичин секретар Симеон Милутиновић упутио је препис тестамена руском вицеконзулу у Дубровнику Јеремији Гагићу. У изворима и историографији има индикација да су неки оспоравали аутентичност овог тестамена. Најприје је то из личне користи чинио гувернадур Вук Радоњић, осјетивши да ће у новом црногорском владици имати непоколебљивог супарника. И у дјелу Милорада Медаковића има елемената оспоравања тестамена, тј. да је такав тестамент саставио као лични присталица новог владике Симеон Милутиновић.⁸²

Владичин тестамент је потврђен од стране главара већ 20. октобра, те је тако Радивоје-Раде Томов постао нови господар Црне Горе. Истог дана се замонашио, добивши име Петар. Тако је у црногорску историју ушао још један владика и господар под именом Петар, тј. Петар II Петровић-Његош. Под именом Петар почео је служити тек пошто је рукоположен за јеромонаха и произведен за архимандрита 31. јануара 1831. године. Рукоположење за јеромонаха и произвођење у чин архимандрита извршио је призренски

82. Чедомир Лучић, *Митрополиј Пејтар Први Петровић, Титоград, 1991, 118-119*; Милорад Медаковић, *П. П. Његош последњи владајући владика црногорски*, Нови Сад, 1882, 48-51.

владика Ананије у манастиру Кому на Скадарском језеру. Међутим, Петар II је себе и даље често потписивао, или од Црногораца био третиран као владика Раде, или Радивоје Томов.

Његовом ером отпочеће посљедњи дио црногорске теократије, чиме ће она бити доведена до врхунца. На основу историјске анализе, може се са сигурношћу констатовати да се Петар II више понашао као свјетовни владар, него као духовни поглавар Митрополије. Већ на јесен 1831. године он је кренуо са учвршћивањем државне управе. Истина, овакви покушаји постојали су и за вријеме његовог претходника. Стега и Законик из доба Петра I слабо су се међутим спроводили у пракси. Петар II уводи Сенат и Гвардију. Сенат је био централни орган власти у Црној Гори. Сублимирао је у себи елементе скупштине, владе и врховног суда. Први предсједник Сената био је Иван Ивановић Вукотић, а потпредсједник Матија Вучићевић. Сенатора је било четрнаест, и то: Саво Марков Петровић, сердар Ђуро Поповић, сердар Ђико Мартиновић, и сердар Манојло Вукотић (из Катунске нахије); Ђокица Ускоковић (из Љешанске нахије); сердар Филип Ђурашковић и поп Матија Дреџун (из Ријечке нахије); сердар Марко Пламенац и кнез Станко Кнежевић (из Црмничке нахије); поп Јован Мартинић (Радовић) и сердар Михаило Бошковић (из Бјелопавлића); војвода Томица (из Пипера); поп Спахо Дракуловић (из Куча); војвода Мина Радовић (из Мораче).

Предсједник и потпредсједник Сената заправо и нијесу били изворни Црногорци. Они су још раније служили као повјереници Петра I на руском двору. Вукотић је био родом из Подгорице, која је тада била под османском влашћу, а Вучићевић је био његов сестрић. У Црну Гору доспјели су у септембру 1831. године. Том приликом Вукотић је донио заосталу помоћ из Русије од око 7.000 дуката, која није ни исплаћивана од 1807. до 1825. године. На путу из Русије, у Бечу су се срели са Димитријем Милаковићем, родом Херцеговцем, који је са њима продужио за Црну Гору, и убрзо постао секретар Петра II. Вукотић је ускоро написао један Законик од двадесет чланова, познат под именом „Законик отачаства“. Истраживачи претпостављају да се он кратко и спроводио у пракси, али да је због строгиости одстрањен.

Како је Вукотић убрзо почео да покушава да концентрише власт у своје руке као предсједник Сената, Петар II је настојао да га се отараси, јер то није одговарало његовом поимању суштине теократије. Вукотић и Вучићевић су напустили Црну Гору почетком 1834. године, и вратили се у Русију, гдје су постали противници и клеветници Петра II. Убрзо по учвршћењу Петра II Црну Гору је напустио у марту 1831. године и Симеон-Сима Милутиновић-

Сарајлија, и то као противник Петра II. Њихови односи су се касније поправили. Гвардија је била нижи судски орган, који је судио за ниже деликте. Њено сједиште било је на Ријеци Црнојевића. У вријеме Петра II као претеча жандармерије појављују се перјаници. Име су добили по карактеристичним перјаницама на капама. Били су тјелохранитељи Петра II, а у исто вријеме привођили окривљене Гвардији и Сенату, а по потреби мушкетали (стријелали) осуђенике. Петар II је именовано и првих дванаест племенских капетана, који су у свом дјелокругу власти сублимирали ниже судске, управне и војне послове.⁸³

Врхунац теократије у Црној Гори представља и ликвидација гувернадурства. Како је већ назначено, за вријеме гувернадуре Јована-Јока Радоњића заоштравају се односи са Петром I. Јоко настоји да анулира утицај Петра I и сведе га на маргиналну чисто вјерску фигуру у Црној Гори. Већ тада се уочавају двије суштинске супротности између ове двије куће уопште, или институције гувернадуре и владика (митрополита). Гувернадуре су млетачки, а касније и аустријски чиновници или повјереници у Црној Гори, практично као неки домаћи амбасадори у њој. Они дакле означавају утицај суштински католичких и несловенских држава. Насупрот њима, институција црногорских митрополита дефинитивно се од Петра I кристалише као жариште руског утицаја.

Концепт свога оца Јока, наслиједио је и посљедњи гувернадур Вуко (који се иначе у изворима још помиње као Вукале или Вуколај). Народна скупштина на Цетињу је 10. октобра 1818. године укинула гувернадурско звање. Но, на Вуково инсистирање, оно му је опет враћено двије године касније. Од тада Вуко је са владиком Петром I одржавао добре односе. Иако је посљедњи потписао признање Петра II за господара Црне Горе није мировао. Агитацијама у народу оспоравао је тестамент владике Петра I. Чак је сакупио одређени број људи, и са њима агитовао по племенама за збацивање Петра II. У том смислу одржавао је стални контакт са аустријским функционерима у Котору. Када су ти контакти откривени, црногорски збор му је судио 17. новембра 1830. Осуђен је на смрт, али је заузимањем Петра II ослобођен. Одузето му је гувернадурство, и враћен је у звање простог Црногорца. Но, у агитацијама је наставио и даље, те му је 4. јануара 1832. године, тада већ формиран Сенат судио. Донешена је одлука да се он и његов брат Марко ухапсе. За остале потомке Јока Станкова одлучено је да се

83. Чедомир Лучић, *Власи и сивољни ушници у Црној Гори (1499-1851)*, Српско Сарајево-Подгорица, 2002, 381-394.

протјерају из Црне Горе. Таквих је било шест кућа са 26 особа. Вуко и Станко касније су такође протјерани, и куће су им спаљене на Његушима. Отишли су на аустријску територију. Вуко је умро у Котору 18. маја.⁸⁴

На општецрногорском збору одржаном на Цетињу 23. маја 1833. године, одлучено је да архимандрит Петар отпутује у Русију ради хиротоније у чин епископа. О овој одлуци обавијештен је руски конзул у Дубровнику Гагић. Он је опет о тој иницијативи обавијестио свог надређеног, руског амбасадора у Бечу Татишчева. Када је све уређено, Петар је отпутовао почетком јуна. Пошто је дошао у Петроград, цар се по информисању свог министра спољњих послова сложио са овом идејом. Одредио је чак и 15.000 рубаља за трошкове хиротоније. Приликом боравка у Русији, Петар II је остварио бројне контакте са утицајним руским личностима, а добио је и донације од руске владе. За свој новац, тј. око 3000 рубаља купио је штампарију. По допремању у Црну Гору, она је била смјештена у манастиру. У Црну Гору се вратио крајем новембра.⁸⁵

У једној од просторија манастира Петар I је отворио и прву основну школу у Црној Гори. Први учитељ у овој школи био је Петар Ђирковић из Котора. У доба Петра II учитељи школе били су и: Лазар Влаховић, Теодор Иванчик и Милорад Медаковић. Поред школе на Цетињу, отворена је и друга у Добрском селу, тј. у манастиру Добрској ћелији.⁸⁶ У штампарији у манастиру (књигопечатњи) Петар II је већ 1834. године штампао двије збирке својих пјесама: Пустиањак цетињски, и Лијек јарости турске. Потом су штампане следеће књиге: Дика црногорска од Симе Милутиновића 1835. године; Српски буквар за црногорске школе, и Пословице Вука Караџића 1836. године; Српска граматика (први дио) од Димитрија Милаковића 1838. године; Историја свијета за дјецу од Шлацера, у преводу Димитрија Милаковића 1839. године. Од 1835. до 1839. године у овој штампарији штампан је часопис-календар Грлица. За потребе парохијског свештенства штампан је и Требник. То значи да је ова штампарија имала и елементе црквене штампарије.⁸⁷

84. Нав. дј., 394-403.

85. Ристо Драгићевић, *Црна Гора за вријеме првој Њеџошевој одласка у Русију*, Историски записи, књ. XI, св. 1-2, Цетиње, 1955, 155-173.

86. Перко Војиновић, *Црногорска интелекција од половине XVIII вијека до 1918. године*, Никшић, 1989, 50-56.

87. Ристо Драгићевић, *Црногорске штампарије (1493-1918)*, Историски записи, књ. XII, св.1-2, Цетиње, 1956, 28-31.

Спољњу политику Петра II треба опредијелити у три правца: односи са османском државом, односи са Аустријом, и односи са Русијом. У доба Петра II није било већих сукоба са османском државом, који би се могли подвести под велике војне походе и битке. Но, постојале су сталне чарке на границама, које су некада прерастале у озбиљне конфликте. Покушаји Петра II да успостави мир на граници према Херцеговини, у залеђу Никшића фебруара 1834. године пропали су. Он је договорио мир са Хасан-бегом Ресулбеговићем из Требиња, и сином Али-паше Ризванбеговића. Но, није стигао ни да се врати на Цетиње, а херцеговачке Османлије су по наређењу Хасан-бега посјекле пет Црногораца. Као освету за нападе локалних османских становника поред Скадарског језера, Црногорци су 1835. године заузели кратко утврђење Жабљак на језеру. Дио утврђења су разрушили, а са њега су на Цетиње однели два топа.

Оно што карактерише спољњу политику Петра II је покушај проширења Црне Горе ка херцеговачким племенима. Граховско племе између Никшића и Требиња тако постаје предмет спорења. Године 1836, Граховљани су одбили да османским властима плаћају харач, а Петра II признали за господара. Због тога су Османлије 6. августа ове године извршиле поход на Грахово. Граховљанима је у помоћ дошло око 300 Црногораца. Они су закаснили, пошто је османски одред већ био заузео Грахово и почео са паљевином кућа. Вјештим маневром османски одред је навучао Црногорце на Челински поток на ивици граховског поља, и ту их потукао. Ту је погинуо владичин брат Јоко, затим Стефан Петровић, старији брат каснијег књаза Данила, и још један Петровић. Колале су приче да је Петровиће побио познати јунак и локални османски великодостојник Смаил-ага Ченгић. Ова погибија Петровића, а нарочито свога брата, владици Петру II је тешко пала. Граховљани су били принуђени да плате харач.

Но, тиме питање Грахова није било ријешено. Нови уговор је потписан на Цетињу 20. октобра 1838. године са пуномоћницима босанског и херцеговачког везира. Њиме су се Граховљани обавезали да ће Османлијама давати дио производа, а дио султану. Османлије међутим нијесу имале право да суде и управљају по Грахову. Нарочито је интересантна пета тачка овога уговора, по којој се установљава „мир међу независном области црногорском с једне стране... од врха Кома Кучкога до Драгаља“. Овим се по први пут у црногорско-османским односима не само дефинише линија црногорске територије, у коју се укључују дјелови Брда и Херцеговине, него што је још важније Црна Гора третира као независна област. Истина, уговор не потписује османска држава стриктно,

него њене покрајинске административно-територијалне јединице: босански и херцеговачки пашалуци.

Уговор међутим није прецизирао колико ће Граховљани плаћати османским властима на име харача. Ради прецизирања владика Петар II је босанском везиру Веџихи Мехмед-паши послао у Травник делегацију граховских главара, на челу са Јаковом Даковићем. Као владичин директни емисар са њима је био перјаник Радован Пипер. Делегација је у Травнику утаничила са везирем плаћање харача у износу од 200 талира. Међутим, у повратку, код херцеговачког везира Али-паше Ризванбеговића у Мостару, главари су задржани и утамничени, а перјаник је пропуштен. Владика Петар II се жалио босанском везиру. Тражио је од Али-паше да се главари пусте. Они су пуштени тек у априлу 1839. године, али су замијењени таоцима. Четири Граховљанина који су дошли да виде земљаке, Али-паша је чак набио на колац. Таочка криза окончана је тек у јулу 1839. године, њиховим пуштањем. Уговор потписан на Цетињу није много издржао. Томе је допринијела и једна и друга страна. Црногорци су 1840. године извели низ мањих напада око Никшића и Клобука. У овима нападима узели су учешћа и аустријски поданици Кривошијани.

Један од најпрепознатљивијих догађаја владавине Петра II био је убиство гатачког забита Смаил-аге Ченгића. Убиство се није уклапало само у стереотип црногорско-османских сукоба, који су били чести. Имало је димензије личне освете владике Петра II. Како је већ назначено, владика је носио личну мржњу на Смаил-агу због убиства својих рођака Петровића, а посебно брата Јока. Вребао је прилику да му се освети. Смаил-ага се још раније истакао заједно са Али-агом Ризванбеговићем, приликом гушења побуне босанског беговата под вођством Хусеин-капетана Градашчевића из Градачца (како је помпезно називан „Змаја од Босне“), против централне власти у Цариграду. Смаил-ага и Али-ага су том приликом остали вјерни султану, и значајно допринијели да се херцеговачки беговат определијели за султана.

По угушењу побуне, Смаил-ага је од султана добио почасно звање капици-баше (чувар султанових одаја). Био је гатачки забит (управитељ регије). Знатно је увећао своја добра. Користећи те заслуге, обогатио, а будући и врло отресит и храбар човјек, није много фермао ни босанског а ни херцеговачког везира. У односима са рајом истицао се окрутношћу. Поред осталих, имао је тимаре и у Дробњаку. Послије низа перипетија и оклијевања, владици Петру II је успјело што митом, што храбрењем, а што обећањима давање главарства, да наговори групу дробњачких првака, на челу са Ђоком Маловићем и Новицом Церовићем, да убију Смаил-агу.

Комбинацијом лукавства, полтронства, и ударања у агину сујету, да се тобоже међу народом прича да не смије доћи у Дробњак да покупи харач, ови главари су успјели да га тамо домаме. У изненадном нападу групе Дробњака и Ускока, у зору октобра 1840. године, на пољани Мљетичак у Дробњаку, нападнут је агин логор и пратња од око 70-ак људи. Том приликом Смаил-ага је убијен. Према народном предању и тврдњи очевидаца, убио га је Новица Церовић, а главу му је посјекао Ускок Мирко Алексић.

Смаил-агина глава и оружје однешени су владици на Цетиње. Новица Церовић је дарован титулом војводе, а касније је постао и сенатор и владичин интимус. Ово убиство значило је прекретницу у еманципацији Дробњака и Ускока од османске власти, и прикључењу Црној Гори. Иако га убиство Смаил-аге није много потресло, због конкуренције и осиноности, босански везир је ради учвршћења османске власти убрзо напао на Дробњаке и попалио их. У намјери да помогну Дробњаке, дошли су Бјелопавлићи, који су нарочито изгинули на Боровој глави. Но, османска власт никада се више није чвршће одржала у Дробњаку и Ускоцима. Стога већина историчара узима годину убиства Смаил-аге Ченгића, као годину присаједињења ова два херцеговачка племена Црној Гори.⁸⁸

Убиством Смаил-аге отворено је тзв. ускочко питање. Али-паша Ризванбеговић је тражио од владике Петра II да ускоке расели са границе у унутрашњост, што је овај одлучно одбио. Поклопило се да је у доба отварања овог питања, у области далматинско-херцеговачке границе и тих питања, боравио делегат Порте Селим-бег. Он се заинтересовао за ово питање. Ступио је у контакт и са руским конзулом у Дубровнику Гагићем. Посредовањем њих двојице, владика Петар II се састао у Дубровнику 6. јула 1841. године са Селим-бегом. У овом случају, Селим-бег је наступао као Али-пашин делегат. Склопљен је мир између Црне Горе и Херцеговине. Међутим, он је требао да ступи на снагу тек пошто га Али-паша потврди, а овај то није урадио. Уговор или мир је у ствари био потврда већ помињаног цетињског уговора. Њиме Али-паша није био задовољан, тим прије што ускочко питање тада није ни отворано, а и склопљен је иницијативом босанског везира.

Не узимајући овај уговор у Дубровнику као потврђен, херцеговачке Османлије под вођством требињског Хасан-бега Ресулбеговића нападе су у фебруару 1842. године Грахово. Попалили су не-

88. Жарко Лековић, *Дробњак у првој половини XIX вијека*, Подгорица, 2001, 111-123; Хајрудин Ђурић, *Илирске народне новине“ о побицији Смаил-аге*, Историски записи, књ. XX, св. 3, Титоград, 1963, 476-483.

што кућа, отели доста стоке, убили нешто Граховљана, а нешто одвели као робље у Мостар. Иако је у вријеме ове акције Али-паша и сам спремао напад на Грахово, од тога је одустао, јер су покренути преговори. У првој половини септембра у Дубровнику су се овога пута директно састали владика Петар II и Али-паша. Послије тродневних преговора, закључен је мир, а владика и паша су се побратимили. Рок трајања овог мира био је 1. јануар 1844. године. И овога пута у уговору је Црна Гора третирана као независна област.

Ни овај уговор није дуго трајао. Питање Грахова и Ускока је и даље трајало. Стога је Али-паша тражио нове преговоре. По свој прилици су централне власти у Цариграду вршиле притисак на Али-пашу да се уговор ревидира. У том смислу код њега је дошао у марту 1843. године Портин ђехаја. Али-пашину идеју за новим сусретом владика Петар II је радо прихватио. Послије неколико мјесеци припрема за састанак, утаночено је да паша и не треба да иде на њега, већ да је довољно да се владика састане са његовим делегатима. Утврђено је да пашини делегати дођу 22. јула у Никшић, гдје ће доћи владичин делегат, и обавијестити их гдје ће се наћи са владиком. Владика је био обазрив у утврђивању мјеста састанка, јер је сумњао да би на некој неутралној локацији могао бити убијен од Османлија. Чак је и имао обавјештења да су османски делегати припремани за то.

Османска делегација у којој је био и познати требињски Хасанбег Ресулбеговић дошла је у Никшић. Ту је он испао из чланства делегације. Делегација је продужила за манастир Острог. Међутим, владика је ту није ни примио. На основу обавјештења није ништа хтио да ризикује. Приликом повратка, османска делегација која је бројала двадесетак људи са пратњом, на Башиној води била је нападнута од Црногораца. Један број њих Црногорци су побили, а један је пропуштен, и међу њима је био Али-пашин син. Нешто прије овога догађаја, Али-паша је са војском изашао на Гацко, да би у септембру кренуо са још већом војском на Грахово. Тамо се са војском упутио и владика Петар II. Послије низа чарки битка се није отворила. Али-паша је владици понудио мир, након чега се са војском повукао у Мостар.

Нови споразум између владике Петра II и Али-паше постигнут је у јесен 1843. године. Овај споразум се опет односио на питање Грахова, и давање амнестије одбјеглим Бањанима. Владика је пристао да поруши куле на Хумцу и Грахову, које је у међувремену подигао. За то је од паше добио одштету од 8.000 дуката. Споразумом је предвиђено да ни један Херцеговац не може ући у Црну Гору без пасоша, као ни Црногорац у Херцеговину. Бјегунци из обје тери-

торије морали су бити предавани матичној територији. Владика је чак на име издржавања неке врсте пограничне полиције од паше примио новац за прву годину. И на овај начин Црна Гора је третирана као независна област, тј. област ван ингеренције османске државе, чим је за улазак у њу требао пасош.

Док је владика био са војском на Грахову септембра 1843. године, скадарски везир је са војском напао на црногорска острва на Скадарском језеру Врањину и Лесендро, и заузео их. На Лесендру је владика чак био подигао и једно мало утврђење. Узалудни су били владичини покушаји да их поврати. У народу је остала изрека, да када неко нешто жали што је изгубио, каже се: „Изгоре ка владика за Лесендром.“ Петар је чак настојао да у кореспонденцији са скадарским везиром пробуди његову националну свијест, потенцирајући његово српско поријекло, али углавном у томе није успио. Чак шта више, скадарски везир се временом показао као велики владичин непријатељ, и непријатељ Црне Горе. Подбуњивао је поједина племена и Црногорце против владике. Користио је гладне године, нарочито 1846, и подмићивао главаре и племена да устају против владике. То је нарочито дошло до изражаја почетком 1847. године у Црмници, за вријеме владичиног одсуства из Црне Горе. Владичин брат од стрица Ђорђије, је са око 2.000 Црногораца, по налогу владичиног брата Пера, иначе предсједника Сената, отишао у Црмницу и угушио побуну. По повратку, владика је чак стријељао групу Црногораца, оптужену за колаборацију са скадарским везиром.⁸⁹

Послије склапања споразума са Али-пашом 1843. године, односи са херцеговачким Османлијама углавном су били добри. Њих није могао помутити ни османски напад на Ускоке октобра 1847. године, када је око 7.000 османских војника било разбијено. Али-паша Ризванбеговић је на крају неславно завршио. Како је већ назначено, приликом буне босанског беговата на челу са Хусеин-капетаном, он се ставио заједно са Смаил-агом на страну султана. По слому буне у Босни, да би наградио његову лојалност, султан је одвојио Херцеговину од босанског пашалука у посебан пашалук, са сједиштем у Мостару, а Али-аги Ризванбеговићу дао звање везира.⁹⁰

Током година Али-паша је почео градити култ своје личности по Херцеговини. Водио је сопствену политику, а све мање се освр-

89. Као нап. 83, стр. 406-409.

90. Павић Ђукић, *Петар Петровић II и Али-паша Сјочевећ*, Записи, књ. XIII, св. 4, Цетиње, април, 1935, 201-216; Хајрудин Ђурић, *Црногорско-херцеговачки уговор у Требињу (28. IX 1843)*, Историски записи, књ. XX, св. 3, Титоград, 1963, 486-495.

тао на централну власт у Цариграду. У народу је остао упамћен, да је по именовању рекао, да више нико нема потребе ићи код султана у Стамбол, када има султана у Мостару. Постепено, његова политика и хтијења, постали су истовјетни као и они некада Хусеин-капетана. Султан је почетком 1851. године у Херцеговину послао Омер-пашу Латаса са редовном војском (низомом) да угуши сепаратистички покрет херцеговачког беговата. Али-паша је заробљен, и јавно понижен кроз Мостар. Свезан је и проведен наопачке јашући на магарцу кроз чаршију. Послат је као заробљеник за Бања Луку. Но, путем, тобоже се стражару случајно пушка омакла, и убијен је.

И односи владике Петра II са Аустријом су варирали. За вријеме боравка у Бечу, крајем 1836. и почетком 1837. године, владика је са аустријском владом покренуо питање разграничења са Црном Гором. Он је био заинтересован за ово питање из два разлога. Прво, што су били чести погранични сукоби око међа и имања. Друго, овим би се опет на неки начин Црна Гора третирао као независна област, и то без учешћа и посредовања османске државе. Са разграничењем се почело септембра 1837. године, а извршено је тек јула 1841. године. Све то говори да је оно ишло тешко. Није било лако одредити границу, нарочито између Паштровића и Црмнице. На Паштровској гори је чак 28. јула 1838. године дошло до озбиљног инцидента, у коме је било погинулих на обје стране.

Један број делегата у комисији за разграничење такође је из разних разлога био одсутан. Разграничење је дијелом омела и смрт гувернера Далмације грофа Лиленберга марта 1840. године, иначе познатог по нетрпељивости према православцима уопште, као и владици Петру II. У разграничењу је узео учешћа у делегат руског цара А. В. Чевкин. Под његовом иницијативом, оно је убрзано. Но, и када је разграничење извршено, оно је углавном било на штету Црне Горе. Сви црногорски посједи који су остали на аустријској страни, морали су бити продати, што је изазвало њихово негодовање.

Озбиљан гранични инцидент десио се почетком 1848. године. Група аустријских граничара напала је под изговором да су прешли границу групу црногорских чобана из села Залаза, и заплијенила им стоку. Убрзо су Црногорци на то одговорили у фебруару. Око 200 њих под командом његушког капетана Лазара Пророковића, иначе владичиног ујака, упала је у села Доброту и Љуту код Котора. Том приликом они су попалили извјестан број кућа, опљачкали стоку, и покушали напад на тврђаву Тројица. Послије тога сваки саобраћај Црне Горе са Боком је прекинут. Тек послѣ-

је низа перипетија, владици Петру II је успјело да на састанку у Добротри изгледа пограничне односе.⁹¹

Почетком 1844. године владика Петар II је отпутовао у Трст и Беч. У Трсту се задржао три дана, а у Бечу више од мјесец и по. Ту се обратио аустријском канцелару кнезу Метерниху за посредовање Аустрије за повратак острва на Скадарском језеру. Овај потез, био је у склопу опште владичине кампање за повратак ових острва. Покушавао је да по Бечу од тамошњих Срба сакупи новац за градњу војних лађа, и набавку топова, али није успио. Због одбијања да му да новац за те потребе, дошао је у конфликт и са детронованим кнезом Србије Милошем Обреновићем, који је тада боравио у Бечу.

На повратку из Беча, владика се дуже времена задржао у Трсту. Користећи чињеницу да је параброд из Трста за Котор ишао само једном мјесечно, четири дана боравио је у Венецији. На Цетиње се вратио 9. априла. У Беч је поново отпутовао крајем септембра 1846. године, а у Црну Гору се вратио крајем марта следеће године. Крајем фебруара је у Бечу завршено штампање његовог најбољег дјела „Горски вијенац“. Приликом повратка, отишао је у Венецију двадесетак дана. Ту је вријеме провео бавећи се у архиву, и проучавајући документа везана за Шћепана Малог, што ће му користити за писање књижевног дјела о њему.

Револуционарна 1848. година, отворила је у аустријској монархији и национално-територијална питања. Сепаратистички покрет Мађара под Лајошем Кошутом тежио је формирању независне мађарске државе. Са друге стране јавља се тенденција за стварање федералне југословенске јединице у оквиру аустријске монархије, састављене од Хрвата и Срба. Користећи та хтијења, бечки двор је лукаво користио Хрвате и Србе за борбу са Мађарима, дајући им лажне наде. Коначно, и у Венецији се створила револуционарна влада, која се заносила идејом о обнови Млетачке Републике, у коју би опет биле укључене Далмација и Бока.

Владика Петар II одмах је подржао идеју Хрвата и Срба. Чак се штампаним прогласом од 20. маја 1848. године обратио народу Боке, да подржи бана Јелачића, а осудио идеју васпоставе млетач-

91. Петар Поповић, *Црна Гора у доба Петра I Петра II*, Београд, 1951, 226-251; Милош Милошевић, *Његошев стив приликом аустро-црногорској разграничавања на подручју Доброшће (1837-1841)*, Историски записи, књ. XX, св. 3, Титоград, 1963, 425-455; Боко Пејовић, *Прошколо о разграничењу између Јовичића и Уљана 1838*, Историски записи, књ. XX, св. 3, Титоград, 1963, 473-476; Петар Шеровић, *Једно писмо аустријској средској начелника упућено Његошу 1845*, Историски записи, књ. XI, св. 1-2, Цетиње, 1955, 350-353.

ке државе, или подржавања Мађара. Српском државнику Илији Гарашанину обећао је помоћ за Србе у Војводини од 2.000 Црногораца, ако им се отвори пут да оду у Војводину. Команданта српских устаника у Војводини, и проглашеног војводу (по мајском сабору у Сремским Карловцима) Стевана Книћанина, одликовао је Обилића медаљом. Сви ови догађаји међутим, на крају су код владике Петра II својим епилогом изазвали разочарење.⁹²

Односи Петра II са Русијом нијесу имали имали дубоко конфликтних ситуација као у доба Петра I. Истина, старији сценарији клеветања црногорског владике који су доспијевали до Русије, понављали су се и у његово вријеме. Вукотић и Вучићевић су писали клеветничка писма против владике Петра II. Чак су инструкисали и поједине црногорске главаре да то чине. Да би те поступке предуприједио, владика Петар II је у новембру 1836. године одлучио да крене за Русију. Прије одласка за свога замјеника у управи земље, одредио је острошког архимандрита Јосифа Павићевића. Отишавши у Беч, чекао је од руског амбасадора одобрење за пут чак мјесец и по дана.

Из Беча је кренуо у Русију 6. фебруара 1837. године. Међутим, по преласку границе, по наређењу руског цара, задржан је у Пскову, док се не провјери истинитост тврдњи које су доспијевале до руског двора. Цар је наредио конзулу Гагићу да оде у Црну Гору, и ту се на лицу мјеста увјери у истинитост тврдњи Вукотића, Вучићевића и њихових сљедбеника. Гагић је отишао у Црну Гору, и ту сазвао скупштину главара, који углавном нијесу имали замјерки на владин рад. Једине промједбе су биле, да се владика често бави ловом, и игра карте са аустријски официрима у Котору. Кад је ово обавјештење стигло до цара, владици је допуштено 15. маја да крене даље у Петроград.

Тамо је стигао три дана касније. Углавном је постигао све што је хтио. Руска помоћ Црној Гори повећана је са хиљаду на 9.000 дуката. Из Петрограда је отишао назад 12. јуна, и у Црну Гору стигао у првој половини августа. Са владиком је у Црну Гору дошао и потпуковник Ј. Н. Озерецовски. Он је требао да на терену проучи прилике у њој. Боравио је два мјесеца. На основу његовог извјештаја, цар је 1838. године послао помоћ Црној Гори од неколико хиљада џакова брашна и разног жита. Уопште у неколико наред-

92. Петар Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд, 1951, 256-269; Хенрик Батовски, *Један њилој њишању: Њетош и 1848*, Историски записи, књ. XXII, св. 4, Титоград, 1965, 653-527; Андрија-Љубомир Лисац, *Петар Петровић Њетош њрема Словенији и Словенцима*, Историски записи, књ. XX, св. 3, Титоград, 1963, 349-377.

них година, Црној Гори је из Русије стизала помоћ у житу. Русија је плаћала и трошкове превоза до Црне Горе. Озерецовски је за свој исцрпан извјештај о Црној Гори награђен чином пуковника и брилијантном табакером.

На основу тврдњи Озерецовског, да на Златици код Подгорице, гдје је обилазио и остатке предсловенског хришћанског храма, може бити златне руде, цар је у Црну Гору послао рударског инжењера Јегора Коваљевског. Он је у Црну Гору стигао крајем маја 1838. године. Задржао се око четири мјесеца. Владика Петар II је у почетку био сумњичав према Коваљевском. Сумњао је да је он послат по сасвим другим разлозима. Главни од њих је био надзирање црногорских односа са Аустријом. И заиста, Коваљевски је владици то убрзо и признао. Он је међутим владикау увјерио да Црна Гора у њему има одлучног пријатеља. У вријеме његовог боравка у Црној Гори, десила се у односу са Аустријом озбиљна криза. Коваљевски је значајно допринио да се са Аустријом изврши разграничење.

Већ у јесен 1849. године здравствено стање владике Петра II се значајно погоршало. У прољеће 1850, он је по савјету љекара сишао у Боку, гдје се у Прчњу задржао око два мјесеца. Ту је 20. маја написао тестамент. Потом је кренуо за Италију. Приликом одласка из дубровачке луке, тестамент је доставио конзулу Гагићу. У пропратном писму му је објаснио, да ако се догоди да умре, тестамент пошаље у Црну Гору да се отвори. Уколико му се побољша стање, да му га Гагић врати. Из Дубровника владика Петар II је кренуо за Трст, потом за Венецију и Падову. Болест му се погоршала, па се осми дан по доласку у Падову, вратио назад у Трст. Ту је своје дјело „Лажни цар Шћепан Мали“, дао тршћанском трговцу Андрији Стојковићу да га штампа. Из Трста се вратио у Црну Гору. На овом путовању владикау Петра II су пратили Димитрије Милаковић, владичин сестрић Стеван Перовић-Цуца и Новица Церовић.

Здравствено стање владике се током љета 1850. године побољшало. Здрава храна и домаћи видари су унеколико допринијели томе. Зато се он одлучио почетком новембра на ново путовање у Италију. Његова задња одредница био је Напуљ. Имао је благу и суву медитеранску климу, погодну за лијечење туберкулозе. Владика је доспио у Трст, а затим отишао у Беч. Ту је извршио једну важну мисију. Измирио је патријарха Јосифа Рајачића са будимским владиком Платоном и другим архијерејима. У Бечу је остао око двије седмице. Преко Трста, Венеције, Милана, Ђенове и Рима, стигао је у Напуљ 17. јануара 1851. године. У владичиној пратњи били су: Андрија Перовић, сердар Ђуко Средановић и перјаник Вукале.

Стациониран у Напуљу, владика Петар II правио је излете у Рим. Пео се на Везув, а посетио је и Помпеју. Од велике је важности за биљежење посљедње године владичиног живота, и уопште његовог боравка у Италији, долазак у ову земљу и Љубомира-Љубе Ненадовића. У својим „Писмима из Италије“, посвећеним углавном дружењу са владиком, он је дао немјерљиви литерарни, етички и историјски допринос освјетљавању владичиног живота. Ненадовић се обрео у Италији бавећи се финансијским пословима прогнаног кнеза Србије Милоша Обреновића, и то на двору напуљског краља Фердинанда II. Са владиком се срео у марту 1851. године.

Владика Петар II је 12. априла напустио Напуљ. У друштву са Ненадовићем опет је био у Риму. Са њим је био и у Пизи и Фиренци. Ту су се растали, а владика се вратио у Ливорно. У Беч је стигао 11. маја. Ту се задржао до половине јула. Намјеравао је да иде у Русију, тј. у Оломуц, гдје је тада боравио руски цар Николај I. Владика је намјеравао да тражи помоћ од Русије, јер је страховао од похода Омер-паше Латаса на Црну Гору, пошто је он већ био у мисији умиривања босанско-херцеговачког беговата, са којим се сурово обрачунао. Но, није добио дозволу да оде. Цар се вјероватно бојао контаката са владиком у вријеме отварања тзв. „источног питања“, који би се код других великих сила могли протумачити као поспјешивање Црне Горе за рат са османском државом.

Још на путу од Трста ка Бечу, владика је прокашљао крв, и здравствено стање му се нагло погоршало. На ту вијест у Беч су кренули Димитрије Милаковић и перјаник Видо Бошковић. И у Бечу се здравствено стање владике с времена на вријеме поправљало. Ту се опет срео са Ненадовићем. Многи познати Срби, Хрвати и Словенци тада су се сријетали са владиком. Враћајући се из Беча, владика се петнаестак дана задржао у Трсту. Потом је кренуо за Црну Гору. Искрцавши се по посљедњи пут у Котор, стигао је на Цетиње 10. августа. Упокојио се 31. октобра 1851. године, у десет сати прије подне. Још за живота, 1845. године подигао је црквицу на Језерском врху на Ловћену, и посветио је Светом Петру Цетињском. Приликом подизања ове црквице, а и касније у току боловања, када је наслућивао свој крај, владика је изразио жељу да се сахрани на том мјесту, што је касније по његовој вољи и учињено.⁹³

93. Петар Поповић, *Црна Гора у доба Пејтра I и Пејтра II*, Београд, 1951, 143-146, 246-251; Љубомир Ненадовић, *Одабрана дела, Писма из Италије*, Београд, 1971, 59-185.

*Нейознайши аутор, Заклейва над ковчеюм Пейтра I за
чување међусобној мира*

Нейознайши аутор, Избор Рага Томова за їосїодара

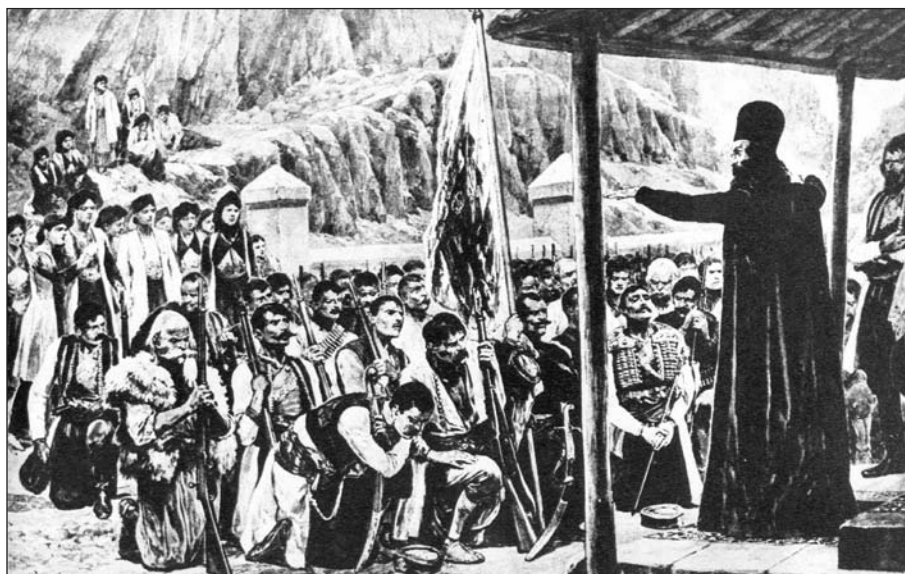
Артур Тејлор, Цетињски манастир

Ђени Квинџо, Црногорски њој њозива на борбу са Турцима

*Валерио Теодор, Црногорски њој у рајној ојреми
који носи црквену засїаву*

*Вудвил Каїон, Блаїосиљање засїаве и оружја
новомобилисаних рајника у Црној Гори*

Валерио Теодор, Наричање пред манастиром

Ороу Аујусџи, Пејтар II Пејировић Њеџош са њајинџом

2. Освр̄ти на дјеловање Ср̄пске Цркве од њага њог османску влас̄ти до 1766. њодине

Послије продирања у српске земље након маричке битке 1371. године, услиједиле су деценије сукобљавања Османлија са српским феудалним господарима. Оне су окончане тек крајем XV вијека, падом посљедње српске феудалне творевине Зете-Црне Горе Црнојевића. Разумљиво је да је у овом периоду од око 130 година на широком простору српских земаља, па и његовом ближем окружењу ка Грчкој, Бугарској и Албанији, долазило до великих сеоба становништва, које се повлачило пред Османлијама. Усљед сталних сукоба са њима, или прелазака у вазални положај, многи српски феудалци били су изложени огромним трошковима ратовања, или давања вазалне обавезе. Све то имало је посљедица и за Српску Цркву. Неспорно велика улагања у подизање цркава и манастира, или обнавање старих, поклона у некретнинама, преписивањима књига, осликавањима икона престала су. Тако се период од пада српских земаља под османску власт, до обнављања Пећке Патријаршије, тј. Српске Цркве 1557. године, може сматрати као период потпуног клонућа Српске Цркве. По својим карактеристикама, оно се може мјерити једино са полувјековном владавином комуниста, која се десила пола миленијума касније.

Стога није чудо, што су се први већи потреси у Српској Цркви десили око Косовскога боја и послије њега. Већ неколико година послије њега, један хроничар је записао како „би запустошење и туга велика од безбожних Исмаилићана каквих никада није било нити ће бити.“⁹⁴ Посљедице једног од османских упада у Деспотовину 1428. године, када су допрли до Дунава забиљежио је монах Висарион како „безверници, који дођоше у наш крај, све наше од нас одузеше, а и нас саме су хтели повести и одузеше дела нашега труда од нас тако да смо једно време морали странствовати.“⁹⁵ Висарион је дошао из Свете Горе и основао скит близу Дунава.

Међутим, оваква османска политика била је првенствено намијењена фронту. Тамо се усљед ратних операција, и стимулисања војника за ратовање пљачкало на сваком кораку, и убијало немилице. Бројни извори наводе да су цијене заробљеног становништва, практично на пијацама робова драстично пале, тако да су се

94. Љубомир Стојановић, *Сѣтари ср̄пски за̄писи и на̄писи*, књ. I, Београд, 1902, бр. 182, 57.

95. Нав. дј., бр. 250, 82.

могли купити најљепши младићи и дјевојке по веома ниским ције-
нама. У дубини освојене територије владао је ред, и није се смјела
направити било каква штета материјалне природе или насиље ста-
новништву. О томе у „Јањичаревим успоменама“ Константин Ми-
хаиловић из Островице, и сам некада јањичар наводи да су Турци
били „праведни међу собом, а исто тако својима потчињенима, ка-
ко хришћанима, тако Јеврејима, и свима који су под њима, јер цар
сам о томе води рачуна“...⁹⁶

Бројни извори говоре чак о укључењу хришћана у османску
војку, првенствено у комори. Они су набављали османској војсци
храну и друге потребштине, и продавали јој их по разумним ције-
нама. Неспорна је чињеница да се хришћанско становништво убр-
зо по османском успостављању власти врло брзо апсорбовало на
ту власт, и наставило своју економску егзистенцију. Османски фе-
удални систем за читаво вријеме свога постојања суштински је био
паразитски и непродуктиван. У прво вријеме док су трајала осва-
јања готово до краја XVII вијека, он се заснивао на пљачки осво-
јених територија, и поглавито сношљивом властодржачком и еко-
номском понашању према хришћанској раји, па чак и цркви, па
конкретно и Српској Цркви када је била обновљена.

Нове освојене земље нудиле су обиље материјалних добара и
људства у пљачкању. Служиле су и за дијелење нових посједа за-
служним ратницима-коњаницима, тј. спахијама. Чим је то преста-
ло од краја XVII вијека, овај у суштини непродуктивни источња-
чки феудални систем, окреће се сликовито речено црпљењу своје
супстанце. Насиља и експлоатација хришћанског становништва
постају све већи. Османлије су у ратним дејствима, како је већ на-
значено сурово пљачкале и уништавале. Један извор послје осва-
јања Београда 1521. године свједочи о њиховим даљњим упадима у
Срем: „О чуда, тада толика туга прекри ту земљу, звану Срем, див-
ни градови и села запустеше, а цркве и градове разорише, а слав-
ни Београд Угри и нехотећи предадоше Исмаилићанима.“⁹⁷

Насиља Турака су без обзира на мирна времена и уредно стање
била честа. Године 1537. игуман манастира Свете Тројице код
Пљеваља Василије имао је са Турцима много проблема, јер је за-
писао да „што смо имали имања све су нам узели, једни долазећи а
други одлазећи и све што смо били стекли односоше.“⁹⁸ Дакле, у

96. Константин Михаиловић из Островице: *Јањичарове успомене или Турска
хроника*, Споменик САНУ, CVII, одељење друштвених наука, серија 9, Бе-
оград, 1959, 12.

97. Као нап. 94, књ. III, бр. 5590, 151.

98. Као нап. 94, бр. 492, 158.

овом случају ради се о директном нападу на манастирску имовину, тј. Цркву као институцију. Међутим, већ у првим деценијама XVI вијека, са изградњом османске феудалне организације на Балканском полуострву, па и у српским земљама, поред већинске појаве спахија исламске вјероисповијести, појављује се и један број њих хришћанске. Појављују се и поједини свештеници и монаси као посједници тимара. Ти тимари суштински су некадашња манастирска добра, и били су ослобођени давања пореза, а у обавези да дају два до три оклопника за османску војску. Један од таквих тимара био је и манастир Раваница.⁹⁹

Прве деценије XVI вијека донијеле су и прве масовније преласке православних на ислам. Ти преласци нијесу били плод присиљавања. Монах Марко Требињац је 1509. године тврдио да „многи ни од кога не мучени отступише од православља и пристадоше уз њихову веру.“¹⁰⁰ Поп Вук из Сарајева је шест година касније устврдио: „А у те дане и у тој земљи би велико умножавање агарјанских чеда и велико смањење православне вере у тој земљи како никада није било.“¹⁰¹ Са друге стране забиљежено је да је Мехмед-паша Соколовић у Срему и Београду срушио три цркве и једну синагогу да би се могао подигнути безистан и караван сераји. То је учинио користећи чињеницу да се радило о запустјелим црквама и синагоги, у којима није вршена служба.¹⁰²

Низ извора из тога доба, нарочито путописних, свједочи о редовном раду цркава и манастира. То потврђује Бенедикт Курипешкић, који је 1530. године пропутовао простор од средње Босне до Софије, констатујући да су Османлије освојивши послуже крвавих ратова и отпора српске земље били толерантни према Србима, који су се „сами покорили ако им се вјера остави.“¹⁰³ Курипешкић није заобишао ни Косово, гдје је видио стање овако: „Готово у сваком селу је црква и свештеник, која врши на вријеме обреде по установих св. Павла, а за то њега, жену му и дјецу, док је жив уздржаје цијела обћина.“¹⁰⁴

99. Бранислав Ђурђев, *Хришћани сџахије у северној Србији у XV веку*, Годишњак Историског друштва БиХ, Сарајево, 1952, 167.

100. Као нап. 94, бр. 404, 125.

101. Нав. дј., бр. 427, 130.

102. Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluostrvu, Putopis Marka Antuna Pigafette ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567. godine*, Rad JAZU, knj. C, Zagreb, 1890, 134.

103. Нав. дј., књ. LVI, 1881, 176.

104. Нав. дј., 180.

Изгледа да је манастир Милешева био важан центар српског Православља под османском окупацијом, и прије обнављања рада Пећке Патријаршије. Једно млетачко посланство је почетком јануара 1533. године ишло за Цариград, и свратило и у манастир Милешеву. Ту је видјело калуђере „који живе и одевају се грчки, а говоре словенски. Показују путницима тело Светог Саве, које је још цело и лепо, а већу им милостињу дају Турци и Јевреји, него хришћани.“¹⁰⁵ Млетачки амбасадор у Цариграду Катарин Зен је путовавши 1550. године обишао Милешеву, коју је окарактерисао као „цркву словенских калуђера, који се зову Србима.“ Он је затекао у манастиру педесет калуђера који су чували мошти Светог Саве. На њиховом челу како је он записао био је „говерно“. То је свакако морао бити епископ милешевски.¹⁰⁶ Низ записа из XVI вијека, од којих су неки били и послуже обнављања Пећке Патријаршије, говори о Милешеви као снажном центру Православља, са великим бројем калуђера, и то: Мелхиор Сејдлиц 1556. године - 60 калуђера, млетачки баило Марко Контерини 1581. године - 80 калуђера.

И манастир Раваница био је у то доба важан центар српског Православља. Млетачко изасланство под вођством Марка Пигафете је путујући за Цариград 1567. године обишло овај манастир, и ту видјело мошти кнеза Лазара, које Турци нијесу дирали. Посјетиоцима је била изложена само кнежева рука, на којој је на једном прсту био прстен са прекрасним рубином. Они су запазили углавном исто, тј. да манастир и мошти „Турци никад нису дирали, дапаче повластице њекојих турских царева допуштају калуђером овога манастира, да слободно живе по обредих своје вјере; само што не смију звонити звони, него ипак кадшто звоне, али врло тихо... Калуђери живе о раду својих руку.“¹⁰⁷

Није спорно, да је османска власт у прва готово два и по вијека свога владања српским земљама, Православну Цркву, чак и када она није званично обновљена као институција, а нарочито када је обновљена 1557. године, третирала као својеврсну феудалну институцију, која јој је била потребна за попуњавање своје државне касе. Стога су манастирска добра радила и дјеловала као феудалне институције са својим приходима, чији је дио опет одлазио путем пореза Османлијама. Није зачуђујуће што је још један путописац-Стефан Герлах забиљежио да је у периоду од 1573/78. године, дакле када је Српска Црква већ обновила рад, у манастиру Пећке

105. Нав. дј, 214.

106. Нав. дј., књ. XII, 1882, 71.

107. Нав. дј., књ. С, 1890, 132.

Патријаршије било 100-150 монаха, те да „сви они раде којекакве занате, те се хране, или обрађују поља, винограде, ливаде, гаје воће и друго.“¹⁰⁸

Како је већ назначено, Црнојевића штампарија је била прва штампарија не само код Срба, него и на словенском југу. Она је имала очигледан утицај на низ штампарија, које се појављују у времену прије обнове Српске Цркве 1557. године. Тако се појављују штампарије у манастиру Рујну 1537. године, и у Грачаници 1539. године. У Милешеви штампарија траје дужи, од 1544. до 1557. године. У Мркшиној цркви у Београду, у штампарији Тројана Гундулића српски монаси 1552. године штампају једно јеванђеље.¹⁰⁹

Посљедње деценије XV и прва половина XVI вијека оставља питање дефинисања црквене јурисдикције над српским земљама. Иако о томе нема званичних докумената, евидентно је да се са падом деспотовине почиње ширити јурисдикција Охридске Архиепископије. Међутим, овај готово вијек, показује низ примјера самосталног дјеловања српских митрополита и епископа. Евидентно је да Охридска Архиепископија није имала никаквих ингеренција над зетским и херцеговачким митрополитом, па чак ни од почетка XVI вијека. Ни београдски митрополит није био у било каквој обавези према Охридској Архиепископији, самом чињеницом, да је тада Београд био под управом Угара. Општу конфузност по овом питању, представља и податак, да је софијски митрополит Калевит 1500. године долазио у Срем да замонаши деспота Максима Бранковића. Срем је тада био под влашћу Угара. Опет, тешко је замислити да би они дозволили походавање по својој територији једног митрополита под османском контролом. То отвара питање, колику је јурисдикцију имала Охридска Архиепископија и над крајњим граничним српским областима под османском влашћу, па и оним чисто бугарским и грчким?¹¹⁰

Потпадање херцеговачких митрополита под јурисдикцију Охридске Архиепископије види се и по потпису херцеговачког митрополита Максима, 1532. године, на акта охридског сабора. Њима је осуђен смедеревски епископ Павле.¹¹¹ Још раније, 1524. године, помиње се митрополит Марко, као онај који „придржава престо

108. Нав. дј., књ. CXVI, 1893, 55-56.

109. Radoslav Grujić, *Manastirske štamparije*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, knj. IV, Zagreb, 1929, 1058.

110. Као нап. 94, бр. 351, 111.

111. Ђоко Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка епархија и епископи и митрополији од 1219. до краја XIX вијека*, Богословље, год. XIV, Београд, 1939, 254-255.

Светога Саве српског.“ Међу истраживачима постоје дилеме. Док једни сматрају да се ради о митрополиту херцеговачком, други тврде да је он био митрополит пећки.¹¹² Док јој је сједиште било у Милешеви, углед Херцеговачке Митрополије био је свакако велики. Док један запис из 1506. године потврђује потчињеност српског митрополита Јањићија Охридској Архиепископији, други десетак година касније, биљежи обраћање за помоћ београдског митрополита Теофана, руском великом кнезу Василију II Јовановићу.¹¹³ Теофанова молба представља покушај окретања ка Руској Цркви.

Неколико конфузних и недоречених извора, упућују на индикацију, да су можда постојали српски титуларни архиепископи у то вријеме, те да су извјесне митрополије некадашње Српске Цркве, имале неформалан аутономан статус према Охридској Архиепископији, или су признавале њену јурисдикцију, само толико колико им је одговарало то тренутно. Тако се у два записа 1508/09. године помиње архиепископ Јован, без одредница о својству. Године 1508. преписао је дијак Владислав Живот Светога Саве. На књизи је забиљежио да је у то вријеме „обдржавао престо Светога Саве преосвећени архиепископ кир Јован.“ Марко Требињац помиње такође архиепископа Јована, као и епископа Висариона. То би могао бити херцеговачки митрополит који се помиње 1517. године.¹¹⁴

Архиепископ Василије без назнаке и својства, помиње се и 1532. године од стране дијака Јована.¹¹⁵ Рашки епископ Симеон био је Василијев савременик, те је 1526. године купио једну Крмчију за своју цркву. Он је 1550. године постао охридски архиепископ, али су га послје само пола године Грци свргнули.¹¹⁶ У овим деценијама као српски епископи помињу се 1553. године у Борчу код Крагујевца Макарије, затим 1552. године будимљански Матија. У периоду 1530/1551. година помиње се митрополит грачанички Никанор. Према доступним изворима, њега је у Јањеву посјетио 1548. године охридски архиепископ Прохор, иначе велики противник осамостаљења Српске Цркве.¹¹⁷

112. Иларион Зеремски, *Српска црква под Охридском архиепископијом*, Гласник Српске православне патријаршије, Београд, 1930, 189.

113. Љубомир Стојановић, *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија око 1459-63. до 1557. г.*, Глас СКА, CVI, Београд, 1923, 124.

114. Као нап. 94, бр. 404, 125.

115. Нав. дј., бр. 457, 144.

116. Радослав Грујић, *Православна српска црква*, Београд, 1920, 72.

117. Као нап. 94, бр. 464, 148.

Међу црквеним историчарима је већ посљедњих деценија XIX и у првој половини XX вијека вођено и објављено низ расправа и радова, у којима је изношено неколико разлога за престанак постојања Српске Цркве, и њеног јурисдикцијског потчињавања Охридској Архиепископији. Међу њима најзначајнији су: Иларион Руварац, Нићифор Дучић, Рајко Веселиновић, Владимир Ђоровић, Константин Јиричек, Драгутин Анастасијевић, Љубомир Стојановић итд. Мишљења варирају. Сви се углавном слажу, да није постојао акт којим је Пећка Патријаршија сама себе укинула, нити су то Османлије урадиле, за разлику од другог пута 1766. године.

Како је већ назначено, поједине епископије и митрополије, попут Зетске, Херцеговачке, Будимљанске итд, деценијама касније по паду деспотовине нијесу имале никаквих обавеза према Охридској Архиепископији, нити су признавале њену јурисдикцију. Питање је и по паду Зете-Црне Горе, колико је Цетињска Митрополија уопште имала било какве везе са Охридском Архиепископијом у првој половини XVI вијека? Као један од главних разлога, поменути црквени историчари наводе материјални, јер је једноставно Српска Црква усљед свих тих османских освајања материјално посрнула, и могла је функционисати лакше у оквиру канонски старије Охридске Архиепископије. Као други разлог или момент, један број истраживача наводи одлуку византијског цара Манојла II о потврђивању свих права Охридској Архиепископији, на епископије Пећке и Трновске (бугарске) Патријаршије које су освојиле Османлије. То је урађено 1410. године на молбу охридског архиепископа Матеја.¹¹⁸

Први покушај обнове Пећке Патријаршије биљежи се од 1528. до 1533. године, мада је он тињао и готово деценију касније. Он је заправо био побуна против јурисдикције Охридске Архиепископије, чак и нешто више од тога-покушај подвлашћивања Охридске Архиепископије Српској Цркви. Истраживачи почетак ове акције углавном временски лоцирају на 1531. годину. Главни предводник ове акције био је смедеревски митрополит Павле. Он је ставио под своју контролу Пећке Патријаршију, и ту се прогласио архиепископом и патријархом. Непобитно, он је имао подршку Срба, и то значајнијих, који су имали уплива код Османлија. Истраживачи не одбацују ни могућност да је имао и подршку османских власти тих крајева, које су хтјеле да задовоље Србе. Овом чињеницом отвара се већ поменута опција, коју је нарочито заступао црквени истори-

118. Dragutin Anastasijević, *Makedonija*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, knj. II, Zagreb, 1927, 647.

чар Иларион Зеремски, о извјесној аутономији српских епархија у оквиру Охридске Архиепископије. Тако он не одбацује могућност ни постојања архијерејског српског сабора, који би бирао свога митрополита или номиналног архиепископа.

Прича је у изворима доста конфузна. Наравно да охридски архиепископ Прохор није сједио скрштених руку. На сабору својих епископа одржаном 13. маја 1532. године у Охриду, он је осудио Павлов рад. Изгледа да је убрзо постигнут компромис, па је Павле признао Прохорову јурисдикцију, али не за дуго. По свој прилици Павле је за своју акцију имао подршку и одређених виших структура османских власти, чим му је успјело да збаци Прохора, и утамничи га, а исто тако и један број његових митрополита. Прохор је међутим успио да се ослободи тамнице. Уз помоћ цариградског патријарха он је одржао 20. јула 1541. године нови сабор, на коме су Павле и његове присталице били анатемисани и рашчињени. Уз Павла то су били: лесновски епископ Неофит, кратовски Пахомије и зворнички Теофан. Послије овога митрополиту Павлу се у изворима губи траг, што упућује да је утамничен или чак ликвидан. Детаљи у изворима говоре да је био врло енергичан, и да је раније путовао у Русију, Влашку и Пољску тражећи материјалну помоћ.¹¹⁹

Иако генерално неуспјела, акција митрополита Павла, јасно је османским властима ставила до знања, да је овакво стање у Охридској Архиепископији неодрживо, и да ако желе мир међу Србима, морају по томе питању тражити алтернативу. Ово тим прије, јер су Османлије кретале у даљње продоре и учвршћења власти у Угарској, дјеловима Хрватске, Далмације, и бившег зетског приморја, те им је требао колико толико сношљив однос са Србима, или чак њихова наклоност, као нпр. приликом освајања Темишвара. Османлије су такође увидјеле да и у смислу феудалне експлоатације Цркве путем пореза, са оваквим стањем неће постићи пуни ефекат. Стога је код Османлија сазрело увјерење, да се Србима морају наћи неке алтернативе испољавања идентитета, али не по штету њих. Тако је акција и наум митрополита Павла била увод у васпоставу Пећке Патријаршије, тј. Српске Цркве.

О самој васпостави Пећке Патријаршије, тј. Српске Цркве нема много извора. Не зна се ко је, и на који начин покренуо то питање. Непобитно, било је то у доба султана Сулејмана, или како је још називан „Величанственог“ или „Законодавца“. Дакле, био

119. Radoslav Grujić, *Pavle, arhiepiskop pecki*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, knj. III, Zagreb, 1928, 260.

је то врхунац снаге османске државе. Свакако да је улога Мехмед-паше Соколовића у овом чину који се десио 1557. године незаобилазна. Многи историчари, нарочито аутори прегледно-уџбеничких публикација, готово стереотипно су за овај чин изналазили патриотско-сентименталне Соколовићеве мотиве. Углавном, таква поставка је неоправдана. Сам Соколовић је већ одавно изгубио основну нит етничке свјесности и везе са својим народом, будући да је био јањичар. Своју судбину везао је за сасвим други свијет и цивилизацију, и радио за њих. Он је био Османлија. Не може се спорити његов дипломатски дар и способност, чим је у једном суровом свијету, потпуно отргнут и сам, без потпоре доспио до звања великог везира.

Сама личност првог патријарха васпостављене Српске Цркве-Макарија у изворима је доста слабо освијетљена. Истраживачи никада до краја и децидно према изворима нијесу доказали, да ли је Макарије био Мехмедов брат или рођак? Евидентно је да ипак није било случајно да је он дошао на положај патријарха. Прије него је постао патријарх, Макарије је био архимандрит Хиландара. Ту је по изворима изгледа имао повлаштен положај, будући да је био брат или рођак великог везира. То не искључује могућност да је много брже и напредовао у црквеној хијерархији. Никада није утврђено да је Макарије и отишао на хиротонију за патријарха у Цариградску Патријаршију, или се држао права које је добио још Сава Немањић, да сви поглавари Српске Цркве послје њега не морају тамо ићи на хиротонију.

Пред патријархом Макаријем нашао се велики изазов. Практично је требало почети све изнова, направити епископије, протопопијате и парохије, канонски, организационо и материјално уредити Цркву, тим прије, што су османске власти прије и послје свега, инсистирале на економској исплативости по њих постојања једне од православних цркава. Макарије је показао практичност и трезвеност. Инсистирао је на етничком склопу своје Цркве. Сасвим реално, није покушавао да придобије за своју Цркву епископије на крајњем југу и истоку, које су некада за Душаново вријеме ушле у Српску Цркву као посљедица његових освајања, и практично насилне унификације. Тако је Пећка Патријаршија иако црквена институција, на неки начин постала парадржава, која је по први пут ујединила већину Срба, што није постигнуто ни у Душаново вријеме.

Стога није чудо што је др Волфганг Ланц у карти коју је израдио 1572. године овај простор означио као „Расциа“ (Рашка). Тако су у састав Српске Цркве ушле не само територије Срба-православаца под османском, него и аустројском и млетачком влашћу. Ако

о личности патријарха Макарија има мало извора, то је о његовим титуларијима сачувано више. Ти његови титуларији говоре и о ширем контексту значења Српске Цркве, могло би се рећи политичко-парадржавном. Ево неких од њих: „први патријарх по другом обновљењу овога часнога престола све српске земље, западног Приморја и северним крајевима“, „патријарх све српске земље и поморске и северних крајева и осталог“ (1557. г.), „архиепископ пећки (на Јеванђељу из 1563. године у Кратову),“ „патријарх пећки Макарије, који придржава српску власт“ и „патријарх Бугара и поморских крајева“ (на књизи из Сарајева из 1564. године), „придржава престо српске земље“ (1568. г.), „општи отац и учитељ и патријарх свим Србима и Бугарима и западнога Приморја и северних страна (1568. г.),“ „архиепископ пећки и патријарх свих Срба и поморских крајева и осталог“ (1569. г.), „архиепископ пећки и патријарх свих Срба и северних крајева и осталог“ (у Грачаници 1570. г.), „управљач престолом пећке области са мнозини епископи“ (1573. г.).¹²⁰

Титулисање пећког патријарха и са бугарским крајевима, свједочи да је Српска Црква обухватала и прелазне етничке крајеве, који су били попуњени мјешовитим становништвом: српским и бугарским. Срби и Бугари су у тим крајевима нашли заједнички интерес, јер је притисак грчког свештенства и Цариградске Патријаршије био велики и на једне и на друге. Тако су у састав Пећке Патријаршије ушли крајеви изнад Струмице, Велеса, Кичева и Дебра. Охридској Архиепископији остали су крајеви јужно од Тетова, Скопља, Велеса и Штипа. Из ових титуларија пећког патријарха, види се да је Српска Црква обухватала велики простор Србије, пограничних дјелова Бугарске, Зете, Херцеговине, Босне, западног приморја, и горњег подунавља. Она има јурисдикцију и у Славонији. Због тога су Римска курија и Беч кренули у акцију унијаћења становништва западних српских крајева.¹²¹

Парадржавни карактер Пећке Патријаршије, или на један специфичан начин црквеног вазалства са елементима државности под османском влашћу, огледао се у многим карактеристикама. У првом периоду Патријаршија је султану плаћала данак од 100.000 акчи годишње, што је била велика свота. У Босни и другим католичким крајевима патријарси су узимали порез и од католика, позива-

120. Као нап. 94, књ. I, III, IV, (кроз разне изворе).

121. Radoslav Grujić, *Ohridska arhiepiskopija, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, knj. III, Zagreb, 1928, 251; R. Grujić, *Pećka Patrijaršija, Narodna enciklopedija SHS*, knj. III, 376.

јући се на од султана дате привилегије. Пећки патријарх је имао повластице као и васељенски у Цариграду. Признато му је право наслеђивања добара и имања свештеника, епископа и митрополита без наследника. Судио је у брачним и чисто грађанским споровима, потврђивао по варошима правила хришћанских еснафа занатлија. Суђење је вршено по Душановом законнику, Властаревој синтагми и обичајном праву. Тако српски народ није значајније ни имао потребе да се обраћа османским судским органима. У овом случају, може се говорити о тзв. етнархији, или патријарху као етнарху, тј. црквеном великодостојнику који преузима поред чисто црквених, и ингеренције свјетовног вазалног владара.

Макарије није био патријарх до краја живота. Истраживачи су мишљења да је он осјећајући се старим и изнемоглим одступио са положаја, вјероватно у периоду од септембра 1570. до новембра 1571. године. Бивши свјестан тешкоћа које су преброђене да се издејствује обнављање Српске Цркве, а користећи још увијек положај Мехмед-паше Соколовића, он је то учинио потпуно правилно. Није хтио да дозволи да усљед његове смрти, Охридска Архиепископија и Цариградска Патријаршија искористе конфузију и анулирају Српску Цркву. Тако се већ од 1571. године као патријарх помиње Антоније, бивши херцеговачки митрополит, а Макарије се упокојио 1574. године. Бар према једном извору, постоје озбиљне индикације, да је Антоније био Макаријев братанић. Антоније је међутим умро само годину послје Макаријевог упокојења.

Послије тога патријарх је био Герасим од 1575. до 1586. године. Његов наследник био је такође бивши херцеговачки митрополит Саватије. Он је био пострижник требињског манастира. Истраживачи међутим нијесу утврдили како је могуће да је био патријарх, када се посљедњи пут помиње 1585. године, дакле док је још Герасим био жив. Вјероватно је и Герасим одступио са положаја слично Макарију. Оснивачки запис манастира Пиве из 1573. године, биљежи за Саватија да је касније био „патријарх пећки и свим Србима.“ Једна од фресака на јужном зиду овог манастира приказује једног османског великодостојника. Иако нема записа о коме се ради, истраживачи претпостављају да је то Мехмед-паша Соколовић. Ово може имати везе са чињеницом, да постоје изворне индикације да је Саватије био братанић патријарха Макарија. Ова опција је могућа, мада прилично неувјерљива. Ако је Макарије био рођени брат Мехмед-паше, поставља се питање, колико је онда Мехмед имао браће, да би имао толико братанића? Више је могуће да се у случају Антонија и Саватија радило о неким блиским рођацима, који су још од дјетињства, с обзиром на чињеницу да су у

роду са великим везиром и патријархом, спремани за високе црквене функције.¹²²

Након Саватија патријарх је био Јеротеј, о коме постоје два податка, из 1589. и 1590. године. Од 1591. године патријарх је био Филип, да би га убрзо наслиједио Јован Кантул, који је релативно дуго остао на положају патријарха, тј. до 1614. године. До Јована Кантула може се разликовати прва епоха патријаршијског егзистирања, која се најчешће назива и макаријевска. Суштина макаријевске епохе Патријаршије била је наслањање на османски владајући систем. Задовољни обнављањем Патријаршије, ови патријарси нијесу себе и функционисање Српске Цркве у државном смислу видјели ван османске царевине. Подређени феудални положај и пореске обавезе према овој држави, која је била суштински антипод хришћанске и европске цивилизације, они су сматрали потпуно нормалним. Све то треба и разумјети и повезати са оним временом и приликама. Османско Царство је било на врхунцу моћи, и тенденцијом даљњег ширења.

Иако је био врло предузимљива личност, о Јовану Кантулу се доста мало зна. Његово презиме упућује на влашко поријекло, али је он свакако био у духу службе српском народу и Цркви. Он је носио једне нове концепције Српске Цркве, када она улази у двовјековну фазу покретача ослободилачке борбе српског народа, јер он није имао организоване свјетовне групације да то уради. Српска Црква у овоме послу тражи наслон на западне хришћанске државе, првенствено католичке. У општем склопу, већ неколико пута до тада виђеном, носио је овога пута био папа Климент VIII, који је покушао да образује коалицију хришћанских држава: Шпаније, Млетачке Републике и Аустрије против Османског царства. Тако је на размеђу XVI и XVII вијека дошло до озбиљних кретања против османске власти у српским земљама и око њих. Османски пораз под Сиском на Видовдан 1593. године допринио је увјерењу Срба да је могуће ослобођење.

Већ сљедеће 1594. године одиграла се велика битка између османске и аустријске војске на Дунаву. Осјећале су се снажне ускочке акције у Далмацији и Боки, врења и акција било је у сјеверној Албанији, Црној Гори и Херцеговини. У таквој ситуацији десио се један немио и по Србе као народ, а и Српску Цркву тежак догађај. Истраживачи нијесу прецизно успјели да лоцирају годину,

122. Миодраг Југовић, *Титуле и поштински архиепископа и патријарха српских*, Богословље, год. IX, Београд, 1934; Светозар Томић, *Пива и Пивљани*, Београд, 1949, 44-45.

али свакако је то било у априлу 1594. или 1595. године. На Врачару у Београду Синан-паша је наредио да се спале мошти Светог Саве.¹²³ Уопште у тим годинама низ извора говори о све већем притиску и насиљима османских власти на Српску Цркву. Учеставају пљачке и отимачине, као и терор над свештенством и монаштвом.

Патријарх Јован Кантул је у то вријеме одржавао контакте са са папом Климентом VIII. Међутим, Католичка Црква уопште тада а и касније, у свим покретима на српским просторима имала је увијек просту и непоколебљиву рачуницу-отпочети према Србима и Српској Цркви процес унијаћења. То је кулминирало отвореним захтјевом 24. априла 1599. године. Патријархова веза са Куријом у Риму био је калуђер Дамјан Љубибратић. Он је опет био повезан са католичким свештеником фра Домиником Андријашевићем, родом Херцеговцем. Андријашевић је од 1595. године имао контакте са херцеговачким митрополитом Висарионом.¹²⁴

Дамјан Љубибратић дошао је у Дубровник у августу 1597. године, са извјесним калуђером Павлом. Ту су они ступили у контакт са папским изаслаником Томом Орсинијем, који им је дао препоруку да оду даље у Рим. У Риму су изнијели папи патријархов пројекат за обновом српске државе. Патријарх је добио одговор 1598. године. И сљедеће 1599. године, Дамјан је путовао у Рим као делегат патријарха и херцеговачког митрополита са истим предлогом. Папини одговори били су међутим неодређени, и сводили су се на чекање на прави тренутак.

И са новим папом Павлом V патријарх Јован је одржавао везе, настојећи да осујети папинску унијатску политику. Унијаћење је већ почело да узима маха у Боки, а 1609. године патријарх није успио да покупи данак у Паштровићима, који су били подстрекавани од католичког свештенства у Котору да га не дају. Као вођа акције хришћанске коалиције у овим годинама јавља се Шпанија. На једном збору народних главара 1608. године, уз присуство патријарха, за српског краља је изабран савојски војвода. Од свих тих покрета није било међутим ништа на крају. Као посредници између Срба и Српске Цркве са западним хришћанским силама и папском столицом, појављују се тих година разни авантуристи и профитери. Они су у западним центрима представљали идеално прилике за акцију.

123. Борђе Радојичић, *Два примера Руварчеве тачносџи*, Споменица Илариона Руварца, Нови Сад, 1955, 123-147.

124. Јован Радонић, *Римска Курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд, 1950, 9-10.

Сам патријарх Јован је тих година често путовао, одржавао црквене саборе, саборе угледнијих Срба по покрајинама, хиротонишао епископе и производио свештенике. И он као и његови претходници себе титулише као патријарха Бугара. Његова велика заблуда била је вјеровање у западне католичке државе. Оне су имале своје интересе на Балкану, који су се често међусобно конфронтирали. Поврх свега, и Католичка Црква са папама, опет је у свој тој акцији гледала своје уске интересе. Њу је покретање акције против хришћанског непријатеља-Османског Царства, интересовачло само толико, колико је могла да поунијати православне крајеве. Активности патријарха Јована нијесу могле остати тајна за Османлије. Ухватили су га, одвели у Цариград и објесили 14. октобра 1613. године. Сахрањен је близу Јени-капије.¹²⁵

Јованов насљедник био је Пајсије, које је на мјесту патријарха био од 1614. до 1648. године. Родио се у Јањеву, и био је свештенички син. Тако је од младих дана прво у кући био описмењен, а касније и довршавао теолошко знање, највјероватније у манастиру Грачаници. За новобрдског митрополита изабран је 1612. године, и вјероватно је био штићеник и ученик патријарха Јована. За патријарха је изабран на сабору у Грачаници 4. октобра 1614. године. То говори да су црквени и народни кругови већ били свјесни да се Јован неће вратити из Цариграда, пошто је објешен десет дана касније. Сабор вјероватно није хтио да ризикује ненормално стање, и препусти Османлијама да се они мијешају у избор новог патријарха.¹²⁶

За разлику од Јована, о Пајсију има више података. У сваком смислу он је изванредна личност. У оно вријеме османске окупације и свега негативног у културолошком и цивилизацијском смислу што је она носила, он се може третирати као најобразованији до тада од свих српских патријарха, па чак и библиофилом. Поучен јаловим ослањањем на западне католичке силе и Рим, он се окреће једној новој сили, сасвим природној за Србе у сваком смислу, истина далекој-Русији. Пајсије је осујетио и намјеру Охридске Архиепископије да себи потчини Српску Цркву, те је у том смислу и путовао у Цариград 1641. године. Друга половина његовог патријарховања, у коју спада и овај пут, забиљежена је интензивним путовањима и активностима широм Патријаршије. Пред крај живота, у периоду 1646/47. године путовао је у Јерусалим.¹²⁷

125. Као нпр. 94, бр. 1012, 281.

126. Ђоко Слијепчевић, *Пајсије, архиепископ и патријарх српски као јерарх и књижевни радник*, Београд, 1933.

127. Нав. дј.

Пајсијев наслѣдник био је Гаврило Рајић. Као вријеме његовог патријарховања узима се од 1648. до 1655/56. године. Прије него је постао патријарх, био је рашки митрополит. Родом је био из Старога Влаха. Један детаљ упућује на чињеницу, да је Гаврило био најприје свештеник, који се потом замонашио. Наиме, у изворима је сачуван податак из 1719. године, да се кнез Аврам Рајић из села Штиткова представљао као унук Гаврилов. Можда је тај Аврам био унук неког од браће патријарха Гаврила? И Гаврило је био велики предузетник. Као и Јован Кантул и он одржава везе са Римом и неким западним силама, али и са Русијом. Он заправо тражи модалитет ослобођења свога народа. У почетку он је одржавао коректне односе са османским властима, што свједочи и његов одлазак у Цариград 1649. године, гдје је однио данак. Значајно је поменути да је у његово вријеме, на територији Српске Цркве боравио и јерусалимски патријарх у манастиру Крушедолу 25. септембра 1654. године.

Његова богата практично дипломатска активност, довела је до тога да се 1652. године у Ђурђевим Ступовима састао са бискупом Павлином, а 20. јуна исте године са призренским бискупом Франом Стојмировићем. Ови разговори и састанци су били чисто политичке природе. Разговори су вођени и о унији. Већ сљедеће године Гаврило се преко Влашке и Молдавије упутио у Русију. Он се ту повезује у Трговишту са влашким војводом Матијом Басарабом, и покушава да изглади војводин спор са украјинским прваком Богданом Хмељницким. Боравећи ту, становао је заједно у једном манастиру са антиохијским патријархом Макаријем.

У Русију је доспио почетком 1655. године. У фебруару га је два пута примио руски цар. Повезао се са руским патријархом Никоном, и био његов заступник за вријеме црквених смутњи у Русији. У компликованим приликама у Русији одлучио је да тамо остане, и своју пратњу послао натраг. Преко ње је поручио да се бира нови патријарх. Послије извјесног времена се предомислио. У Русији су га изгледа тешко пустили да оде, и то тек пошто је тврдио да иде у Јерусалим. Умјесто тога вратио се у отаџбину. Историјска наука располаже са мало чињеница о Гавриловим активностима од кретања у Русију преко Влашке и Молдавије, и уопште његовом боравку и улози у догађајима у Русији. Званично, Гаврило се на тај дуги пут одлучио у намјери да тражи материјалну помоћ за своју Цркву.

Његове активности од кретања у Русију Османлијама свакако нијесу остале незапажене. По повратку, дошло је до озбиљног раскола између новог патријарха Максима и Гаврила. Османлије свакако више нијесу разматрале опцију Гавриловог повратка на патријаршијски положај. У неколико доста конфузних извора, поента информација је у томе, да је Гаврило наводно био облаган и

оклеветан код султана од везира, да је наговарао руског цара да зарати са Османским Царством. Има неких индикација да је у клеветатама учествовао и патријарх Максим. У сваком случају Гаврило је убијен. И у томе смислу постоје опречни извори. По једнима он је објешен у Бруси између два дуба, а по другима удављен гајтаном. Сахранио га је 18. јула 1659. године презвитер Павле. У Српској Цркви проглашен је за свеца.¹²⁸

Патријарх Максим био је родом из Скопља. Прије ступања на патријаршијски положај био је рашки митрополит. Врло је индикативно из низа примјера, да су за српске патријархе бирани управо рашки митрополити. Како је већ назначено, он је на патријаршијски положај ступио у вријеме Гавриловог боравка у Русији, тј. када је Гаврило преко своје пратње поручио да се неће враћати у отаџбину, и да Српска Црква бира новог патријарха. Тако се као године почетка Максимовог патријарховања узимају 1655. или 1656. И он је доста путовао по Патријаршији и ван ње. У манастиру Хиландару боравио је 1658. године, одакле је донио Четворојеванђеље. У изворима нема значајнијих података зашто је путовао у Влашку 1661. године, сем да је тамо боравио ради прикупљања прилога. Неколико извора га приказује са додатком „хаџи“ или „поклоник гроба Божијега“. Јасно је на основу тога да је био у Јерусалиму, али истраживачи нијесу успјели да одгонетну када?

Истраживачи сматрају да се патријарх Максим повукао због болести 1674. године, те да је у његово име, практично као егзарх Патријаршијом управљао Арсеније III Чарнојевић. У сваком случају, на основу неколико извора, може се видјети да је посљедње године свога живота провео као одузет (вјероватно у неком својству парализован), те да се упокојио 29. или 30. октобра 1680. године. У изворима има трагова да је био у сукобу са цариградским патријархом. Почетак његовог патријарховања везује се за преговоре са Римом, око успостављања уније, што није ни први ни посљедњи примјер у историји српских патријарха. Познати изучавалац овог питања Јован Радонић, утврдио је међутим да је Максим врло брзо прекинуо контакте са Римом, бивши свјестан намјера Рима. Но, ни ово питање не треба схватати идеалистички. У изворима има индикација, да је он у преговорима са Римом тражио новац, и право опорезивања католичких вјерника на територији Патријаршије. У каснијем периоду појављује се он као енергичан радник у западним српским областима, које су биле прве на удару унијатске политике. Учвршћивао

128. Стеван Димитријевић, *Одношаји њећких патријарха с Русијом у XVII веку*, Глас СКА, LVIII, други разред 37, Београд, 233-270-; Као нап. 31, стр. 331.

је црквену организацију у Срему, Славонији и Војводини, те код српских граничара у varaždinskom генералату.¹²⁹

Насљедник Максимов постао је Арсеније III Чарнојевић (Црнојевић). Свакако он спада у ред најзначајнијих српских патријарха тзв. друге Српске Патријаршије, ако не и најзначајнији. За његово патријарховање везују се бурни догађаји историје српског народа, и уже црквене историје. Велики догађаји, или велико време, тако су га на одређени начин и избацили на пиједестал, како то обично бива у историји. Иако о његовој младости и школовању готово нема никаквих података, озбиљне су индикације да је он рођен 1633. године у Црној Гори, у непосредној околини Цетиња, те да припада побочној линији посљедње српске феудалне династије до пада под османску власт - Црнојевићима. Ова чињеница међутим, дуго је у нашој историографији XIX и почетка XX вијека сувише помпезно, национал-романтичарски и научно-некритички истицана. У истом смислу треба констатовати и чињеницу о поријеклу барског надбискупа и патријарховог савременика Андрије Змајевића. И он је потицао од побочне линије Црнојевића, који су одселили у Боку и ту се поунијатили, а затим покатоличили.¹³⁰

Евидентно је да је Арсеније био ученик и штићеник Максимов. Прво је био придворни монах, а 1665. године изабран је за игумана манастира Пећке Патријаршије. Четири године касније, бива хиротонисан за митрополита пећког. Српска Црква се под вођством патријарха Арсенија III уплела у вртлог великих догађаја на Балкану, који су били иницирани од стране папе Инићентија XI, заснованог на већ виђеном концепту коалиције хришћанских држава против Османског Царства. Убрзо по хиротонији Арсеније се обрео на приморју, и ту се срео са надбискупом Змајевићем. Змајевић је тада о патријарху забиљежио да је „у добу 35-40 година, лијепа и достојанствена изгледа и у опхођењу врло љубазан.“ О самом значењу патријарха и односима са њим Змајевић је такође записао: „Наш драг пријатељ, и у владању реченога краљевства Срвије (кога се када и ми недостојни начелник по обичају Свете Римске цркве находимо) како је дружбеник, дао Бог, да у послуху Светога Престоља буде као и Свети Сава, на мјесто кога и сједи.“¹³¹

Арсеније је доста путовао по свим епархијама своје Цркве, те у томе смислу има низ извора. Према своме дневнику који је водио,

129. Radoslav Grujić, *Maksim Skopljanac*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, knj. II, Zagreb, 1927, 652; Као нап. 31, стр. 345.

130. Петар Колендић, *Андрија Змајевић о патријарху Арсенију III*, Гласник Скопског научног друштва, књ. II, св. 1-2, Скопље, 1927, 291.

131. Као нап. 124, стр. 363; Као нап. 130, стр. 291.

доспио је и до Јерусалима, и ту се поклатио Христовом гробу 22. марта 1683. године.¹³² Послије Васкрса патријарх Арсеније се вратио у отаџбину. Није много прошло, а велики догађаји су кренули. На османском престолау тада је био султан Мехмед IV (1648-1687). Године 1683. отпочео је Бечки или Морејски рат. Османски командант Кара Мустафа-паша, са око 200.000 војника кренуо је на Беч. Та огромна османска сила преливала се преко српских земаља ка Бечу. Разуларене османске масе су ушле у Беч и почеле да пљачкају, али је пристигла војска пољског краља Јана Собјеског и разбила их. Овај велики догађај, који је вјероватно окренуо точак европске историје десио се 18. септембра 1683. године.

Како је већ назначено, на иницијативу папе Иноћентија XI склопљен је 5. марта 1684. године савез познат под именом Света Лига. Њега су чиниле: Аустрија, Млетачка Република и Пољска. Папина иницијатива наставила се и даље, па је 6. маја 1686. године савез допуњен коалицијом Пољске и Русије. Послије османског пораза код брда Харшања у околини Мохача 12. августа 1686. године, наде Срба у могућност избацавања Османлија са њихове територије, и ослобођења још су се више пробудиле. Исте године Срби Баната дигли су се на устанак. Аустријски војсковођа Макс Емануел је 6. септембра такође 1686. године ослободио Београд од Османлија. Општа офанзива аустријске војске се настављала, и почела је новим османским поразом код Баточине, јужно од Београда. Српске масе су се у западним крајевима листом дизале на устанак, и придруживале аустријској војсци куда је пролазила. Под утицајем Млечана, до врења и сукоба долази у Црној Гори, приморју, Брдима и Херцеговини. Османска војска се повлачила све до Ниша. Један крак аустријске војске и српских устаника допро је до Пирота, а други до Прокупља.

Патријарх Арсеније нашао се у великом искушењу, куда да се определијели? Пристајање уз хришћанске католичке силе није значило много позитивне гаранције за његову Православну Цркву. И раније, у сличним приликама, Аустрија, Млетачка Република и Римска Курија су у западним крајевима Српске Цркве на сваки начин настојале да поунијате православце. Са друге стране учестала су насиља Османлија како су се ратни успјеси ових католичких држава повећавали. Током ратних операција Османлије су запалиле и опљачкале манастире: Хопово, Милешево, Рачу и Раваницу.¹³³ Јеген-паша је у прољеће 1688. године опљачкао благо Пећке Па-

132. Као нап. 94, бр. 1815, 432.

133. Нав. дј., бр. 1895, 446.

тријаршије, и однио око 100.000 талира, сребрнину, златни крст са драгим камењем, архиепископске штаке, богате митре итд. Патријарха је одвео на магарцу и хтио га убити, по оптужби једног калуђера да крије новац послат од бечког цара за узбуњивање Срба. Арсеније се спасио давши још 10.000 талира паши.¹³⁴ Ни Дечани нијесу били поштеђени. Паша Гашли од Фиса Гашу напао их је 1690. године, опљачкао и мучио игумана, који је послје три дана мучења умро.¹³⁵

У Пећи се Арсеније састао са аустријском генералом Енејом Сивијем Пиколоминијем. Он је међутим умро 9. новембра 1689. године од куге. Убрзо је услиједила снажна османска офанзива. Османска војска је извојевала побједу код Качаника 2. јануара 1690. године, а затим кренула у напредовање, да би исте године 24. септембра освојила Смедерево, а 8. октобра и Београд. Потом је прешла Саву и Дунав. У ратним операцијама које су се даље одвијале, османска војска доживјела је страховити пораз 19. августа 1691. године код Сланкамена. Везир Мустафа-паша Ђурпилић је погинуо са осамнаест паша, и око 20.000 војника. У овој битци учествовало је око 10.000 српских добровољаца под командом Јована Монастерлије.

Качанички пораз аустријске војске окренуо је точак историјских збивања назад. Иако се историја не бави питањима и дилемима шта би било кад би било, евидентно је да би у случају истјеривања Османлија са српских земаља, историјски пут српског народа био много лакши и бољи у сваком смислу. За аустријском војском повлачио се патријарх Арсеније, неколико епископа, мноштво калуђера и свештеника. Уз њих је пристало мноштво народа и народних првака, који су се истакли у борби против Османлија. Ишли су на Нови Пазар, Студеницу и до Београда. Приликом повратка османска војска је по свим крајевима палила, пљачкала и масакрирала српско становништво. Један дио кренуо се у збјегове по брдинама и планинама. Тако је отворен у перспективи простор за насељавање Албанаца на Косово и Метохију и дјелове Македоније.

Прије пада Београда, у јуну 1690. године, одржана је нека врста сабора. Патријарх, пет епископа, седам игумана, једанаест добровољачких капетана и других народних првака, одлучили су да у Беч пошаљу јенопољског епископа Исаију Ђаковића, да тражи од цара милост и мјесто за насељавање. Ти захтјеви уобличени су

134. Рајко Веселиновић, *Арсеније III Црнојевић у историји и књижевности*, Београд, 1949, 15.

135. Као нап. 94, бр. 1918, 450.

кроз тзв. Привилегије, издате од аустријског цара 21. августа 1690. године. Без обзира на то, бујица српског народног збјега већ се прелила преко Саве и Дунава у Срем, и даље у Угарску на сјевер до Будима и Сент Андреје. Послије Карловачког мира 1699. године, повучена је граница између Аустрије и Османског Царства. Избјегли патријарх Арсеније III упокојио се у Бечу 27. октобра 1706. године, покушавајући да избори вјерска права и свјетовне повластице избјеглог српског народа на новом станишту. Доласком патријарха Арсенија на аустријску (тј. угарску) територију, тако ће почети нека врста црквеног двовлашћа, или двоцрквености. Једна ће бити и даље у Пећи под контролом Османлија, а друга на аустријској територији.

Без обзира на одлазак патријарха Арсенија и значајног дијела епископа, монаштва и свештенства на аустријску територију, Пећка Патријаршија наставила је своје дјеловање. Истраживачи континуитет дјеловања Патријаршије временски лоцирају већ на 1691. годину, дакле већ током покрета патријарха ка Угарској. Нови патријарх био је Калиник I. По свој прилици Калиник је био родом из Скопља или околине, јер га Дечански споменици називају „Калиник от Скопље“, и није изабран на сабору епископа. Стога га низ година послје хиротоније, велики број епископа чак и на османској територији, није признавао за патријарха. Ни цетињски епископ Данило Петровић није хтио отићи на хиротонију код Калиника, него је отишао код Арсенија у Сечуј 1700. године, о чему ће свакако бити више детаља у наредном поглављу.¹³⁶

Брзи наставак дјеловања Пећке Патријаршије црквени историчари објашњавају и иницијативом османских власти, из чисто по њих користољубивих разлога. Послије првог таласа насиља османске војске куда се враћала, Османлије су мислиле на своју феудалну егзистенцију. Жељеле су да спријече даљи одлив српске раје ка Угарској, и нормализују стање, како би могао профункционисати дажбински систем. Има и опречних мишљења о Калиниковим идентитету. Док једни истраживачи сматрају да је био Скопљанац родом, један мањи број на челу са Јованом Радонићем, сматрају да је био Грк, и рођак Александра Маврокордата, високог спољнополитичког османског експерта, родом Грка, који је имао значајну улогу при склапању Карловачког мира. По тим индикацијама, он је пронађен у Скопљу, гдје је била мала грчка заједница, и радило се о потпуно минорној личности.

136. Серафим Ристић, *Дечански споменици*, Београд, 1864, 83; Radoslav Grujić, *Kalnik I*, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, knj. II, Zagreb, 1927, 223.

Калиник је међутим био чврсти православац, и велики противник унијатских мешетарења. Поред Маврокордата, очигледно је велики утицај на његово постављење имао велики везир Ахмет-паша Ђуприлић. Без обзира на све, Калиник се током времена показао као узоран црквени пастир. Пошто се у неким изворима помиње са додатком „хаџи“, то је сигурно путовао и у Јерусалим, али истраживачи нијесу хронолошки успјели да лоцирају када? Био је и у Једренима, што су забиљежили извори. Упокојио се у Темишвару 16. августа 1710. године. Оно што међутим чуди, с обзиром да је био под контролом османских власти, је то, да је неколико мјесеци раније - 16. маја, потврдио аутономију Карловачке Митрополије. Тим поступком јасно је показао своју националну и црквену свијест, и званично отворио могућност функционисања Српске Цркве и на аустријском тлу, дакле независно од османских власти.¹³⁷

На патријаршијском престоу Калиника је наслиједио Атанасије I, који је на том положају био кратко, од 1711. до 23. априла 1712. године. Прије доласка на патријаршијски положај био је скопски митрополит.¹³⁸ Наредни патријарх био је Мојсије Рајовић, и то од 6. октобра 1712. до 1726. године. Родом је био из рашке области. Био је епископ пећког манастира, а потом од 1704. године и рашки митрополит. Пуно је путовао и обилазио територије Патријаршије, а није заобилазио ни Црну Гору.

Од времена патријарховања Мојсија Рајовића почиње позни период тзв. Друге Српске Патријаршије, која улази у кризу која ће трајати више од пола вијека до њеног укидања. Године 1718, богати калуђер манастира Ивера са Свете Горе Тимотеј, купио је од султана положај српског патријарха, и успио да са њега уклони Мојсија. Потом је Тимотеј са царским бератом дошао у Пећ и преузео положај. Тада су међутим православне цркве показале своје јединство. Дана 21. јула 1718. године одржан је сабор православних патријарха у Цариграду, који је стао на Мојсијеву страну, и проклео Тимотеја. Истина, уз обилату новчану суму, султан је анулирао своје постављење Тимотеја.¹³⁹

Нови рат хришћанских држава против Османског Царства услиједио је 1714. године. Рат је прво избио између Млетачке Републике и Османског Царства око Пелопонеза. Као изговор за рат, Османлијама је послужило наводно помагање Млечана Црно-

137. Radoslav Grujić, *Kalnik I, Narodna enciklopedija SHS*, knj. II, Zagreb, 1927, 224.

138. Као нап. 94, бр. 2085, 480.

139. Радослав Грујић, *Пећки антипатријарх Тимотеј 1718*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIII, Скопље, 1934, 212-213.

горцима. Двије године касније у рат се умијешала и Аустрија. После неколико побједа над османском војском, аустријска војска је ушла у Срем, југоисточни Банат и сјеверну Србију. Млетачка Република била је поражена, и морала је Османлијама предати Пелопонез. Миром у Пожаревцу од 1718. године, Аустрија је проширила своје посједе у српским земљама. Граница је успостављена од ушћа Тимока на Западну Мораву, Дрину и обухватала узак појас босанске посаvine. И у овом рату на страни Аустрије борило се мноштво српских добровољаца.

Послије новог рата положај Пећке Патријаршије постао је још тежи. Иако је Мојсије одржавао везе са Карловачком Митрополијом, из његове ингеренције изузете су четири епархије: Београдско-сремска, Ваљевска, Вршачка и Темишварска. Ово је дошло као посљедица истјеривања османске власти, и успостављања аустријске. То је још више смањило приходе Пећке Патријаршије. Током свог живота Мојсије је за наследника одредио Арсенија IV Јовановића-Шакабенту, који је рођен 1699. године у рашкој области. Очигледно се радило о Мојсијевом ученику и штићенику, јер се Шакабента већ 1721. године појављује као рашки митрополит и егзарх. О Арсенију IV има велики број података у изворима, који свједоче да је доста путовао и обилазио своју Патријаршију.

Нови рат Османског Царства са Аустријом од 1736. до 1739. године, опет је укључио велики број Срба на страни Аустрије. И овога пута по обичају, српски патријарх се укључује у борбу са Османлијама. Репресалије Османлија одмах су учестале. Самоковског митрополита Симеона Османлије су ухватиле, оковале га и бациле у тамницу, гдје је провео 26 дана. Из тамнице је одведен у Софију. Ту га је везир Ћуприлић приморавао да пређе на ислам, али Симеон није пристао те је био објешен 21. августа 1737. године. Аустријска војска је у првој фази рата постигла неколико побједа, али је потом услиједило повлачење.

Патријарх је био принуђен да са пратњом бјежи из Пећи. Преко Руговске клисуре обрео се у Васојевићима, а одатле је дошао до Новог Пазара, који је аустријска војска са српским устаницима већ напустила. Потом је отишао ка Морави, затим у Крагујевац, а потом у Ниш. Како је Ниш већ био угрожен од османске војске побјегао је у Београд, гдје је стигао 16. септембра 1737. године. Из Београда је прешао у Сремске Карловце и Петроварадин. Ту се срео са сремским свештенством. У пратњи рашког епископа Јефтимија 16. децембра кренуо је у Беч. Заједно са патријархом, из својих епископија повукли су се: епископ нишки Георгије Поповић, рашки Јефтимије Димитријевић, и ужички Алексеје Андрејевић. Према потписаном миру у Београду 18. септембра 1739. годи-

не, граница између Аустрије и Османског Царства усталила се Савом и Дунавом, и она ће као таква опстати безмало све до 1878. године. Са патријархом, епископима и свештенством повукао се дио народа са првацима, нарочито са Косова и Метохије и источне Србије. Била је то тзв. Друга сеоба Срба, која ће још више етнички ослабити српски простор на Косову и Метохији.

Прешавши на аустријско тле, Арсеније је и даље задржао патријаршијску титулу, коју му је и сама Аустрија признала. Упокојио се релативно млад, у 49 години живота, 7. јануара 1748. године у Сремским Карловцима, а сахрањен је у манастиру Крушедолу. Присуствовао је сабору у Сремским Карловцима 1744. године, гдје је бечки двор потврдио тзв. Привилегије Србима. Имао је низ тешкоћа да га аустријска царица Марија Терезија потврди за црквеног старјешину православаца у својој држави. То је коначно урађено 21. октобра 1741. године.¹⁴⁰

Већ је назначено, посљедња већ начета фаза постојања Пећке Патријаршије, ушла је у још драстичнију форму од упокојења Арсенија IV. Од тада долази до озбиљног искривљења њене форме, смисла и идентитета. Претходних готово вијек и по, показали су Османлијама да се српским патријарсима, и уопште Српској Цркви никада не може вјеровати, нити у њима наћи истинског подржаваоца своје власти. Стога османске власти налазе модалитете да на чело Српске Цркве постављају тзв. неаутентичне патријархе, који ће покушати да промијене њен идентитет. Рјешење за то наћи ће у Грцима, који ће опет покушати јелинизацију, тј. гркизацију Српске Цркве. Грчки народ у то доба још није започео своју ослободилачку борбу, и борбу за своју државну еманципацију. Стога је он одговарао Османлијама.

Шакабентин наслѣдник био је Јоаникије (Јањићије) Караџа. Потицао је из угледне фанариотске породице. Није биран од српских епископа на сабору, уколико је њих уопште и било, послје Шакабентиног одласка. Хиротонисан је у Цариградској Патријаршији у мају 1739. године, а од султана је добио посебан берат.¹⁴¹ Караџа покушава да врши интензивну јелинизацију, тј. фанариотизацију Српске Цркве. За епископе и свештенике постављао је Грке. То грчко или фанариотско свештенство опет је покушавало да народу натура богослужење на грчком језику. На овом језику поку-

140. Radoslav Grujić, *Arsenije IV Jovanović-Šakabenta*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, knj. II, Zagreb, 1927, 160-162.

141. Димитрије Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник српске цркве, Београд, 1909, 755-756.

шавано је и образовање будућих монаха и свештеника при црквама и манастирима. Караџа је доста путовао по Патријаршији. У црквено-народном сјећању остао је упамћен као осioni и грабежливи сакупљач пореза, који је као репресивно средство користио османске власти. Своје патријарховање завршио је по Србе на мучан начин. Узео је благо патријаршијске ризнице, и отишао за Цариград, што је забиљежио и црногорски митрополит Василије Петровић, о чему ће више помена бити у наредном поглављу.

По Караџином одласку, наслиједио га је Атанасије II Гавриловић, који је био скопски митрополит. Истраживачи различито хронолошки лоцирају годину Атанасијеве хиротоније - 1746. или 1747. Његовим доласком у значајној мјери су се поправиле прилике у Српској Цркви. Био је рођени Србин. Одржавао је добре односе са Карловачком Митрополијом, а црногорски митрополит Василије Петровић му је био егзарх. Почетком 1749. године обилазио је Црну Гору и приморје, а домаћин му је био црногорски митрополит Сава.¹⁴²

Вријеме послје Атанасијевог упокојења, доноси прилично конфузне информације о сљедећем патријарху по презентацији истраживача и извора. По једнима то је био митрополит сарајевски Гаврило Микић. Но, ту могућност негира чињеница да је тог митрополита смијенио травнички везир Ахмет-паша Ђуприлић у мају 1752. године.¹⁴³ Читава серија извора помиње патријархе под именом Гаврило, а врло је тешко одгонетнути да ли се под тим именом измијењало неколико њих. Патријарх Гаврило II помиње се у изворима 1755. године.¹⁴⁴ Крајње неповољно га помиње црногорски митрополит Василије, тј. да је дошао на патријаршијски престо без избора епископа, и да је постављен од османских власти. По Василију, Гаврило је био грамзив, мучио је српске епископе и свештенике, заточавао их, а на њихова мјеста доводио Грке који су епископске положаје куповали за новац, а црквене дажбине убирали уз помоћ османских власти.¹⁴⁵

142. Radoslav Grujić, *Pecka patrijaršija*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, knj. III, Zagreb, 1928, 378-379; Ђорђе Миловић, *Дјелатности млетачких власти у вези доласка њећког патријарха Атанасија у Приморје 1749. године*, Историски записи, год. IX, св. 1-2, Цетиње, 1956, 287-288.

143. Љубомир Стојановић, *Сѣтари српски записи и напѣисци*, књ. II, Београд, 1903, бр. 3173, 202

144. Љубомир Стојановић, *Сѣтари српски записи и напѣисци*, књ. IV, Београд, 1923, бр. 10289, 134.

145. Душан Вуксан, *Прејиска митрополија Василија, митрополија Саве и црногорских ѣлавара 1752-1759*, Споменик СКА, LXXXVIII други разред 69, Београд, 1938, 26-27.

Из 1759. године датира један извор од јереја Филипа, који наводи да је за патријарха хиротонисан у Нишу неки Гаврило.¹⁴⁶ Сами чин хиротонисања у Нишу, а не у Пећи, стога је врло проблематичан, и доводи у сумњу да је то опет урађено посредством османских власти и фанариота. Тим прије, што Дечански споменици допуњују ову информацију да је Гаврило био Грк.¹⁴⁷ Неколико извора из те године, потпуно потврђују антисрпски рад и дјеловање тог Гаврила. Гаврило је био збачен у марту 1758. године.

Међутим, у неколико штурих извора, из времена патријарховања Гаврила, као патријарси се појављују и Србин Вићентије Стефановић, и Грк Пајсије II. То упућује на могућност да је у то доба било неколико патријаршијских преврата, те да се може говорити о истој личности под именом Гаврило, али која се послје збацивања опет проглашавала за патријарха. Тако се може идентификовати као Гаврило II, III и IV иста личност. Коначно, овакву констатацију оправдана неколико извора, који овлаш констатују за пет година вишевластност у Српској Цркви.

Конфузију даље наставља податак о Гавриловом насљеднику Кирилу, који се као патријарх помиње већ 1759. године. Акт о Кириловом постављењу констатује упражњеност српског патријаршијског мјеста, али и да је Гаврило поднио оставку и вратио се у Цариград.¹⁴⁸ Кирило је био Грк из Халкидона, и у изворима се последњи пут помиње 1762. године. Он је 1759. године за сарајевског митрополита поставио Василија Бркића. Животни пут посљедњег патријарха Србина тзв. Друге Пећке Патријаршије-Василија Бркића био је прилично занимљив. Рођен је 1719. године у Сремским Карловцима, што упућује да је припадао избјеглим Србима. Отац му се звао Јован, и био је учитељ. Пошто је 1749. године побјегао из Сремских Карловаца, не зна се због чега, доспио је до Птуја у Штајерској (Словенија), а потом се 1752. године обрео у Топлој код Херцег Новог. У изворима има назнака да је био епископ новобрдски или косовски, али није лоцирано када? Како је већ назначено, 1759. године хиротонисан је за сарајевског епископа, али је у Сарајево доспио тек у септембру 1760. године.

Личност Василија Бркића упућује да се радило о комбинацији пустолова и политичара, који је најмање био црквена личност. Стога није чудо, што у изворима има назнака, да је он практично режираном завјером, код Османлија компромитовао Кирила, па су

146. Као нап. 144, бр. 3148, 197.

147. Серафим Ристић, *Дечански споменици*, Београд, 1864, 24.

148. Као нап. 141, стр. 757.

га они збацили. Василије се у изворима помиње као патријарх од 1763. године. На исти начин је оклеветан од Кирилових рођака, смијењен, ухапшен и заточен на Кипру. Одатле је побјегао, и доспио у Боку, па онда у Црну Гору. Било је то већ у вријеме почетака Шћепана Малог. Хладно примљен од митрополита Саве Петровића, Василије је отишао са руским кнезом Долгоруковим у Италију. Долгоруков је тада био у мисији у Црној Гори.

У Ливорну се прикључио руском адмиралу Алексеју Орлову. За Орлова је Бркић написао „Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српског.“ То дјело је завршио 29. марта 1771. године. Преко Трста је доспио до Беча, гдје је аустријском двору понудио своје услуге у случају рата са Османским Царством. Ту су се већ налазили његови ранији другови са карловачког митрополитског двора: митрополит Јован Георгијевић и бачки епископ Мојсије Путник. Они очито нијесу бечком двору дали афирмативне карактеристике за Бркића, те му је наређено да напусти у року од осам дана Беч. Практично цјењајући се и тражећи милост, од њих двојице је добио неки новац за пут, и отишао у Русију, гдје је и умро. Истраживачи нијесу успјели да хронолошки лоцирају вријеме његовог упокојења. Опције иду од 27. јуна 1771. до 26. фебруара 1774. године.¹⁴⁹

Како је већ назначено, патријарх Василије Бркић је био посљедњи српски патријарх тзв. Друге Српске Патријаршије. О самом укидању Пећке Патријаршије, тј. Српске Цркве постоје најприје формално-правни, а затим и суштински разлози. Формално-правни разлози, били су у ствари само изговор, или повод за суштинске. Тако се у смислу проучавања, формално-правни разлози могу подијелити у три основна извора. Први извор је неки наводни дуг Георгија Спартакиса. Био је архонт и Портин повјереник за Влашку. Радило се дакле о Грку, хришћанину са племићком титулом, и типичном високом османском функционеру, некој врсти дипломате. Он је свој живот окончао врло непријатно. Постоје индикације да је открио неку значајну државну тајну, након чега је смијењен, затворен и убрзо објешен 15. августа 1765. године. По султановом наређењу није чак ни сахрањен, него му је тијело бачено у море. Цариградски патријарх Самуило је чак забранио да му се држи помен и моли за душу, вјероватно опет под притиском султа-

149. Радослав Грујић, *Пећки патријарси и карловачки митрополијти у XVIII веку*, Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. IV, св. 2, Нови Сад, 1931, 239-241; Radoslav Grujić, *Vasilije Brkić-Jovanović*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, knj. I, Zagreb, 1925, 275.

на. По ондашњем османском обичају, предвиђеном за издајнике државе, сво имање му је конфисковано.

У сваком случају, око годину послје Спартакисове смрти отворени су његови документи, тј. архива. У њој су у виду признаница нађени документи о задужењу Пећке Патријаршије, тј. Калиника II и неких епископа. Како Пећка Патријаршија те дугове није могла да исплати држави, то се Цариградска понудила да то учини, али под условом да се Пећка са њом сједини, тј. изгуби свој идентитет. Како Пећка Патријаршија није била у стању да исплати дуг, то је учинила Цариградска, и тиме формално-правно себи обезбиједила услове да се код султана издејствује одлука о њеном укидању.

Неки црквени историчари сматрају ову верзију укидања Пећке Патријаршије прилично неувјерљивим, јер су становишта да један број српских епископа није признао ово сједињење. Постоји и сумња у саму вјеродостојност признаница нађених у Спартакисовој архиви, тј. да су оне намјерно фалсификоване. Са друге стране међутим, верзија о задуживањима пећких патријарха, и епископа патријаршије је тачна. Патријарси су, нарочито од друге четвртине XVIII вијека, када је Српска Црква дошла под контролу фанариота, и када су како је већ назначено потпуно искривљени њен смисао, дјеловање и намјена, узимали овакве позајмице код архоната, који су их давали у име државе. Исто су чинили епископи који би примали епископију, или прелазили из једне у другу. При том је дуг узиман лично на име, али га је враћала институција, тј. Патријаршија или односна митрополија или епископија. Тако је фанариотско свештенство ова звања узимало и третирало као неку врсту лаког личног бизниса. Новац није враћало оно, него институција. Дио црквеног пореза оно је опет узимало за себе, дио улагало у институцију, а дио враћало држави. Стога није ни чудо, што се османским државним великодостојницима давао новац (мито), како би се издејствовало добијање црквеног положаја, који би омогућавао лично богаћење.¹⁵⁰

Тако је дакле дуг био основ за укидање Пећке Патријаршије. Поводећи се за анулирањем дуга, тј. преузимања обавезе исплате дуга, цариградски патријарх Самуило поднио је са својим митрополитима и епископима султану молбу за укидање Пећке Патријаршије. У њој је он изнио низ разлога за такав чин. Неки од њих били су неспорно истинити са једне стране, али са друге је питање ко је Пећку Патријаршију довео у такво стање које је описано? Углав-

150. Никола Радојчић, *Сјоменици о укидању Пећке патријаршије*, Богословски гласник, књ. XV, Београд, 1909.

ном, парафразирани у тезама, ти разлози су ови:упражњеност мјеста патријарха, која је довела до ситуације да се појединци сами проглашавају патријархом, и да то звање служи за грамзиво богаћење; схватање звања патријарха као занимање зарад личних интереса; узимање новца на дуг, а тај новац кориштен је за личне потребе, а не за потребе Патријаршије, чиме је она финансијски доведена до пропасти; учествовање одређених покрајинских власти у постављању самозваних патријарха, који су опет са своје стране уз помоћ тих власти ударали беспотребне порезе на рају; под утицајем покрајинских власти самопроглашени патријарси и епископи нијесу чак ни припадали монаштву, нити су својим образовањем и друштвеним сталожом били достојни да имају ова звања, што је било основа за продирање латинске пропаганде и колаборацију са њом; предупријеђивање свих ових појава, да оне не би постале још горе.¹⁵¹

Тако је Пећка Патријаршија 11. септембра 1766. године укинула од стране султана Мустафе III. Свакако да у канонском смислу укидање Српске Цркве није имало оправдање, без обзира на ове тезе, које су изнешене оправдања ради. Епископ далматински др Никодим Милаш, о овом чину је навео да „то није био законити, канонични оправдани чин, него проста протузаконита узурпација, изведена улијед мало похвалних побуда.“¹⁵² Ђоко Слијепчевић је о овоме констатовао: „И по форми и по суштини оно је било један насилни акт, а тиме и незаконитост. Свако друго тврђење и аргументација била би проста софисткиња.“¹⁵³

Новица Ковачевић-Граовски је о овоме проблему написао: „Два су озбиљна разлога, која поричу правоспособност овом укинућу, наиме, с једне стране је груба сила, чије наређење траје док траје те силе, а с друге отпор српских епископа и свештенства, као и то, што није доказано, да су они епископи молили и синодално закључили, како би пећска патријаршија престала битисати.“¹⁵⁴ И Љубомир

151. Гласник, књ, IX, Београд, 1859; Ђура Вукићевић, *Да ли се српска патријаршија године 1766. канонски укинула и коначно ујасила*, Нови Сад, 1904; Димитрије Руварац, *О укинућу пећке патријаршије*, Српски Сион, Сремски Карловци, 1904; Иларион Руварац, *Из историје Пећке патријаршије*, Сремски Карловци, 1931; Ђоко Слијепчевић, *Укидање пећке патријаршије*, Богословље, бр. 3-4, Београд, 1938.

152. Никодим Милаш, *Каноничко начело православне цркве при разређивању црквених власти. К питању о јерархичком положају сарајевске митрополије*, Задар, 1884, 13.

153. Ђоко Слијепчевић, *Укидање пећке патријаршије 1766*, Богословље, Београд, 1939, 52.

154. Н. Гр. (Новица Ковачевић-Граовски), Глас Црногорца, Цетиње, бр. 13, 25. март 1904, 3.

Дурковић-Јакшић се позабавио овом проблематиком, и навео: „Цариградска патријаршија незаконито је разорила 1766. српску црквену организацију у Пећкој патријаршији, и тзв. укидањем ове и потчињавањем највећег њеног дијела под своју власт учинила је неканонички чин.“¹⁵⁵

Сви ови формално-правни разлози, доводе до суштинских. Суштински се могу опет изворно подијелити у двије групе: разлоге Цариградске Патријаршије, и разлоге османске државе. Постојала је дуга, практично вишевековна генеза суштинске нетрпељивости Цариградске Патријаршије према Српској Цркви, и уопште црквеној еманципацији балканских народа, која је конкретно потицала још од проглашења Српске Цркве за Патријаршију у доба Душана. Она је проистицала из византијске великодржавне идеје, која је настојала, чак и када је била у паду државне снаге, или ишла чак ка потпуној миноризацији, да одржи свој цивилизацијски (црквено-културни) утицај на Балкан. Без обзира на пропаст византијске државе (остатка остатака Византије) средином XV вијека, Цариградска Патријаршија, тј. суштински јелинска (грчка) Црква показала је изузетну виталност у прилагођавању османској држави и њеном цивилизацијском утицају. Слободно се може рећи, да је она, без обзира каква је била према Србима и другим балканским народима, глобално спријачила потпуну побједу источњачко-исламског цивилизацијског концепта у југоисточној Европи.

Иако је византијска држава нестала, Цариградска Патријаршија је одржавала њен дух и цивилизацијски концепт. Црквену еманципацију балканских народа, па и српског, под османском влашћу, она је примила као нужно зло, које није могла да спријачи, јер је она долазила од ње саме. Конзистентно и систематски она је подривала рад Српске Цркве, и настојала да се мијеша у њега. Користила је сваки моменат да код османских власти доведе у питање постојање Српске Цркве. Злоупотребљавала је за то свој суштински положај изворишта Православља, и свог сједишта - Цариграда, који је уједно био и османска престоница.

Цариградској Патријаршији добро је дошло конфронтирање српских патријарха и уопште Српске Цркве са османском државом, већ од почетка XVII вијека, и њихова колаборација са хришћанским државама у ратовима. Тај тренд настављен је и током првих деценија XVIII вијека. Уопште, у ратовима и покретима које су хришћанске државе од почетка XVII вијека водила са Османским Царством,

155. Љубомир Дурковић-Јакшић, *Одређивање међуцрквеног положаја Црногорској Митрополији*, Историјски записи, књ. IX, св. 1, Цетиње, 1953, 64.

ради његовог истискивања из Европе, грчки народ и Цариградска Патријаршија нијесу учествовали. Близина центра османске државе, за њих је била отежавајућа околност. Стога су они у очима османских властодржаца стекли утисак потпуне лојалности и неопасности. Уопште Грци су били потпуно лојалан народ Османском Царству. Не само у Грчкој, него и у Цариграду и другим османским градовима, те ободним крајевима према Србима, Бугарима и Албанцима, они су у градским срединама представљали имућан слој трговаца, каматаша и крупних занатлија, са уносним пословима. Нијесу хтјели да се упуштају у било какав ризик сукобљавања са османским властима, који би довео у опасност њихов лагодан живот.

Грчка борба за националну, државну и црквену еманципацију, била је потпуно другачијег метода и тока од српског. Прије уласка у борбу за своју државну еманципацију и ослобођење, Грци су неколико вјекова порадили на својој јасној црквеној, културној и просвјетној еманципацији и њеном идентитету. Чак шта више, за разлику од Срба, они су у овим видовима продирали и у друге етничке средине, најчешће преко Цариградске Патријаршије и њене вјерске кадровске политике. Грци покушавају да јелинизују Србе, Бугаре, Албанце и Румуне. Осамнаести вијек стога представља завршну фазу утемељења грчке ослободилачке и државно еманципаторске политике. Зато већ са првим озбиљним потресима у Српској Цркви, Грци настоје да нађу подударност са османским интересима, како би своје остварили.

Од укидања Српске Цркве јелинизација српских територија се наставља у пуном смислу, не само настојањем да се виши црквени клир потпуно уобличи као грчки, него настојањем да се у богослужење уведе грчки језик, отварају грчке школе и грчке културне установе. Док су Грци по српским пограничним срединама имали јасно оформљени и богати грађански слој, Срби га практично или нијесу имали, или су имали такав, да је у њему било тешко направити разлику између грчког, српског, бугарског и цинцарског. Зато ће генерално гледано, грчки народ у првим деценијама XIX вијека много брже и лакше изборити своје ослобођење и државну еманципацију од српског.

Суштински гледано, укидање Српске Цркве дошло је као посљедица воље и интереса османских власти, на које су се само подупрли интереси Цариградске Патријаршије. Дакле, Цариградска Патријаршија пресудно није могла утицати на укидање Српске Цркве. Она је покушала и да спријечи обнову Српске Цркве 1557. године, и да је до ње било, она се никада не би ни обновила. У том свом науму, није се међутим могла конфронтирати са интересима и вољом османске државе. Током времена, нарочито од почетка

XVII вијека па идући деценијама даље, османска држава се на низу примјера увјерила, да у српским патријарсима и Српској Цркви, никада себи не може наћи лојалне људе и институцију. Низ догађаја је увјерио, да ће у првом погодном моменту, српски патријарси и Црква, као и читав српски народ бити против ње, и подржавати своје природне савезнике-хришћанске државе. Еманципацијом Русије као велике силе крајем XVII вијека, османска држава се још више увјерила у то.

Она је покушавала да са времена на вријеме стави Српску Цркву под своју контролу, најприје ликвидацијом непослушних патријарха и митрополита, а затим мијењањем њеног смисла и идентитета кроз фанариотицијацију. У свему томе имала је међутим само краткотрајних успјеха. Разлоге укидања Српске Цркве од стране османских власти треба сагледавати и у ширем контексту догађаја на југоистоку Европе, и економској структури функционисања Османског Царства. Како је већ назначено, османска освајања окончана су у другој половини XVI вијека. Већ послје Сулејмана „Величанственог“ Царство опада. Суштински, Османско Царство је у економском смислу функционисало као непродуктивни паразитски модел источњачког феудализма. Он стога није био предодређен за економски цивилизацијски прогрес, није могао пратити западноевропски модел феудализма, нити се трансформисати у капитализам.

Док је било освајања, нових територија, пљачке добара на њима, и добијања обиља заробљеничке, практично полуробовске радне снаге, Царство је економски функционисало као класичан паразит, који није сам по себи био способан за репродуктивну економију. Зато су османске власти и обновиле Српску Цркву. Преко ње су жељеле још више експлоатисати српски народ, али и давањем вјерских права том народу, држати га у национал-ослободилачкој пасиви. Чим су освајања престала, Османско Царство се у економском погледу окреће црпљењу сопствене економске супстанце. Израбљивање хришћанске раје постаје све безобзирније. Она практични има три пореска оптерећења: једно на државу, једно на локалног феудалца (спахију), и једно на сопствену цркву. Зато учеставају устанци, а свака акција хришћанских држава бива подупрта од те раје, која као једину наду свог ослобођења и људског живљења види у нестанку османске власти.

Српска Црква је трпила стална пореска оптерећења од османске државе. У ратовима су често уништавана њена добра. Фанариотизацијом у XVIII вијеку она је још више уништавана. Немајући више никаквог повјерења најприје у њену лојалност, а затим и бивши свјесна да је она по њу финансијски неисплатива, османска др-

жава ријешила је да је укине. Послије укидања Пећке Патријаршије, у наредним деценијама, а практично и у једном значајном дијелу XIX вијека, почеће да тиња питање њеног правног наследника, тиме прије, што се на аустријском тлу већ формирала још једна српска црквена организација, предвођена Карловачком Митрополијом. У ово питање од укидања Пећке Патријаршије мијешаће се и најприје државе под чијем влашћу је био српски народ: Аустрија, Млетачка Република и Османско Царство. Са ослободилачком борбом српског народа у XIX вијеку, и његовом државном еманципацијом у виду Србије и Црне Горе, у ово питање уплијетаће се и могло би се рећи сепаратистички државно-династички интереси. Све ово растакаће српско црквено ткиво, и отежавати васпоставу јединствене Српске Цркве.

3. Митрополија Црногорска у доба теократије

Пад посљедње српске феудалне творевине постдушановског периода-Зете Црнојевића, која је имала и атрибуте покушаја државности, под османску власт, може се сматрати почетком заснивања једне специфичне форме, која представља комбинацију свјетовне и духовне власти. Ако се изврши детаљна анализа догађаја и уређења балканских и друштава у југоисточној Европи у наредна три вијека, овакав облик управе представља спецификум само у Црној Гори. Како је већ назначено, у Црној Гори долази до очигледне појаве теократије. Она представља сублимацију свјетовне и духовне управе над једним простором у једној личности, тј. црквеном поглавару. У овом случају то је црногорски, тј. цетињски митрополит, и Митрополија као црквена установа и организација која стоји иза њега. Стога се у наредном периоду, у значајном броју догађаја и иступа црногорских митрополита, не може направити и јасна граница између њихове свјетовне или вјерске конотације. У том смислу иде и историографија.

Основне контуре свјетовне историје Црне Горе у доба теократије, стога су обрађене у првом поглављу ове главе. Оне употпуњавају и уобличавају главни ток домена црквене историје. Разматрајући наведену проблематику, намеће се и питање зашто се баш теократија успоставила у Црној Гори, а не у неком другом простору српских земаља, гдје се исто тако очувала црквена организација? Непобитно, и Црна Гора је потпала под османску власт, бар у формално-правном и практичком погледу. Како је већ назначено, нешто слично се не појављује ни у било ком другом европском дијелу који је потпао под османску власт.

Пећки патријарх Арсеније III Чарнојевић, поштомком побочне гране Црнојевића. Повео прву сеобу Срба са Косова пред османском најездом

*Пећки патријарх Арсеније IV Јовановић - Шакабентија
(родом из Васојевића). Повео другу сеобу Срба са Косова прег
османском најездом*

Разлога за разумијевање ове чињенице има више. Османске власти чак ни у првим деценијама свога успостављања, нијесу успјеле да остваре значајнију контролу над брдско-планинским и забаченим крајевима Црне Горе. Најприје не у војничком смислу. Он је био основ за успостављање административне управе и феудално-пореског и својинског система. Честе побуне Црногораца и граница са Млетачком Републиком, која је опет водила честе ратове са Османским Царством допринијели су томе. Османски покушај да изврши потпуни продор у ове крајеве, а и контролу над њима, у смислу интеграције као и сваког другог свог дијела, ишао је толико далеко, да је за релативно мали простор обезбијеђен посебан административни статус. То је урађено одвајањем простора Црне Горе из Скадарског санцака, и стварањем Жабљачког санцака.

Османске власти су рачунале да ће инсталирањем Скендер-бега Црнојевића поспјешити интеграцију Црне Горе у свој државни простор. Поред тога са њиме је као очигледним примјером требало иницирати и процес исламизације. Све то међутим није успјело у значајнијој мјери. Близина млетачких посједа и јака веза са њима, формирање племенског друштва, брдско-планински крајеви у којима османске власти нијесу могле дуже да се задрже са већим војним формацијама, и коначно утицај Црногорске Митрополије и њених митрополита, допринијели су врло брзо заживљавању основних карактеристика теократије.

Успон теократије у Црној Гори није био брз и свеобухватан, али зато јесте константан. Епизода са Скендер-бегом Црнојевићем, и уопште та концепција османске политике у Црној Гори на крају се и по њега лично, и уопште завршила неславно и неуспјехом. Јачање митрополитског утицаја, и уопште Митрополије може се пратити још у доба посљедња два Црнојевића. С обзиром да се радило о релативно малим феудалним посједима Црнојевића, тј. малом простору, и чињеници да они нијесу имали иоле шире разгранату и богату властелу испод себе, простор за утицај Митрополије и њених митрополита брзо се отварао у доба сумрака слободе. Иван и Ђурађ тако бивају упућени на митрополите и уопште Митрополију као институцију. Они постају њихов главни ослонац и сарадник. Митрополија није била обична феудална институција која се могла олако мијењати по свом карактеру и намјени од владара до владара, и од феудалне прилике до прилике. Коначно, она је у тим туробним временима посљедњих посртаја слободе, и падања у ропство значила шири концепт и смисао. То је била борба против ислама у свом његовом значењу и смислу.

Никада међутим црногорски митрополити, нарочито од потпуног размаха теократије, од друге половине XVII вијека, нијесу забо-

равили свој митрополитски задатак и дјело, тј. дјело духовних пастира. На основу низа компаративних истраживања у изворима, тако се може и саставити списак црногорских митрополита у доба теократије. Више података у изворима од XVII вијека, доносе и већу могућност хронолошког лоцирања црногорских митрополита, најприје у самом одређењу од када до када су били на овом положају. За неке од њих наведене су само године у којима се помињу у изворима. Списак тако гласи: Герман II (1520), Павле (1530), Василије I (1532), Никодим (1540), Ромил (1530-1550), Макарије (1550-1568), Рувим I (1561), Пахомије II (1568), Герасим (1575), Венијамин (1582-1591), Рувим II (1593-1640), Мардарије (1640-1659), Рувим III Бољевић (1673-1685?), Василије II, Висарион II Бориловић (1682-1692?), Сава I (1694-1697), Данило Петровић-Његош (1697-1735), Сава II Петровић-Његош (1735-1782), Василије III Петровић-Његош (као коадјутор 1750-1766), Арсеније Пламенац (1782-1784), Петар I Петровић-Његош (1784-1830), Петар II Петровић-Његош (1830-1851).¹⁵⁶

Скендер-бег Црнојевић је по доласку на положај жабљачког санџак бега, настојао да одржава мирне односе са млетачким властима у Боки. Његова улога је била да без тензија, под паролом мирне интеграције Црногораца у османски државни и феудални систем, буде и мост ка њиховом исламизирању. Стога се из низа извора може видјети његов благ и праведан наступ према Црногорцима. У истом смислу је и била политика толеранције према млетачким властима у Боки. Он себе у низу извора представља практично као феудалца за себе, тј. потомка старих владара ове земље, на коју он има право. Но, са друге стране његова политика у Црној Гори и њеном млетачком окружењу била је пуна контраста. Он некада наступа као силник и безмилосник. Без обзира што је био исламизирани хришћански и српски кољеновић, он се уклапао у општу слику и карактер османских великодостојника. Био је до краја грамзив. Водио је рачуна о стицању личног богатства.

На лукав начин хтио је да се докопа солила на млетачкој територији у Боки, правдајући да су она некада била власништво његовог оца и дједа. Но, млетачке власти су то без компромиса сузбиле, иако на лукав и дипломатски начин. Скендер-бег је одржавао и живе везе са својим даљњим рођацима и зетовима у Котору. Да би изгладио кризу око питања солила, он је чак у Венецију послао једног калуђера, са јасним порукама жеље добросусједских односа. Сињорији је послао једно ребро Светог Стефана опточено сре-

156. Душан Вуксан, *Кашалот зейских и црногорско-приморских епископа и митрополиша*, Записи, књ. XIV, св. 2, Цетиње, август 1935, 72-73.

бром са грчким натписом. У Венецији је поводом тога 3. августа 1514. године организована процесија око цркве Светог Марка. Реликвија је ношена у једном табернакулу око цркве. Потом је уз мису смјештена у олтар. По свој прилици овоме је дата велика важност у Венецији, чим су процесији присуствовали вицејудж и надбискуп Венеције.¹⁵⁷

Очигледно да Скендер-бег Црнојевић није успио у својој мисији, нити уопште интеграције Црне Горе у османски државни и феудални систем због Црногорске Митрополије и њених митрополита. Теократија је у Црној Гори имала наслон на чињеницу да је Ђурађ Црнојевић предао приликом свог одласка свјетовну власт митрополиту. Иако у томе смислу у изворима има само индиција, евидентно је да се у тим временима формирања племенског друштва и касније, када је оно потпуно заживјело, уосталом као и теократија, јавља култ код народа у томе смислу. Та идеја непрестаног континуитета творевине Црнојевића са Црногорском Митрополијом, била је полазиште за касније стварање државне организације.

Стога није зачуђујуће, да низ црногорских митрополита, заправо и не прави границу својих поступака и рада између чисто црквених и свјетовних. Године 1530, неки Црногорци су покушали да оспоре власништво цетињском манастиру, на један виноград који му је приложио Иван Црнојевић. Владика Ромил изнио је пред њих хрисовуљу Ивана Црнојевића, након чега су они одступили у захтјеву.¹⁵⁸ Континуитет власти Црнојевића са властима цетињских митрополита, може се видјети у још низу примјера. Становници села Хумци на Цетињу, такође се позивају на Хрисовуљу Ивана Црнојевића у свом спору са цетињским манастиром 1638. године. То је очигледно и у примјеру из доба митрополита Саве Петровића. Тада су хришћани и муслимани из Љешанске нахије дали у закуп Митрополији планину Коњско „како ни пише русовољ Црнојевића Иван-бега.“¹⁵⁹

Група црногорских главара (гувернадур Вукадин, сердар Савић и др.) позивала се у писму млетачком изванредном провидуру у Котору Винћенцу Гриту, од 27. новембра 1747. године, на све заслуге које су Црногорци до тада учинили Млечанима, па и рушење манастира на Цетињу због њих „а све за све цвијет наш који би саграђен от Иван-бега Црнојевића, говоримо цркву и манастир на

157. Giuseppe. Valentinelli, *Rapporti della Repubblica veneta con Slavi Meridionali brani e tratti dai Diarii manoscritti di Marin Sanudo 1496-1533*, XVIII, Venezia, 397-398.

158. Марко Драговић, *Прилози за историју Црне Горе*, Старине, књ. XIX, 254.

159. Душан Вуксан, *Историјска грађа*, Записи, књ. XIX, св. 3, Цетиње, март 1938, 163.

Цетиње коју дасмо за одбрану нашега принципа.¹⁶⁰ И митрополит Сава Петровић представљао је себе као потомка Црнојевића.¹⁶¹

Овај тренд инсистирања на континуитету Црнојевића са Црногорском Митрополијом може се видјети и на почецима црногорске историографије. То се очигледно види из историје Црне Горе у ауторству митрополита Петра I Петровића. Ситуацију примопредаје власти, пред одлазак Ђурађа Црнојевића у Венецију он описује овако: „Ја бих вас савјетовао, да изаберете једнога човјека између вас и да га примите и познате за својега владатеља; ал знајући, да се ви у избору нећете сагласити међу собом, из тог вам узрока остављам мјесто за себе Митрополита Германа, а по њем будуће митрополите, докле, еда Бог промисли за србски род на други бољи начин. Герман је обшти духовни отац и архипастир, а ово је ваша обшта црква и манастијер, у којему он пребива; тко може, дакле боље и усрдније за добро ваше радити од нашега духовнога оца? И ви сте његова по духу светоме чеда и овце словенскога стада Христова, за које је он дужан, као пастир, живот свој положити. Договарајте се с њим и слушајте његове совјете и науке, а ја му ето остављам и грб, којег су блаженопочивши цари наши, а по њима прародитељи и родитељи моји и ја употребљавали.“¹⁶² Кроз посљедњу констатацију, уочава се дакле не само свијест о континуитету теократије у Црној Гори са феудалном творевином Црнојевића, него са српском немањићком државном традицијом.

Концепцију примопредаје власти од Ђурађа Црнојевића на митрополита, наставио је и Сима Милутиновић. Он је то описао овако: „Због тога Ђурађ сакупи народ, објави свима да одлази за Италију, како би кратки остатак живота провео у тишини и без главобоље, а да Црну Гору Богу и староме владици препоручује. Све што је имао приложи цркви, како би барем владика од тога могао живјети и у цијелој митрополији зетској као светињу народну слободу и вјеру чувати, као највећи божји аманет... А Црна Гора остаде на бригу и под владавином својих архијереја, који су тај скупи аманет један другоме у наслеђе, уз све веће искуство у управљању народом, додавали, пошто већ немадоше коме другоме из народа ту драгоцјеност као важни аманет повјеравати, и преносити на грађанску добронамјерност и знање.“¹⁶³

160. Као нап. 35, стр. 190-191.

161. Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд, 1950, 613.

162. Као нап. 79, стр. 463-464.

163. Симеон Милутиновић Сарајлија, *Историја Црне Горе од искона до новиећа времена*, Београд, 1835, 31-32.

Са доласком Османлија почиње процес продора ислама не само у облику војних освајања, и класичног утврђивања цивилних и војних елемената османске власти. Он се огледа и у отварању процеса исламизације домаћег становништва. Како је већ назначено, један од разлога инсталирања Скендер-бега Црнојевића, и претварања Црне Горе у посебан санџак био је управо овај. Мноштво цркава и манастира су у ратним операцијама руинирани или срушени. Османске власти су врло често користиле материјал са ових хришћанских објеката за изградњу својих. Централна власт је 1560. године наредила санџак-бегу Скадра и подгоричком кадији, да узму довољно мермера од једне порушене цркве у Подгорици, за потребе изградње хамама у Љешу у Албанији.¹⁶⁴ Црква Свете Петке у Херцег Новом из немањићког периода, срушена је у трећој или четвртој деценији XVI вијека. Када су Шпанци заузели град 1538. године, на њеном мјесту су подигли цркву Свете Ане, коју Османлије по повратку у град нијесу дирале.¹⁶⁵ Неке цркве биле су изложене честом рунирању. Тако је цркви Светог Ђорђа у Подгорици пробијено кубе, а зидови оштећени.¹⁶⁶

Процес исламизације најприје се на територији данашње Митрополије Црногорско-приморске почео одвијати у градским срединама. Ту се почела јављати потреба за изградњом џамија, месџида, текија и сл. Усљед учесталих потреба због повећања броја становника исламске вјероисповијести, османске власти било на већем, било на локалном нивоу водиле су рачуна и о економичности изградње ових објеката. Стога су прибјегавале пракси, да од руинираних цркава и манастира узимају материјал за градњу својих објеката. У другом случају оне су на мјестима истих, одређеном реконструкцијом прилагођавале својим потребама та здања. У џамије су претворене на територији данашње Митрополије Црногорско-приморске црква Светог Ђорђа на Жабљаку на Скадарском језеру, као и Свете Госпође у Херцег Новом. У дефтеру од 1519. године, црква Свете Госпође уписана је као црква, док се у оном из 1585. стриктно наводи да је претворена у џамију. Постоје озбиљне индикације да је Драчка џамија у Подгорици такође некада била црква.¹⁶⁷ Низ цркава у Скадру, Бару и Улцињу такође је претворен у џамије. У почетку су цркве у Бару задржале своју аутентичност, на основу повластица султана Селима 1571. године. Но послје

164. Милан Васић, *Историја Црне Горе*, књ. 3, том 1, Титоград, 1975, 591.

165. Исто.

166. Максим Шобајић, *Старине у Зетини*, Београд, 1892, 62.

167. Исто; Андрија Лаиновић, *Подгорица под Турцима*, Подгорица, 1940, 88.

1630. године оне долазе под удар. Неколико католичких цркава у Бару и непосредној околини претворено је у џамије. И православна црква Светог Николе доживјела је исту судбину. На мјесто катедралне цркве Светог Теодора која је спаљена, подигнута је црква Светог Ђурђа, заштитника града. Но, и она је претворена у џамију.¹⁶⁸

Како је већ назначено, процес исламизације начео је прво градске средине. По попису из 1485. године, у Подгорици у насељу ван тврђаве су били само хришћани. Непун вијек касније, по попису из 1582. године биле су 94 муслиманске куће према 223 хришћанске. Да је процес исламизације био константан, говори и податак да је од 94 муслиманске куће, за њих 39 уписано да су главе породице „синови роба божјег“, што значи да су им очеви били хришћани, тј. да се ради о првој генерацији исламизираних. Подгорица је 1612. године имала 900 кућа, и хришћани су још увијек били у већини. По пописним подацима из села Подгоричке нахије, види се по именима пописаних да су такође прва генерација исламизираних. У Тузима је Осман син Жива, а Ибрахим син Гојаша. У Грудима Хизир је син Вучине, Мезид син Ђерђа, Махмут син Придаша, Алија син Андрије, Мехмед син Ђона, Мезид син Вуксана. У селу Српска Ризван је син Радице, а у Рогамима Алија син Драгише. Процес исламизације у почетку није захватао цијеле породице. Има низ примјера да су нека браћа примила ислам, а нека не. Чак се јављају примјери да су очеви примили ислам, али не и синови.

Медун је врло брзо постао доминантно исламско насеље. Војна утврђења око којих се развијају градови била су језгра исламизирања. Војници у утврђењима у првим временима османске окупације морали су бити искључиво муслимани. Тако је по попису из 1582. године у Медуну било само двије хришћанске куће. Неколико имена опет указује да се ради о првој генерацији исламизираних, и то: Алија син Вучине, Алија син Ђукице. И у Жабљаку муслимани постају доминантни по овом попису. Ту је 36 кућа муслимана, према 28 хришћанских. Исламизација је доминантно захватила и Ријеку Црнојевића, мада она није пописана.¹⁶⁹

Османске власти сачувале су значајан дио имовине цркава и манастира, и уклопиле је у свој феудални систем. Ова имовина, тј. имања, регистрована су као црквени и манастирски вакуфи. Под овим

168. Као нап. 161, стр. 110, 289, 291, 428.

169. Као нап. 164, стр. 535-536; Бранислав Ђурђев, *Сийни прилози из историје Црне Горе*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, VI, Сарајево, 1954, 57-59.

именом на попису из 1582. године, регистрована су у дефтеру имања Старчеве Горице, Кома и Пречисте Крајинске. Она су опет уклопљена у хасове, зијамете и тимаре. Неколико манастирских имања, међу којима и она Светог Николе на Ријечи Црнојевића, и Свете Госпође на Цетињу евидентирана су као хасови. Као тимар једног новског спахије, регистрована су имања црква Свете Госпође и Свете Петке (500 акчи), као и манастира Савине (400 акчи). Међутим, током времена црквена и манастирска имања су конфискована. Тако у попису из 1582. године постоје подаци да су конфисковања нека имања Старчеве Горице.¹⁷⁰ Пракса конфискације црквених и манастирских имања све је била учесталија у XVII и XVIII вијеку, када долази до отворене отимачине. Око 1717. године бегови Мушовићи су практично отели зграду Митрополије у Попима, поред самог града Никшића, те је тиме био онемогућен рад митрополита.¹⁷¹

Процес исламизације по селима отворио је могућност даљње узурпације црквене и манастирске имовине. По дефтеру из 1570. године забиљежени су већ муслимани на Цетињу, Бокову и Добрском Селу.¹⁷² Да је очигледно дошло до покушаја узурпације манастирске имовине, говори и податак из 1568. године. Црногорски митрополит Пахомије ишао је у Цариград, да тужи жабуљачке аге које су покушале да му отму манастирске рибњаке Олач и Каруч.¹⁷³ Нешто слично десило се почетком 1575. године, када су се калуђери неколико манастира на Скадарском језеру жалили султану, да спахије од њих узимају десетину, иако им је плаћање дажбина одређено одсијеком. Због тога је султан Мурат III упутио ферман подгоричком кадији, који им је наредио да се спријечи мијешање спахија у посједе свештеника.¹⁷⁴ Како је већ назначено, покушаји узурпације црквене имовине долазили су и од хришћанасељака, који су се граничили са њом, и под разним изговорима покушавали да је присвоје. Цетињски митрополити бранили су се од ове појаве позивањем на хрисовуље Ивана Црнојевића, ауторитетом Цркве и клетвом.

Из неколико детаља могу се видјети и примјери међувјерске толеранције тога доба. То се тумачи чињеницом да је етничка

170. Као нап. 164, стр. 600.

171. Петар Шобајић, Никшић (Оногошт), Београд, 1938, 54-55.

172. Бранислав Ђурђев, *Турска власиј у Црној Гори у XVI и XVII веку*, Сарајево, 1953, 64.

173. Бранислав Ђурђев, *О одласку црногорскога владике Пахомија у Цариград у другој половини XVI века*, Историски часопис, књ. II, Београд, 1951, 140-142.

174. Хамид Хацибегић, *Турски документи у државном музеју на Цетињу*, Историски записи, књ. XI, св. 1-2, Цетиње, 1955, 117-118.

основа становништва иста, а да се оно путем покатоличавања или исламизације одвајало од свог православног основа. Ипак, за дуго времена није заборављало тај основ. Нарочито су биле јаке везе Црне Горе са Боком, која је тада била под млетачком влашћу. Млетачка власт је била уточиште многим Црногорцима. Православна већина становништва, која се у дугом временском периоду насељавала из Црне Горе и Херцеговине, употпуњавала је ту чињеницу. Црногорци су опет млетачким властима били савезник против Османлија.

Суживот католика и православаца у Боки, па и долазећих Црногораца, био је у већини временских прилика позитиван. Црногорци су долазили на прославе Светог Трифуна, заштитника Котора. На прославу су радо долазили и због точења вина о трошку комуне. Трошак је обично износио осамдесет дуката. Али некада централа у Венецији није гледала благонаклоно на то, сматравши да се на чашћење Црногораца беспотребно троши новац, као 1556. године, када је потрошено чак 130 дуката. Поред тога, Црногорци су пијани држали бројне здравице и били склони кавзи. Сенат у Венецији је одлучио да се за трошкове вина за дан Светог Трифуна може потрошити само десет дуката, и то за оне који пале ватре на дан свеца. Из Котора су због тога протестовали, правдајући трошкове бројним практичним разлозима.¹⁷⁵ Са друге стране, на свечаности на Тројичин дан, на Ловћен су излазили Бокелји, а било је и муслимана.¹⁷⁶

Аустријско-османски рат од 1593. до 1606. године, био је први покушај Аустрије да изазове покрет балканских хришћана против османских власти, првенствено Срба у Босни и Херцеговини и Црној Гори. У оквиру тих активности, помиње се и црногорски митрополит Рувим. Он тада пише о спремности Црногораца да се укључе у ову борбу. Ово писмо које је већ обрађено у првом поглављу ове главе, представља први политички искорак на међународној сцени црногорских митрополита. По неким штурим изворима, по свој прилици је 1597. године дошло до општег устанка у Црној Гори.

Незаобилазно име ових догађаја свакако је и никшићки војвода Грдан. Он се ставио на чело покрета херцеговачких племена: Никшића, Дробњака, Пиве, као и брђанских: Пипера, Куча, Бјелопавлића и Климената. Као посредници између пећког патријарха и

175. Као нап. 164, стр. 45.

176. Ристо Ковијанић, *Помену црногорских племена у кошорским споменцима (XIV-XVII вијек)*, књ. II, Титоград, 1974, 74.

локалних главара Црне Горе, Брда и Херцеговине, па и војводе Грдана, појављују се разни пробисвијети и пустолови, углавном поријеклом са српских простора или Албаније. Они бивају посредници са европским дворовима у Бечу, Грацу, Мадриду, Риму, Напуљу и Торину. Повезују се са патријархом и локалним главарима. Потом одлазе на ове дворе, да би владарима сервирали разне фантастичне податке, о спремности ових крајева на борбу са Османлијама, и жељом да прихвате њихову власт. У тим својим посредовањима, за себе су тражили велике новчане суме, или високе племићке титуле по ослобођењу тих крајева од Османлија. Очајни Срби, међу којима и патријарх и војвода Грдан, у жељи да се ослободе османске власти, врло често су лаковјерно прихватили посредовања ових личности.

Неке од ових личности имале су и озбиљнији карактер. Као посредници патријарха Јована и војводе Грдана 1597. године појављују се калуђери Дамјан Љубибратић и неки Павле. По њима двојици патријарх је послао писмо папи, у којем је изражавао оданост Римској Цркви, и тражио помоћ за ослобођење српског народа. Ово писмо је послужило папи као погодан моменат да предложи патријарху унију. У прољеће 1601. године патријарх Јован је послао калуђера Дамјана, и овластио га да прихвати унију. Љубибратић је у Риму на српском језику дао исповијед праве вјере, одрекао се јереси, и заклео се на Јеванђељу да ће се држати заклетве.¹⁷⁷ Ово прихватање уније није имало никаквог практичног и вјерског одјека у Српској Цркви. Народ о томе ништа није знао. Изјава калуђера Љубибратића у Риму била је церемонијалног карактера, па макар и по овлаштењу датом од патријарха. Како од папе није било озбиљније помоћи, то је смјер настојања патријарха Јована и војводе Грдана отишао у другом правцу.

У ужем контексту простора, који се тиче Митрополије Црногорске, покушај прихватања уније може се пратити у првој половини XVII вијека. И поред одређених супротности с времена на вријеме, антагонизам између Православља и Католичанства у то доба био је мали. Његово одсуство било је посљедица сталних ратова са османском државом, и њеном широм симболиком у виду ислама. Дакле, у јеку глобалног сукоба на Балкану између османске државе као представника ислама, и Млетачке Републике као предаставника хришћанства, мало се пажње поклањало унутархришћанском антагонизму.

177. Као нап. 124, стр. 10-11.

У ободним крајевима Боке ка Бару, јавља се и пракса црква са два олтара, у којима су богослужења имали и римокатолици и православци. Под ингеренцијом барског бискупа Ђорђа Бјанкија биле су двије такве цркве: Светог Јована и Свете Текле.¹⁷⁸ Први на удару унијаћења били су Паштровићи. Они су били у честим сукобима са Црногорцима. Већ почетком XVI вијека у Паштровићима се појављују католици. Један дио братства Медина је примио католичанство, па је један његов члан постао фрањевац. Како у Паштровићима није било католичког свештеника, један дио тих Медина вратио се у православље.¹⁷⁹

Паштровски збор је 5. априла 1636. године упутио четири делегата которском бискупу Вићентију Бући, са предлогом да желе да се уједине са Римском Црквом, да признају папу као врховног поглавара, али да задрже свој православни обред. Било је договорено да једна делегација у томе смислу отпутује у Рим.¹⁸⁰ Убрзо је 23. септембра именован за мисионара Паштровића Франо Леонарди, са титулом апостолског викара. Он је у Паштровићима затекао 24 католичке куће од седамдесет домаћинстава.¹⁸¹ Почетком марта 1637. године Леонарди је стигао у Котор. Млетачки провидур Молин није био сигуран да ли да допусти Леонардију одлазак у Паштровиће, јер се није консултовао са генералним провидуром у Задру. Леонарди је међутим показао Молину инструкције за рад, које му је дао секретар Конгрегаије Франческо Инголи. По Инголијевим инструкцијама, Леонарди је по доласку у Паштровиће требао да окупи свештенике и главаре, и саопшти им да је дошао да спаси њихове душе, а не да промијени њихову вјеру. У тим инструкцијама је стојало, да је довољно да православци исповиједају своју вјеру према формули коју је папа штампао за источну цркву, и придржавају се одлука Фјорентинског црквеног сабора.¹⁸²

Већ на самом почетку рада у Паштровићима, Леонардија су благонаклоно гледали свештеник Никола Стефановић и његов син Јосиф, јеромонах манастира Градишта.¹⁸³ Паштровићи су међутим били само Леонардијева почетна тачка мисије. Његов план је био да приволи митрополита Мардарија на унију. Мардарије је такође показивао живо интересовање за Леонардијев рад. Када је

178. Нав. дј., 99.

179. Као нап. 10, стр. 109.

180. Као нап. 124, стр. 116.

181. Carolus Nežić, *De pravoslavibus jugoslavis saec. XVII ad catholicam fidem reveris*, Vaticanus, 1940, 38.

182. Као нап. 179.

183. Као нап. 124, стр. 122.

у децембру 1637. године обишао паштровске манастире, хтио је да се састане са Леонардијем. Овај му је међутим одговорио да је због празника Светог Николе заузет, али да ће првом приликом посјетити Цетиње.¹⁸⁴

Леонарди је подршку добио од которског властелина Франа Болица, који је био врло угледан међу Црногорцима. Болица је почетком 1638. године посјетио Цетиње, и ту разговарао о унији са митрополитом. Митрополит је пристао, и убрзо дошао у Котор, гдје се лично састао са Леонардијем, и прихватио унију.¹⁸⁵ Митрополитова жеља је била да лично отпутује за Рим, и ту да изјаву о прихватању уније. Крајем маја 1639. године он је опет дошао у Котор, са планом да преко Венеције оде у Рим. Тај пут је требао бити обављен у строгој тајности, јер би имао неугодности уколико би за њега сазнале османске власти. Болица је убиједио митрополита у непотребност тога пута. Препоручио му је да у Рим отпутују два калуђера и митрополитов братанић. Мардарије је из Котора писао папи, а то писмо Болица је препоручио Инголију.¹⁸⁶

Тако је и било. У Рим су упућена два калуђера и братанић. Мардаријево писмо папи било је пуно снисходљивости и ласкања.¹⁸⁷ Конгрегацији се Мардарије обратио са молбом да му буде иста плата као и католичком бискупу.¹⁸⁸ Овај покушај примања уније је пропао. Наиме, послѣ два сукоба подгоричких Османлија и Црногораца, у којима је било међусобних убистава и отимања робе, учињен је мир у августу 1640. године. Подгоричани су требали да плате новчану одштету, а Црногорци да врате опљачкану робу. Како су Црногорци одуговлачили да врате робу, четрдесет одважних Подгоричана упало је у ноћи 22. августа у село Сињац на Морачи, гдје се тренутно налазио митрополит Мардарије, отело га и одвело у Подгорицу. Црногорци су сазвали Збор, и одлучили да врате робу да би откупили митрополита.¹⁸⁹

Када је пуштен, митрополит Мардарије се исповиједио према прописима папе Урбана VII и Конгрегације за пропаганду. У Мајинама је Мардарије обавио свечано исповиједање. У писму кардиналу Барберину детаљно је описао своје хапшење и тамницење у Подгорици. Тражио је и помоћ. По свој прилици нека новчана помоћ из Рима је и дата, чим је Леонарди у писму од 9. октобра 1640.

184. Као нап. 181, стр. 24.

185. Као нап. 124, стр. 25.

186. Као нап. 181, стр. 26.

187. Нав. дј., 73-75.

188. Као нап. 124, стр. 137.

189. Нав. дј., 145-147.

године, навео да цетињски манастир не би могао исплатити своје дугове без те помоћи.¹⁹⁰

Идући постепеном линијом за унијаћење, Леонардију је од Паштровића и митрополита Мардарија остала посљедња карика, а то је био патријарх Пајсије. И овога пута се као посредник појавио Франо Болица. Он је у јулу 1641. године дошао на Цетиње, и ту имао дуг разговор са калуђерима и Мардаријем. Уговорио је да послије Божића Леонарди и друштву једног которског фратра пође у Пећ. То се отегло, па је патријарх у септембру 1642. године послао два калуђера на Цетиње, да доведу Леонардија у Пећ. У октобру се Леонарди обрео у Пећи. Патријарх Пајсије је међутим одбио сваку помисао о примању уније.¹⁹¹ Тако је пропао покушај глобалног унијаћења Српске Цркве.

Леонардијев наслједник мисионар Пасквали наставио је покушаје унијаћења Црне Горе. Интензивно је радио са митрополитом Мардаријем, да Црна Гора призна млетачку власт. То се поклапало са чињеницом да је почео Кандијски рат, у коме су Млечани настојали да дигну на устанак племена у Албанији, Црној Гори, Брдима и Херцеговини.¹⁹² Гледано уже, ни чин митрополита Мардарија није имао никакву оперативну важност ни тежину. Свештеници и монаси на територији Митрополије мало су се разумијевали у сложене догме Католичанства и Православља. Они су свој посао радили по устаљеној пракси, која је чак у неким случајевима одударала и од православних догми. Рад митрополита Мардарија на унији, био је у глобалном смислу слијеђење политике патријарха Јована. Српски народ и његови црквени великодостојници, као вође народа, тражили су сваку алтернативу османској окупацији, и хватали се за било шта, и било какву помоћ са запада. Како је већ назначено, у дугој историји од преко два вијека, било је још оваквих црквених и политичких покушаја, са простом намјером, по сваку цијену покушати се отрести османске окупације и ислама коју је она доносила. У том процесу се појављује на десетине лица са подручја Албаније и разних српских територија, која мање или више озбиљно, од класичних пробисвијета и авантуриста, до озбиљних патриота бивају посредници.

На питање унијаћења црногорских и брдских племена, надовезује се и питање одржавања два сабора у манастиру Морачи, на којима су тобоже донијете одлуке у том смислу. Тезе о одржавању

190. Нав. дј., 148.

191. Нав. дј., 168; Као нап. 181, стр. 12-13.

192. Као нап. 124, стр. 184.

ова два сабора, и одлуке у наведеном смислу, заснивају се на изворима ватиканског архива Конгрегације за пропаганду вјере. Ради се о саборима који су наводно одржани 1648. и 1653. године. Подаци о ова два сабора послужили су неким историчарима да докажу да су оперативно донијете одлуке о унијаћењу Црне Горе и брђанских племена.

Први се значајније у обарању тезе о одржаним саборима укључио епископ задарски др Никодим Милаш. На самом документу наведено је да је сабор одржан 1. децембра 1654. године, што је у колизији са другим подацима који га лоцирају на годину раније. Оперативну улогу у састављању овог документа имао је малоруски унијатски мисионар Павлин Демски. О свему томе Милаш је констатовао: „Наишао је тај Павлин на оног владику авантуристу, кога му обећањима није било тешко сломити, и од њега измамио му печат; нашао је два три безначајна, а по свој прилици и неписмена калуђера, и од њих измамио печат манастира Мораче, и тада саставио у својој глави некакав сабор, и у име тог измишљеног сабора сам саставио за папу саборску посланицу, коју су имали тобоже да понесу у Рим два морачка калуђера, а коју је међутим сам он понио.“¹⁹³

На Милашевом становишту касније је био и др Јован Радонић. Он је устврдио да је мисионар Павлин „саставио акт морачког синода, набавио од некуд печат 'арилског' митрополита Јефтимија, а можда га и фалсификовао.“ По Радонићу „морачкога сабора, дакле, у истину није било, нити је на њему претседавао митрополит Јефтимије.“¹⁹⁴ Као главни доказ за своју тврдњу, Радонић је навео писмо апостолског мисионара Доменика Бубића. Као Павлинов наслѣдник, Бубић је поднио реферат Конгрегацији 1657. године. На засиједању Конгрегације 7. маја, иста је записнички констатовала, да Бубић тврди „да су онај игуман морачки и други Србин, који су били доведени у Рим 1654. од покојног Павла Демског с претпоставком да су били послани од синода и пећког патријарха да изразе послушност Нашему господину, дошли с лажним писмима, јер им они нису повјерили уопште такву мисију.“¹⁹⁵

За проучавање питања одржавања морачких сабора о прихватању уније, свакако је значаније оно о првом сабору, наводно одржаном 1. фебруара 1648. године. Један од главних заговорника из старије југословенске историографије, који су позитивно гледа-

193. Никодим Милаш, *Свети Василије Осјирошки*, Дубровник, 1913, 35.

194. Као нап. 124, стр. 320.

195. Нав. дј., 321.

ли на истинитост одржавања ових сабора био је Јанко Шимрак. Он је за овај сабор записао да се „може назвати и првим унионистичким сабором, јер је главна тема расправе на њему била унија с католичком црквом.“¹⁹⁶ Текст наводне посланице са морачког сабора, први је са латинског на италијански језик превео Еузебио Ферменцин. Потом је Јанко Шимрак објавио превод на српски језик.¹⁹⁷

Дио ове наводне посланице у данашњем преводу гласи: „И даде нам бог добростиви згоду за испунити нашу мисао. Чудним начином свемогућа божја сила из руку отоманских ослободила пресветлога господина московскога царевића Јована Василијевића Шујскога великога кнеза великопермског који имајући пут за вратити се на своје владање има вољу и у Риму бити и светим моштима се поклонити а бивши он одавна наш господин и патрон и од цркве ктитор препоручисмо у скут његова величанства од свога сабора нашега изабранога брата велике лавре богородице стране царске од Мораче из Приморја србскога великога логофета и еклисарха Теодосија ради лемозини с царском рисовуљом којему дадосмо ову књигу нашу да има предати до пресвијетлога и превисокога светога сабора римскога нашу понижену молитву за коју молимо вашу ведрину допустите нам од његови светињи преведрој области и честитости папиној имати благослов и тестир за нашега нареченога поклисара ради утврђивања више реченој нашој потреби.“ На крају посланице стоји: „И у мјесто других митрополита и епископа и у мјесто игумана Григориа са братством и свега сабора руку приложио. Смирени Пајсеј божијом милошћу митрополит будимљански и арбанашки и свих мјеста смирени печатник јеромонах Јосиф.“¹⁹⁸

За изучавање питања ове посланице и њене оригиналности, потребно је најприје појаснити ко је био јеромонах Јосиф? Ради се о калуђеру из Паштровића Јосифу Бечићу. Већ је назначено да је он одмах пружио подршку Франу Леонардију по доласку у Паштровиће. Јосиф је већ 20. децембра 1637. године упутио писмо кардиналима Конгрегације како жели „живити и умријети у јединству свете римске цркве.“¹⁹⁹ Јосиф је био одређен за помоћника Леонардију, па му је Конгрегација и одредила плату.²⁰⁰ Леонарди је чак предложио да се Јосиф постави за унијатског епископа у Па-

196. Јанко Шимрак, *Марчанска еџархија*, Богословска смотра, бр. 1, Загреб, 1931, 68-69.

197. Janko Šimrak, *De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica aeculis XVII et XVIII*, vol. I, Zagreb, 1926, 85-86.

198. Исто.

199. Carolus Nežić, *De pravoslaviv Jugoslaviv, Romae*, 1940, 95.

200. Као нап. 124, стр. 123.

штровићима, али је касније одустао од те идеје.²⁰¹ У другом писму конгрегацији од 25. августа 1640. године, Јосиф је изразио наду „да ће доћи до сједињења свијех ових вејерних са светом црквом саборном и римском.” Потписао се као „игуман од светога Николе од Градишта.“²⁰² Послије тога Конгрегација је одредила на сједници од 3. децембра 1640. године Јосифу за његов мисионарски рад годишњу помоћ од 200 шкуда на три године.²⁰³

Леонарди је своју даљу акцију пренио на црногорског митрополита Мардарија, па је онда покушао и на патријарха. То значи да му Јосиф више није значајније требао. Зато је Леонарди писао 29. јануара 1643. године Конгрегацији да се обустави плата Јосифу, јер је у току акција примања уније од стране патријарха, па услуге Јосифове више нијесу потребне.²⁰⁴ Јосиф је упутио писмо Конгрегацији 26. августа 1644. године, у коме је навео своје заслуге, и потврдио вјеру за унијаћењем.²⁰⁵ Убрзо је Леонарди постављен за надбискупа барског. По повратку из Рима, 28. јануара 1645. године, Леонарди је у писму Конгрегацији опет потврдио да је Јосиф „био и сада је много плодан код оних народа за унију са светом столицом.“²⁰⁶ Исте године међутим Леонарди је умро. Обавијест о његовој смрти послао је Конгрегацији апостолски мисионар Јосип Буоналди 21. септембра, који га је и наслиједио на столици барског надбискупа.²⁰⁷

Унијатска дјелатност калуђера Јосифа, по свој прилици завршена је са састављањем посланице са фамозног сабора у манастиру Морачи 1. фебруара 1648. године. Изгледа је је Јосиф већ тада био смијењен са мјеста игумана манастира Градишта. То потврђује један уговор од 27. јуна 1649. године, тј. пресуда паштровског суда о ујму манастирске земље. У уговору се као игуман помиње Стефан Давидовић.²⁰⁸ Јосиф је умро 1655. године. То се сазнаје из извјештаја малоруског унијатског мисионара Павлина Демског, који је из Котора поднијет Конгрегацији 21. јула 1655. године. Он се похвалио да је након смрти игумана манастира Светог Николе

201. Нав. дј., 123-126.

202. Као нап. 199, стр. 97.

203. Нав. дј., 40.

204. Као нап. 124, стр. 176.

205. Као нап. 199, стр. 99-100.

206. Као нап. 124., стр. 180.

207. Као нап. 199, стр. 14.

208. Александар Соловјев, *Пашићровске исјаве XVI-XVIII века*, Споменик СКА, књ. LXXXIV, Београд, 1936, 16.

у Паштровићима Јосифа, заузео његово мјесто, те да младим калуђерима предаје „словенску и латинску граматику.“²⁰⁹

Друга важна личност овог наводног сабора у манастиру Морачи је московски царевић Јован Васиљевић-Шујски. У извјештају Конгрегацији од 1654. године Павлин Демски је навео да је Шујски бјежећи од османског ропства стигао у манастир Морачу, гдје су били сви црквени достојанственици Српске Цркве окупљени после смрти патријарха Пајсија, те да су ту изабрали за новог патријарха Гаврила, који живи у Патријаршији. Пратећи стереотип уљепшавања, Демски је навео како су архијереји ту постали свјесни да су изневјерили папу, те да их Бог за то кажњава османским јармом. Они су одлучили да пошаљу мисију у Рим која би утврдила примање уније, као што је то урађено са Рутенима у Пољској. Кнез Шујски је хтио да пође са делегацијом, а као делегат је одређен Теодосије. Демски је приложио копију синодског писма којим се одлучује о пријему уније.

Личност царевића Јована Васиљевића Шујског је у ствари личност самозванца. Ради се о Тимотеју-Тимошки Акундиновом. Цар Василије Шујски збачен је са пријестола 1610. године и умро је у Пољској. Тимошка је лутао по европским дворовима издајући се за царевића, тражећи материјалну помоћ, и подршку одређених држава које би га инсталирале на престо Русије ратујући са њом. Десна Тимошкина рука био је Коста Јевдокимовић Коњухов, кога су 1652. године Швеђани предали Москви, након чега је он у саслушању детаљно описао Тимошкина путовања. Коњухов је Тимошку описао као изузетно образованог човјека, који је неколико пута мијењао вјеру. Примео је ислам по доласку у Османско Царство. Потом се обрео у Риму, гдје је примио католичанство. Доспио је и до Шведске гдје је постао лутеран. Холштајнски војвода је Тимошку коначно предао Москви. Ту је на саслушању суочен са мајком, и на крају 28. децембра 1653. године рашчеречен.

Како је већ назначено, личност Тимошке Акудинова, уклапа се у читаву галерију самозванаца, авантуриста и пробисвијета, који су до почетка XIX вијека продефиловали српским и балканским просторима. Извори биљеже да се Тимошка ослободио из ропства у Цариграду крајем 1647. или почетком 1648. године, те да је потом стигао на Стари Влах. У Риму се обрео у јуну. Крећући се од Старог Влаха намјера му је била да оде у Дубровник, али се обрео у манастиру Морачи. Ту се повезао са калуђером Јосифом, и преко Котора и Венеције доспио у Рим. Синодска посланица заправо је

209. Као нап. 124, стр. 323.

требала Тимошки да послужи као препорука у Риму, да би остварио своје личне амбиције. Познати црквени историчар Владимир Мошин, је о активности Тимошке Акудинова потпуно правилно констатовао да је био „у балканским земљама-у Бугарској, у Србији и у Котору, настојећи да искористи словенофилско расположење и наде које су Јужни Словени полагали у Русију за ослобођење од турског ропства.“²¹⁰

Ова два фамозна морачка сабора, на којима је тобоже донешена одлука о прихватању уније, послужила су као изворни основ многим историчарима и црквеним историчарима прокатоличке провинијенције са југословенских простора. Тај тренд почео је већ од друге половине XIX вијека. Био је у сврси доказивања постојања елемената уније у Црној Гори, па и на ширим просторима ван ње. Мање или више заступљено, ови питање посредно је обрађивано и кроз многе радове опште српске и српске црквене историје, све до треће четвртине XX вијека.

За историју Митрополије Црногорско-приморске врло је значајно дјело „Опис Скадарског санџаката“. Настало је 1614. године. Његов аутор је которски властелин Маријан Болица. Био је наставник у племићкој школи у Модени 1636. године. Бавио се и књижевношћу. Евидентно је да је ово путописно-аналитичко дјело настало као плод његових директних путовања по Црној Гори и скадарској области. Несумњиво, будући по роду Которанин, он је добро познавао ове крајеве, с обзиром да су били близу Котора, а и због живих веза Которана са њима. Рукопис овог дјела чува се у библиотеци Светог Марка у Венецији. Први је на њега обратио пажњу њемачки историчар Леополд Ранке, у свом дјелу „Српска револуција“ (*Die Serbische Revolution*). У потпуности га је први објавио Франсоа Ленорман, у свом дјелу „Турци и Црногорци“ (*Turcs et Montenegrins*) 1866. године. Потом је објављен у часопису „Старине“, у издању Југословенске Академије Знаности и Умјетности у Загребу 1879. године. Објавио га је и Павле Аполонович-Ровински, у свом дјелу „Црна Гора у прошлости и садашњости.“

Крећући у опис Црне Горе, он прво наводи Жабљак Црнојевића на језеру. Констатује да у његовој околини има 250 кућа, чију „већину чине хришћани српског обреда.“ Он констатује оно што је већ презентовано у овој глави, а то је процес исламизације кроз промјену идентитета црквених објеката, тј. да је црква Светог

210. Владимир Мошин, *Прејиска руској самозванца Ивана Тимошке Акудинова с Дубровником* I. 1648, Хисторијски зборник, књ. V, св. 1-2, Загреб, 1952, 72-77.

Борђа претворена у џамију.²¹¹ Код Болице се сусријеће и први изворни опис Цетиња. Он тако наводи: „Цетиње је смјештено у врло плодној равници, дугој 4 а широкој 2 миље. На једном крају равнице на четири велика и добро уређена извора, чија је вода врло хладна, славни господар и кнез Иван Црнојевић изградио је мали али веома лијеп манастир-за калуђере реда св. Василија, српског обреда. У њему је резиденција епископа, живи у њему 25 калуђера, а опслужује га још 40 других црквених људи и слугу. Тај прелат, као митрополит, духовни је владар (*commanda nel spirituale*) свих становника Црне Горе и над собом признаје само власт пећког патријарха.“²¹² Ова Боличина констатација само потврђује потпуну унифицираност Црногорске Митрополије у Пећку Патријаршију.

Манастири на Скадарском језеру су функционисали и почетком XVII вијека, што потврђује Боличин запис: „На њему се налази пет острвцади, а свако од њих носи име неког од манастира у којима живе српски калуђери. Главни манастири су: Св. Николе на Врањини, затим: Ком, Бешка горица, Старчева горица, Морачник.“²¹³ Болица је на свом путовању доспио и до Пећи. Детаљно је описао резиденцију тадашњег патријарха Јована, и навео: „Духовној власти патријарха пећког подлијежу (свакако, само они који су српског вјерског обреда) сва Србија, затим Подгорица, Црна Гора и Жупа. Међу тим земљама је и Котор, како ћемо даље видјети.“²¹⁴

Како је већ назначено, прва половина XVII вијека остаће обиљежена у историји Митрополије Црногорске по настојању Рима да изврши унијаћење не само ове Митрополије, него и Пећке Патријаршије уопште. Митрополија је само требала да буде мост према том пројекту, а Паштровићи полазиште за пенетрацију. Централна личност ове приче био је митрополит Мардарије. Међу црквеним историчарима, избиле су доста озбиљне подјеле о самом идентитету митрополита Мардарија. Основна питања која су се наметала, и била предмет полемика су та, да ли је он био домицилни Црногорац или Македонац, на који начин је постављен за митрополита црногорског, и да ли се уопште радило о истој личности у континуитету од половине XVII вијека? Да би се реконструисало ово питање, потребно је опет вратити се на већ третирану проблематику покушаја унијаћења.

211. Павле Аполонович-Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, том I, Цетиње, 1993, 568.

212. Нав. дј., 570.

213. Нав. дј., 578-579.

214. Нав. дј., 585.

Снажан покрет реформације у Католичкој Цркви који је иницирао Маретин Лутер, отргао је Риму и папама као сједишту западног хришћанства велике територије и велики број вјерника. Појава Англиканске Цркве у Енглеској само је тај процес проширила. Стога се Рим почиње окретати ка источном хришћанству, и глобално покушава тражити надомјештај губитака у православним територијама путем унијаћења. Свакако најближе су биле балканске, а као институција и територија коју она покрива Српска Црква, и још уже Митрополија Црногорска. Њене територије наслањале су се на млетачке у Боки. Млетачка Република је била суштински и де факто католичка држава. Преко унијаћења Рим је себи опошљавао не само проширење католичке територије у ужем смислу, него уопште католичко-хришћанске у глобалном, према исламу оличеном у османској држави.

Први покушај консолидације Католичке Цркве и стварања основа за унијаћење, може се видјети у Васељенском сабору у Тренту (1546-1563). Овај Сабор признао је папи као наслједнику Христа и апостола Петра врховну законодавну, извршну и финансијску власт, затим право сазивања васељенских сабора, чије су одлуке имале правну снагу тек када их папа благослови. За проширење католичких територија, оперативни корак направљен је 22. јуна 1622. године, када је папа Гргур XV булом основао Конгрегацију за пропаганду вјере (*Congregatio de propaganda fide*).

Већ првих деценија рада Конгрегација се сусрела са неуспјесима. Значајан узрок томе биле су информације које су се стицале у њу, одакле је она правила оперативне кораке ка унијаћењу, који су често били нереални. Један број достављача података Конгрегацији, били су људи са јужнословенских простора, најчешће православци, и врло давијантне личности. Већ је назначено, разни прописвијети, авантуристи и самозванци су се стицали у Рим, и сервирани Конгрегацији погрешне податке са терена, и давали предлоге, само да би се докопали новчане награде за свој тобожњи рад. У истом смислу били су и предлози класичних мисионара, које је Конгрегација слала на терен. За њих је тај рад на терену био само тренутан, и схватан као одскочна даска за даље напредовање у хијерахији Католичке Цркве. И они су често стање на терену погрешно представљали, преувеличавали жељу становништва за унијом, као и своја достигнућа на том плану. За рад на терену добијали су добре плате и дотације. Уосталом, очигледан примјер за то је личност Трогирина Франа Леонардија, који је на крају доспио практично од обичног мисионара до надбискупа, а да није учинио ништа значајније на унијаћењу простора за који је био задужен.

Већ је констатовано, да се први покушаји унијаћења Српске Цркве запажају почетком XVII вијека, у доба патријарха Јована Кантула. То је дакле било доба када још Конгрегација није била основана. Они су завршени неуспјехом. Као много оперативнији рачуна се период његовог наследника патријарха Пајсија. Он је био син попа Димитрија, и рођен је у Јањеву, које је већ тада имало јаку католичку колонију. Претпоставља се да је он ту већ овладао латинским и италијанским језиком. Пајсије је несумњиво био један од најобразованијих српских патријарха доба тзв. друге Пећке Патријаршије. Написао је житије и службу цара Уроша. Појављује се и као приређивач и редактор краће историје о Светом Стефану Штиљановићу. Добро је познавао Крмчију Матије Властара, као и Законик цара Душана, у чијим је прерадама по свој прилици учествовао. Он је постао српски патријарх у доба када су финансије османске државе већ биле у кризи, пошто су освајања ове државе окончана, и када она прелази на паразитски модел функционисања, тј. црпљења сопствене економске супстанце.²¹⁵

Међу црквеним историчарима који су на основу извора сумњали у поријекло и континуитет личности под именом црногорски митрополит Мардарије, свакако је најзначајнији др Јован Радонић. Он је констатовао: „Не зна се тачно када је Македонцу Мардарију издао патријарх Пајсије синђелију на упражњену епископију цетињску. Биће свакако да је Мардарије добро платио за синђелију патријарху Пајсију, који се вазда тужи на „нуждна времена“... Синђелија патријарха Пајсија за новопостављенога цетињскога епископа Мардарија није се сачувала“...²¹⁶ Разрађујући даље своје поставке, Радонић је изразио сумњу и у само хронолошко лоцирање почетка Мардаријевог митрополитовања, мада га је означио, а дио тих поставки већ упућује да Мардарије није био домицилни Црногорац, чим је навео: „Не знамо тачно када је Мардарије стигао у своју епархију, која га је дочекала са неповерењем и забринутосту. Али биће, по свој прилици, да је онамо стигао током 1636. године.“²¹⁷

Описујући Леонардијев рад, и став митрополита Мардарија поводом њега, Радонић је на основу истраживања извора устврдио: „Није онда чудно што је епископ Мардарије, нерадо гледан од Црногораца, овим својим преговорима изазвао читаву побуну у Црној Гори. 19. маја 1639. године јављао је Фране Болица секретару Кон-

215. Као нап. 126.

216. Јован Радонић, *О Македонцу Мардарију, владици цетињском у првој половини XVII века*, Историски записи, књ. X, св. 2, Цетиње, 1954, 407.

217. Нав. дј., 408.

грегације Инголију да су у Црној Гори избили немири.“ Личност која се појављује у овим преговорима је и архиђакон Висарион. Интересантно је да се црквени историчари, а међу њима ни сам Радонић, нијесу позабавили идентитетом ове личности, тј. истраживањем да ли је то могао бити каснији митрополит црногорски Висарион Бориловић? Теоретски је могуће да је то био он, мада у овој констатацији могу да се узму и озбиљне резерве, с обзиром на годину Висарионове смрти. Ако је то био заиста каснији митрополит Висарион, онда је он морао умријети у дубокој старости. Извори пак нијесу утврдили године старости Висариона.

У сваком случају, Радонић наводи да су у Рим по Мардаријевом налогу отишли калуђер Михаило „и архиђакон Висарион који је већ пливао у водама Рима.“²¹⁸ Описујући читав поступак примања уније, од одласка два наведена калуђера у Рим, до Мардаријевог исповиједа вјере у Маинама, Радонић даље наводи о коначном циљу Леонардија, а то је пут код патријарха у Пећ. Међутим, по Радонићу, Мардарије није тамо смио отићи, и каже: „Владика Мардарије није смео поћи патријарху Пајсију ради преговора о унији како је желела Конгрегација. Већ у писму папи Урбану VIII истакао је он да ће, ако буде спречен, упутити онамо архиђакона Висариона. Наравно, мисионар Леонарди био је много незадовољан оваквим држањем Мардарија. У писму конгрегацији јадао се он да епископ Мардарије није много прожет римокатоличким осјећајем.“²¹⁹

Судећи по Радонићевим констатацијама, тај архиђакон Висарион није био иста личност као и каснији митрополит Висарион Бориловић. У међувремену дошло је до промјене и на патријаршијском положају Пећке Патријаршије, што Радонић објашњава овако: „Када је преминуо епископ Мардарије још за живота старог патријарха Пајсија, дакле негде 1647. године, засео је на столицу цетињскога епископа архиђакон Висарион који је, као и епископ Мардарије, пливао римским водама. Нерад да прекида с Римом, од кога се ваздан надао новчаној помоћи, стари патријарх Пајсије, гоњен невољом, пристао је да архиђакон Висарион седне на столицу цетињског епископа.“²²⁰

Почетак Кандијског рата, у коме је Млетачка Република заратила са Османским Царством, погоршао је положај католика на османским територијама. Радонић наводи: „Епископ Висарион на име, писао је из Маина на млетачкој територији, 14. марта 1654. го-

218. Нав. дј., 409.

219. Нав. дј., 410.

220. Нав. дј., 412.

дине папи Иноценцу X да су га Турци изгнали са Цетиња и цркве у Црној Гори порушили.“ Коначно, Радонић даје преломан став о идентитету два Мардарија и два Висариона, када констатује: „Добар организатор и велики противник римокатолика, усто добро гледан од турских власти, патријарх Максим (1655-1681) прегао је, убрзо по доласку на власт, да организује православну цркву у Црној Гори. Он се зауставио на Црногорцу Мардарију из села Корнета из Љешанске Нахије издавши му синђелију на црногорску епископију. То је, дакле, онај Мардарије који се у години 1659. спомиње као епископ Црне Горе.“²²¹

Сви истраживачи броја и поретка црногорских митрополита (Сима Милутиновић, Димитрије Милаковић, Нићифор Дучић, и коначно Душан Вуксан), не идентификују раздвајање двије личности Мардарија, и двије личности Висариона. Постоји и теоретска могућност, да је митрополит Висарион, који се појављује на том положају између Мардарија Македонца-унијате (?), и Мардарија Корнећанина (?), исти онај Висарион Бориловић-Бајица, који се појављује касније, тим прије, што истраживачи, па и сам Радонић који раздваја два Мардарија, нијесу објаснили како је и због чега Висарион отишао са митрополитског положаја, а на њега дошао Мардарије Корнећанин?

Енигму око личности црногорског митрополита Мардарија, допуњава и његов идентитет. И ово питање може се објаснити са потпуно два супротна становишта. Прво је да митрополит Мардарије није заиста био домицилни Црногорац, него да је дошао на положај црногорског митрополита именовањем од патријарха било на уобичајени начин, било да је купио тај положај, што је у вријеме тзв. друге Пећке Патријаршије било исто неријетко, почев од куповине положаја патријарха па до епископа. Радонић своју теорију да је Мардарије био родом Македонац, базира на писму из 1640. године, у коме се он потписује као: „Јас епискуп кир Мардарије од предел македонских, от земље Црне Горе, от манастира Цетиња... смирени у Христу слуга Мардарије, владика црногорски и свега приморја.“²²²

Мардарије себе у још једном писму, и то папи, из 1640. године потписује да је епископ Македоније (или из Македоније, или из македонских предјела). Ово писмо објављено је 1817. године у седмом тому дјела „*Piricum sacrum*“. Епископ задарски др Никодим Милаш објавио га је у свом дјелу „Свети Василије Острошки“

221. Исто.

222. Као нап. 124, стр. 147.

у Дубровнику 1913. године. Милаш је посумњао у аутентичност овог писма, и навео: „Писмо је на латинском језику, и та околност води нас у искушење да посумњамо, да ли га је Мардарије и прочитао, а написано је оно у чисто куријалистичком римском стилу, који показује вјешто перо лица, које га је састављало.” У овом писму Мардарије се потписује као: „Mardarius Dei gratia Episcopus Macedoniae, patrie Magni Aledžandri, Montisnigri in Monasterio D. Ioannis Cernovichii in Campo Cetinae ad confinium Cathari“...

Ако се узме да је писмо које је Милаш објавио фалсификат, односно да га је неко написао у име Мардарија, што није немогуће, или врло лако могуће, тако првонаведени извор остаје као једини, у коме Мардарије за себе наводи да је из предјела Македоније. У низу других извора, Мардарије се потписује да је из Црне Горе: „Ја епискуп кир Мардарије от земље Црне Горе от манастира Цетиња“, „Episcopus Montisnigri et totius orae marimitimae“, „Мардарије бискуп цетињски“ итд.²²³ Да би се потпуно схватила ова проблематика, потребно је дефинисати и тадашње поимање Македоније. Познати универзитетски професор Драгутин Анастасијевић је у „Енциклопедији српско-хрватско-словеначкој“ о томе навео: „Од 15 века име Македонија, бар у југословенским споменицима, срећемо у широком значењу скоро целог Балкана на северу од Грчке и Јегејског мора, тако да се име Македонија при том даје и данашњој Бугарској, Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини.“²²⁴

И Јован Цвијић практично има исто објашњење.²²⁵ Владимир Ђоровић проширује практиковање овог појмисања у вези са црквом, тј.: „Охридска архиепископија успела је, не знамо тачно кад, да српску цркву потчини својој власти. Све српске епархије под Турцима дошле су у њену јурисдикцију и отуд је име Охрида и Македоније постало у српским земљама изузетно популарно... Ово проширење географског појма Македоније дошло је, несумњиво, по том обухватању целог српског подручја под власт охридске македонске цркве.“²²⁶ Ђоровић је вјероватно мислио на период од замирања тзв. прве Пећке Патријаршије, до њеног обнављања 1557. године, и формирања тзв. друге.

Читав вијек прије Мардарија и Божидар Вуковић-Подгоричанин се потписује да је од македонских предјела: „от отачаства мојега от земље Диоклитискије, еже, јест в предјелaх македонских от

223. Нав. дј., 147-148, 180.

224. Dragutin Anastasijević, *Makedonija*, Narodna enciklopedija SHS, knj. II, Zagreb, 1927, 647.

225. Јован Цвијић, *Говори и чланци*, књ. I, Београд, 1921, 131.

226. Владимир Ђоровић, *Историја Југославије*, Београд, 1933, 310.

града нарицајемаго Подгорица“, „Аз грјешни Божидар Вуковић, отачаством от Диоклитије еже јест в предјелах македонских“, „Аз грјешни Христу раб Божидар Вуковић отачаством от диоклитискијех странах, в предјелех македонских, от града сушчу глагољема Подгорица“.²²⁷ Потписивање идентитета из македонских предјела, наставља се и даље, послѣ Мардарија. Владика Данило Петровић такође се потписивао да је од македонских предјела. То се види по једном писму, које је написао он са црногорским главарима 27. јануара 1712. године руском цару. Оригинал писма није сачуван, него само италијански превод. Оно почиње овако: „Сориа di lettera scritta vescovo di Cettigne e capi serviani al zar di Moscovia“ (Препис писма владике цетињског и српских главара цару Московском). Писмо помиње пуковника Милорадовића, и његов долазак у Црну Гору и Херцеговину. Црна Гора се међутим као одређење територијалног појма не помиње, него: „Via sia nota benignissimo zaro ljuando arrivo in ljueste parti nelle regioni di Mecedonia, et Ercegovina l inviato di vostra zarea maesta e generale signor cavalier Michiel Miloradovich“... (Знајте премилостиви царе, да, када је стигао у ове крајеве Македоније и Херцеговине вашег величанства изасланик и генерал господин кавалијер Михаил Милорадовић). Милорадовић сасвим је сигурно историјски утврђено није био у Македонији. Дакле, сам владика Данило и главари идентификују Црну Гору као Македонију. Коначно, на крају писма владика и главари лоцирају област писања писма овако: „Scritto da Montenegro nella regione di Macedonia“ (Из Црне Горе у Македонији).²²⁸ Када је владика Данило кренуо у Русију, њему је 15. децембра 1714. године издат пасош у Бечу од стране руског посланства. У пасошу је стојало да је владика Данило „бискуп из Македоније... са Цетиња.“²²⁹

Црногорски главари су 8. септембра 1742. године послали писмо руској царици, гдје се такође види широко територијално појмовно одређење Црне Горе, и сужавање до ње саме. Иако помпезно и претјерано у титулисању црногорских категорија, којих у већини тада у Црној Гори није ни било (вјероватно ради импресионирања царице), обраћање у данашњем преводу гласи: „Ми нижеименовани војници, кнезови, капетани, војводе, официри и просте вјерне слуге, који јесмо православнога грчког исповиједања, сино-

227. Вук Ст. Караџић, *Скупљени граматички и полемички списи*, Београд, 1896, 376.

228. Као нап. 35, стр. 22, 387-388.

229. Стеван Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотеке*, Споменик СКА, књ. LIII, Београд, 1922, 56.

ви цркве источне, који се обраћамо у земљи српској у предјелу македонском, тј. у Скендерији, Црној Гори и приморју“²³⁰

Из низа извора може се дакле утврдити, да постоје двије опције о поријеклу митрополита Мардарија. Прва и већ наведена, је да је он заиста био из Македоније, што је могуће, и да се једном случајно тако и представио, иако је одмах послје тога себе јасно одредио у митрополитском смислу. Друга је да је он био домицилни Црногорац, али да је само пратио праксу схватања оног времена, што је и доказано са неколико извора. Извора о територијалном глобалном одређењу из Македоније, има и из Босне и Херцеговине.

Теза о Мардарију као домицилном црногорском митрополиту, употпуњује се са неколико извора. Црногорски митрополит Рувим II откупио је у име цетињског манастира 9. септембра 1625. године један млин на Ободу, који су узурпирали локални муслимани. Овај млин поклонио је још Ђурађ Црнојевић цркви Свете Госпође на Цетињу. Међу свједоцима купопродаје помиње се и цетињски игуман Мардарије.²³¹ Игуман Мардарије помиње се као свједок у двије даровнице цетињском манастиру. Вучета Вукманов из Добрског Села поклонио је 9. септембра 1627. године своје имање, док је Ђерана Стијепова такође поклонила баштину.²³² Јован Радонић у свом дјелу „Римска курија“... је неколико пута себе довео у контрадикторност. Већ је назначено, да је он навео да је Мардарије по доласку у Црну Гору примљен са „неповјерењем и забринутости“, те да је касније против њега и избила побуна становништва.

Радонић је навео да је 1640. године ради преговора са папом, Мардарије у Рим упутио два своја калуђера (од којих је један био Висарион) и свог синовца. Ако је Мардарије био из Македоније, мало је вјероватно да је са собом у Црну Гору довео синовца, иако се ни та теза не може одбацити.²³³ Радонић на другом мјесту већ наведеног дјела, доводи себе у контрадикторност, тиме што се позива на Леонардијев извјештај Конгрегацији, у коме Леонарди тврди да Мардарије „ужива велико поштовање својих једноверника, нарочито монаха и свештеника.“²³⁴ Два извора упућују на још једну могућност. Та могућност је да је заиста Висарион постао нови

230. Марко Драговић, *Материјали за историју Црне Горе из времена митрополи-
та Данила, Саве и Василија Пејровића*, Споменик СКА, књ. XXV, Београд,
1895, 2.

231. Јован Томић, *Политички однос Црне Горе према Турској 1528-1684*, Глас
САНУ, књ. LXVIII, Београд, 70.

232. Душан Вуксан, *Историска грађа из епохе владика из разних племена*, Запи-
си, књ. XVII, св. 5, Цетиње, мај 1937, 99-101.

233. Као нап. 124, стр. 131.

234. Нав. дј., 127.

митрополит, а да је Мардарије био нека врста умировљеног митрополита. То руши Радонићеву теорију о Мардаријевој смрти 1647. године. Наиме, у јуну 1650. године, црногорски митрополит са збором обавјештава Маињане и Грбљане, да Османлије хоће да их нападну, а писмо завршава овако: „И ја стари владика ударио сам свој уобичајени печат ради вјеровања, да бисте тако знали“. Други документ је из следеће године, гдје је потписник потпуно одређен (дакле именован). Ради се такође о писму Грбљанима, гдје стоји: „Mardaria vescovo di Montenegro et paese miritime“...²³⁵

Ни ова опција није немогућа, ако се изме у обзир пракса из периода прије и послје Мардарија. Тако је у доба Ивана Црнојевића митрополит био Висарион I, а епископ Вавила. Послје Мардарија појављује се та пракса са Данилом и Савом, Савом и Василијем, Савом и Арсенијем, а много касније у доба Књажевине Црне Горе и са Митрофаном Баном и Кирилом Митровићем. У сваком случају, све наведене тезе су могуће. У навођењу контрадикторности Радонићевих истраживања, и доношења закључака на основу њих, нарочито се истакао Ристо Драгићевић, полемишући о њима у часопису „Историски записи.“ Контрадикторности су тим значајније, што се Јован Радонић убраја у ред врхунских опште и црквених историчара, југословенских простора прве половине XX вијека. Његова истраживања и дјела, у том периоду, а и касније, врло су често узимана као аргументација код бројних историчара.

Један детаљ из доба митрополита Мардарија није значајније испитан од историчара. Вјероватно је то због недостатка других извора. Већ помињани мисионар Франо Леонарди је чак четири пута посјећивао Цетиње, контактирајући са митрополитом Мардаријем око примања уније. То је било: крајем 1638, у новембру 1639, у јулу 1641, и у октобру 1642. године.²³⁶ Леонардија је у циљу унијаћења интересовала и теолошка литература. У своме извјештају Конгрегацији од 30. априла 1638. године, приказујући стање у Црној Гори, Леонарди је поред осталог написао „да се у цетињском манастиру, седишту епископа, налази врло велика српска штампарија с ћириловским словима... те се и по томе може видети велики значај Црне Горе када би се придобила за унију.“²³⁷

Све ово упућује на чињенице наведене у другој глави овог рада, тј. дилеме, гдје је окончан рад Црнојевића штампарије, да ли на Ободу, или на Цетињу, те шта је било са њом послје одласка Ђу-

235. Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба кандиској раиџа 1645-1669*, Историски гласник, св. 1-2, Београд, 1953, 36.

236. Као нап. 124, стр. 129, 131, 151, 167, 170.

237. Нав. дј., 128.

рађа Црнојевића из Зете (Црне Горе)? Мало је вјероватно да је у међувремену, послје Црнојевића штампарије у цетињски манастир донешена и радила нека нова. Свакако би се сачувала бар нека издања такве штампарије, а и она значајније споменута у другим изворима. По свој прилици, радило се о остацима штампарије Ђурађа Црнојевића, који су у најбољем случају можда допуњени неким новим елементима. Но, како је већ поменуто, нека издања такве штампарије би се сачувала.

У реалну могућност, да је Леонарди тамо видио остатке Црнојевића штампарије, али да је преувеличао значај тих остатака, упућује и извјештај Конгрегацији, од стране Леонардијевог наслједника мисионара Ивана Пасквалија. Извјештај датира од 5. августа 1646. године. У њему се Пасквали похвалио да је развио дјелатност на унијаћењу у Црној Гори, а „поглавито у дијецези црногорског владике на Цетињу, гдје се још виде рушевине палате господара Црне Горе, војводе Црнојевића.“²³⁸ Могућност дјелимичне очуваности Црнојевића штампарије употпуњава се чињеницом, да је тадашњи цетињски манастир био на Ћипуру, гдје је касније подигнута црква, а да су остаци двора Ивана Црнојевића били гдје је данас цетињски манастир. Године 1692, Млечани су бјежећи са Цетиња експлозијом уништили изворни манастир, а владика Данило је почетком XVIII вијека, од остатака тог манастира и двора Црнојевића, подигао манастир локацијски идентичан са данашњим. Чини се реалном и чињеница, да су у експлозији још више уништени остаци Црнојевића штампарије, који су се налазили у манастиру.

И око године доласка на митрополитски положај Рувима III Бољевића постоје велике контрадикторности: Р. Вешовић 1663, Радослав Грујић 1673, Ђуро Поповић 1675, и Митар Бакић 1675. године. Извори из књига Бискупије у Котору оперишу са 1663. годином. Први извор тиче се развода брака Петра Медина и Фране Стијепове из Паштровића. Њих је вјенчао поп Томица, братанић попа Стијепца из Паштровића. Као сродници они се нијесу смјели вјенчати без одобрења митрополита. Разводница брака почиње титулацијом: „Руфин владика цетињски и царногорски, и Примиориа.“ Завршава се закључком: „Ова наша књига битиће нашим печатом запечаћена уписана у манастир наш от сфете Петке у Махине на пет марча годишта тисућу шесат, и шест-десет и три. Ја речени бискуп цетињски подписах своом руком.“²³⁹

238. Нав. дј., 297.

239. Славко Мијушковић, *Један прилој историји Црне Горе*, Историски записи, књ. IX, св. 1, Цетиње, 1953, 235; Иво Стјепчевић-Ристо Ковијанић, *Неколико података о Рувиму Бољевићу*, Историски записи, књ. IX, св. 2, Цетиње, 1953, 528-529.

Убрзо је Рувим 15. априла сашао у Котор ради судске парнице. Именовано извјесног доктора Сепрениа да га заступа у спору са Петром Бујовићем. Рувим се бавио у Котору опет 14. јула. Том приликом потписао се у которском суду на уговору између млетачких власти и кнеза Радуна, са представницима муслимана из Комана и Микулића. Појављује се у Котору и 12. новембра 1666. године. Тада је опуномоћио которског каноника Трифуна Драга и Франа Пасквалића, да га заступају у спору са Мајињанима, Поборима и Петром Бујовићем, тј. да могу повести парницу и извршити наплату. Истраживачи претпостављају да се управо о Рувиму Бољевићу ради и у два извора из 1662. године (2. фебруара и 20. јула). У њима се помиње владика цетињски као свједок и јемац, али се не именује ко је?

Године 1682, пећки патријарх Арсеније III Чарнојевић (Црнојевић) приложио је цетињском манастиру Минеј, и на њему се својеручно потписао: „Арсеније, Божјом милошћу патријарх пећки и свих Срба и Бугара и осталих.“ По свој прилици Арсеније је тада и лично посјетио Цетиње. То је могло бити пред његов одлазак у Свету земљу.²⁴⁰ Митрополит Рувим III Бољевић умро је јануара 1685. године. Убрзо послје његове смрти егзарх пећког патријарха дошао је у каноничку посјету Цетињској Митрополији. Сашао је и до Котора, гдје се срео са провидуром Антониом Зеном. Зен му је предао писмо за патријарха Арсенија. У име Млетачке Републике Зен се у овом писму отворено zaloжио, да за новог митрополита буде постављена личност лојална овој држави. Крајем маја у Пећи је хиротонисан нови епископ. Био је то Висарион Бориловић, из села Бајица са Цетиња, по мајци Паштровић. Чим се вратио на Цетиње, пошао је за Котор, и ту се захвалио на подршци Зену. На основу истраживања познатог историчара Јована Томића, види се да је тада Висарион био млад човјек, што посредно упућује на чињеницу, да не може бити говора, да је то онај исти Висарион, који се појављује најприје као калуђер, који у име Мардарија одлази у Рим, а потом и као цетињски митрополит.²⁴¹

Млечанима је у току млетачко-аустријског рата са османском државом био значајан патријарх Арсеније из два разлога. Прво, јер је он могао иницирати активнију борбу црногорских, брдских и херцеговачких племена против Османлија. Друго, у случају позитивног исхода рата, и расподјеле територија са Аустријом, Млечани су хтјели да патријарха ставе под своју контролу и утицај. Глав-

240. Као нап. 94, бр. 1794, 428.

241. Као нап. 14, стр. 5-7.

ни посредник у томе послу био је црногорски митрополит Висарион. Он је крајем априла 1689. године дошао са патријарховим суфраганом у Котор, гдје се расправљало о могућностима сарадње. О томе је млетачки ванредни провидур Пјетро Дуодо извијестио Сенат 5. маја: „Прије неколико дана био је у овом граду цетињски владика, особа врло заслужна, који је са собом довео другог Владиду, Суфрагана Пећког Патријарха, који је, уморан од турске тираније, желио да, ако је могуће нађе начин и тог прелата и хришћане ослободи отоманског јарма.“²⁴² Патријархов суфраган Никон је том приликом рекао млетачком провидуру, да је патријарх принуђен да бјежи испред освете Османлија, јер је „подигао све оне у Србији православне вјере да узму оружје против тираније Турака, који га оптужују да је преко писма стално звао у помоћ Републику и цара.“²⁴³

Иако није тачно утврђено, по свој прилици патријарх је доспио у крајеве близу млетачких посједа већ крајем августа. Он је 12. септембра послао писмо надбискупу Змајевићу, у коме наводи да је срећан, и захваљује Богу и Богородици „који нас избавише из поганијех руку кристијех душман.“²⁴⁴ У писму без датума, патријарх се у октобру јавио которском племићу Ивану Болици и захвалио му на писму. Обавијестио га је да је врховни командант аустријске војске принц Лудвиг, послао команданта српских трупа капетана Петра Соколовића, да позове Херцеговину и Брда на устанак против Османлија.²⁴⁵

О појави патријарха у непосредној близини млетачких посједа, Сенату је обавјештење дао ванредни провидур Алесандро Молин из Херцег Новог 10. октобра. Он је навео да је патријарх дошао у Никшиће, као и да је „високог угледа и бескрајно цијењен код ових племена, што слиједе грчки обред који он обавља.“ Молин је јасно ставио до знања Сенату да је патријарх промлетачки расположен, као и о његовом „апсолутно антитурском ставу због тиранских насиља и отимачина извршеним над његовом личношћу и имовином.“ Доласком патријарха у те крајеве, започела је практично јагма око њега између Млечана и Аустрије. Молин је обавијестио Сенат, да је патријарх имао писмени контакт са капетаном Соколовићем, у коме му је овај обећао обилату војну помоћ, али и лоби-

242. Као нап. 23, стр. 42.

243. Као нап. 17, стр. 40.

244. *Ciro Gianelli, Lettere del patriarca di Peć Arsenio III e del vescovo Savatija all'archivescovo di Antivari Smajević, Orientalia christiana, Roma, 1955, 70.*

245. Као нап. 23, стр. 52.

рао да се стави под заштиту Аустрије. Писмо и царски манифест које је добио од Соколовића, патријарх је послао Молину.²⁴⁶

Суфраган Никон је обавијестио Млечане, да је патријарх „уједињено у савез сва племена: Никшиће, Куче, Клименте, Пипере, Бјелопавлиће, Ровчане, Морачане, Дробњаке, Пиву и све оне из Црне Горе, осим Риђана, Бањана, Дубакова (?) и Пјешиваца и све их је увјеравао да се држе под заштитом узвишеног принципа Венеције.“²⁴⁷ Но, патријархово расположење према Млечанима, није могло остати незапажено код Аустрије. Већ унапријеђен у генералног провидура за Далмацију, Молин је из Сплита обавијестио Сенат 4. новембра, да је избила читава перипетија око патријарха. По тој информацији, Арсеније је дошао на Цетиње, гдје је пристигао и Иван Болица, који је требао да га одведе у Котор, да се ту директно састане са њим (Молином).

У том моменту на Цетиње је дошао гласник из Пећи. Монаси су патријарха обавијестили да је у Пећ дошао један аустријски командант, који је од патријарха захтијевао да се врати у Пећ, јер су се тобоже православна племена договорили да се ставе под заштиту аустријског цара „и да неће даље да буду без свог пастира. Зато он треба да прихвати тако љубазан позив, или ће Његово Царско Величанство приступити избору неког другог на његово мјесто, да би се на тај начин задовољили многи нови поданици који су се ставили под његову заштиту.“ Како је у писму навео Молин, узалудна су била Боличина убјеђивања да патријарх ипак оде у Котор.²⁴⁸

По доласку у Пећ, патријарх је 4. новембра послао писмо Ивану Болици (старијем) у коме му је изразио жаљење што није дошао у Котор да се виде, и навео већ описане разлоге свога повратка у Пећ. Из писма се види, да је патријарх намјеравао да презими на Цетињу, и током зиме обиђе и приморје.²⁴⁹ Митрополит Висарион је већ 18. новембра писао Ивану Болици у Котор, да је и он добио позив од патријарха да оде у Пећ. „Жао ми је да идем, али се не усуђујем да друкчије поступим“ жалио се Висарион. До повратка, препоручио је Болици (ваљда Млечанима шире?) „Манастир и земљу“ док се не врати.²⁵⁰

Патријархови разлози промјене плана, очигледно су били плод великог морања. Млечани су улагали велике напоре не би ли установили због чега је заиста патријарх отишао у Пећ, и да ли ће то

246. Нав. дј., 52-53.

247. Као нап. 17, стр. 42.

248. Нав. дј., 53-54.

249. Нав. дј., 54.

250. Нав. дј., 55.

значити његову промјену политике према Млетачкој Републици? Молин је зато 4. децембра у писму Сенату навео, да му душа не може наћи мира „док не схватим скривене разлоге због којих је пречасни Патријарх пећки, коме сам угађао на најслужбенији начин, послје најискреније преписке и када је већ дошао надамак Котора, наједном промијенио и правац пута и своја размишљања.“²⁵¹ За Млечане је митрополит Висарион био изузетно значајан. То потврђује Молинова констатација, у оквиру писма послатог из Сплита 17. децембра у коме каже: „Овај прелат је много користан у преговорима са брђанима Албаније, има вјешто опхођење и ради умно и са највећом оданошћу према Вашој Узвишености.“²⁵²

Убрзо је дошло до промјене исхода рата на Косову. Аустријска војска је послје пораза у Качаничкој клисури кренула у безглаво повлачење. Са њом се у брзини повлачио и значајан дио српског народа са Косова и Метохије, а са њиме и патријарх. Млетачки провидур у Котору Пијетро Дуодо је 10. фебруара 1690. године Сенату послао извјештај, да није „занемарио држање на оку пећког Патријарха“, те да је сазнао да је побјегао ка Београду. Тужна судбина српског народа обухватила је и патријарха. Према Дуодовим информацијама, патријарха су опљачкали Срби Рашани, и однијели му богат намјештај који је носио на десет коња. По уласку у Пећ, Османлије су побиле све преостале калуђере које су нашли.²⁵³ Очигледно да је митрополит Висарион имао пуну подршку и наклоност Млечана и Молина. Молин је у писму Сенату, писаном из Задра 20. фебруара опет исказао ријечи хвале за „благонаклоност и оданост Преведрој Републици Пресвијетлог Господина садашњег владике цетињског у Црној Гори, особине хришћанског жара које га красе и пажња коју користи да, код тих племена“... Он је Сенат извјестио да је од тог мјесеца почео да исплаћује из пореске благајне у Котору Висариону десет дуката мјесечно.²⁵⁴

Митрополит Висарион имао је неприлике са Паштровићима. Они су више пута отимали црквену стоку и клали је за своје потребе. Када су тројица њих заклали три брава, он се обратио провидуру Дуоду писмом у фебруару 1692. године, да млетачке власти плате штету, док изгреднике не приведу и оглобе, а затим да им заприте „да с миром стоје от црковнога, зашто цркви ваља дават, а не узимат“...²⁵⁵ На основу извора није утврђено којег је датума умро

251. Исто.

252. Нав. дј., 56.

253. Нав. дј., 57.

254. Нав. дј., 57-58.

255. Као нап. 35., 3.

митрополит Висарион? Свакако да је то било крајем јуна или првих дана јула 1692. године. Посљедње 3-4 године свога живота Висарион је провео у изузетно добрим односима са Млечанима, што је уосталом и презентовано. То је вријеме када је млетачка посада била на Цетињу, а од новембра 1788. године млетачки гувернер Цетиња био је Иван Болица (Антун Грбичић), личност позната као спона Млечана и Црногораца. Посљедњих година живота митрополита Висариона, он је постао практично његов лични и политички интимус од највећег повјерења и подршке.

Митрополит Висарион Бориловић-Бајица умро је после дуге болести крајем јуна или првих дана јула 1692. године. Предосјећајући скори крај, на самртничкој постељи је замолио Ивана Болицу да састави списак његових ствари. Списак је Болица саставио после митрополитове смрти и то на српском језику. Оригинал није сачуван, али јесте овјерени препис у Котору на италијанском језику. У једној кеси од атласа нађено је 250 цекина; у другој 300 реала; у трећој која је везена од црвене свиле 25 цекина, и од тог новца Висарион је рекао да се попу Гаврилу да двадесет; у четвртој пругастој кеси је нађено 38,5 сребрних дуката, $\frac{1}{4}$ шкуде и једанаест сребрних лира. Новац из посљедње кесе, као и преосталих пет цекина из црвене митрополит је намијенио за трошкове свога погребца. Свједоци отварања Висарионове заоставштине били су: владика Теодосије, поп Милија, Станиша попов, игуман Сава, поп Гаврило и Вукац Калуђеров.

Остали инвентар на тражење Болице пописао је поп Гаврило. Оригинал такође није сачуван, али јесте овјерени препис на италијанском језику, који је превео званични млетачки тумач у Котору Јеролим Палташић. У мноштву ствари за личне потребе, међу значајнијим ваља истаћи: један свилени тамнољубичасти сунцобран, два коџуха од лисичијег крзна, један стихар са сребрним копчама, једну мантију, два јатагана са сребрним украсима, двије сабље, једну кубуру, кутију са шољама за кафу. У митрополитовој соби је нађено у сандуку мноштво ствари за личну употребу, углавном одјеће, обуће и материјала за њих. Свједоци овога пописа били су: владика Теодосије, игуман Сава, протопоп Вуксан Милић, Вукац Калуђеров и Станиша попов. Оба овјерена преписа Болица је дао 4. августа 1692. године у канцеларију млетачког ванредног провидура у Котору. Они се и данас чувају у архиву Котора.²⁵⁶

256. Славко Мијушковић, *Заоставштина владике Висариона Бориловића-Бајице*, Историски записи, књ. XII, св. 1-2, Цетиње, 1956, 303-305.

Смрћу митрополита Висариона, отворено је и питање његовог наслѣдника. Млечани су били врло заинтересовани за то питање. Као и приликом избора Висариона, они су настојали да та личност буде њима одана. Један млетачки обавјештајац је из Никшића 5. јула 1692. године, послао неколико обавјештења и констатација млетачком провидуру у Котору. Јавио је да има информацију да је Висарион умро, и да ће ускоро у Црну Гору доћи „грчки Патријарх... па да преузме овлашћења и изабере новог владику умјесто умрлог.“ Овај обавјештајац, који очито није био обичан достављач, дао је предлог да се патријарху не допусти да хоротонише новог владику, јер је Црна Гора млетачка територија, а он османски поданик. По њему, кандидат за владику је требао да буде послат у Коморан са препорукама провидура, гдје би од Чарнојевића био хиротонисан.

Провидур из Котора је 21. јула послао копију овог писма Сенату, као и своје писмо, у коме је Сенат званично обавијестио о Висарионовој смрти, и предстојећој борби око упражњеног мјеста цетињског владике. Јасно се види из овог писма, да је нови патријарх у Пећи, кога су инсталирале османске власти хтио да наметне свога кандидата. Провидур је навео да у Херцег Новом живи са још неколико владика и владика београдски Хаџи Симеон, и да би он могао бити претендент за цетињског владика, пошто би га потврдио Чарнојевић, који се тада налазио у Коморану у Аустрији. Практично исте информације Сенату је послао и генерални провидур Данијел Долфин из Сплита 27. јула. Он је изразио бојазан од могућности, да се практиковани сценарио куповања патријаршијског мјеста за новац, сада не понови и по питању цетињског владике.²⁵⁷

Млечако-османски сукоб око владичанског положаја на Цетињу пао је у засјенак крупног догађаја који се потом десио. Скадарски Сулејман-паша је 12. септембра кренуо са војском ка Цетињу. Истог дана и млетачки провидур Ерико је са једним одредом кренуо на Цетиње из Котора, да појача тамошњу млетачку посаду. Већ 25. септембра Сулејман је допро до Цетиња. Послије краће борбе у пољу, млетачка посада нашла се опкољена у манастиру и околним утврђеним положајима. Детаљи предаје манастира и начин на који је он миниран, описани су у првом поглављу ове главе. Сам чин минирања манастира од стране Млечана, оставио је код Црногораца и Брђана мучан утисак. Млечани су се понијели кукавички. И поред потписаног уговора који су прихватиле Османлије, да се манастир сачува, они су га подло минирали. Показа-

257. Као нап. 23, 88-89.

ли су да им није свето ништа православно. Манастир је дуго жаљен од Црногораца и Брђана, и о томе има неколико извора. Уочава се да су се Црногорци и Брђани чак и предимензионирано касније трудили, да прикажу монументалност те грађевине, а то настојање иде чак и до самог митрополита Василија Петровића.

Већ од смрти митрополита Висариона, и кампањи за његовог наслѣдника, уочава се не само шире на општеполитичком, него и уже на чисто црквеном плану у Митрополији, јасна орјентација на изворност Српске Цркве, тј. Пећке Патријаршије. То значи на непрестајање на јурисдикцију пећког патријарха који је инсталиран од османских власти, и сљедовање изворном карактеру Српске Цркве, без обзира на утицаје великих сила, макар и оних хришћанских. Та концизност наставиће се не само до краја XVII вијека, него ће трајати и током XVIII, па чак и послје укидања Патријаршије 1766. године. Неки њени елементи видјеће се чак и почетком XIX вијека.

Нови српски патријарх Грк Калиник, инсталиран од османских власти, радио је на сваки начин да пацифицира српски народ у односу на отпор према њима. У љето 1692. године, дакле одмах по смрти митрополита Висариона, поклопила се његова канонска посјета Босни. Млетачке власти су предузеле све да би му онемогућиле долазак у крајеве не само под њиховом контролом, него и утицајем, у првом реду у Херцеговину и Црну Гору. То им није било тешко постићи, с обзиром на јасан тадашњи отклон народа и свештенства према њему, бар у крајевима у којима Османлије нијесу могле предузети репресију. Херцеговачки владика Герасим Поповић, је у писму которском провидиру Ерику за Калиника рекао: „Ми га сматрамо да је већи Турчин од Турчина... Он није изабран од цркве, осим од њеног лошег дијела.“²⁵⁸

Митрополитска столица остала је на Цетињу упражњена готово двије године. Средином маја 1694. године, црногорски главари и Збор изабрали су за новог владика Саватија. Потпуни континуитет настављања непоштовања пећког патријарха под контролом османских власти види се и овога пута. Црногорски главари о избору су обавијестили млетачког провидура Марчела: „И по том изабрасмо за нашега пастира душевнаго и старјешину... а, патријарха српскога.“²⁵⁹ Патријарх Арсеније је 7. октобра 1697. године послао једно писмо млетачком провидуру у Котору Алвизу Марчелу, у коме је изразио поштавоње Млетачкој Републици. Из пи-

258. Као нап. 10, 209.

259. Нав. дј., 212.

сма које је писано из Медове, види се да је патријарх и раније одржавао кореспонденцију са Марчелом. Патријарх наводи да је послао писма по Црној Гори, Херцеговини, Брдима и приморју, са упутствима тамошњим људима шта би им било најбоље да учине за Млетачку Републику.²⁶⁰

Послије смрти митрополита Саве у прољеће 1697. године, за новог владикау изабран је цетињски калуђер Данило, који је тада имао 25 година. Био је син трговца Шћепана Калуђеровића-Петровића са Његуша. Према народном предању, Данилови преци доселили су се из Херцеговине, испод планине Његоша у село у ловћенском масиву, које је касније добило име Његуши. Досељење датира за вријеме Ивана Црнојевића, када је Херцеговина пала под османску власт.²⁶¹ Братственичко предање Петровића допире до Шћепана, сина Хераковог (Ераковог). Према томе, Херак би могао бити син или унук насељеника из Херцеговине. Први писани помен о два Херакова сина везује се за једну парницу пред которским судом од 5. децембра 1534. године, гдје су они били осуђени у неком ранијем процесу из 1532. године, што је поменуто у процесу из 1534. Ту се они помињу као два брата Ераковића.²⁶² Данилов отац Шћепац Калуђеров помиње се у једном документу, тј. которској судско-нотарској књизи. Био је члан суда добрих људи од дванаест особа из Котора, Његуша и Грбља, који је судио о умиру крви између неких Његуша, Црмничана и Грбљана. Тај суд се састао 1. новембра 1677. године у манастиру Свете Кларе у Котору. Помиње се у групи лица (Црногораца), који су 8. септембра 1693. године потписали уговор са генералним млетачким провидуром за Далмацију о набавци соли у Котору.²⁶³

Генеалогичка предака владике Данила није уједначена. Јован Ердџановић у својој књизи „Стара Црна Гора“ изнио је њихову генеалогичку, а према подацима које је купио 1910/11. године. Он ту пише: „Петровићи-Хераковићи веле да знају као свога најстаријег претка само калуђера Петра (закалуђерио се под старост), чији је син Шћепац, отац владике Данила.“ Даље наставља на другом мјесту: „Да се је отац калуђера Петра звао Шћепац, а дед тога Шћепца опет Петар и да су Петровићи по томе Петру добили презиме

260. Као нап. 23, 114.

261. Као нап. 6, стр. 49, 52; Јован Ердџановић, *Стара Црна Гора*, Београд, 1926, 474.

262. Иво Стјепчевић-Ристо Ковијанић, *Први писани помен о Хераковићима*, Историски записи, књ. IX, св. 2, Цетиње, 1953, 519-520.

263. Иво Стјепчевић-Ристо Ковијанић, *Помен о Шћепцу Хераковићу-Његушу*, Историски записи, књ. IX, св. 2, Цетиње, 1953, 520-522.

као што саопштава Медаковић.²⁶⁴ Тако по Ердељановићу генеалогичка иде овако: Херак-Шћепан-Лука-Шћепан-Петар-непознати-Шћепан-калуђер Петар-Шћепан-владика Данило. Душан Вуксан међутим има другу релацију по доњој линији према владици Данилу: Петар-Стјепан-Радуле (у калуђерству Петар) - Шћепан-владика Данило.

Помен о Стијепу Петра Калуђерова постоји у судско-нотарским списима Котора из 1596. године. Ово није Шћепан Калуђеров, тј. син калуђера Петра, отац владике Данила, који је већ поменут у изворима од 1677. и 1693. године. Ради се о оцу калуђера Петра (тј. Радула) и сину Петра Хераковића, по којему су и Петровићи добили презиме. Помен Стијепана Петра Калуђерова хронолошки се поклапа са генеалогичком коју је извео Душан Вуксан. По њој, за разлику од Ердељановића, отпада непознати син Петра Шћепанова. Овај извор недвосмислено доказује, да је међу прецима владике Данила постојао још један калуђер, и то је отац родоначелника братства Петра. Тако испада да је наведени Стијепан (Стјепан, Шћепан), поменут 1596. године прадед владике Данила. Личност под именом Стијепана Петрова из Његуша помиње се у још неколико которских извора, у периоду 1594-1611. година, али се не може поуздано доказати да је то исти онај Стијепан Петра Калуђерова.²⁶⁵

Као и последице Висарионове смрти, поновио се исти сценарио и последице Савине смрти. Свако је хтио црногорског митрополита под својим итицајем, и у том смислу настојао да инсталира по себе погодну личност. Вријеме доласка на владичански положај Данила Петровића, било је још увијек вријеме пећког патријарха Грка Калиника, који је био под контролом османских власти. Он је покушавао да на положај цетињског митрополита постави себи одању личност. Которски бискуп Марин Драго, са своје стране је опет хтио да инсталира једног католичког свештеника, и тако продужи не само генезу млетачког утицаја, него и да наново крене са процесом унијаћења.²⁶⁶

Како је владало анархично стање у Српској Цркви, са два патријарха и двије црквене организације, то до Данилове хиротоније није дошло пуне три године, иако је он изабран за владика 1697. године. Коначно, на црквеном сабору у Печују 1700. године, Данило

264. Јован Ердељановић, *Сѣара Црна Гора*, Београд, 1926, 425-433.

265. Ристо Ковијанић, *Помен о прадеду владике Данила*, Историјски записи, књ. XV, св. 1-2, Цетиње, 1959, 561-563.

266. Као нап. 124, стр. 432.

је хиротонисан за епископа. Уз патријарха приликом хиротоније су саслуживали епископи: захумски Саватије, сремски Стефан, бачки Јефtimiје, јенопољски Исаија, вршачки Спиридон и зворнички Герасим. Данило је приликом хиротоније добио и синђелију од патријарха, у којој су наведене области његове црквене јурисдикције: Црна Гора, Грбаљ, Паштровићи, Кртоли, Луштица, Бар, Скадар, Улцињ, Подгорица, Жабљак, Зета, Кучи, Братоножићи, Бјелопавлићи и Пипери.²⁶⁷

Самим чином хиротоније у Сечују, Данило је хтио да покаже двије основне ствари. Прво, да признаје црквену јурисдикцију изворног патријарха Арсенија III Чарнојевића, а не од османских власти инсталираног Грка Калиника. Данило је тим чином показао и сву српску етничку свијест о припадности српској црквености. Друго, хтио је да покаже да не признаје било какву власт и утицај Османлија, макар и преко црквене јурисдикције. Уосталом, он се већ тада понаша и као класична политичка личност, јер управо од њега, теократија у Црној Гори добија пуни замах и уобличење. Године 1702, на Цетињу се појављују изасланици српског патријарха из Будима да траже „неке старе привилегије, којима патријарх хоће да се послужи у распри са другим патријархом који се налази у Пећи.“ Патријарх Арсеније је тада именован за егзарха владику захумског Саватија, који је обично боравио у околини Херцег Новог.²⁶⁸ Очигледно да су у цетињском манастиру постојала нека документа, која су патријархови изасланици узели, и који су им требали послужити као доказ да је Арсеније изворни патријарх.

Није много прошло од његове хиротоније, а Данило је дјеловао и као црквени великодостојник и као свјетовни господар. Писао је 10. јула 1701. године Паштровићима, да се не споре око међа са Брајићима, већ да међусобно формирају комисију око разграничења и умирења. Данило инсистира на Православљу. Паштровићима се обраћа „и васем опште православним христијаном великимже и малим који се повинујете закону божију и нашему смјеренију мир и радост од г-а Бога да имате и от нашег смјеренија молитва и благословеније буди с васеми вама православними.“ Он указује на завист једних и других, и савјетује пастирски „али је завист от ђавола, а мир и љубав от Бога, јакоже и вазљубљени Јован Богослов пишет: „Братије Бог љуби јест и прибивајет ва љуби, ва Бога, пребивајет и Бог ва њем.“²⁶⁹

267. Гаврило Витковић, *Архивски сѣоменици Будимскої и Пешићанскої архива, 1728-1748*, књ. 3-6, Београд, 1873, 5-8.

268. Као нап. 10, стр. 250.

269. Као нап. 35, стр. 14-15.

Један од незаобилазних догађаја из врло бурне духовне и свјетовне владавине Црном Гором Данила Петровића, је догађај познат као „Истрага потурица“. Практично од почетка XX вијека, почео је залет мање или више изражених полемика о овом догађају. Полемике се углавном тичу питања: када се овај догађај десио, да ли се радило о догађају са кратким али оштрим акционим налетом (некој врсти црногорске „Вартоломејске ноћи“), или процесу који је могао трајати чак и неколико година, са мањим или већим интензитетом, те коју је територију обухватио? Како историјски дефинисати овај догађај? Он је имао елементе за изучавање класичне свјетовне историје. Сукоб Црногораца са Османлијама био је непрекидан од почетка XVI вијека. Процесом исламизације, и домаћи муслимани урасли у етничко ткиво тзв. Старе Црне Горе, временом су схваћени као Османлије, или макар као спроводиоци њихове политике.

Не могу се заобићи ни економски разлози. У Црној Гори је било развијено четовање ради егзистенцијалних разлога. Њиме су неријетко биле обухваћене и територије које су биле насељене хришћанима. Црногорске чете оперишу тј. пљачкају ка Боки, дубровачкој територији и Херцеговини хришћанско становништво. Неријетко и ка Брдима. Мали пљачкашки упади практикују се и на сусједна племена, отима се роба око Котора на путу ка пазару и од њега. Стога је ударање на исламизоване комшије и племенике, могао бити само формални изговор за њихово пљачкање и тјерање са имања, ради анулирања сталног дефицита у обрадивој земљи и пасиштима. У ширем смислу сагледавања, исламизирани Црногорци нијесу се могли уклопити у визију ослободилачке борбе својих сународника, и статусне еманципације црногорске територије, која је полако али сигурно, са теократијом, ишла ка заживљавању државне организације. Исламизирани Црногорци су дакле били очигледно дејство продора османског државног и вјерског утицаја у територијално, етничко и вјерско ткиво Црне Горе.

Друга страна разматрања ове проблематике, доводи на позиције чисто вјерске природе. Радило се о сукобу двије вјере, потпуно различите по свом концепту, значењу, па и људском менталитету схватања. То је фактор вјерског рата, сукоба у ширем и глобалном смислу Ислама и Хришћанства. Османска држава је несумњиво била својим освајањима у Европи, не само носилац простих територијалних и државних освајања, него и носилац вјерских освајања, тј. промјене вјерског идентитета. Вјерски фактор, тј. фактор вјерске нетрпељивости, са схватањем да се избацује једна окупаторска вјера, несвојствена свом народу и територији, видјеће се уосталом и у једином сачуваном извору о тзв. „Истрази потурица.“

Већ је назначено, процес исламизације са доласком османске државне организације и власти, није могао заобићи ни Црну Гору. Његов замах по правилу, као и у другим територијама, био је континуиран и у порасту. Прво је начео градске средине, затим предјеле око градова, гдје се османска власт, њен административни, економски, вјерски и културни утицај највише и осјећао. Коначно, он је у XVII вијеку начео и рурална подручја. По правилу, исламизација се најслабије спроводила у забаченим брдско-планинским крајевима са сточарским становништвом, и у крајевима гдје су миграције хришћанског становништва биле честе.

Већ у XVII вијеку сријећу се у селима и племенима око Цетиња исламизирани Црногорци у изворима. Године 1647, помиње се као главни млетачки писмоноша Мустафа из Ђеклића. Као главни писмоноша 1654. године помиње се Хасан Мустафић из Ђеклића, а затим и Сулејман са Цетиња. Исте године наводи се и Хомер Сулејман са Цетиња као писмоноша. Из 1666. године у изворима се помињу Бефир и Хасан из Ђеклића.²⁷⁰ Јован Ердељановић је приликом својих истраживања по Црној Гори почетком XX вијека забиљежио на основу усменог предања низ детаља о исламизираним Црногорцима. На Очинићима код Цетиња живјели су муслимански бегови Соколовићи и Руцевићи. У Ђеклићима су била исламизирана братства: Синановићи, Џаковићи, Рамадановићи и Мухадиновићи, који су се послје истраге потурица поново вратили на Православље. Презимена су међутим задржали и до данас. Исламизирано братство Мустафића живјело је у Микулићима у Бјелицама. Велико братство Јабучана са Цетиња, које се касније раздјелило на више мањих братстава, такође се потпуно исламизирало, али се послје истраге потурица вратило у Православље. Муслимани са Трешњева у Цуцима су ликвидирани или расељени 1711. године.²⁷¹

Неколико локалитета у цетињском крају до новијих времена сачувало је своје раније називе, који несумњиво свједоче о присуству и власништву муслимана над њима, као што су: Кадијина главица у Бајицама и Алијин крш у Доњем Крају у цетињском племену; у Микулићима у Бјелицама Рамаданов бријег и Махмутова зграда; у Очинићима Бегов до и Мустафића продо. Народно предање о присуству муслимана у цетињском крају, као и неким локалитетима на којима су они живјели, било је присутно и почетком XX вијека. То живо предање дошло је и до књаза Николе. О вре-

270. Као нап. 10, стр. 247.

271. Као нап. 264, стр. 244, 282, 543, 638.

мену истраге потурица он је у пријестоној бесједи посланицима Црногорске Народне Скупштине на Цетињу 6. децембра 1905. године рекао: „Није Моје, Господо Посланици, да Ја овдје износим трудове и сјајне успјехе владавине Дома Мога. То је зарезано у срцу народном, то је тема за историчаре који неће моћи да не забиљеже да је крајем седамнаестог вијека Моја Кућа затекла Домовину нашу биједну и готово поплављену другом вјером, а наша лијепа православна вјера налазила се у великој опасности. Они ће записати да се је покрај Манастира Цетињског и куће Владике Данила подизала кула Мустај-кадије Медовића, да је комшилук тај био веома зао и opak, и да се он измијенио чином Бадње Вечери, 1702. године, јуначком одлуком првог владара из Моје куће.

У историји се чита и читаће се да је Црна Гора била у оно вријеме позорница домаћих раздора, међусобног крвљења, зла и бесуђа: да смо Ми. Господари, почевши од Владике Данила, првог „Повелитеља Црне Горе!, - истријебили прво потурчењаке, па за тим самовољу“ ...²⁷²

Очигледно да муслимани из Старе Црне Горе, па и Катунске нахије нијесу истјерани у једном краћем процесу. Свакако да је већина у наведеним просторима или прешла опет на Православље или побјегла оставивши Црногорцима своје куће и имања, које су они једноставно присвојили. Имућнији муслимани, углавном аге задржали су своја имања, али су се одселили живећи у безбједнијим мјестима у Подгорици, Спужу и Жабљаку. Они су издавали своја добра цетињском манастиру. Тај процес одржао се деценијама послје истраге потурица, о чему свједочи и уговор неколико ага са митрополитом Савом. Он се јавља у уговору од 19. јула 1746. године као заступник цетињског манастира. Он узима поред осталог под закуп и оранице у „Добро с Цетињем по пет дуката“. Ови документи налазе се у архиву на Цетињу у збирци турских докумената.²⁷³

Једини извор о истрази потурица је запис владике Данила из 1707. године. Иако није сачуван оригинал овога записа, већ препис, у његову аутентичност тешко је посумњати. Догађај је по Даниловом запису лоциран на 1707. годину „да се зна како Турке изгнасмо између нас 1707. годишта.“ У читавом запису Данило исламизира не Црногорце једноставно третира као „Турке“. Очигледно је на Данила утицало да се одлучи на истрагу потурица, његово зароб-

272. Краљ Никола, *Политички списи*, Цетиње-Титоград, 1989, 339.

273. Хамид Хаџибеговић, *Турски документи у Државном музеју на Цетињу*, Историјски записи, књ. XI, св. 1-2, Цетиње, 1955, 125.

љавање које се раније десило. Иако су о овом догађају извори врло конфузни, и прожимају се са традицијом, он је ухапшен од стране османских власти кад је дошао да служи службу у селу Српска у Зети, па је вјероватно утамничен у Подгорици. Он тај податак и сам наводи „прво када ме одкупише из Подгорице“. Предање каже да су Црногорци скупили злато да би откупили свога владика из руку подгоричких Османлија, те да су и жене скидале вјенчане бурме да би се сакупила довољна количина. Владика је чак по једној верзији био мучен и висио је практично на вјешалима. У једном љешкопољском братству из Момишића код Подгорице (Поповићи), сачувано је предање, да је њихов предак владика скинуо са конопа.

Потом је Данило сакупио групу главара на Никољ дан у Стањевићима. Они су му обећали да ће ударити на потурице на Бијеле покладе „али Црногорци преварише, на Турке не удрише.“ Нови скуп је Данило организовао у манастирској житници на Ловћену око Ђурђевдана, и договорено је да се напад изврши у Госпођине посте. Но, ни тада се није ништа урадило „а Турци осташе здраво“. Учесталост процеса исламизације владика Данило је одмах потом у овом запису констатовао овако: „И јошт се почеше мнозина турчити, јере их мићаше паша из Подгорице.“ До Данила су дошле информације да се османске власти спремају да га ухапсе, зато што буни народ против њих, и позива на истрагу потурица. Чувши за то, он је позвао Вука Бориловића и четири брата Мартиновића, све из цетињског племена, и рекао им да ако не ударе на потурице „да ћу се ја маћ из Црне Горе. Они одговоре да не смију уложити.“

Нијесу помогла ни владичина подмићивања ових људи, тј. давање пушака, сабаља и новца, јер они чак ни једни другима нијесу вјеровали, да се неће међусобно издати. Тражили су од владике да им да његове људе као подршку. Владика им је дао: Вучка Његуша, Станишу Велестовца и Марка Дупиљанина. Међу истраживачима се само нагађа ко би могли бити ови људи? Они се само могу лоцирати по племенској или сеоској припадности. Један је дакле био из Његуша, други из села Велестова у чевском племену, а трећи из Дупила из Црмнице. По овом извору, истрага потурица догодила се на Божић ујутро, што је вјероватно имало неку симболику. Извор не објашњава теренску лоцираност у ширем смислу обухваћености догађаја. Он га само лоцира на два племена: Цетиње и Ђеклиће. Очигледно је ту концентрација потурица била највећа, или је можда владика ту имао најпоузданије људе. Он само наводи „и побише Турке цетињске и ђеклицке који не кћеше доћ да се покрсти код мене.“ Владика Данило у овом запису не наводи колико је истражено потурица, тј. обостране губитке. Наводи само да је ра-

њен Станиша Велестовац у груди и по обје руке. Да је овај догађај имао најприје карактер вјерског рата, најбоље говори владичина констатација на крају записа: „И буди слава ва вијек Богу који нас чува од пасје вјере. Амин.“²⁷⁴ Убрзо по овом догађају, као признање, укоријењен је обичај да први налажу бадњаке пред цетињским манастиром представници братстава Бориловића и Мартиновића. Њихову улогу у овом догађају овјековјечио је помпезно и Петар II Петровић-Његош у „Горском вијенцу“.

Да је очигледно владика Данило био заробљен од Османлија, и замало убијен, те да је последице тога био инспиратор истраге исламизираних Црногораца, који су заправо довели до тога да он буде ухапшен, свједочи и тврђење барског, а касније и задарског надбискупа Вићентија Змајевића. Родом Пераштанин, Змајевић је иначе био лични и политички противник владике Данила. Године 1717, он је за владика Данила тврдио да „је неумољиви непријатељ Турака, којима се са сагласношћу земље заклео на вјечно непријатељство, пошто је носио на раменима колац додијељен му као страшан инструмент његове смрти.“ Три године касније, приликом хиротоније Даниловог синовца Саве за епископа, Змајевић је навео да ће Сава замјењивати Данила „толико познатог ради самовоље свога управљања владика цетињског, који пошто је умрљан људском крвљу, проливеном по његовом наређењу и његовим саучесништвом, изгледа да не може више вршити црквене обреде.“²⁷⁵

Да је несумњиво било догађаја, који се може сматрати организованим и свеобухватним процесом у Старој Црној Гори, ради уништења исламизираних Црногораца, свједочи и „Кратка историја Црне Горе“ митрополита Петра I Петровића. Иако њен оригинал није у цјелости сачуван, она се може сматрати важним извором, нарочито за посљедњи вијек у односу на живот Петра I. Временска дистанца између догађаја истраге потурица и рођења митрополита Петра износила је око четири деценије. Практично у мање од двије трећине вијека по овом догађају митрополит је стекао и људску зрелост. У његово вријеме још увијек је било савременика овог догађаја. С обзиром да је Црна Гора била мали простор, са интензивном комуникацијом становништва, он је свакако добио прворазредне живе информације о овом догађају. Његов запис се потпуно поклапа са јединим сачуваним извором, чији је аутор владика Данило, што опет доводи аутентичност овог извора у велику сигурност. Истина, митрополит Петар није залазио у детаље. Не-

274. Као нап. 35, стр. 17-18.

275. Као нап. 10, 247-248.

ма конкретних података о акцијама, броју погинулих и протјераних муслимана. Он је само констатовао нека братства која су се вратила на Православље.²⁷⁶

У веома бурну Данилову биографију, спада и успостављање односа са Русијом. То је била велика прекретница за Црну Гору. До тада, више од вијек, она је била принуђена да се узда у варљиву помоћ и наду од римокатоличке и несловенске државе Млетачку Републику. Суштински, она је на Црну Гору увијек гледала из себичних интереса. Њен народ и његов идентитет никада им није био близак. Успостављање односа са Русијом представља велики, практично епохални историјски заокрет у њеној спољној политици. Балкански православни Словени били су до успостављања односа са Русијом изоловано православно острво, чије су наде у ослобођење биле упрте, а и зависиле од несловенских и римокатоличких држава Аустрије и Млетачке Републике. Због тога су они за њих били само нужно зло, које је требало употријевити у обрачуна са османском империјом. Иако су ове државе биле хришћанске, балкански Словени, а првенствено Срби, за њих су прије и послје свега били опет шизматици, чији је идентитет, кад год се то могло, требало мијењати упоредно са борбом против Османлија.

Оперативно и стварно, Црна Гора владике Данила Петровића, од свих српских области, прва је успоставила везе са Русијом. То је сасвим разумљиво, јер је она од свих српских области и била слободна. Тиме је успостављена глобална православна осовина, на линији Москва-Балкан. Везе владике Данила са Русијом, стога не треба само посматрати у штуром политичком смислу. Први пут у својој историји, Срби су се преко Црне Горе владике Данила ослонили на свог природног, у сваком смислу истородног савезника. Стара борба источног и западног Хришћанства тако се наставила. Наравно, и везе Русије са балканским Словенима, а поглавито Србима, не треба идеализовати. Русија је у то вријеме, тј. вријеме Петра Великог излазила по први пут на историјску позорницу Европе, и пролазиола пут од једне истине велике, али територијално изоловане и неразвијене европске државе, ка свјетској сили. Њој је најкраћи и најразумљивији продор на Средоземље био преко Балкана. Сасвим је разумљиво, да је као најлакшег савезника тражила себи истородне народе.

Глобални план млетачке и аустријске политике ка балканским православним народима, био је прије и послје свега римокатолички. Послје анулирања османске власти, оне су по прикључењу

276. *Грлица*, Цетиње, 1835.

тих територија жељеле и анулирање Православља, и успостављање Римокатоличанства. Тако су оне у ходу, поред глобалне борбе са исламом и османском државом, настојале да искористе сваки погодан моменат за наметање уније српском народу, па и Црној Гори. Уосталом, низ таквих примјера до сада је већ приказан. Успостављање веза Црне Горе са Русијом, и долазак пуковника Миолорадовића у њу, врло су забринули римокатоличке великодостојнике у овим крајевима, уосталом као и саме млетачке државне органе. Није се ту радило са млетачке стране само о простим државним сурењивостима и повредама интереса. Глобално, Млетачка Република као изразито римокатоличка држава, и римокатолички клер на њеној источној територији, жељели су да по сваку цијену спријече учвршћивање веза српских православца са оним у Русији, односно успостављање православне осовине.

Већ помињани барски надбискуп Вићентије Змајевић, у писму кардиналу Сакрапонту није крио незадовољство везама Црне Горе и Русије. Он је написао: „На овим границама избио је необичан рат. Православни народи, турски поданици, објавили су рат своме суверену, да би са диверзијом помогли Русе. Вође ове побуне су владике и свештеници који су напустили цркве и пошли у бој.“ Змајевић у овом писму није крио, да би побједа православних над Османлијама била велики губитак за Римокатоличанство. Млетачки Сенат је констатовао да је гроф Сава Владиславић, Србин из Херцеговине у руској служби побунио османске поданике „православне вјере да се уједине у партију московског цара.“²⁷⁷

Суштину сукоба глобалног млетачко-римокатоличког интереса у Црној Гори, са руско-православним, своје наде и увјерења, владика Данило најбоље је исказао у писму млетачком властелину из Котора Јеролиму Бући, казавши у писму од 27. септембра 1711. године: „Видимо да вам је жао што се је ова земља предала преузвишеном руском цару, православном и, ако Бог да, грчком, српском и бугарском императору. И зато не желите да нам пишете, нити да се љубазно односите према нама, као што би то требало да радите“ ...²⁷⁸

Владика Данило Петровић био је први црногорски владика који је посјетио Русију. Дошао је дакле на извориште слободног Православља. То је било послије чувеног Нуман-пашиног похода на Црну Гору 1714. године. Тада је Црна Гора заузета, попаљена и опустошена. Да би избјегао заробљавање, владика се са групом

277. Као нап. 10, стр. 254.

278. Као нап. 35, 386.

главара и неколико стотина Црногораца, углавном најтврдокорнијих османских противника повукао на млетачку територију. У тешкој ситуацији безнађа, одлучио се крајем те године да оде у Русију. По доласку у Беч, послао је у Црну Гору неку врсту посланице, датиране на Митров-дан. У њој он позива Црногорце на слогу, јединство и опрост својима ближњим и душманима, као и вјерност руском цару: „Тако, драга дјецо, пошто и ми опраштамо свакоме, немојте ни ви замјерити онима који нас непрекидно узнемиравају, јер они не знају шта говоре и једино знају да помуте узајамну љубав браће и племена, а ја кажем да сваки онај који је слиједио Христу треба да води рачуна само о наређењима цара Петра и његовог царства.“ Прије и послје свега духовни великодостојник и пастир, Данило савјетује Црногорце: „Поштујте наше калуђере, волите попове и наше јадне старјешине који су изгубили свога тјешитеља Данила, кога ће вам Бог вратити. Хвала.“²⁷⁹

У Русији је Данило боравио неколико мјесеци у првој половини 1715. године. Био је примљен и код цара Петра Великог. Ту је по први пут један црногорски владика добио званичну и обилну помоћ од руске државе и Цркве. Данило је добио укупно 13.400 рубаља и 2.000 червонаца за себе, народ, главаре и Цркву. Двије грамате које је такође добио од цара суштински су биле основ црногорско-руске сарадње. Првом је цар обавезао Црногорце да приликом руско-османског сукоба буду на страни Русије. Она је дакле чисто политичко-свјетовног карактера. Друга је црквеног. У њој се поред осталог цар Петар обавезао „наредили смо сада да се из Наше благајне дају црквене сасуде, архиепископима и свештеницима одежде и црквама књиге потребне за свету службу. Такође смо Ми, Велики господар, саизвољели дозволити да из Митрополије Скендеријске и Приморја, из Манастира Рождества Пресвете Богородице цетињскога који се у Црној Гори налази, шиљани убудуће долазе у Државу Нашу, и то у Москву и овдје у Наш Двор у Санктпетербургу сваке треће године по милостињу, а да долазе по два или три монаха и по два или три човјека грађана по којима ћемо слати Манастиру за одређену годину по пет стотина рубаља годишње.“²⁸⁰

Данило је кренуо из Русије у јулу 1715. године, а у Црну Гору је стигао у априлу сљедеће године. Дочекан са одушевљењем од народа, стационирао се у манастиру Маинама изнад Будве, на мле-

279. Нав. дј., 390.

280. Као нап. 163, стр. 76; Марко Драговић, *Материјали за историју Црне Горе из времена митрополија Данила, Саве и Василија Пејровића*, Споменик СКА, књ. XXV, Београд, 1895, 2.

тачкој територији. Млетачке власти будно су пратиле сваки његов корак, понашање и контакте. То се види из два извјештаја Сенату, ондашњег ванредног млетачког провидура у Котору Себастијана Вендрамина, од 16. априла и 16. августа 1716. године. Он је Сенат обавијестио да су уз владу два човјека, који су и раније били његови сарадници у сукобима са Османлијама. „Обилно су окићени медаљама са ликом руског Цара, а колико видим много их је добио и Владика, кога народ свуда дочекује са повлађивањем“, писао је Вендрамин.²⁸¹

Готово сви млетачки провидури у Котору, никада истински и до краја нијесу били искрени према црногорским митрополитима. Иза маске уважавања код њих су се увијек крили прорачунати интереси Републике Светог Марка, који су се према Црној Гори и околним областима, увијек сводили на девизу, од њих искористити и узети што више, а дати што мање. То је нарочито било у вријеме владике Данила. Нови млетачки провидур у Котору Марин де Молин упутио је 22. августа 1717. године један опширан извјештај Сенату, о разговору који је водио са владиком Данилом. Разговору је присуствовао и био преводилац виши капетан Бућа. Молин је навео „да морам да се претварам указујући му велико поштовање, извјештаваћу за добро државе о свему што сам постигао“...

У писму је Молин изнио низ утисака о владици Данилу. Откако га није видио десет година, владика је „доживио осјетну промјену.“ Може се рећи да је у тих десет година Данило и сазрио као духовни и свјетовни вођа Црне Горе. У тој деценији десили су се крупни догађаји: Царев лаз, Ђуприлићев поход, Данилов одлазак за Русију итд. За Данила Молин каже да је „вичан дворском понашању, наступа вјешто и у свакој прилици и својом природном проницљивошћу, уз образованост и духовност, изгледа да је на тај начин стекао за себе општу послушност и поштовање читавог становништва. Умјешан у свим играма, са префињеном вјештином управља вољама маса, које су по природи наклоњене новинама.“²⁸²

У доба владике Данила дошло је до каквог-таквог дефинисања црквене јурисдикције црногорских митрополита над Боком и приморјем. Већ је назначено, да је у Синђелији патријарха Арсенија III Чарнојевића из 1700. године, приликом хиротоније Данила за епископа, у њој поред осталог наведено, да има јурисдикцију над Паштровићима, Луштицом и Кртолама. Дакле, то је био само дио приморја и Боке. Јурисдикција Данилових претходника на знача-

281. Као нап. 23, стр. 130.

282. Нав. дј., 138-139.

јан дио Боке није спорна. Она међутим није означавана у виду неких важнијих млетачких докумената. При крају млетачко-османског рата, Данило се у априлу 1718. године одлучио на пут за Венецију. Поред политичких мотива, њега су на тај пут определијели и вјерски. Овај рат се може сматрати посљедњом војном црногорско-млетачком сарадњом. То је уједно и био посљедњи млетачки рат са османском државом. У каснијим деценијама Млетачка Република била је у сталном опадању своје моћи, да би крајем истог вијека и окончала своје државно постојање.

Млечани нијесу крили намјеру, да по евентуалном позитивном исходу рата, припоје Црну Гору и дјелове Херцеговине свом државном територију, са чиме су се и Црногорци саглашавали. Њихов циљ био је на сваки начин, и што прије се отрести било какве османске јурисдикције. Током рата Млетачка Република је примила у своју државу Катунску нахију. Са истом политичком намјером, Данило је отпутовао за Венецију са представницима Ријечке и Црмничке нахије. Међутим, када су стигли у Сплит, генерални млетачки провидур за Далмацију није му дао исправе за даљњи пут, а представнике двије нахије је пропустио даље. Ови су дошли у Венецију са владичином препоруком. Дукалом од 7. маја 1718. године, Млетачка Република примила је у своје подаништво и ове двије нахије. У оквиру дукала наведена су права црногорског митрополита на све крајеве који у току рата буду прикључени Венецији. Млечани су овим актом практично само признали већ постојеће јурисдикције црногорског митрополита.

На поновну Данилову интервенцију, млетачки дужд је новим дукалом од 4. јуна дао црквену јурисдикцију црногорским митрополитима у Боки. Непрецизно формулисан, без помена иједног мјеста, овај млетачки дукал је био намјерно тако формулисан, да су га Млечани могли тумачити од случаја до случаја, односно када им то одговара. Стога је у даљим деценијама често био извор конфронтације и неспоразума са ингеренцијама црногорских митрополита.

Ипак су ови дукали били значајни за опстанак Правослаља у Боки. Наиме, 1709. године православна вјероисповијест је у Боки стављена ван закона. Овај потез млетачких власти био је плод антиправославног рада надбискупа Вићентија Змајевића, кога су православни вјерници у Котору чак покушали и да убију.²⁸³ У једном писму из 1719. године, Змајевић се хвалио кардиналу Сакрапомтеу да је упутио једног владику у Цариград, са намјером да код

283. Никодим Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад, 1901, 332.

цариградског патријарха изради да се Данило смијени са свог положаја, што би даље отворило пут за покатоличење Црне Горе. Млетачко-османски рат донио је најмасовнију миграцију становништва из Херцеговине у Боку. Овога пута најјачи талас насељеника запљуснуо је будвански крај. Делегација православаца из Будве и околине спремала се да оде у Венецију, да тражи подизање цркве. Будвански римокатолици су међутим тражили од дужда да не дозволи подизање. Уопште по градовима Боке тада су римокатолици још били доминантни. Млетачке власти нерадо су гледале на подизање нових православних цркава по градовима. Углавном су практиковале да православни користе већ постојеће православне цркве, или старе и запуштене римокатоличке.²⁸⁴

Послије рата са османском државом, Млетачка Република је крајем 1718. године отпочела разграничење. Оно је коначно завршено у јуну 1721. године. Она је добила области које су раније припадале Црној Гори, или формално-правно османској држави: Грбаљ, Мајине, Поборе и Брајиће, који су се рачунали као пета црногорска нахија. Такође, добила је област сјеверно од Рисна: Кривошије, Убле и Леденице. Овим је Млетачка Република коначно заокружила своје посједе у Боки у једну нераздвојиву цјелину. Од тада се код наведених племена и области полако губи осјећај припадности Црној Гори, а све више јача осјећај комуналне бокешке припадности.

Иако су ове области од тада и формално-правно ушле у састав Млетачке Републике, црквена јурисдикција црногорских митрополита над њима остала је неспорна и појачана наведеним дукалинама. Манастир Стањевићи у Мајинама, традиционална зимска резиденција црногорских митрополита, постао је и више од тога. Владика Данило је све више боравио на том мјесту, а занемаривао цетињски манастир, што су Катунјани нерадо гледали. Из једног извора из 1723. године, јасно се види да је група катунских главара неизоставно тражила од владике Данила да се врати на Цетиње, или макар ту пошаље свога младог владику Саву, иначе ће од пећког патријарха тражити новог митрополита.²⁸⁵ Убрзо по окончању млетачко-османског рата, Црногорску Митрополију је почетком 1719. године посетио пећки патријарх Мојсије. Том приликом хиротонисао је у звање епископа Даниловог синовца архимандрита Саву.²⁸⁶

284. Augustin Theiner, *Vetveta Monumenta slavorum meridionalium*, II, Romae, 1863, 255.

285. Као нап. 23, стр. 147.

286. Као нап. 283, стр. 349.

Пећки патријарх је у фебруару 1726. године кренуо у обилазак Црне Горе. Млечани су одмах дошли до информација да је он сти- гао у Подгорицу. Провидур у Котору Габријел Болдо, извијестио је Сенат 18. фебруара, да је владика Данило кренуо у Вир, са на- мјером да се сретне са патријархом, и убиједи га да не иде у Црну Гору због великог снијега, али да ће му бити исплаћене уобичаје- не дажбине на које има право. Према овом млетачком извјештају, патријарх је онда намјеравао да посјети дјелове Албаније, а затим „поред четири познате нахије, посјетио би и Паштровиће, Кртоле и Луштицу, сва мјеста са становницима који поштују његов обред и који су под његовом духовном јурисдикцијом.“²⁸⁷

Пуни замах теократије у доба владике Данила, отворио је у њеним елементима и преузимање улоге судије. Тако постоје случа- јевима гдје је он судио на основу црквене јурисдикције у Боки. Тај елеменат теократије, иако прилично риједак, не само да је испо- љаван са подршком млетаčkih власти, него је у њега био укључен и сусједни захумски митрополит Стефан Љубибратић, чија је резиденција била тада у Топлој код Херцег Новог. Нуман-пашин поход на Црну Гору 1714. године, и каснији млетачко-османски рат, наве- ли су Црногорце из пограничних крајева према Боки, да оставља- ју дио покретне имовине код Бокелја. То је обично била стока, сук- но а понекад и новац. Црногорци су код пријатеља Бокелја остав- љали те ствари, јер су рачунали да им куће приликом ратних опе- рација могу бити попаљене и опљачкане. Са стоком се такође ни- јесу могли кретати у збјегове.

Послије свршетка рата крајем 1718. године, био је низ случаје- ва, да су Бокелји из ових или оних разлога и изговора, избјегавали да Црногорцима врате оно што су им давали на чување. Најчешће су то били Доброћани и други из околине. У јуну 1719. године тако је донешена једна збирна пресуда у Котору, писана на италијан- ском језику, о поравнању тражених добара. Пресуда је написана у присуству млетачког провидура Марина де Молина. На њој се пот- писују ћирилицом „Данил владика цетињски овако рекосмо и су- дисмо“, и „Аз смирени Стефан владика Захлмији судисмо овако и рекосмо.“ Именично у пресуди се помињу у релацији платиоца од- штете и корисника одштете: Клачевић из Доброте према Вукоти Вукашинову из Озринића, Барбијевић из Доброте према Мојашу Ђуриновићу из Озринића, Марко Дабовић из Костајнице према Томашу Николићу из Озринића, Петар Шабовић из Рисна према попу Шћепану Милићу из Бјелица, Ђуро Петров Калоњарнић из

287. Као нап. 23, стр. 151.

Врта код Котора према Ђукану Маркову са Његуша, Ђуран Крстов из Доброте према Нику Иванову Каланци из Залаза, Перо Илин из Доброте према Саву Вукчевићу из Бјелица, Ђуро Крстов из Доброте према Марку Братичевићу из Залаза.²⁸⁸

Очигледни примјер мијешања млетачких власти и римокатоличког бискупа у ингеренције владике Данила, види се и по једном писму владике Данила млетачком провидуру у Котору Антонију Бембу, од 24. марта 1730. године. Иако се у писму не може прецизно назријети о чему се ради, да се претпоставити да је протјеран и анатемисан извјесни Гаврило, вјероватно свештеник или монах. Владика Данило се поставља прилично умјерено, али ипак отворено ставља до знања ко има по овом питању ингеренцију. Он пише: „Зато бих рад да ми се у ове ствари други не мијеша, колико ни ја у друге ствари. Сваки је пастир за своју паству дужан, душу положити и умријети. Просимо ову грацију у вашег п. и п. г. да не изгоните без наше књиге и отлуке ни Гаврила, ни кога другога калуђера, ни попа докле ми не учинимо наш духовни суд за његову кривицу, пак је онда правда в. п. г. сврху тога да све кастигате.“ Он наводи да се ради о очигледним клеветима према томе Гаврилу, и промовише вјерску толеранцију, па тврди „преосвештени г-н бискуп которски је нама по духу светоме брат, ма је боље да живимо у љубав и не слушамо неке лашце“ ...²⁸⁹

Велики значај личности владике Данила Петровића, је што је он успоставио континуитет праксе да се на митрополитском положају смјењују представници братства Петровића са Његуша. У читавом његовом свјетовном и духовном раду у Црној Гори, као практично једини лош потез, историчари оцјењују избор свог наслједника. И то питање је међутим дискутабилно. Ако се за Саву Петровића може рећи да је као политичка личност на челу Црне Горе био најгори митрополит Петровић, онда се са друге стране исто тако може констатовати, да је био најбољи и најревноснији духовни поглавар. Неки историчари у политичком смислу Саву оцјењују као тромог, неактивног, плашљивог човјека без политичко државне визије, уских погледа и малих интереса, те потпуно спољнополитички дезорјентисаног. Потпуно неоправдано, оцјењују га у смислу вођења црквене политике као грамзивог и ситничавог, окренутог духовним питањима и црквеној економији. Ситничаво педантан, постојан и уредан, у тешким временима битисања Ми-

288. Петар Шеровић, *Једна пресуда владике Данила и владике Стефана Љуби-брајића* I. 1719, Историски записи, књ. XII, св. 1-2, Цетиње, 1956, 305-307.

289. Као нап. 35, стр. 103.

трополије Црногорске, нарочито у економском погледу, притиснут римокатоличким каприцима и пропагандом у Боки, у жрвњу интереса великих сила, он се довијао како је знао и умијо да одржи најприје економску супстанцу Митрополије, као једине организоване институције у Црној Гори његовог доба.

Иако привржен Русији, он је био свјестан сурове стварности даљине те државе, и њене немогућности да помогне Црној Гори и Митрополији у свакодневним пословима и битисању, тим прије, што послје окончања владавине Петра Великог, Русија није показивала особито интересовање за Црну Гору, а о некаквом покровитељству није било ни говора, чак и у каснијим периодима. Везе Црне Горе успостављене са Русијом у доба владике Данила, послје једног његовог прилично еуфоричног периода по том питању, постепено су блиједиле. У посљедњој декади Данилове управе Црном Гором, он је окренут ситним питањима свакодневице. Нема више значајнијих сукоба са Османлијама. Његова дипломатска активност своди се само на кратке односе са млетачким властима у Боки. Истина, послје смрти патријарха Чарнојевића, Данило опет успоставља везе са новим пећким патријарсима и признаје њихову јурисдикцију. Не потенцира више чињеницу њихове подвласности османској држави. Са друге стране, и пећки патријарси опет се постепено истржу из контроле османских власти.

У доба митрополита Саве Петровића, десио је један прилично риједак догађај. Свештеник Иван Лазаревић из Грбља крстио је у цркви Светог Јована на Побрђу 2. децембра 1741. године младу жену која је добила крштено име Манда. Кум је био Војин Ајутантовић. Но оно што је интересантно, а како је у крштеници уписано „била је Туркиња од годиштах 26.“ Уписана је у књигу крштених, а из ње је извађена копија, коју је потписао митрополит Сава „и ја бискуп Сава сједочим како је истинито горње писмо.“²⁹⁰ Но, око крштења ове бивше муслиманке изгледа да је избила читава афера. По свој прилици османске власти су је потраживале назад, а пропричало се да је она код Саве. Изгледа да је и которски провидур Марко Кверин интервенисао да се бивша муслиманка врати. Због тога је митрополит Сава писао писмо Кверину 27. фебруара 1742. године, правдајући се: „Што су ви презентали да је була у мене, то се неће наћ нигда. Мој г-не п. нисам је ја видио нако што смо чули ђе збори свијет“... Сава је провидуру презентовао да је крштена. Није разумио што се толико трудио да се бивша муслиманка врати, јер у Спужу, Подгорици и Жабљаку је у ропству педесе-

290. Нав. дј., 139.

так млетачких војника, па се провидур не труди да их врати.²⁹¹ Штета је што се из два оскудна извора не може сагледати, који су били мотиви бјегства ове младе жене, ни ко је и одакле од Османлија потраживао назад? Уопште послје свршетка посљедњег рата са османском државом 1718. године, Млетачка Република је у наредним деценијама све више слабећи као држава, избјегавала било какве кризе са Османлијама. Током овог вијека није се више ни укључивала у нове ратове које су Аустрија и Русија водиле са османском државом. У том смислу избјегавала је сваке конфликте са османским властима и поводом Црногораца.

Послије низа перипетија и затегнутости са Османлијама, млетачким властима у Боки, и комбинација са неколико италијанских дворова, Сава се опет окреће Русији, и покушава да обнови готово замрле везе са њом. Одлучује се да крене у њу у септембру 1742. године. Добивши препоруку црногорских и брдских главара за царицу Јелисавету Петровну, Сава је кренуо под званичним образложењем „да моли општу милост“.²⁹² Прије одласка за Русију, Сава се обратио руском посланику у Цариграду Вишњегову. Изложио му је тешко стање у односима са Млечанима и Османлијама. Молио је од руског посланика да интервенише да подгоричке и жабљачке аге врате цетињском манастиру „земље и метехе, села и винограде, воденице и рибнице“ које су узурпирани.

У пратњи тројице главара, почетком октобра кренуо је на пут. До Задра је допловио на бродићу који је купио сопственим средствима за 300 дуката. Релацијом Задар-Ријека-Љубљана-Беч-Русија, у Петроград је стигао тек у априлу 1743. године. По доласку у Петроград обратио се царици Јелисавети Петровној, истичући да су Црногорци устали против Османлија на позив цара Петра I „против непријатеља Христове цркве и прогонитеља православног народа за вјеру и отаџбину за част и славу народа словенског.“ Сава се позивао на одлуку цара Петра I о помоћи цетињском манастиру. У октобру је царица издала указ, којим је цетињском манастиру дата помоћ од 500 рубаља сваке три године, помоћ народу Црне Горе 3000, Сави за путне трошкове хиљаду, затим да се исплате сва заостала дуговања, као и да се у Црну Гору упуте црквене утваре, одежде, црквене и школске књиге. Задовољан овим поклонима и помоћи, иако без икаквих значајнијих политичких постигнућа своје мисије, Сава се због зиме задржао још у Русији, и

291. Нав. дј., 140.

292. Марко Драговић, *Материјали за историју Црне Горе митрополија Данила, Саве и Василија Пејровића*, Споменик СКА, књ. XXV, Београд, 1895, 2.

напустио је Петроград тек у мају 1744. године. Док је био у Русији, замјењивао га је архимандрит Василије Петровић.²⁹³

Управо у вријеме одсуства митрополита Василија, десио се у Црној Гори догађај који одсликава посебан статус не само Митрополије у њој, него и лица у њеној служби. Један Почек убио је манастирског слугу, а њега манастирски ђак Гаврило. На вијест о овоме догађају искупили су се самоиницијативно угледни главари из: Црне Горе, Грбља, Куча, Зете, Паштровића па чак и османски представници из градова. У извору о овоме догађају они себе дефинишу као „сви властели од све епархије“. Ово је у ствари био самоиницијативни, али врло брзо организовани суд за заштиту цетињског манастира и његове чељади. Одлука овог суда је била: „А ми властели и господа Турци судисмо главу за главу, а сувише глобе на Почеке стависмо готових 300 цекинах.“ Почеци су се жалили архимандриту Василију на висину глобе, па је ова пресуда укинута у том смислу. Исти суд је донио уопштену одлуку, која би предуприједила не само ометање манастирских чељади и свештенства, него и вјерника на путу до богомоља и од њих, тј. „ка својему пастиру владики, да га имамо каменијем побити, а његов дом разорити, а од његова сародства глобу узети, готово 300 цекинах. Ако ли би злица или такви убица утека од својега племена у друго племе, или земљу, у државу скендериску и приморску, таквог убицу или злочинца тко би примио и у себе сахранио, да је сва земља на њега, да га ћера како и истога убицу или злочинца.“²⁹⁴

У доба митрополита Саве српски патријарх Атанасије је посјетио приморје. Млетачке власти нијесу са задовољством гледале на ту чињеницу. То је било крајем 1748. године. Зато су оне помно пратиле сваки његов покрет и контакте, а како ће се из редосљеда догађаја видјети, и значајно ограничиле његово кретање и контакт са вјерницима. Сердар Нико Љубановић из Грбља писмено је обавијестио 25. децембра провидура у Котору Вићенца Грита, да патријарх сјутра долази у манастир Подластву у Грбаљ. Два дана касније Љубановић је Гриту поднио опширнији извјештај о патријарховом кретању, понашању и контактима. Навео је да је патријарх дошао „да вижита хришћанске црикве, а он је један мудар чојек“... Са патријархом је био митрополит Сава Петровић.

И патријарх је поступио коректно према млетачким властима. Он је истог дана када и Љубановић, написао писмо Гриту у коме је

293. Нав. дј., 3-5.

294. Душан Вуксан, *Историјска грађа*, Записи, књ. XVIII, св. 5, Цетиње, мај 1937, 290-291..

навео: „Давамо на знање вашему господству како смо дошли у ове стране визитат наше цркве и свештене редовнике и све наше христијане обичајем старијем како и први патријарх и који су били на пријестол србски“... Међутим, млетачке власти су настојале да по сваку цијену ограниче контакт патријарха са становништвом. Да би избјегле очигледну намјеру по том питању, своје одлуке су маскирале поступцима који се примјењују ради санитарне превентиве. Патријарх је био лице из друге државе, као и пратња са њим.

Зато је у том смислу ванредни провидур у Котору Грито, дао упутства 9. јануара некој врсти санитетског органа за конкретне мјере. Овај орган чинили су: провидур Антон Долфин, Јеролим Пасквали-Пима и љекар Серафин Драго. Грито је обавијестио поменуто тијело да се патријарх „увукао“ у млетачку територију, и да стога треба предузети одговарајуће мјере. Истога дана наведени орган је прописао низ мјера, које су званично имале санитарно оправдање. У том смислу свим Црногорцима који долазе у Котор омогућен је пут једино преко Мокре плоче. Сви који дођу требали су да се пријаве на вратима Гурдића санитетском службенику, који би их уводио у град, и пазио да се не мијешају са становништвом. Исти поступак важио је за придошле Грбљане и Паштровиће. Остало становништво ван Котора, искључиво је могло да уђе у град путем преко Врмца.

По инструкцијама Грита у исто вријеме развио је активности и шеф млетачке обавјештајне службе у Боки Вракијен. Он је Грита обавијестио писмом 2. јануара да је стигао у Будву и одмах позвао на састанак паштровске суђе, да би са њима размотрио поступке санитарног кордона. Они су му међутим одговорили да не могу доћи прије прекосјутра, јер долази патријарх у Подмаине. Убрзо је 6. јануара Вракијен обавијестио Грита, да је лично разговарао са патријархом и митрополитом Савом. Најуљудније је патријарху покушао да објасни да одустане од визитације због санитарних разлога. Патријарх је међутим то одбио, тврдећи да су и његови претходници слободно долазили у ове крајеве да врше духовне радње. Послије прилично оштре расправе, патријарх је пристао да се не удаљава из Подластве, или ако то чини, да ће отићи најдаље до Стањевића гдје је Савина резиденција. И провидур Херцег Новог Марин Витури, јавио је 8. јануара Гриту, да је примио упутства од њега, и већ предузео мјере да ограничи кретање становништва.²⁹⁵

295. Борђе Миловић, *Дјелатности млетачких власти у вези доласка нећког патријарха Аџанасија у приморје почетком 1749. године*, Историски записи, књ. XII, св. 1-2, Цетиње, 1956, 286-290.

Сви ови подаци показују у неспорном смислу, ингеренцију пећких патријарха у Црној Гори и приморју, као и пуну кооперативност црногорских митрополита приликом њихових посјета.

Опструкције млетачких власти биле су тих година сталне. Оне су знале да црногорски митрополити, и поред честих изјава лојалности Млетачкој Републици, остварују свој политички утицај у Боки. Митрополит Сава је 17. октобра 1751. године обавијестио ванредног провидура у Котору Валерија Антелмија „како имам потребу поћи у Рисан на умиљено звање онијех християнах посветити њима једну цркву за служити у њу светују литургију за узвишење преведре Републике Млетачке“...²⁹⁶ Међутим, и поред ласкавог карактера овог Савиног писма и молбе, Антелми је одбио овај Савин захтјев, правдајући се да мора добити дозволу од виших инстанци. Сава се чудило, јер „досад није то нам нигда забрањено било од предњијех властниках и заповједниках који су владали овом крајином.“ Убјеђивао је у писму од 20. октобра Антелмија да му није потребна потврда дужда и Сената, јер су му управо они дали на командовање простор за који га моли да врши своју службу.²⁹⁷

На ову кризу надовезала се и друга. То се види по детаљном писму Василија Петровића Антелмију од 28. октобра, писаном из Кртола. У њему се Василије потписује као „ексарх Василиј Петрович.“ Извјештава Антелмија како је дошао „овдјен у визиту како је стари обичај, а потврђен декретом преведрога принца на 1718. года како су били наши предцесори бискупи от Цетиња вазде на служби преведроме принципу“... Он као да тиме хоће да опомене Антелмија, да црногорски митрополити имају права на подручје Боке. Позива се чак и на право које им је дао папа Лав IV у ширем смислу „јеште от старих временах имамо писма от папе римскога от Лава четвертаго да митрополит скендериски и приморски јест најстарији у Србији, и Босни и Болгарији.“ Тиме он хоће да укаже на централно мјесто и улогу Црногорске Митрополије. Василијева намјера је била и да прошири јурисдикцију црногорских митрополита и на други дио залива, тј. Херцег Нови и околину. Истакао је црногорске заслуге у ослобођењу овога града, а по одобрењу провидура Новога, црногорским митрополитима „је било допуштено и на ону страну око Новога от нашега закона визите чинити, цркве и свештенике посвешчавати које цркве и свештеници јесу посвешчени руком митрополита Саве от Цетиња и прежних.“

296. Као нап. 35, стр. 223.

297. Нав. дј., 224.

Василије је упозорио Антелмија да је дошло до појаве која шкоди самој Републици. Наиме, у манастиру Савини био је калуђер Нектарије Љубибратић, који је порастао и закалуђерио се у Аустрији. Позвао је једног свештеника из Далмације, који је наводно већ био осуђиван од млетачких власти. Тај свештеник је без знања млетачких власти и Саве и Василија отишао у Требиње. Одатле је позвао сарајевског митрополита, који га је хиротонисао за митрополита Далмације и Албаније, а Љубибратића за архимандрита. Нови митрополит је тражио дукал за јурисдикцију од Сената. Василије је оштро устао против могућности да овај митрополит има јурисдикцију над Боком и Албанијом, те да је он требао да га посвети, а не владике које су у турској земљи. Радило се о посвећењу за херцеговачког митрополита Симеона Кончаревића.²⁹⁸

Савина неспособност, неодлучност, тромост и незанимање за свјетовне послове, навели су Црногорце да му ако не у потпуном смислу, а оно у паралелном нађу допуну и замјену. Не може се спорити да је он био добар црквени домаћин. Но, и у црквеним пословима, нарочито према аспирацијама римокатолика у Боки ка унијаћењу, и очувању права црногорских митрополита у њој, показао је према млетачким властима пуно снисходљивости, неодлучности и плашљивости. Све ово утрло је пут много одлучнијем, отреситијем, способнијем и амбициознијем Василију. Он је имао и црквено-организационе и политичке визије. Стога није чудо да је скренуо на себе и пажњу виших црквених инстанци ван Црногорске Митрополије. Као патријархов изасланик први пут је боравио у Сремским Карловцима крајем јула 1749. године у вријеме народног сабора.²⁹⁹ Сљедеће године су патријарх Атанасије II и три митрополита послали Василија у Русију цару за милостињу.³⁰⁰ Но, Василије није даље отишао од Срема, гдје је посјетио манастир Врдник и Сремске Карловце.³⁰¹

Василије се из Срема вратио у Београд, гдје га је на препоруку митрополита Саве, патријарх хиротонисао за митрополита 22. августа 1750. године, и дао му звање егзарха. Уз патријарха хиротонију су саслуживали београдски митрополит Викентије, и рашки Гаврило. У Грамати датој Василију стоји: „Још и синодално потпи-

298. Нав. дј., 224-225; Владимир Ђоровић, *Владика Василије Петровић протјив Симеона Кончаревића*, Годишњица Николе Чупића, књ. 44, Београд, 51.

299. Димитрије Руварац, *Василије Петровић*, Споменик СКА, књ. XXXIII, Београд, 25.

300. Душан Вуксан, *Историјска грађа*, Записи, књ. XIX, св. 1, Цетиње, јануар 1938, 37.

301. Као нап. 299, стр. 25-26.

сујемо овоме Митрополиту Кир Василију Скендеријскоме и Приморскоме титулу да буде Егзарх Најсветијег Трона Пећкога, Патријаршије Славеносрпске. И да свуда и на сваком мјесту, као званично патријаршијско лице, буде приман и поштован.³⁰²

По налогу патријарха, Василије је као егзарх отишао у Беч да врати црквене утвари. У Бечу се обратио царици Марији Терезији једним меморандумом, у коме је изнио историјат Црне Горе и тражио да је Аустрија узме под своје покровитељство. Црну Гору представио је као републику на чијем су челу митрополити. „Овом републиком влада њен митрополит не само у црквеним стварима него и у свјетовним“ ..., тврдио је он. Поред тога пожалио се царици му све утвари нијесу враћене од стране митрополита Ненадовића. Приликом Василијевог повратка кроз Срем, у марту 1751. године, митрополит Ненадовић је наредио да се Василије притвори у манастиру Крушедолу. Послије низа перипетија, у којима је чак царица утврдила да Василијева жалба није истинита, и неколико мјесеци проведених у притвору, Василије је добио утваре Пећке Патријаршије. Потом је преко аустријских и млетачких територија кренуо за Црну Гору. Средином јула 1751. године, он је стигао у Задар. Одатле је извијестио Синдике Инквизиторе о циљу пута у Ауаустрију: „Пришеди от Вјене с пасошем царско-краљевским и носим собом антике работе црквене које су от нама давно биле отнесене от српскога трона.“³⁰³

Василије није мировао. У прољеће 1752. године успио је да издејствује подршку главара и митрополита Саве за свој пут у Русију. По доласку у Петроград Василије је предао писмо препоруке митрополита Саве, у коме је по старом обичају тражена помоћ, државни протекторат, као и увјеравање у лојалност Црногораца, и спремност да за Русију лију крв. Почетком 1753. године Василије је стигао у Москву. Ту је развио живу политичку активност, и у томе циљу склопио бројна познанства. Свуда је у Москви приман са пажњом. Велика почаст му је указана да служи литургију у дворској цркви, у присуству царице Јелисавате и престолонаследника Петра. По свршетку литургије царица је примила причешће из Василијевих руку, након чега је он одржао поздравни говор пред њом и престолонаследником.³⁰⁴

Приликом ове посјете, Василије је добио руску помоћ у књигама и утварама, новац за путне трошкове, и 5000 рубаља помоћи

302. Као нап. 163, стр. 85-87.

303. Као нап. 299, стр. 28-35.

304. Као нап. 292, стр. 9-20.

цетињском манастиру. Задовољан и одушевљен, кренуо је назад за Црну Гору преко Беча. У Бечу га је примио у аудијенцију цар. Из Беча је даље продужио за Трст. У Црну Гору је стигао у септембру 1755. године. Са Василијем су се из Русије вратили Ришњани гувернадур Петар Бјеладиновић и судија Јово Папреница. Они су носили поклон Митрашина Бјеладиновића цркви Светог Петра и Павла у Рисну.³⁰⁵ По повратку из Русије, Василије се понашао помпезно и славодобитно. Величао је Русију и њен значај. Стационарао се у манастиру Стањевићима, који је постао расадник руске агитације. Од новца донијетог из Русије исплатио је манастирске дугове и подигао нову цркву у Маинама. Купио је нешто земље на млетачкој територији, и широком руком дијелио новац млетачким поданицима, величајући Русију. Двадесет црквених књига донијетих из Русије, поклонио је свештеницима у Брдима, да би се по црквама молили „за здравље и спасеније од императорскога дома и фамилије и за спасеније престављскога се митрополита Данила.“³⁰⁶

За вријеме Василијевог боравка у Русији, Сава се носио углавном са истим проблемима у Боки, или са опструкцијом млетачких власти и римокатоличког свештенства, или са појавом православних свештеника који су оспоравали кредибилитет јурисдикције Црногорске Митрополије на том простору. Сава се у писму од 28. августа 1752. године жалио провидуру у Котору Валерију Антелмију, да се на Топлој код Херцег Новог појавио свештеник Лазар Миројевић „који јест исти поп дошао из турске земље и оставио своју парохију, а пак хоће на Топлу да се учини викар“... Извјештава га да шаље викара Илариона који је у цркви на Топлој, да му разјасни ситуацију. Сава поручује Антелмију да неће дозволити посјете калуђера из Савине на његовој територији мимо Роса. „Ја те молим како мога принципа заповиђи им да их није у моју парохију да не буде кавга и мутња. Без мога благослова они мене маме парохију, једни лажуни и баруни који свејет лажих напунише.“³⁰⁷

Како је већ назначено, Сава је доста пута имао неприлика са млетачким властима и римокатоличким свештенством у Боки. Он је 25. фебруара 1754. године упутио пошире писмо провидуру Антонију Мору. Извјесни Михо Савин оженио се римокатоликињом Маром од Батута из Будве. Они су се „вљенчали добровољно оба по закону грчаскому без никаквијех инпењах ни церковнијех ни

305. Нав. дј., 20; Као нап. 44, бр. 3071, 182.

306. Јован Томић, *Црногорски митрополији Василије Пејровић у Црној Гори њо њоврајку из Русије (1754-1756)*, Глас СКА, бр. 88, Београд, 67-73; Као нап. 44, бр. 2087, 185-186.

307. Као нап. 35, стр. 229-230.

свјетовнијех.“ Мор је забранио православном свештенику у Котору да потврди овај брак. Сава наводи примјере да су се Гркиње удавала за православне као и Латине. Зато протестује због таквог чина и даље наводи: „Јесу и латинке које се удају за Грке, пак се обраћају на закон грчаски, јер наши попови нијесу учени. Зато их не нуде и зато нас не зовете от закона грчаскога него од закона сћуванскога чисматици.“³⁰⁸

У другом писму од истог дана, упућеном такође Мору, Сава је био још конкретнији. Он моли Мора да нареди римокатоличким свештеницима „да не чине мутњу међу пуком и нека не чину новитате што се нијесу прије чиниле ни запреке нашијема поповима, но ко ће држат римски закон нека држи, тко ли ће грчаски нека држи.“ Сава каже да поштује обје вјере, и моли га да римокатолички свештеници „не срамоте вљеру свету грчаску да не буде која кавга, зашто мене није мила, а тко је тражи нека гледа што чини.“³⁰⁹

По повратку из Русије, Василије је разбио Савина настојања да се Османлијама плати харач, како би Црна Гора одржала мир са њима. У писму провидуру Ђустину Болдуу, писаном из манастира Маина 10. јула 1755. године, он истога увјерава у своја најискренија осјећања поштовања према Млетачкој Републици, и на крају се поред осталог потписује као „трона сербскога ексарх Василиј Петровић.“³¹⁰ Опасност од османског напада на Црну Гору била је велика. Са Збора одржаног на Обзовици код Цетиња 23. септембра, црногорски главари су упутили позив за помоћ: Новљанима, Грбљанима, Ришњанима, Паштровићима и Топљанима. Навели су да се босански везир спрема на Црну Гору. Моле их да их не издају, „но да заједно крв пролијемо за вјеру христијанску и за честити крст, за цркве и за своје отечество.“³¹¹ Василије је дошао у Грбаљ, и са сузним очима позивао Грбљане да помогну Црногорце, држећи им говор са крстом у десној и Јеванђељем у лијевој руци.³¹²

Док се Василије бавио проблемима са могућим нападом босанског везира на Црну Гору, Сава је константно кубурио са римокатоличким свештенством у Боки. Проблем је избио око цркве на Жањицама код Херцег Новог. Римокатолички свештеници су вршили пропаганду код провидира Болдуа, да се она преда римокатолицима. Сава у писму од 1. септембра, истиче „да је света Госпођа у Жањиц, која је вазда била збора михољскога и данас је њихо-

308. Нав. дј., 234-235.

309. Нав. дј., 236.

310. Нав. дј., 243.

311. Као нап. 306, стр. 120.

312. Нав. дј., 116.

ва, пак чујемо да ишту кључеве и неке новитаде да чине што није приђе било и вас наговарају да се мути крајина и пук.“ Моли Болдуа да римокатолички свештеници „стоје с миром, пак нијесмо ни ми ђаволи но кршани, и ми се Богу молимо и клањамо.“ И даље поткрепљује своје наводе „а то је црквица вазда нашега закона била. Нека и сад буде, а тко ће се Богу молит нитко му не брани.“ Он савјетује Болдуа да римокатоличким свештеницима каже да стоје с миром, јер „имају цркавах доста нека се Богу моле.“³¹³

Сталне смутње и проблеми на млетачким посједима у Боки, навели су и митрополита Василија да се обраћа провидуру Болдуу. Изгледа да су неки Паштровићи са прећутном подршком млетачких власти узурпирани имовину цетињског манастира, и нијесу хтјели да дају аренду за њу. Зато је Василије у писму Болдуу, писаном са Цетиња 7. марта 1756. године, тражио од њега да нареди тим Паштровићима да му се исплати 250 цекина на име кориштења те земље. Он пише да је дошло вријеме „да се баштина работа, зашто ако ми не буду аспре до Благовештенија, то јест до 26. марча по сербски, потаде хоћу је дат Черногорцима от Нахије Цермнице да је работају, а цркви да дају доходак“... У овом писму може се видјети и отворено подстицање неких Ришњана, од стране млетачког чиновника римокатолика Стијепа Враче на злочин. Наиме, Врача је подстакан да убију Василијевог сестрића и ђака. Василије даље пише да је Врача „и неправедну ријеч изговорио. „Јесте ли улупали онога Влаха?“ Из писма се сазнаје да је младић убрзо требао да буде постављен за свештеника у Тивту.³¹⁴

Послије низа перипетија и преговора, тј. Савиног одуговлачења, и Василијевог наговарања главара да се одбије плаћање харача, османске снаге напале су на Црну Гору. Не желећи да ремети мир са османском државом, млетачка власт се потпуно дистанцирала од Црногораца. Провидур Болди је затворио границу, у намери да спријечи прилив црногорских избјеглица, као и евентуално дотурање помоћи од стране Бокеља. Чак шта више, он је објавио проглас 10. септембра 1756. године, у коме је за Црногорце навео: „Гледамо их како душмане от рода лупешкога безвјерници.“ Ова констатација огорчила је Црногорце, као и уопште понашање млетачких власти.

Са главарског Збора на Цетињу, они су 24. октобра Болдуу послали одговор. Овај одговор пун је наведених заслуга које су Црногорци учинили за Млетачку Републику. Црногорски главари се-

313. Као нап. 35, стр. 245.

314. Нав. дј., 252.

бе идентификују „будићи ми православне вјере христијанске и закона свете цркве васточне, а рода частна и света славно-сербскога од којег су проишодили свети цари србски и герцоги черногорски, равно тако патријархи и архијереји, свештеници и поште-ни људи“...³¹⁵ Овом констатацијом, непобитно се потврђује код тадашњих Црногораца словено-српска свијест, свијест о припадности Православљу, Српској Цркви, и средњовјековном српском држављу, које се у најтежим временима почетака ропства сужава на црногорско државље Црнојевића.

Тражећи било какву помоћ, са истога збора, главари се обраћају и Паштровићима. И овога пута они поручују да су одлучни „нашу крв пролити за вјеру христијанску и за своје цркве и за своје љубезноје отечество. Не жалимо браћо христијани, јер ћемо погинути, зашто и српски кнез с првијема српскијема витезовима, за своју вјеру и отачаство погину на Косово.“³¹⁶ У истом смислу је и обраћање митрополита Василија Кучима 29. октобра, који их је преклињао да устану „за крст часни и за своју православну вјеру устаните с вашом снагом и оштром сабљом у нашу помоћ ваше браће христијана.“³¹⁷ Све је међутим било узалуд, и по питању једних и по питању других.

У тако тешкој ситуацији, десио се на Цетињу један важан чин из домена црквеног рада оба црногорска митрополита. Ту се појавио руски архимандрит Владимир Буковински, који је дошао из Цариграда. Они су га хиротонисали у чин епископа, а и добио је звање „епископа предала зетских“. Послије хиротоније, вјероватно свјесна шта се може догодити са Црном Гором и Цетињем, оба црногорска митрополита написала су у некој врсти црквеног завјештања Буковинском: „Послије посвећења предадосмо му, као Великорусу, све ствари које даровали бјеху овоме светоме манастиру цар Петар Велики и његова кћер царица Јелисавета да, ако би Турци нашу земљу похарали и нас два архијереја побиједили или погубили, ови архијереј зетски узме све речене ствари и понесе на чување у руску државу.“³¹⁸

Уочи самог османског напада на Црну Гору, суочен са османским пријетњама, и информацијама да му Млечани припремају убиство, Василије је у ноћи 11. новембра 1756. године, тајно, само у друштву са игуманом Теодосијем Мркојевићем напустио Црну

315. Нав. дј., 261.

316. Као нап. 10, стр. 342.

317. Исто.

318. Нав. дј., 343.

Гору. Била је то његова једина мрља у архијерејској и владалачкој биографији. Преко Ријеке кренуо је за Русију. У Русији је по обичају написао велики број писама и меморандума разним високим личностима, који су се у суштини састојали од нуђења руског протектората над Црном Гором. И поред бројних интрига придошлих Црногораца, и неуспјеха по том питању, Василије је ипак успио да добије позамашну своту помоћи. За личне потребе добио је хиљаду рубаља, и 3.000 на име шестогодишње помоћи цетињском манастиру. Руски Синод је такође дао Василију помоћ за његове потребе, и потребе цетињског манастира у износу од 1.132 рубаље. Коначно, све трошкове Василијевог пута и боравка платила је руска влада.³¹⁹

Ипак, руска влада није до краја вјеровала Василију. Василије је тражио сталну помоћ од 15.000 рубаља годишење. Влада је одобрила само једнократну помоћ, а новац није дала Василију, него свом повјерљивом човјеку пуковнику Стефану Јустиновичу Пучкову. Кренувши назад за Црну Гору, Василије се у Бечу обрео почетком јуна 1759. године. У Трсту му се придружио Пучков, и повео са собом једног инжењера, са намјером да испита могућност рудног експлоатисања у Црној Гори. Василије је стигао и искрцао се у близини Будве 9. августа.

Како је већ назначено, Пучков се у Црној Гори задржао до 20. септембра. Његов извјештај руској влади о Црној Гори, тј. Црногорцима, Василију, Сави и главарима био је до краја негативан. То је био најгори извјештај једног Руса који је икада написан. Пучков је видио цркве без крста и књига. Позивајући се на информацију коју му је дао митрополит Сава, Пучков је у извјештају навео да у Црној Гори има 600 цркава и шездесет манастира. Оцијенио је да у њој постоје три струје: православно-црногорска, млетачка и османска, те да Црногорци иду за оним ко им да више новца.³²⁰

И заиста, од самог изласка на копно код Будве, Василије се нашао помпезно и широкоруко у смислу новца. Величао је Русију. Као да је тиме хтио да провоцира млетачке власти у Боки, које су преко својих доушника пратиле сваки његов корак, и ко код њега долази у Маине и Стањевиће. И заиста, одушевљење народа не само Црне Горе, него и приморских области под млетачком управом са Русијом било је велико. Бојећи се ширег размаха руског утицаја, млетачке власти су наредиле паштровским судијама да нареду

319. Марко Драговић, *Материјали за историју Црне Горе из времена митрополија Данила, Саве и Василија Пејровића*, Споменик СКА, књ. XXV, Београд, 1895, 24-25.

320. Нав. дј., стр. 25-28.

калуђерима манастира Прасквице, да не примају руско злато од Василија.³²¹

Проблеми са млетачким властима у Боки нијесу престајали. У намјери да што више ослабе јурисдикцију црногорских митрополита, Млечани су се служили разним методама, од отвореног шиканирања, до перфиднијих поступака. Крајем 1762. године, градске судије у Будви забраниле су митрополиту Василију да служи службу у цркви у граду.³²² Сматрајући Василија руским човјеком, тј. човјеком који носи руски утицај, Млечани су на сваки начин настојали да му онемогуће богослужења по својој територији, док су на Саву гледали много толерантније.

Млетачке власти су на територију Боке увлачиле и Грке. Црногорски главари: гувернадур Драго Вукотић, и војводе Стијепо Мартиновић и Андрија Ђурашковић, послали су писмо провидуру Пјетру Мању 9. јануара 1763. године. Као и много пута до тада, они су истакли заслуге Црногораца у ратовима за Млетачку Републику. У писму као да посредно окривљују Млечане за рушење манастира на Цетињу, и истичу његову љепоту „прекрасни манастир на Цетиње који бјеше архијерски престол“.

Проблем је избио око цркве Светог Луке у Котору. Ови црногорски главари су се позвали на дукале из доба владике Данила „и утврдише се принциповијема привилегијама до скончанија свијета која сва провелегија зову цркву Светога Луке у Котор да је дата и ослобођена својзи овојзи крајини от принципа преведраго за служит се народ молитвоју и летургијом пред Богом по својему природному језику славено-сербском и капелан или ти свештеник у цркву Светога Луке у Котор да буде от ове крајине којјега постави здешњи архијереј, како му заповиједа дукала принципа преведрога, дата владики Данилу.“

Они наводе „да су дошли у Котор некакви Герци“, који су намјерни да Светога Луку отму бокешким житељима. Оптужују Грке да су управо они својим издајством учинили да Млетачка Република изгуби Кипар, Кандију и Мореју. По логици ових главара, Грци требају да проливају крв око њихових предјела, а не да долазе у Котор. Када буду могли, они ће Османлијама предати и Боку. Ови главари у писму на крају кажу, да траже правду од провидура „зашто кад би било по нашему, ми бисмо се с тијема Герцима побрили којизи се мијешају у наше заслуге провелеђија“...³²³

321. Као нап. 10, стр. 358.

322. Нав. дј., 363.

323. Као нап. 35, стр. 279.

Једно прилично интересантно писмо митрополита Саве, послато 1. септембра 1763. године дубровачком кнезу, одсликава погледе овог црногорског митрополита на црквени и државни континуитет и карактер Црне Горе, и коначно етнички. У писму Сава тражи помоћ „да учините нашој цркви и народу черногорском у једном сумом от пет асприх, како Срби Србима и својијема сусједима“. Савино писмо је прилично непрецизно. Он се очигледно позива на обичај похрањивања новца и добара српских средњовјековних династија (почев од Немањића па даље вјероватно?) у Дубровнику. Обично су то радили свргнути српски владари и феудалци, који су своју емиграцију из разних разлога настављали даље. Сава повезује нит тих српских владара са Црнојевићима, и наводи: „От времена старе господе сербске, а најпослијед од г-на Ивана Чарнојевича, како је остављен аманет њихов у ваше Републике за коју ствар имамо свједоштво у нашу канзеларију черногорску на Цетиње.“ Већ у сљедећој реченици, Сава се опет позива на некакав новац остављен у Дубровнику „оне наше старе господе сербске.“³²⁴

Митрополит Сава бавио се контактирајући са млетачким властима у Боки разним проблемима и недаћама. Провидуру Пјетру Ему писао је 20. октобра 1763. године о сукобу између Брајића и Паштровића, јер „побили су се и узели Брајићи стоку церковну Светог Николе, манастира Прасквице, и убили човјека чобана церковног.“ Због тога су сви Црногорци кренули да побију и попале Брајиће „поради цркве како имају заклетву да чувају сваку цркву от штете и похаре.“ Сава апелује на Ема, да он казни Брајиће, и нареди им да се стока врати манастиру Прасквици, јер ако то не чини, он неће моћи да заустави Црногорце у осветничкој акцији.³²⁵

Сава се у домену црквеног виђења бавио и проблемима брака. У његовој сентенцији писаној 12. новембра 1763. године, види се да је готово пала крв између Калуђеровића и Јановића. Наводи „придох у поштени збор михиљски визитати наше цркве и християне старијем нашијем обичајем“... Дакле, из ове констатације види се да је Сава био на млетачкој територији, али у територији своје јурисдикције. Обишао је поред осталог и села Клинце и Мркове, гдје је нишао на завађене породице. Наиме, кћер Пера Јанкова била је удата за сина капетана Ђура Јановића. Ту је била седам година. Но, како Сава пише „нешто се згоди у ње ум и почела бљежат по туђијех кућах“, па је често долазила и у род. Тамо су јој коначно запријетили да више не долази, па је она побјегла код својти у Црну

324. Нав. дј., 280.

325. Нав. дј., 281-282.

Гору, и ту је била осам мјесеци. Кад се вратила код мужа, капетан Ђуро је није хтио примити назад. Сава му је на то говорио: „Наша црква восточна не да да чловјек жену остави ни жена мужа до смрти.“ Ђуро је одбијао да је прими, па га је Сава оглобио са двадесет цекина, и да она може отићи са прђијом коју је приликом вјенчања донијела. На крају писма, Сава апелује на вице провидура, да припријети капетану Ђуру, да случајно не напада женин род.³²⁶

Тешку материјалну ситуацију у појединим крајевима приморја одсликава и молећиво писмо митрополита Василија провидуру Ему, од 15. фебруара 1764. године. Он извјештава Ема да је завладала глад у манастиру Свете Петке збора маинскога, те да ако икако може до слѣдеће жетве помогне игуману овог манастира Исаији, родом Ришњанину „зашто је чловјек добар и свештеник прави и гостољубиви, како то може осједочит град Будва и сваки други.“ Василије пише и за тежак положај игумана манастира Маина.³²⁷ И митрополит Сава жалио се у писму од 20. марта Ему, и тражио милост за сина Живка Сенића из Бјелица. Сенић је био оптужен да је покрао цркву у Доброти код Котора, и требао је бити упућен на галију да весла, практично као роб. Сава је тврдио да је невин „што је неки пас покра у Доброту.“ Не штеди ни Доброћане „убио их Бог и црква онога тко је.“ Сматра да ће се прави лопов открити, јер пише „а то неће Бог и та света црква сакрит, но ће се то знат, ако Бог да.“³²⁸

Сава и Василије наставили су праксу рукополагања свештенства и монаштва које је било ван њихове територијалне јурисдикције. По Васкрсу 1764. године, у манастиру Стањевићима рукоположили су у свештеника Доситеја Обрадовића. Почетком јуна за архимандрита су хиротонисали Генадија Васиљевића, Руса који је дошао из Далмације у Црну Гору.³²⁹ Послије смрти митрополита Саватија и Стефана, и поред молби тамошњег народа, Млечани су пролонгирани именоване новог митрополита. Тако су прешутно и тај крај дали под јурисдикцију црногорских митрополита. Митрополит Сава је због тога био опрезан према млечким властима, не желећи да усиљеним форсирањем јурисдикције над тим крајевима изазове контрареакцију. Ипак, на основу једне посланице, и случаја рукоположења једног свештеника, практично је дошло до мале афере.

Сава је 4. октобра упутио посланицу вјерницима у Котору, тј. „господи тоторима и свој господи хришћанској, старима и младима, парохије св. Луке у Котору који се налазе у Доброти, Прчању

326. Нав. дј., 282-283.

327. Нав. дј., 284.

328. Нав. дј., 284-285.

329. Као нап. 10, стр. 363.

и Кавчу“ ... Навео је да је прошле године заједно са Василијем био у посјети провидуру. Тада су га татори цркве Светог Луке у Котору замолили да запопи Вука Петровића, сина Андријиног, а у ту сврху га препоручили исповиједнику Руфиму да га припреми за свештенички позив. У препоручивању Петровића предњачили су капетан Андрија Вучетић и Лазар Свјетлоћа. Василије је Петровића рукоположио за ђакона, а Сава за свештеника. Међутим, убрзо су се јавила притивљења томе чину извјесне групе људи. Њих је по свој прилици подбуњивао свештеник Никола Давидовић, парох цркве Светог Луке.

Вуко је прије рукоположења био трговац, и изгледа није задовољио свештеника Николу. Само три мјесеца је био на припреми као помоћник пароха. И сам Сава је био заинтересован за Вуково рукоположење, јер му је био рођак. Иако је црногорски митрополит имао јурисдикцију над православцима у Котору, ипак је провидур као крајња свјетовна инстанца потврђивао његове одлуке. Стога се ова посланица митрополита Саве може тумачити као покушај да се предухитри провидурова интервенција, тј. да он не да потврду Вуковог рукоположења. Тако су се у Котору формирала два тора за и против новог свештеника Вука. За њега су били углавном рођаци: златар Мато Липовац са братом Стијепом, кројач Јово Драшковић, Ђуро Драшко, трговац Михаил Матковић, те папучари Јово и Нико Стјепанови.

Они су се почетком октобра обрели код митрополита Саве заједно са Вуком. Ту су добили ковертирану посланицу, да је предају таторима, који би је отворили и прочитали за вријеме литургије прве наредне недеље у цркви Светог Луке. Тако је и било. У литургији су учествовали свештеници Никола Давидовић и Вуко Петровић, као и придошли Доротеј Васио, који се ту случајно обрео. Мато Липовац је предао татору Јовану Милошевићу ковертирану посланицу, са захтјевом да се она прочита прије свршетка литургије. Милојевић је међутим посланицу предао другом татору Андрији Вучетићу, капетану у млетачкој служби. Овај је предосјећајући који је њен текст, само одложио на римокатолички олтар, па је литургија настављена.

Вучетић је намјеравао да се посаветује са другим таторима, тј. Милошевићем, Лазаром Свјетлоћом и артиљеријским поручником у млетачкој служби Вуком Дабовим. Липовцу је рекао да ће посланица бити прочитана пошто се сврши литургија, и пошто жене и странци изађу из цркве. Видећи њихову опструкцију, Липовац је узео посланицу и псујући изашао из цркве. За њим су изашли његов брат Стијепо, Јово Драшкичевич, Ђуро Драшко, Михаил Матковић, те Јово и Нико Стјепанови. Дошло је до скандала. Ву-

четић је хтио да интервенише, али га је задржао потпуковник Мајина који је био у близини. Пошто је ова група наставила са псовкама и испред цркве, а народ је почео да излази из ње, дошло је до опште пометње. То је примијетио провидурев ађутант, чија се канцеларија налазила преко пута цркве Светог Луке. Он је алармирао стражаре да Липовчеву групу ухапсе. Међутим, ови су повадили мачеве и кубуре и припријетили стражарима. Чула су се и неколика пуцња, па су се потом дали у бјегство. Том приликом стражари су похватили Јова Драшкичевича, Јова Стјепанова и Михаила Матковића, које су одмах оковали, док су се остали разбјежали око града. У овом догађају срећом није било теже повријеђених.

Пошто је провидур Пјетро Емо имао и судска овлаштења, поводом овог догађаја, већ сјутра дан почео је судски процес, на коме је саслушан низ свједока. У оквиру њих били су тутори, ухваћени из Липовчеве групе, али и свештеник Никола Давидовић. Он је изјавио поред осталог, да је сумњао да су Липовац и друштво у протежирању свога рођака Петровића, били спремни и да убију, а поред осталог да се нијесу либили и да њега убију. Те информације добио је од калуђерице Јованке Средановић, родом из Цеклина, која је живјела у кући Лазара Свјетлоће. Зато се он чувао, па чак и добио позиве вјерника за обреде по кућама. У оквиру процеса, 28. новембра саслушан је и потпуковник Мајина, који је био директно потчињен млетачком капетану Јадранског мора. Мајина је иначе био православац, те је провидуру дао и писмени извјештај о поменутом догађају.

Током саслушања пред судом, сви тутори као и свештеник Давидовић тражили су за кривце да се примјерно казне. Но, 30. новембра они су упутили провидуру представку, у којој су га молили да се процес обустави, те да опрости кривцима, као што су им и они опростили. Тако је коначно 3. децембра процес окончан. На основу њихове представке, провидур је донио пресуду, да се кривци кажњавају са дванаест цекина глобе, и то сваки понаособ. Пола суме ишло је цркви Светог Луке у Котору, а пола у корист которског находишта за ванбрачну дјецу. Бивши обавијештени о току процеса, и представци татора, Липовина и друштво су се још прије свршетка процеса вратили у Котор, и нијесу хапшени. Вјероватно су имали и гаранције провидура, а глобу су уредно платили.³³⁰ За ову причу битно је нагласити и овај детаљ. Поменуто је да је посланица митрополита Са-

330. Славко Мијушковић, *Повод и последице једне посланице владике Саве православецима у Котору*, Историски записи, књ. XVI, св. 3-4, Титоград, 1959, 186-191.

ве одложена на римокатолички олтар у цркви Светог Луке. Црква је саграђена још 1195. године од стране Марка Казафранка и његове жене Боне. Предата је 1657. године православцима у Котору, па је од тада постала православна. У том смислу извршене су преправке главног олтара. Побочни олтар остао је међутим још извјесни период као римокатолички, па има података да су и римокатолици вршили службе у њој, или на литургије долазили са православцима.³³¹

Вјероватно бивши обавијештен о току овог судског поступка, а бивши у близини, случајно или намјерно у Рисну, митрополит Василије је при његовом крају, 30. новембра, обавијестио хришћане, тј. вјернике цркве Светог Луке, гдје се налази. Опет случајно или намјерно правећи се невјешт, он их је обавијестио да послати предлог да служи службу у цркви предају провидуру, и да га обавијесте о његовом ставу.³³² По свој прилици и ово писмо је било у сврху протежирања Петровића за свештеника, јер у изворима више нема података, да су тутори цркве или провидур учинили нешто противно Савиној посланици.

Како је већ назначено, послуже смрти митрополита Саватија и Стефана млетачке власти нијесу постављале за новски крај нове, тј. нијесу дале било какву потврду црквене јурисдикције херцеговачких митрополита. Тако је прешутно новски крај пао под јурисдикцију црногорских митрополита. Такође је поменуто, да су новски и уопште бокешки вјерници зазирали од позивања митрополита Василија да врши службе, да се не би конфронтирали са млетачким властима, које су га сматрале руским човјеком, и нерадо на њега гледале. Но, неуморни Василије стално је настојао да подрије то гледиште, и утврди јурисдикцију црногорских митрополита. Такође 30. новембра, Василије је послао писмо новском капетану, сердару, суђама и општини, са податком да је у Рисну. Изразио је жељу да дође у новски крај јер „жуде новски христјани да их посјетимо.“ Да је постојао некакав отпор његовом доласку, из наведених, или неких других разлога, то је очигледно, чим је он назначенима писао „а сад слишу чти ви сумњајете се и нијесте ради да к вама дођемо.“ Василије их обавјештава да чека позив до сјутра вече, и да се они у том смислу консултују са млетачким властима. Ако позив не дође „ано нећу тамо, а знам да су цркве и свештеници рукосади цатињскога архијереја и остају су доброжеланијем вашим.“ Василије се иначе на крају овог писма и титулисао као „трона сербскога експарх“.³³³

331. Иво Стјепчевић, *Кашеграла свейої Трийуна*, Сплит, 1938, 58.

332. Као нап. 35, стр. 291.

333. Исто.

Већ слједеће 1765. године, Василије се одлучио за поновни одлазак у Русију. Пучковљев извјештај о Црногорцима, укључујући ту и Василија, постепено је падао у заборав код руских високих државних кругова. Василије је био свјестан да Млечани зазиру од њега сматрајући га руским човјеком, те је поводом свога пута провидуру Ему 25. маја из Мајина написао писмо пуно увјеравања у лојалност Млетачкој Републици. Свој пут у Русију правдао је чисто црквеним мотивом „пођох на пут ни за које друго ћело но за милостињу наше цркве.”³³⁴ У Русију је кренуо почетком јуна, једним бродићем из Будве. Са собом је повео јеромонаха Јосифа Вукићевића и јерођакона Петра Петровића. Јерођакон Петра је намјеравао да остави у Русији на школовању. Трећи Василијев сапутник био је Теодосије Мркојевић, са којим се Василије у међувремену измирио. Међутим, Теодосије га је пратио само до Беча. Још пред пут, Сава је са главарима дао Василију два писма у којима га је препоручио царици Катарини Александровној и руском Колегију иностраних дјела. Поред чисто политичких захтјева, Василије је овлаштен да тражи и добије помоћ за цркву.³³⁵

Дошавши у Беч, Василије је био примљен од аустријске царице Марије Терезије. Но, како му је још раније забрањено да путује кроз аустријске земље, он је за Русију кренуо преко Баварске и Пруске. У прилично дугом и неудобном путовању по њега, преко Кијева је стигао у Петроград у октобру. Но, ни ту у почетку није добио адекватан смјештај, па се жалио државном канцелару Панину. Убрзо је црногорска делегација добила бољи смјештај, а државна канцеларија одредила јој је двије рубље дневно и 25 мјесечно за трошкове становања. Није међутим Василију успјело да га царица прими у посебну аудијенцију. Почетком новембра је искористио одржавање литургије у придворној цркви, када је царица примила високе црквене достојанственике. Тада је он царицу поздравио у име народа Црне Горе.³³⁶

Неколико мјесеци касније, очекујући одговор Колегија иностраних дјела, изненада се разболио. Свјестан скорог краја, издиктирао је тестамент јеромонаху Јосифу Вукићевићу и јерођакону Петру Петровићу. Но, смрт га је спријечила да га потпише. Упокојио се 21. марта 1766. године. Тестамент је био више молба руској царици да води рачуна о Црној Гори. Сахрањен је уз највише почести о државном трошку. Трошкови сахране износили су око

334. Нав. дј., стр. 296-297.

335. Као нап. 319, стр. 31-35; Глигор Станојевић, *Шћейан Мали*, Београд, 1957, 7.

336. Као нап. 319, стр. 34-35.

1.200 рубаља. Мјесто гдје је покопан је била Благовјешченска црква, гдје су били покопане велике државне личности Русије, међу којима и чувени војсковођа Суворов. На нагдгодној плочи, поред грба Црне Горе, стојали су подаци да ту почива митрополит црногорски, скендеријски и егзарх пећког патријарха.³³⁷

У Црној Гори се за Василијево упокојење сазнало тек у јулу. Из извора се посредно може закључити, да Сава није био посебно ожалошћен упокојењем свога блискога рођака. Поводећи се за препоруком Колегија иностраних дјела, царица је наредила да се Василијева заоставштина однесе у Црну Гору. Одређен је потпоручник Михаил Тарасов, коме је придодат преводилац Иван Шефер. Са њима су назад отишли и Вукићевић и Петар Петровић. Тарасов је однио и помоћ цетињском манастиру, у износу од 1.500 рубаља. У Црну Гору су стигли у новембру. Његова мисија одношења Василијеве заоставштине била је само формални изговор. Он је требао да проучи прилике у Црној Гори, и о томе поднесе извјештај. У Црној Гори боравио је до краја 1766. године, и по повратку поднио извјештај.

Тај извјештај је био много позитивнији и реалнији од Пучковљевог. Овај извјештај пада у вријеме укидања Пећке Патријаршије. Тарасов је констатовао у њему да је Митрополија Црногорска до тада била у саставу Патријаршије, а да је од тада постала самостална. Његов опис стања црквене организације и вјерског расположења Црногораца, у извјештају међутим није био много афирмативан. Тврдио је да у свим црногорским селима има осамдесет цркава и дванаест манастира са 28 калуђера, да су цркве запуштене, и да око њих пасе стока, те да служе за одмор чобанима.³³⁸

Упокојењем митрополита Василија, нестало је у Црној Гори снажне личности. Сава није имао тај ауторитет. Стога није чудо што се у Црној Гори појављује незнанац и самозванац Шћепан Мали. У појави Шћепана Малога и његове политичке дјелатности, код историчара је углавном остао мало или нимало презентован детаљ његових вјерских иступа, којима је поред осталог успио да се наметне Црногорцима. Црногорско друштво онога доба несумњиво је било заостало, и не само класично патријархално-племенско. Поред малог броја писмених људи, како се да видјети из неких извјештаја, Црногорци нијесу били особито религиозни. Чак шта више, бројни истраживачи биљеже карактеристике празновјерја, као и вјеровања у имагинарну силу Господњу, коју представљају

337. Као нап. 61.

338. Као нап. 62.

овоземаљски људи. Да ли се може говорити и о фактору вјерског утицаја Шћепана Малога на њих, као неког врсте месије? По неким детаљима свакако да.

Шћепан Мали пише Црногорцима: „Чујте Црногорци глас господа бога и славу светога Јерусалима, ја нијесам овдје дошао, но сам послан од бога чији глас чух, устани, пођи, труди се и ја ћу ти помоћи.”³³⁹ Кнез Брајића Ненад Иванов, у писму провидуру Антонију Рениеру каже: „Шћепан Мали каже да иде према божјој заповијести и мудрости и зна да нема правде осим божје.”³⁴⁰ Очигледно је да је Шћепан користио у умиру Црногораца, као и искорјењивању самовоље божански ауторитет, комбинован са мистицизмом, чим је писао и ово: „Када истинитост бога упознате и учините опште и вјечно примирје међу вас да не би било никаквих неспоразума и крвопролића, тада ћете сазнати ко је Шћепан Мали.”³⁴¹

Он се није либио, да ли заиста умишљен у то што пише, или да би остварио утисак, да слично тврди и неким људима из млетачке власти. Дакле људима који су били много образованији, и припадали много образованијем друштву од црногорског и црногорских главара и народа. Провидуру Рениеру он 5. септембра 1767. године пише: „Колико пута ми је мој ум говорио да идем друкчијим путем, али ми то није било могуће, јер морам испунити велику заповијед која ми је дата од бога.”³⁴² Да ли увјерен у своју месијанску вредност и мисију, или уопште тумачећи ток догађаја, Шћепан Мали је руском посланику у Бечу Димитрију Гаљичину писао: „Сада се појављује откровење истинитога бога који управља цијелим свијетом.”³⁴³

Млетачке и римокатоличке опструкције у Боки и Котору нијесу престајале. Оне су биле перманентне у разним видовима. Наиме, у Котору је до 1768. године постојало православно гробље. Изналазећи оправдање да оно више не може бити у функцији из санитарних разлога, млетачке власти су га затвориле. Градски лекар Грегорио Кристанопуло поднио је 2. маја извјештај властима, да је оно стекло услове да се из санитарних разлога затвори. Истина, он гробље идентификује као грчко, али је несумњиво мислио на гробље грчке вјере. Провидур Ђовани Зусто забранио је употребу гробља 28. октобра.³⁴⁴

339. Марко Драговић, *Споменици о Шћепану Маломе*, Споменик СКА, књ. XXII, Београд, 30.

340. Нав. дј., 29.

341. Као нап. 339.

342. Марко Драговић, *Једна биљешка о Шћепану Маломе*, Цетиње, 1887, 19-20.

343. Као нап. 339, стр. 6.

344. Као нап. 10, стр. 364.

Митрополит Сава несумњиво је био изразито млетачки човјек. Увијек малодушан, скептичан, плашљив и без ширих погледа, он је на Млетачку Републику и њену власт у Боки гледао као на једини реални ослонац, без обзира какву је она снагу имала, и како се лицемјерно и варљиво односила према Црногорцима. У бројним изворима, тј. грађи коју је иза себе оставио Сава, постоји на десетине примјера изразито удворичког понашања према млетачким провидурима у Котору, или оним генералним за Далмацију у Задру. Све то се није допадало многим Црногорцима, главарима и Василију. Једном приликом Сава је упао у врло неугодну ситуацију.

У прилично драматичном писму млетачком мајору Маћедонију од 7. септембра 1768. године, пуном удворичких израза и увјеравања поштовања и лојалности млетачком принципу, Сава се жалио да је умало страдао од својих Црногораца, управо због велике љубави према Млетракој Републици. Из писма се не може закључити коме је млетачком функционеру Сава послао писмо које је добио од руског посланика у Цариграду. Сава је иначе доста често млетачким функционерима слао оригинална писма кореспонденције са руским представницима, или их извјештавао шта они мисле, само да би увјерио Млечане у своју лојалност. Према његовим ријечима хиљаду Црногораца је опколило манастир. Прилично драматично је описао ситуацију: „Хоћаху ме убит. А ја се затворих у кућу и викаху: 'Излази, латинине овамо'! Ја не изљегах. Они потараше и похараше и свако зло чинише и мене стражу на манастир ставише. За десет недељах нигда из манастира нијесам излега. Но се бојаху да не утечем у Котор. Пошто ме пушташе по тада ми запријетише да немам писат књиге ни ђенералу ни кому другому.“³⁴⁵

Млетачка Република је несумњиво у другој половини XVIII вијека била држава у опадању. Није више била способна и за какво озбиљније ратовање, те је настојала да по сваку цијену одржи добре односе са османским властима у околини, при чему су јој Црногорци били реметилачки фактор у том погледу. У септембру 1768. године избио је османско-руски рат. Млетачка Република је настојала да се држи потпуно неутрално у овом рату, а да би ту неутралност доказала, у договору са османском државом потпуно је блокирала границу са Црном Гором. Млечани су врло неповољно гледали и на мисије руског кнеза Долгорукова у Црној Гори, а казније и покушаје још неких руских представника да уђу у њу.

У оквиру кампање затварања границе, избила је озбиљна криза око манастира Стањевића и Маина, које су Млечани запосјели

345. Као нап. 35, стр. 319.

са војском. У писму од 1. априла 1770. године, упућеном провидуру Гаетану Молину, гуверандур Јован Радоњић, и сердари: Вукале Вукотић, Јово Ђурашковић, Јово Петровић и Мојаш Пламенац отворено су истом ставили до знања да су на страни Русије, и да је Црна Гора руска. Они као да му пријете када пишу: „Знаш ли, г-не, да смо ми данас росијски. Тко стоји против нас стоји против Русије. Тко стоји против Русије стоји против нас.” Апелују на њега да нареди да се манастири ослободе „и дигнете стражу, зашто за квартијере манастири нијесу ни ваши ни наши, а у њих имали сте службе доста.“³⁴⁶

За разлику од овог пркосног и практично пријетећег писма црногорских главара, Савино послато директно млетачком дужду 27. октобра, било је пуно удвориштва и молби. Тако он дужду пише: „Мојијем великијем плачем и жалошћу не доспијевам плакат моје сердце и архијерејство у преведру Републику од нестиме и штете која се учинила од манастирах и робе манастирске, која је служила манастире који су у стат преведре Републике, Стањевичи и Махине неправедно ажурпане од официјалах“...³⁴⁷

Међутим, све Савине молбе и умиљавања млетачким властима нијесу помагале. Млетачка војска није хтјела да се измјести из Стањевича и Мајина. У свим овим Савиним писмима, не види се никакав шири политички концепт или бунт. Он је само увијек ситни сопственик манастирског добра и његове материјалне привилегије. Дошавши на Стањевиче 22. октобра 1771. године, он је упутио епел провидуру Гаетану Молину, да посредује код дужда да се манастири врате. „За Бога и за светога Марка, нека и цркви учини суд... Разури ме принципова војска и похара на велику божу правду, манастир ми под Махине притисну, а благо црковно узе, кућу у Будву узе, учинио у њу фундик ево четири године, мене не даје ништа, а то је работа црковна. Је ли тако право за Бога и за светога Марка?“³⁴⁸

Један интересантан документ одсликава проблематику вјенчања из кумовских породица, и става цркве поводом тога. То се види из сентенције митрополита Саве од 15. новембра 1773. године. У Херцег Новом је био случај да је Александар Матов Шпадић оженио братаничну Александра Живковића. Она је била већ вјерена за Милоша Властелиновића из Рисна. У вези са тим митрополит Сава пише „и тако ми по заповиједи закона нашего и по пре-

346. Нав. дј., 321.

347. Исто.

348. Нав. дј., 324.

данију свјатих апостолах и свјатих отец како заповиједа свјата ма-ти церков восточнаја разсуждају да је не може имат вишеименовани Александер Шпадић.” Потом Сава набраја разлоге зашто брак не може бити потврђен, а између осталих наводи „једно, возбрањајут кумства кршетаја која су била между Живковићем и Шпадићем: друго, што је она другоме обручена“... Сава је чак запријетио анатемом и самом младожењи Шпадићу и свештенику који је вјенчао тај брак, јер је писао „и никаквим образом не може та ствар добра и тврда бит ни по закону вишеречени Шпадић и тој свештеник находјатсја под тјажкоју казноју и отлученијем церковним и под тјажкоју кљатвоју и анатемии преданију“...³⁴⁹

Криза око Стањевића и Маина била је непрестана. Млечани нијесу пристајали да одатле евакуишу своје посаде. Сава је писао низ писама млетачким достојанственицима да их евакуишу. Та писма била су по обичају пуна захвалности Млетачкој Републици и изражавања лојалности њој. У неку руку практично то су била запомагања за повраћај манастира. Млечане је Сава увјеравао и да је те манастире Републици сачувао још владика Данило, да их се Османлије не дочепају. У једном од таквих писама млетачким инквизиторима од 29. августа 1776. године, Сава се жали да су му Млечани затворили „двје цркве да се у њих Бог не моли ни да се отварају, манастир, покућство, интраде, све да ми пропане. На моје владическе постеле да курве леже.“³⁵⁰

Један образац унапређења свештеника, и то на османској територији, од стране црногорских митрополита, а конкретно Саве, може се видјети и по синђелији издатој свештенику Илији Поповићу 2. априла 1778. године. Ова синђелија долази при крају живота митрополита Саве. Он њоме унапређује попа Илију Поповића, сина Шћепана Поповића из Подгорице у протопопа, и даље наводи: „Ти же, протопопе Илија, должен јеси пребивати во чтених, поучених, попеченихже душ христијанских сохрњајущчих соједињеније со свајтоју восточношаго ради увјеренија дахом вам сије писаније со подписом руки нашеја и приложенијем печата.“³⁵¹

У низу проблема свакодневног живота, и става цркве поводом њих, Сава је долазио и у ситуацију да поред већ наведеног примјера поништаја кумовског брака, поништава брак и дјевојке која је отета. То се види из његове сентенције састављене на Стањевићима 10. маја 1779. године. Ово је једна од његових посљедњих сен-

349. Нав. дј., 327-328.

350. Нав. дј., 335.

351. Нав. дј., 351.

тенција. По свој прилици „уграбљена“ дјевојка је била из Котора, а они који су је уграбили из Паштровића. Разлози уграбљења (отмица) дјевојака били су у оно доба различити. Углавном су практиковани ако родитељи дјевојке не би дали момку проснику да је ожени, сматравши да је он недостојан њихове кћери. Обично су и дјевојке већ имале везу са таквим момцима, па би онда такви парови стављали родитеље пред свршен чин. Уколико би дјевојка тако чак и самовољно побјегла, под званичним образложењем да је родитељи нијесу дали просцу, тј. да је уграбљена, породица није била дужна да јој опреми мираз. Било је чак и примјера тајних договора између одбијеног младожење и родитеља дјевојке да се она уграби, како јој се не би опремао мираз. Из ове сентенције међутим не може се сазнати који је разлог поништења брака кћери Ива Пејова (вјероватно из Котора).

Митрополит Сава се у овој сентенцији позива на црквене каноне и обичаје цркве поводом оваквих проблема, и даље пише: „Ево, Јевангелије на сриједу, апостол, седам саборах, вселенскијех, шеснаест помјестнијех, судови царски који су у стари Рим судили, у нови Рим Константинопол судили све више писато од Бога и от цркве источне и западне установљено да се пита и проси ђевојка у оца и матер и да је добра воља ђевојци. Зато ја митрополит Сава церковнијем судим оне Паштровиће који су уграбили Ива Пејова ђевојку како безаконике и оно вјенчање да није вјенчање но дајем либертад ђе је испрошена у оца и матере ту да се вјенча у Котор по закону.“³⁵²

Још једна од мана митрополита Саве Петровића је што је показујући породичну сентименталност, именовао најприје за свога коадјутора, а касније и насљедника сестрића Арсенија Пламенца, личност сасвим непогодну најприје за монашки живот, епископско звање, и коначно митрополитско. Сава се упокојио 7. марта 1781. године. Иако историчари нијесу успјели да прецизно идентификују годину његовог рођења, у народном памћењу остало је сјећање да се упокојио у стотој години. Још давно прије свога упокојења Сава је постигао да се Арсеније хиротонише за епископа. Хиротонију је извршио посљедњи српски патријарх Василије Бркић 1767. године.³⁵³ По млетачком извјештају од 28. јануара 1768. године „патријарх пећки истјеран од беглер-бега румељског, а од патријарха цариградског обустављен „а дивинис“ посветио је Арсенија, унука

352. Нав. дј., 339.

353. Сава, епископ шумадиски, *Српски јерарси од деветиої до двадесетиої века*, Београд-Подгорица-Крагујевац, 1996, 431.

Савина, за бискупа црногорског онда кад је у Црној Гори било више странака.³⁵⁴ Ово је било у вријеме појаве Шћепана Малог у Црној Гори, и његовог наметања Црногорцима. Податак у извјештају да је Арсеније Савин унук није тачан. Савиним упокојењем и онако мало ауторитета цетињског митрополита се изгубило. Арсеније је вријеме проводио углавном у Црмници, из које је и био родом. Његов утицај у Црној Гори готово да се није осјећао. Истина, он је одржавао неку кореспонденцију са млетачким властима у Боки, но без икаквог оперативног значаја. Архимандрит Петар Петровић већ је кренуо на хиротонију у аустријску територију, када се Арсеније упокојио 15. маја 1784. године.

Група црногорских главара (сердари: Иван Петровић, Мојаш Пламенац и Никола Ђурашковић) 29. јуна 1783. године, обратила се карловачком митрополиту Мојсију Путнику, да хиротонише архимандрита Петра Петровића у звање епископа. Они су у писму нагласили да има више од двије године, како се указала потреба за новим архијерејом, јер је Арсеније болестан. Навели су да је избор на Петра пао још за живота митрополита Саве, а да су писали и гувернадуром Радоњићу, који је тада био у Бечу, да и он настоји да до ове хиротоније дође. Петар се упутио за Беч 25. јула. У Трсту се нашао са гувернадуром Радоњићем. Овај се 29. октобра обратио такође митрополиту Путнику, са захтјевом за Петрову хиротонију. Ово није било прво Радоњићево обраћање Путнику. Са истим захтјевом му се обратио и 6. августа. У изворима се не може сазнати зашто Путник Радоњићу није одговорио на прво писмо?

По доласку у Беч, Петар се обратио аустријском цару за дозволу да оде у Сремске Карловце код Путника на хиротонију. Када је најзад добио потврду за одлазак, Петар је добио позив митрополита Путника 8. августа 1784. године да дође у Карловце. Међутим, на путу за Карловце, Петар је испао из кола и сломио руку, па је неко вријеме морао провести на лијечењу. Да би све било спремно, митрополит Путник се 11. октобра обратио писмом бачком епископу Јосифу Јовановићу Шакабенти, да са њим саслужује у Петровој хиротонији. Наредног дана је засиједао Синод Карловачке Митрополије, на коме је донијета и званично одлука да се Петар хиротонише за епископа. Синод су поред митрополита Путника чинили епископи: вршачки Викентије Поповић, бачки Јосиф Јовановић Шакабента и карлшатски Јован Јовановић. У протоколу је констатована молба црногорских главара и гувернадура Ра-

354. Симо Љубић, *Сјоменици о Шћепану Малом*, Гласник СУД, књ. 2/II, Београд, 1870, 69.

доњића. До хиротоније је коначно дошло 13. октобра, послије које је Петар изјавио и свечану обавезу, а услиједило је његово обраћање присутнима, као и митрополита Путника њему и присутнима. Овом приликом Петар је хиротонисан у епископа Црне Горе, Скендерије и Приморја.³⁵⁵

Након хиротоније Петар се вратио у Беч. Ту се већ 18. новембра обратио руском канцелару Потемкину, са жељом да посјети Русију. Поред политичких детаља у овом писму, и за Црногорце уобичајених изјава увјеравања у лојалност Русији, Петар је Потемкина обавијестио о тренутном стању, тј. преузимању епископског звања, тиме што је написао: „Поменути народ црногорски већ од триста година признавао је, и сада признаје, над собом власт својих митрополита, од којих се посљедњи представио прошлога маја 15 дана, те ово т. ј. митрополитство по праву наслједства прелази на мене.“³⁵⁶ Петнаестак дана касније, Петар је обавијестио и руског патријарха о својој хиротонији. Тражио је помоћ за цетињски манастир, и патријарха замолио да никоме у Русији не даје помоћ за Црну Гору без његовог писменог свједочанства.³⁵⁷

Ово је било због тога, што су се у тим годинама, по Русији почели појављивати поједини главари, самозванци, или посредници, који су тобоже купили помоћ за Црну Гору, и њене манастире и цркве. Најчешће су доносили разне кривотворене одлуке црногорских главара или Збора, којима су били овлашћивани да сакупљају новац и врше дипломатске мисије. Већ друга половина XVIII вијека, значиће период поплаве разних самозванаца и мешетара, који су најчешће из материјалних и лично афирмативних разлога обилазили европске дворове, декларишући се као представници поробљених балканских народа. Случај Шћепана Малог, био је велики подстицај за овакве самозванце и авантуристе. Он неће бити ни први ни посљедњи таквог типа, али свакако ће бити најпознатији.

Како није добијао одговор Потемкина за одлазак у Русију, Петар је отишао у Шклов, на имање аустријског генерала Зорића, родом Подгоричанина, који га је раније позвао у госте у августу 1785. године. Са Петром је у Шклов дошао и римокатолички свештеник, родом Дубровчанин Франо Долчи. Они тамо нијесу затекли генерала Зорића, који је у међувремену отишао. Историчари нијесу

355. Александар Форишковић, *Неколико докумената о завладичењу Петра I Петровића 13. октобра 1784. у Сремским Карловцима*, Историјски записи, књ. XXVI, св. 1, Титоград, 1969, 135-153.

356. Као нап. 67стр, 221.

357. Стеван Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотеке*, Споменик СКА, књ. LIII, Београд, 1922, 86-87.

успјели да реконструишу колико је Петар боравио у Шклову, ни када је, и да ли је уопште добио позив од Потемкина да дође у Русију? Петар се обрео у Петрограду 5. новембра. О том периоду од половине децембра 1784. до почетка новембра наредне године, тј. до доласка Петра у Петроград извори су веома оскудни. Тако се не зна колико је Петар боравио у Шклову, и гдје се кретао тих мјесеци, а уопште и којим је путем доспио у Петроград. Петров непријатељ, и интригант код руских државних кругова Софроније Југовић, тврдио је да је Петар боравио у Шклову чак седам мјесеци. У то доба у Шклову су боравили и браћа Зановићи, познати пустолови, пробисвијети и самозванци, родом из Паштровића. Они су вршили фалсификовање и растурање новца. Када су откривени ухапшени су и осуђени. То је врло компромитовало генерала Зорића и његов круг пријатеља, у које се идентификовао и Петар. Тако је Петрово име посредно доведено у везу криминалних активности и пустолова.³⁵⁸

Због оскудности извора историчари никада заправо нијесу могли одгонетнути зашто је у раним јутарњим часовима 8. новембра 1785. године, руска полиција упала у Петрову собу, наредила му да се одмах спреми и напусти престоницу. Узалудна су била Петрова опирања и тражења објашњења. Као каквог пробисвијета, практично уз употребу силе, Петра су отпремили из престонице. Био је огорчен. Из неких извора, поједини историчари извлачили су претпоставке да се ради о клеветатама Софронија Марковића-Југовића, као и неприхватању пројеката Давида Неранџића. Петар се из Минска 17. децембра обратио министру иностраних дјела Русије једним оштрим протестним писмом.³⁵⁹ У сваком случају Петар никада више није дошао у Русију, мада је остао велики приврженик Русије.

По повратку у Црну Гору, нашао је тешко стање. Петар ће више од наредне деценије провести у сталном сукобљавању са Махмут-пашом Бушатлијом. Отворени сукоб са њим био је неизбјежан, и он је на крају прерастао у питање опстанка слободе Црне Горе. Уочи битке на Мартинићима, 5. јула 1796. године, митрополит Петар и главари Црне Горе обратили су се за помоћ Грбљанима. У овом писму налазе се елементи отвореног вјерског сукоба и његовог значења. Тако стоји: „Сада браћо, ми ево пођосмо данас к њему да нашу крв пролијемо за хришћанску праву вјеру.“³⁶⁰ Послије побједа на Мартинићима и Крусима над Махмут-пашом Бу-

358. Као нап. 67, стр. 224, 245-246.

359. Нав. дј., 224-226.

360. Као нап. 10, стр. 449.

шатлијом, године 1803, у Будиму је објављена десетерачка пјесма под насловом „Песн Црногорска о победи над скадарским пашом Махмудом Бушатлијом која се случила у два сраженија.” Аутор пјесме је Викентије Ракић-Фенечки. Ово дјело штампано је о трошку архимандрита манастира Пиве Хаџи Арсенија Гаговића, „а за славу и похвалу јего високопреосвјаштенству господину Петру Петровићу, митрополиту црногорскому.“³⁶¹

Велики европски догађаји, бројни ратови и освајања које је покренуо Наполеон Бонапарта крајем XVIII и почетком XIX вијека, нијесу заобишли ни Црну Гору и њену залеђину према мору у Боки. Ти велики потреси најприје су изазвали пропаст Млетачке Републике, државе која је више вјекова управљала Боком, и са којом су Црногорци били значајно повезани. До тада, тежиште спољње политике црногорских митрополита било је усмјерено ка овој држави, већ самом чињеницом, да се она налазила у сусједству Црне Горе. Пропаст Млетачке Републике довешће на границе Црне Горе нове државе, у првом реду Аустрију, а потом Црногорцима и њиховим митрополитима, једну државу и њене великодостојнике, о којима практично или нијесу знали ништа, или веома мало. Контакт са овим државама, поред дипломатских, политичких, војних, културних и привредних конотација, имаће и оне чисто вјерске.

Француска тога доба, несумњиво је била ако не најразвијенија држава Европе, а оно бар међу три такве. Велика држава, са моћном армијом, државним апаратом и културом, оставила је за историју Црне Горе, па и у домену црквене историје драгоцене податке. Црногорци и Црна Гора били су у рату са њом, потом у варљивом миру, пуном затегнутости, али и уплетени у вртлог односа великих сила, који су се опет рефлектовали на њих. Неколико Француза оставило је писана свједочанства о Црној Гори и Црногорцима тога доба. Од њих је свакако био најзначајнији пуковник Виала Де Сомијер. У доба француске окупације Боке био је командант Херцег Новог, потом гувернер которске провинције, и на крају командант друге дивизије илирске француске армије. Сједиште дивизије било је у Дубровнику. Виала је 1810. године путовао по Црној Гори. На основу тога путовања, Виала је 1820. године објавио двије књиге на 811 страница, под насловом „Историјски и политички пут у Црну Гору.”

Виала је описао сусрет митрополита Петра са француским генералом Готјеом на Мирцу изнад Котора у јуну 1810. године. Сцену сусрета у капели на Мирцу, он је описао овако: „Капела је била

361. АСАНУ, Збирка старих књига и рукописа, 454.

украшена ћилимима и руским заставама. Двије велике камене клупе биле су покривене истим покривачима. На свакој од њих био је по један свилени јастук.

Чим смо ушли понуђен је доручак који се састојао по обичају од доста меса, масла, сира, млијека и вина у изобиљу.

Док су сви присутни јели, Владици донесоше пуну кутију рибе спремљене по начину његове земље. Извињавајући се што му завјетни пост и његов чин не допуштају да се служи другим јелом, он прстима раскомада рибу и поче је јести без виљушке, држећи кутију на кољенима.³⁶² Низ занимљивих детаља Виала је дао и о Цетињу, и навео: „Цетиње је уобичајено сједиште Владика још од Ивана Црнојевића, који је овдје такође живио једноставним животом. Као некада и он, садашњи Владика, као истински старешина свога народа, не живи у раскошном двору. Луксуз који је недостојан црквених отаца, не саблажњава поглед његових вјерника. Као сљедбеник строгих јеванђеоских прописа, он се задовољава скромним приходима. Читава помпа његовог владарског екипажа своди се на једну мазгу. Његов стан, намјештај и обично одијело, скромно је као и његово опхођење. Његове радње и ријечи чисте су као његова доктрина. Његова трпеза је слична оној са које су се хранили првобитни калуђери, у право каква њему приличи. Ако добије какве дарове, које милосрђе вјерника прилаже за храм, он ништа не задржава за себе, него, као добар отац породице, дијели олтару и биједницима, којих свакодневно има поред манастира. Често тако он даје корисне поуке свом народу ма гдје се нашао.”

Манастир Виала описује на овај начин: „Манастир у коме живи је средње величине, али је упадљив по веома дебелом зиду, који га опасује и који је ишаран пушкарницама. По томе добија изглед мале тврђаве. Одаје у манастиру, специјално одређене за путнике, доста су чисто уређене. Храна је обилата и ма да се Владика, као и остали свештеници, строго придржавају поста, странцима се свакодневно служи месо. Црква је веома лијепа, расвијетљена и величанствена у својој једноставности.”³⁶³

Значај Виале као извора је не само у томе што је он лично видео митрополита Петра, и уочио његов начин живота, него што је практично једини такав који се везује за њега. Виала је проницљиво описао и сам карактер митрополита Петра, његове црте лица, опхођење, па чак у неку руку и интелектуалне карактеристике. О

362. *Три Француза о Црној Гори* (приредио Андрија В. Лаиновић), Београд, 2008, 35-36 (репринт издање).

363. Нав. дј., 50.

томе он свједочи: „Петар Петровић, владика црногорски, родио се у Његушима, у кући сиромашних родитеља. Владика је стар око 65 година, величанственог је стаса и лијепа лица, брада му је врло дуга, а израз лица пун достојанства, које улива поштовање.

Владика је љубазан и образован; он је не само милостив, већ и истински гостољубив према свакоме, ко му се јави и ма које вјере био.

Он говори врло добро италијански, њемачки и руски, понешто енглески и врло мало француски. У обичном животу он се служи илирским језиком. Његово понашање према свакоме је врло пажљиво и врло обазриво. Његова физиономија одаје човјека проницљива, вјешта, а можда чак и лукава.

Пошто је прошао све монашке чинове, протекцијом Јосифа II, посветио га је за митрополита у Карловцима 1777. године један грчко-српски митрополит. Владици Петру је тада било тек тридесет година.” Као што се да видјети, овај Виалин податак о Петровој хиротонији је хронолошки нетачан. Виала такође у низу описа, као говорни језик наводи илирски, иако је то непостојећи језик. Но, са друге стране то је било у складу са географским појмисањем јужнословенских простора које су Французи освојили. Све те просторе, који су у ствари обухватили некадашње пријадранске јужнословенске просторе под Млетачком Републиком, као и дјелове Словеније и Хрватске који су до њихове окупације били под Аустријом, они су генерално дефинисали као Илирске провинције. Њихово сједиште било је у Љубљани.

У домену црквене историје, Виала је такође једини савременик који је дао извор о изгледу митрополита Петра. Он је детаљно описао митрополитово одијело: „Владичино одијело је исто, као и осталих грчко-источних свештеника. Оно се састоји из црвене мантије, закопчане златним копчама по читавој дужини.

Опасан је кадифеним појасом свијетло-плаве и црне боје, а украшеним дијамантима, или извезеним златом.

Мантија, која има врло дуге и широке рукаве, прекривена је дугом, танком хаљином са кратким рукавима до лаката. Ова хаљина је од љубичастог, или црног сатина, већ према дотичној церемонији.

На глави носи капу од црног велура, у форми војничке шапке без штита, а украшена је на челу крстом од дијаманата. На горњем дијелу капе прикачена је панакамилавка бијеле боје, украшена великим златним китама.

На врату носи владичански крст, украшен дијамантима и на златном ланцу, који се спушта до појаса.

Осим тога носи владика на прсима орден Свете Ане, првога степена, украшен дијамантима.

Штап од абоноса и врло скупоцјени прстен обиљежја су његовог владичанског чина. На лијевој руци носи такође један прстен, знак чланства петроградског синода.”

Двор митрополита Петра Виала је описао као једноставан. Њега су чинила четири архимандрита, митрополитова браћа и братанићи, као и калуђери цетињског манастира. Може се примијетити да је Виала прилично помпезно дефинисао и само одређење двора, полазећи од аспеката његовог европског схватања тог третмана.

У односу на ранији период егзистенције Пећке Патријаршије, тј. патријарха и митрополита, приходи црногорског митрополита су по Виалином опису били прилично скромни. О томе он наводи: „Владика издржава своју кућу приходима од свога личнога имања. Тај приход састоји се од жита, стоке и рибе. То може изнијети годишње од прилике три хиљаде златних цекина, или тридесет седам хиљада и пет стотина франака... К томе долази још једна немала, и ако неодређена сума, која се добива од наплате благослова и других обреда уобичајених у овој цркви.“³⁶⁴ Поред ових прихода, Виала је навео и руску помоћ чији се износ не зна, али по његовом мишљењу не прелази 10.000 франака. Може се сматрати да је Виалина тврдња о позамашним сумама злата и сребра, дариваним од Русије и Аустрије, као и доношена некада из Млетака, коју посјеђује митрополит Петар, прилично неувјерљива и неоснована.

Иако је Француска била велика сила, са јаком војском и изграђеном администрацијом, коју је врло брзо успоставила и у околини Црне Горе, тј. на бившим млетачким посједима, интеграција племена око Будве је била врло спора, и праћена низом оружаних сукоба и репресалија. У пружању отпора француским властима нарочито су се истицали Брајићи, а поред њих и Паштровићи и Грбљани. Француске власти покушале су да изврше мобилизацију младића из Боке и околине Будве за француску морнарицу. Наишле су на жесток отпор. Убијено је неколико домаћих људи који су били профранцуски настројени, и подржавали ту акцију, а међу њима и кнез Јово Бојковић 20. новембра 1807. године. Будвански француски подделегат Мирослав Зановић у извјештају делегату Форланију, међу коловођама побуне навео је и архимандрита манастира Прасквице Саву Љубишу из Паштровића, као и попа Андрију Угљешића из Брајића.³⁶⁵

364. *Сџранци о Црној Гори и Црногорцима*, Записи, књ. XIII, Цетиње, мај 1935, 282-283.

365. Славко Мијушковић, *Оштор Брајића француским властима у Боки (1807-1814)*, Историски записи, књ. X, св. 2, Цетиње, 1954, 332.

Мјесеци су пролазили, а француске власти су своје захтјеве прошириле и на мобилизацију за француске копнене трупе. Због тога је избило низ локалних сукоба. У Грбљу се нарочито као противник француских власти истицао поп Ђуро Лазаровић. Ствари су достигле врхунац када је делегат Форлани издао налог которском сердару Грегорини да се Лазаровић ухапси. Грегорина се са наредником Анђелијем и групом пандура упутио у Лазаровићево село. Међутим, хапшење није успјело јер су се сељани дигли на оружје.³⁶⁶

Са окончањем млетачке управе у Боки и околини Будве, нове окупационе власти, најприје аустријске, потом француске, па опет аустријске, отпочеле су кампању ликвидације праксе јурисдикције црногорских митрополита над овим просторима. Она најприје није била тако усиљена, и није давала резултате. Вук Караџић у једном од својих дјела издатом 1837. године, констатује да су црногорски митрополити „до нашијех дана управљали духовнијем пословима у приморју од Дубровачке области до турске границе. Скоро све до данас живе тамошње попове рукоположио је, прије пет година умрли, владика црногорски Петар, и до 1808. г. он је рукополагао попове за Далмацију.“³⁶⁷

Далматински епископ Бенедикт Краљевић, у писму митрополиту Стратимировићу од 20. јануара 1814. године, наводи да у Боки „има 120 свјетовних свештеника, које је све рукоположио црногорски митрополит.“³⁶⁸ Наполеон Бонапарта је у марту 1810. године издао указ о уређењу православне Цркве у Боки и Далмацији. Међутим тај указ није утицао да се митрополит Петар понаша као и раније. Французи једноставно нијесу могли спријечити његову јурисдикцију, нарочито не у околини Будве, гдје су сукоби са локалним становништвом били дио свакодневице, као и вишим селима у Боки, удаљенијим од француских посада.

Генерални гувернер Илирских провинција генерал Бертран у извјештају Наполеону од 13. јула 1811. године је писао: „Творац неслоге у овој провинцији је неоспорно црногорски владика; он сазива кад хоће претставнике Жупе (т. ј. Грбља) и православних општина, сазнаје о свему што се дешава у провинцији; даје своју ријеч о свему, и ако има момената покорности влади то је зато што је он то дозволио; он рукополаже свештенике у породицама које су непријатељски расположене према Французима; објављује скору промјену владе и нуди помоћ свима онима који, гоњени због својих злочина, би-

366. Нав. дј., 342.

367. Вук Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд, 1922, 9-10.

368. Епископ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад, 1901, 500-501.

јаху приморани да напусте земљу; он се дочепео више манастира и располаже једним дијелом (њихових) прихода“...³⁶⁹

Петра I наслиједио је један од његових синоваца-Радивоје (Раде) Томов, најчешће у историографији третиран као Његош. Слично своме претходнику, ни Раде није имао било какво формално образовање, па ни теолошко. Једноставно, чобанче са Његуша доведено је код стрица на Цетиње, и одатле се у краћим интервалима описмењавало и образовало. Тршћански учитељ Димитрије Владисављевић писао је 20. децембра 1833. године далматинском епископу Јосифу Рајачићу о Његошевом повратку из Русије преко Трста, и поменуо да га је његов претходник „послао као дете от 14 година у Боку у манастир Савину да се чему обучава, и после по године к себи га позвао и нешто га и сам обучавао“...³⁷⁰

Милорад Медаковић је 8. фебруара 1848. године послао Станку Вразу кратку Његошеву биографију, у којој је написао: „У години 1825. пошаље га његов стриц у Нови (Castel Nuovo) у манастир Савину да првочетни плод науке окуси. Пробивавши ту годину дана, на позив свога стрица поврати се опет у своје отечество.“³⁷¹ Са Његошем је учио Петар Достинић. У некој врсти својих успомена, он је записао да им је учитељ био калуђер Јосиф Мршић Троповић, који је обављао послове пароха на Топлој код Херцег Новог 36 година. Достинић је поред осталог навео и ово: „Код њега се поучавао светопочивши Втори Владика Петар Петровић три љета, именом у дјетињству Раде, син Томе Петровића, и након три љета његовог одшествија из Топле к своме стрицу Первом Светом Архиепископу Петру ја, писатељ, јесам с истијем на Цетиње пошао и тамо два мјесеца на Цетиње проводио“...³⁷²

Из три различита извора, виде се дакле опречне информације о Његошевом првобитном школовању. Тако долази и до колизије у врменском лоцирању Његошевог доласка са Његуша на Цетиње. Хронолошко лоцирање креће се на период од 1825. до 1827. године. С обзиром да је Његош рођен 1813. године, то се онда почеци његовог школовања, па практично и описмењавања, лоцирају на период између дванаесте и четрнаесте године његовог живота.

Контрадикторност ових података надовезује и сам Медаковић. Он је најиме 1882. године издао монографију о Његошу, у којој је за

369. Петар И. Поповић, *Два француска најада на Црну Гору 1811. године*, Записи, књ. II, св. 2, Цетиње, 1930, 210.

370. Летопис Матице српске, Нови Сад, новембар-децембар 1936, 315-316.

371. Павле Поповић, *Враз према Његошу*, Цетиње и Црна Гора, Београд, 1927, 184.

372. Михаило Вукчевић, *Из једној најписа Његошевој школској друџи*, Записи, књ. IV, св. 3, Цетиње, 1929, 243.

разлику од података датих Вразу, само навео да је Његош пробавио у Савини „кратко вријеме“ и да се тамо учио „читати и писати“.³⁷³ Руски истраживач Лавров, који је уједно био и Његошев савременик, наводи неколико података, који говоре да први који је описменио Његоша није био калуђер Троповић. Он тврди да је Петар I Рада довео на Цетиње 1825. године, те да му је први учитељ био цетињски калуђер Мисаил, а затим митрополитов секретар Јаков Цек, код којих се Раде описменио. Потом у Савини на ред долази Троповић, а након повратка на Цетиње Сима Милутиновић-Сарајлија, који је био секретар Петра I. Лавров помиње и неслагања у тврдњама Ами Буеа и Вука Врчевића, о периоду Његошевог учења код Милутиновића. По Буеу Милутиновић је учио Његоша пет година. Са друге стране по Врчевићу Његош се вратио из Боке 1829. године, те га по томе Милутиновић није могао учити толико година.³⁷⁴ Вук Врчевић је забиљежио по казивању сенатора Стевана Перкова Вукотића, који је свакако био Његошев интимус и савјетник, да је 1831. године Његош изразио забринутост у вези одласка у Русију ријечима: „Како ћу овако ненаучен ићи у Русију да се владичим, ако Бога знате?! Нијесам но двије године у Котор учио, а двије три у Каstellнови код игумана Јосифа Троповића, па ми треба јошт, и колико да знате приучити, па онда одити у Русију.“³⁷⁵

Познати црногорски политичар и предсједник Владе др Лазар Томановић, који се бавио и књижевном критиком, етнографијом и историјом, такође се позивао на Његошевог школског друга Достинића, али са сасвим новим детаљима. Он је у исправљању Његошеве биографије навео да је податке добио „са најпоузданијег извора“, и још 1878. године их навео у бечкој „Српској зори.“ Томановић је забиљежио Достинићево казивање: „Раде није у манастиру Савини учио него на Топли, не богословске науке него основне, не двије године него преко три, и да је на Топли дошао као дијете... Дакле се мора узети да је Раду било највише 12 година кад је код оца Јосифа на школу пошао.“³⁷⁶

Томановићеве поставке дакле су ове: „Он је до десете своје године у родитељској кући проводио дјетињство своје као остала дје-

373. Милорад Медаковић, *П. П. Његош њоследњи владајући владика црногорски*, Нови Сад, 1882, 36.

374. Петар Алексејевич Лавров, *Петар II Петровић Његош Владика Црногорски у литературној дјелатности*, Москва, 1887, 18-19 (на руском језику).

375. Вук Врчевић, *Оџранци за историју Црне Горе*, Забавник „Дубровник“ за 1870. годину, Дубровник, 1871, 105.

376. Д-р Лазо Томановић, *Петар II Петровић Његош као владалац*, Цетиње, 1896, 5.

ца његушка. Тада га стриц митрополит узне код себе у манастиру цетињском, гдје су га књизи учили неки калуђер Мисајил, па митрополитски секретар Јаков Цек. Но ту није морао дуго стати, нити се код тијех учитеља много користовати; јер га митрополит шаље на Топлу код савинског калуђера Јосифа Троповића, тада на гласу учитеља у Боки... Раде је остао на Топли преко три године и кад се повратио на Цетиње нашо је ту другог свога учитеља-Сима Милутиновића Сарајлију... Тек је Симо на Цетиње дошао, Петар I позове свог синовца са Топле и предаде га Симу, да га васпитава." Томановић доводи у питање и 1813. годину, као годину Његошевог рођења, и даље наводи: „Кад узмемо да је Раде дошао на Цетиње као дијете од десет година, па претпоставимо да је ту остануо бар годину дана, а знамо да је на Топли учио преко три године, а код Сима опет преко три, онда излази, да је протекло осам година, пошто је десетогодишње дијете оставило Његуше, што нас принуђава да коначно прихватимо г. 1811, као годину Његошевог рођења, као што хоће Медаковић.“³⁷⁷

Међутим, у наведеним подацима има низ хронолошких пропуста. Ако је Његош отишао на школовање почетком 1827. године, произилази да се из Троповићеве школе вратио првих мјесеци 1829. године, што је немогуће, с обзиром на чињеницу да је Троповић преминуо 8. августа 1828. године. Противречности око Његошеве дужине школовања у Боки проширују још неки истраживачи. Јован-Јово Љепава пише да је Његош „остао око 3 године“ на Топлој „код калуђера манастира Савине“.³⁷⁸ Своје тврдње имају и Јован Грчић, Јаша Продановић и Јован Скерлић. Нема одређенијих података ни код истраживача који су живјели и радили у Боки. Свештеник Саво (Сава) Накићеновић је само напоменуо, да се уз гробље парохије топаљске налази ћелија, у којој је Троповић учио Његоша.³⁷⁹ Топалски парох Марко Станишић је написао да је Његош учио на Топлој код Троповића „пуне три године“.³⁸⁰

Но, све наведене тврдње може да побије један прворазредан извор, чији је аутор сам митрополит Петар I. Ради се о митрополитовом писму руском конзулу Јеремији Гагићу од 20. јануара 1827. године. Укратко препричано, он се у овом писму жали Гагићу на Ђорђејево прекомјерно трошење новца у Русији, и изражава боја-

377. Нав. дј., 2-3.

378. Јово Љепава, *Лекције из историје српске књижевности*, Цетиње, 1896, 95.

379. Поп Саво Накићеновић, *Бока (Насеља српских земаља)*, књ. IX, Београд, 1913, 442.

380. Марко Станишић, *О школовању владике Рада на Тојли код Херцеговоја*, Споменица манастира Савине, Котор, 1930, 36.

зан да Ђорђије уопште неће научити оно што се од њега тражи, пошто стално захтијева повећање новчане суме. Уз ово писмо налази се још једно које није датирано. Вјероватно га је митрополит дописао послје овога, сматравши да одређене ствари мора још да појасни. У писму су опет жалбе на Ђорђија, а даље се наставља: „Има јошт синовацах у мене, а особливо један који је стојао годиште и по данах код Јеромонаха Јосифа Троповића на Топлу; зна нешто читати; види се пријатне физиономије и добре нарави, но ево моје жалости што нијесам у состојаније да га пошаљем и содержим у које училиште у Росији“...³⁸¹

Ово писмо намеће низ закључака. Његош је учио на Топлој а не у манастиру Савини. То не мора да значи да није долазио на Савину, нарочито у вријеме црквених празника. Савина је имала велики значај. Његошев школски друг Достинић је за њега рекао да је био „втори Јерусалим; у њему су се извершавала цркворна сва правила као у Јерусалиму вазда, а наособито у вријеме када је светопочивши отац архимандрит Дабовић приносио славне науке из Русије.“³⁸² Забиљежено је и свједочење попа Митра Васиљевића о његовом ручку код старјешине манастира Савине. Васиљевић је тврдио да је то било „неће 1825. или 1826. године.“ Његош је био у црногорском одијелу, и то у пратњи Троповића. „То бјеше још дијете, али порасло и веома наочито, питома израза, али за те године необично озбиљна погледа.“ По Васиљевићевој тврдњи Његош је ручао стојећи, па је упитао настојатеља манастира Богетића зашто је то тако, нашта му је овај одговорио: „Као синовцу Митрополитову учинили смо му почаст да обједује с наше трпезе. Али као ученик он мора стајати поред свога учитеља и манастирског старешине.“³⁸³

По овом писму као извору првог реда, анулиране су разне тезе, да се период Његошевог школовања на Топлој кретао од пола године до три године. Његошево школовање је стога у Боки завршено прије 20. јануара 1827. године. Побија се и теза забиљешки на основу казивања Стевана Перкова Вукотића, да се Његош школовао у Котору. Отпада и теза да се Његош вратио са Топле на Цетиње, да би га подучавао Сима Милутиновић-Сарајлија. Сарајлија је дошао на Цетиње 25. септембра 1827. године, те се Његош вратио на Цетиње бар девет мјесеци прије његовог доласка.

381. Ристо Ј. Драгићевић, *Његошево школовање*, Историски записи, књ. II, св. 3-4, Цетиње, септембар-октобар 1948, 192-193.

382. Као нап. 372, стр. 242.

383. *Мисао*, Београд, новембар-децембар 1929, 372.

Поменуто писмо митрополита Петра I, отвара још једно значајно питање, а то је питање фалсификовања тестаментa, односно довођења у питање, да ли је заиста Раде Томов њиме одређен за насљедника? У историографији је већ разрађивано ово питање. Према билешкама Вука Врчевића, Стеван Перков Вукотић му је рекао, да су се сви главари „зачудили“ када су 19. октобра 1830. године чули из тестаментa да је Раде Томов насљедник.³⁸⁴ Милорад Медаковић је навео да се причало по Цетињу, да је Сима Милутиновић „написао лажно завјештање у корист младога Рада“, те да га је због тога „дуље времена крио у својој кући брат гувернадуров, Ђуза, док је први уватио згуду да утече.“ Тврдио је да је ова прича сасвим могућа, и није спорио да је Ђорђије Петровић „био прави и закони насљедник Црне Горе.“³⁸⁵

Са друге стране постоји неколико контра аргумената овим тезама. Нелогично је да се Милутиновић крио у кући гувернадуровог брата, јер је гувернадур управо био најагилнији оспораватељ Петровог тестаментa. Поред тога наведено је Петрово писмо Гагићу из 1828. године, у коме он јасно назначавa да више не рачуна са Ђорђијем као насљедником. Коначно, у писму такође Гагићу од 1. марта сљедеће године, митрополит Петар је јасно нагласио да је Ђорђија ослободио обавезе да буде калуђер, а самим тим и насљедник, јер пише „ја јего разрјешају сана духовнаго и при томже всеусердњејше мољус Всевишњему“...³⁸⁶

Да је Раде Томов још увијек био код родитеља, када је Ђорђије отишао на школовање у Русију, упућују детаљи из још два Ђорђијина писма. Наиме, Ђорђије је из Котора 6. јануара 1825. године извијестио настојатеља манастира Стањевића попа Јока Јовановића да „у суботу партивамо у име Божије пут Дубровника“... Субота је била 10. јануар. У постскриптуму писма писало је: „Поздравите, молим, Тома и Рада љубезно.“ Убрзо је Ђорђије отпутовао за Русију преко Дубровника у пратњи Ивана Шпадијера. Ђорђије се и 7. јануара из Херцег Новог обратио писмом директно митрополиту Петру, да би прихватио његовог млађег брата Вука. Вуко је био најмлађи Ђорђијин брат. Митрополит Петар није довео на Цетиње Вука. Да се претпоставити, да је он убрзо по Ђорђијином одласку за Русију, на Цетиње довео Рада, сматрајући да је много да на Цетиње доведе Вука, а Ђорђије је већ послат за Русију, тј. да од једног свог брата - Сава узме два сина, а од другог ниједног. Вјеро-

384. Као нап. 375, стр. 102.

385. Као нап. 373, стр. 48.

386. Као нап. 381, стр. 195.

ватно идући том логиком, убрзо се по Ђорђевином одласку на Цетињу обрео Раде, син другог митрополитовог брата Тома. Избор на Рада је био разумљив. Најстарији Томов син Перо већ је био одрастао момак, можда вјероватно и ожењен, а најмлађи Јоко могао је имати свега 3-4 године. Тако је избор пао на Рада.³⁸⁷

Раде Томов је потврдом тестаментa свога претходника митрополита Петра, постао господар Црне Горе 20. октобра (1. новембра) 1830. године. Истог дана се и замонашио, добивши монашко име Петар. Тако је у историографији познат под званичним именом Петар II Петровић-Његош. Уопште у историјској, црквеној, књижевној и културној терминологији често се назива Његош, иако су сви Петровићи себе титулисали као Његоши. Монашки постриг над Петром II извршио је острошки архимандрит Јосиф Павићевић. Но, именом Петар почео се служити пошто је рукоположен за јеромонаха и произведен за архимандрита 31. јануара 1831. године. Ова чинодејства извршио је призренски епископ (владика) Ананије у манастиру Кому на Скадарском језеру. Његошево објашњење у писму недуго потом Матији Вучићевићу, од 8. фебруара, да су му тада промијенили име од Раде у Петар нејасно је, с обзиром на чињеницу, да се приликом замонашења мијења свјетовно име.³⁸⁸ Његош се у току та три мјесеца најприје потписивао као Радивој Петровић, а по произвођењу и чин архимандрита монах Петар. Иначе владика Ананије боравио је у Србији, гдје је запао у немилост кнеза Милоша Обреновића, те је дошао у Црну Гору.

Већ је назначено, да су сви будући владари Боке по пропасти Млетачке Републике, настојали да анулирају црквену јурисдикцију црногорских митрополита. То су били кратко Аустријанци, потом Французи, па од Бечког конгреса 1814/15. године опет Аустријанци. Већ послѣ овог конгреса интересовање митрополита Петра I и Црне Горе за Боку постепено посустаје. Свјестан чињенице, да би сваки покушај територијалног ширења ка Боки, довео до неминовног сукоба са једном таквом великом силом каква је била Аустрија, митрополит Петар више нема политичког интересовања за ту област. У истом смислу била је и спољња политика његовог наслѣдника Петра II. Но, са друге они нијесу жељели да изгубе црквену јурисдикцију над том облашћу.

Од како се послѣ Бечког конгреса учврстила у Боки, Аустрија је перманентно радила да своју државну територију у Боки ослободи црквене јурисдикције црногорских митрополита. Истина, у

387. Нав. дј., 195-196.

388. Мираш Кићовић, *Петар Петровић Његош*, Писма, књ. 7, Београд, 1951, 41.

позном периоду владавине митрополита Петра I, она је то дискретно радила, и без већих заостравања односа са Црном Гором. Међутим, почетком владавине Петра II, почиње узлет тих аустријских настојања. Она ће бити нарочито мотивисана сталним граничним споровима, из којих су се некад стварали врло озбиљни локални оружани конфликти. Током година владавине Петра II, Аустрији је разграничење са Црном Гором, а нарочито анулирање црквене јурисдикције црногорских митрополита, постало прворазредно питање. То нарочито важи за манастире на самој граници: Подмаине и Стањевиће, који су се сматрали зимском резиденцијом црногорских митрополита, и поред Цетиња, практично другом црногорском и свјетовном и црквеном престоницом.

Стога су аустријске власти будно пратиле свако Његошево кретање на својој граници, и његов улазак у Боку. Залет аустријског настојања за анулирањем црквене јурисдикције црногорских митрополита у Боки, почиње са ступањем на функцију аустријског намјесника за Далмацију, са сједиштем у Задру Венцела Фетера фон Лилиенберга. Пратећи Лилиенбергов рад из године у годину, може се стећи утисак, да је он радио много више но што је царска централа у Бечу од њега очекивала. Могло би се рећи да је Лилиенберг био пасионирани антиправославац, те је током свога дугогодишњег мандата, увијек и на сваком мјесту, настојао да анулира све православно. У његово доба биљеже се у Далмацији озбиљни помаци унијаћења православног српског становништва, које је у другој половини XIX вијека, идући ка његовом крају, такође убрзано мијењало и свој етнички идентитет, прелазећи из српско-православног, у хрватско-римокатолички. Лилиенбергови политички и црквени потези често су били праћени конфликтима, убиствима и притисцима на православце. Карловачки митрополити носили су се са њиме колико су могли, у заштити православних у Далмацији, бивши врло често принуђени и да иду у тужбама до двора у Бечу.

Свакако да Лилиенберг у отвореном антиправослављу није могао ићи и радити на своју руку, без подршке из Беча. Конкретно, и у Боки се преко својих власти, мада у мањој мјери, јер је Православље у њој имало залеђину у Црној Гори, и ипак било доминантно, показао као пасионирани Његошев непријатељ. Кад год је могао, подстицао је локалне римокатолике на сукобе са православнима око храмова, као и уопште покушаје унијаћења и на овом простору (мада мале и симболичне). Са прве двије године Његошеве владавине, заправо почиње и аустријска кампања за Подмаине и Стањевиће. Његош је у Стањевићима боравио од 19. до 22. јуна 1832. године, још увијек као архимандрит, али сада већ као господар Црне Горе.

Његошев долазак у Стањевиће није могао проћи незапажено код аустријске обавјештајне службе. Вршилац дужности окружног поглавара у Котору Микеле Мартелини одмах је 21. јуна поднио извјештај Лилиенбергу, да је Његош у друштву неколико особа дошао у Стањевиће. Као разлог Његошевог доласка у Стањевиће, Мартелини је навео да претпоставља да је дошао по наговору Руса Александра Ројца. Ројц је био професор универзитета у Дорпату, и сам се занимао за Стањевиће. Добио је информације да је Његош био обавијештен о доласку из Беча у Дубровник пуковника Бернарда Кабоге. Кабога је био у мисији припреме терена за одузимање Стањевића и Подмаина. Мартелини је такође доставио информације о могућности доласка руског вицеkonzула из Дубровника Јеремије Гагића на Цетиње, као и председника Сената Ивана Вукотића. Питао је Лилиенберга шта да ради, ако би га Његош и Вукотић позвали негдје на преговоре ван Котора о разграничењу? Ставио је Лилиенбергу до знања, да неће предузети ништа без његовог одобрења.³⁸⁹

Лилиенберг је одговорио Мартелинију 29. јуна. Одобрено му је да ступи у преговоре са Његошем и Вукотићем, али да каже да не може донијети никакву одлуку јер није овлашћен од виших инстанци у Задру, којима би пренио њихове ставове и захтјеве. Захтијевао је од њега да их увјери у добросусједске намјере Аустрије. Мартелини је послао још два писма Лилиенбергу 25. и 29. јуна. У писму од 25. јуна обавијестио га је да је у Његошевој пратњи дванаест Црногораца. Ту је био и секретар Димитрије Милаковић, који није хтио да уђе на аустријску територију, јер је годину дана раније илегално из Аустрије дошао у Црну Гору. Његош га је међутим увјеравао да док је са њим ништа не може да му се деси. Уопште Његошев долазак на Стањевиће био је помпезан. Мјесно становништво се искупило да га дочека уз плотуне из пушака. Његошева пратња одговорила је на исти начин.³⁹⁰

У писму од 29. јуна Мартелини је навео да су са Његошем приликом боравка на Стањевићима били председник поборске општине Вуко Зец, затим свештеник Зец и ђакон Иво Зец. Са Његошем је био интимус Иво Зец, који је недавно боравио на Цетињу осам дана. По Мартелинијевој процјени, породица свештеника Зеца била је изузетно наклоњена Црној Гори и Русији, и обавјештавала је о свему Његоша шта се дешава у будванском крају, као и да он преко

389. Државни архив - Задар, Списи Намјесништва за Далмацију 11 (б. II. Geheime Akten, 1832).

390. Исто.

њих одржава везу са неком особом из Будве. Његош је на Стањевиће дошао да би извршио поправке на манастиру, као и да би се увјерио како ради манастирска економија. Смијенио је црногорског свештеника који је до тада водио економију због слабог рада.³⁹¹

Посиједање Боке од стране Аустрије, значило је дефинитивни отклон ове државе од праксе јурисдикције црногорских митрополита у њој. Како је већ назначено, из године у годину, тај процес је био све јачи. Неформално, Аустрија је подручје Боке у црквеном смислу већ од 1815. године ставила под јурисдикцију Карловачке Митрополије, а формално од 1828. године. Избјеглица из Босне-Венедикт Краљевић је за епископа Далмације и Боке постављен још 1810. године од стране Француза. Он је наставио да буде епископ и са доласком Аустрије. У Боки пак, архимандрити су у прво вријеме били намјесници епископски. Може се рећи да је за живота митрополита Петра I Петровића у неформалном, тј. практичном смислу владало у Боки јурисдикцијско двовлашће. Јурисдикција епископа Краљевића практично се није осјећала. Већина свештенства је по наслијеђеној навици била упућена на Цетињску Митрополију. Са друге стране, Аустрија није чинила неке пре-нагљене потезе, како би митрополиту Петру отворено оспорила јурисдикцију. Но, за разлику од ранијег периода она се много мање осјећала, тим прије, што извори практично не биљеже било какво кретање митрополита Петра по Боки после 1815. године.

Већ неколико година по доласку Аустрије, епископ Краљевић постао је велики заговорник унијаћења, те је можда и то утицало на отклон од њега већине свештенства по Боки. Избиле су кризе и немири. Православци су по Далмацији пружали отпор Лилиенберговој политици унијаћења, којој је служио и Краљевић. На интервенцију карловачког митрополита Стратимировића, 1827. године је Краљевић умировљен, а на његово мјесто хиротонисан гомирски архимандрит Јосиф Рајачић, каснији српски патријарх, проглашен 1848. године на тзв. Мајском сабору у Сремским Карловцима. Он се опирао унијаћењу колико је могао. Но, аустријске власти на челу са Лилиенбергом су изазвале низ криза и сукоба са вјерницима, те је на крају био практично принуђен да оде. Именован је за епископа вршачког. Од тада наступа готово хаотично стање у Православној Цркви у Далмацији и Боки. Епископа није било, а покушаји унијаћења достигли су врхунац. Године 1841, столица далматинских епископа премјештена је у Задар. Исте године умро је Лилиенберг, чиме су се прилике почеле полако нормализовати,

391. Исто, б. Па. .

нарочито са хиротонисањем за новог далматинског епископа 1843. године Јеротеја Мутибарића.³⁹²

На основу одлуке црногорског Сената од 23. маја 1833. године, Његош је кренуо преко Трста и Беча за Русију, да се хиротонише у звање епископа.³⁹³ Средином јула стигао је у Петроград. Цар се сагласио са Његошевом хиротонијом, одобровши трошак од 15.000 рубаља за тај чин. У истом смислу потврду је дао и руски Синод. Свечани чин хиротоније извршен је 3. августа, уз присуство самог руског цара Николаја I. Половином августа Његош је из Петрограда писао Вуку Караџићу одушевљено: „Ово ти јутрос полусањив пишем из гласовитог манастира Александра Невскога, но теке именом манастира а свијем прочим палате, и јављам ти да сам здраво путовао од Беча до догде, здраво дошао и здраво се сада налазим у манастиру Невском.“³⁹⁴

По повратку из Русије, Његош се обрео у Боки. У недјељу 26. новембра искрецао се у Котору. О Његошевом боравку у Боки том приликом протопрезвитер которски Јаков Поповић написао је неколико извјештаја далматинском епископу Јосифу Рајачићу, који се тада налазио у Шибенику. У првом извјештају од 30. новембра Поповић је написао: „Владика Црногорскиј дошао је у Котор у неђељу 26. т. на 4, 5 часа по пол. с барком на четири весла с Порто Роса. У његовој пратњи је народни секретар Дим. Милаковић. На которској риви сусрели су га 6 Црногораца од његове родбине, мада их је било дошло више стотина, али им аустријске власти не дозволише да уђу у град. Од которских грађана сусрели су га Илија Лумбардић, Матеј Нетовић и Никола Огњеновић. Отсио је у кући Лумбардића.”

Према овом извјештају, Његош је потом учинио посјету локалним властима као и римокатоличком бискупу. Његоша су посјетили извјесни Доброћани, Ришњани и Будвани. У друштву групе Ришњана био је јереј Спиридон Берберовић из Мориња, и јереј Вуко Поповић из Рисна. Иначе, Вук (Вуко) Поповић ће имати учесталу кореспонденцију са Вуком Караџићем преко тридесет година, обавјештавајући га о стању у Боки и Црној Гори, у доба Његоша, књаза Данила, и првих година владавине књаза Николе. Ова писма остаће драгоцјен извор за реконструкцију прилика тога доба.

У овом извјештају Јаков Поповић оставио је један од најбољих описа Његошевог изгледа. Тако он наводи да је Његош „одјевен у

392. Радослав М. Грујић, *Православна Српска Црква*, Београд, 1921, 164-165.

393. Нав. дј., 184.

394. Нав. дј., 186.

самој горњој аљини от кадифе червене, без доње, но панталоне дугачке от пана пепељаста, штивале, горња аљина поставом бијелом, крест окружен с камењами рубини на колајну златну, а на другој панађија, која му је испод креста висила, и ова обкољена с камењами, шешир с кваслами златними, испод капица церна, без штампа спушченим рукама“ ...

Коначно, приликом ове посјете Котору, Његош је посјетио и Савину, те је „на Савину, у цркву улазио и оставио три цекина, послѣ у манастир улазио гдје је кафу пио.“ Поповић је Рајачића извијестио да је Његош кренуо за Црну Гору 29. новембра у једанаест сати прије подне. Да су аустријске власти строго мотриле ко од локалног становништва контактира са Његошем, и то нерадо гледале, чега је то становништво и било свјесно, на крају овог извјештаја говори и Поповићева констатација. Он наиме наводи, да су му неки локални људи замјерили што није посјетио Његоша, и што га није задржао у Котору да дуже остане. Очигледно је да то Поповић није урадио да не би иритирао аустријске власти. Зато је он Рајачићу објаснио: „Ево всемилостиви мој Господине! Како могу миран бити, ако се чувам не подпасти у подозренију Правитељства, то бивам от народа прекорен, ако чиним што је народу угодно то противно творим власти.“

Рајачића је посебно извијестио о Његошевом доласку на Савину настојатељ савински и тадашњи викар за Боку архимандрит Макарије Грушић. Писао је да није звонио ни лумбардао (пуцао) кад је Његош улазио у манастир, а цркву је отворио на Његошев захтјев. По овом извјештају, Његош је Грушића упитао за Рајачићево здравље и поздравио га. Рајачић је још раније био обавијештен да ће Његош посјетити Боку. То је било логично, јер се преко Трста из Русије могао једино тако вратити за Црну Гору. Стога он није хтио компликације са аустријским властима. Рајачић је претпостављајући како ће се ствари одвијати, недуго прије Његошевог доласка у Боку, послао распис свештенству како да се постави према Његошу. Савјетовао је да се Његошу не указују „обични знакови почести“, јер он није надлежни архијереј. Ако би изразио жељу да држи службу, требало му је на улудан начин објаснити да то није могуће „без нарочитог одобрења мјесне власти.“³⁹⁵ Дакле, очигледно је да су аустријске власти већ од Његошеве хиротоније, настојале да сузбију сваки његов покушај ингеренције над Боком, чак и у посредном

395. Марко Николић, *Петар II Петровић Њеџош и његово презвијер кошорски Јаков Поповић-Поводом Њеџошеве посјете Кошору 1833*, Историјски записи, књ. XX, Титоград, 1963, 455-456.

смислу. Репресиван утицај на становништво, па чак и на свештенство је очигледан. Тако је Његош већ на самом почетку своје архијерејске службе, у Боку долазио само као приватно лице, или као чисто свјетовни црногорски великодостојник. Видљиво је да ни он није потенцирао своју јурисдикцију.

Неколико истраживача су међутим о овој Његошевој посјети и ставу Јакова Поповића, имали по Поповића крајње негативно мишљење. Међу њима су у констатацијама предњачили: Душан Вуксан, Владимир Ђоровић, Видо Латковић, Ристо Драгићевић итд. У својим констатацијама неки од њих су износили произвољне тезе, да је Поповић пребјеглица из Црне Горе, и да је потајно мрзио Његоша и роварио против њега. У епархијском архиву у Котору су међутим крштенице и Јакова, и његовог оца Марка, које говоре да су из Котора. Јаков је остао удовац, па се замонашио, добивши име Иринеј и чин архимандрита, и био је игуман манастира Прасквице.

Умро је 19. априла 1865. године, и сахрањен је у цркви Покрова богородичиног на гробљу у Шкаљарима код Котора. Да се очигледно ради о угледном свештенику и монаху, говоре подаци на његовој надгробној плочи, који гласе: „УЗОР ДОМАЋИХ И ГРАЂАНСКИХ ВРЛИНА ОД СВОЈИХ И ТУЂИХ ЉУБЉЕН И ПОЧИТОВАН ИРИНЕЈ ПОПОВИЋ БЛАГОЧЕСТИВ, ПРЕПОДОБАН, РЕВНОСТАН МИРОЉУБИВ ПОБОРНИК У СВОМЕ РОДНОМ ГРАДУ КОТОРУ ДИЧНО ЧЕСТНО ПРИМЈЕРНО ПОХВАЛНО У ВИНОГРАДУ ГОСПОДЊЕМ 54 ЛЕТА ДЈЕЛАО КАО ПАРОХ, ПРОТОПРЕЗВИТЕР, АРХИМАНДРИТ И ГЕНЕРАЛНИ ВИКАР РОЂЕН 1790. ПРЕСТАВИО СЕ БОГУ ДНЕ 19. АПРИЛА 1865. ОД СВОЈИХ СУГРАЂАНА СЈАЈНО СПРОВЕДЕН И ГОРКО ОПЛАКАН ПОЧИВА У ОВОМ ТАМНОМ ГРОБУ ВЈЕЧНА МУ ПАМЈАТ.“³⁹⁶

Да не може бити говора о некаквом непријатељском понашању Јакова Поповића према Његошу, и проаустријском ставу, говори још неколико чињеница. Наиме, још прије Његошевог доласка у Боку на повратку из Русије, епископ Рајачић је извршио канонску визитацију Боке у јесен 1832. године. Поводом те визитације, Лиленберг је упутио Рајачићу неколико упутстава, практично са наређењима шта треба да ради и каква упутства да даје свештенству и народу по Боки. У једном од таквих писама од 6. октобра 1832. године, Лилиенберг се крајње неповољно изјаснио о Поповићу, према информацијама са терена. По њему, Поповић је „немирног, суровог, интригантског, честољубивог карактера,” ... Срушио

396. Нав. дј., 465.

је споразум између православаца и римокатолика, и био је потпуно привржен Русији. Лилиенберг је констатовао да је Поповић био резервисан у понашању, али да је очигледно да је агитовао против аустријских власти, да за православно свештенство ништа не чине. Ако се информације које је он добио са терена покажу тачним, Лилиенберг је констатовао да је онда Поповић „човјек опасан за јавни ред мир и поредак, чији се штетни уплив не би смио даље трпјети, а тим мање би смио бити остављен у Котору.“³⁹⁷

Поповић је стога строго пазио да се не замјери аустријским властима, чим се није састао са Његошем, и практично игнорисао његово присуство. У прилог томе иде још једна чињеница. Непосредно пред Његошев долазак у Боку, Лилиенберг је 18. октобра 1833. године упутио неку врсту упутства среском поглавару у Котору Гавру Ивачићу, да се тобоже на инсистирање епископа Рајачића, нареди парохијском свештенству под тешком одговорношћу, да не дозволи црногорском владици да на пропутовању за Црну Гору обави било какав црквени чин, тј. службу или нешто слично. То би по Лилиенбергу штетило јурисдикцијском праву далматинског епископа. Чак шта више, свештенство је требало строго да избјегне и сваку помисао црногорског владике на богослужење. Уколико би он то и покушао, требало му је отворено рећи да то не може без намјесникове дозволе. Ивачић је по овом упутству требао да обавијести потчињене органе и службенике, да се равнају по њему, а исто тако и преко которског протопрезвитера свештенство, а то је управо био Јаков Поповић.³⁹⁸

Једна од најзначајнијих карактеристика Његошеве архијерејске службе, било је проглашење свога стрица и претходника митрополита Петра I за свеца. Поводом тога догађаја он се прокламацијом обратио Црногорцима и Брђанима 18. октобра 1834. године. У њој стоји: „Од нас владике Петра Петровића свему народу црногорскоме и брдскоме објавленије и поздрав.

На знање ви дајемо, благочестиви народе, како смо 18. овога мјесеца, на Лучиндан, отворили гроб блажено и светопочившега претка мојега и архипастира нашега Петра и, пошто смо отворили гроб, нашли смо цјелолкупно и свето тијело доброга и светога архипастира нашега. Зато, благочестиви народе, ми вама радосно и објављујемо о томе срећноме догађају, јербо знамо да ћете благодарити све-

397. Нав. дј., 461; Љубо Влачић, *Прва канонска њосјејџа еџ. Рајачића Дубровнику и Коџору*, Гласник историјског друштва, књ. V, св. 3, Нови Сад, 1932, 386-387.

398. Петар Шеровић, *Наредба далматинскоџ намјесника Лилиенберџа да се Њеџошу онемоџући боџослужење у Боки*, Историски записи, књ. XII, св. 1-2, Цетиње, 1956, 309-310.

могућега творца, који ви вашег доброга оца, крепкога пастира цркве и стада Христова, вашег обранитеља и избавитеља, посла међу вама у светоме тијелу, да, како је био у смртном животу готов за вас дати душу и тијело, тако да му се молимо да он и сада, како светитељ и угодник божји, буде молитвеник свемогућему богу за нас како за своје синове. Ја мислим, благочестиви хришћани, да памтите ви ријечи светога Петра које је вама говорио „да живите у слоги, миру и јединству“. Ове свете и божанствене ријечи ја мислим да је сваки од вас држао на срцу и доклен се није ови угодник божји био међу вама јавио. А сада надам се да ћете их добро држати, јербо видите онога који ви их је говорио међу вама света и цјелокупна. И ви сте увјерени, ја мислим, да који Црногорац неће држати слогу, мир и јединство, биће му свети Петар саперник и на томе и на овоме свијету, него, који што има међу собом немира, сложите се и мирите, и тада ћете бити богу повољни и вашеме светитељу Петру.

За друго вас богу препоручујући и његовом угоднику новообјављеному светитељу, остајем сваком доброжелатељ.

Цетиње, на Лучиндан 1834. год.

Владика црногорски и брдски

Петр Петровић³⁹⁹

Његош је писмом од 25. октобра обавијестио о овоме чину и Јеремију Гагића, са молбом да то саопшти својима пријатељима „да и они буду учесници радости и весеља општега нашега православља.“ У три писма од 8. новембра, истим поводом Његош је обавијестио митрополита Серафима, члана руског Синода, као и руске великодостојнике Нечајева и Татишчева. У писму посљедњем, Његош је углавном навео исте разлоге као и у прокламацији, тј. ... „растварање гроба било је зато потребно што се иначе нијесу могле вршити поправке у храму, јер је овај гроб својом величином заузимао много мјеста... а народ, како је чуо о цјелокупности моштију св. Петра, одмах је у гомилама стао долазити да се поклони својме оцу и избавитељу, који га воли, истинском архипастиру и стубу православне вјере своје отаџбине.“⁴⁰⁰

Вук Караџић је тих дана боравио у Црној Гори. И његов опис углавном се слаже са напријед изнешеним. У писму Јовану Стејићу од 28. октобра он каже: „Хтели су да му пренесу кости на друго место, но на чудо и на особиту радост, место костију, нађу му цело тело свето.“⁴⁰¹ Вјероватно не само на основу Његошевог краћег обав-

399. Као нап. 388, стр. 271-272.

400. Нав. дј., 276-280.

401. Вукова преписка, књ. VI, Београд, 1912, 110.

јештења, Јеремија Гагић је 1. новембра писао кнезу Милошу Обреновићу „да је народ и духовствено било побуђено отворити гробницу... и кад су је отворили да су тјело реченога митрополита цијело нашли, и да су га из гробнице извадили и у цркву Цетињску пренијели, које је 17. октобра ове године догодило се уочи св. Јеванђелиста Луке.“⁴⁰²

Свештеник Василије Поповић о овоме догађају је посвједочио: „Заповиђе (Петар II), да га свлачим, вели поп Василије. Свукох, тада тијело цјелокупно, толико округ струнут и врх носа сагњит. Нареди упут, да се обуче у нови округ и пошто га обукосмо учини положити га на св. Трпези, доклен му је ковчег начинио. Приђе него смо га обукли чинио је миром га измазати и тако стоји у ковчегу без никаквог благоуханија, ни чудеса до сад створена. Послије даде прогласити га светим и дан му торжествује 8. септембар.“⁴⁰³

Из наведених примјера јасно је да је Црногорска Митрополија већ у доба Француза изгубила јурисдикцију над Боком. Та тенденција почела се све више испољавати у вријеме Аустрије. Тако су и Француска, а касније и Аустрија практично понишtile тековине црквене јурисдикције Црногорске Митрополије из доба Млетачке Републике. Но, Аустрији су још увијек сметала два манастира на самом граничном подручју према Црној Гори код Будве: Подмаине и Стањевићи. Већ је назначено да су ова два манастира имала велико значење у дотадашњој историји Црне Горе, а нарочито овај други, који се сматрао другом престоницом не само Црне Горе, него и Црногорске Митрополије. Стога је Аустрија већ на самом почетку Његошеве владавине настојала да и ово питање ликвидира.

Которски комесар Мартелини је 31. октобра 1830. године обавијестио Губернаторијат у Задру о смрти митрополита Петра I, и питао га шта да предузме поводом Подмаина и Стањевића, који су се налазили на аустријском тлу, али је дотад њима располагао митрополит. Губернаторијат је убрзо одговорио 5. новембра Мартелинију, да се побрине да родбина почившег митрополита узме што му је припадало из ових манастира, јер на то има право, али и да се такође побрине да ови манастири буду присвојени од Аустрије. Мартинели је требао да се повеже са командантом дубровачке тврђаве генералом Ђузепеом Тацом, да се овај упуту ка граници Црне Горе, и побрине се за одржавање реда. Истог дана Губернаторијат је издао декрет практично истог садржаја и намјене, тј. да су манастири својина Аустрије, а да родбина почившег митрополи-

402. Исто, књ. III, Београд, 1909, 748.

403. Николај Велимировић, *Религија Његошева*, Београд, 1911, 160.

та има право да из њих узме све што мисли да му је припадало, и то што прије, да би се одвојила митрополитова имовина, од имовине државе Аустрије. У оквиру овога поступка, Мартелини је 2. децембра јавио митрополитовим сродницима, да се види из многих докумената да су манастири у својини аустријске државе, а да их је почивши митрополит добио само на доживотно кориштење.⁴⁰⁴

Његош је 12. децембра послао писмо Мартелинију, у коме је поред осталог навео: „А што ми пишете за два манастира, за Стањевиће и Маине, да принадлеже држави ћесарској, оба равно, ја знам да је међу њима велика разлика, то јест манастир Маине саграђен је у државу тадер бивше Републике Млетачке, и тако је исти данас пануо у државу австријску како и остала Бока. Што ли пак опомињете у Вашему писму да сте од некога извијештени да га је Република Млетачка градила, будите увјерени да сте веома преварени; но је он почео се зидат владикама ове Митрополије још када је Приморје било црногорско. Такођер и манастир Стањевићи не принадлеже, како Ви пишете, држави ћесарској, како стародревна и до данас одержана граница наша доказује, нако нам је силом и кривдом погранични Гуверан помакне и Стањевиће наше посвоји, ема се уздам да Ваш великодушни и правду пазећи Монарх неће учинити обиде и напасти никоме, а некали Црној Гори, како извјестној сиротињи; нити је оно зданије с туђом помоћу, кромје народске, ограђено, и трудом и трошком владиках цетињскије.“⁴⁰⁵

Очигледно да се аустријска страна није силом усудила да отме манастире Црној Гори, тј. Митрополији. Зато се она бацила на проналажење докумената у Котору, Задру и Венецији, који би доказали да су ти манастири прављени од стране Млетачке Републике, или да су у моменту градње простори били на њеној територији. Аналогно томе, као територијални насљедник њених посједа, Аустрија је хтјела да их присвоји. Иако је царски изасланик, пуковник Бернард Кабога, долазио у Далмацију и Дубровник, са намјером да организује прикључење ових манастира аустријској територији, вратио се необављена посла, пошто одговарајући документи нијесу нађени. Он се чак у октобру 1832. године обрео по овом послу у Котору. И сам аустријски цар Франц (Фрањо) I 17. новембра 1832. године, издао је наређење аустријским великодостојницима у Далмацији, да одржавају добре односе са архимандритом Радивојем Петровићем, али да избјегавају сваку службену биљешку са њим.⁴⁰⁶

404. Као нап. 388, стр. 16-24.

405. Нав. дј., 24-26.

406. Јевто Миловић, *Покушаји Аустрије да ојме Његошу Подмаине и Стањевиће*, Историјски записи, св. 7-9, Цетиње, 1951, 311-319.

По свој прилици и сам Његош је био свјестан неодрживости оваквог стања. Знао је да ће Аустрија прије или касније наћи модалитет да манастире присвоји. Они су били на њеној државној територији, и то је била необорива чињеница. Из писма аустријском канцелару Лотару Венцелу Метерниху, од 11. јула 1834. године, које је Његош истом прослиједио преко Габријела Ивачића, види се да је он још приликом свога одласка на хиротонију у Петроград 1833. године, у Бечу изнио руском посланику Димитрију Павловичу Татишчеву идеју продаје манастира Маина Аустрији. Такође, у овом писму је Његош Метерниху отворено изнио предлог да се манастир прода.⁴⁰⁷

Ово писмо је Предсједништво Дворске канцеларије у Бечу прослиједило Лилиенбергу 9. децембра, са назнаком да да савјете на шта треба обратити пажњу при куповању Маина.⁴⁰⁸ Лиленберг је опет послао писмо 23. децембра Ивачићу у Котор, да утврди колико вриједи манастир, и о томе поднесе извјештај.⁴⁰⁹ Већ 25. јануара 1835. године, Лиленберг је поднио шефу Врховне Дворске канцеларије у Бечу грофу Антону Фридриху Митровском један опширан извјештај, са низом чињеница везаних за манастир Маине. По овом извјештају, из писма Буровића од 16. фебруара генералу Теодору Милутиновићу види се да је манастир првобитно припадао црногорским митрополитима. Идући у назад, Лиленберг је навео да је дошао до података, да када је самозванац Шћепан Мали практично Маине претворио у своју првобитну престоницу, Млетачка Република је манастир одузела Црној Гори. По пропасти Млетачке Републике, када је Аустрија кратко завладала овим простором, генерал Мате Рукавина уступио је манастир митрополиту Петру I. Митрополит је наставио да држи манастир и у доба француске управе Боком и Далмацијом.

По Лилиенберговом мишљењу, Аустрија ће тешко добити право на манастир. Он би се могао купити за јефтин новац, и тиме Црна Гора дефинитивно истиснути из ове области. То би могло бити урађено на два начина. Манастир би се купио за 8000 форинти. Уговор би потписао Његош и главари, у присуству једног аустријског комесара, са назнаком да се Црна Гора тиме трајно одриче манастира. Новац би Црногорцима требало исплатити тек кад се изврши уредна примопредаја манастира. Друга варијанта би била та, да манастир купи неко приватно лице аустријски држављанин

407. Као нап. 388, стр. 244.

408. Као нап. 389, 170 б. Па. к. II/1. 3. 1835.

409. Исто.

из Котора, под истим условима као у првој варијанти. Лилиенберг је поменуо кнеза Георгија Ивановића као опцију.⁴¹⁰

Идући по овом Лилиенберговом савјету, а у договору са Метернихом, цар Фердинанд I је 16. маја одлучио да се манастир Маине са свим добрима купи од стране приватног лица које је аустријски држављанин, те да се у томе смислу обавијести Његош.⁴¹¹ Стога је Лилиенберг 6. јуна обавијестио Ивачића о овој царској одлуци, и задужио га да о томе обавијести Његоша.⁴¹² Ивачић је то и учинио. Ступио је и у везу са Георгијем Ивановићем, који се сложио да буде купац Маина. Ивановић је потом отпочео преговоре о купопродаји манастира, али су они прекинути. У изворима није утврђено зашто?⁴¹³

Лилиенберг није одустајао од куповине оба манастира. У писму од 3. јануара 1836. године, он је опет савјетовао заповиједника тврђаве у Котору пуковника Теодора Карачија, да нађе неко приватно лице аустријског држављанства да купи манастире.⁴¹⁴ Може се сасвим сигурно констатовати да је у куповини манастира одлучила и лична Лилиенбергова иницијатива, и практично његова опсједнутост да на сваком мјесту начини штету Православљу. У извјештају грофу Седлницком у Бечу од 31. јануара, он питање куповине манастира поставља као прворазредно питање државне безбједности Аустрије. Обавјештава Седлницког о Његошевим честим доласцима у ове манастире, и даље констатује: „Уосталом не могу довољно да поново изразим своју жељу да би било веома корисно за мир у Котору кад бисмо купили од Владике Црне Горе манастире Стањевиће и Маине, јер му не можемо оспорити право уживања.“⁴¹⁵

Карачи доставља податке Лилиенбергу да Његош троши велики новац на оправку Маина, и сађење лоза на манастирском имању.⁴¹⁶ Лилиенберг је упозоравао у извјештају од 29. фебруара Седлницког да је питање куповине манастира од прворазредног значаја.⁴¹⁷ Послије низа наваљивања Лилиенберга код Метерниха, аустријски цар Фердинанд I донио је одлуку 11. јуна о куповини манастира Маина са земљиштем на рачун Државне благајне. Мана-

410. Исто, б. XIIIа. к. X/5. 1. 1835.

411. Исто, б. XIа. к. X/5. 1. 1835.

412. Исто.

413. Исто, 18 (b. Unica Geheime Akten, 1836).

414. Исто, 196 б. XIIIа. 1836.

415. Исто, 192 б. IXа. к. X/3. 1836.

416. Исто, 196 б. XIIIа. 1836.

417. Исто, 192 б. Ица. к. X/3. 4. 1836.

стир је требало купити посредовањем једне повјерљиве особе, и то никако за суму већу од 8.000 форинти. Његош и главари су требали да потпишу уговор о вјечитом одрицању од манастира, а новац им је требао бити исплаћен по преузимању манастира од Аустрије. Предсједник Дворске комисије у Бечу барон Јозеф Ајххоф обавијестио је Лилиенберга о овој одлуци 21. јуна. Лилиенберг је требао тачно да се придржава наведених упутстава, и не доведе у компритацију царску владу.⁴¹⁸

Идући по овоме обавјештењу и упутству, Лилиенберг је 1. јула наредио Ивачићу да купи од Његоша Маине по поштеној цијени, а као посредника употрејеби Ивановића.⁴¹⁹ Ивачић је потом о свему обавијестио Ивановића, који је опет отпочео преговоре о куповини манастира. Ивановић је то дискретно радио. Његош је послје неколико измијењених писама брзо пристао на продају, али је тражио 40.000 форинти.⁴²⁰ Ови преговори одвијали су се у вријеме сукоба Црногораца са Османлијама око Грахова, којом приликом је погинуо Његошев млађи брат Јоко. Аустријске власти у Далмацији су пратиле ток догађаја, па је стога Гувернаторат из Задра савјетовао Ивачићу да искористи ту околност, јер ће Његошу можда требати новац за трошкове ратних операција.⁴²¹

Ивачић је 6. октобра послао један опширан допис Гувернаторату у Задру о току купопродајних преговора које је водио Ивановић. По мишљењу Ивановића, Његош је вјероватно у цијену од 40.000 форинти урачунао и сам манастирски комплекс са црквом. По једном ранијем извјештају о процјени вриједности имања, оно не вриједи више од 5000 форинти, плус још око 2.000 које је Његош уложио у њега. Све у свему, опет се цифра кретала на још раније процијењених 8000 форинти. Његоша је требало увјерити да је његова цијена од 40.000 форинти нереална, тако што би се послали процјенитељи имања и комплекса. Ивачић је сматрао да Ивановић треба да отеже преговоре, тобожњим изговором да о купњи треба да консултује чланове своје породице који су живјели у Трсту и Венецији.⁴²²

У периоду 27. октобар - 1. новембар, Његош и Ивачић су на основу међусобне кореспонденције утврђивали датум када ће обострано послати људе, да изврше процјену манастирског добра. Као датум одређен је 5. новембар, а из Његошевог писма види се да је он као процјенитеља одредио свога брата од стрица Ђорђија Пе-

418. Исто, 18 (Unica, Geheime Akten, 1836).

419. Исто.

420. Као нап. 388, стр. 359-360.

421. Као нап. 389, 198 б. XVа. Central Akten, 1836.

422. Исто, 18 (Geheime Akten, 1836).

тровоћа.⁴²³ Ивачић се 1. новембра обратио Гувернаторату у Задру са захтјевом да му се одобри трошак од 200 форинти за процјену манастирског комплекса.⁴²⁴ Из Његошевог писма Ивановићу од 16. новембра, види се Његошева попустљивост око цијене. Он неодређено препушта Ивановићу да одреди цијену, и наговјештава да иде на пут.⁴²⁵

До куповине међутим није дошло у наредних петнаестак дана. Његош се 1. децембра у поподневним часовима, у друштву са Ђорђијем Петровићем у Котору укрцао на брод, и кренуо преко Трста и Беча за Русију. Иако није утврђено када је Његош стигао у Беч, свакако је то било у децембру. Он је у Бечу боравио и у јануару и фебруару 1837. године. Како је у Беч дошао и Лилиенберг 23. децембра 1836, Његош и он су се више пута састајали и преговарали о продаји манастира. Зна се тачно да је до директних сусрета дошло 14. и 16. фебруара 1837. године.

Његош није крио да му се жури да прода манастир, јер је са новцем лакше путовати, како је говорио. Очигледно се радило о класичном цјењкању. Његош је понудио цифру од 30.000 форинти, и нагласио да га не би дао испод 50.000, али с обзиром да иде на пут, даје га за ту цијену. Лилиенберг је опет са своје стране тврдио, да Аустрија за манастир може дати највише 10.000-12.000 форинти, и да је спреман да Његошу одмах да аконтацију од 2.000 форинти. Његош је то одбио. Тражио је одмах новац, или по повратку из Русије. Но, Лилиенберг је изразио резерву, јер је Његошу предочио да може доћи до компликација са Црногорцима, који би Његошу оспорили продају. Његош је ту могућност искључио „пошто је то била својина његова стрица и све што је на то утрошено, потрошено је из његове властите кесе и због тога му нико ништа нема да приговори.“⁴²⁶ Све ово може се сазнати из извјештаја који је Лилиенберг поднио кнезу Метерниху. И сам Његош је био примљен код Метерниха, а за тај пријем порадио му је баш Лилиенберг.

Коначно, 17. фебруара 1837. године Његош је продао манастир Маине за 17.000 форинти. Том приликом он је Лилиенбергу издао потврду у којој поред осталог стоји „ја дољепотписати за себе и за своје насљеднике свједочим и објављујем свакоме коме надлежи знати како аустријанскоме правителству продадох непокретно

423. Као нап. 388, стр. 370.

424. Као нап. 389, 1936. X. к. XI/3. 3. 1836.

425. Као нап. 423.

426. Osterreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv, 15. II 1837.

имање моје под Маинам у окружју которскоме са свима к ономе принадежућим непокретним добрима, то јест: грађевинама, земљом, дрвећем и тако даље“... У овом документу Његош је устврдио да имање више вриједи, али да га он даје за назначену цијену, да би показао пријатељство према Аустрији. Овај документ ће имати правоснажност, када он буде одређеним аустријским чиновницима предао имање, али да за сада служи као потврда да је продато за назначену цијену.⁴²⁷

Сав усхићен, Лилиенберг се није либио, да у десет и по сати увече, пошаље хитно писмо Метерниху о куповини манастира. Из писма се види да је потврда о цијени састављена на српском језику, одмах преведена од стране капетана Фридриха Орешковића. Свједоци потврде били су управо капетан Орешковић и Вук Караџић, који је титулисан као доктор философије.⁴²⁸

Метерних је задужио барона Отенфелта да одговори Лилиенбергу на писмо од 17. фебруара. Отенфелт је већ следећег дана обавијестио Лилиенберга да није могуће да Државна канцеларија да потврду да је назначена цијена погођена, чиме би и аустријска страна, а не само Његош то потврдила. За то је требао да добије потврду од цара Фердинанда I. Зато је 21. фебруара Лилиенберг написао ново писмо Метерниху, у коме је навео да је о овој чињеници обавијестио Његоша, и да ју је он хладно примио, али да је Лилиенберга увјерио, да манастир неће бити продат ни за форинту мање од назначене цијене. Лилиенберг је још један пут опширно описао Метерниху стратегијски значај Маина, нарочито у случају рата са Француском.⁴²⁹

Тако од закључења главног купопродајног уговора и исплате новца тада није било ништа. Чим се Његош вратио из Русије, исте године у септембру покренуло се питање разграничења Црне Горе и Аустрије. Комисију за разграничење су са аустријске стране чинили Лилиенбергов ађутант капетан Орешковић, Ивачић и окружни комесар из Сплита Едуард Гриј. Са црногорске стране били су Његошев брат Перо, његушки капетан Лазар Пророковић и неколико главара. Комисија је отпочела рад 26. септембра. Убрзо је на дневни ред дошла и продаја манастира Маина. Његош је већ 8. октобра позвао Ивачића да се састану у Маинама, да би се ту потписао коначни купопродајни уговор. То је заказао за 9. октобар.⁴³⁰

427. Као нап. 389, 206 б. VIIIа. к. X. 1837.

428. Као нап. 426, 17. II 1837.

429. Исто, 21. II 1837.

430. Као нап. 388, стр. 401.

Назначеног дана у Маинама су се појавили са аустријске стране Ивачић, Орешковић и Никола Брдар. Уговор је склопљен 12. октобра 1837. године. Имао је двије верзије, на њемачком и српском језику. Он је до у детаље описао продавано добро и његово стање. Манастирски комплекс купљен је за 17.000 форинти у сребру. Са црногорске стране поред Његоша, потипсници су били: у име Црмничке нахије сенатор Марко Пламенац, капетан Гвардије и судија поп Стефан Ђонових, главар Гвардије и судија Никола Вуков, у име нахија Љешанске и Ријечке сердар и сенатор Филип Ђурашковић, сенатор протопоп Матијаш Дреџун, главар Гвардије и судија Периша Маркишин, у име Катунске нахије Стефан Перков Вукотић, сердар и сенатор Мило Мартиновић, капетан Гвардије и судија протопоп Никола Калуђеровић, барјактар Маркиша Ивановић, главар Гвардије и судија Ђуро Мартиновић, у име нахије Бјелопавлићке главар Гвардије и судија Видо Бошковић, главар Гвардије и судија Ико Кадић, у име нахија Пиперске и Морачковачке сенатор Годор Божовић, капетан Гвардије и судија Сала Стругар, главар Гвардије и судија Радован Пипер, у име нахије Кучке сердар и сенатор Спахо Дрекаловић, главар Гвардије и судија Прен Вуља.⁴³¹

Убрзо је на Његошево тражење, 12. децембра Ивачић предузео мјере да се погођени новац депонује банкару из Беча Теодору Тирку.⁴³² Има назнака да су неки Црногорци тешко примили продају Маина. Према писму Орешковића Лилиенбергу од 27. октобра, види се да је сердар Марко Пламенац нерадо ставио крст на купопродајни уговор. Многи Црногорци долазили су на Цетиње, и питали потпредсједника Сената Ђорђија Петровића да ли је истина да је Његош продао манастир, и да паре није донио у Црну Гору, него их похранио у Бечу? Из овога извора види се да је већ тада Ђорђије постао Његошев опонент. Он је свима говорио да је то најжалост истина, те да је Његош „са својим скроз погрешним начелима продао без размишљања и мошти светога Петра које се налазе на Цетињу само кад би му неко за њих хтио понудити десет форинти.“⁴³³

И сам Милорад Медаковић није подржавао овај Његошев чин. И он је констатовао несугласице које су тим поводом избиле између Његоша и Ђорђија. О томе је писао: „За два манастира није има владика никакву нужду, нити државну корист да их прода... За ову продају још онда било је незадовољства у Црној Гори. И Ђорђије

431. АБОДМЦ, ф. 1837. г.

432. Као нап. 388. стр. 416.

433. Као нап. 389, 33 б. II Geheime Akten.

осуђиваше јако владику зато... Владици је много било криво на Ђорђију, што он не одобраваше продају манастира... Владика у својој наглости напише писмо Ђорђију, у којем му каже, да се он поради спокојства земље уклони из Црне Горе а да ће му давати плату. Ово писмо наљути Ђорђију, па му одговори писмено и пребаци му за продају манастира... На крају писма вели Ђорђије: „Можеш ме уклонит са Цетиња, али из Црне Горе никад која је толико твоја, толико и моја.“⁴³⁴

Иако се Петар I титулисао као митрополит, историографија никада није успјела да утврди када је и од кога он добио ово звање? Истина, има посредних извора који потврђују да га је добио од руског Синода. Но, ови извори су посредни. Они констатују само чињеницу, али се не упуштају у дилему њеног доказивања. За разлику од њега, за Његоша се тачно зна када је и од кога добио звање митрополита. Истина, и по добијању овога звања он се и даље потписивао као владика. Његош је дакле добио звање митрополита од руског Синода 1844. године посебном Граматом. Она се чува у музеју цетињског манастира.

Неколика извора конкретно упућују да је Његош добио Грамату. У писму Јеремији Гагићу од 20. априла 1845. године, Његош потврђује да су му 14. априла дошла два писма, која му је овај послао из Петрограда још 21. септембра прошле године „пслата ми поред грамате, за коју ми ви јављате да ћу по првом параброду получити.“⁴³⁵ Његош је Гагићу јавио 1. маја да је примио касету у којој је Грамата. То је потврдио и у писму руском великодостојнику Ивану Воронцову-Дашкову од 8. маја: „Маја 1. имао сам част примити грамату жна чин митрополита, препоручен уваженим Вашим писмом од 21. септембра минуле године.“⁴³⁶

Аустријске власти брзо су добиле информацију о овом Његошевом унапређењу. Срески начелник из Котора обавијестио је Предсједништво далматинске владе у Задру актом од 14. маја о томе. Истакао је чак да је нашао начина да Грамату лично види. Она је од свиле укусно извезена златном жицом. Руски Синод дао је Његошу за црквене заслуге звање архиепископа Црне Горе и Брда. За државне заслуге цар му је дао звање митрополита. На Грамати је неколико потписа чланова Синода, или његовог предсједништва. Први је потпис архиепископа и митрополита новгородског и петроградског. Начелник је јавио да није потврђено да ли

434. Као нап. 373, стр. 98-99.

435. Као нап. 388, стр. 218.

436. Нав. дј., 221, 223.

Његош сходно томе има право да носи панакамилавку као и крст који се пришива на њу, што свједочи о високом достојанству у Православној Цркви. Тврдио је да од Његоша није добио званично обавјештење уопште о овоме унапређењу, нити се нада да ће га добити. Молио је владу за упутства како да Његоша титулише у кореспонденцији, те да би било незгодно да не уважи нове околности у томе смислу.⁴³⁷

Један од најдетаљнијих описа Црне Горе у Његошево вријеме дао је Рус Јегор Коваљевски. Он је у више наврата боравио у Црној Гори, а у доба Његоша од 28. маја до 26. августа 1841. године. Обишао је у потпуности Црну Гору, што значи да се о приликама у њој није информисао са једног до два мјеста. Стога су и његови подаци од изузетног значаја и сасвим реални. Иако Рус, и несумњиво наклоњен Црној Гори и Његошу, његов опис не карактерише апологетика и представљање црногорских противника, у првом реду Османлија у најгорем свијетлу. Своје путописе објавио је у у Петрограду 1872. године, у књизи „Црна Гора и словенске земље.”

Већ по уласку на Цетиње 28. маја, Коваљевског је задивила сцена дубоке религиозности Црногораца, која је у потпуности била противречна оцјени њихове религиозности, датој такође од Руса Пучкова осамдесетак година раније. Улазак на Цетиње Коваљевски је описао овако: „Недалеко испред нас једва се уочавала манастирска куполица, и ми смо се зауставили. Моји сапутници су почели да се моле. С интересовањем и дубоким поштовањем сам их посматрао. На гребену узвишења, ширине на којој се једва могао смјестити човјек или жилаво кљусе, било је неколико Црногораца: једни су се још молили са осјећањем дубоке оданости, подижући своје погледе к Цетињском манастиру, гдје се налазила њихова драгоценост-мошти светопочившег Петра, други су завршили своју молитву, стајали ослоњени на дугачке пушке, у положају толико њима обичном.”⁴³⁸

Коваљевски је опис такође руског официра Броневског из 1817. године, у коме је Цетиње са кулама и позлаћеним куполама и крстовима упоредио са Кремљем и Москвом, оцијенио као сасвим преувеличан. Манастир и само мјесто дјеловали су врло скромно, чим је Коваљевски за њих навео: „Цетиње се, међутим, цијело састоји из манастирског здања, у којему је једва смјештено

437. Петар Д. Шеровић, *Извјештај средској начелника у Кошору о наименовању Његоша за архиепископа и митрополита*, Историски записи, књ. XII, св. 1-2, Цетиње, 1956, 308.

438. Јегор Коваљевски, *Црна Гора и словенске земље*, Подгорица, 1999, 11.

десетак ћелија и тијесна црква! Ја не могу говорити о позлаћеним куполама: на манастиру нема чак ни крста, осим оног што је уре-зан у манастирским вратима, који свједочи о сиромаштини бољег дома.⁴³⁹

У првој половини јуна Коваљевски је неколико дана боравио у Црмничкој нахији. Прошао је чамцем по језеру, а углавном је спавао у манастиру на Ријеци Црнојевића. Он га је описао као врло скромно здање, чим је констатовао: „У Ријеци Црнојевића постоји развалина старе тврђаве, коју је подигао јунак ове земље, чије име носе ријека и насеље, а и та развалина. Постоји и манастир, са двије ћелије, постоји калуђер, стари чувар тог здања, код којег сам и ја налазио уточиште, али не и од кише.” Судајући по овој констатацији Коваљевског манастир је прокишњавао, а и био је у лошем стању, чим је Коваљевски на крају боравка у њему записао: „Али моја истраживања у околини су се ближила крају, и с радошћу сам журио да оставим манастирску јазбину“...⁴⁴⁰

Коваљевски је бавећи се брачним животом, и уопште институцијом брака у Црној Гори, уочио јак утицај Православне Цркве и њених правила по том питању, чим је забиљежио: „По правилима православне цркве мушкарци не могу ступати у брак прије навршених 14 година а дјевојке прије навршених 12.”⁴⁴¹

Крајем јула Коваљевски је кренуо у другу експедицију, тј. у другом правцу по Црној Гори. Овога пута је то било од Цетиња ка Загарачу, и даље ка Острогу. Иако није прецизирао, вјероватно је једну ноћ ноћио у Загарачу. Путем је видио доста цркава, а њихово стање, и уопште просјечну литургију описао је овако: „Цркве су углавном без свештенослужитеља и без црквених сасуда. Али у њима се понекад обавља литургија, и те како свечана, особито ако се има у виду да је обавља свештеник који тек што је оставио своју ралицу, којом у зноју свога лица зарађује хлеб, или оружје, којим штити слободу и права повјеренога племена (свештеник је овдје и војвода и сердар). Ти обреди су свечанији пред усамљеном иконом Спаситеља, у маленој, неријетко полуразрушеној цркви, кроз чије зидове се види и околна дивља, величанствена природа, а често и турска тврђава, из које пријети да се сваког момента усмјери пуцањ тамо гдје је већа група људи.”⁴⁴²

439. Нав. дј., 12.

440. Нав. дј., 25.

441. Нав. дј., 32.

442. Нав. дј., 49.

Путописи Коваљевског вриједни су поред осталог као извор, што је он описао врло вјерно тренутно стање неких цркава и манастира, које није било задовољавајуће. Он је доспио 24. јуна и до манастира Ждребаоника. Констатовоао је да су многе цркве током времена из различитих разлога, па и ратова са Османлијама руиниране па опет обнављане. У том обнављању врло често је било чисте импровизације и грађевинске нестручности. Он даље наставља: „Као примјер ћу узети Ждребаоник, манастир у коме сам се смјестио, и од којег би требало почети... Манастир се састоји од једне кућице, недавно саграђене, и цркве која је очито стара. Њу је најприје изградио свети Стефан, српски краљ. То је могуће доказати подацима који се чувају у Морачком манастиру. Основа, двери и многи украси сачували су се од времена, остало су срушили и уништили ратови... Огромне размјере и пажљива обрада неких камених блокова, а посебно љепота израде врата задивљују посјетиоца. Још више ће се зачудити када нађе у новоизграђеном додатку цркви, који није украшен, неке прелијепо обрађене дјелове уклопљене без реда, гдје је шта стигло.”

Коваљевски је констатовоао да је манастирско здање обновљено прије десетак година. Иако је само навео локалитет Сиге, очигледно је да је дио материјала за његову обнову доношен са неког околног локалитета удаљеног двије врсте (руска мјера за дужину, 1, 06 км). Утврђено је са археолошког становишта каснијих истраживања, да је на потезу од манастира Ждребаоника ка Спужу и Мартинићима, било неколико римских насеобина. Није немогуће да је дио камених блокова са тих локалитета, мјесно становништво разваљивало и доносило за обнову манастира, нарочито љепше исклесане блокове, што је он и запазио.⁴⁴³

Током ове главе у неколико примјера истакнуто је да је у доба теократије Црна Гора била оскудна са монаштвом. И број свештеника такође није био велики. Из неколико примјера које је навео Коваљевски то се такође потврђује. Чак шта више. Постоје елементи разматрања самозваног монаштва и свештенства. То се очигледно види и на крају разматрања Коваљевског о манастиру Ждребаонику, гдје он пише: „У том, да га назовемо, манастиру служи само један калуђер, који је наводно дошао са Атоске горе. А ко га је произвео у калуђера и ко га је смјестио овдје-нико не зна, али он ипак некако зна да чита, па зашто не може бити калуђер? Каткад, када му падне на памет, он у цркви чита богослужење. За то обич-

443. Нав. дј., 56-57.

но узима некакве црквене утвари из сусједних манастира. Без других црквених ствари некако се сналази.⁴⁴⁴

Посљедњих дана јуна Коваљевски је обишао и Пипере, Дукљу и Златицу. Уочио је да је поред Острога и Мораче, манастир Ћелија у Пиперима један од најбоље очуваних у Црној Гори и Брди-ма „с неколико ћелија, лијепом црквом, с једним калуђером, строгим чуварем светиње, и с двојицом слугу.“⁴⁴⁵ Стање са монаштвом црногорских манастира није било похвално, ни на сасвим другом крају Црне Горе. Коваљевски је посјетио Стањевиће на самој граници Црне Горе и Боке, на Петровдан. Манастир је на основу првог утиска представљао „право чудо“. Но, први утисак је варао. Стањевићи су већ били увелико руинирани. Ту их је дочекао само један свештеник, иако старац још увијек ђакон - Иван Зеџ. Био је савременик митрополита Петра I. Коваљевском је испричао тужну причу о овом манастиру, који је некад био значајан, а сада је постао руина. „Пуни мјесец се пробијао кроз прозор и освјетљавао лавиринт соба са уским ходницима, са степеницама према горе и доље, дограђеним дјеловима, скровиштима-као у нашим старим манастирима. Свуда се осјећала влага од давнашње запуштености и руинирања. Подне даске на неким мјестима су пропале и кроз пукотине су се видјели подруми“..., навео је Коваљевски.⁴⁴⁶

На Коваљевског је највећу импресију оставио манастир Морача. Ту је боравио од 18. до 24. августа. Са пратњом је дошао до близу манастира. Сусрет са манастиром био је овакав: „Манастир се пред нама показао изненада и одједанпут, када смо били на свега неколико корака од њега. На стјеновитој обали Мораче уздизала се древна црква словенске архитектуре, предмет захвалности и дивљења цијеле Црне Горе, али и предмет ужаса непријатеља крста, мјесто чудеса и славе господње, једини остатак града српског краља Стефана, који је он изградио, у којему је живио и умро. Непојмљиво: два-три истесана камена - и то је све што је остало од велелепног дворца, изграђеног прије 600 година.”

Овога пута Коваљевски није навео број монаха у овом манастиру. Детаљно је описао само игумана Димитрија, да је то „човјек од око 35 година, приступачне физиономије, пријатне природе, честит, праведан, гостопримљив на прави словенски начин. Својом одважношћу он је стекао славу и свеопште уважавање. За вријеме свог претходника био је ђакон, и без обзира на ниско поријекло, за

444. Нав. дј., 58.

445. Нав. дј., 63.

446. Нав. дј., 75.

своју изванредну храброст пострижен је у чин игумана-звање које се у Црној Гори необично цијени. Отац Димитрије није много писмен, нити је особито паметан, али је зато увијек тамо гдје је највећа опасност.”

По опису Коваљевског, очито је мало тога остало изворног у манастиру, сем спољње конструкције. Он тако описује: „У цркви су сачувани зидови, чврсто озидани од тесане седре. Једино су мермерни стубови код улаза и врата, који цркву дијеле на двоје, унеколико пострадали: њихова сјајна политура вјероватно је изазвала халапљивост Турака. Није тако било у унутрашњости храма: од сјајних времена српских краљева остао је једино ћивот краља Стефана, непокретан и неотворен, без обзира на настојања муслимана и хришћана... Гробница је од полираног мермера. На њој нема ни цртежа ни натписа. Натпис је вјероватно био на посебној металној табли. Црквене двери, дуго скриване у једној од пећина, сада се налазе у цркви, на претходном мјесту, и исто су онако лијепе као и раније. Оне су покривене разним шарамма, необично умјетнички израђеним у мозаику - од црног дрвета и слонове кости. Још неколико живописних ликова у лијевом предворју олтара и натпис на дверима-то је све што се сачувало из времена изградње цркве.”

Коваљевски је констатовао да од некадашњег оловног крова манастира нема ништа. Покривен је троугластим буковим даскама. Живопис је од прије 300 година, а од некадашњег изворног, врло мало се шта сачувало. Очигледно је манастир у доба посјете Коваљевског још увијек имао вриједних старих књига. Према саопштењу игумана Димитрија тих књига је „добра три магарећа товара“. И сам Коваљевски је разгледао књишки инвентар манастира. Видио је и оснивачку повељу манастира,... „то је уски свитак, дуг два аршина, сличан нашим старим свицима, који детаљно означава појединости о земљи“..., забиљежио је он. Ту је било и мноштво османских фермана, које није стигао да детаљније погледа.⁴⁴⁷

Све ове забиљешке Коваљевског, непобитно свједоче о великом изворном благу морачког манастира. Највеће већина међутим није дочекала у том манастиру ни почетак XX вијека, као уосталом и у већини других манастира и цркава у Црној Гори. Већ од Његошевог доба почиње све чешћа посјета странаца Црној Гори. У истом смислу је и посјета Срба који родом нијесу били из ње. Многи од њих, наоружани препорукама Његоша, те књажева Данила и Николе, продефиловали су краће или дуже као путописци Црном Гором, и неспорно, користећи прилично хаотичне прилике у црквено-организа-

447. Нав. дј., 86-90.

ционом смислу, однијели из ње врло важно културно благо. Монаштво и свештенство је било врло слабо образовано, и није знало праве вриједности тог културног блага, које је ионако било слабо чувано и посвећивана му пажња. Нарочито се оно са пуно уважавања односило према Србима који нијесу били родом из Црне Горе, или су били Руси. Проучавајући рад неколико таквих, нпр. Симе Милутиновића-Сарајлије, Димитрија Милаковића, Милорада Медаковића, Вука Караџића, Нићифора Дучића, или Руса попут Ивана Јастребова, уочавају се озбиљне индикације, да су они могли однијети један дио тог блага. Тако се један дио тога блага необјашњиво почео појављивати по музејима, архивима и библиотекама широм Русије, Аустрије и других европских држава.

Једна од битних карактеристика историје Митрополије Црногорско-приморске су и елементи историографије у њој самој. У првом реду ту се мисли на историје Црне Горе у ауторству митрополита Василија и Петра I, те Цетињски љетопис. О прве двије историје већ је било дјелимичног помена у претходним поглављима. Василијева историја је непобитно писана из државно-политичких разлога. Њен циљ је био да заинтересује руско јавно мњење за Црну Гору, тј. узимање Црне Горе под свој протекторат од стране Русије. Посредно, исту намјену имала је и према још неким европским великим силама, у првом реду Аустрији. Историја Црне Горе од митрополита Василија свакако нема већу историјску вриједност. Важна је по томе, што је прва историја Црне Горе. Она је такође и извор за изучавање историјских прилика. О њој је до сада доста писано, тј. критички је обрађена у историографији. Но, из многих детаља у њој, могу се видјети погледи митрополита Василија на поједина питања.

Из неколико детаља у овој историји, несумњиво се може видјети његов српски идентитет, као и идентитет Митрополије чији је архијереј био. Та идентитетска релација етничка и црквена, види се већ на првим страницама његовог дјела. Почетак историје је практично административно обраћање руском државном вицеканцелару грофу Михаилу Иларионовичу Воронцову. У њему Василије за себе каже „ја, смјерни пастир славеносрпскога црногорскога народа“. Василије дакле успоставља јасну релацију од општерка појединачном, тј. ширег словенског, ужег српског, и на крају црногорског, као дијела српског народа. Свијест о средњовјековној српској државности код њега је непобитна, јер он каже да се усудио да пише о пређашњим владарима земље црногорске „с прилогом светих царева српских и деспота“... Низ детаља у предговору и главном дијелу овог његовог историјског рада, свједоче о укори-

јењеној свијести српске немањићке државности, из које проистиче државност Зете Балшића и Црнојевића.

Српска државна немањићка свијест, итекако је уочљива код митрополита Василија, јер он детаљно разрађује развитак немањићке државе. Василије се упушта и у расправу о Немањиним поријеклу, сматрајући да је теза да је он поријеклом из лоше породице попа Стефана из Пљеваља нетачна. У маниру историчара истраживача, Василије се позива на изворе из Хиландара, Пећке Патријаршије и Цетињске Митрополије, којима доказује да је он рођен у Спужу. Дакле, он се као историчар опет позива на српске изворе. Кратко констатује да је Немања освојио Дукљу. Са друге стране, код Василија је уочљиво потпуно одсуство свијести о некој преднемањићкој дукљанско-војислављевићкој државној припадности, тј. државној генези касније Црне Горе. Он их једноставно и не помиње.

Код Василија је такође утемељен и косовски култ. Он га не помиње само у митско-епском смислу, него покушава и историјски да обради косовску битку. У том смислу детаљно описује ову битку. Наводи да је Ђураћ Страцимировић Балшић закаснио на косовску битку, и стигао тек три дана после битке са војском на Косово. Истина он га помиње само као Балшу. Почетак теократије у Црној Гори Василије разграничава са посљедњим Црнојевићем, и то не Ђурађевим, него Стефановим потомком, и наводи: „Од те исте године умјесто херцега владају митрополити,”...

У овој Василијевој историји мало је детаља који се могу подвести у домен црквене историје. Он не пропушта у опису Црне Горе, и конкретно приморја да помене манастир Архангела Михаила на Превлаци, али му не даје посебан значај, и не бави се историјатом Зетске Епископије. Описујући Луштицу, Кртоле и Љешевиће он наводи да „је тамо био славни манастир архистратига Михаила“... Није пропустио ни да помене догађај, који се у домену извора базира на фрагментима, али је веома жив у народном предању, о тровању превлачких калуђера од стране Которана римокалика. Василије је о томе констатовао: „У том манастиру људи римскога закона из града Котора отвором смртоносним на вечери убише 72 монаха 1443. године, пошто Србљи после 63 године изгубише битку од Турака на пољу Косову.”

Набрајајући заслуге Црногораца за Аустрију, Василије је потврдио оно што је било потпуно разумљиво, а то је јурисдикција пећких патријарха према Митрополији Црногорској, јер наводи да је црногорски народ био од користи овој држави „преко свога природног (народног) патријарха Арсенија Црнојевића“... Чак шта више, Василије опет инсистира на Црнојевићевом црногорском поријеклу, јер га назива „српски патријарх Арсеније Црногорац“, који „побје-

же из турске области у своју отаџбину Црну Гору, а Црногорци га испратише кроз Босну до ћесарске војске према Дунаву.” Василије помиње и долазак патријарха пећког Арсенија Јовановића 1737. године у Куче и Васојевиће, који су га испратили ка Нишу код аустријске војске. Коначно, у већ помињаном посветном дијелу Воронцову, Василије себе потписује „смјерни митрополит црногорски, скендеријски и приморски и трона српскога егзарх.”

У посебној глави ове историје, Василије се бави савременим трепутком, и дефинише је насловно: „БРОЈ СРПСКИХ АРХИЈЕРЕЈА поред митрополита црногорског.” Овим је он више него јасно уврстио Митрополију Црногорску у ред епархија Српске Цркве. Код њега се уочава изражено присуство о народној, тј. етничкој компоненти Српске Цркве. У погрдном смислу он наводи као примјер од Османлија наметнутог патријарха Грка Караџ-Јоаникија, који је истима поднио молбу „да су Србљи са својим природним (народним) патријархом и архијерејима увијек издајници турског царства“... Тај Јоаникије је по Василију „веома много зла нанио народу српском, идући са султановим указом по српској земљи, постављајући Грке за архијереје, мучећи народ и узимајући силом новац. Срећа његова што далеко заобиђе Црну Гору.” Тако је Василије направио потпуно јасан отклон од патријарха које су наметале османске власти. Са жаљењем је констатовао да је Јоаникије опљачкао чак и Патријаршију у Пећи, али да „послије Србљи поставише свог природног (народног) патријарха, као и раније.”⁴⁴⁸

Друга историја у ауторству још једног црногорског митрополита је од Петра I Петровића. Није у оригиналу сачувана, већ само у званично објављеним фрагментима последије његове смрти. Објавио их је Димитрије Милаковић у календару „Грлица“ за 1835. годину. Слично Василијевој историји, и ова је кратка. Углавном и она има исте карактеристике као и Василијева, а то су снажна свијест о српској етничкој припадности Црне Горе, и српској немањићкој државности и косовској свијести. Василијева историја је несумњиво имала утицаја и на Петрову. Као и код Василија, и код Петра се јавља потпуно одсуство свијести о државној генези Црне Горе са преднемањићким, тј. дукљанско-војислављевићким периодом. За разлику од Василија, Петар много детаљније обрађује историју Митрополије Црногорске.

Почетке теократије Петар види у бјегству Ивана Црнојевића из Зете у Италију, и наводи „а при том видећи народ без својега духовнога архипастира, сагради цркву во имја Рождества Богомате-

448. Као нап. 49.449. Као нап. 79, стр. 463-464.

ре и манастир на Цетиње у средини Црне Горе, и заповиједи да се има називати Зетском Митрополијом, поставивши у њем Митрополита Висариона“... Коначно, у доба одласка Ивановог сина Ђурађа, тај преломни моменат Петар описује и у смислу утврђивања теократије, и у смислу наставка српске држаности, што се види по детаљу у сцени, кроз Ђурађево ријечи „из тог вам узрока остављам мјесто себе Митрополита Германа, а по њем будуће митрополите, докле, еда Бог примисли за српски род на други бољи начин. Герман је обшти духовни отац и архипастир, а ово је ваша обшта црква и манастијер, у којему он пребива; тко може, дакле, боље и усрдније за добро ваше радити од нашега духовнога оца?⁴⁴⁹

И Петар I као и Василије биљежи догађај тровања превлачких калуђера. За то он као наредбодавце оптужује Османлије, а као извршиоца которског грађанина Друшка, јер „не убојаше се кроз некојега которскога грађанина Дружку отровати у манастијер на Превлаку 72 калуђера, који манастијер бјеше оградио Свети Стефан Првовјенчани Краљ Србски, о чему свједочи сљедујуће писмо“...⁴⁵⁰ Како је већ назначено, питање тровања превлачких калуђера у историографији је базирано на другоразредним подацима. Као троватељ помиње се которски грађанин Марин Друшко, коме је наводно обећан дио полуострва Превлака. И заиста, посљедњи изданак ове породице продао је 1827. године ту својину конту Илији Властелиновићу. Његова удовица контеса Катарина, дио Превлаке са локацијом некадашњег манастира, даривала је лично Петру II Петровићу. У том погледу вођен је пред которским судом дуготрајан оставински поступак.⁴⁵¹

Још два детаља разликују историју митрополита Петра I од Василијеве, и то по квалитету и квантитеу података. Док Василије уопште не разрађује генезу црногорских митрополита, Петар их набраја, или бар већину њих. Истина он их само уопштено хронолошки ређа, али не и по годинама. Петар само потврђује оно што је опште познато, и што је и Василије помињао, неспорну јурисдикцију пећких патријарха на Митрополијом Црногорском. То се види и из детаља који гласи: „Умрије Никодим Митрополит, а Црна Гора остаде без својега архипастира и начелника до доласка Србскога Патријарха, који обично седмо годиште долазаше у Епархију црногорскога Митрополита.“⁴⁵²

450. Нав. дј., 460.

451. Славко Мијушковић, *Њеџош и Превлака-сага „Осџрво Цвећа“*-у Боки Кошорској, Бока, књ. 2, Херцег Нови, 1970, 12; Ivo Stjepčević, *Prevlaka*, Zagreb, 1930.

452. Као нап. 79, стр. 465.

Из појединих Петрових навода, виде се детаљи о поријеклу неких црногорских митрополита, тј. одакле су. И по овоме питању у историографији има углавном мало или нимало изворних података. Тако Петар за Руфима наводи да је Бољевић (што наводи да је родом из села Бољевића у Црмници), за Пахомија да је Коман (што упућује да је из племена Комана у Катунској нахији), за Мардарија да је Корнећанин (што упућује да је из села Корнета у Љешанској нахији), за Руфима да је Вељекрајски (што упућује на дио краја у цетињском пољу), за Василија да је такође Вељекрајски, за Висариона да је Бајица (што упућује да је из села Бајица у цетињском племену), и за Саву да је Калуђеричић.⁴⁵³ За неке од ових митрополита сасвим сигурно је утврђено одакле потичу, попут Висариона Бориловића да је из Бајица, и за Саву Калуђерчића да је из Очинића код Цетиња. Питање личности митрополита Рувима, тј. да ли се ради о једној те истој личности, или о двије под истим именом, већ је разматрано у овом раду, као и о поријеклу митрополита Мардарија и Пахомија.

Још један детаљ у битноме разликује историју митрополита Василија од Петрове. Код Василија се јавља потпуно одсуство разрађивања питања исламизације и догађаја истраге потурица. Код Петра се процес исламизације константно провлачи већ од пада Зете Црнојевића под османску власт, и личности Скендер-бега Црнојевића, па до помињања догађаја истраге потурица. Временска дистанца писања Василијеве историје у односу на догађај истраге потурица сеже непуних пола вијека. Претпоставља се да се Василије и родио управо те године, са којом се у историографији оперише да се десио тај догађај. У малој црногорској средини, немогуће је да Василије није био упућен у детаље овога догађаја, јер је практично са његовим посљедицама и одрастао. Стога је зачуђујуће што га није ни поменуо, не само због државне афирмације Црне Горе, него и због великог значаја глобалног сукоба између Хришћанства и Ислама. Очигледно да није сматрао за сходно по важности да то учини.

У Петровој историји Немањићи се само узгред помињу, као и косовска битка. Петар истина помиње издају Вука Бранковића, али уопште не помиње ни Саву Немањића и његово дјело, као ни Милоша Обилића, за разлику од Василија, који нарочито разрађује Обилићев подвиг. Историографија је до сада неколико пута безуспјешно покушала да реконструише историју Црне Горе од Петра I, тј. шта је и колико у оригиналној верзији Милаковић пронашао и објавио, као и уколико је имао више од те историје зашто

453. Нав. дј., 466.

је није у потпуности објавио? Евидентно је да недостају одређене повеле, јер се текст управо на тим мјестима прекида. Могуће је да је ова историја била већа, али да је Милаковић објавио само нађене фрагменте, што је и констатовао. Ове дилеме Петар је међутим потпуно демантовао у својим пјесмама, првенствено у пјесми „Поучење у стиховима“, а и у осталима, у којима несумњиво провијева косовски култ, и култ освете Косова.

Коначно, треће дјело које се може уврстити и у историографију пониклу из Митрополије, а такође и послужити самим својим одликама као извор, је Цетињски летопис. Послије пада Зете Црнојевића под османску власт, и даљњих деценија и вјекова, у цетињском манастиру се формирала збирка рукописа у које спада и Цетињски летопис. Летописи представљају комбинацију историјског и књижевног дјела. Углавном, и у једном и у другом смислу, код истраживача се њима оспоравају вријености. Но, у недостатку других извора, они се узимају као прворазредни. Иако у историјској истраживачкој методологији има нијанси у објашњавању карактера летописа, они се углавном шире подводе под анале или хронике. У духу су византијске хронографије. Њоме се у природном раздобљу прати историјат појединог владара, затим шире династије, а може и државе. Обично летописи најприје обрађују општу историју од стварања свијета, а затим долазе локационо и предметно до владара, династије или државе. Могу то бити и свеци или друге значајне личности.

Дуго времена Цетињски летопис објављиван је само у фрагментима. Примјерак летописа налази се у библиотеци Универзитета у Одеси, тј. води се као рукопис бр. 104. Ту је доспио као дио заоставштине пољског слависте А. Кухарског. Именованом је још 1830. године владика Петар II Петровић поклатио тај примјерак. Изводе из ове верзије летописа први је објавио Ватрослав Јагић, и то „Сказание от Адама до днешнего времени.“ Касније га у цјелини преузима Љубомир Стојановић, и објављује са поднасловом „Сказание од Адама до Јована Палеолога.“⁴⁵⁴

Године 1927, Стојановић наставља даље са објављивањем дјелова летописа, овога пута од Стефана Немање до деспота Јована Сремског, под насловом „повијест изложена о србских господ, иже поживише в земљи србској отчества својега, колико кто пожит и от куду начелство земљи србској отчества својега, колико кто по-

454. Vatroslav Jagić, *Archiv fur slavische Philologie*, knj. II, sv. 1, Berlin, 1876, 10-106; Љубомир Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, биографије, летописи, штићци, поменици, записи и др.*, Цетињски летопис, Споменик СКА, књ. III, Београд, 1890, 119-122.

само потврда оригиналне оснивачке повеље издате од Ивана Црнојевића, и лица послије њега. Стране: 67а, 69а и 81а писане су тзв. грађанском ћирилицом од више особа, и то: попа Петра 1782. године, Тодора Мрваљевића, Шћепана Маркова Ковача 19. фебруара 1809. године, Марија Радова 18. марта 1809. године, и Пера Вуковог Костића 19. марта 1809. године. Да је митрополит Василије Петровић заиста писао овај љетопис, тј. преписивао га из разних одвојених материјала, да се видјети на забиљешкама на 69 и 69а страни из 1756. године. Љетопис је оштећен, бројне реченице су ручно подвучене од разних читача, а на маргинама су и њихове биљешке.

Генерално гледано Цетињски љетопис је у ствари препис разних докумената из манастирске ризнице. Ова документа се разликују и по садржају и по времену постанка, тј. писања. Стога је љетопис књига разних копија. Копије су различите тематски. Крећу се од класичних исправа о посједима цркава и манастира, и граница њихових имања, па све до писаних казивања, родослова, забиљешки, извјештаја итд.

Највише поглавље у љетопису, а уједно и прво има 62 стране и наслов „Повијест о Скендербегу Чернојевићу ва светом кршћеним нареченом Георгију.” Ову повијест писао је Марин Скадранин, који је по роду био Словен. То се види из 30а стране. Овај текст је у ствари био на латинском језику, па је за љетопис преведен. Другу главу овог љетописа, тј. од 32 до 46 листа чине преписи хрисовуља Ивана Црнојевића. Трећу главу љетописа, која је и најважнија, и која је заиста љетописног карактера чине два поглавља. Прво је „Историја различна“, а друго на једној страни „Историја за љетопис“. Између ова два поглавља, стоји још једно са насловима „Књига за Горње Додоше и за Краћи До“ и „Књига за Нарат.“ „Историја различна“ је у ствари покушај писања опште историје од постанка свијета до Мухамеда. Но, она нагло на половини 48 стране, прелази на оно што би се данашњим тематским одређењем могло дефинисати као национална историја, па чак и национална црквена историја. Ту се говори о Кирилу филозофу, хиротонији Саве Немањића за првог српског архиепископа, затим о Илариону Шишојевићу, првом зетском епископу, о Ивану Црнојевићу и подизању цетињског манастира, митрополитима Висариону Бориловићу и Данилу Шћепчевићу Петровићу, битци на Царевом Лазу и походу Ђуприлића. Затим ту су активности митрополита Данила и Саве, њихови односи са Млечанима, и подаци о боравку пећког патријарха Атанасија, који је уписао руком повељу Митрополији Цетињској 1749. године.

Четврта глава најприје носи повељу калуђера Максима Тујковића „по ријечи више реченијех Медојевића.” Потом је ту низ података са карактеристикама љетописа из историје Црне Горе са

уметнутим исправама. Пету главу чине двије исправе које су опишног карактера, и то „Колико црква има један метех без престапа“, и „о Котору и Првовенчаноме краљу Стефану србском.“ Ова исправа је била предмет полемике међу истраживачима, јер су велике сумње да је фалсификат. У оквиру ове главе је и пјесма у десет стихова посвећена Стефану Немањи. Очигледно је да је њен аутор митрополит Василије Петровић, баш као што је наведено из значајног дијела текста летописа. Овдје летопис улази у фазу класичног књижевног дјела. Тај детаљ, поред још неколико, одредио га је да буде предмет интересовања истраживача, не само из домена историје, него и историје књижевности.

Шеста глава, тј. стране 63а, 64 и 64а доносе „Родословије србских деспот“ од Константина до Ђурђа Бранковића (који се овдје наводи као Вуковић). Но, деспоти су мање обрађени, а Немањићи много више, што одудара од наслова главе. Седма глава има само на једној страни опис граница између Црне Горе и Херцеговине, установљених још за вријеме Немањића, Ивана Црнојевића и Херцега Стефана Вукчића, и представља препис повеље Ивана Црнојевића. Осма глава је исто тако кратка, тј. страна 65а. Носи наслов „Суд царски и патријаршијски, узаконен од господина зетског Ивана Црнојевића.“ То је у ствари законик од шест чланова установљен од Ивана Црнојевића, а на бази Душановог законика, и уопште елемената српског немањићког законодавства.

„Родословије Чернојевића“ је наслов девете главе, и има стране 66 и 67. То је у ствари историја Црнојевића са геграфским распоредом области којима су владали. Десета глави потпуно доводи летопис у везу са митрополитом Василијем. Описује како је он купио баштине за манастир, са појединостима о њима и цијенама. На страни 69 Василије извјештава о свом путу у Русију. У лијевој маргини стране, у два реда, стоји текст „Писал ја владика Василије 1756, 2. марта у убогом манастиру на Цетиње.“ Иза овога је тестамент Јова Радовановића са братанићима, који цетињском манастиру завјештава имање 8. фебруара 1752. године. Једанаеста глава од стране 70 до 78 је са насловом „Сказаније о Св. Софији у Константину граду.“ Дванаеста глава на странама 78а, 79 и 79а носи наслов „Повијест откуда наста царство турско.“ У њој се помиње и бој на Косову. Дискутабилно је да ли је ово посљедња глава летописа? Наиме, на крају, на странама 80 и 81 је повеља, тј. „сетенција“. Написао је митрополит Василије у Ржаном долу о баштини и метеху званом Јасиковица. Око њега је избио спор између Цуца и Ђеклића. Ову повељу потписали су и потврдили печатом митрополит Сава, и пећки патријарх Атанасије који „то љето приде ва Черну Гору.“

Из низа детаља у летопису, може се јасно видјети поимање Црногорске Митрополије као дијела Српске Цркве и њеног светосавског карактера. У трећој глави летописа, тј. Првом дијелу је „Историја различна“ (разноврсна). Већ је речено да је то покушај писања опште историје човјечанства од Адама на даље. Ова историја нагло се тематски прекида, и прелази на националну и црквено-националну историју. Тако стоји:

„Године 6360. написа слова на српском језику Кирил филозоф.

Године 6727. постави се Свети Сава први архиепископ српске земље.

Године 6728. постави Свети Сава првог епископа зетског Илариона Шишојевића у манастир цркве светог Николе у Врањини, коју сагради Свети Сава. Године од Христовога рођења 1471. постаде господар над Зетом Иван бег Црнојевић.

Године од Христовога рођења 1484. сагради Иван бег митрополију на Цетињу, храм Рождества пресвете Богоиродице и назва је Митрополија зетска...

Године од Христовога рођења 1700. хиротониса се Данило за владика од стране свеосвјештеног патријарха српског Арсенија Црногорца у њемачкој земљи у мјесту Сечују“...

И детаљи из „Историје за летопис“, такође очигледно упућују на припадност Црногорске Митрополије Српској Цркви јер ту стоји:

„Године од Христа 1719. дође патријарх Мојсије у Црну Гору у зиму и хиротониса Саву мјесеца јануара на 25 дан...“

Године од Христа 1749. деси се да дође патријарх српски Атанасије у Црну Гору на Рождество Христово и би у Махинама. Из Махина под Лаством, испод Ластве на Стањевиће, са Стањевића на Цетиње на Васиљев дан, и даде му владика Сава митру једну, од три које бијаше донио из Москве владика Данило. Раније бијаше једну дао владика Данило Арсенију Патријарху, те до сада двије пођоше из разореног Цетињског манастира, 1748.”

Иза овога слиједи повеља патријарха Атанасија, која је у ствари потврда ранијих повеља и даровница на имања Црногорској Митрополији, из доба Ивана Црнојевића. Повеља је заштитног карактера имовине, јер у њој патријарх проклиње сваког оног ко би узурпирао црквену имовину „такав нека је проклет и треклет и на њега анатема од Господа Бога сведржитеља и од свих светих, гњев божији да га порази; дом његов нека буде пуст“... итд. Послије титулације, патријархова повеља још по ко зна који пут потврђује црквену јурисдикцију српских патријарха над Митрополијом Црногорском, јер стоји: „Како Ми дођосмо у Митрополију цетињску виђех хрисовуље бившег господина зетског Ивана Црнојевића и послије њега светопо-

чивших патријарха и митрополита које пробожише овом пречистом храму преславне матере Бога нашега Митрополији цетињској.”

Како је већ назначено, неки истраживачи сматрају да је у петој глави повеља Стефана Првовјенчаног фалсификована у летопису. Они међутим имају различита мишљења, да ли је оригинал повеље фалсификован преписивањем у летопису, да ли је уопште сама повеља у летопису фалсификат који нема основу у оригиналу који не постоји, или је сам оригинал са кога је извршен препис фалсификат. Но, са друге стране никада није сигурно утврђено да је препис повеље, као и њен оригинал уопште фалсификат. Ако се уопште ради о фалсификату, мотив за њега може бити првенствено јурисдикцијско-материјалне природе, и у склопу са временом и околностима га треба схватити. Препис је као и значајан дио летописа извршио митрополит Василије. У овој глави презентован је низ примјера несугласица и потешкоћа митрополита Саве и Василија са млетачким властима у Боки, које су с времена на вријеме настојале да анулирају њихову црквену јурисдикцију. Стога, све и да је ова повеља препис-фалсификат, она суштински то није. Познато је да је у читавом континуитету вјекова Зетска Епископија (Митрополија), а касније и Црногорска, имала јурисдикцију над дијелом Боке. Чак шта више, од посљедњег млетачко-османског рата који је завршен у другој деценији XVIII вијека, за вријеме владике Данила, црногорски митрополити проширују своју јурисдикцију и на западни дио Боке, све до залеђине Херцег Новог.

Василије је очигледно хтио и на овај начин да потврди ту јурисдикцију, знајући да запис остаје као извор и за наредне генерације, и да ће се свакако неко на њега у перспективи позвати. Тако и ова наводно фалсификована потврда, не само да потврђује црквену јурисдикцију Српске Цркве над Зетском а касније и црногорском Митрополијом, него и настојање да се користи њеним тековинама. Поред тога она показује и укоријењену немањићку државну свијест код црногорских митрополита. То потврђује и пјесма на крају ове главе посвећена Стефану Немањи, која ће бити интерпретирана у једној од наредних глава.

У прилог овој тези иде и глава шеста, са насловом „Родословије сербских деспот.” У српској и југословенској историографији посљедњих деценија XIX и XX вијека појам деспотовине подразумијева само период од Стефана Лазаревића на даље. Овдје се у ствари ради о покушају извођења генеze српске владарске лозе Немањића још из римског времена. Иако се помиње цар Диоклецијан и Диоклитија, као и у „Историји о Черној Гори“ јавља се потпуно одсуство приче о дукљанско-зетској држави Војислављевића. Тако испада да је суштински деспотовина обрађена само минорно и то на кра-

ју. У љетопису је значајно видљив и косовски култ. Истина у овом родословију деспота он се само овлаш помиње, и то као: „У рату и великом крвопролићу на Пољу Косову турски цар Мурат би убијен од змаја Милоша, а кнез Лазар би вјере мученик.” У дванаестој глави „Повијест откуда наста царство турско“, међутим детаљно се обрађује косовски бој.⁴⁵⁸

У историји Митрополије Црногорско-приморске важно мјесто има и острошки манастир. Иако настао знатно касније од свих сједишта Митрополије, која су се током неколико вјекова смјењивала, и није никада ни био сједиште Митрополије, он је одиграо значајну улогу не само у одбрани Хришћанства у тешким вјековима робовања под Османлијама, него и Православља, у неколико прилика, када су удари унијатске пропаганде и акције били на врхунцу. Помињати острошки манастир, а не бавити се његовим оснивачем митрополитом Василијем Јовановићем-Бурковићем није адекватно. Василије Јовановић чак по рођењу није ни био Црногорац, нити се као монах оформио у којем црногорском манастиру, али је својим најприје монашким подвижништвом, а касније и митрополитским радом уградио себе у историју Митрополије Црногорско-приморске. И у једном и у другом случају, они су синоними једно за друго.

Мјесто рођења Василија Јовановића је у селу Мркоњићи, у дну Поповог поља, близу мјеста Љубомир у Љубињској нахији. Свјетовно име му је било Стојан. Истраживачи нијесу прецизно установили не само датум његовог рођења него и годину. У том смислу ипак се оперише са одређеним датумима, тј. са 28. децембром 1610. године, или уопштено са 1610. годином. Углавном су истраживачи узимали као датум његовог рођења из рада свештеника Филипа Радичевића објављеног у цетињском часопису „Просвјета“. Радичевић је био дворски протођакон и свештеник Црногорске Митрополије. Своју претпоставку о датуму Стојановог рођења, базирао је на причи коју је чуо 1860. године од острошког монаха Мојсија Анђића. По Анђићевом тврђењу, постојала је у Горњем манастиру извјесна црквена књига која је уништена током опсаде манастира 1853. године од стране војске Омер-паше Латаса, у којој су наведени подаци о Стојановом рођењу, и каснијем животу митрополита Василија. Тако је каснија историографија, практично на основу Радичевићеве тврдње без покрића, узела као датум Стојановог рођења 28. децембар 1610. године.⁴⁵⁹

Извори који су на располагању о Василију Острошком нијесу бројни. То су: Грамата патријарха Гаврила, завјештајно писмо Васи-

458. Нико С. Мартиновић, *Цетињски љетопис (фотиографско издање)*, Цетиње, 1962.

459. Филип Радичевић, *Свети Василије, митрополит херцеговачки, чудотворца острошки*, Просвјета, св. VI, Цетиње, 1895, 309.

лијево, те писмо патријарха Максима кнезу Раичу. Коначно ту је и Књига приложника манастиру. То су дакле оригинални извори. Предвиђајући могући сценарио разарања од стране Омер-пашине војске, архимандрит Никодим Раичевић је склонио црквене драгоцености у село Рошца код браће и рођака. Свечеве мошти међутим остале су у манастиру, заједно са браниоцима које је предводио брат књаза Данила војвода Мирко Петровић. Међу браниоцима био је и архимандрит Никодим, као и његов братанић свештеник Перо, којега је владика Раде рукоположио за свештеника. Он је касније био манастирски старјешина познат као архимандрит Петроније. Константовано је дакле у историографији постојање наведене књиге као извора, а на основу тврђења Радичевића. Но, са друге стране поставља се питање како је таква вриједност, која је пружала прворазредне податке о животу свеца, тек олако препуштена пропасти, и није понижета са осталим вриједностима? Тај податак међутим не значи много, јер се оповргава контрааргументом, да ни мошти свеца нијесу евакуисане испред османске војске.

Поред тачног датума свечевог рођења, па чак и године рођења, дискутабилно је у историографији и како се он презивао? Несумњиво је велики утицај на даљи животни ток будућег свеца, одиграо његов стриц. Ту се отвара питање изричитог презимена свеца, тј. да ли је то био рођени Стојанов стриц, или тек рођак? Ради се о игуману манастира Завала Серафиму. Манастир се налази у близини истоименог села. То је мали манастир. Серафим се помиње као игуман у два извора, из 1616. и 1619. године.⁴⁶⁰ Свештеник Радичевић каже за Серафима да се презивао Бурковић-Поповац. Поповац је највјероватније шире географско одређење, односно назив је добило по Поповом пољу.

Радичевић међутим није образложио откуд му тврдња да се Серафим презивао Бурковић, чиме реконструкцију живота будућег свеца, тј. изворе о њему доводи до већ поменуте изгубљене или уништене књиге. Будући светац се тек 1651. године у једној црквеној књизи помиње као Јовановић.⁴⁶¹ Свештеник Радичевић није знао за овај извор када је писао свој рад. Ипак, ову проблематику не треба схватити једнолично. Највјероватније је презиме Бурковић ширег значења, тј. братства, а Јовановић братственичког огранка, или чак уже породичног од двије до три генерације. Уосталом, у Црној Гори

460. Митрополит Владислав, *Манастир Завала у Појовом Пољу-Херцеговина*, Црква-Календар Српске православне патријаршије за 1983, Београд, 1982, 57; Љубомир Стојановић, *Стиари српски зајиси и најииси*, књ. I, бр. 1069, Београд, 1902, 294.

461. Као нап. 94, бр. 1466, 368.

и Херцеговини је честа појава, да братственичко одређење иде по неколико генерација (тзв. пасова), највише седам, након чега неко братство које се размножило добија ново презиме, а у ствари је огранак неког ширег. Са тим у вези је и народни обичај, заснован на ставу Цркве, који се очувао све до почетка XX вијека у Црној Гори и Херцеговини, да је било забрањено склапати бракове до седмог паса крвног сродства, до којег се рачунало и рођаштво.

На основу извора се не може реконструисати колико је Стојан био у манастиру Завали, и када је прешао у свакако већи и много угледнији манастир Тврдош, на десној обали ријеке Требишњице, у Требињској шуми, у близини Требиња. Овај угледни манастир био је и епископско сједиште. Може се претпоставити да је Стојан имао око петнаестак година када је прешао у Тврдош. Ту је примио монашки постриг, добивши име Василије.⁴⁶² Има индикација да је Василије као монах краће боравио у цетињском манастиру. Тада је митрополит био Мардарије Корнећанин, за кога се и везују покушаји примања уније. Василије је био придворни монах. Павле Аполонович-Ровински о Василијевом боравку на Цетињу, и разлазу са митрополитом Мардаријем, чак и по питању наводног инцидента обљубе једне дјевојке од стране Мардарија, и покушаја пребацивања кривице на Василија, има прилично са становишта озбиљне историографије неувјерљиву причу. Она се базира на народном предању.⁴⁶³

Извори дефинитивно не могу хронолошки да лоцирају вријеме Василијевог боравка у цетињском манастиру. Књига приложника манастира цетињског има четири пута помен свједока игумана Василија у периоду 1626-1631. године. Но, то је период у коме би се на основу година старости тешко могло прихватити да се ради о Василију Јовановићу, тим прије што се у једном од њих и наводи за Василија да је Његош.⁴⁶⁴ По повратку са Цетиња, Василије је постао архимандрит у Тврдошу. То је било кратко. Читава прича углавном без ослоња на прворазредне изворе, води потом његов пут преко Жупе код Никшића, манастира Мораче и Васојевића у Пећ, код патријарха Пајсија, а потом у Свету Гору.⁴⁶⁵

462. Вук Врчевић, *Ред, обичаји и ујраве манастира и цркава у Херцеговини*, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1910, 58.

463. Као нап. 211, стр. 497.

464. Душан Вуксан, *Књига књијора и приложника манастира Цетињског*, Записи, св. I, Цетиње, 1927, 99-100.

465. Вук Стефанович Караџић, *Примјери српско-словенског језика*, Беч, 1857, 74; Иларион Руварац, *О хумским епископима и митрополитима до 1766. године*, Мостар, 1901, 18.

По повратку, Василија је хиротонисао патријарх Пајсије за епископа. На основу извора првог реда, хронолошки се сигурно не може лоцирати година када је то било, јер није сачуван ни султанов берат, као уобичајени докуменат којим се потврђивало епископско звање и права, а ни паралелни са њим, патријархова синђелија. Истраживачи углавном узимају као годину хиротоније 1639. Те године је Стеван Владиславић поклонио требињском манастиру једну књигу у којој се на једном мјесту наводи „ја смирени митрополит захумски Василије.“⁴⁶⁶

Међутим, код истраживача постоје опречна мишљења гдје је била Василијева Епископија: у Тврдошу, Оногошту или Острогу? Године 1622. по први пут се помиње Полухерцеговачка Митрополија. Већ сљедеће године помиње се у источној Херцеговини митрополит Лонгин, који је столовао од 1615. до 1643. године.⁴⁶⁷ У састав ове Митрополије улазили су манастири: Милешева, Вранштица, Морача, Тројица код Пљеваља и Дубочица.⁴⁶⁸ Епископска дјелатност Василијева пада у доба Кандијског рата. Истраживачи немају поуздане податке зашто је Василије напустио Тврдош, ако се уопште може узети у обзир да је био и са сједиштем у Тврдошу епископ? Очигледно је то било и због сталних сукоба са Османлијама, али и због римокатоличке пропаганде. Управо на тим класично-изворно непоузданим подацима отварају се и друге могућности. Историчар Владимир Ђоровић је забиљежио предање да је „због пакости свога братства морао да бјежи у Острог.“⁴⁶⁹

Из синђелије патријарха Гаврила од 1651. године Василију, не види се да ли је он објединио под Василијеву јурисдикцију дотадашње двије епископије, тј. Источнохерцеговачку и Полухерцеговачку? То је лако могуће, али један број истраживача то оспорава конкретним списковима епископа двије епископије у тих неколико деценија, прије и после ове године. У синђелији се као области јурисдикције, тј. њихова звања наводе „Никшић и Плану и Колашиновиће и Морачу, јеже јест кадилук пријеполски“...⁴⁷⁰ Ова синђелија је потврђена 1657. године од стране новог патријарха Максима. Ради се заправо о истом извору који је дописан, и у коме нема потписа патријарха Максима, али се по години потврђивања ра-

466. Као нап. 94, бр. 1321, 338.

467. Нав. дј., бр. 1132, 308; Нав. дј., бр. 1117, 303.

468. Иларион Руварац, *О хумским епископима и митрополијима до 1766. године*, Мостар, 1901, 15-18.

469. Владимир Ђоровић, *Херцеговачки манастири, Тврдош*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, Сарајево, 1911, 533.

470. Као нап. 193, стр. 51-52, 71-72.

чуна као његова. И по питању овога извора међу неким истраживачима развила се полемика око граница Василијеве Епархије, као и неких других детаља. У првом реду то је чињеница да се Василије и даље потписивао поред звања херцеговачког епископа, и као захумски. О овоме се зна из завјештајног писма од 1666. године.

Посебно питање је и гдје је била Василијева епископска столица по преласку у Никшиће? И ту нема изворних аутентичних података. Базирају се углавном на народним предањима, која су каснији истраживачи констатовали, у комбинацији са остацима грађевина. По питању гдје би заиста могла бити Василијева епископска столица у то доба, опција има неколико, и то: манастир у Попима, Светог Луке у Жупи, у селу Ристићима у Озринићима, у Кусидама код Медар дола, те у Ђелинском долу код Будоша. Све манастире сем жупског, Османлије су порушиле. Највјероватније је сједиште било у Попима, у непосредној близини никшићког града, који баш у то вријеме почиње да се шири, и у којему се биљежи нагла експанзија насељавања исламизираних становништва. Никшић постаје до почетка XVIII вијека значајно османлијско крајишко упориште са капетанима. Он је упориште: град и тврђава и према Херцеговини и према Црној Гори. По народном предању које биљеже поједини истраживачи, управо капетанска кућа Мушовића, која тада доживљава експанзију узурпира манастирски комплекс и резиденцију епископа.⁴⁷¹

О томе колико је Василије столовао у Попима или неком другом мјесту у околини Никшића, и када је дефинитивно прешао у Острог, такође нема увјерљивих изворних података. Тако се код разних истраживача сријеће велика хронолошка разлика. Неки тврде да је у Острогу боравио петнаест година, док неки у овај временски период рачунају само његово периодично бављење у испосници у Острогу.⁴⁷² Све те тврдње базирају се на народним предањима, која се опет компаришу са шкртим изворним подацима аналогном. Тако историографија није утврдила када је он дефинитивно прешао у Острог? Да је прије дефинитивног преласка у Острог он као испосник боравио у њему периодично, упућује и један детаљ из завјештајног писма од 1666. године, гдје сам Василије каже „да се знајет христјаном како бих некоје време у Острогу, у пустињи.”

Историографија такође није утврдила ни зашто се Василије одлучио на локацију у којој је сада манастир Горњи Острог? Опет по народном предању, промијенио је три мјеста. Прво јер била Мили-

471. Петар Шобајић, *Никшић*, Београд, 1938, 66, 109.

472. Као нап. 465, стр. 75; Као нап. 193, стр. 52.

ћа пећина, западно од села Загорак, а друго црквиште поред села Дреноштице. Обје локације биле су на десној обали ријеке Зете, тј. висовима изнад ње у Пјешивцима. Трећа локација на којој је настао манастир је високо у гредама на лијовој обали Зете, и припада Бјелопавлићима. Опет по народном предању, Василије се одлучио за посљедњу локацију јер су га молили Бјелопавлићи, а испред свих поп и кнез Милутин Бошковић. Бјелопавлићи су се обавезали да ће манастиру дати од сваке куће по багаш жита (2,1 кг), руно вуне и грудун сира годишње, а сваке друге године по овна.⁴⁷³ Узимајући ову информацију у обзир као могућу али никаквим извором првог реда доказану, ипак треба узети у обзир и још два критеријума која су Василија одлучила за такву локацију. Најприје је то онај вјерски-испоснички. Пећине под гредама биле су идеално испосничко мјесто. У завјештајном писму стога Василије наводи како је био „некоје време у Острогу, у пустињи.” На другом мјесту он каже „и светеј Богородици у Острогу, у студеној стени, топлоте ради Божије“... И друга два мјеста су свакако испуњавала испосничке услове, али не тако као острошко. Но, свакако да је Василија за Острог одредиле и тешка приступачност. То се првенствено односило на могуће доласке Османлија. Не треба много аналитичке способности, да се види да је Василије отишао најприје из Тврдоша, а потом из Попа због насиља и пријетњи Османлија. Острошки локалитет умногоме је подсјећао на Завалу, мјесто и манастир гдје је Василије још као дјечак Стојан дошао да се подвизава. И он се налазио у подножју брда под називом Острог.

Већ помињано завјештајно писмо од 1666. године, је у ствари оснивачки акт манастира Острога. Василије купује околну земљу сељака. Ту се детаљно набрајају добра „што купих Вељи До за дванаес гроша и по; и Спижића земљу у Добро Поље, от пута до реке, и с јазом, за два гроша, а што је његово било под лозом то је приложио цркви што сам купио Зануглицу у Милановића, у Раича и у Вумила, за грош и букилу пшенице, бе пшеница скупа; и у Петра Живковића што сам купио Зануглицу за два гроша, а више што сам дао, види Бог и света Богородица.”

И са стране овог текста, постоји додати дио, у коме стоји: „Купих Велики До и све у Владовића и Заугнице, Бог свдок.” У додатом тексту је уобичајена клетва ко би нарушио или узурпирао манастирску имовину. Ови облици клетве у разним варијантама већ су обрађивани у овом раду, и сријећу се и прије или после Василије

473. Као нап. 465, стр. 74-75; Петар Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивци, племена у црногорским брдима*, Београд, 1923, 168-169, 279.

лијевог периода. У овом случају клетва гласи: „И тко би покусио нешто отними от манастира, отнимио Господ Бог такoвoму разoритeљу његов дом, кућу и стоку, са синови, и вaсe његово именије да му Господ Бог порази и расипа ванезапу ва веки, амин; да га траг и ожак погибне ва веки, амин.” Међу истраживачима постоје размимоилажења око дописаног текста. Један број их уопште не приписује Василију. Не може се спорити да су слова у дописаном тексту збијенија и другог облика. Тако поред графичке разлике постоји и нека у језичким и локалитетним детаљима. Могуће је да је додатак касније записан по Василијевом налогу од стране неког од монаха.

Наведена добра купују се дакле лично од самог Василија, а не новцем Епископије. Василије се појављује као поједанац-оснивач, а не у име црквене институције. Тако на примјер постоји знатна разлика између откупа земље у Василијевом примјеру, и примјеру митрополита Саве Петровића, који у име Митрополије и са њеним новцем купује, или од новца Митрополије даје зајам под интерес. У завјештајном писму стога стоји: „То све приложих и дах цркви у Острог за окрмленије и утешеније братијам. Где ми је тамо други труд и именије које приложих и спенжах за своју душу от својего усрдија“...

Већ помињани додатак у завјештајном писму, највјероватније је настао као посљедица писма које је патријарх Максим писао кнезу Раичу. Истраживачи претпостављају да је додатак настао у новембру 1667. године, послје Василијевог повратка из Пећи, гдје је био са гатачким кнезом Луком Владиславићем. Стога се узима да је додатак посљедица патријарховог писма Раичу. У том писму вражегрмском кнезу Раичу, види се да је очигледно дошло не само до облика узурпације купљене од стране Василија земље, него и до непризнавања те куповине. Патријарх проклиње онога ко би се усудио да не призна купопродају, и узурпира купљену земљу. Као локација и бивши власник помињу се Вељи до и Сава Лаковић.⁴⁷⁴

За митрополита Василија Јовановића везује се Горњи манастир Острог. Доњи ће настати тек касније. Горњи манастир је у ствари острошка греда. Садашњи изглед Горњег манастира је из XX вијека, и архитектонски је ријешен од 1923. до 1926. године, као посљеица ревитализације штете нанешене у пожару, послје које су остале само двије црквице и светитељеве мошти. Но, идејни план манастира је из времена митрополита Василија Јовановића. Пећине испоснице постојале су већ од почетка XVII вијека, тј. прије Василијевог доласка на ову локацију. Тако је Василије мана-

474. Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књ. II, Београд, 1892, 25.

стир покренуо на већ учвршћеној пракси испосница-пећина. То се сазнаје из записа на унутрашњој страни надвратника цркве Часног крста од 1667. године, послије окончаног посла живописања. У том тексту наводи се да је живопис завршен „са блгословенијем всеосштенаго митрополита захлмискаго кир Василија“... Она је по овом запису саздана 1665. године, али је живописана „трудом и подвигом и платоју јеромонаха игумена Исаије“...

Дакле, намеће се врло вјероватан закључак, да је Исаија био испосник и прије Василијевог оснивања манастира на том мјесту, или макар једно вријеме испосник и док је Василије столовао у Попима, па одатле долазио у испоснице под Острогом. Чак шта више, и да је био испосник у пећинама и прије него што је Василије уопште премјестио епископску столицу из Тврдоша у Попе, или негдје друго око Никшића. Још један детаљ упућује и на дужу генезу испосница под Острогом и деценијама прије Василија и Исаије. Наиме, за игумана Исаију се наводи да је живопис урађен његовим трудом и подвигом као „ванука прваго светаго и преподобнаго оца нашего Исаије от села Попа.“⁴⁷⁵

Овај податак упућује на још дужу генезу испосница под Острогом. Светачка својства Исаије, дједа Василијевог савременика нијесу формално забиљежена. Може бити да се ради о свештенику кога је та регија сматрала свецем. Дефинитивно је потврђено да су његове посмртне остатке Османлије спалиле негдје у првој половини XVII вијека, и то на Планиници која је близу Острога, што је разумљиво, када се та њихова пракса компарира нпр. са спаљивањем моштију Светог Саве. Очигледно то није била безначајна личност, чим су оне то урадиле.⁴⁷⁶

У сваком случају искориштен је пећински простор за стварање манастира. Јужна и западна страна изворног манастира није природна стијена, него представљају зазидани пећински простор. Због пећинског амбијента и недостатка већих глатких површина нема великих живописаних сцена. Живопис је радио мајстор Радул, који се рачуна као један од најбољих мајстора тога доба.⁴⁷⁷ Из података о игуману Исаији, и то још са чином јеромонаха, стиче се закључак, да је он у ствари ктитор манастира, и покретач живописања, а да је све то урађено са Василијевим благословом. Тако је Василије купио земљу за имовину манастира, а по свој прилици

475. Као нап. 94, бр. 1629, 397.

476. Душан Кашић, *Појед у прошлости Српске цркве*, Кратак истријски преглед, Београд, 1984, 72-74; Као нап. 474, стр. 23, 313.

477. Сретен Петковић, *Зидне слике у Острогу из 1666/1667. године-непознато дело сликара Радула*, Зограф, бр. 2, Београд, 1967, 35.

већ дошао на започети посао стварања манастира. Стога највјероватније Исаија није био само прости игуман постављен од Василија, јер није могао имати чин јеромонаха, који одговара чину монаха добијеном за већ оформљени манастир.

Друга црквица је одмах испод црквице Часног крста, и посвећена је Ваведењу. Истраживачи само претпостављају да је и она основана кад и Часног крста. Неспорно, и она је живописана. Међутим, због великог броја паљених свијећа, током деценија и вјекова, зидови су почађали. Нићифор Дучић је кратко забиљежио да се препознају ликови неких светаца, као. нпр.: Светог Саве, Светог цара Константина и царице Јелене, Светих Мученика итд. Ликови су засигурно у вријеме Дучићевог обиласка Острога, а то је било у првом периоду владавине књаза Николе Петровића још били препознатљиви. Он је констатовао да је живопис у стилу светогорске школе, али да је очигледно да га није радио мајстор Радул, него неки мање квалитетан. Сегменти композиције и сигнатурна слова то доказују.⁴⁷⁸

Вјероватно на основу предања, Вук Караџић је забиљежио свједочење архимандрита острошког Никодима Раичевића о постанку цркве Ваведења, и навео „како је владика имао још подоста новца, тако најми мајсторе те ону пећину још распрострањени и у њој начини црквицу ва славу Ваведенија пресвете Богородице и неколике ћелије и мађупницу. И тако од испоснице постане манастир Острог.“⁴⁷⁹ Црква Ваведења је природна литица, и одозго и са источне и сјеверне стране. Прескомодија и свети престо су усјечени у камену. Природни пећински простор је затворен са јужне и западне стране зидом. Ваведењска острошка црква је мања од оне Часног крста. Припрата је дозидана стотинак година касније, тј. 1774. године. То се види по запису који је оставио монах Михаило Васојевић по благослову игумана Јосифа Бошковића, у спомен себи и својим родитељима.⁴⁸⁰

Један детаљ у вези са патријарховим писмом од 5. октобра 1667. године кнезу Раичу је свакако занимљив. Већ је назначено да је Василије са кнезом Луком Владиславићем ишао у Пећ. Кнез Лука је свакако ишао приватно, тј. да обиђе Патријаршију и поклони се Светој Богородици, и види се са патријархом Максимом. Он је дакле био необавезна пратња Василијева, и није имао утицаја са послом по којему се Василије обрео у Пећи. Патријархово писмо

478. Као нап. 474, стр. 22.

479. Као нап. 465, стр. 74.

480. Као нап. 44, бр. 3416, 250.

кнезу Раичу је свакако било посљедица Василијевог доласка у Пећ, и жалби на мјештане око Острога. Међутим, у овом писму поред стандардног проклињања узурпатора црквене земље, сријеће се један детаљ, а он гласи: „И ако ћете својој цркви и својим калогером (калуђерима) красти или пакост творити, а туждим црквама и калогером милостињу давати, ако ћете тако чинити, нећете от Бога ни једно добро имати.” Овдје се отвара двојна могућност. Прва је мање могућа, да су мјештани острошког краја узурпирани манастирску имовину јер је Василије ипак био херцеговачки митрополит, а не црногорски. Становништво тога краја ипак је више било везано за Цетињску Митрополију. Друга је много више могућа. Није искључено да се и у острошком крају тада појављују елементи унијатске пропаганде, и да је могло доћи до покушаја поунијаћивања становништва. Уосталом, и сам Василије се колико са Османлијама, сударао и са том пошасту.

Личност која се помиње у патријарховом писму-кнез Раич, по народном предању, које је касније забиљежено имао је тешку судбину. Он је био досељеник у Рошца из оближњих Бара Шумановића. Имао је шест синова. По овим крајевима као хајдук и ускок из Боке крстарио је Бајо Николић-Пивљанин. Уобичајено је било да његову дружину и њега угошћавају сељаци, који су се жалили на локалне османске зулумћаре или домаће људе који су са њима такође чинили зулуме. Како је Бајо одсио код свога побратима Максима Бацковића у Пјешивцима, поручио је Раичу да ће доћи и до њега, те да му се спреми дочек. Раич је то одбио. Бајо је са дружином напао Раича и његове синове. Побрио му је сво мушко потомство, сем унучета које је било у колијевци. Василије је последице ове несреће наговорио Раича, који је имао готово седамдесет година да се поново ожени, и он је то учинио, добивши два сина. Од Раичевог унука који је остао у колијевци, настало је братство Станковића у Вражегрмцима у Бјелопавлићима. Од синова из другог брака, настала су братства Раичевићи и Поповићи. Оба сина из другог брака крстио је Василије.⁴⁸¹

По свој прилици, Василије је посљедње неколике године живота провео у великој молитви и посту, и живио је као пустињак. То се потврђује и из записа енглеских путописаца забиљежених у XIX вијеку, приликом посјета Острогу, а на основу народних предања.⁴⁸² Све то утицало је да је Василије већ посљедњих година сво-

481. Петар Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивци, њихова у црногорским брдима*, Београд, 1923, 177-178.

482. Љубомир Дурковић-Јакшић, *Енглези о Њеишу и Црној Гори*, Титоград, 1963, 250.

га живота од народа сматран свецем. Прве назнаке о фрескописању његовог лика послје упокојења су изнад његовог живота. Само се претпоставља да би то могао радити већ помињани мајстор Радул. Но, због наслага чађи на фрескопису тешко је то утврдити. Међу истраживачима су подијељена мишљења. Тако неки тај први фрескопис везан за њега везују за Радула, а други тек за почетне деценије XVIII вијека.⁴⁸³ Први тачно хронолошки и ауторски лоциран лик сада већ Светог Василија Острошког, насликан је 1713. године од стране Гаврила Димитријевића у манастиру Морачи, на иконопису. Ради се о икони Успења пресвете Богородице са медаљонима петорице светаца, од којих је један и Василије.⁴⁸⁴ Прва званична идентификација Василија Острошког као свеца, биће урађена од стране архиђакон Јована Ђорђевића. Он је био прво ђакон у Дечанима, па потом епископ вршачки, и на крају митрополит карловачки 1769-1773.⁴⁸⁵

Служба посвећена Светом Василију Острошком написана је од стране посљедњег српског патријарха Василија Бркића. Бјежећи од османске одмазде, он је боравио у слободној Црној Гори од новембра 1767. до октобра 1769. године. По народном предању провео је око пола године у Острогу. То је било вријеме Шћепана Малог. Ова служба је касније преписивана и дописивана неколико пута. Најстарији препис везује се за период одмах послје Омерпашиног напада на Острог. На њему стоји констатација: „Преписах поп Перо Раичевић мјесеца маја 1854. године.“⁴⁸⁶ Београдски митрополит Михаило је 1861. године, уз извјесне корекције и допуне ову службу унио у „Србљак“.

У острошком манастиру чува се и књига приложника. Почиње 1730, а завршава 1789. годином, мада има и каснијих записа приложника, који иду до половине XIX вијека. Њено систематско вођење завршено је већ крајем XVIII вијека. Књига нема ни почетка ни краја, а поједини листови из њених дјелова су такође истрзани, што свједочи да је током времена девастирана. Димензија је углавном стандардних за све манастире: 27x10 цм. Већина приложника су сељаци. Списак локација одакле су проложници и имена је заиста дуг. Он може да говори и о тадашњим именима. Међу приложницима су тројица војвода: Јездимир с Врбе, Андрија Ђурашко-

483. Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево, 1965, 164.

484. Исто.

485. Иларион Руварац, *Прилози агиолошки*, Српски Сион, 1898, 458.

486. Душан Вуксан, *Рукописи Цетињској манастира*, Зборник за историју Јужне Србије-суседних области, књ. I, Београд, 1936, 51.

вић са Цеклина (1762. године) и Мићко, за кога није записано одакле је. Кнежева има више, и то: Симо из Требјесе, Стојан из Понара, Кезун Радов са Орје Луке, Јаћим из Бањана, Петар из Студенаца, Мијат из Гацка, Периша из Гацка, и Бошко Дамјановић, за кога нема идентификације одакле је. Могу се наћи и приложници из Боке такође са тутулацијама, као и придјевима „господар“ и „госпођа“. Послије титулације су и њихова занимања, што говори да се ради о богатијим људима. Као такви се помињу приложници из Рисна, и то: гувернадур Милош, колунел (пуковник) Лука, и капетан Митар. Из Херцеговине то су: кујунџија Васиљ, неимар Никола, мајстор Сава и јекмеџија Иван.⁴⁸⁷

Ова књига приложника може служити и да се бар једним дијелом реконструише редосљед манастирских игумана, и то: Исаија до 1740. године, Стефан 1740-1759, Филотеј 1759, Максим 1760-1769, Петроније 1802, Ђорђије 1808, Јосиф 1814, Никодим 1850. У књизи приложника виде се многи текстови са разних страна Црне Горе, Боке, Брда, источне Херцеговине, па чак и даље. Није дарована само земља са пашњацима и виноградима, него и разни предмети и животне потребштине. Тако нпр. 1730. године сердар Перо Ђеловић из Рисна „приложи и посла... многоцјеное кандило у манастир Острог, гдје почивајет свети Василије, да стојит више него. И паки обешта се на свако годиште по двије боце уља да шаље, да гори у његово кандило више светаго Василија“... Године 1764 „приложи Трушо, крштено име Лука, под манастир Острог 9 мотиках винограда у Поцдријело и сенокос уз виноград от запада. То писа себе и својим родителеи, да им је вечан спомен код Светога Василија“...⁴⁸⁸

Већ помињани Рус Јегор Ковалевски, дао је један од најдетаљнијих описа острошког манастира. Он је дошао у Острог 27. јула 1841. године. Детаљно је описао околину манастира и природне карактеристике око њега. О самом Василију Острошком је констатовао: „Овдје је прије 200 година отпочинуо човјек, сломљен годинама и борбом с непријатељем, али снажан духом, некада моћни архипастир хумски и скадарски, изгнаник, који је спознао сву ништавност људске власти, замијенивши је смирењем, молитвом и радом-Василије, којег Црногорци славе као свеца. И како је досегао он ову стрмину, и како је могао својим рукама изградити ово

487. Душан Вуксан, *Манастир Острог*, Записи, књ. XIV, св. 1, Цетиње, јули 1935, 1.

488. Нав. дј., 2.

обитовалиште рада и тишине и долине суза-предање је тамно. Домишљања се не смију дотаћи светиње.⁴⁸⁹

О самом ђивоту свеца, и уопште Горњем манастиру Коваљевски је записао: „Црква у којој почива тијело светопочившега Василија је јадна и тијесна: једва 20 људи може стати у њој. Сребрна плочица са барелефом руку, ногу и главе, која виси, постављена на сандук гдје су мошти, као и прилози оних који су се излијечили од разних болести посредством Светопочившега-једина су ризница манастира. Неколико ћелија и резервоар воде служе као средства за оне који ту долазе и одсиједају, и изграђени су у предњем дијелу пећине. У унутрашњости даље-непрозирни мрак. На десетак корака одатле још су двије ћелије. Једини становник Горњег манастира је седамдесетогодишњи старац, који истовремено чува светиње“⁴⁹⁰

Митрополић Данило Петровић Њеџиш

489. Као нап. 438, стр. 51.

490. Нав. дј., 51-52.

Митрополић Сава Петровић Њеџиш

Митрополић Василије Петровић Њеџиш

Митрополиѣ Пѣтар I Пѣтровиѣ Нѣѣои - Свѣѣи Пѣѣар Цѣѣињски

Митрополиѣ Пѣтар II Пѣтровиѣ Нѣѣои

МИТРОПОЛИЈА ЦРНОГОРСКА ОД 1851. ДО 1918. ГОДИНЕ

1. Црквено законодавство

Развитак државне управе и државне еманципације у Црној Гори, још од митрополита Петра II Петровића, а нарочито књаза Данила, условио је и развитак црквеног законодавства. Истина, у доба митрополита Петра II нема почетних елемената у томе смислу, али су за њега стварањем државних органа створени и услови. Дефинитиван раскид са праксом теократије у Црној Гори, и проглашење Данила Станкова за књаза, условио је и раздвајање црквених са свјетовним питањима. У првом периоду који је трајао неколико деценија, у Црној Гори нема класичног црквеног законодавства. Оно заправо провијава кроз свјетовне законе. Свједочи о сређивању организационих и административних прилика у Митрополији Црногорској.

Законик књаза Данила од 1855. године, у себи има низ одредби црквеног карактера. Тако су његовим 66 чланом утврђене обавезе свештеника. Они су сваке недјеље морали ићи у цркву, чисто је држати, и „правила свете цркве точно извршавати“. Онај свештеник који не би ово радио, био би лишен свештеничког чина. Ту се дакле виде и санкциоинални елементи у овом члану.¹ Црна Гора тога доба, као уосталом до престанка своје државности, није била секуларна држава. Црква је била присутна у многим сегментима друштвеног живота. Да је било анархије по овом питању, види се и већ по сљедећем члану Законика, и он се тиче раставе (развода) брака између мужа и жене. Први дио овог члана констатује да је растава до доношења Законика била уобичајена. Од доношења Законика она се могла извршити утврђеном кривицом једног од супружника, и то тек по допушту Цркве. Данилов Законик заправо је учврстио утицај цркве у друштвеном животу. Чланом 67, прописивала се дужност мјесног свештеника, да провјери да ли су вјерени момак и дјевојка вјерени по својој вољи? Ако су против своје воље вјерени, да свештеник који би такав брак вјенчао, може бити „одлучен од наше свете цркве“.²

1. Јован Р. Бојовић, *Законик књаза Данила*, Титоград, 1982, 159.

2. Нав. дј., 159-160.

Врло драстична, и то смртна казна, чланом осамдесетим Законика, предвиђена је за крадљивца у цркви. Истина, овим чином није прецизирано да ли се ради о црквеној имовини, или уопште крађи од других у цркви? За таквог крадљивца не би било ни олакшавајуће околности да није раније уопште крао.³ Неповриједивост цркве не само као институције, него и њеног простора, такође се озбиљно кажњавала. Чланом 86, предвиђена је казна од 25 талира, или затворска, за свакога оног ко би пред црквом чинио смутњу, свађу или друге непристојности.⁴

Црногорско друштво, и уопште просјечан Црногорац били су сиромашни. У циљу искорјењивања трошних обичаја, чланом 88 било је забрањено давање послужбице и торбице. Ради се о обилазним гозбама приликом крсних слава, и опремању хране у торбицу гостима, да је носе кући. „Доста је да се по нашем српском обичају слави крсно име као успомена праћедовског крштења“, наведено је у посљедњој реченици овога члана.⁵

Законик књаза Данила може се сматрати Закономом који је званично проповиједао вјерску толеранцију, без обзира што је Црна Гора била у потпуности доминантна православна земља. То се види и по члану 92 Законика. У првом дијелу овога члана постоји констатација да у Црној Гори „нема никакве друге народности до једине српске и никакве друге вјере до једине православне источне“. Ипак, сваки „иноплеменик и иновјерац“ је у њој уживао сва права као било који Црногорац и Брђанин. Овај члан је у садашњици предмет грубих манипулација и инсинуација, разних квази научних појединаца и групација, мотивисаних дјелатношћу промјене српског идентитета Црне Горе и Црногораца. У писаној верзији овај члан се разликује од званичне штампане, по којој је Законик и био у употреби.⁶

Посљедњи члан Законика - 95, још једном потврђује утицај цркве и црквених обичаја на не само свјетовни живот, него и свјетовне правне акте. У другом пасусу овог члана, констатовано је да се Законик проглашава и утврђује на Ђурђевдан. Тада су се сви присутни на Цетињу састали, и потврдили и заклели се „на крст часни и свето Јеванђеље“, да ће Законик чувати, по њему се владати и судити. Пада у очи баш Ђурђевдан као светачки празник, јер је то крсна слава братства Петровића.⁷

3. Нав. дј., 162.

4. Нав. дј., 164.

5. Нав. дј., 165.

6. Нав. дј., 166.

7. Нав. дј., 166-167.

Школски Законик од 7. октобра 1870. године, може се сматрати првим правим школским законом у црногорској држави. Он је изашао из оквира дотадашњих хаотичних и периодично неуредних наредби, уредби, упутстава и сл. по питању уређења црногорског школства. Истина, он не потпада под црквено законодавство, али се у њему кроз закон опет види утицај цркве тј. Митрополије. У другом одјељку овог Законика, који се тиче упутстава за рад и овлаштења школског надзорника, у члану другом, тачки „б“, школски надзорник „заједно са митрополитом црногорским поставља мјесне школске надзорнике“. У трећем одјељку Законика, који се директно тиче дужности и права учитеља, у члану четвртом, предвиђено је да школска година почиње „призивањем св. духа“, а завршава се са „благодарењем“. Школа је по овом Законику схватана као изузетно озбиљна институција, изједначена практично са Црквом, што се види по члану деветнаестом. Ту је предвиђено да свако долази у школу „ваља да се понаша пристojно, као да улази у цркву.“⁸

Послије међународног признања Црне Горе, и њеног проширења, школски систем у Црној Гори из године у годину добија све организованije и масовније форме. Већ 1. августа 1878. године, изашао је Школски законик у шест чланова. Могло би се рећи да је то био нацрт будућег школског закона. У њему се већ виде посљедице територијалног проширења Црне Горе, када је она у своје државно ткиво интегрисала и припаднике друге двије конфесије: исламске и римокатоличке. Чланом четвртим овог Законика, предвиђено је да су све признате конфесије равноправне у школском систему. Већ сљедећом тачком предвиђено је да се све конфесије старају за себе за вјерску наставу својих исповиједника.⁹ По Нацрту Закона о учитељским школама од 24. јуна 1879. године, у петом одсијеку, који се тичао наставе, тј. члану 34, који је прописивао предмете који се изучавају у школи, предвиђени су поред осталих: религија, црквено-словенски језик, и црквено појање и правило.¹⁰

Међународно признање и проширење Црне Горе, означили су и почетак корјених реформи државне управе, и анулирања њених старих елемената, који су већ постали анахрони. Почетак тих реформи означава Пројекат о реформи државне управе из 1879. године. Државну управу чинило је седам одјељења-управа. Међу њима била је управа црквених послова. Њене карактеристике биле су

8. Милан Костић, *Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњега доба*, Панчево, 1876.

9. ДАЦГ, Библиотека, Марко Драговић, *Школе у Црној Гори*, Загреб, 1888.

10. *Глас Црногорца*, бр. 20, 2. јун 1879; *Глас Црногорца*, бр. 21, 9. јун 1879.

набројене у девет чланова. По њима, митрополит је био глава духовне власти. Под његовом управом су била сва црквена и манастирска добра. Он је имао Духовни суд који је био надлежан сваком свештеном лицу, уколико се није радило о грађанској проблематици. И митрополит и Духовни суд имали су своје печате. Контрола државе и владара је међутим очигледна над овом управом, уосталом као и другима. Митрополит је правио рачун расхода и подносио га на одобрење књазу. Како су митрополиту били одговорни сви потчињени чиновници у његовој управи, тако је он био одговоран и књазу.¹¹

На Цетињу је 1869. године основан Дјевојачки (Ђевојачки) институт. Он је представљао прву организовану форму школовања женске дјеце у Црној Гори. Током деценија имао је низ реформи свог уређења, и повећавао је број разреда. Дана 20. септембра 1885. године, донешен је Устав (Статут) ове институције, која је дјеловала на Цетињу. И у овом сегменту друштвеног и институционалног живота види се велики утицај Цркве. У Шестом дијелу Устава, тј. члану 24, предвиђено је да се васпитаница могла уписати у ову институцију, ако је поред осталог знала „неке најпрве молитве“... Чланом 31, у седмом дијелу Устава, прописани су предмети који су се изучавали у школовању. Поред осталих ту су били: Закон Божи, и црквено-музикално појање.¹² Исте године, само 4. октобра, објављен је Закон за ученике средњих школа односно гимназија. У уводном пасусу предвиђено је да су се ученици дужни добро владати „у школи, у цркви и на сваком другом мјесту.“ Одјелком под „Б“, у члановима 9-12, предвиђено је како да се ученици понашају у цркви, као и њихове дужности у вези са њом.¹³

Један од најзначајнијих законодавних споменика Црне Горе је свакако Општи Имовински Законик, донешен 25. марта 1888. Познати правник Валтазар Богишић је послџе дугогодишњег истраживања обичајног права по Црној Гори, сублимираног у модерне правне норме, урадио овај Законик. Раздио седми овог Законика, од члана 716 до 720, носио је наслов „О црквама, манастирима и другим њима сличним уредбама вјере.“ Као у многим детаљима прије и послџе овог Законика, види се очигледан утицај државне власти на Цркву у Црној Гори. Путем наведених чланова, Богишић је констатовао имаочко својство црквама и манастирима и

11. АБОДМЦ, фонд Никола I, без броја.

12. *Зборник закона, наредба, ујуйиштава, расписа и т. д. Књ. Црн. Министарства Просвјете и црквених послова*, св. I, Година 1885. и 1886, Цетиње, 1887, 21-29.

13. Нав. дј., 10-19.

другим црквеним установама, јер им то признају црквена правила, која самим својим уређењем нијесу контрадикторна државним (чл. 716). Но, чланом 718, то имаочко право негира члан 716, јер црквене установе то право имају гарантовано својим уставима и другим правилима црквеним, али само ако нијесу у супротности („опрјецци“) са државним законима. Врхунац спутавања аутономности Цркве у Црној Гори потврђују наредни члан 719, гдје непокретна добра цркава и манастира Црква не може продавати нити уступати без нарочитог допуштења државних власти.¹⁴

У домен класичног црквеног законодавства спада Закон о фонду за издржавање изнемоглих свештеника и ђакона Православне Цркве у Црној Гори и њихових удовица и дјеце од 21. априла 1901. године. Он је имао шеснаест чланова. Суштина овога Закона је како то сами његов назив говори, обезбјеђење изнемоглих свештеника и њихових породица. Основа фонда била је сачињена од улога свештеника и ђакона, затим њихови годишњи улози, завјештајни и добровољни прилози, и добит на главницу фонда. Основни улог био је рангиран по величини за првих осам година. Годишњи улог био је 1% од плате, који је свештеник уплаћивао послје првих осам година службовања. Оба фонда нијесу се могла враћати било коме, и у било коме случају. Даљим члановима разрађени су варијетети, како и у којим случајевима, и са коликим износом примају плату изнемогли и стари свештеници? У истом смислу разрађивани су варијетети примања издржавања чланова породице умрлих свештеника. Иако је чланом другим овог Закона предвиђено да Митрополија управља овим фондом, он је практично обесмишљен чланом петнаест, гдје је предвиђено да Министарство просвјете и црквених послова врши надзор над управом овог фонда.¹⁵ То још једном потврђује велики утицај државе на Митрополију, и њено поистовјећивање ове црквене институције са државним органом.

Врхунац црквеног законодавства Митрополије Црногорске представљају три правна дјела. Поред већ третираног Закона о збрињавању старих и изнемоглих свештеника, и њихових насљедника (удовица и дјеце), ова три закона спадају у ред класичног црквеног законодавства, којим је Митрополија потпуно уобличила свој организациони и економски карактер. Први Закон је Устав Светог Синода у Књажевини Црној Гори, донешен 12. јануара 1904. године. Већ по самом његовом имену види се да је он имао јачу вриједност од обичног

14. *Опшћи имовински Законик за књажевину Црну Гору*, На Цетињу, у Државној штампарији 1888.

15. *Закон о фонду за издржавање изнемоглих свештеника и ђакона православне цркве у Црној Гори и њихових удовица и дјеце*, Цетиње, 1901.

црквеног закона, чим је третиран као Устав. Формално, аутор овог правно-црквеног акта био је тадашњи познати канониста, епископ далматински др Никодим Милаш. Међутим, и по овом питању има дилема, и оне ће бити третиране у једном од наредних поглавља.

Устав је имао опште одредбе и три главе са 29 чланова. Првим чланом је наведено да је православна Митрополија у Књажевини Црној Гори аутокефална, али и члан јединствене цркве, те да одржава јединство у догмама и каноничким начелима са другим аутокефалним православним црквама. Митрополија у Црној Гори састојала се од Цетињске Архиепископије, која је обухватала територије на десној страни ријеке Зете, укључно са вароши Подгорицом и племеном зетским. Поред ње ту је била Захумско-рашка Епархија, која је обухватала предјеле на лијевој обали ријеке Зете. Њено сједиште било је у манастиру Острогу. Митрополит црногорски био је главна црквена личност, тј. поглавар Цркве у Црној Гори. Поред ужег звања архиепископа цетињског, имао је шире као митрополит црногорски, брдски и приморски.

Свети Синод је био главни и централни орган Цркве у Црној Гори. Имао је чланом четвртим једнаку власт у црквеним пословима, као и Државни савјет у грађанским. Држава је била обавезна да штити рад Синода. Синод је имао свој посебан печат. Њега су чинили: митрополит Црне Горе, епископ захумско-рашки, архимандрити цетињски и острошки, три протопрезвитера и синодски секретар. Прва четворица су били чланови Синода по положају, тј. стални, а протопрезвитери и секретар по избору (периодични). Далјим члановима разрађен је дјелокруг надлештва митрополита и Светог Синода. Иако је овај Устав дефинитивно чисто црквени законодавни акт, он као и у ранијим случајевима није имао аутономност, чим је посљедњим чланом, тј. 29, предвиђено да може да ступи на снагу, када га потпише владар.¹⁶

Други Устав који је објављен одмах иза Устава Светог Синода је Устав Консистоорија. Он је објављен 14. јануара 1904. године. Ради се заправо о сету два Устава. Овај Устав имао је три дијела са укупно 282 члана. По њему, свака епархија стојала је под својим архијерејом, коме је у управи над њом помагао презвитерски савјет или консистоорија. Стога је архијереј био њен старјешина и предсједник. Свака консистоорија имала је свој печат. Чинила су је три редовна члана, два почасна члана, један секретар, и један канцелиста. Редовни и почасни чланови консистоорије могли су бити монаси или свештеници који су имали теолошко образовање, нај-

16. *Устав Свѣтої Синода у Књажевини Црној Гори, Цетиње, 1904.*

мање пет година свештеничког стажа, и били су примјерног понашања. Секретар консисторије у односу на њих не само да је морао имати теолошко образовање, него и добро познавање црквеног права. Канцелиста консисторије био је почетник. То се види по томе да је тражено по могућности ђаконско звање, обавезно теолошко образовање и примјерно владање.

Како је назначено, поред општих одредби у осам чланова, Устав је имао три дијела, чији наслови говоре сами за себе које проблематике су разматране и ријешене по Уставу. Први дио обрађивао је састав консисторије (9-28 чл.). Други дио обрађивао је дјелокруг Консисторије. Његов раздио први имао је овакав састав тема: глава прва - православна вјера; глава друга - богослужење; глава трећа - права Цркве и јерархије; глава четврта - духовна просвјета; глава пета - црквене зграде; глава шеста - свештенство и парохијска служба; глава седма - парохије и управа црквено - општинске имовине; глава осма - манастири и манастирска управа; глава девета - финансијски послови. Раздио други имао је ове теме: глава прва - кривице свештених лица; глава друга - црквене казне; глава трећа - брачни послови. Стога је дио други Устава био и највећи (28-245 чл.).

Дио трећи обрађивао је обављање послова у Консисторији. Био је овог састава: прва глава - сједнице Консисторије; друга глава - радње у консисторијским сједницама; трећа глава - записници консисторијских сједница; четврта глава - извршење консисторијских рјешења; пета глава - приставна служба у Консисторији. Овај дио био је од 245 члана до посљедњег 282. Као и у Уставу Светог Синода, исто се понављало и у Уставу Консисторија. Посљедњим чланом 282 ступао је на снагу пошто га одобри и потпише владар.¹⁷

Устав Црне Горе из 1905. године такође је у себи имао елементе црквеног законодавства. Утицај државе и владара на црквене заједнице у Црној Гори, па и православну Цркву њиме је постао очигледан, и то највишим државним актом. То се види и по члану шестом, у којем је стојало да је владар заштитник признатих вјероисповијести. Црна Гора је по овом Уставу била неспорно православна држава, чим је чланом четрнаестим владар и владарски дом морао бити православне вјеросиповијести. У истом смислу је и члан 27. Он припада сету чланова Устава који разрађују проблематику Намјесништва, односно ситуације да је по смрти владара насљедник малољетан, па се стога до његовог пунољетства образује

17. *Устав православних консисторија у Књажевини Црној Гори*, Цетиње, 1904.

Намјесништво. И намјесници су такође морали бити православне вјеросповијести.

Члан четрдесети директно је потврђивао да је државна вјера у Црној Гори „источноправославна“. Другим пасусом овог члана Црква у Црној Гори је дефинисана као аутокефална. Она није зависила ни од које друге Цркве, али је одржавала догматско јединство са источноправославном Васељенском Црквом. Овај члан Устава на прелому двије деценије XX-XXI вијека био је предмет грубих инсинуација и манипулација.

Седми дио Устава, тј. од члана 128 до 142, носио је наслов „Црква, школа и добротворни закони“. Он потврђује оно што је назначавано више пута у разматрању било посредног било непосредног црквеног законодавства, а то је велики утицај државе на Цркву. Уставом је било загарантовано слободно исповиједање признатих вјероисповијести у држави. Унутрашња управа Цркве у Црној Гори припадала је Митрополији Црногорској, тј. њеном Архијерејском Сабору. У неким сегментима Црква и њене духовне власти су имали аутономију у односу на државу, и то: у суђењу свештеницима у домену духовних власти, управљању према црквеном унутрашњем уређењу свештенства, и право свештенства на сопствени фонд од кога добија пензију.

Но, са друге стране, држава је практично имала монопол над Црквом, и то по овим питањима: све духовне власти биле су под надзором министра просвјете и црквених послова; уређење црквених власти и богословија доносило се путем закона, по договору министра просвјете са Архијерејским Сабором; свештенство се у грађанским парницама управљало према грађанским законима, исто као и црквене установе; жалбе против злоупотреба духовних власти подносиле су се министру просвјете и црквених послова; преписка Цркве са другим Црквама, саборима и синодима вршила се са одобрењем министра просвјете и црквених послова; службена писма, наредбе, одлуке сабора и синода других цркава, нијесу могле од стране Цркве у Црној Гори бити обнародоване без одобрења министра просвјете и црквених послова; добротворни заводи и задужбине за црквене циљеве, чији су оснивачи приватна лица, одобрење за дјеловање добијали су од министра просвјете и црквених послова. Да је Црна Гора тога доба по Уставу била неспорно православна држава, поред чланова 14, 28 и првог пасуса члана 40, потврђује и члан 136. По њему је забрањен прозелитизам, тј. свака радња управљена против источноправославне Цркве у Црној Гори.¹⁸ Држава Црна Гора

18. *Устав Књажевине Црне Горе*, Цетиње, 1907.

и њен Устав дакле, јемчили су неповриједивост православне вјере, и забрањивали сваку вјерску пропаганду на њену штету.

Како је већ назначено, у периоду од 1851. до 1918. године, из области директног црквеног законодавства издата су четири акта. Први је био Закон о фонду за издржавање изнемоглих свештеника и ђакона православне цркве у Црној Гори и њихових удовица и дјеце од 1901. године, а потом и Устави Светог Синода и Консистоорија из 1904. године. Четврти црквени законодавни акт био је Закон о парохијском свештенству од 13. септембра 1909. године. Иако се овај Закон није тицао само православног свештенства, него и римокатоличког, ипак је он доминантно посвећен овом првом, јер је у његовом првом члану опет наведено да је државна вјера у Црној Гори источноправославна.

У овом Закону који укупно има 49 чланова, до члана 34 тематика је посвећена православном свештенству, а од члана 41 опет су прелазна наређења. Закон се дијели на тачке „А“ и „Б“. Прва тачка тиче се православног свештенства. Она има три дијела: општи (који регулише звање и положај парохијског свештеника и величину парохије); права и дужности парохијског свештенства (укључно са казнама за свештенике и уопште непоштовање Цркве); награде и пензије парохијског свештенства. Прелазна наређења почињу са чланом 41, и углавном регулишу платежни положај свештенства. Члан 43 овог Закона, предвиђао је и могућност, да услед недостатка свештенства мирског реда (попова), свештенорадње могу вршити и монаси. Уобичајено, посљедњим чланом 49, констатује се да Закон ступа на снагу када га владар потпише, а правоснажност добија десет дана од објављивања у званичним новинама.¹⁹ То још једном потврђује утицај државе и владара на Цркву у Црној Гори.

2. Текући животи Митрополије од 1852. до 1918. године

Упокојењем митрополита Петра II Петровића-Његоша отворило се питање статуса владара Црне Горе. Како је већ у претходним поглављима наведено, његов наслједник Данило се није много двоумио да прекине вишевјековну праксу теократије. Његова идеја је брзо прихваћена у самој Црној Гори од већине главара. Слиједило је само њено потврђивање код релевантних међународних фактора, у првом реду Русије. Црногорски главари су се стога обратили руском цару Николају I 7. марта 1852. године. Они су на-

19. Закон о парохијском свештенству, Цетиње, 1909.

вели оно што је уопште било познато. Дотадашња пракса субли-
мације свјетовне и црквене власти у Црној Гори, постала је баласт
њеној даљњој државној еманципацији и разитку. Главари су са
правом правдали дотадашњу праксу „да ако је сједињење у једној
личности власти духовне и свјетовне, као глави цркве и државе,
могло бити корисно у прошлим временима... таква потреба данас
више не постоји.” У складу са тим, скупштина главара навела је
руском цару своје одлуке, а у трећој стоји: „Владика, или боље ре-
ћи епископ или архиепископ Црне Горе, који ће имати ограничену
власт над црквеним стварима, биће изабран посредством високе
владе, између чланова свијетлог племена Петровић Његош или од
осталих најблагороднијих црногорских породица.”²⁰

Руско министарство иностраних дјела, обавијестило је у јуну
1852. године књаза Данила писмом, у коме му је дало смјернице у
вези са положајем Митрополије у Црној Гори. Нови митрополит
могао је да се бави само црквеним пословима, да афирмише Пра-
вославље у Црној Гори, и посвети пажњу образовању свештеника
и изради цркава.²¹ По свој прилици, руски изасланик Јегор Петро-
вич Коваљевски, имао је на уму личност новог црногорског влади-
ке у виду острошког архимандрита Никодима Раичевића. То се да
видјети у писму свештеника Вука Поповића Вуку Караџићу од 3.
марта 1853. године. Раичевић је био прилично незграпан и необра-
зован, чим га Поповић у писму назива „правим међедом“.²² О ово-
ме настојању Коваљевског начуо је нешто и аустријски намјесник
у Далмацији, који је свог министра спољњих послова извијестио да
се Коваљевски у Црној Гори понаша као диктатор, као и да књаз
Данило није одушевљен овим избором, јер Раичевића сматра суро-
вим и необразованим.²³

Руски вицеканцелар и министар иностраних дјела К. В. Не-
сельроде поднио је цару Николају I 20. априла 1853. године рефе-
рат о Црној Гори. У првом дијелу реферата је шест тачака. У тре-
ћој тачки је предочено да „за управљање црквеним пословима тре-
ба имати посебно епископа или архиепископа у Црној Гори, које
треба бирати, уз посредство правитељства, из племена Петровић
Његош или из других најблагороднијих породица у Црној Гори“. У
другом дијелу реферата, у тачки четвртој, констатовано је да би

20. Бранко Павићевић-Радослав Распоповић, *Црногорски законици 1796-1916, Зборник докумената*, књ. 1, Подгорица, 1998, 158-160.

21. Душан Вуксан, *Књаз Данило Петровић Његош, Ситуање на престо и прва година владе*, Записи, књ. IX, св. 4, Цетиње, 1931, 201.

22. Вук Караџић, *Прејиска*, књ. X, Београд, 1996, 110.

23. Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, Београд, 1924, 86.

најприје требало одвојити духовну од свјетовне власти, а да духовна треба да буде строго у том погледу. Личност новог књаза, који је још увијек третиран као неформални владика, према Неселъродеу није показала склоност ка монаштву, што је констатовано у петој тачки. „У таквим околностима извршавање над њим обреда пострижења и произвођења његовог у виши духовни чин једва да би било сагласно са правилима наше цркве“, каже се. У закључку Неселъроде наглашава да не треба одударати од завјета покојног владике, и оставити могућност да се Данило у перспективи замонаши, ако би се показало да личност владике у себи може квалитетније учинити да управа над Црном Гором буде боља.²⁴

Престанак теократије у Црној Гори није утицао на промјену аустријске политике у Боки према црквеној јурисдикцији црногорских митрополита. Она је већ на почетку владавине књаза Данила као свјетовног владара, јасно ставила до знања да одлучно наставља праксу утврђену за вријеме његовог претходника митрополита Петра II. Промјене такве политике није могло бити, чак и под изговором да црногорски митрополити више немају никаквих свјетовних ингеренција, да би се њихова јурисдикција могла тумачити као наметање политичког утицаја. Аустријски окружни поглавар у Котору Стефан Дојми, учтиво је, али и енергично ставио до знања књазу Данилу, да су два црногорска свештеника: Раде Хајдуковић и Андрија Вучетић вршили обреде у будванском крају, и да у томе погледу нема дилеме. Они „су се наметнули у црквено подручје Пароха од Будве.“ О томе није могло бити говора, па је поглавар нагласио да се црногорски свештеници не мијешају „у душе попечителство врх Австријске Државе“... Књазу Данилу није остало ништа друго него да Дојмија увјери да се такво што више неће поновити, и да је издао наредбу свештеницима да то не раде.²⁵

Проглашењем Данила Петровића за књаза, митрополитска столица остала је упражњена. На основу те чињенице, требало је наћи личност за други централни положај у Црној Гори, а то је духовни. Већ је поменуто, да се руска дипломатија залагала да се на то мјесто постави Никодим Раичевић. Очито је да књаз Данило није био избором одушевљен. Њему није одговарало чак ни неколико комбинација за ту личност. Кроз претходне документе види се могућност да митрополитски положај буде задржан у кући Петровић-Његош. То књазу Данилу, као особи изразито апсолутистички

24. Н. И. Хитрова, *Русија и проглашење Црне Горе Књажевсѣвом (1852)*, Москва, 1972, 344-348 (на руском језику).

25. АБОДМЦ, фонд Д I, док. Бр. 317/ 1853 и док. бр. 317 (1) / 1853.

наклоњеној није одговарало. Чињеница да поред књаза Петровића, постоји и митрополит Петровић, увијек је за њега представљала могућу опасност, да би теократија могла да се врати, било узрокована унутрашњим, било спољњим фактором. Ни друга опција, да се изабере митрополит из неке од других најугледнијих кућа није му одговарала под истим чињеницама. Уосталом, био је поучен и случајем митрополита Арсенија Пламенца давно прије њега, када се за мало није прекинула нит праксе да Петровићи буду митрополити.

Књаз Данило није хтио да дозволи макар и најмању могућност, да му митрополит буде конкурентан у управљању државним пословима. Чак шта више, да и сам митрополит води неку аутономну црквену политику без његовог знања и допуштења. Иако је већ била изгледна опција да Раичевић оде на хиротонију у Петроград, Данило је вјешто избјегао тај сценарио. То се види по писму које је он 30. августа 1853. године упутио руском посланику у Бечу барону Петру Мејендорфу. Немогућност таквог сценарија Данило је правдао болешћу и старошћу Раичевића. Највјероватније је Раичевић био приморан од књаза да не оде на хиротонију, а и изговор о његовој старости није реалан, јер је по процјенама Раичевић тада био у педесетим годинама живота. Да Данило уопште не разматра Раичевића као могућег митрополита, такође се види из овог писма, јер он Мејендорфа посредно увјерава да ће све предузети да нађе друго способно лице, а када га нађе обавијестиће га о томе.²⁶

По свој прилици књаз Данило је већ имао на уму човјека који ће сјести на митрополитску столицу. Био је то Никанор Ивановић. Година његовог рођења није са сигурношћу утврђена. Родом је био из Дрниша, али су његови преци по једној верзији тамо досељени из Његуша. Зато је он по доласку у Црну Гору себи уз презиме помпезно додао и Његуш. Ту се види тенденција имитирања на посредан начин Петровића, и оног њиховог Његош. Богословију је завршио у Задру 1844. године, а монах је постао у манастиру Савини 1851. године.²⁷ Постоје подаци да је Ивановић већ 1852. године био архимандрит.²⁸ Дао их је Вук Врчевић, али их није поткријепио конкретним доказима.

Да је Ивановић заиста тада био архимандрит, не би било потребе да књаз Данило тражи од далматинског епископа Стефана Кне-

26. Исто, док. бр. 335.

27. Петар Поповић, *Никанор Ивановић-Његуш*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. IV, Нови Сад, 1959, 61-95.

28. Вук Врчевић, *Оџраници за исџорију Црне Горе*, Никшић, 2002, 17.

жевића да га рукоположи за архимандрита 24. септембра 1853. године, називајући га „управитељем свете обитељи Цетиња.” У истом смислу и са истим датумом, књаз је обијестио и гувернера Далмације генерала Лазара Мамулу.²⁹ Свакако да књаз није као разлог пројектовања Ивановића на митрополитски положај мотивисала његова теолошка спрема. Ивановић је у потпуности одговарао књазу. Није био Петровић, нити од неке угледне црногорске куће да би му могао бити конкурентан за положај. Са тог становишта није се могао ни везати за клан Пера Томова и Ђорђије Петровића. Радило се заправо о странцу, који није имао утемељења у Црној Гори, и који је своје напредовање дуговао лично књазу, па је стога по књажевој пројекцији могао бити његова лична марионета. Ипак је књаз имао на уму, да се треба наћи некаква Ивановићева веза са Црном Гором, па је стога и форсирана теза о његовом његушком поријеклу. Стога је архимандритски чин, који је добио Ивановић, био само прелазна фаза ка Ивановићевом инсталирању. Епископ Кнежевић у писму књазу којим потврђује Ивановићеву хиротонију, истог обавијештава да је Ивановића снадбио архимандритском граматом.³⁰

Већ прве године владавине књаз Данила показале су да је иако формално-правно раскинуо са теократијом, он наставио исту праксу. Иако Црна Гора формално-правно није имала митрополита, књаз се понашао као да је он то. Он се отворено мијешао у црквене послове. Тражио је информације 14. септембра 1853. године од свештеника Лазара, капетана Пека и Илије Попова из Повије о изградњи цркве коју је вршио извјесни Сава Гачанин.³¹ Главаре Ријечке нахије обавијестио је 2. новембра да намјерава да обнови ријечки манастир, а да је за његовог управитеља поставио Мојсија Станковића. Главари су Станковићу требали да дају на управу манастир и манастирска добра. Станковићу је књаз одредио и парохију, а други свештеници нијесу смјели вршити службу у њој. Станковић је имао право да тражи милостињу за манастир по Црној Гори, а главари да му пруже помоћ у томе. Ако Станковић не би обављао своју дужност, и чинио штету манастиру, главари су били дужни да га обавијесте о томе.³² Ипак је књаз Данило био свјестан чињенице да постојеће стање бројности, а нарочито образовања свештенства и монаштва није ни из далека задовољавајуће. Нема

29. АБОДМЦ, фонд Д I, док. бр. 364 и 366/ 1853.

30. Исто, док. бр. 381.

31. Исто, док. бр. 372.

32. Исто, док. бр. 442.

података да ли је то било на његову иницијативу, али у сваком случају, руска влада је 1853. године одобрила три стипендије за црногорске ђаке, од којих је једна била намијењена богословском школовању. Тај број је повећан 1855. године, када су одобрене двије богословске стипендије.³³

Књаз Данило је 15. јануара 1854. године издао наредбу свим племенским капетанима и старјешинама о давању накнаде свештеницима. При томе, он се позвао на наредбу из доба митрополита Петра I у девет тачака. Овом наредбом тачно су пописане услуге свештеника и накнаде за њих. Имала је девет тачака. По првој, свака кућа била је дужна да даје свештенику тридесет литара жита. По другој, опијело за сахрану домаћина и домаћице куће стајало је два талира. У посљедњој тачки, за крштење је била обавеза давања обједа свештенику, а ко је сиромашан „у нужду ништа“.³⁴

Сублимација државне и црквене власти у лику књаза Данила, може се видјети и по једном занимљивом случају. Ради се о жалби два калуђера манастира Ђелије у Пиперима од 26. јуна 1854. године. Ради се о двојници стараца. Један се потписује као „стари свештенојеромонах Михаиле от Србије“, што говори да је придошлица из Србије. Други је „стари и сиротни Васо Кадија“... Ова жалба указује и на приличну анархију у црквеном животу ондашње Црне Горе. Жалбеници се чак позивају на свједоке. Они се жале на мјесног пароха који „у цркву не служи, ни не отвара; на Тројичиндан није ни служио летурђије, па је и кључ од ђивота губио, па је ђивот разбија, те отвара народу о маломе Госпођину дне, то је свако видио.“ Такође се жале на још једнога калуђера који се зове Михаило, како је он оженио дјевојку из Црнаца која га није хтјела, па се потом удала у Мартиниће, а он се прије тога запопио.³⁵

Било је и случајева када је свјетовна власт издавала потврде свештенству о валидности његових синђелија. То се види по свједочанству које је у име Сената 30. јула потписао предсједник Ђорђије Петровић. Јереју Филипу Поповићу из Косијера у Ријечкој нахији, посвједочено је да је 1824. године рукоположен од митрополита Петра I. Разлог овог свједочанства је што се Поповићева синђелија изгубила приликом Омер-пашиног похода на Црну Гору.³⁶

33. Душан Вуксан, *Књаз Данило - груја година владе*, Записи, књ. IX, св. 2, Цетиње, 1931, 71.

34. Душан Вуксан, *Сийни ѓрилози*, Записи, књ. III, Цетиње, 1928, 236-237.

35. *Једна жалба калуђера Михајла и др. Књазу Данилу*, Записи, књ. XVII, св. 2, Цетиње, фебруар 1937, 4.

36. ДАЦГ, Откуп архива од породице из Косијера, фонд Сенат, ф. 1.

Године 1854, књаз Данило је увео низ мјера у којима је рад цркве систематизован, а обавезе свештеника прецизиране. Уводи се за становништво обавезан пост. Свештеници су имали обавезу да непоштовање поста пријаве властима, које би их казнили са двадесет цекина. Власти су имале обавезу да нареду свештенику да прекршиоцу поста не даје причест три године. Свештеник који не би пријавио прекршиоца поста, могао је да изгуби парохију. Од поста су били ослобођени болесници и становништво краја у коме је у то доба владала глад. Свештеници су морали држати службу сваке недјеље и на празнике. Причест су морали обављати у складу са канонима. Нијесу смјели обављати службу у туђим парохијама, вјенчавати рођаке до осмог степена сродства, као и младенце против њихове воље. Свештеници би подлијегали казнама, ако би неко дијете у њиховим парохијама умрло некрштено, и ако парохијанин умре без исповиједи и причешћа. Казни би подлијегали и ако би одбили да врше обреде због немогућности награде парохијанина, тј. сиромаштва. По свој прилици, једна од одредби дата је фиктивно, јер није могла да испуни своју праву намјену. По њој, свештеник је да би добио чин, морао завршити духовну школу. Но, Црна Гора у то доба није имала такве школе.³⁷

Државна власт је исте године донијела уредбу о манастирским приходима и расходима. Сваки манастир морао је направити списак прихода и расхода на годишњем нивоу, као и попис покретних и непокретних добара. Ако је манастир имао веће приходе него расходе, вишак се морао предати у државну касу. Ово потврђује чињеницу, да је Црква у Црној Гори тада поистовјећивана са сваким другим државним органом. Уредба је подразумијевала увођење плата за монаштво на годишњем нивоу. Највећу плату имао је архимандрит цетињског манастира, и то 400 фиорина. Према евиденцији књажевог секретара, у доба доношења ове уредбе, у Црној Гори је било осам манастира. Највише приходе имао је острошки манастир. Према тврдњи игумана острошког манастира, на Тројичиндан народ је у манастиру остављао 5-6.000 фиорина. Колики је ово био приход, довољно говори чињеница, да је приход државе од царина био двоструко мањи.³⁸

Богословско школовање црногорских младића ишло је споро, и није било масовно. Из писма књаза Данила далматинском епископу Кнежевићу од 3. фебруара 1855. године види се да је аустријски цар дао три стипендије црногорским младићима за богослов-

37. Као нап. 28, стр. 224-225.

38. Нав. дј., 170-171.

ско школовање у Задру. Стога се књаз обратио Кнежевићу, да га обавијести када би младиће старости 15-16 година послао на школовање у Задар?³⁹ Књаз Данило се 15. априла обратио руском посланику у Бечу Горчакову. Подсјетио га је на чињеницу да је покојни цар Николај I обећао школовање црногорских младића у Русији, и то прве године пет, а потом сваке сљедеће по три. Обавијестио га је да је одабрао пет младића, међу којима и свога синовца. Двојица су требала да изучавају војне школе, један инжењерску, а двојица богословску. Иако књаз није именовано навео кандидата, такође се Горчакову обратио са молбом, да би послао у Русију једног архимандрита на хиротонију за епископа. То је правдао чињеницом: „Познато је Вашем Сијатељству како Архиеереа у Црној Гори нема, а да је народу овоме од велике нужде имати свога Архиеереа, који ће га страху Божијем у вјери православној обучавати и хранити оно, што су нам наши праотци вјерно дохранили“...⁴⁰

Ову молбу Горчаков је послао у Петроград, гдје је добио потврдан одговор. Он је то и јавио књазу у писму од 21. јуна.⁴¹ Књаз је њему јавио 22. јула да шаље петоро дјеце у Беч, да би отпутовала у „благословену Русију“. На духовно школовање послати су Спасоје Дамјанов Перовић и Филип Лазов Јабучанин. Но, са друге стране, књаз је навео да свога синовца и архимандрита не шаље, а као разлог је констатовао „поради слабости здравља изостали су.“⁴² Иако Данило не наводи име ни синовца ни кандидата за епископа, да се претпоставити да је то био Никола. Каснији ток догађаја упућује да се Данило одлучио за већ унапријеђеног у архимандрита Никанора Ивановића. Зашто тада није послао Ивановића, у изворима није разјашњено.

У међувремену књаз Данило је предузео кораке на сређивању стања у Митрополији. То се види из писма књажевог секретара Милорада Медаковића руском конзулу у Дубрвнику Гагићу од 9. маја. Иако Медаковић експлицитно не наводи да то ради по наређењу књаза, тешко је претпоставити да је то била његова иницијатива. То потврђује и чињеница, да Медаковић обавјештава Гагића да за вријеме његовог одсуства пошту за књаза искључиво шаље на Цетиње. Медаковић сматра да ће његова визитација по Црној Гори трајати двадесетак дана. Као разлог наводи „да видим је ли символ кристјанства у оном светом почитанију, у ком је од

39. АБОДМЦ, фонд Д I, док. бр. 12/ 1855.

40. Исто, док. бр. 72/ 1855.

41. Исто, док. бр. 132/ 1855.

42. Исто, док. бр. 163/ 1855.

искона у нашему народу био“, те да неће пропустити да „православну вјеру у народу утврдим“. Ово практично инспекционо путовање требало је да иде преко Чева на Острог, одатле преко Жупе у Ускоке и Морачу, а из Мораче у Ровца, Пипере и Бјелопавлиће.⁴³

Да на црногорског књаза и Митрополију Црногорску није гледато у ужем регионалном, већ и ширем национално-црквеном погледу, свједочи и писмо за помоћ проигумана манастира Пећке Патријаршије Хрисантија и настојатеља Исаакије од августа. Они су у име братства манастира тражили од књаза помоћ „у име народа пећскога и пећке нахије и околне народа и градова, који страдају од проклетов Арнаутов, које је почело из реда религиозно падати. Не дајте, Светли Господару, и премилостиви владатељу сербски, избавитељу Старе Сербације, помозите славним делом, Ваша десница дугачка.“ Хрисантије и Исаакије навели су да је црногорски поданик Јаков Бошковић из Пјешиваца учио пет мјесеци у Патријаршији, и од пећког митрополита Мелентија био рукоположен 27. априла за свештеника, те да се спрема повраћају у Црну Гору.⁴⁴ Овај податак указује на опште хаотично стање не само у школовању будућих црногорских свештеника, већ и њиховом рукополагању услед недостатка сопственог архијереја у Црној Гори.

Црногорски Сенат је и даље издавао свештеницима потврде о валидности њихове хиротоније. Још један примјер може се видјети и од 25. марта 1856. године. Тада је секретар Сената Стефановић издао потврду попу Филипу Кажиху из Градца у Љешанској нахији. Потврда се базирала на рукоположењу коју је извршио још митрополит Петар II. Пада у очи међутим чињеница, да је поп Филип могао „све црквоне ствари исполњавати, до само да не може летурђије говорити.“⁴⁵ Очито је и сама државна власт била свјесна слабог теолошког образовања попа Филипа.

Данилово најприје пролонгирање и избјегавање да се за владика Црне Горе хиротонише острошки архимандрит Никодим Раичевић, а затим и противљење, имало је вјероватно узрок, да је Данило сумњао у лојалност Раичевића и његове будуће поступке по хиротонији. Иако Раичевић никада на било који начин није иступио против књаза, оштри и сурењиви књаз вјероватно је сумњао да

43. Исто, фонд ПС, 1855.

44. Душан Вуксан, *Неколико писама браћије ман. Дечана и Патријаршије књазу Данилу и књазу Николи*, Записи, књ. XVII, св. 3, Цетиње, март 1937, 154-155.

45. Томо Н. Кажих, *Цркве градачке и њихово свештенство*, Просвјета, св. VI, Цетиње, 1900, 312.

је Раичевић приврженик Пера Томова и Ђорђевића Петровића, који су на крају животе скончали као политички емигранти.⁴⁶

По свему судећи Никодимов положај под Данилом био је све гори. Иако нема показатеља у изворима о прогонству или бјегству, Никодим је у октобру 1856. године напустио Црну Гору. У новембру се обрео у Бечу, гдје је од Вука Караџића тражио да му помогне да оде у Русију. Вуковом интервенцијом код руског посланства у Бечу, Никодим је отпутовао у Русију, гдје је о трошку руске владе био смјештен у једном манастиру. За Никодима је интервенисао и Коваљевски, а у Петрограду се обрео почетком марта 1857. године.⁴⁷ Коначно је смјештен у Невску Лавру, гдје је добио годишњу помоћ од 6000 рубаља. У Русији није живио дуго. Упокојио се 25. фебруара 1858. године.⁴⁸

Аустрија је настојала да сузбије руски утицај у Црној Гори преко црквеног питања. Она је знала право стање Цркве у Црној Гори, и покушала је да искористи чињеницу да Митрополија не само да нема образовну установу за свештенство, него и владику. Опширно писмо сремско-карловачког патријарха Јосифа Рајачића књазу Данилу од 30. новембра 1856. године имало је више аспеката. Он је књазу и „свима храбрим Црногорским и Брдским Србима“ изјавио саучешће и жаљење поводом упокојења Петра II, али и жељу да се слабашни савез између Карловачке Патријаршије и Црне Горе обнови.

Рајачић је указао на непобитну чињеницу, да је Црна Гора „от искона била у духовној свези са Србском Патријаршијом“, и да је своје митрополите до Петра II хиротонисала. Чудио се зашто је почивши митрополит ту праксу прекинуо? Истицао је и чињеницу која је непобитна, а то је: „Из свију Србског Царства Провинција једна је Црна-Гора изостала, те ју није турска аждаја прогутати могла, и тако се је случило, да нити она с Патријарси, нити ови с њоме тако лако саобштавати, следователни ни поучавати, ни изпомињати, ни кад је требало совјетовати ни укоравати ниесу могли.“

Патријарх је нудио обнову веза, заправо зближавање Сремско-карловачке Митрополије, која је узела титулу Патријаршије, са Црногорском Митрополијом, и даље писао: „Да ће тјешниј овај сојуз Црне-Горе са својом Матером Црквом пробитачниј бити, него ма с којим другим преко свијета удаљеном“... Он је овдје алудирао на

46. Томица Никчевић, *Политичке сторује у Црној Гори у процеси стварања државе у XIX вијеку (Оштор стварању државе)*, Подгорица-Никшић, 1999, 183.

47. Као нап. 22, књ. XI, 469-470, 473-474, 502, 515-516, 521, 558-560.

48. АБОДМЦ, фонд ПС, док. бр. 116.

чињеницу заправо је потенцирао, да је Црногорској Митрополији и Црној Гори ближа Карловачка Митрополија, као српска и дио некада јединствене Српске Цркве, него руска Црква. Предложио је књазу потпуну реформу Цркве у Црној Гори у осам тачака, а она се углавном састојала у томе: отварање богословске школе на Цетињу, слање црногорске дјеце на богословско школовање за више црквене чинове у Карловце, приморавање свештеника да обавезно носе одежде и не носе оружје, стриктно одређивање парохија, одређивање протопопова као замјеника епископа по областима итд.

Рајачић је опет констатовао оно што је било опште познато, јер је књазу написао „да је цркворна струка у Вашој држави веома запуштена, и да је у Црној-Гори риједак свештеник, који би у правом апостолском смислу достојан био тога светога имена.” Исто тако је констатовао да у Црној Гори у стручном смислу нема погодне личности за епископа, те да ако има особу за то звање, она би требала да се пошаље у Карловце на стручно усавршавање и коначно хиротонију. Апеловао је на књаза да се ово његово писмо прочита по црквама у Црној Гори.⁴⁹

У овом прилично дугачком Рајачићевом писму књазу Данилу има низ потпуно тачних констатација. Црногорска Митрополија је до укидања Пећке Патријаршије неспорно била дио Српске Цркве. Већ од краја XVII и током XVIII вијека, она је показала јасне тенденције дистанцирања од туркофилске политике неких пећких патријарха, и у тим случајевима дјеловала сама за себе. Уосталом, истински српски карактер ове Митрополије види се и у чину Данила Шћепчевића Петровића да се хиротонише код патријарха Чарнојевића. Идући линијом тог схватања, логично је било и да се Петар I хиротонисао у Карловцима. Све то је Рајачић пажљиво уочио, и може се констатовати био у праву. Логички и патриотски гледано, потпуно је оправдана и нит његове констатације, истина у увијеној форми, да су архијереји Српске Цркве и њихове територије ближи Црногорској Митрополији него руска Црква, иако братска словенска. Не може се спорити ни чињеница, да је Рајачић правилно констатовао стање у Црногорској Митрополији.

Но, са друге стране, ово Рајачићево писмо књазу, и нуђење помоћи у реформама, што је било скопчано и са издашном материјалном помоћи у том домену, није на Цетињу изазвало већу пажњу и коментаре. Шта је узрок томе? Већ у доба Петра II, Аустрија је јасно показала, да неће дозволити црквену јурисдикцију црногорских митрополита над Боком, плашећи се њиховог политичког утицаја. Идући

49. Исто, фонд Д I, док. бр. 283/ 1856.

за тим, разумљиво је да се Петар II хиротонисао у Русији. Црна Гора је на Русију гледала као на подршку, а на Аустрију као конкурента за Боку. Црногорски државни врх на челу са књазом, правилно је уочио, да би преко црквене помоћи и хиротоније црногорског епископа у Карловцима, Аустрија покушала да оствари и политички утицај у Црној Гори. Иако неспорно српски патриота, Рајачић је прије и после свега био аустријски поданик, и црквени великодостојник црквене територије чију је цјеловитост и звање гарантовала аустријска држава и њен цар. Коначно, Рајачић је крајем те године аустријском цару поднио молбу за додјељивање титуле барона, поднијевши и своју аутобиографију. Од цара је заиста и добио ту титулу 1861. Стога су међу историчарима подијељена мишљења, да ли је Рајачић покренуо ову иницијативу код књаза Данила самостално, како би се додворио аустријском државном врху, или је био директно инструксан од њега? Конкретних доказа у оба смисла међутим нема у изворима.

Руска Црква, тј. Синод слали су у Црну Гору у то доба симболичну помоћ. То се види по књажевом писму руском конзулу у Дубровнику Петру Николајевичу Стремоухову од 20. децембра 1856. године. Књаз је конзулу изразио поштовање и захвалност за овај чин Синода, и обавијестио га да у Дубровник шаље свештеника Јована Шпадијера да преузме даровано свето уље.⁵⁰ Посљедњег дана 1856. године књаз Данило је од руске владе опет тражио да један црногорски архимандрит буде послат у Русију на хиротонију за епископа. Иако персонално није поменуо име, Руси су већ знали да се ради о Никанору Ивановићу. Ову молбу књаз је послао преко руског конзула у Дубровнику Стремоухова.⁵¹

Стремоухов је књажеву молбу прослиједио даље. Да су Руси већ знали да књаз намјерава да пошаље Ивановића на хиротонију, свједочи и повратно писмо руског посланика у Бечу Будберга од 1. марта 1857. године Стремоухову. У овом писму Будберг констатује да је руски цар упознат са књажевом персоналном одлуком. Руси су одлучили да удовоље књазу, јер су се бојали да ако дају негативан одговор, дају истом повода да Ивановића пошаље у Константинопољ (Цариград) на хиротонију. Тиме су хтјели да одрже свој утицај у Црној Гори. Из писма се види да је Ивановић већ тражио новчану помоћ за пут, па му је она одобрена у висини од двјеста златника. Тај новац је још 1853. године био предидијељен за ту намјену, тј. за Раичевићеву хиротонију.⁵²

50. АБОДМЦ, фонд ПС, 1856.

51. АБОДМЦ, фонд Д I, док. бр. 317/ 1856.

52. АБОДМЦ, фонд ПС, 1857.

Секретар књаза Данила Милорад Медаковић написао је 4. новембра опширан меморандум о стању у Црној Гори, и послао га руској влади. У овом меморандуму од осам глава, он је изложио историјат развика Цетињске Митрополије и државне управе у Црној Гори. Из овога меморандума види се да он није био задовољан стањем у Митрополији. Навео је да има 400 свештеника, 150 цркава и десет манастира. Епископ би требао да буде образован, искусан и способан. Као такав он би могао утврдити православну вјеру. Могао је да води рачуна да свештенство врши своје дужности. По Медаковићу, потребно би било да се установи консисторија и неколико црквених области, на чијим челима би били протопрезвитери. Предложио је да се оснује богословска школа, а одрасли свештеници да се приморају да је заврше за двије до три године. Свештеници који је не би завршили, изгубили би парохије, али би им остао свештенички чин. Тиме би се постигло да свештенство буде образовано, број домова у парохијама повећа, а самим тим и материјално стање свештеника.⁵³ Медаковић је заправо понудио исто оно што и патријарх Рајачић неколико година раније у писму књазу Данилу.

Књаз Данило је 23. фебруара 1858. године упутио писмо руском министру иностраних дјела Горчакову, у коме се извинио што својом молбом досађује руском цару, али да је позната чињеница, да је од одвајања свјетовне од духовне власти у Црној Гори епископска столица остала упражњена, и да то питање треба ријешити. Овога пута књаз је отворено навео име кандидата-Никанора Ивановића.⁵⁴ Руски конзул у Дубровнику обавијестио је књаза Данила 22. марта да је цар одобрио хиротонију Ивановића.⁵⁵

Управо тада дошли су до изражаја узроци зашто књаз Данило није посебну пажњу обратио на већ помињано Рајачићево писмо из 1856. године, и уопште његову позадину. Књаз је руском в. д. конзулу у Дубровнику Петковићу послао писмо 14. априла, у коме је навео да Аустрија доводи у питање уопште Ивановићев пролаз преко њене територије за Русију, пошто је Ивановић био формално-правно поданик Аустрије. Навео је да га ништа неће поколебати да у Русији хиротонише Ивановића. У читавом овом поступку Аустрије, видио је намјеру да га примора да Ивановића хиротонише у Карловцима, и генезу тога сценарија видио у Рајачићевом писму од 1856. године. Тражио је од Петковића да интервенише код руског посланства у Бечу, да оно опет интервенише код аустријског државног вр-

53. *Црногорско-руски односи 1711-1918, Зборник докумената*, том I, Подгорица-Москва, 1992, 303-305.

54. АБОДМЦ, фонд Д I, док. бр. 39/ 1858.

55. Исто, док. бр. 77.

ха, да се Ивановић пропусти даље за Русију, или да се макар врати назад на Цетиње. Књаз се јадао да у опцији да Ивановићу не буде дозвољено да се врати на Цетиње „то онда морам другога из стране земље наћи, будући да немам ни простога монаха који би следио и извршавао церковна правила.” Но, био је ријешен да не попусти Аустрији, чим је написао „да за Мојега живота макар и више епископа било неће ни један бити посвјештен у Аустрији.“⁵⁶

Међутим, ни интервенције руске и француске дипломатије нијесу помогле. Ивановић се након тога одлучио да затражи отпуст из аустријског држављанства, надајући се да ће са пасошем неке друге државе отићи у Русију. Но, ни то није помогло. Аустрија је била неумољива. Тек када се писменим путем обавезао да ће се вратити искључиво у Црну Гору, и да одатле неће неким другим путем отићи у Русију, аустријски државни органи пустили су га да се врати у Црну Гору у јуну.⁵⁷

Књазу Данилу је остало да се наново обраћа руском конзулату у Дубровнику за нову опцију Ивановићевог упућивања у Русију. Крајем јула Петковић је обавијестио књаза да је изгледна опција да једна руска фрегата доплови у барски залив, и прихвати Ивановића, и потом га одвезе за Русију. Књаз је ово прихватио. Но, крајем августа стигла је вијест да су аустријске власти прихватиле Ивановићев захтјев за брисање из држављанства. Тиме су се створили услови да он оде у Русију.⁵⁸

Књаз Данило је 26. септембра обавијестио Петковића, који је тада већ био директор Азијског департмана руског министарства иностраних послова, да је Ивановић кренуо у Русију, и молио да га тамо препоручи, и омогући му да по Русији покупи новчане прилоге за отварање богословије на Цетињу. Књаз у овом писму хвали Ивановића да је „човек врло добар, поштен и доста у свом званију вјешт“...⁵⁹ Ове књажеве похвале касније ће бити оповргнуте од самог књаза и његове блиске околине. Тако је у децембру Ивановић хиротонисан за епископа.

Већ је назначено да се на књаза Данила и Црну Гору гледало широм српских крајева као на залог и заштиту. О томе свједочи и писмо-молба за помоћ архимандрита манастира Дечана и намјесника Теофила књазу Данилу 27. фебруара 1859. године. Они траже помоћ и жале се на арнаутске злочине. Писмо су почели овако:

56. АБОДМЦ, фонд ПС, 1858.

57. Јевто Миловић, *Историјска грађа из доба књаза Данила*, Историјски записи, св. 4-6, Цетиње, 1949, 190.

58. АБОДМЦ, фонд Д I, док. бр. 266/ 1858.

59. Исто, док. бр. 337.

„Сва земља, у којој Срби живе, данас радује се, а особито мила мајка Црна Гора свему Словенству, над очекујући; треба славити цело Словенство, највише Србство; дан рођења Вашег, које учило у Ваше срце Божијом помоћи и јуначком десницом црногорском разшириће границе безмерног цара Душана.“⁶⁰

Руско министарство иностраних послова дало је инструкције конзулу у Дубровнику 12. јануара 1860. године, о начину како треба исплаћивати новац за отварање богословије у Црној Гори. Иницијатори сакупљања новца били су књаз Данило и митрополит Никанор. Радило се о сложеној процедури сакупљања новчаних прилога по Русији, који су давани као готовина банци, а камата је ишла за отварање богословије. Изражено је жаљење што Никанор није раније покренуо ову иницијативу. На крају овог документа, види се и податак, да је Никанор тражио и добио обећање за даривање штампарије. Министарство, заправо његов Азијски департаман, изразили су чуђење, ко је Никанору дао обећање да ће добити штампарију?⁶¹

Руско министарство иностраних послова дало је обавјештење конзулату у Дубровнику 29. јула, да је на молбу митрополита Никанора одобрило школовање двојице црногорских младића за иконописце у Русији. Конзулат је требао да их снабдије руским пасошима и новцем за пут. Из овога писма се види, и да је Никанор тражио да једног свог рођака упути на богословско школовање у неку од богословија у јужној Русији. Министарство није заузело став тим поводом, него је требало да се консултује са црквеним круговима Русије.⁶²

Митрополит Никанор Ивановић није дуго столовао. Смрт књаз-за Данила у Котору 1. августа, на основу почињеног атентата од стране Тодора Кадића, изнијела је на видјело све нетрпељивости према њему. У изворима су контрадикторни подаци да ли је Никанор на сам дан атентата био у Котору, или је сашао у њега са Цетиња сљедећег дана, када је књаз био на самрти? Према тврђењу свештеника Вука Поповића, књаз на самртној ури није хтио да прими Никанора да га исповиједи и причести. Чак је и грубо то одбио, под изговором да му не излази на очи.⁶³

Спровод књаза Данила из Котора за Цетиње, такође је отворио нови раскол између Никанора и књажевих насљедника и дворске камариле. Никанор је књажево тијело допратио из Котора само до црногорске границе, и то у обичној монашкој одежди, а по-

60. Као нпр. 44, стр. 156-157.

61. АБОДМЦ, фонд ПС, 1860.

62. Исто.

63. Вук Поповић, *Писма Вуку Караџићу*, Подгорица, 1999, 372.

том се вратио назад у Котор. У вези са читавим слиједом догађаја и чињеница у њима, постоји и низ контрадикторних извора, на основу којих се не може склопити слика о бројним дилемама, а оне су: да ли је Никанор на дан атентата био у Котору, или је дошао у њега по вијести о атентату; зашто га књаз није примио на самртној ури; зашто није по обичају као црногорски митрополит отпратио књажево тијело до Цетиња; зашто је на себи имао само обично монашко одијело? Коначно, да ли су то били само изговори за Никанорову експресну детронизацију? Да ли је од раније била књажева нетрпељивост према Никанору и због чега?⁶⁴

Никанорова детронизација била је врло брза, одмах по погребу књаза Данила. Нови црногорски књаз Никола, упутио је Никанору званично кратко писмо, у којем му је навео да није „више владика на Цетињу“. Као узрок наведено је одсуство са књажевог погребца. Нови књаз забранио је у овом кратком писму Никанору и да понесе било какав предмет који се сматра својином цетињске цркве.⁶⁵ Вјероватно је под тиме мислио Црногорске Митрополије.

Обраћање великог војводе Мирка Никанору од 5. августа било је много конкретније. Из њега се види да је Никанор Мирку већ упутио некакво писмо, у коме је навео разлоге свога одсуства. Мирко му је написао да је књаз Данило био његов добротвор, те је заслужио да му то Никанор врати. Није уважио Никанорове изговоре. То се прво односи на Никаноров изговор да није имао одговарајућу одјећу за испраћај владара (окруту). Мирко му је рекао да му не би било замјерено ни да је испратио књаза у обичном монашком одијелу. Није прихатио ни Никаноров изговор о болести, јер и да је био болестан „Црногорци би Вас донели на своим рукама, ако не би могли јахати или ићи - боловати у Котору или путем до Цетиња то Вам је било све једно“. Мирко није крио горчину, чим је на крају писма констатовао: „Чуо сам, да добар пастир полаже у душу за овце, а јесте ли Ви сходно овом поступали, молим да запитате своју савјест. Мој брат умре и легне у гроб и Ви га не видосте, мој се син закњажи, па га не видосте, нити га по обичају благословисте. Ми смо овде дијелили заједно и тугу и радост, а Вас не бијаше с нама. Признајте, дакле, да не можете ни будуће с нама бити.

64. Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, Београд, 1924, 159; Раде Туров Пламенац, *Мемоари*, Подгорица, 1997, 391; Петар Поповић, *Никанор Ивановић-Њеџиш*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. IV, Нови Сад, 1959, 91-92; *Дневник Сима Калуђеровића*, Црногорка, Цетиње, 20. Новембар 1871, бр. 18-19, 70.

65. Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, Београд, 1924, 159.

Невјерни сте Ви били своме Књазу, невјерни народу, невјерни своме чину, невјерни својој савјести.“⁶⁶

Може се са сигурношћу рећи да је књажева смрт била само повод за Никанорову детронизацију, а да су разлози постојали још раније. Да ли се може као разлог Никанорове детронизације, и конкретно књажеве нетрпељивости према њему, узети чињеница, да је у новосадском листу „Србски дневник“, неколико мјесеци прије књажеве смрти, објављена вијест, да је Никанор покушао да присвоји 25.000 фиорина у злату. Овај новац донио је наводно из Русије прикупивши прилоге за обнову црногорских цркава.⁶⁷

Низ извора међутим, указује да је незадовољство Ивановићем имало дубљег коријена. Которски свештеник Вук Поповић у писму Вуку Караџићу од 14. маја, дакле неколико мјесеци прије књажеве смрти говори: „И владика црногорски спрема се на пут да прегледа и поучи своје стадо, али с јела и лежнице мучно му је с Цетиња кренути. На овоме крају слабо га наши цијене и љубе, многи држе да и није до наше руке. Поп Шпадијер јављајући овдје његова нечиста дјела говорио је да је прави расколник.“⁶⁸

Контура ове тврдње може се наћи и у мемоарима краља Николе. Но, он ту описује наведеног попа Шпадијера као Никаноровог интимуса. У сваком случају описујући своје дјетињство Никола пише: „Таман у то доба доћи ће код стрица и господин Митрополит Никанор, прави расколник и безаконик, и он жалбу против мене. Он је хтио да има за метресу једну доста лијепу дјевојку; она се плашила од њега и бјежала. У то смо је ми још и боље плашили, те тако сва галантерија владичина била је узалудна“...⁶⁹

Дионисије Миковић је записао да је Никанор Ивановић својим напуштањем Црне Горе „дао више један повод народној равнодушности према свештенству и осјетљивој разлици у љубави, поштовању и поуздању према њему и негдашњем свештенству.“⁷⁰ Аустријски гувернер Далмације барон Мамула је у једном каснијем извјештају Бечу, када је већ Никанор био детронизован, навео да он није имао никаквог значајнијег угледа у Црној Гори, није поштио, па чак ни водио рачуна о другим црквеним забранама.⁷¹

66. Душан Вуксан, *Ситни прилози, Ошћустї владике Никанора*, Записи, књ. XXIV, св. 3, Цетиње, септембар 1940, 187-188.

67. Петар Поповић, *Никанор Ивановић-Њеџиш*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. IV, Нови Сад, 1959, 31.

68. *Вукова брѣјиска*, књ. VII, Београд, 1913, 366.

69. Никола Петровић, *Мемоари*, Цетиње-Титоград, 1989, 35.

70. Дионисије Миковић, *Иларион Ројановић, црногорско-брдски митрополић*, Нови Сад, 1891, 19.

71. Као нап. 65, стр. 160.

Неколико дана послје смрти књаза Данила, аустријске власти у Котору су Никанору наложиле да напусти овај град. Он је преко Задра доспио до Беча, и ту је остао неколико мјесеци. Потом је отишао у Русију, гдје је добио одговарајући чин митрополита. Настанио се на Криту и живио од руске помоћи.⁷²

Драгоцјене податке о стању цркве у Црној Гори дао је Милорад Медаковић, у својој књизи „Живот и обичаји Црногораца“, објављеној 1860. године. Но, ти подаци нијесу били афирмативни. Навео је да у Црној Гори има доста цркава, али да углавном немају чак ни најосновније ствари за нормалан црквени живот. Он је тврдио да има осам манастира, али да су само три у правој функцији и добром стању: цетињски, острошки и морачки. Свештеници су такође неповољно оцијењени. По Медаковићу они су у већини слабо образовани, тек да умију читати и писати. Значајан број њих не носи мантије, а немају браде и носе оружје. У овом дјелу се запажају потпуно различити подаци о броју свештеника. Само двије године раније, у меморандуму руској влади, он је навео да их има 400. Сада их је било 500. Уопште, Медаковићев број свештеника драстично се разликује од Врчевићевог, који је навео да их је половином XIX вијека било 200. По Медаковићу, број свештеника у Црној Гори је већи од потребног, а народ их слабо цијени, за разлику од калуђера, које много више поштује.⁷³

У елелорату за потребе руског министарства иностраних послова, Константин Петкович је 1860. године указао на лоше стање цркава. По њему, Црква у Црној Гори је у лошем стању, и има дефицит црквених књига и утвара. Податке о оваквом стању Петкович је добио крећући се по терену од свештеника и племенских капетана а, и бивши члан делегације за разграничење са османском државом. Узроке за овакво стање Петкович је видио у периоду митрополита Петра II. Због настојања да развије државне органе, он је запустео црквено уређење, и олако прилазио избору свештеника. Петкович је тврдио да на 120.000 становника има девет манастира и 140 цркава, од којих је већина неупотребљива за просјечно богослужење, због недостатка икона, књига и утвара.⁷⁴

На одлуку ко ће бити нови црногорски митрополит није се дуго чекало. Практично већ првих дана послје сахране књаза Данила, избор је пао на острошког архимандрита Илариона Рогановића. То је био логичан избор, јер је острошки архимандрит био хи-

72. Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књ. 9, Београд; Нићифор Дучић, *Историја СПЦ*, Београд, 1894, 259.

73. Милорад Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, Нови Сад, 1860, 32-37.

74. Као нап. 53, стр. 375-376.

јерархијски одмах испод цетињског митрополита. Са друге стране, Црна Гора није ни имала неког млађег и просјечно образованог богослова, да би га определијелила за хиротонију за епископа.

Иларион Рогановић потицао је од угледног катунског братства, чији се један дио преселио у Подгорицу, која је у моменту његовог рођења на Петровдан 1828. године била под османском влашћу. Свјетовно име било му је Илија. Отац му се звао Ђуро, а мајка Марија, рођена Марковић. Због сиромаштва родитеља, већ у дјечаким годинама служио је по кућама подгоричких хришћана. Замоначио се у шеснаестој години у манастиру Врањини. Ту се изгледа и описменио и добио прва богословска звања код свештеника Алексија Радичевића и јеромомаха Исаије Бајковића. Митрополит Петар II рукоположио га је у чин јерођакона 1843. године, а потом 1847. и у јеромонаха. Послије смрти јеромонаха Исаије, постављен је за старјешину манастира Ждребаоника. Године 1856. позван је на Цетиње у неку врсту импровизоване богословије. Потом је постављен за старјешину острошког манастира. У току своје архијерејске службе освештао је 45 нових храмова, и рукоположио 119 свештеника. У доба митрополита Илариона Црква у Црној Гори је у организационом, материјалном и образовном смислу, направила велики искорак у односу на прошли период.⁷⁵

Иако је Иларион практично одмах по смјени Никанора постао нека врста в. д. митрополита, на његову хиротонију се чекало готово три године. У изворима нема података зашто је нови црногорски књаз чекао тај период да се његова хиротонија обави? Уз то треба додати опште познату и у изворима утемељену чињеницу, Никола је у првих неколико година само формално био владар. Стварну власт имао је његов отац велики војвода Мирко. Коначно, 30. јануара 1863. године књаз Никола је обавијестио писмом заступника руског генералног конзула у Дубровнику Викентија Макушева, да му упућује Илариона на хиротонију у Русију, а у истом смислу молио да му се издају путни трошкови. Из овога писма види се да је кореспонденција у том смислу са Макушевим већ постојала.⁷⁶ На основу тога у Петрограду је крајем маја Иларион хиротонисан у звање епископа. Хиротонију је обавио петроградски митрополит Исидор.⁷⁷

За митрополита Илариона је Нићифор Дучић записао да је био тихе нарави, отворен, искрен и некористољубив.⁷⁸ Први оператив-

75. Као нап. 70; Сава - епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветиої до двадесетїої века*, Подгорица-Крагујевац, 1996, 194-195.

76. АБОДМЦ, фонд Н I, док. бр. 11/ 1863.

77. Као нап. 70, стр. 20.

78. Нићифор Дучић, *Историја СПЦ*, Београд, 1894, 260.

ни чин сређивања стања у Митрополији, митрополит Иларион начинио је 1. јануара 1865. године наредбом свештенству. Као што се да видјети у наредби, он ју је издао са одобрењем свјетовне власти. Он је указао на аномалију да свештеници у Црној Гори „мимо све свештенике на кругу земноме, брију своје браде“, те да је то супротно канонима. Наредио је да се од датума овог наређења браде не смију бријати „него, као што наша православна црква заповиједа и као што свуда православни свештеници браду носе, тако посад и црногорско свештенство треба да браду носи.“ Који свештеник не би испоштовао ову наредбу, изгубио би парохију, и не би могао вршити свету службу.⁷⁹

Из ове прве Иларионове наредбе види се да се пракса из претходног периода није промијенила. Он се дакле позива на државну власт да би свештеници који су духовна лица, испоштовали наредбу свога архијереја. Митрополит је поистовјеђиван са сваким другим државним чиновником. Константин Петкович је позивајући се на званичне податке, забиљежио да је 1863. године митрополит имао плату од 1.200 фиорина, и да је она одговарала плати потпредседника Сената.⁸⁰ Позивајући се такође на званичну статистику, Нићифор Дучић за исту годину тврди да је митрополитова плата била 2.000 фиорина, и била је највиша послѣ књажеве, тј. у рангу са књажевим љекаром. Председник Сената имао је 500 фиорина мању плату од митрополита.⁸¹

Простор Митрополије био је 1864. године подијељен на три протопрезвитерства: Његушко, Бјелопавлићко и Васојевићко. Три године касније формирано је и четврто - Цетињско, а сљедеће и пето - Црмничко.⁸² На челу сваког од протопрезвитерстава био је протопоп. Он је био митрополитов замјеник за одређену област. У његово име оперативно је контролисао рад свештенства и црквене прилике. Није примао плату од Митрополије. Имао је повлаштен положај у односу на остале свештенике, јер је његова парохија била већа за дванаест кућа.⁸³

По подацима које даје званични државни статистички календар „Орлић“, у Црној Гори је 1865. било 400 свештеника. Енглески путописац Вилијам Дентон међутим наводи бројку од 420.⁸⁴ Тада

79. Константин Петкович, *Црна Гора и Црногорци*, Подгорица, 2005, 420, 423.

80. Нав. дј., 137.

81. Нићифор Дучић, *Црна Гора*, Гласник СУД, књ. XL, Београд, 1874, 114.

82. *Орлић*, Цетиње: 1865 - стр. 24, 1868 - стр. 18, 1869 - стр. 18.

83. Томица Никчевић, *Балџазар Бојишић, Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, (анкета из 1873. године), Титоград, 1984, 242.

84. Вилијам Дентон, *Црна Гора - њен народ и његова историја*, Подгорица, 1996, 126.

још увијек није било правилног одређења величине парохије, тј. броја домова по парохији. Парохија је бројала од 50-150 кућа. Негдје је неко мање племе било парохија, а веће се дијелило на двије. Свештеници који су били у државној служби нијесу имали парохије.⁸⁵ Подаци о броју монаштва које доноси „Орлић“ нијесу импресионали. Године 1865. било је седам монаха, тј. два архимандрита и пет калуђера. У сједишту Митрополије - Цетињском манастиру, живио је те године само један архимандрит!⁸⁶ Стога су у значајном броју случајева мирски свештеници опслуживали манастире.

Архимандрит манастира Пећке Патријаршије Хрисант и игуман Рафаил са братством, послали су писмо књазу Николи 20. маја 1867. године. У њему поред осталог стоји: „Прво. А второ, да ве возвиси као Душана, да би па оживило име Душаново и царство кроз Вашу Светлост, да би наши свети манастири видели Ваше свето лице у себи и блистали као сунце на небо и прославили се као негда у Душановом веку и избавили се од јарма исламског народ и манастири, које стењу од тешког столетија све у томе стоју и данас. О Бог вишњи да те сачува од свакога зла и да ви продужи десницу, да би ве скорим временом видели у Призрену и у старој србској бившој Патријаршији и у Високим Дечанима, а и даље до Солуна, да би блисто Ваш свети мач у Вашој Превозвишеној десници, амин.“⁸⁷ И ово писмо дакле, спада у сет већ презентованих, која показују да се на Цетиње и Црну Гору гледало као узданицу у центру некадашње српске црквености.

Године 1867, митрополит Иларион дао је наредбу да свештеници морају водити парохијске књиге, тј. регистре рођених, умрлих, крштених и вјенчаних.⁸⁸ Говор књаза Николе на народној скупштини о реформама државне управе, од 5. априла 1868. године, на крају под тачком два, био је посвећен и рјешавању финансирања Цркве Свете Госпође и манастира цетињског.⁸⁹ На основу ових реформи, књажевом одлуком, у оквиру Сената установљено је Одјељење народне просвјете. На његовом челу био је митрополит Иларион. Оно је било претеча министарства просвјете и црквених послова. Овиме одјељење није било под ингеренцијом Цркве, него се само митрополит бавио бригом око исплата учитељских плата и одређених орга-

85. *Орлић*, Цетиње, 1865, 79; Новак Ражнатовић, *Положај и улога цркве у Црној Гори 1852- 1878*, Историјски записи, књ. XVIII, св. 4, Титоград, 1961, 596; Као нап. 79, стр. 147; Као нап. 83.

86. *Орлић*, Цетиње, 1865, 78.

87. Као нап. 44, стр. 159.

88. *Орлић*, Цетиње, 1869, 63.

89. АБОДМЦ, фонд ПС, 1868.

низационих послова у просвјети.⁹⁰ Као државни чиновник послове школског надзорника обављао је крајем 60-их година архимандрит цетињског манастира Нићифор Дучић, а послије њега архимандрит Висарион Љубиша, будући митрополит.⁹¹

У овом периоду ушло се и у имовинску реформу црквене својине. У том смислу књаз Никола је крајем 1867. године издао наређење протођакону Филипу Радичевићу, и своје тетку, иначе свештенику и сенатору војводи Ристу Бошковићу, да изврше потпуни попис покретне и непокретне црквене имовине, и утврде њене основне потребе.⁹² Већ сљедеће 1868. године, скупштина главара донијела је 24. марта одлуку о црквеној имовини, и обавезама које произилазе из ње. Признала је сву црквену имовину даровану по хрисовуљи Ивана Црнојевића; имовину на основу даровница појединаца Цркви; риболове и три млина; приходе у руској банци које је покупио митрополит Никанор, и на које иде камата од 130 дуката; хиљаду дуката годишње који су ишли као прилог цетињском манастиру још од цара Павла I.

Међутим, митрополит Иларион није по овој главарској одлуци имао аутономност у одлукама о трошењу црквене имовине и њених прихода. Обавезан је да приходе од наведених добара троши на плату себи, послужу и слугама манастирским и учитељима, дванаесторици питомаца док се школа на Цетињу не заврши, и одржавању манастира цетињског. Но, ни ту није био крај. Остатак прихода митрополит је морао предати сенатском одбору, који би свака три мјесеца прегледао манастирске рачуне. Митрополит коначно, без знања свјетовних власти, није могао у име цркве ништа купити, продати или поклонити.⁹³ Из свега наведеног се види, да је свјетовна власт имала потпуну контролу над црквеном имовином, тј. опредјелјивала њене приходе и расходе, те да митрополит и Црква у Црној Гори и по овом погледу, дакле имовно-финансијском нијесу имали никакву аутономију.

Оваква финансијска политика која је проистицала из црквене имовине имала је врло брзо резултата. За свега три наредне године, Црква је имала приход од 56.000 фиорина. На основу тога новца, давате су плате једном дијелу клера, тј. монаштву и учитељима свих четрдесет основних школа у ондашњој Црној Гори.⁹⁴ Тако је

90. Исто, фонд Н I, док. бр. 1742/ 1867.

91. Као нап. 8, стр. 34.

92. Павле Аполонович Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, том. IV, Цетиње, 2004, 134.

93. *Орлић*, Цетиње, 1869, 62- 64.

94. *Наши манастири*, Црногорац, бр. 24, 6. јун 1872, 2.

плата старјешине манастира била 400 фиорина, а калуђера око 200.⁹⁵ На основу ових реформи, издат је и прецизан цјеновник услуга које је становништво давало свештенству. Он је изгледао овако: крштење је било бесплатно, осим ако се свештеник не дарује добровољно; прво вјенчање - 2 фиорина; друго вјенчање - 2 фиорина; исповијест је била бесплатна; погреб кућног старјешине са седам литургија - 6 фиорина; опијело без литургије - 2 фиорина; опијело старјешине са седам литургија - 5 фиорина; опијело без литургије - 1 фиорин; опијело члана породице преко десет година старости са седам литургија - 4 фиорина; опијело члана породице преко десет година без литургије - 1 фиорин; опијело дјетету до десет година старости - 1 фиорин; читање Јеванђеља над мртвим - 2 фиорина; четрдесет литургија покојнику - 40 фиорина; уље у цркви - 2 фиорина; уље у кући - 1 фиорин; молитва над болесником - 20 круна; „опроштај“ на божјој литургији - 20 круна; свећење водике у кући - 20 круна; свећење водике у стаду - 20 круна. Уз то свака кућа у парохији била је дужна да да свештенику дванаест ока жита годишње итд.⁹⁶

Књаз Никола је у априлу 1868. године, дакле када су реформе већ биле у јеку, писао Константину Петковичу, да је Сенат на себе преузео вођење управљања финансијама у Црној Гори, на ванредној сједници од 5. априла. Тада је раздвојио шта припада држави, шта Цркви, а шта књазу?⁹⁷ Архимандрит Висарион Љубиша обратио се 8. јула 1868. године црногорском Сенату, да посредује код аустријских органа, да му издају редован пасош. Он је навео да је 1866. године ријешао да из Аустрије пређе у Црну Гору, послије дате оставке Консistorији у Задру у парохији Перашкој. Обратио се намјеснику за Далмацију 17. децембра 1866. године да му се изда редован пасош. Како послије два мјесеца није било никаквог одговора, 4. фебруара 1867. године, отишао је у Црну Гору са обичним путним листом, издатим од локалне власти у Рисну.⁹⁸

Једно писмо од 9. маја 1868. године одсликава оно што је већ одавно било познато, и што су многи странци запазили већ вијек раније посјећујући Црну Гору. У истом смислу су и запажања ријетких црногорских чиновника извањаца, углавном Срба, који почињу у њу долазити са развитком административног апарата у вријеме Петра II. То је не баш велики вјерски ентузијазам Црно-

95. *Наши манастири*, Црногорац, бр. 29, 7. август 1871, 2.

96. Као нап. 79, стр. 170- 171.

97. Нав. дј, 442- 444.

98. ДАЦГ, фонд Сенат, ф. 1, 1868/ 1.

гораца, непоштовање црквених лица, црквене имовине, и Цркве као институције уопште. Јеромонах манастира Жупе код Никшића Никодим Божидаревић жалио се књазу Николи на Жупљане.

У подужем писму указао је на низ немарних понашања, која су ишла до крајњег непоштовања црквеног лица и црквене имовине. По наводима Божидаревића, Жупљани се нијесу много претргли да донесу камене плоче за покривање манастира. И када су многи доносили, оне нијесу биле подесне. Доносили су их тек да се каже да су свој дио посла отаљали. Свађали су се међусобно, што неки нијесу донијели плоче, а ови други јесу. Тако су пролазили мјесеци, а манастир се није покрио. У дворишту је остала та гомила плоча, која је на крају засметала. И када су долазили на мобе за манастир, долазили су у подне, и нијесу радили више од два сата. И тај рад био је проткан свађама, ругањима и безобразлцима.

Тражили су од Божидаревића да им да храну док раде. Он им је одговорио да се нема, они њему опет да он једе погаче док они раде итд. Провоцирали су га што није остао у родном Срему, ако се већ у Жупи нема. Пријетили су му да ће сјећи манастирску шуму, и пасти стоку на манастирској имовини, да он нема права да им то брани, јер то није његово и сл. На његове опомене замало није дошло и до физичког обрачуна. Божидаревић се жалио да ни главари неће да га заштите, и да само књаз може ову муку да ријешити.⁹⁹

Још драстичнији примјер је крађа ствари из цетињског манастира и Биљарде, и то од манастирског ђака! Сенат је 11. јула 1869. године направио попис украдених ствари. Међу украденим црквеним стварима били су: петрахил из ризнице цркве Свете Госпође, воздух са златном ћеразијом из ризнице, покривач од светог Проскомодија из олтара, завјеса са светих двери, двије кошуље донешене из манастира Острога, три пешкира извезена златним жицама такође из Острога. Констатовано је да је ухваћен кривац, извјесни Пипо Пјешивац. Пошто је признао кривицу, а ствари су нађене код њега, Сенат га је осудио да му се удари педест тољага као лупежу.¹⁰⁰

Биљеже се и неријетке узурпације црквене имовине. Морачки капетан Шоле Војводић добио је 1. септембра наређење од Сената, да пронађе и казни оне који сијеку манастирску шуму у Горњој Морачи, иначе ће послати перјанике да виде о чему се ради, а ако они не пронађу кривце, биће посјечена његова шума као надокнада. Капетану Шолу је такође наређено, да нареди свештенику Јо-

99. АБОДМЦ, фонд Н I, док. бр. 1768/ 1868.

100. ДАЦГ, фонд Сенат, ф. 2, 1869/ 2.

ку, да се окане црквене шуме и шљива, јер су по том питању већ стигле притужбе мјештана у Сенат. Уколико свештеник Јоко даље настави са узурпацијом „све ће Јоко судом платит.“¹⁰¹

Проблеми у Жупи изгледа нијесу завршени са Божидаревићевом жалбом књазу. Сенат је наредио 22. децембра 1869. године жупском капетану Јовану Бојовићу, да од Бршњана узме земљу коју су присвојили, и врати је жупском манастиру. Земља је пописана по протоколу, који су у манастир донијели митрополит и свештеник Илија. Поред земље Бршњани су требали да дају и приход од те године манастиру. За локацију Окруњак, која је била спорна да ли је манастирска имовина, тражено је од барјактара да се закуне чија је. Ако није била манастирска требала је да се врати Бршњанима.¹⁰²

Биљеже се и узурпације парохија од стране појединих свештеника. Да се запазити да ове конфликте опет рјешава свјетовна власт а не митрополит, чији је то ресор заиста био. Подгорски капетан Марко Бутуров је 4. маја 1870. године добио наређење од Сената да строго опомене свештенике Стјепчевића и Вујачића да не бране свештенику Раду да врши службу у својој парохији. Ако и даље истрају у томе да их оглоби, или пошаље Сенату на глобу. Притужба на ову узурпацију Сенату је дошла од митрополита, коме је дакле требао ауторитет свјетовне власти да уразуми своје свештенике.¹⁰³

Ипак, са друге стране, постојала је јака утемељеност вјере у Црној Гори, што се очигледно види и по поштовању црквених празника у државним органима. Сенат је 4. јануара 1870. године обавијестио племенске капетане, о терминима који се поклапају са црквеним празницима, када неће примати заинтересоване на суђења. То је било: од Божића до Богојављења, послије Васкрса за четири дана, послије Ђурђевдана за четири дана, послије Петровдана за четири дана, послије Госпођиндана за четири дана, и о Тројичиндану у Острогу. Ономе ко би ипак дошао у те дане, племенски капетан је био дужан да плати трошкове пута, јер га није обавијестио о одлуци Сената.¹⁰⁴

Јеромонах манастира Малинско Михаило Ранковић обратио се Сенату на Видовдан 1870. године, са молбом да уважи чињеницу, да се не може прихватити учитељског звања на Цетињу. Ранковић је у четири тачке изнио чињенично стање. Казао је да би се радо

101. Исто, 1869/ 14.

102. Исто, 1869/ 195.

103. Исто, 1758, 1870/ 1.

104. Исто, 48, ф. 3, 1870/ 1.

прихватио учитељског посла, јер је био оспособљен за рад у основној школи. Учио је гимназију и богословију при манастиру Свете Рожане у Србији код игумана који је знао и правне науке. Ранковић се похвалио и да је усавршио црквено појање. Но, са друге стране навео је да је затекао манастир четири године без јеромонаха, као и да је манастирска кућа готово пала. Све то прегнуо је да поправи и доведе у ред, уз помоћ „народа овдашњег који је најпотлџије привржен к цркви“...¹⁰⁵

И даље је међутим било спорења међу становништвом по црквеним питањима. Цуцки капетан Никола Банићевић 1871. године изнио је пред Сенат проблем да становници Кобиљег Дола неће да снесу трошкове изградње малоцуцке цркве на Трњинама. Спор је избио између Доњих Малоцуца и Кобиљана око плаћања мајстора и њиховог издржавања.¹⁰⁶ Ове године у Црној Гори је било једанаест манастира: цетињски, Добрска ћелија, Брчели, Острог, Пиперска ћелија, Дуга, Морача, Бијела, Подмалинско и Жупа.¹⁰⁷

У неким мјестима опажа се позивање у помоћ државе за изградњу цркве. То се види и по обраћању становника Доњих Кокота војводи Божу Петровићу на Сенат 1872. године. Кокоћани су тражили помоћ од Сената за изградњу цркве. Црква је почета да се ради уз обећање покојног великог војводе Мирка и књаза Николе, да ће и они учествовати у изградњи. Доњококоћани су дошли до крова и даље написали „иштемо помоћ милости ради ову цркву да је покријемо и украсимо. Јербо од како смо се из Црне Горе вратили још цркве ова чељад видјели нијесу ни у цркву улазили.“¹⁰⁸

Поред обичаја да су свештеници бријали браде и носили оружје, што је митрополит Иларион покушао да анулира, из једног извора запажа се и обичај да су Црногорци носили оружје и приликом богослужења и литија. Свештеник Раде Хајдуковић обратио се из села Утрга 1873. године Сенату, да интервенише да сељани више не носе оружје „кад се носе крсти“, тј. током литије. Он је навео да је било случајева међусобних убистава. Покушавао је да појединим Црногорцима предочи да не носе оружје, али да му је један од - Шуња Белов (В)Укмановић рекао да му га узме ако му баста. Свештеник Раде обавијестио је Сенат: „Ако не обратите, немоте рећ, да ви није казато, ако се на ново зло догоди, зашто ја под

105. Исто, 565, ф. 4, 1870/ 1.

106. Исто, 554, ф. 5, 1871/ 1.

107. *Наши манастири*, Црногорац, бр. 29, 7. јул 1871, 2.

108. ДАЦГ, фонд Сенат, ф. 8, 1872/ 1.

ови стра нећу више чинодејствовати у светом храму, јербо нећу више ову несрећу трпјет, која се није у Црној Гори догађала.“¹⁰⁹

Прикупљајући податке за израду „Општег имовинског закона“, познати правник Валтазар Богишић се интересовао и за карактеристике Цркве у Црној Гори. Књаз Никола му је одредио саговорника за анкету, коју је Богишић обавио 1873. године. Отежавајућу околност за узимање ове анкете као валидног историјског извора, чини чињеница, да се не зна ко је било анкетирано лице, и колики је степен теолошког знања оно имало? Неки детаљи ове анкете у садашњости су због своје двосмислености, неодређености, или просте констатације у одговору предмет грубих научних манипулација и инсинуација, како је то већ наглашено у предговору овог рада. Постављено је 131 питање. У шестом питању које се односи на избор митрополита, види се апсолутан утицај државе, тј. да Црква у Црној Гори није имала никакве елементе самоуправе у својим унутрашњим пословима и поретку. Избор митрополита није потицао из саме Цркве и њеног клира, него га је бирао владар.

Са становишта проучавања историје Митрополије, поставља се и логично питање, које територије и када је она обухватала? Оне су се мијењале, па се у току овог рада мијењао и карактер њихове обраде, што је такође у предговору овог рада констатовано. Судаћи по седмом питању, у ондашњој Црној Гори, заправо у тренутку анкете, под границама Митрополије подразумијевале су се државне границе. Из неких питања (13-14), види се да у Митрополији још није, и поред извјесних организационих реформи, тачно одређен критеријум за формулисање броја домаћинстава које је опслуживао један парох. Заправо ту се опажа још увијек анархичност. Она је диктована што још увијек слабом организационом формом Митрополије, што недостатком образованог свештеничког кадра.

Протопопијат је идентификован са нахијом, а границе и величина парохија били су помични. Очигледно је и бркање појма душа (особа-вјерник), са појмом дом (домаћинство у коме живи мање или више особа). У Црмници, гдје је очигледно била и највиша концентрација свештеника, један свештеник је имао 150-200 душа(?). У Морачи пак, на 500 кућа(?) била су свега два свештеника. Испитаник је указао на чињеницу, да је раније у областима ближе Приморју било још више свештеника, па на сваког није било више од педесет душа. У питању број петнаест, види се поразно стање

109. Душан Вуксан, *Да ли је ношено оружје кад су се носили крсти?* Записи, књ. XVII, св. 1, Цетиње, јануар, 1937, 54- 55.

образовне спреме црногорског свештенства. Само три свештеника завршила су богословију, и тиме је испитаник вјероватно мислио на ону отворену 1869. године на Цетињу. Уопште, свештенике је подијелио на старе и нове. Нови су рукоположени за вријеме митрополита Илариона, и таквих је било дванаест. Они су завршили најмање четири разреда основне школе на Цетињу. Осталима је у складу са већ помињаном наредбом, митрополит Иларион наредио да обавезно морају носити браде.

Питање број шеснаест односило се на број манастира и ћелија у Црној Гори. И овдје се запажа поразна слика броја монаштва, што ће уосталом већ у наредном питању бити постављено. Из података који ће бити презентовани, види се да су у многим манастирима радиле школе, и да већина њих није имала нити једног монаха. Тако је карактер манастира у правом значењу и тумачењу православних канона доведен у питање. Прво, учачава се јасна тенденција претварања манастира у установе и здања за свјетовну употребу, што они у истинском смислу не могу бити. Друго, највећа већина манастира или је имала само по једног монаха, или их уопште није ни имала. Тиме се долази до закључка да практично нити један манастир у Црној Гори није имао то истинско својство, него се највећа већина само тако звала.

Ево стања манастира: цетињски, Ријечки град (претворен у школу и парохијску цркву), Доњи Брчели (претворен у школу), Острог, Ждребаоник (претворен у школу), Дуга у Пиперима, Морача, Подмалинско, Бијела, Жупа (претворен у школу). Поред њих ту су и биле ћелије: Добрска (претворена у школу) као филијала цетињског манастира, Горњи Брчели (претворен у школу) као филијала цетињског манастира, Орахово филијала манастира Доњи Брчели, и Ћелија Пиперска. На ово се надовезује питање број седамнаест, које набраја монаштво. Ту је било овакво стање: цетињски манастир (један архимандрит и два проста монаха, од којих је један прислуживао цркви на Чеву), Ћелија пиперска (један јеромонах), Острог (један јеромонах), Дуга (један јеромонах), Орахово (један јеромонах), Подмалинско (један јеромонах), Бијела (један јеромонах), Морача (игуман). Из питања број 45, види се да у Црној Гори није било женских манастира. Уопште, у низу питања дати су детаљи који су тек у каснијим деценијама званично регулисани црквеним законодавством.¹¹⁰

Сенат је 18. маја 1874. године издао распис племенским капетанима, да има информације да се одређени обичаји уређени Зако-

110. Као нап. 83, стр. 238- 267.

ком књаза Данила слабо поштују. Радило се о уређењу слављења крсног имена, давања задушница и гробања жена по лицу у знак жалости при погребима. Наређено је капетанима да разгласе по народу, да се одредбе Законика строго поштују, и да ће у капетанијама гдје се погрешке десе капетани бити лишени чина.¹¹¹

У писму групе главара из Шаранаца књазу Николи од 28. октобра 1874. године, не може се јасно разазнати ко се и за шта спорио? Углавном спор је био око земље манастира Довоље. Из писма се види и да је био спор око земље која је припадала манастиру Добриловини, али је он ријешен. Од Трипка Симова је тражено да пресуди највјероватније које су међе манастирске имовине, а нејасно је да ли је свештеник Радосав узурпирао манастирску имовину, или је пак бранио од Шаранаца. Од књаза је тражено да пошаље лице да премјери баштину да би се утврдиле њене границе.¹¹²

Дана 19. јуна 1875. године, склопљен је уговор о изради иконостаса цркве Светог Николе на Ријеци Црнојевића. Уговор је имао двије тачке. Уговорници су били Василије Крстођиновски из Дибра (села Галићника), и тутор цркве. Крстођиновски је имао обавезу да изради истовјетан иконостас као у цркви Свете Госпође у цетињском манастиру. Обавеза Ријечана је била да му дају дрво и ексере за израду иконостаса, а његова да да боју и позлату. На крају посла Крстођиновски је требало да добије 800 златних талира. У име општине ријечке уговор су потписали: свештеник Мирко Јовићевић, Перо Николин Ражнатовић, Ристо Марков Гвозденовић и Марко Јокашев.¹¹³

У анкети коју је спровео Валтазар Богишић учевају се поред осталих и два детаља. У питању број дванаест, велики број свештеника у ранијем периоду по појединим областима, објашњава се појавом да су поједини главари запопљавали своје синове, да би тако лакше насљеђивали главарство, или га наново добијали, пошто се од митрополита Петра II почео развијати чиновнички апарат, а са књазом Данилом још више омасовио, било у цивилном или војном облику. У црногорској историји од неколико деценија тога времена, биљежи се не мали број свештеника, који су били сенатори, племенски капетани, гвардијаша, стотинаши, командири итд. Углавном, то су били свештеници само у формално-правно-црквеном смислу, а тим позивом се практично и нијесу бавили, и имали су већ ома скромно богословско образовање. Такође, судећи по анкети,

111. ДАЦГ, фонд Сенат, ф. 13, 1874/ 1.

112. АБОДМЦ, фонд Н I, док. бр. 2707/ 1874.

113. ДАЦГ, фонд Сенат, ф. 14, 1875/ 1.

ти свештеници нијесу имали ни парохије, јер се рачунало да од државе примају плату. Тако је нпр. свештеник Раде Хајдуковић послао жалбу Сенату 26. новембра 1875. године. За вријеме одсуства племенског капетана Марка Бутурова у Цариграду, он је обављао послове племенског капетана, и за тај период је тражио паре.¹¹⁴

Како је већ назначено, у анкети коју је спровео Божишић 1873. године, дефинисане су границе Митрополије. У одговорима на питања седам и осам, види се да се под појмом Црногорске или Цетињске Митрополије сматрао државни простор. У њу је до 1815. године била укључена и Бока, а са коначним припадањем Аустрији изашла је из јурисдикције Митрополије. Црногорски митрополити су се до Петра II титулисали као црногорски, скендеријски и приморски, а у вријеме анкете само црногорски и брдски. Са новим разграничењем (мисли се на разграничење из 1859. године) у састав Митрополије ушли су: Грахово, Жупа, Језера и Шаранци. Констатовано је да се предјели који по разграничењу нијесу ушли у састав Црне Горе, не сматрају подручјем Митрополије, „а они који са стране ерцеговачке уђоше у границу“, сада сматрају њеним посједом, иако су припадали мостарском митрополиту, који се више не мијеша у њих.

Црна Гора је у рат са Османским Царством 1876. године ушла са јасним тенденцијама територијалних проширења ка југу, истоку и сјеверу. Децембра 1876. године донешена је одлука да се оснује Захумско-рашка Епархија. За будућег захумско-рашког епископа књаз Никола је одредио Висариона Љубишу. Ово је било у доба примирја у вријеме рата, када је црногорски државни врх већ реално процјењивао да може доћи до територијалних проширења ка Херцеговини и Тари. У оперативном смислу Захумско-рашка Епархија основана је у септембру 1878. године. Ово је већ било вријеме послје свршетка црногорско-османског рата, и проширења Црне Горе послје Берлинског конгреса. Љубиша је хиротонисан за епископа 8. септембра 1878. године на Цетињу. Посвећење су обавили црногорски митрополит Иларион, и бококоторски епископ Герасим Петрановић.¹¹⁵

Тако је дотадашња Митрополија Црногорска подијељена на двије Епархије: Црногорску и Захумско-рашку. Сједиште Црногорске Епархије или митрополитске Епархије било је и даље на Цетињу. Митрополит је био Иларион. Сједиште Захумско-рашке било је у манастиру Острогу, а епископ је био Висарион Љубиша.

114. Исто, ф. 16, 1875/ 1.

115. Лазар Томановић, *Педесет година на престољу Црне Горе*, Цетиње, 1910, 98.

Црногорска Епархија била је подијељена на осам протопрезвитерстава, и то: Цетињско, Чевско, Граховско-бањанско, Бјелопавлићко, Љешанско, Ријечко, Црмничко-приморско, и Подгоричко-зетско. Углавном, граница је ишла ријеком Зетом. Њеном десном страном била је Црногорска Епархија. Прецизно, граница двије Епархије ишла је од Везировог моста код Подгорице, затим ријеком Зетом и на Крстац.¹¹⁶ Календар „Грлица“ је 1889. године навео да је Црногорска Епархија имала 84 парохије. У овој Епархији парохија је имала 150-200 домова. Било је 86 свештеника, пет монаха, четири манастира и 195 цркава.¹¹⁷ У чланку митрополитског секретара Филипа Радичевића, објављеном у „Просвјети“ за 1889. годину, наводи се да је Епархија Црногорска имала 205 цркава.¹¹⁸

Већ је неколико пута до сада презентовано, да је државна власт имала апсолутну контролу над Црквом у Црној Гори, схватајући је као као један од својих органа. Врхунац ове тезе је очигледан у писму које је захумско рашки епископ Висарион упутио 12. априла 1879. године министру унутрашњих дјела војводи Машу Врбици. У њему се Висарион обраћа молбом Врбици за дозволу да обави канонску посјету територији своје Епархије.¹¹⁹ У вези са тим министар Врбица се обратио племенским капетанима расписом од 24. априла, дајући им упутства да епископа сачекају на граници своје капетаније и отпрате до границе сусједне, да свештенство буде приправно за посјету, а народ са побожношћу и уредношћу дочека епископа. Један детаљ овог расписа опет у потпуности потврђује изнешену тезу, јер је Врбица за Љубишу написао: „Његова је намјера побожна и угодна Његовом Височанству Књазу Николи I нашем преузвишеном господару“...¹²⁰ Тако хиротонисани епископ у овом случају није чак ни имао контакта са подређеним свештенством, него га је обављао преко свјетовне власти.

Почетком маја Висарион је кренуо у своју прву канонску посјету Епархији. Није био задовољан оним шта је нашао на терену, што се види из извјештаја министру Врбици, од 28 септембра. Већина народа није имала уредне вјерске навике, а свештенство је било слабо образовано, те није могло да поспјеши вјерничку склоност народа. Мало народа ишло је недјељом у цркву. Умјесто тога радо је долазио на пазаре. Висарион је отворено признао да сама

116. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 1, док. бр. 1.

117. *Грлица*, Цетиње, 1889, 33- 39.

118. Филип Радичевић, *Православна црква у Црној Гори*, Просвјета, св. X, Цетиње, 1889, 322- 327.

119. ДАЦГ, фонд МУД, ф. 3, док. бр. 576/ 1879.

120. *Распис о дочеку владице*, Записи, књ. XVII, св. 6, Цетиње, јун 1937, 380.

Црква не може сузбити овакве појаве, без ангажовања свјетовних власти.¹²¹ И из извјештаја министру просвјете и црквених послова од 1881. године, види се да је владао прави хаос. Епископ је у Пиви чак пронашао свештенике, који за вријеме своје дугогодишње службе никада нијесу одржали нити једну свечану литургију, било због немара, било што стручно нијесу знали да је одрже. Један број свештеника није имао елементарна богословска знања. Висарион је то покушао да надомјести организујући краће курсеве за свештенике у Острогу. Старије је пензионисао. Тако су млађи који би показивали вољу за учењем награђивани увећањем броја кућа у парохији. Старији који су пензионисани, регулисали су приходе из парохија које су некада држали.¹²²

Много ствари и проблема упућивали су Митрополију и њеног митрополита на свјетовне органе власти. То се види и по захтјеву митрополита Илариона од 14. фебруара 1880. године Министарству просвјете и црквених дјела. Митрополит је указао на појаву, да се услед недостатка свештеника, значајан дио досељеника из Васојевића у околини Бара, нити крсти нити умире без свештеника. Тражио је да се у тај крај пошаље за извјесно вријеме један свештеник, коме би се из државне касе платили трошкови рада. Заступник министра Стево Чутурило послао је четири дана касније митрополиту одговор, да је Министарво определијелило средства, и да ће послати свештеника у назначени крај.¹²³ У Бару се убрзо десила и велика грешка једног свештеника, што се види из обраћања Чутурила митрополиту Илариону 27. марта. Окружни суд је дао пријаву Министарству, да је један свештеник вјенчао жену која је већ била вјенчана. Чутурило је тражио од Илариона да се свештеник што прије подвргне истрази духовног суда, и о резултатима истраге обавијести Министарство. Из документа се види да је поводом овог случаја дошло и до крвопролића, али се не наводи кога и са ким?¹²⁴

Митрополит Иларион је спровео истрагу, те се са повратном информацијом обратио Министарству 4. априла. Из овог обавјештења, који је прилично конфузно, да се из њега не може стећи прави закључак узрока конфликта сазнаје се неколико чињеница. Предмет испитивања био је барски свештеник Саво Поповић, за кога митрополит наводи да је нови поданик у држави, али не наводи одакле је дошао? Могуће је да је у Бару био и свештеник у

121. ДАЦГ, фонд МУД, ф. 6, док. бр. 1919/ 1879.

122. Исто, фонд МПЦП, ф. 1, док. бр. 12/ 1881.

123. Исто, ф. 1, док. бр. 8 и 8-2/ 1880.

124. Исто, док. бр. 18/ 1880.

османском времену. Митрополит је навео да је свештеникова кривица знатна, али је оправдавао чињеницом, да на основу новоподанства није знао правила у Црној Гори у брачним догађањима.

У обавјештењу се такође сазнаје да је дошло до вјенчања Илије Тујова из Куча, са Маром Божовом такође из Куча. Они су до ослобођења Бара били у Кучима, па се онда ту населили. Ту се појављује и извјесни Спасо Куч, али је митрополитово обавјештење толико конфузно, да се не може сазнати у коме својству је он свједочио, односно дао податке свештенику Поповићу, да ли као могући младожења са Маром, или као човјек који познаје насељенике из Куча, тим прије, што је свештенику дао податке да су се Илија и Мара познавали још раније из Куча. Постоји и опција да је свештеник Поповић вјенчао младенце за вријеме „благословене бијеле седмице кад је то црквом забрањено то је обичај постојао још од грчки Епископа.” Све у свему, свештеник Поповић је од Илариона кажњен са мјесец дана затвора у цетињском манастиру, уз образложење, да би казна била већа, али да су уважене изнешене чињенице.¹²⁵

На основу Законика књаза Данила, а у сврху онемогућавања беспотребних трошкова становништва, Велики суд је 10. новембра 1880. године донио наредбу о забрани ноћења код домаћина који слави крсно име. Ову наредбу Велики суд је послао у виду окружнице свим племенским капетанима. Они су требали строго да пазе да се наредба поштује. То је требало да буде рађено на тај начин, што би се домаћин куће глобио са онолико цекина, колико се у његовој кући нађе глава на конаку прије или послје крсне славе.¹²⁶

Митрополит Иларион подсетио је писмом од 20. новембра 1881. године министра унутрашњих дјела војводу Ђура Церовића, да је поднио Државном савјету предлог организације парохија и свештенства у Митрополији. Тај предлог у виду Записника био је разматран на сједници Државног савјета, па је онда министар требало да га однесе на разматрање и одобрење књазу Николи. Како није добио никакве повратне информације, митрополит је молио министра да га извијести шта је са предлогом учињено?¹²⁷ И овај извор по много пута потврђује чињеницу, да Црква у Црној Гори није имала никакву оперативну аутономију у смислу свога уређења, него је третирана као један од државних органа.

125. Исто, док. бр. 18/ 1880.

126. *Зборник судских закона, наредба и међународних уговора по судској сџируци за Краљевину Црну Гору, Цетиње*, 1912, 81- 82.

127. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 3, док. бр. 27/ 1881.

Митрополит Иларион је 2. јануара 1882. године упутио посланицу парохијском свештенству. У подужој посланици није пропустио да помене и похвали владара књаза Николу. Констатовано је и ово: „Строго пазите на народ, који се све веће и веће почео кварити, и који се већ почео навикавати пороцима, нека у вама народ нађе лекара својих порока и мана, покажите му прави пут свјетлости христове науке, која ће га повести у живот вјечни.” Није пропустио да упозори свештенике да морају ревносно вршити службе, нарочито у недјељне и празничне дане, тј. вечерњу, јутарњу и божанску литургију.¹²⁸ То указује да је постојао још један број свештеника који се није придржавао својих дужности, а што се може повезати са раније истакнутим чињеницама.

И поред свих настојања да се унаприједи црквени живот у квалитивном смислу свештеничког кадра, пада у очи да је стање и даље било скромно. Захумско-рашки епископ Висарион обавијестио је Државни савјет 20. априла 1882. године да предлаже рукоположење за свештеника Петра Шаулића. Из обавјештења се види, да је Државни савјет 28. фебруара дао упутство Министарству просвјете и црквених послова, да се сваки кандидат за свештеника мора пријавити том органу, са препоруком епископа. Шаулић је био стар 25 година, и завршио је основну школу у Шавнику са добрим успјехом. Према тврђењу епископа Висариона седам мјесеци вјежбао се у Острогу словенском читању и црквеном правилу, а препоручивало га је и примјерно владање. Поред тога постојала је и пријека потреба за његово рукоположење, јер у Језерима није било свештеника.¹²⁹

Митрополит Иларион Рогановић упокојио се 15. јануара 1882. године, и сахрањен је у Влашкој цркви на Цетињу.¹³⁰ Његов наследник на трону Митрополије био је епископ захумско-херцеговачки Висарион Љубиша. И овога пута је свјетовна власт, тј. књаз Никола, имала пресудну улогу у одабиру новог митрополита. У „Гласу Црногорца“ од 11. новембра 1882. године, објављено је да је књаз Никола „цијенећи заслуге преосвештеног владике рашког и захумског г. Висариона за цркву и државу нашу, имао високу милост наименовати га за митрополита црногорског.” Висарион Љубиша рођен је 14. јануара 1823. године на Светом Стефану у племену паштровском, које је у моменту његовог рођења, а и касније било у саставу Аустрије. Завршио је Богословију у Задру, а чин јеромонаха добио је 1844. године. Био је учитељ у манастирима: Пра-

128. АБОДМЦ, фонд НИРС, ф. 3, док. бр. 301/ 1882.

129. ДАЦГ, МПЦП, ф. 1, док. бр. 19/ 1882.

130. *Глас Црногорца*, бр. 3, 17. Јануар 1882, 3.

сквици, Режевићима и Савини. Потом је био учитељ и парох у Рису. Године 1867. прелази у Црну Гору, гдје постаје настојатељ манастира Морача, да би већ сљедеће године био хиротонисан у архимандрита. Године 1869. прелази на Цетиње, гдје бива постављен за архимандрита цетињског манастира.¹³¹

Поводом постављења за митрополита, Висарион се 21. новембра обратио свештенству и народу. Није пропустио по обичају да напомене да га је књаз именовано на тај положај. Поред осталог, и у овој посланици се запажа савјет свештенству и главарима да подстичу народ да иде недјељом у цркву, макар по једна особа из сваке породице.¹³² Све то свједочи да народ још увијек није имао уредне религиозне навике. Убрзо се 15. децембра митрополит Висарион обратио парохијским свештеницима окружницом, и у некој врсти савјетодавне наредбе, разрадио поступак склапања брака кога свештеници треба да се придржавају. Свештеник је прије вјенчања тачно требао да утврди, да ли се младенци узимају добровољно? Овдје се види континуитет са Законом књаза Данила, а и ранијих уредби.

Потом је свештеник јавно морао да објави у својој парохији парохијанима, зна ли ко има ли какве препреке за узимање младенаца, и да ли су они у крвном сродству? Младожења је морао имати најмање седамнаест година, а млада петнаест. При церемонији вјенчања свештеник је опет морао питати младенце узимају ли једно друго добровољно, и то да чују кум и још један свједок, па потом наставити са церемонијом. Послије вјенчања, свештеник је био дужан у наредном периоду, да на било какве вијести о несугласицама супружника у својој парохији, одмах пође до њих, испита ствар, и поучи их на слојан живот. Свештеник је био дужан да у својој парохији будно пази има ли суживота мушкарца и жене без вјенчања „(конкубината) наложништва, или (полигамије) многоженства“... Када би такво што опазио био је у обавези да одмах обавијести најближи мјесни суд.¹³³

Министар унутрашњих дјела војвода Врбица упутио је 26. децембра наредбу у виду окружнице свим племенским капетанима, о забрани кривоклетства и кажњавању кривоклетника. Ко би се ухватио у кривоклетству, предвиђено је да не даје дацију, да му суд не суди, нити да му ко може дати кћер или се са њим пријатељити. Он би био проглашен отпадником „и такви се у сјен црковни неће

131. Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од девеиої го двагесетїої века*, Подгорица- Крагујевац, 1996, 88- 89.

132. ДАЦГ, АОБ, фонд МДБ, ф. 1, док. бр. 13.

133. АБОДМЦ, фонд НИРС, ф. 3, док. бр. 350/ 1882.

копати.” Министар је напоменуо да ће и митрополит писати свештенству у истом смислу.¹³⁴

Администратор Захумско-рашке Епархије архимандрит Митрофан Бан, обратио се 10. фебруара 1883. године Министарству просвјете и црквених послова, да му помогне да се кров горњег манастира Острога наново покрије клисом. Проблем је био што се квалитетан клис могао најближе наћи у Јасеновом пољу. Митрофан је тражио од Министарства да нареди да никшићки и жупски батаљон довуку грађу, јер је тада најбоље да се она посијече.¹³⁵ Дана 10. маја, он је доставио Министарству трошкове манастира у Епархији чији је администратор био, за 1882. годину. Укупни приход је био 13.974 фиорина, пет гроша и шест новчића. Расход је износио 6.060 фиорина, шест гроша и шеснаест новчића. Од прихода од 7.913 фиорина и једанаест гроша, даље се одбијао расход за поправке манастира: Острога, Жупе и Пиве, тј. укупно 2.640 фиорина и девет гроша. Тако је чист приход био 5.273 фиорина и два гроша, и он је послат Министарству, тј. у државну касу.¹³⁶

Митрополит Висарион обратио се књазу Николи 26. августа. Разлог обраћања био је јеромонах Михаило Дожић. Он је по одобрењу књаза био позван из манастира Мораче, да се јави у цетињски манастир, и ту остане као помоћни свештеник у Митрополији. Он је међутим изјавио да је неспособан за службу на Цетињу, али је по жељи књаза и даље остао на Цетињу да се даље усавршава богословски. Са тиме се није помирио, већ је одбио да комуницира са митрополитом, и није исказао било какву жељу за даљим учењем. Чак шта више, на наредбу митрополита да држи службу, два пута се изговорио да не може. Трећи пут, када је био позван да то учини на празник Успења Богородице то је и отворено одбио. Митрополит се у обраћању књазу позвао на каноне, и тражио дозволу да се Дожић врати у манастир Морачу „да би се са овим и саблазан из Митрополије уклонио.“¹³⁷ Очигледно је да се као много пута до тада, црквена власт није могла ослонити на свој ауторитет, па чак и када се радило о директно њеним унутрашњим питањима, него се позивала на свјетовну и владара.

Још један примјер врло скромног богословског образовања црногорског свештенства, може се видјети када је администратор Захумско-рашке Епархије Митрофан, тражио дозволу за рукопо-

134. Као нап. 126, стр. 119- 120.

135. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 1, док. бр. 9/ 1883.

136. Исто, док. бр. 113.

137. ДАЦГ, фонд МУД, док. бр. 2034/ 1883.

ложење за пароха јасеновачког у Морачи Петра Симоновића 10. септембра 1883. године. Исти је имао 21 годину, и завршио је са врло добрим успјехом основну школу. Учитељ му је био управо Митрофан. Како је Митрофан навео, подучавао се потом Симоновић богословском знању у манастиру Морачи, не прецизирајући колико, када и из којих области? Иначе је био син покојног свештеника Андрије Симоновића. Из овог писма може се и сазнати да је парохија јасеновачка била упражњена, те је хитно требало попунити. Ова парохија је стога привремено била повјерена настојатељу манастира Морача јеромонаху Јосифу Лекићу.¹³⁸

Администратор Захумско-рашке Епархије Митрофан, доставио је Министарству просвјете и црквених послова 28. априла 1884. године приходе и расходе Епархије за 1883. годину. Чисти приходи манастира били су 4.748 фиорина и 47 новчића. Из извјештаја се сазнаје да је расход манастира Острога учињен по дозволи самог књаза. Покривен је кров горњег манастира, и изграђена једна већа кућа за пријем вјерника. Без обзира на расход, приходи манастира Острога су били 2.000 фиорина, и дати су Окружном суду у Никшићу. За градњу пута од Рибњака и од Повије до манастира у манастирској каси је држано хиљаду фиорина. Манастир Пива је у претходном рату са Османлијама порушен. Митрофан је обавијестио Министарство да намјерава већ сљедећег лjeta да манастирска добра да под аренду, да би се сакупио новац за његову обнову, али да се за то чека одобрење књаза.¹³⁹ Идући за овим, Митрофан је 25. јула и званично тражио од Министарства дозволу да се манастирска добра издају под аренду. Трeбало је и ријешити питање два монаха, којима је требало дати плату. Игуману Поликарпу Гломазићу требало је дати плату као и другим манастирским настојатељима од 300 фиорина, а јеромонаху Теодосију Сочици 200 годишње.¹⁴⁰

Митрополит Висарион Љубиша упокојио се у априлу 1884. године.¹⁴¹ Слиједећи већ утврђени редосљед, књаз Никола одлучио је да нови митрополит буде Митрофан Бан. Он је управу над Митрополијом преузео у августу. У марту 1885. године отишао је у Русију на хиротонију, и био хиротонисан у Петрограду у априлу.¹⁴² Митрофан Бан рођен је 15. марта 1841. године у Главатима у племену грбаљском, које је у моменту његовог рођења, а и касније, било у

138. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 1, док. бр. 38/ 1883.

139. Исто, док. бр. 19/ 1884.

140. Исто, док. бр. 35.

141. *Глас Црногорца*, бр. 16, 15. Април 1884, 1.

142. *Животопис или усјомене из животоа митрополијиа Митрофана Бана*, Цетиње, 1991, 180- 185.

саставу Аустрије. Отац му се звао Георгије, а мајка Анастасија. Учио је основну школу у Врановићима у Грбљу, а потом и у Котору, српску и италијанску.

Замонашио се 1865. године у манастиру Савини. Далматински епископ Стефан Кнежевић рукоположио га је у чин ђакона 27. јуна 1865, а у чин презвитера сљедеће године 2. октобра. Од 1867. године био је настојатељ манастира Подластва. Године 1869. прешао је у Црну Гору, те је именован за настојатеља манастира Морача, а игуман је постао сљедеће године. Учесник је црногорско-османског рата 1876/78. године, када се нарочито истакао у борбама око манастира Мораче, те је од књаза Николе добио Обилића медаљу. Када је 1878. године Висарион Љубиша постављен за епископа захумско-рашког, Митрофан је дошао на његово мјесто архимандрита цетињског манастира. Са тога мјеста постављен је 1882. године за администратора Захумско-рашке Епархије, јер је Висарион постао митрополит.¹⁴³ Иако није имао значајнијег богословског образовања, за разлику од својих претходника објавио је неколико дјела из домена црквене литературе, и то: Бесједе, Кратки црквени Устав, Помоћно упутство при исповијести, и Седам тајни Новог Завјета. Вријеме митрополита Митрофана Бана представљаће златни период развоја Митрополије у многим доменима, а за разлику од својих претходника, он ће на том положају остати неупоредиво дужи, и дочекати толико жељено обновљење и уједињење српских епархија, расутих и раздвојених вољом великих сила и ропством српског народа.

Већ 14. маја 1885. године обратио се свештенству и народу својом првом посланицом. Није пропустио стари обичај да наведе да је за митрополита изабран вољом књаза Николе. У Петрограду је рукоположен 6. априла на дан Светих Кирила и Методија. Уопште, нарочито на крају, провијава кроз ову његову посланицу апологетски приступ књазу Николи, можда више него што је то било уобичајено код претходних митрополита. Но, са друге стране, већ првом анализом ове његове прве посланице, види се да је теолошки, и уопштено и конкретно био много поткованији од својих претходника. Вјероватно је на то утицала и чињеница, да је с обзиром на ранији дужи стаж до стицања митрополитског звања (опет за разлику од својих претходника), много више радио на сопственом богословском самообразовању, а и сходно својим оперативним звањима у црквеном животу, стекао и богато практично искуство.¹⁴⁴ Одмах по хиротонији, Митрофан је под своју управу обје-

143. Као нап. 131, стр. 320- 321.

144. АБОДМЦ, фонд НИРС, ф. 3, док. бр. 521/1885.

динио обје Епархије. Новог администратора за Захумско-рашку Епархију није именовано. Оне су и даље постојале као одвојене. Његов секретар до 1895. године био је протођакон Филип Радичевић. Од тада је био још један-свештеник Марко Мартиновић.¹⁴⁵

За митрополита митрофана Бана се може рећи, да је први отпочео и да спроводи организоване репресивне мјере према свештенству. Свакако да је то било неопходно, јер је у овом раду већ указано на бројне недостатке рада свештенства. Репресивност његовог дјеловања види се и из неке врсте расписа свештенству од 10. фебруара 1886. године. Из овог документа добијају се подаци о оперативним мјерама предузетим против одређених свештеника. Од почетка 1885. године митрополит је четворицу свештеника лишио заувјек парохије, једнога у трајању од године, а једнога је премјестио из једне парохије у другу. Већи број свештеника кажњен је глобом, али се не наводи са коликом? Као разлоге за овакав поступак, митрополит је навео: незаконита вјенчања која су обавили, свађе, непристојности, склоност ка опијању, као и неиспуњавање свештеничких дужности. Овај распис у једноме пасусу, посвећен је савјетима како треба да се понаша свештеник, и каква је његова улога у друштву?¹⁴⁶

Митрополит Митрофан ишао је и даље у организационој систематизацији Митрополије, и уопште рада свештенства и монаштва. То се види из расписа у виду ширег упутства од 23. јула. Он је имао 24 тачке, и три одјелка на крају. Распис је у ствари био разрађивање канона у оперативном раду свештенства и монаштва. Настојатељи манастира били су дужни да сваки дан држе јутарњу и вечерњу службу, службу недјељом и празницима. Монаштво је било дужно како у манастиру тако и ван њега носити монашке одежде. Настојатељи манастира и монаси морали су се првенствено бавити у манастиру, и без потребе га не напуштати. Парохијско свештенство је уочи недјеље било дужно да служи вечерњу службу, а јутарњу недјељом и празницима. У одређеним данима такође је могло да служи парастосе, а једном годишње, у недјељу пред Божић и парастос за погинуле војнике за отачаство.

Сваки монах и свештеник био је дужан најмање једном годишње да се исповиједи, и то у часне пости код свога духовника. Требао је и да добије потврду поводом тога, и пошаље је Духовној управи Митрополије. Свештеник је био дужан да савјетује парохијане да недјељом и празницима долазе у цркву. Који парохијанин

145. *Грлица*, Цетиње, 1889, 33.

146. АБОДМЦ, фонд НИРС, ф. 4, док. бр. 76/ 1886.

не би макар једном у години то урадио, свештеник му није могао дати причешће, изузев ако је био болестан или изнемогао од старости. Да би могао обављати исповиједање ради причешћа, свештеник је морао бити стручно богословски оспособљен, по правилима датим у пастирском Богословљу. Опажа се у једној од тачака и инсистирање, да је свештеник дужан да уредно води парохијске регистре, и на крају сваке године њихове преписе преда Духовној управи.

У једном од ових аспеката, такође се инсистира да је свештеник дужан да оглашава брак парохијана прије његовог склапања, и то три пута послје празничних служби, да би се евентуалне сметње за њега благовремено предочиле. Парохијанки из његове парохије, која се удаје у другу, био је дужан да изда крштеницу и увјерење да нема сметњи да склопи брак. У истом смислу није могао вјенчати парохијанку из друге парохије са својим парохијанином, која не би имала ова документа. Младожења млађи од седамнаест година, као и млада млађа од петнаест, нијесу смјели бити вјенчани од стране свештеника, као и без благослова родитеља. Уколико би пак родитељи пунољетној дјевојци спречавали ступање у брак, и ако би њихови изговори били неумјесни, свештеник је био дужан да о томе обавијести Духовну управу ради рјешења.

Новорођено дијете је могло бити крштено само у цркви пред олтаром, изузимајући случајеве велике хладноће или болести дјетета, када се крштење могло обавити у кући. Уколико родитељи не би донијели дијете на крштење осам дана по рођењу, свештеник је био дужан да их опомене. У великој нужди, свештеник је могао крстити дијете из друге парохије, али је морао извијестити надлежног пароха одговарајућим дописом. У истом смислу, при изванредним ситуацијама, ненадлежни свештеник је могао извршити погребно опијело над преминулим. Наплатио би редовно прописане услуге, али је половину морао упутити надлежном свештенику.

У вријеме слава, свештеник је био дужан да при прикађивању парохијане учи о правилном поступку славског обреда и кршћења. Када би парохијани пожељели да подигну цркву на неком мјесту, свештеник је морао о томе обавијестити Духовну управу, ради добијања благослова. У свакој опцији локације гробља, било око цркве или на другом мјесту, оно се морало оградити, да стока не би у њега улазила, и свештеник је био дужан да инсистира на томе код парохијана. Свештеник није смио остављати парохију дуже од осам дана. Уколико би то било дуже од тог интервала, морао је добити дозволу од протопрезвитера, а у случају дужег одсуства од Духовне управе. У било којој опцији, парох је био дужан да нађе замјену. Свештеник такође није смио да има свјетовна звања у др-

жавној служби, изузимајући по потреби учитељско, и дужности које би му у доба рата држава одредила.

Поред свих ових правила, занимљива су и била она која су штирила јавни дигнитет и углед свештеничког позива. Тако је свештенику било забрањено: да посјећује крчме (сем ако није у путу), да носи цибук и дуванску кесу за појасом, пуши код манастира, на скуповима и пазарима, да игра карте, буде у непристојном друштву, иде на пазар недјељом и у црквене празнике, јавно тргује, иде на свадбе и у сватове, буде лично јемство за другог пред судом или приватним лицем, и носи оружје кад иде у цркву на богослужење. Како је бивало негативних искустава по том питању, свештенику је било забрањено да учествује у парницама између парохијана, села и братстава, бива посредник, савјетник, и држи неке стране по томе питању.

Дужност свештеника је била да каже парохијанима, да свака црква мора имати два до три прокадура, које би они бирали из своје средине, и то сваке треће године или наново потврђивали. Прокадури су тако на неки начин били тутори и контролори црквене имовине. Морали су пописати сва покретна и непокретна добра цркве. Један примјерак остајао је за њих, а други Духовној управи. Дужни су били једном годишње покупити добровољне прилоге за цркву. Црквени новац који је дат на добит, такође су били дужни једном годишње наплаћивати, а сваке треће године црквене рачуне показати општини. Сагласно са свештеником прокадури су требали да имају документ, на основу којег би се давала и мања плата црквеној послузи.

Други дио ове окружнице имао је три поглавља. У првом су биле обрађене дужности настојатеља манастира, који су били дужни да једном годишње дају своју исповиједну свједоцбу, годишње манастирске рачуне, и извјештај о стању манастира Духовној управи. Други је разрађивао дужности протопрезвитера. Они су морали да једном годишње дају извјештај о инспекцији о раду свештенства у своме протопрезвитеријату, вођењу парохијалних регистара, а и давати корисне примједбе да се рад побољша. Трећи је имао широки спектар обавеза парохијског свештенства. Оно је било дужно: да приложи исповиједну годишњу свједоцбу; годишњи извод из сва три парохијална регистра (рођених, умрлих и вјенчаних); своје проповиједи (као и када и гдје су их проповиједали); извјештај о посјећености цркви од стране парохијана недјељом и за празнике; колико је исповијеђених у току године и ко је од парохијана изостао; да ли је неко дијете умро некрштено, неко преминуо неисповијеђен, и који су разлози за то; да ли у парохији имају случајева незаконитог живљења мушкарца и жене, или супружника који не живе у

брачној заједници. У овом дијелу свештеник је имао и обавезу да да извјештај да ли његова црква има све што је потребно за бого-служење, уколико није имала, шта јој недостаје, шта на цркви треба поправити, и која су средства за то потребна; колико и шта народ прилаже цркви; има ли црква прокадуре, и како они управљају њеним добрима?¹⁴⁷

Митрофан Бан обратио се опширном божићном посланицом 22. децембра 1886. године свештенству и народу. Посланица се завршавала апелом да се у оквиру божићне молитве, вјерници помоле за здравље књаза и владајућег дома.¹⁴⁸ Купљење свештеничког бира, имало је судећи по окружници митрополита Митрофана од 15. октобра 1888. године великих недостатака. Оно је свештенство доводило „у врло непријатан положај.” Духовна управа је стога Државном савјету као органу државне управе, и несумњивом оперативном ауторитету власти, предложила да сваки општински кмет, одреди кућу у парохији, гдје би свака глава породице доносила годишњи бир, и то од дванаест ока сувог жита, или умјесто тога 1,40 фиорина.

Државни савјет је ово прослиједио Министарству унутрашњих дјела, које је донијело истовјетну одлуку. Свима племенским капетанима је наређено да је спроведу, и објасне кметовима како да је изврше. Ко не би донио бир, имао му се узети, а домаћин куће још додатно оглобити са један фиорин. Свештеник је опет био дужан, да до 1. октобра сваке године, преда списак бирова из своје парохије кмету, и одреди кућу и човјека у којој ће се купити бир.¹⁴⁹

Из ове окружнице произилази и упутство митрополита Митрофана свештенству од 12. октобра 1888. године. Оно се тиче рјешавања брачних парница пред Духовном управом. Парничари су били дужни да имају свједочанство о рођењу (крштенице) и вјенчању. Свештенство је било савјетовано од митрополита, да уколико у својој парохији опази брачни пар у неслози живи, мора га савјетовати на помирење. Уколико до тога не би дошло, свештеник је био дужан да провјери да ли имају наведена свједочанства. Митрополит је упозорио свештенство да пази на тачност и уредно издавање ових свједочанстава, јер би свака грешка од стране свештеника била „строга осуђена“.¹⁵⁰

147. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 2, док. Бр. 345/ 1886.

148. АБОДМЦ, фонд НИРС, ф. 4, док. бр. 274/ 1886.

149. *Распис благовјерноме парохијалноме свештеништву бојом - сјасажеме Епархије Црногорске* Просвјета, св. X, Цетиње, октобар 1889, 313.

150. *Просвјета*, св. I-III, Цетиње, јануар-март 1889, 27-28.

Драгоцјени подаци о стању у Митрополији током 1888. године могу се наћи у часопису „Просвјета“. У наведеном чланку поред већ помињаних митрополитових окружница, види се да је издат и списак о празновању годишњих празника, и послата окружница о чувању часних постију. Те године саграђене су, али нијесу освештане црква Светог великомученика Димитрија у Колашину, као и мања црква у Копиљу у Пиперима. За цркву у Колашину књаз Никола дао је прилог од 2040 фиорина, а за ону у Пиперима стотину. Настављена је градња неколико цркава, и то: цркве Свете Богородице на Цетињу, цркве и куће на обновљеном манастиру на острву Врањини, и цркве Светог архистратега Михаила у Андријевици. За цркву на Цетињу руски Синод је обећао да пошаље иконостас. Уочава се име извјесног Теодора Александровича Жевержејева, преко којег су набављене иконе за цркву у Врањини у Петрограду. Исти човјек појављује се и као посредник за набавку икона за цркву у Андријевици, и цркву Светог Василија Острошког на Рибњаку изнад Бара.

У чланку постоји и низ информација о поравкама и припремама материјала за поправку цркава и манастира. Тако је припремљен материјал за поправку манастира Мораче, и кућу манастира Ђелије у Пиперима. Црква Светог великомученика Ђорђија у Дабовићима је поправљена. Трошак је платио манастир Острог, а добровољно су радили житељи Општине дабовићке. Црква Светог великомученика Ђорђија у Цеклину везана је гвожђима, пошто је пукла по своду. Око истоимене цркве у Подгорици направљено је двориште и ограда.

Поправљени су или купљени нови иконостаси: у цркви архиђакона Стефана у Дујеву, у цркви Светог Ђорђа у Утргу, Свете Текле у Даниловграду, цркви Вознесења Господњега у Сеоцима, цркви Свете Параскеве у Барама Шумановића, цркви Благовјештења у Глизицама, цркви Светог Ђорђа у Стијени пиперској, Пресвете Богородице у Пошћењу. Сви иконостаси купљени су или поправљени прилозима парохијана. Општинска црква на Цетињу купила је скупоцјену икону великомученика Нестора. Из чланка се сазнаје, да су током 1888. године освештане ове цркве: Свете Недјеље у Бару, Светог Ђорђа у манастиру Бијела, Светог Михаила у Тречима, и Светог Ђорђа у Бјелицама.¹⁵¹

Митрополит Митрофан Бан је 27. априла 1889. године упутио распис парохијском свештенству, наводећи један нелагодан случај. Наиме, једна дјевојка се обратила најприје општинским властима

151. Исто, св. IV-V, април-мај, 77-78.

за заштиту, јер су родитељи намјеравали да је удају за младића против њене воље. Да не би дошло до освете младожењине породице, дјевојка је ипак пристала да се уда. Одмах послје свадбе је побјегла у род, и ту живјела три године. Потом се обратила канцеларији Митрополије са захтјевом за развод брака. Митрополит је стога наредио парохијским свештеницима, да прочитају парохијанима овај распис, да родитељи ни под каквим изговором не могу своју дјецу тјерати на брак против њихове воље. Супротно томе, дјеца не могу склопити брак против воље родитеља, већ у томе погледу мора бити потпуно сагласје. Ко би убудуће тјерао своју дјецу на брак против своје воље, био би осуђен на три до пет година затвора.¹⁵² Очигледно је на основу овога расписа, да неколико ранијих расписа, окружница и наређења свјетовних власти и Цркве нијесу у потпуности поштовани.

Министар просвјете и црквених послова Јован Павловић упутио је 21. септембра Главном школском надзорништву наредбу, да се сви свештеници који имају парохије, а уз то обављају послове учитеља, разријеше учитељског позива, јер не могу квалитетно обављати два посла, а уз то, узимају учитељско радно мјесто лицима која су се можда првенствено стручно образовала за тај позив. Овај податак говори да је постепено почела заживљавати пракса да се свештенство строго бави својим позивом.

Опширни чланак протођакона Филипа Радичевића у „Просвјети“, донио је мноштво података, наприје из историје Митрополије, а потом и оних који сагледавају ондашње статистичке прилике, и уопште прилике у Митрополији. Радичевић је изнио констатације које су суштински тачне, истина помпезно патриотски, и на којима је инсистирао ондашњи црногорски државни врх. Говорећи о улози православне вјере и њеном очувању и утицају „на јуначки дух црногорског народа“, он је навео да је тај народ очувао „у најбурнија времена поред толиких невоља дух витештва свога и крста часнога, на голоме стијењу, гдје се орао Српски са Косова довукао сјетан, те је поред вјере очувата неокаљана искра српске слободе.”

Поред већ за оно вријеме препознатљиве национал-патриотске и црквено-патриотске реторике, Радичевић је у овоме чланку понудио и неколико статистичких података. Двије Епархије подијелене су на Надзиратељства. Епархија Црногорска, или Митрополитска, имала је ова Надзиратељства: Цетињско, Чевско, Граховско, Бјелопавлићко, Љешанско, Зетско, Ријечко и Црмничко. Захумско-рашка Епархија имала је ова: Бјелопавлићко (преко ри-

152. Исто, св. VIII-XIX, август-септембар, 254.

јеке Зете), Пиперско, Кучко, Братоножићко, Васојевићко, Морачко-ровачко, Дробњачко и Пивско. Митрополитска Епархија имала је 84 парохије и 205 цркава, а Захумско-рашка 75 парохија и 93 цркве. Радичевић је навео да у Црној Гори има петнаест манастира. Најзначајнији су били: Морача, цетињски, Врањина, Горњи Острог, Доњи Острог, Косијерево и Пива. О њима је дао опширан историјат.

Према наводима Радичевића, мошти Светог архиепископа Арсенија, пренешене су из Пећу у манастир Довољу на Тари, потом у Морачу, затим на Медун у Кучима, и 1857. године у Ждребаоник у Бјелопавлићима. Одатле су 7. септембра 1884. године пренешене у Косијерево. Нарочито је по наводима Радичевића посјећен манастир Горњи Острог на Тројичиндан и Петровдан. Тада долази народ у великим масама чак из Херецеговине, Босне, Боке, Албаније и Старе Србије. Долази и велики број мухамеданаца. У манастирима у Црној Гори почивале су мошти четири свеца: Светог Петра Цетињског у цетињском манастиру, Светог Арсенија у Косијереву, Светог Василија у Горњем Острогу, и Светог Стефана у Ћелији пиперској. Свети Василије и Свети Арсеније имали су састављене службе са осталим светитељима српским у Србљаку, а Свети Петар и Свети Стефан нијесу.

Радичевић је констатовао, да је у Црној Гори било 159 активних свештеника (дјејствујушћих), а 57 неактивних (недјејствујушћих). Није прецизирао шта подразумијева под појмом недјејствујушћи свештеник, тј. да ли је то пензионисани или онај који нема парохију услед државне службе? Пензија пензионисаних свештеника била је „скромна“. Сваки је имао 50-100 фиорина годишње. Годишњи фонд за умировљене свештенике износио је 3-4.000 фиорина годишње. Сваки активни свештеник имао је по 150 домова у парохији. За сваки дом преко тога, уплаћивао је годишње по један фиорин у касу за издржавање пензионисаних свештеника.¹⁵³

Од половине XVIII вијека кроз Црну Гору је прошло неколико црквених личности, које су се краће или дуже задржале у њој. Први је био посљедњи српски патријарх Василије Бркић, потом је то био Рус архимандрит Владимир Буковински, кога су Сава и Василије хиротонисали у епископа „предела зетских“. На почетку владавине Петра II Петровића-Његоша појављује се у Црној Гори као избјеглица од апсолутизма кнеза Милоша Обреновића и ужички епископ Никифор. Други период владавине књаза Николе, и црквени живот Митрополије обиљежиће и боравак Саве Косановића.

153. Исто, св. X, октобар, 322-327.

Исти је био митрополит сарајевски. Рођен је 1839. године у херцеговачком племену Бањанима, које је тада било под османском влашћу. Но, у наредним деценијама оно је убрзано грабило уз помоћ Црне Горе ка еманципацији од османске власти. Бањско племе коначно је интегрисано у Црну Гору после Берлинског конгреса 1878. године. Косановић међутим није имао било каквих значајнијих додира са Црном Гором током свога живота, школовања и рада. Основна теолошка знања добио је у манастиру Житомишлићу. Завршио је основну школу у Мостару, а потом и Богословију у Београду. Замонашио се 1872. године и добио звање архимандрита. У годинама пред босанско-херцеговачки устанак истицао се у Босни као истакнути првак црквено-националног отпора. У догађајима босанско-херцеговачког устанка 1875/78. године, није се међутим значајније истицао, нити узимао учешћа у националном и црквеном бунту. Истина, у јуну и јулу 1878. године, у Сарајеву је са групом наоружаних Срба подржао муслимане, који су организовали отпор доласку аустроугарских власти и војске, али се и ту убрзо пасивизирао.¹⁵⁴

Аустроугарска је окупацијом Босне и Херцеговине 1878. године, настојала да се отараси чак и посредне црквене зависности ових области од османске државе. У сами врх православног клера, који је био грчки и туркофилски није имала такође повјерења. Стога је сарајевског митрополита пензионисала, и иницирала код Цариградске Патријаршије добијање аутономног статуса за Православну Цркву у Босни и Херцеговини. Не желећи да компликује односе са Аустроугарском, османска држава се сложила са тиме, и дала оперативну дозволу Цариградској Патријаршији да то уради. Уопште, Аустроугарска је у Босни и Херцеговини жељела вјерску, културну и просвјетну еманципацију Срба, само у толикој мјери, колико би она била контратежа прилично вјерски фанатизованом осјећају муслимана. Она је у суштини жељела стерилну српску црквено-просвјетну еманципацију по својој мјери и потреби, како би преко ње у средњорочном периоду извршила унијаћење православног становништва. То је био глобални план Аустроугарске и римокатоличке цркве у Босни и Херцеговини.

Вјероватно је Косановић својом неактивношћу у кључним догађајима 1875/78. године препоручио себе код аустроугарских вла-

154. *Sava Kosanović*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, knj. II, Zagreb, 1928, 386; *Преосвешћени митрополији Сава Косановић*, Глас Црногорца, бр. 2, 8. јануар 1889, 3; *Високопреосвешћени Митрополији Хаџи Сава*, Глас Црногорца, бр. 8, 15. фебруар 1903, 1.

сти, као најсношљивија варијанта за митрополита. Уз то, у Босни и Херцеговини био је и велики дефицит теолошки образованих људи, који би могли носити звање митрополита. Тако је он 1881. године хиротонисан у епископа. Но са друге стране, аустроугарски окупациони систем је по угушењу отпора босанско-херцеговачких муслимана, и завођењу редовног стања, оличеног у адлатусу, иначе Мађару Вењамину (Вењамину) Калају, отпочео са римокатоличком пропагандом. У Босну и Херцеговину је дошла група фанатизованих језуита, на челу са новохиротонисаним надбискупом врхбосанским др Јосипом Штадлером.

Фанатични језуита Штадлер је са својом групом одмах потиснуо укоријењене фрањевце. Фрањевци су се формално сматрали римокатоличким монашким редом, али се нијесу истицали у покушајима унијаћења. Имали су врло складне односе са српским свештенством и народом. Један дио њих, чак су блиским поријеклом били православци. Штадлер је одмах отпочео са екстремном вјерском пропагандом, у циљу унијаћења Срба. То је наравно наишло на отпор Косановића и свештенства. До тада прилично умјерени Косановић, израста у огорченог борца за заштиту црквеног права Срба, и уопште културно-просвјетну еманципацију српског народа. Но, није се могао дуго одржати усљед притисака тандема Калај-Штадлер. Године 1884. поднио је оставку. Аустроугарски режим се устезао и анализирао шта да му одговори? Ипак је следеће године уважио оставку. Аустроугарски режим је желио да се обезбиједи од било какве даљње црквено-националне активности Косановића. Дао му је добру пензију у износу од 3.000 форинти годишње, али уз услов да живи у Бечу.¹⁵⁵

Но, израставши током времена у огорченог црквено-националног борца, уз то и човјека са звањем и ауторитетом, Косановић себе више није видио као умировљеног и удомљеног митрополита у Бечу. Не могавши више да живи у Босни, крајем 1885. и почетком 1886. године, Косановић је отишао на хаџилук у Палестину. На проласку кроз Цариград, јавио се ондашњем црногорском посланику Митру Бакићу. Косановић је Бакићу изразио отворену жељу да се настани у Црној Гори, и тражио од њега да обавијести државни врх на Цетињу, и добије одговор поводом тога. Државни врх је оклијевао, тим прије што је књаз Никола у мају боравио у Бечу. У том смислу развила се читава преписка Косановића са Бакићем, те Бакића са Цетињем и обратно. У мају се Сава вратио из Јерусалима у Цариград, и смјестио се у квартиру Фанар, преко пута

155. *Застава*, бр. 25, 13. Фебруар 1903, 3; Као нап. 131, стр. 431-433.

зграде Цариградске Патријаршије. Био је врло нестрпљив за одговор. Са Цетиња су поручивали Бакићу, да ако Сава нема новца за боравак, биће му послат.¹⁵⁶

Иако је имао и кореспонденцију са књазом Николом лично, Косановић није добио конкретан одговор. Стога се, немавши куд, у јуну одлучио на повратак у Босну. Одатле се упутио у Беч, гдје је боравио још близу годину и по, живећи мирно, и под будним надзором бечке полиције.¹⁵⁷ Крајем 1888. године, Сава се упутио из Беча у Палестину, под формалним објашњењем да иде опет на хаџилук. Преко Новог Сада и Београда доспио је до Солуна. Ту се јавио књазу Николи да долази у Црну Гору.¹⁵⁸ Иако нема поузданих података да је претходно постојао Савин договор са Црном Гором, да оде за Солун, па се онда упути на Цетиње, све указује на то.

Путујући под другим именом, тј. представљајући се као свештеник из Бара Дионисије Николић, Сава се обрео у Бару 17. децембра 1888. године, пловећи на релацији Пиреј-Бар аустријским бродом. Одсио је у једној гостионици на Пристану, и после неколико сати по њега је дошао ађутант престолонаследника Данила Михаило Поповић. Сјутра је Сава посјетио надбискупа барског Шимуна Милиновића, као и православну цркву у Старом Бару. Локалне црногорске власти на сваком кораку су му поклањале велику пажњу. Пада у очи да Сава није посјетио аустроугарског вице-конзула у Бару, иако је био аустроугарски поданик.¹⁵⁹

На Цетиње је Сава изашао на Бадњи дан. Испред града дочекало га је неколико његових бивших ученика и личних пријатеља. Потом су отишли у манастир. „Глас Црногорца“ као да је правдао државни врх Црне Горе у вези са доласком Косановића на Цетиње. Образложено је да је он лошег здравља. Дворски лекар Миљанић констатовао је да он болује од хроничног бронхијалног катара. Чланак се позивао и на некадашњу дијагнозу аустријског лекара Бамергера, да Косановић треба да живи у крајевима са сувом климом и заклоњеним од вјетра, а по могућности што ближе родном крају и аутохтоној клими у којој је порастао. Тако је црногорски државни врх по свој прилици нашао посредан изговор, да се оправда за долазак Косановића.¹⁶⁰

156. ДАЦГ, фонд МИД, ф. 17/ 1886 (серија докумената).

157. Ристо Шушњић, *Долазак митрополита Саве Косановића у Црну Гору 1889. године* Записи, књ. XXI, св. 4, Цетиње, април 1939, 211-222.

158. АБОДМЦ, фонд НИРС, ф. 4, док. бр. 12/ 1888.

159. ДАЦГ, фонд МИД, ф. 19, док. бр. 32/ 1888.

160. *Глас Црногорца*, бр. 2, 6. Јануар 1889, 2.

Аустроугарска је са негодовањем примила вијест о Косановићевом доласку на Цетиње. Аустроугарски посланик на Цетињу Милинковић, разговарао је о томе са књазом већ 19. јануара 1889. године. Књаз се правдао пред Милинковићем да Косановићев долазак није дио смишљеног сценарија, и да неће трпјети било какав Косановићев антиаустријски рад. Убрзо се Милинковић сусрео и са Косановићем. Косановић је изражавао лојалност цару и Аустроугарској, и тврдио да никада није, нити ће радити против њих. Тражио је да му се не укида пензија. Правдао се да усљед болести није могао даље наставити пут за Јерусалим, па је отишао у Црну Гору. Милинковић је са друге стране наговарао Косановића да се врати у Беч, јер иначе може изгубити пензију, а и да је иначе доласком на Цетиње, дао повода његовим противницима у Босни за разна злурада нагађања.

На основу ова два разговора, Милинковић је поднио извјештај аустроугарском министру спољних послова грофу Калноком. Ту је изнио своје процјене о читавом случају доласка Косановића у Црну Гору. По њему, књаз Никола је морао дозволити долазак Косановића у Црну Гору да би се оправдао пред панславистичким и српским круговима. Није намјеравао да га активира за политичке потребе. Није се ни слагао да се Косановићу укине пензија, јер би се тиме гурнуо у загрљај панславистичких кругова, који би му створили ореол мученика и националног страдалника, због наводне римокатоличке експанзије. Калноки је овај извјештај прослиједио Калају. Но, Калај је био сасвим другачијег мишљења од Милинковића. Сматрао је да Косановићев долазак на Цетиње није безазлен, и да га књаз Никола може кад тад искористити против Аустроугарске, иако је у ближој перспективи то слабо могуће. Био је апсолутно против да се Косановићу остави пензија, јер Аустроугарска себи не може дозволити такву великодушност. То би било од њених противника схваћено као акт неодлучности, и непотребне милости.¹⁶¹

По устаљивању у Црној Гори, Косановић је од књаза био богато обдарен. Живио је у Улцињу. Добио је од књаза богато имање од око шест хектара (33 рала по црногорској земљишној мјери), 286 стабала маслина и двије куће са баштом. Уз то била је ту велика штала, дуга шеснаест метара и широка неколико. Ово имање је заправо припадало улцињским муслиманима који су отишли из Црне Горе послје интеграције Улциња у њу. Највјероватније по жељи књаза Николе, ово имање је Косановић послје смрти завје-

161. Као нап. 157, стр. 221.

штао саборној цркви Светог Василија Острошког у Никшићу, која је почела да се гради. На то упућује и чињеница да је књаз био извршилац завјештања. Митрополит Сава је добио и пензију од Црне Горе, али у изворима није установљено колику.¹⁶²

Државни врх Црне Горе најприје се носио мишљу да Косановићу да неку црквену функцију. У обзир је долазило мјесто епископа захумско-рашког. Но, тиме би се он већ оперативно искористио, тим прије што су у Острог традиционално долазили ходочасници из Босне и Херцеговине, што би Аустроугарска могла да протумачи као перфидан покушај искориштавања Косановића против ње. Са друге стране, тиме би била подгријана Косановићева сујета, да буде подређен Митрофану Бану, иако је по архијерејској служби и уопште теолошком образовању био старији и квалитетнији од њега. Тако се од те опције убрзо одустало.

Први и једини озбиљнији покушај искориштавања Косановића у патриотске сврхе, Црна Гора је у субординацији са Србијом покушала 1890. године. Жељела га је довести на митрополитску столицу у Призрену. Косановић је ову иницијативу Црне Горе и књазу Николе примио преко воље, сумњајући у остваривање ове идеје. Тако је био уплетен у вишегодишњу дипломатску игру и надгорњавања Црне Горе, Србије, Османског Царства, Аустроугарске, Русије, Цариградске Патријаршије и грчког клера у њој. Да би оствариле свој циљ, Црна Гора и Србија су Косановића крајем 1891. године послале у Цариград, гдје се настанио. На то их је упутила Цариградска Патријаршија, сматрајући да Косановић треба најприје да постане дио њеног високог клера, да би се лакше одагле поставио на положај призренског митрополита. За потребе трошкова у Цариграду, Русија је на иницијативу Црне Горе дала Косановићу годишњу пензију од 3.000 рубаља, али са искључивом назнаком да је може користити у Цариграду.

Послије низа перипетија Косановић се вратио у Црну Гору у мају 1893. године, уживајући и даље руску пензију. Црна Гора је Косановића покушала да искористи за своје потребе још једном 1895. године. Живот призренског митрополита Мелентија се окончавао, па је тада постављено питање његовог наслједника. Овога пута Косановић је са још већим негодовањем био укључен у ту комбинацију. Она је отпала, па је коначно последије низа дипломатских надгорњавања, као заједнички кандидат Црне Горе и Србије 1886. године, за призренског митрополита хиротонисан протосин-

162. Нав. дј., 219-221.

ђел Дионисије Петровић, стипендиста српске владе на богословској школи у Халки.¹⁶³

Послије овога, Косановић није више био употребљаван од црногорског државног врха за комбинације постављања на неки црквени положај. Живио је у Улцињу имућно, уживајући руску пензију и даровано имање од књаза. Појављивао се на разним свечаностима и пригодама, са нарочитим уважавањем од стране државних органа Црне Горе, што је неријетко преносио помињући његово присуство „Глас Црногорца“. Упокојио се 13. фебруара 1903. године. „Глас Црногорца“ пренио је на првој страни опширну репортажу о његовом животу и раду.¹⁶⁴

По свој прилици у неким случајевима завјештања добара Цркви и свештеницима долазило је до аномалија. На ту појаву указао је митрополит Митрофан наредбом од 10. маја 1891. године. Он је навео да је било случајева када је родбина покојника оспоравала завјештање, и тражила његово анулирање пред грађанским органима. За то је оптуживала свештенике и људе око самртника, да су они наводно утицали да се имовина определијели за Цркву или свештеника, или да је свештеник утицао на самртника шта и колико треба да определијели којем члану породице? Због тога је Митрофан наредио свештеницима да убудуће ни на који начин не утичу на болесника и самртника, јер то не одговара „светињи њихова позива.“

Убудуће је наредио да се строго испоштује процедура. Требало је довести писара, који би у присуству свештеника и ближе родбине болесника издиктирао завјештање. Диктирању су морала бити присутна и два свједока, која би се из села изабрала. Свједоци и писар би се потом потписали на изјаву болесника, да је она вјерна ономе што је он исказао. Нардба се завршавала богословским поукима свештеницима како да окријепе душу самртника, али и савјетом и пријекором у исто вријеме, који гласи: „Ово су дужности, које је свештеник дужан чинити при болесниковој постељи, а не наговарати болесника да прави завјештаје и да распоређује коме ће што оставити.“¹⁶⁵

Без обзира на неколико наредби црногорских митрополита, изглед црногорског монаштва и свештенства споро је мијењан. Иако се радило о строгим наредбама, по свој прилици оне су јед-

163. Новак Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на њостављању српских митрополија у Призрену и Скопљу 1890-1902. године*, Историјски записи, књ. XXII, св. 2, Титоград, 1965, 217-239.

164. *Високојреосвешћени Митрополиј Хаџи Сава*, Глас Црногорца, бр. 8, 15. Фебруар 1903, 1.

165. Као нап. 126, стр. 195-197.

ним дијелом пролонгиране или избјегаване. Митрополит Митрофан је 9. септембра издао наредбу са детаљним упутствима о забрани ношења оружја и народног идијела свештенству и монаштву. Обичај ношења оружја оправдао је ратним приликама у којима се Црна Гора током своје историје налазила. Но, како је он констатовао, ново доба и мирнодопске прилике, са уређеним државним системом, створили су услове да за то више нема потребе. Стога је од момента овога наређења свештенству забранио да носи било какво оружје, било јавно или тајно.

Монаштво и свештенство било је дужно да од 1. јануара 1894. године носи дугачке црне мантије непрестано у варошима: Цетињу, Ријеци Црнојевића, Бару, Улцињу, Подгорици, Никшићу и Колашину, као што то ради сво свештенство у Православној Цркви. Сеоски свештеници били су дужни да носе мантије када дођу на Цетиње, при службама у црквама и манастирима, и на скуповима око њих, на пазарима и у варошима. Свештеници који нијесу материјално могли себи да приуште набавку мантије, требали су да се до Митровдана јаве Духовној управи, за посебна упутства.

Монашка и свештеничка мантија била је једнака. Мирско свештенство морало је имати појасе и листе од плаветне боје, а протојереји и протођакони од црвене. Монаштво се разликовало. Јеромонаси су имали од црне боје, а архимандрити, игумани, архиђакони и синђели од црвене. Монаси су у манастирима обавезно морали носити камилавке, а ван њих народну капу са црним тепелом одозго. Свештеници су носили народне капе. Митрополит је указао и на појаву која одудара од обичаја Православне Цркве. Наиме, неки свештеници су по новом европском обичају пострижавали косу. Наредио је да се тај обичај анулира.¹⁶⁶

И по другим приликама било је аномалија. Митрополит Митрофан је у наредби свештенству и главарима од 15. фебруара 1894. године указао на све распрострањенију појаву. Често се дешавало да разне радње приликом обнове или изградње цркава, црквених дворишта, помоћних објеката, иконостаса и икона не издрже много времена. Све наведено често је прављено несиметрично, нестручно и фалш, а и плаћени су мајстори и извођачи много скупље него што њихов рад и квалитет направљених ствари заиста јесу. То је било непотребно оптерећење на народ, који је био дародавац. Да се сличне појаве убудуће не би дешавале, митрополит је наредио, да се од момента издавања овог наређења, свака погодба о наведеним стварима, има коначно склопити у Митрополији. Ту

166. *Просвјета*, св. XII, Цетиње, 1893, 466-467.

би се провјерило стварно коштање изведених радова, и добила гаранција од извођача радова о њиховом квалитету, стручности и одрживости за дужи период. Локални свештеници, црквени тутори и главари, имали су слободу да са потенцијалним мајсторима и извођачима радова обиђу локацију, утврде материјал и сл, али се уговор морао склапати у Митрополији.¹⁶⁷

Утицај Цркве и црквеног живота у смислу празновања на државне органе Црне Горе, може се видјети и по још једном примјеру. Министар правде Валтазар Богишић издао је 2. јула 1894. године наредбу капетанским судовима о нерадним данима у Великом суду. Од краћих одмора, била су два типично вјерска „т. ј. од у очи Бадњега дана до сјутра дан по Васиљеву-дне и сва Веља Недјеља са три ускрсна празника.“¹⁶⁸

Даровне хрисовуље Ивана Црнојевића цетињском манастиру заправо су потврђене одлуком књаза Николе од 17. јуна 1895. године. Он их и помиње, наводећи историјат прилика: „Кроз зла времена, што су пролећела изнад српског народа уништивши му и траг државног живота, ова задужбина Ивана Црнојевића последњег независног српског Владаоца, тако обилато обдарена је била у стању да сачува у непрекидности државну мисао, коју је у оној олујини тај мудри српски Владаоц склонио под Орлов Крш; и сем тога, да сачува до наших дана једну епископску столицу од оних, што је Св. Сава подигао у српској држави.“

Књаз је констатовао да се у цетињском пољу, на манастирској имовини, коју је Црнојевић даровао манастиру развила варош. По првој тачки одлучио је да се сва лактарина коју плаћају куће које се граде, скупља у посебну касу, заједно са свим другим приходима које манастир остварује од својег посједа у цетињском пољу. По другој тачки одлучио је да се сва добивена корист на годишњем нивоу улаже у куповину непокретних добара у Црној Гори, како би манастир и убудуће „могао благотворно дјеловати у области Свете Православне Цркве и српског народа.“¹⁶⁹

Слиједећи ову наредбу књаза, министар унутрашњих дјела војвода Божо Петровић упутио је 19. јуна 1895. године наредбу Управи Општине Цетиње о подизању кућа на манастирском имању. Он је указао на лошу праксу, да појединци на манастирском имању узимају просторе за изградњу кућа, исте дијелом озидају, па онда скупље другима продају, или продају дио земље коју су већ узели и сл. Да би

167. ДАЦГ, АОБ, фонд МДБ, ф. 2, док. бр. 147.

168. Као нап. 126, стр. 51-53.

169. *Глас Црнојорца*, бр. 26, 24. Јун 1895, 1.

се ове појаве спријечиле, министар је у седам тачака дао упутства. Углавном, Општина је могла давати манастирску земљу према имовном стању, тј. колико појединац заиста може да направи куће на њој, да би се спријечила продаја. Кућа се имала завршити најдаље за годину од добијања земље. Прије завршетка није се могла продати. Првенство узимања манастирске земље имали су они који уопште на Цетињу нијесу имали кућу, или су имали малу итд.¹⁷⁰

Дана 2. октобра 1895. године извршен је званични попис црквених и државних празника од стране Митрополије Црногорске. Црквени празници који су се светковали су: Ново љето (Васиљев дан), Богојављење, Савиндан, Три Јерарха, Сретење Господње, Благовијести, Велики Петак, Воскрсење Христово, Свијетли понеђељник, Свијетли вторник, Ђурђевдан, Свети Василије Острошки, Спасовдан, Тројичиндан, Понеђељник тројичиндански, Цар Константин и Јелена, Рођење Светог Јована, Петровдан, Илиндан, Преображење, Успеније пресвете Богородице, Усјековање главе Светог Јована, Рођење пресвете Богородице, Крстовдан, Свети Петар Цетињски, Митровдан, Свети Арсеније архиепископ српски, Аранђеловдан, Ваведење, Никољдан, Спиридовдан, Божић - Рождество Христово, Божи дан, Првомученик и Архиђакон Стефан.

Свечаних дана у години је било шест. Само два била су везана посредно за црквену тематику: Васиљевдан - Нова година, и Никољдан - имендан књаза и господара. Помена-парастоса, које је Црква редовно служила било је шест, и то: митрополиту Данилу Петровићу-Његошу (10. јануара), књагињи Даринки (2. фебруара), погинулим јунацима на Граховцу и уопште погинулим у бојевима до 1878. године увијек на Спасовдан, књазу Данилу (1. августа), митрополиту Петру II Петровићу-Његошу (19. октобра).¹⁷¹ Сви празници и парастоси били су наведени по старом календару.

Године 1897, могао се детаљно сагледати састав свештенства и монаштва у обје Епархије. У Епархији митрополитској први секретар био је протођакон Филип Радичевић, а други свештеник Марко Мартиновић. Архимандрит цетињског манастира био је Михаило Церовић. Чувар манастирске ризнице био је ђакон Стеван Пејовић, а црквени појац у манастиру монах Никифор Симоновић. Манастир Косијерево имао је игумана Герасима Вујовића, намјесника Јосифа Лекића, и монаха Саватија Вујовића као појца. Манастир Брчеле одржавао је само мирски свештеник Илија Бо-

170. Као нап. 126, стр. 225-228.

171. ДАЦГ, АОБ, фонд МДБ, ф. 2, док. бр. 170.

шковић, а Врањину Михаил Улићевић. Лука Лопичић био је катихета гимназије и свештеник Маријинскога института.

Митрополијска Епархија имала је два протопопијата и шест надзиратељстава. То су били: Протопопијат Цетињски на челу са протојерејом Крстом Матановићем са шест свештеника, Надзиратељство Чевско на челу са Крстом Вукотићем са четрнаест свештеника, Надзиратељство Граховско на челу са Ђуром Ковачевићем са шест свештеника, Надзиратељство Бјелопавлићко на челу са Милутином Бошковићем са четири свештеника, Надзиратељство Љешанско на челу са Михаилом Пејовићем са четири свештеника (сви су били Вукчевићи), Надзиратељство Ријечко на челу са Михаилом Јовићевићем са тринаест свештеника, Протопопијат Црмнички на челу са Савом Клисићем (привремено) са деветнаест свештеника, Надзиратељство Подгоричко на челу са Крстом Поповићем (привремени) са шест свештеника.

Захумска Епархија није имала епископа нити секретара. Игуман манастира Острога био је Петроније Раичевић, а јеромонах Симеон Поповић. Манастир је још опслуживао мирски свештеник Јован Дамјановић. Горњи манастир имао је само једног монаха-Христифора Љепаву. Јован Говедарица био је настојатељ манастира Ждребаоника. Манастир је још опслуживао мирски свештеник Срдан Поповић. Игуман манастира Ђелија пиперска био је Доситеј Кнежевић, а јеромонах у Дуги Михаил Миличковић. Манастир Морача имао је игумана Михаила Дожића, и мирског свештеника Николу Симоновића који га је послуживао. Викентије Грбовић био је јеромонах у манастиру Подмалинско, а Прокопије Врачар у Бијелој. Манастир Добриловину опслуживао је мирски свештеник Радосав Рондовић. Игуман манастира Пива био је Поликарп Гломазић, а Теофан Ђоковић у Жупи.

Ова Епархија имала је један протопопијат и осам надзиратељстава. Надзиратељства су била ова: Бјелопавлићко на челу са Срданом Поповићем (десет свештеника), Пиперско на челу са Доситејем Кнежевићем (пет свештеника), Кучко на челу са Павлем Петровићем (шест свештеника), Братоножићко на челу са Димитријем Поповићем (два свештеника), Морачко-колошинско-ровачко на челу са протојерејом Новицом Симићем (десет свештеника), Дробњачко на челу са привременим Алексом Жугићем (девет свештеника), Пивско на челу са Поликарпом Гломазићем (шест свештеника), Никшићко на челу са Ђорђијем Милановићем (девет свештеника). На челу Васојевићког Протопопијата био је протојереј Аксентије Бојовић, и имало је десет свештеника. Сви надзиратељи и протопопи обје Епархије имали су поред тих звања и своју парохију. Пада у очи, да су поједини мирски свештеници усљед

недостатка монаха опслуживали неке манастире, а неки надзиратељи такође су били монаси, који су већ били ангажовани у својим манастирима, а поред тога имали су и парохију.¹⁷²

Митрополит Митрофан донио је 24. фебруара 1900. године уредбу о увођењу плата за парохијско свештенство. Он је као разлог за овакав свој потез навео примијећене несугласице и потешкоће између свештенства и вјерног народа око наплаћивања бира, и других свештеничких услуга. То је већ по њему изазвало обострану хладноћу. Консултовао се са актуелним министром просвјете и црквених дјела војводом Симом Поповићем, да би се таквоме стању дошло на крај. Зато је Државном савјету поднијет предлог уредбе о увођењу плата, који га је одобрио, и дао на коначно одобрење књазу Николи. Књаз је донио коначно одобрење.

Уредба је имала пет тачака. Првом тачком одређено је да од 1. јануара 1900. године, мирско свештенство прима плату од Министарства просвјете и црквених дјела на годишњем нивоу. Другом тачком народ се од истог датума ослободио давања бира и такси на вјенчања и погребне. Суштина уређења свештеничких плата регулисана је трећом тачком. По њој, становништво је уз редовни годишњи порез (дацију) давало и прирез за свештенство. Он је био подијељен у три категорије, према имовном стању појединаца. Прва категорија плаћала је 2 фиорина и 80 новчића, друга 2, 30, а трећа само један фиорин. Категоризација се уклапала четвртом тачком протоколима дација (књигама). Додатне потребе становништва (по сопственој вољи) за религиозним услугама свештенства регулисане су петом тачком, уз тарифу која је дата уз уредбу.¹⁷³

Већ сљедећег дана митрополит је издао окружницу парохијском свештенству поводом ове одлуке. Поред моралног теолошког савјета, он је навео да је парохијски свештеник дужан да на сваки позив вјерника одговори, а да надзиратељи и протопрезвитери морају вршити строгу контролу да ли се то врши?¹⁷⁴ Из једног митрополитовог писма од 1. новембра, упућеног свештенику Николи Јовановићу у Брчелима, види се висина просјечне годишње плате. Она је износила 350 фиорина. За почетак плате су се из митрополијске канцеларије примале један пут годишње, али је предвиђено да се примају из неколике рате. По жељи свештеника у пензиони фонд узимано је 25 фиорина годишње. Такву пензију примали су само свештеници који су улагали у овај фонд, или њихове

172. *Грлица*, Цетиње, 1897, 33-36.

173. *Просвјета*, св. II, Цетиње, 1900, 65-68.

174. Нав. дј., 69-71.

удовице и малољетна дјеца. Најављено је да ће се по овоме питању издати посебан закон.¹⁷⁵ Он је заиста издат 8. априла 1901. године указом књаза Николе и имао је шеснаест чланова.

Корак даље ка сређивању стања у Митрополији, и прецизном одређивању њене имовине и добити, представља распис свештенству митрополита Митрофана од 18. септембра 1903. године, о обавезном прављењу инвентара манастира и цркава. Распис је настао као посљедица одлуке Главне Државне контроле од 16. августа. Инвентарски лист требао је бити сачињен у три истовјетна примјерка за сваку цркву и манастир. Два су одлазила у Митрополију, а један је задржаван у архиви цркве или манастира. По добијању расписа, протопрезвитери и надзиратељи су били дужни да окупе свештенике са свога подручја, и дају им детаљна упутства како се инвентар сачињава, да би инвентарски листови били тачни и једнообразни.

Сваки свештеник је даље инвентарисање требао да обави заједно са туторима цркве, а инвентарски лист заједно са њима потпише. Исто би учинио настојатељ манастира са калуђером ако би га имао. Црквени и манастирски новац који је дат под интерес, такође је прецизно требао да буде инвентарисан, тј. коме је дат, у коликом износу, на које вријеме, и ко од зајмодаваца није вратио главницу и интерес. У истом смислу је била и манастирска земља која је давана под аренду. Свештеници су по урађеном послу били дужни да предају инвентарске листове надлежним протопрезвитерима или надзиратељима. Ови су опет били дужни да их заједнички предају Митрополији. Уколико би протопрезвитер или надзиратељ уочио какве недостатке у инвентарисању, требао га је вратити свештенику на дораду. Настојатељи манастира инвентарске листове предавали су Митрополији директно. Посао је морао бити завршен до 1. децембра. Који свештеник не би извршио своју дужност, требао је бити новчано кажњен, а новац од казне прослијеђен у пензиони свештенички фонд.¹⁷⁶

Устав Светог Синода од 1904. године наметнуо је питање формирања Синода, односно практично профункционисање црквенозаконских аката. Да би се то остварило било је потребно изабрати захумско-рашког епископа. То питање покренуто је средином 1905. године. Митрополит Митрофан је неформално почео да разговара о њему са књазом Николом, указујући му на чињеницу, да се мјесто епископа захумско-рашког мора коначно попунити послјије толиког периода. Књаз се сагласио са том чињеницом, али је предочио

175. ДАЦГ, АОБ, фонд МДБ, ф. 3, док. бр. 228.

176. Исто, док. бр. 271.

да у Црној Гори за тај положај нема адекватног кандидата, и тражио од митрополита предлог. Митрополит је предложио протосинђела Кирила Митровића, који је био родом из Будве, и у то вријеме члан Которске Консисторије. Књаз је то одобрио.

Митровић је у септембру исте године позван да дође у Црну Гору. Митрополит му је предочио да би најприје требало да преузме положај настојатеља манастира Острога, а затим да буде хиротонисан за епископа. Митровић је понуду начелно прихватио, али је имао услов да се сачека још двије године док не усаврши француски језик. Митрополит је ово пренио књазу, али је књаз предочио да не може чекати толико, и дао Митровићу рок до 1. августа 1906. године, што је овај прихватио. У октобру исте године Митровић је дошао у Црну Гору, а до краја године митрополит га је рукоположио за архимандрита манастира Острога.¹⁷⁷ Тако је Митровић практично изабран за епископа, али је остало да се формално-правно, у складу са Уставом Синода та процедура изведе. Сходно члану 21 Устава, Синод је књазу предложио три кандидата. Поред Митровића то су били архимандрити Михаило Дожић и Михаило Церовић.¹⁷⁸ Књажевим Указом од 21. маја 1908. године, Митровић је постављен за епископа, што је објављено у „Гласу Црногорца“ од 24. маја. Тиме су се створили услови за Митровићеву хиротонију.

Митровић је рођен у Будви 19. марта 1867. године, гдје је завршио и основну школу, потом гимназију у Котору, и Богословију у Задру. Студирао је теологију у Черновицама. Радило се значи о солидно богословски образованом човјеку, да би за црногорске прилике могао бити епископ. Свакако, и опште и богословски, он је био значајно образованији од дотадашњих црногорских митрополита. Замонашио се 1892. године, када је рукоположен у ђакона. У чин јеромонаха рукоположен је 1894. године. За епископа је званично хиротонисан 27. маја 1908. године у Александро-невској лаври у Петрограду.¹⁷⁸ Као што се да видјети, иако су направљени фундаментални црквени закони у виду Устава Светог Синода и Консисторија, њихово поштовање у пракси споро је текло. Цетињска Консисторија установљена је у јануару 1904. године, а Никшићка у јануару 1910.

Без обзира што су већ одавно вођени регистри од стране пароха, примијећене су бројне аномалије, нарочито при издавању крштеница. То се види по окружници митрополита Митрофана од 19. фебруара 1904. године. У њој је он констатовао да су примијећени случајеви да свештеници издају крштенице особама које су рођене

177. Као нап. 142. стр. 398-400.

178. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 41, док. бр. 1280/1908.

прије установљења регистра, и то са годинама рођења по жељи тражиоца или његове породице. Појављивали су се и људи који су подносили крштенице са поправљеним цифрама рођења, и то од стране свештеника. Неки свештеници су подносили Консисторији крштенице без спроводног писма.

Да би се све то предуприједило, митрополит је издао у шест та-чака упутства. Убудуће свештеник није смио издавати крштеницу особама које су рођене прије установљења регистра. Уколико би то чинио, то је могао урадити искључиво на основу потврде капетанског суда, коју би задржао у својој архиви. Свештеник ни под каквим изговором није смио издати крштеницу, сем са подацима који су унијети у регистар, ако је особа рођена од установљења регистра. Датум рођења у крштеници је морао бити читко написан, да се јасно може растумачити, и то поред бројки и словима. Крштенице које је свештеник слао на потврду Консисторији, обавезно су морале бити са спроводним писмом, било да га он лично шаље, или га доноси нека друга особа. Крштеница се није смјела писати на мањем формату папира, него искључиво на обичном табаку.¹⁷⁹

Вршилац дужности министра правде Милош Шаулић упутио је 25. јуна свим обласним судовима распис. Он је био у циљу отклањања неправилности при издавању крштеница оним лицима, која су рођена прије почетка вођења парохиских регистара. Лице које је хтјело да извади крштеницу, требало је да доведе оца, мајку, свештеника, кума или неког сродника, који би био саслушан записнички, и својим потписом гарантовао датум рођења подносиоца. Потом су капетански судови записник односили надлежном свештенику, који би издавао крштеницу. Овај поступак важио је само за рођене прије 1882. године, јер су од те године вођени регистри.¹⁸⁰

Оперативни смисао давања свештеничких плата, спроведен је упутством митрополита Митрофана од 2. маја 1905. године, и то Цетињској Консисторији. Она је требала у виду окружнице да га пошаље сваком племенском капетану. Поред протокола дације, вођен је и прирезни протокол, тј. протокол за свештеничку дацију. У свакој рубрици прирезног протокола, уношена је сума опште дације, и евентуално лактарине и финансијских процената. Број приреза требао је потпуно да одговара броју дације.

Класификација приреза парена са општом дацијом је била оваква: двадесет круна или више-прва категорија-пет круна и шездесет хелера, десет круна или више-друга категорија-четири круне и

179. Као нап. 131, стр. 279-280.

180. АБОДМЦ, фонд НИРС, ф. 6, док. бр. 274/ 1904.

шездесет хелера, испод десет круна-трећа категорија-двје круне. Онај ко је давао годишњу дацију од двје круне и мање, био је ослобођен приреза. Од приреза су били ослобођени и самци (бећари) који су радили у најму по туђим кућама. Који би племенски капетан одступио од овога обрачуна, плаћао би разлику из свога џепа.

Пошто се дација плаћала у двје рате годишње (полугођа), то је и прирез дијељен на два дијела. Чим би се прирез наплатио за прво полугође слао би се у Консистирију. Прирезни протокол за друго полугође морао се послати најкасније до краја јануара сљедеће године. Указано је и на случајеве да неке фамилије живе на два мјеста, и прекаду крсног имена имају на двје стране. Оне су требале да сходно томе свака за себе плаћају прирез. Било је и случајева да неке фамилије живе добро, било од плате или нечег другог, али не плаћају дацију. Племенски капетани су требали и да о томе поведу рачуна, уврсте их у протокол дација, и према њему им одреде прирез.¹⁸¹

Године 1905 извршене су припреме за доношење Устава. Иако је он суштински био октроисан, избори одржани 14. новембра представљали су на неки начин изборе за Уставотворну Скупштину. На овим изборима посланичке мандате су освојила тројица свештеника, и то: Симо Радуловић (Команско-загарачка Капетанија), Павић Рајковић (Цеклинско-добрска Капетанија), и Марко Аштић (Улцињска Капетанија).¹⁸² Убрзо послје тога донешен је Устав. У дугачкој пријестоној бесједи одржаној на Никољдан, књаз Никола се пред посланицима похвалио да су манастири и друге богомоље уређени, те да је њима придао и своју задужбину-саборну цркву у Никшићу посвећену Светом Василију Острошком. Поменуо је и положај свештеника у својој држави, који је побољшао јер је укинуо старе бирове, и завео плате, као и пензије за старе и изнемогле свештенике, њихове удовице и сирочад, а установио Синод и Консистирију.¹⁸³

Митрополит Митрофан издао је 22. марта 1906. године распис, којим је регулисао управљање имовином цркава и начин бирања црквено-општинских одбора. Овај распис имао је четрнаест тачака. Распис се базирао на Уставу Консистирија, тј. његови члановима. Тако је свака црква имала право располагања сопственом имовином, а са подручне јој територије и формирања црквено-општин-

181. Као нап. 126, стр. 451-452.

182. *Избори за Народну Скупштину*, Глас Црногорца, бр. 46, 19. новембар 1905, 3; *Избори за Народну Скупштину*, Глас Црногорца, бр. 47, 26. новембар 1905, 3.

183. Никола Петровић, *Политички сѝиси*, Цетиње-Титоград, 1989, 349.

ског одбора. Овај одбор бирао је народ подручне цркве, и то од поштених људи са истог подручја. Одбор је опет бирао три татора, од којих је један био рачуновођа и благајник. Татори су се управљали према одлукама одбора. Једном годишње били су дужни да дају преглед рачуна, тј. примања и давања, и воде прецизне финансијске књиге. Они су једном годишње морали покупити добит од црквених дужника. Када дуг од повјериоца не би могли наплатити, обраћали би се грађанским властима за заштиту и покретање поступка, а потом и Консисторији. Црквено-општински одбор био је обавезан да се стара да црква буде снадбјевена свим потребним стварима и материјалима за редовно богослужење. Татори су морали током године организовати давање добровољних прилога, у виду жита, вуне, сира, уља итд. Потом би их на лицитацији јавно продавали, и тиме допуњавали буџет цркве.

Покретна и непокретна имовина цркве је морала бити строго инвентарисана. Непокретна се није могла продавати и мијењати без дозволе Консисторије, а ни веће поправке цркве вршити. Право на контролу рачуна црквено-општинских одбора имали су Консисторија и Главна Државна контрола. Одбор је биран сваке треће године, или наново потврђиван. Прије тога стари одбор је морао народу поднијети све рачуне на увид из трајања свога мандата. Звање одборника и татора је било бесплатно, јер је представљало част. Прегледе рачуна одбори су вршили у празничне дане.¹⁸⁴

Наредба митрополита Митрофана о обавезном ношењу мантија од 1893. године очито у потпуности није поштована. Он је 21. јуна 1906. године издао нову наредбу. У њој је констатовао већ напријед презентовано, тј. да неки свештеници без мантија посјећују вароши и пазаре. Да би се убудуће „овај неред, који углед свештенички понижава, одклонио“, он је наредио да свештенство и монаштво неизоставно мора носити мантије при свечаностима код манастира, на пазарима и у варошима. Ко се овоме не би приклонио, први пут би био кажњен са десет, други са 25, а трећи са педесет круна. У случају наставка ове негативне праксе био би позван на најстрожију одговорност.¹⁸⁵

По Закону о избору народних посланика од 7. јула 1906. године, тј. његовом члану тринаест, по положају (тј. вирилни посланици) били су челници вјерских заједница у Црној Гори: митрополит црногорски, муфтија барски, и надбискуп барски.¹⁸⁶ На основу

184. ДАЦГ, АОБ, фонд МДБ, ф. 5, док. бр. 407.

185. Исто, док. бр. 427.

186. *Закон о изборима народнијех посланика*, Цетиње, 1906.

компаративних анализа више извора, може се потврдити да су на изборима за Црногорску Народну Скупштину од 29. септембра, за посланике су изабрани ови свештеници: Војин Поповић (Капетанија Подгоричка), Крсто Поповић (Капетанија Љешкопољска), Милосав Томић (Капетанија Дробњачка), Никола Симовић (Капетанија Братоножићка), Илија Капа (Капетанија Цетињска), Вуко Поповић (Капетанија Горњокучка), и Шпиро Глиговић (Капетанија Бањска).¹⁸⁷

Један случај из 1907. године јасно говори да појединци нијесу поштовали црквени ауторитет митрополита, чак и ако се радило о чисто црквеним стварима, тј. његовој ингеренцији, него су сматрали да су државни органи ти који могу ријешити проблем. У исто вријеме, овај случај свједочи о извјесном протекционизму у црквеним пословима, нарочито ако се ради о наслеђеном свештеничком позиву. Случај се десио у Црмници. То се види по извјештају митрополита Митрофана Министарству просвјете и црквених послова. Житељи Општине Опточихке, вјероватно по наговору породице Вујачић, жалили су се Црногорској Народној Скупштини. Министарство просвјете и црквених послова је поводом ове жалбе Скупштини морало поднијети извјештај о назначеном проблему, како би се она одредила по њему.

Опточихани су се жалили зашто за пароха није рукоположен Душан Вујачић, а зашто је у Општини Утршкој рукоположен Петар Хајдуковић? Душан Вујачић је молио митрополита да га рукоположи за парохију опточихку, али је то митрополит одбио, правдајући се да је та парохија попуњена, и да без разлога не може из ње смијенити свештеника Илију Јовановића. Душан је чак са својим оцем Марком поново био код митрополита по истом питању, правдајући захтјев да је Јовановић већ остарјели свештеник, и да га пензионише.

Са друге стране, остарјели свештеник протопоп Раде Хајдуковић, који је служио седамдесет година, дао је оставку у парохији утршкој, са тиме, да би се на исто мјесто поставио његов унук Петар, свршени ученик Богословско-учитељске школе. Хајдуковић је у оставци навео да је својим радом заслужио да на његово мјесто дође његов унук. Ова оставка спроведена је у предмету који је послат Министарству, а потом и Скупштини. Но, прије него што је и митрополит одговорио на ову оставку, Душан Вујачић се опет појавио са молбом да њега рукоположи за пароха у Утргу. Митропо-

187. *Глас Црногорца*, бр. 37, 16. Септембар 1906, 3; Новица Ракочевић, *Црногорска Народна Скупштина 1906-1914*, Подгорица, 1997, 70-71.

лит је то одбио, правдајући се да не може одбити захтјев остарјелог свештеника Хајдуковића. Вујачићу је одговорио да сачека, јер је такође остерјели свештеник Јовановић пред пензијом, и да ће бити то његово мјесто у Опточићима, јер му је родно. Незадовољан овим, Вујачић је поднио жалбу Државном савјету.

Међутим, и митрополит је био члан савјета, те је у редовној процедури Вујачићева жалба одбијена, уз образложење да кућа Хајдуковића генерацијски има заслужне свештенике. Уз то, Консистирија је заузела став, да нема разлога да се за пароха утршког не рукоположи Хајдуковићев унук, јер на свештеника Рада никада није било никакве жалбе. Уопште, у извјештају митрополита Митрофана, у неколика наврата, види се јасан став, да он није дужан никоме ништа од жалбеника да објашњава и правда се, јер му то положај митрополита дозвољава, а и јер ће Богу једном одговорати за свако рукоположење.¹⁸⁸

Већ је назначено да је доношењем Устава 1905. године отпочео политички живот у Црној Гори, у који се укључио и један број свештеника који су постали посланици. Један број се учланио и у тада једину створену политичку организацију Народну странку. Потписници њеног Програма су били ове свештеници: Војин Поповић, Вуко Поповић, Милосав Томић, Никола Симовић и Ново Станишић. Политичке супротности су се веома заостриле између Народне странке и режима књаза Николе. Митрополит Митрофан је 16. маја 1907. године издао распис свештенству и монаштву да се не укључује у политички живот. Распис је углавном демагошко-црквено-патриотског карактера. Митрополит се у њему најприје позвао на распис Министарског савјета од 7. маја, у коме се државним чиновницима препоручује да се не укључују у политички живот, иако на то имају уставна права.¹⁸⁹

У Црној Гори тога доба забиљежено је и неколико прелазака на Православље. Наиме, митрополит Митрофан обавијестио је књаза Николу писмом од 31. августа 1907. године, о случају преласка двије мухамеданке из Момишића код Подгорице. Оне су биле пунољетне и за удају. Митрополит је навео књазу, да су двије девојке дале изјаву у присуству родитеља и кадије подгоричког Меда Лукачевића. И поред савјета родитеља и Лукачевића остале су при својој вољи. У изнешеним чињеницама, митрополит се позвао на Устав и Устав Консистирије, те да је прелазак био потпуно

188. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 28, док. бр. 196-1/ 1907.

189. АБОДМЦ, фонд Н I, док. бр. 151/ 1907.

добрљовољан. Тако су се стекли сви услови да Консисторија изда рјешење о њиховом преласку у другу вјеру.¹⁹⁰

Како су неки свештеници били посланици, а како су предстојали нови избори, митрополит Митрофан обратио се Министарству просвјете и црквених дјела 19. септембра 1907. године, да се одобри његов предлог, да се у току скупштинских засиједања, свештеници који су посланици, у њиховим парохијама привремено замијене сусједним колегама. Уколико свештеник-посланик не би успио да ангажује колегу из најближе парохије да га мијења на добровољној основи, морао би му за те дане дати дио плате, или хонорар.¹⁹¹

Митрополит Митрофан упутио је предлог Министарству просвјете и црквених послова 20. септембра, у вези са ревизијом члана четири Закона о свештеничком фонду. По овом Закону, сваки свештеник и ђакон био је у року од осам година од његовог издавања дужан уложити у свештенички фонд 300 круна. Ово је било и за оне свештенике и ђаконе који су били рукоположени после доношења овог Закона. Но, после овог периода од осам година, улагање у фонд било би 1% од годишње плате свештеника. По оцјени митрополита, овај проценат је био мали, да би могао испунити зехтјеве фонда, па је предложио да се он повећа на 4%, а са тиме и члан четири Закона измијени. Упоређујући дотадашњи проценат од 1% са процентом који издвајају чиновници грађанског реда, митрополит је констатовао да је он мањи од њиховог, те да стога свештеницима и ђаконима не може бити ништа „криво ни противно.“ Тим прије, што је повећавање процента у служби њих самих, и њихове дјеце и удовица. Како је овај Закон донешен санкциом (указом) књаза, то је митрополит тражио од Министарства да иницира, да се он наново санкционише са измијењеним чланом четири.¹⁹²

Иако је 1904. године донешен Устав Светог Синода, оперативно гледано, Свети Синод је тек почео да функционише 1908. године. У четвртак 1. маја чланови Синода састали су се под предсједништвом предсједника митрополита Митрофана Бана. Прво је у манастирској цркви призван Свети Дух, а потом пред њивотом Светог Петра Цетињског положена заклетва. У сали Митрополије митрополит је пригодним говором отворио рад Синода. Синод је потом послао поздравни телеграм књазу Николи, а он је са Тополице у Бару такође одговорио поздравним телеграмом. Чланови

190. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 35, док. бр. 2416/ 1907.

191. Исто, ф. 34, док. бр. 2067/ 1907.

192. *Глас Црногорца*, бр. 19, 3. Мај 1908, 1.

Синода били су: митрополит Митрофан, архимандрит Кирил Митровић, архимандрит Михаило Дожић, игуман Прокопије Врачар, протојереј Павле Петровић, протођакон Филип Радичевић, и секретар Синода ђакон Иво Калуђеровић.¹⁹³

Један од ријектких санкционалних извора везаних за црногорске митрополите, може се лоцирати на 6. април 1909. године. Судећи по обавјештењу митрополита Митрофана Министарству просвјете и црквених послова, радило се о неиспуњавању личних амбиција подгоричког свештеника Крста Поповића. Наиме, Поповић се 28. марта обратио Консистиорији са критикама, зашто је за подгоричког протопрезвитера произведен подгорички парох Душан Петровић. Тиме је Поповић омаловажио и личност митрополита, а и његова канонска овлаштења. То по наводима митрополита није могло остати несанкционисано, нарочито због дисциплине других свештеника. Тако је Поповић санкционисан епитимијом, тј. забраном свештенодејства на годину дана, укидањем плате за исти период, као и губитком свих права која су му до тада у подручној парохији припадала.¹⁹⁴

Без обзира што је у црногорској држави Црква схватана као један од државних органа, цио државни систем, а нарочито онај просвјетни, водио је рачуна о религијском формирању младих особа. О томе свједочи распис заступника министра просвјете и црквених послова Секуле Дрљевића од 29. октобра школским надзорницима и наставницима основних школа, о главним васпитним и образовним дужностима. У њему се поред осталог позабавио и улогом цркве и религијске наставе. Поред осталог он је написао: „Пошто религијска настава у првом реду утиче на развиће морално религијског карактера, то она мора представљати средишњу тачку цјелокупне наставе, око које се мора сва остала наставна грађа повезивати.

Све моралне тежине имају у религиозности свој коријен. Послушност према Богу и његовој светој вољи подржава снагу и наду на успјех. Отуда су морал и религиозност у практичном смислу тјесно везани. Према томе, задатак је религијске наставе да правилно развије морално-религијска осјећања и да створи јасан и разговјетан појам о Богу, као свевишњем творцу и одржатељу свијета. Христ је својим радом и животом одредио и пут и задатак религијској настави, те као што нам религијска настава представља центар цјелокупне васпитне наставе, то нам и личност Христова пред-

193. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 51, док. бр. 1379/ 1908.

194. *Глас Црнојорца*, бр. 43, 10. Октобар 1909, 2.

ставља центар религиозне наставе, јер он је најсавршенији и најчи-стији израз моралне и религијске снаге у човјечанству.¹⁹⁵

Законом о парохијском свештенству од 1909. године, у Црногорској Епархији укинута је дотадашњих осам протопрезвитеријата, и они су били обједињени у три: Цетињски, Подгорички и Граховски. Цетињски је имао 29 парохија, Подгорички 23, а Граховски једанаест.¹⁹⁶

Године 1910 су се тек стекли услови за формирање друге Консistorије у Црној Гори, која је била предвиђена Уставом Светог Синода и Уставом Консistorија од 1904. године. Указом књаза Николе од 1. јануара 1910. године за предсједника Рашко-захумске, тј. Никшићке Консistorије, постављен је епископ Кирил Митровић. Редован члан био је свештеник Радован Врачар, а почасни чланови протојереј Новица Симић и свештеник Срдан Поповић. Контракуларни секретар био је ђакон Симо Шиљак.¹⁹⁷ Иначе, ове године у априлу, митрополит Митрофан прославио је 25-годишњицу своје архијерејске службе, уз бројне честитке свештенства и народа. Том пригодом издата је и Споменица.

Без обзира што је у Црној Гори 1869. године била отворена Богословско-учитељска школа, а у неким интервалима прекидала рад, било као посебно богословска, па опет Богословско-учитељска, образовно стање црногорског свештенства било је слабо. О томе говори низ података. Године 1909, у Црној Гори је било 112 парохијских свештеника. Од њих 104 је имало завршену четвороразредну основну школу, један је завршио три разреда, а један два. Основну школу нијесу имала два свештеника. За четворицу нијесу наведени било какви подаци. Један је завршио пет разреда гимназије, једанаест четири, шесторо три, четворо два, а један један. У смислу завршене Богословско-учитељске школе три разреда је завршило 26, а један први. Класичну Богословију са четири разреда завршила су двојица, са три разреда шеснаесторица, два разреда четрдесеторица, а први разред двојица. У читавој Црној Гори само је један свештеник завршио свих шест разреда класичне Богословије. Од 112 парохијских свештеника, један је рукоположен чак 1849. године. У периоду 1863-1878. године рукоположен је 21 свештеник, а 66 у периоду 1879-1900. Година. У сљедећих седам година послје тога, рукоположен је 21 свештеник.¹⁹⁸ Године 1910, у

195. Државни календар Књажевине Црне Горе за 1909, Цетиње, 1910, 60-63.

196. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 58, док. бр. 43-1/ 1909.

197. Исто, док. бр. 277/ 1910.

198. *Стајинистика боџомоља и свештеника оба реда у епархији митрополијској* Глас Црногорца, бр. 42, 24. септембар 1911, 3.

Црногорској Епархији било је 62 свештеника, и то: три протојереја, 57 јереја и два ђакона. Монаха је било седам, и то: три игумана, четири јеромонаха и два проста монаха. Ова Епархија имала је 253 цркве и седам манастира.¹⁹⁹

Митрополит Митрофан је 26. марта 1911. године упутио молбу министру просвјете и црквених дјела Перу Вучковићу, да се према Уставу Консистирија регулишу плате члановима Цетињске Консистирије. То питање Вучковић је требало да поднесе на одобрење сада већ краљу Николи. Митрополит је навео да су неки чланови ове Консистирије служили цркви и домовини преко двадесет година, а нико испод дванаест. У Консистирији служе од њеног оснивања, и то управо владаревим указом, а ни прије ни послје тога нијесу били унапређивани, што се не дешава ни у једној сусједној држави. Митрополит је министра увјеравао како чланови Консистирије имају посла као ни у једном другом државном органу, а и да су животне намирнице покупиле, да свештеничка плата једва да издржава достојан живот.²⁰⁰

Ратни успјеси Црне Горе у Првом Балканском рату 1912. године, омогућили су државно проширење ка сјеверу и истоку. Иако је у Црној Гори у границама до Првог Балканског рата било мухамеданаца, они нијесу представљали значајнији проценат, нити је црногорска државна власт радила ишта значајније за њихово преобраћање, тј. враћање у православну вјеру. Већ у први мјесецима ратних успјеха црногорске војске, и уласка у вароши и крајеве које је ослобађала од османске власти, појављује се не мали број случајева обраћања мухамеданаца новим властима, да желе да пређу у Хришћанство, тј. Православље. У том смислу је министар унутрашњих дјела Јован Пламенац издао упутство црногорским властима у новоослобођеним крајевима, да заинтересоване мухамеданце упуте надлежним свештеницима, који би извршили своју дужност.²⁰¹

Да је прелазак мухамеданаца у Православље узео значајнијег маха свједочи и још један податак. Наиме, митрополит Митрофан издао је наредбу игуману манастира Дечана Варсоновију 6. марта 1913. године, да се од иновјераца не смије примати нико у православну вјеру, док се најмање шест мјесеци не би обучио за њено познавање. Тек онда, ако би заинтересовани опет изразио жељу, то би било учињено.²⁰²

199. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 69, док. бр. 622/ 1910.

200. АБОДМЦ, фонд Н I, ф. 1, док. бр. 194/ 1911.

201. Исто, ф. 1, док. бр. 342/ 1913.

202. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 88, док. бр. 662-1/ 1913.

У новоослобођеним крајевима свјетовна власт сређивала је своју организацију у ходу. Исто је чинила и црквена. Евидентно је да се одмах није могло прећи на систем рада и правила по којима се управљала Црква у Црној Гори. О томе свједочи и писмо митрополита Митрофана Министарству просвјете и црквених послова од 8. маја 1913. године. У том писму он је изнио неколико предлога који су били прелазна и краткорочна рјешења за организацију Цркве у новоослобођеним крајевима. Изразио је мишљење Консистоорије, да се парохиије у новоослобођеним крајевима још не могу равнати према Закону о парохиијском свештенству од 1909. године. Становништво је по старим правилима из османског периода и даље требало парохиијском свештенству да плаћа бир. Државне црногорске власти биле су дужне да иду на руку свештеницима у купљењу бира. У беранском крају је дато свештеницима по двије круне на име бира за прошлу 1912. годину, и то само онима којима су Турци попалили куће. Митрофан је препоручио да ако се појаве свештеници и из бјелопољског краја, са истим чињеницама, тј. да су им Турци или Црногорци попалили куће, да се и њима изда по двије круне.²⁰³

Како је већ назначено, ослобођење крајева према сјеверу и истоку, а такође и Метохије у Првом Балканском рату, отворило је идеју за стварање нове епархије-треће. Идеју о томе изнио је митрополит Митрофан министру просвјете и црквених послова Мијусковићу 28. новембра 1912. године. Свакако да је то било са знањем и одобрењем краља Николе. На челу те нове Епархије требало је да буде дотадашњи митрополит рашко-призренски Гаврило Дожић, за чију се инаугурацију на тај положај Црна Гора борила још прије Првог Балканског рата, тим прије, што је по рођењу Дожић за разлику од свих црногорских митрополита послјије Петра II (укључујући ту и епископа Митровића) био црногорски држављанин. Нова Епархија названа је Пећка. Тако је Црна Гора поред једне Митрополије, добила и другу, која је значајним дијелом обухватала територије Рашко-призренске Митрополије из предратног периода, са већ хиротонисаним митрополитом. Сједиште јој је била Пећка Патријаршија. Краљ Никола и државни врх око њега, нарочито су потенцирали ову чињеницу, и било им је стало до ње, да историјско сједиште српске црквености буде у Пећи, тј. у њиховој држави. То је имало симболички чин. Она је установљена конкретно тек у децембру 1913. године.²⁰⁴ До тада су већ међународно признате нове границе Црне Горе, а стање у тим областима се убр-

203. Исто, ф. 92, док. бр. 2140/ 1913.

204. *Пећко владичанство*, Вјесник, бр. 93, 29. Новембар 1913, 1.

зано нормализовало, и почело да прераста у функционисање као и у свим другим дотадашњим црногорским територијама. Ипак, још увијек није заживјела пракса давања плата свештенству, него се оно финансирало купљењем бира.

Нови-стари митрополит Гаврило Дожић, био је неспорно по богословском образовању неупоредиво супериорнији од свих црногорских митрополита, а и епископа Митровића. Он се већ за то доба, уопште у Православљу, може сврстати у ред младог, врхунски образованог високог православног клера. Родом је био из познатог доњомоморачког братства Меденица-Дожића, које је заједно са Радовићима имало првенство у морачком племену, и покренуло још у доба митрополита Петра I процес еманципације од османске власти, и сједињавања са Црном Гором. Но, са друге стране Дожић се као личност и свештенмонах формирао ван Црне Горе, из које је отишао још у раној младости, и није имао значајнијих контаката са завичајем. Стога држава Црна Гора, и њен црквени систем нијесу имали никаквог удијела ни у Дожићевом школовању, ни у монашком формирању.

Он је рођен 17. маја 1881. године у Врујцима. Свјетовно име му је било Ђорђе. Завршио је Богословско-учитељску школу у Призрену, а потом је краће вријеме радио као учитељ у Дечанима. Потом одлази на богословско школовање у Халки, а богословски факултет је завршио у Атини, гдје је и докторирао. Као ученик призренске Богословије замонашио се 26. фебруара 1900. године у манастиру Сићеву код Ниша, а већ сјутра дан рукоположен је у чин ђакона, а недјељу дана касније и јеромонаха. Ове радње извршио је еписком нишки Никанор Ружичић. По свршетку студија у Атини, већ као синђел, постављен је за главног секретара манастира Хиландара. Укључује се и у живот и рад српског посланства у Цариграду, гдје послије Хиландара постаје референт за црквеношколска питања, а у исто вријеме и управитељ српске школе у Цариграду. У циљу изучавања француског језика неко вријеме провео је у Швајцарској и Француској. По повратку у Цариград рукоположен је у чин архимандрита, чиме се приближио на корак од епископског звања. То је и остварено 1. децембра 1911. године, када је изабран за митрополита рашко-призренског, а три дана касније и хиротониусан у то звање.²⁰⁵

Као и у сличним пригодама до тада, краљ Никола је помпезним говором од 20. новембра 1913. године испратио митрополита Дожића у Пећ. Овај говор објавио је „Глас Црногорца“. У њему се

205. Као нап. 131, стр. 107.

види управо оно што је већ било назначено: потенцирање чињенице да је историјски центар српске црквености у саставу црногорске државе. Краљ Никола је дижући здравицу Дожићу поред осталог рекао: „Анђели небески, свети краљеви и патријарси, који у простору ваше богохраниме епархије вјечним сном почивају, радоваће се кад под сводовима њихових храмова стане одјекивати пјесма божја, пјесма Србинова и молитва за здравље српскога народа и његову срећу. Изволите, Високопреосвештени, сљедовати примјерима мојих славних предака, господара ове земље, и бити надахнути према неправославној браћи оном њиховом широком вјерском сношљивошћу којом су се вазда одликовали.

Прва тамо Ваша молитва нека буде благодарност богу за доживјеле ове срећне дане, за упокојење душа погинулих Срба, као и оних Срба, који су радом, трудом, жељом и молитвама доринијели ослобођењу нашега народа испод Турака.

Искрај тако дуго упражњеног пријестола славних српских патријарха учите ми драги мој народ кријепости и вјери православној. Утврђујте у њему љубав према домовини, јер Пећ је била огњиште српске цркве и моћи српскога духа. Пећ је била српска Москва, а Москва је чедна мајка не само браће ни Руса, него и наша, јер она не је бранила у мучним временима и озаравала вјером у бога и у побједу наше праведне мисли.

Најљепши божји храм на Балкану, моје Високе Дечане, одржавајте у сјају и великољепности као свети израз и свједока српске побожности и величине.²⁰⁶

У првој половини децембра Дожић је стигао у Пећку Патријаршију. Новооснована Пећка Епархија покривала је територију четири новоосноване области од стране црногорске државне управе, и то: Пећке (капетаније: Пећка, Ђаковачка, Источка, и вароши Пећи Ђаковица), Беранске (капетаније: Беранска, Будимска, Рожајска и варош Беране), Бјелопољске (капетаније: Бјелопољска, Брзавска и варош Бијело Поље), Пљеваљске (капетаније: Пљеваљска, Ђехотињска и варош Пљевља). У састав ове Епархије улазила је и Капетанија Плаво-гусињска, која је улазила у састав Васојевићке области.²⁰⁷ Као црквена област, Пећка Епархија је била подијељена на четири протопопијата (подобласти), и то: Пећки са дванаест парохија, Берански са дванаест парохија (једно вријеме је био спојен са плавогусињским), Бјелопољски са девет парохија, и

206. *Глас Црногорца*, бр. 55, 30. Новембар 1913, 1.

207. ДАЦГ, фонд МС, ф. 22, док. бр. 345/1913; *Уредба о ујравним, судским и финансијским властима у новоослобођеним областима*, Цетиње, 1913.

Пљеваљски са девет парохија.²⁰⁸ Према подацима из писма митрополита Гаврила министру просвјете и црквених послова Мијушковићу од 20. фебруара 1914. године, да се закључити да је у овој Епархији живјело око 50000 православаца. У овом периоду је устављена и Консистоорија.²⁰⁹

Године 1913, Свети Синод су чинили: митрополит Митрофан Бан као предсједник, а као чланови: епископ Кирил, игуман Проконије Врачар, протојереј Павле Петровић, протођакон Филип Радичевић и секретар ђакон Иво Калуђеровић. На челу Митрополијске Епархије налазио се митрополит Митрофан, са титулом архиепископа цетињског и митрополита Краљевине Црне Горе. Он је био и предсједник Цетињске Консистоорије. Чланови су били: свештеници Илија Јовићевић и Мираш Вукић, секретар ђакон Иво Калуђеровић и рачуновођа игуман Мирон Меденица. Придворну цркву на Цетињу опслуживали су Мирон Меденица и Филип Радичевић. Цетињски манастир имао је као настојатеља и игумана Мирона Меденицу и ђакон Ива Калуђеровића, брчеоски настојатеља јеромонаха Макарија Ђуришића, врањински свештеника Мића Улићевића, а дајабабски (ћелија) јеромонаха Симеона Поповића. Манастир Косијерево имао је нешто бројнији састав, и то: настојатеља јеромонаха Никифора Симоновића, и манахе Саватија Вујовића и Леонтија Митровића.

Епархија Митрополијска имала је три протопрезвитеријата, и то: Цетињски, Подгорички и Граховски. На челу Цетињског био је протојереј Крсто Матановић. Овај протопрезвитеријат имао је тридесет парохија. Други протопрезвитеријат био је Подгорички. На његовом челу налазио се протојереј Душан Петровић, и имао је 21 парохију. На челу Граховског налазио се свештеник Крсто Кешељевић и имао је десет парохија. Ова Епархија имала је 23 умировљена свештеника.

На челу Захумско-рашке Епархије био је епископ Кирил Митровић. Он је био и предсједник Никшићке Консистоорије. Секретар је био свештеник Милан Михаиловић, а канцелиста Мирчета Головић. Епархија је имала ове манастире са сљедећим саставом монаштва и свештенства: Горњи Острог (јеромонах Данило Лабовић), Доњи Острог (настојатељ игуман Леонтије Николић и јеромонах Павле Ивановић), саборна црква у Никшићу (свештеник Благоје Вукотић), Пива (настојатељ игуман Проконије Врачар и јеромонах Платон Ивезић), Подмалинско (настојатељ јеромонах

208. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 88, док. бр. 662/ 1913. и ф. 106, док. бр. 1361/ 1915.

209. Исто, ф. 95, док. бр. 554/ 1914.

Јефтимије Гломазић), Бијела (настојатељ јеромонах Јосиф Лекић), Жупа (настојатељ јеромонах Никодим Јањушевић), Морача (настојатељ јеромонах Рафаило Ђуровић), Добриловина (настојатељ јеромонах Викентије Грбовић и јеромонах Мојсије Поповић), Ђелија Пиперска (настојатељ игуман Исаија Љумовић), Ждребаоник (настојатељ Теофил Поповић и монах Антоније Мирановић), Дуга (настојатељ свештеник Ново Грујић). Епархија је имала три протопрезвитеријата, са сљедећим бројем парохија: Спушки са шеснаест парохија (двје нијесу биле попуњене), Колашински са двадесет парохија (три нијесу биле попуњене), и Никшићки на челу са протојерејем Ђорђијем Милановићем са 21 парохијом (једна није била попуњена). Умировљених свештеника је било осамнаест.²¹⁰

Држава Црна Гора жељела је интеграцијом у себе тзв. новоослобођених области, да сва она правила, па и у вези са црквом пренесе и на њих. Већ је назначено да се теолошкој настави посвећивала велика пажња, а исто тако и похађању цркава од стране ученика и наставног особља. У том смислу треба схватити и Уредбу о школама у новоослобођеним крајевима од 10. јануара 1914. године. Раздио под „Б“ тицао се понашања ученика у цркви и уопште дужности према њој (чл. 12-19). По овим правилима ученици су били дужни да дођу раније на прозивку за одлазак у цркву, одакле би по разредима ишли у њу. У цркви је понашање ученика морало бити беспрекорно. Ометање реда у цркви по члану петнаестом, било је више кажњиво него у школи. Нарочито је приликом богослужења било забрањено „намјерно кварење пјевања, разговор, освртање, смијање, читање књига и новина.“ Изостанак са вечерње службе рачунао се као један неоправдани час, а са литургије као два.²¹¹

На посљедњим изборима за Црногорску Народну Скупштину одржаним почетком јануара 1914. године, посланичке мандате изборили су сљедећи свештеници: Лука Ивовић (Капетанија Шестанско-селачка), Томо Кажих (Капетанија Љешанска), Крсто Поповић (Капетанија Љешкопољска), Шпиро Глиговић (Капетанија Бањска), и Рафаило Љепосавић (Капетанија Андријевачка).²¹²

Почетком августа 1914. године Црна Гора је ушла у Први свјетски рат. Она је већ била материјално и људски изнурена учешћем у два балканска рата. Ратне операције и такође велики људски и материјални губици, омели су редован црквени живот. У тзв. новоо-

210. *Државни календар Краљевине Црне Горе за 1913. годину*, Цетиње, 1913, 61-65.

211. *Уредба о школама у ослобођеним крајевима и правила за ученике учитељске школе*, Цетиње, 1914.

212. Новица Ракочевић, *Црногорска Народна Скупштина*, Подгорица, 1997, 164-165.

слобођеним областима стање је било још теже, нарочито у срединама гдје су мухамеданци и римокатолици били већина, и гдје није било црква за богослужење. Са тим у вези, по наредби митрополита Дожића, члан Пећке Консистоарије свештеник Стево Дреџун, обратио се 16. октобра 1915. године Министарству просвјете и црквених послова. Навео је да у одређеним крајевима већински насељеним иновјерцима нема православних црква, те се богослужење врши по приватним становима и локацијама. То чини лош утисак на иновјерце у смислу озбиљности православне вјере која је владајућа у црногорској држави. Док би се изградиле цркве, митрополит је преко Дреџуна молио, да се у буџет за 1916. годину уврсте трошкови макар за изградњу капела, које би привремено служиле за богослужење.²¹³

Но, од ове молбе није било ништа. Вријеме када је она поднијета, представља почетак агоније црногорске државе у тешким ратним условима, који ће се окончати у другој половини јануара 1916. године. Суочена са снажним ударима аустроугарске војске из више праваца, и њеног продирања кроз црногорску територију, црногорска војска се распала. Краљ Никола је са дијелом министара напустио Црну Гору. Земљу се посјеле аустроугарске трупе, које су завеле окупациони режим у виду Војног гувернерства. Тако је Црква у Црној Гори наставила свој рад под ненормалним околностима, довијајући се на разне начине, и у материјалном и у персоналном погледу, да се колико-толико организовани црквени живот настави.

Аустроугарски окупатор имао је на територији Црне Горе своје захтјеве и планове, који су се уклапали у шири концепт. Током окупације радила је црногорска Влада у изbjеглиштву у Неју код Париза. Са друге стране аустроугарском окупатору је било стало да простор Црне Горе, иако окупиран, држи пацификован, и не дозволи развијање побуњеничког покрета, који би му одвлачио снаге које је могао да употреби на фронтима који су за њега били стратегијски важни. Током окупације Аустроугарска није у значајнијем смислу одредила даљу судбину Црне Горе, при опцији да Антанта буде поражена у рату. Наравно, она се надала позитивном исходу у том погледу. У изворима о томе постоји мало података. Она је била у том погледу на раскрсници, да ли да последије рата ревитализује црногорску државу у мањим границама, која би практично формално била само држава, а у ствари њена полуколонија, или да је у потпуности интегрише у свој државни простор, попут 1908. године Босне и Херцеговине.

213. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 106, док. бр. 1462/ 1915.

По свој прилици, по оскудним изворима, а и потезима које је она током окупације правила, кретала се ка другој поменутој опцији. Црногорски просвјетни систем потпуно је укинула, и прилагодила га своме. У томе смислу избрисани су из књижевности и историје сви српски родољубиви детаљи. Укинута је ћирилично писмо а уведено латинично. У оно мало школа, углавном у варошким срединама које су наставиле са радом, усљед чињенице да је значајан број црногорских учитеља погинуо током рата, а и касније био интерниран, аустроугарске власти су почеле доводити учитеље из манархије, махом Хрвате, Словенце и Словаке. Укинута је и црногорска државна застава-тробожка, која је уједно била и опште српска.²¹⁴ Све те чињенице указују да је Аустроугарска постепено припремала терен за анексију црногорског државног простора, по евентуално позитивном исходу рата за Централне силе, тим прије, што је до половине 1918. године судбина рата била неизвјесна, па чак и са уласком САД у рат на страни Антанте.

Током окупације Аустроугарска није постављала питање судбине статуса Црногорске Митрополије у посљератном периоду, тј. да ли би је евентуално уклопила у свој црквени систем Православне Цркве? Вјероватно је на то утицала колаборатерска политика самог митрополита Митрофана. Већ у првим мјесецима окупације, код одређених група из бившег црногорског државно-војног вођства, јавила се идеја о покретању устанка. На њено чело ставио се посљедњи министар војни Краљевине Црне Горе и бригадир Радомир Вешовић. Аустроугарски окупациони систем је врло брзо по посиједању Црне Горе добро уходао систем денунцијација, коме су и сами Црногорци били склони. Усљед те чињенице Вешовићева идеја била је врло брзо откривена. Аустроугарска патрола га је ухапсила у његовој кући на Буковој пољани и спровела ка Колашину. Вешовић је међутим из скривеног револвера убио поручника-вођу патроле и побјегао. Био је то почетак јављања отпора аустроугарском окупатору, и стварања комитског покрета, без обзира што је Вешовић иако се одметнуо, у том погледу био врло пасиван.

Овај Вешовићев акт митрополит Митрофан је осудио посланицом коју је 20. јуна 1916. године објавио свештенству и народу. Чак шта више. Како је у посланици навео, са групом бивших државних чиновника, посјетио је окупационог гувернера Виктора Вебера, и изразио му жаљење. То жаљење ишло је и до сервилности. Но, са друге стране митрополитова посланица одсликавала је реалност. Он је навео да је до капитулације црногорска војска са аустроугар-

214. *Dozvoljene zastave u Crnoj Gori*, Cetinjske novine, br. 73, 26. april 1917, 2.

ском ратовала по међународним стандардима, тј. „кавалерски“. Судбина Црне Горе са оваквим актима неће бити ријешена, и ријешће се када за то дође вријеме. Овакви акти по митрополиту могли су да одведу народ само до „огромних штета и тешких неприлика“. Аустроугарска се и до рата већином својих граница граничила са Црном Гором, те је стога била упућена са њом на добросусједске односе, па макар и у оваквом положају. У сваком случају митрополит је савјетовао свештенству и народу крајњу уздржаност и мир.²¹⁵

Митрополитов пацифистички став током рата, углавном није навео већину становништва да дијели тај став, или се заправо не може ни утврдити у коликој мјери је то било? Послије Вешовићевог одметања у Црној Гори се разбуктао јак комитски покрет, који како се показало у перспективи догађаја, није ни имао везе са њиме, нити зависио од њега. У ово се уклапа и чињеница, да се Вешовић послјије потпуне неактивности почетком 1918. године предао, и потом одиграо улогу класичног квислинга Првог свјетског рата. Уз пратњу аустроугарских официра и војника ишао је од једне до друге црногорске вароши, агитујући да се комитска акција обустави, и да је побједа Централних сила неминовна. Како су аустроугарске власти убрзо увидјеле да им је у том погледу бескористан, одвеле су га у неку врсту благе интернације у Хрватску, бојећи се између осталог, и да га неко од комита или њихових присталица не ликвидира атентатом. Вешовићева контраверзна политичка биографија наставила се и даље. По ослобођењу, без обзира на учињено, и као да ништа није било, нове власти Краљевине СХС су га активирале у чину бригадног ђенерала са службом у Скопљу. Очито незадовољан неиспуњеним амбицијама дао је оставку и затражио пензију. Убрзо се повезао са зеленашким комитима, са новом-старом идејом да диже устанак, али овога пута против нових власти Краљевине СХС. Када је откривен било му је суђено. Није му ништа сметало да приликом суђења митрополита Митрофана окриви за сарадњу са окупатором.²¹⁶

Иако се у Црној Гори развио јак комитски покрет, може се рећи да су аустроугарске власти биле прилично исфрустриране могућношћу општег устанка. То су базирале на традиционалној склоности Црногораца ка герилској борби још из османског периода, а и на неколико локалних устанака на својој територији у сусједству Црне Горе у другој половини XIX вијека. Готово 90% бивших црногорских чиновника, официра, и интелектуалаца било је интер-

215. *Сабрана дјела митрополииа Митрофана Бана*, књ. 5, Цетиње, 1999, 175-177.

216. *Ђенерал Вешовић љред судом*, Земун, 1921, 34-35.

нирано. У оквиру њих, био је и знатан број свештеника, нарочито оних млађих.

Пацифистички митрополитов став очигледно је био пресудан, да се у неколико тура пуне црногорски свештеници из интернације, већ почетком 1917. године, што су и објавиле „Цетињске новине“, лист који је на латиничном писму излазио на Цетињу, и практично био незванично окупационо гласило. Наравно да је аустроугарски окупатор оваквим потезима и пропагандом себе хтио да прикаже као милосрдног, и пацифицира црногорско становништво. Пуштања свештенства имала су изговор да је оно тобоже са митрополитом требало да учествује у годишњици смрти цара Франца Јозефа.²¹⁷ Митрополит ту није стао. Честитајући окупационом гувернеру нову 1918. годину на пријему, затражио је од истог и пуштање свих интернираних кућама, што такође нијесу пропустиле да помпезно објаве „Цетињске новине“.²¹⁸

У сваком случају, митрополит Митрофан успио је својом колаборацијом са аустроугарским окупационим системом у неколико наврата, или да спасе сигурне смрти таоце, или макар да окупациони врх одврати од сурових репресалија. Покренуо је и хуманитарни рад, с обзиром на чињеницу да су у Црној Гори владали глад и болести усљед тешких ратних прилика, и да је становништво од тога масовно умирало. Као предсједник црногорског Црвеног крста прикупао је новац од страних хуманитарних друштава и организација, а потом га уз помоћ и контролу окупационог система дистрибуирао сиромашном народу. Од новембра 1917. до марта 1918. године прикупио је око 125.000 круна, на основу уплата на рачун у Бечкој банци, и расподијелио их у новцу или намирницама народу.²¹⁹

Како је већ назначено, аустроугарски окупациони систем није се бавио судбином, тј. статусом Митрополије послје свршетка рата, вјероватно не хтијевши да кида и посљедњу карику која га је везивала са окупираном Црном Гором, мада је Митрополија и уопште читава Црна Гора симболички доживјела једно велико понижење, што ће такође бити третирано. Но, окупациони систем није дао митрополиту Митрофану ни потпуну слободу у његовом црквеном раду. Пустио га је да има слободу дјеловања само у толи-

217. *Pomilovanje crnogorskog svećenstva*, Cetinjske novine, br. 34, 10. decembar 1916, 3-4; *Povratak crnogorskog svećenstva*, Cetinjske novine, br. 46, 21. januar 1917, 3.

218. *Novogodišnja primanja kod Preuzvišenog generalnog guvernera*, Cetinjske novine, br. 145, 3. januar 1918, 3.

219. Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату*, Титоград, 1969, 276-277.

ком облику, колико он не би задирао у интересе његове политике, тј. чисто црквено-кононском. Окупатор је суштински одлучивао о постављању пароха, распојели парохја, и новчаним примањима свештенства. Митрополит се ма како то звучало, бавио само баналним црквеним стварима, које и нијесу интересовале окупатора, и у том погледу имао је његову пуну подршку.

У једну од тих тема спада и јавни хришћански морал. Митрополит је упутио распис свештенству 5. јула 1917. године, да обрати пажњу на све масовнију појаву ванбрачног живљења или жеље за раставом супружника. Свештеници су били дужни да прекршитеље оштро опомену. Оне који су живјели у ванбрачним заједницама вјенчају, наравно уколико су се за то стекли законски услови, а ако не, одмах им нареде да везу прекину. Несложне супружнике требали су да упуте на слогу. Уколико дотични не би послушали, слободно су се могли обратити најближим полицијским властима.²²⁰

Друштво Црне Горе је несумњиво било строго патријархално, и оштро је осуђивало све моралне аномалије, а нарочито ванбрачног живљења, прељубе или раставе. Но, да баш није било све тако идеално по наведеном, говори и низ ранијих упутстава црногорских митрополита још из мирнодопског времена, која иду све и до Законика књаза Данила. У Књажевини Црној Гори постојао је читав један фонд, са строго утврђеном процедуром - за издржавање ванбрачне дјеце. Свакако су ратни период, окупација и немаштина утицали на стварање значајних моралних аномалија, нарочито код црногорских жена. Погибије мушкараца биле су масовне, а и интернирања такође. Томе је допринио и сам окупатор, који је са својом војском и полицијом подстицао на раскалашно понашање.

Поред већ наведених примјера колаборације митрополита са окупатором, могу се навести и још неки. Када је умро аустроугарски цар Франц Јозеф 1916. године митрополит Митрофан је у манастирској капели одржао парастос, и у говору изразио велику жалост, што су помпезно пренијеле „Цетињске новине“. Овај лист такође је пренио и информацију да је свештенство у Колашину одржало парастос, а да је епископ Кирил у Никшићу локалном команданту изразио саучешће.²²¹ Црногорско свештенство отишло је и корак даље. Учествовало је у строго унутрашњим аустроугарским прославама, као да је Црна Гора већ дио монархије. Епископ Кирил присуствовао је служби у Никшићу, приликом прославе имендана нове аустро-

220. ДАЦГ, АОБ, фонд МДБ, ф. 9, док. бр. 838.

221. *Žalobne svečanosti u Crnoj Gori*, *Cetinjske novine*, br. 32, 3. decembar 1916, 2; *Cetinjske novine*, br. 30, 26. novembar 1916, 3.

угарске царице Зите у марту 1917. године, а и у мају приликом њеног рођендана, са два члана Консистоарије. Кирилово учешће у прослави рођендана цара Карла у јулу са члановима Консистоарије, такође није изостало.²²² Учесће још неколицине свештеника на прославама оваквих рођендана и имендана у другим крајевима Црне Горе, није остало незабиљежено на страницама „Цетињских новина“.

Са друге стране, бар опет према извјештајима „Цетињских новина“, владала је готово идилична слика и у односима аустроугарских власти према Митрополији и њеном свештенству. Она је православним вјерницима преко страница овог листа и званично честитала Божић, Богојављење и Васкрс. Делегација власти обилазила је митрополита приликом његове крсне славе, и честитала му је. Власти су организовале хуманитарне скупове, на којима су прикупљана средства за сиромашне и дјецу.²²³

Пада у очи да су аустроугарске окупационе власти дозволиле прослављање Савиндана.²²⁴ Та чињеница потпуно се коси са оном о потпуном избацавању свих родољубивих елемената из школских програма и наставног процеса. Прослављање Савиндана у Црној Гори се примјећује већ у доба владавине књаза Данила, тј. као црквено-школске славе. Тада се у Црној Гори и јављају почеци организованог просвјетног система, и уопште државне бирократије. Аустроугарска управа је само пратила тренд са својих простора у том погледу. Православна Црква је на тлу аустроугарске државе била утемељена већ вјековима, и са зајамченим облицима аутономије и уредне црквене организације. Уосталом, велики број аустроугарских поданика били су православци. Они су били уткани у државни систем (као чиновници, војна лица, црквене личности,

222. *Svečanost imendana Njezina Veličanstva u Nikšiću*, Cetinjske novine, br. 75, 3. Mart 1917, 3; *Proslava rođendana Njezinog Veličanstva u Nikšiću*, Cetinjske novine, br. 80, 20. Maj 1917, 3; *Proslava rođendana Njegovog Veličanstva*, Cetinjske novine, br. 108, 26. jul 1917, 2.

223. *Krsna slava mitropolita na Cetinju/ Proslava pravoslavnog božića*, Cetinjske novine, br. 147, 10. januar 1918, 2; *Proslava božićnih I novogodišnjih blagdana u Crnoj Gori*, Cetinjske novine, br. 34, 10. decembar 1916, 4; *Božićno slavlje u Nikšiću* Cetinjske novine, br. 146, 6. januar 1918, 2; *Pravoslavni uskrs*, Cetinjske novine, br. 180, 5. maj 1918, 4; *Pomoć riječkoj sirotinji za Vaskršnje praznike*, Cetinjske novine, br. 181, 9. maj 1918, 4; *Bogojavljenje*, Cetinjske novine, br. 46, 21. januar 1917, 3.

224. *Sv. Sava*, Cetinjske novine, br. 48, 28. januar 1917, 3; *Proslava Sv. Save u pučkoj školi u Nikšiću*, Cetinjske novine, br. 50, 4. februar 1917, 2; *Svetosavska proslava*, Cetinjske novine, br. 152, 27. januar 1918, 3; *Svetosavska proslava na Cetinju*, Cetinjske novine, br. 153, 31. januar 1918, 3; *Svetosavske proslave u provinciji*, Cetinjske novine, br. 154, 3. februar 1918, 2.

чак и племство). Стога прослављање Савиндана у Црној Гори не треба схватити као некакав спектакуларан попуст окупационих власти. Савиндан се као полуваничан и званичан празник славио по свим аустроугарским покрајинама насељеним српским становништвом. Истина, аустроугарске власти су строго водиле рачуна, да овај празник не изађе из оквира црквено-школске славе, а сваки покушај, макар и симболичког бунта су предупредивале.

Током аустроугарске окупације десио се и један догађај који је имао посредну везу са Црквом и митрополитом Митрофаном. Он је на Црногорце оставио врло мучан утисак. Било је то преношење посмртних остатака Петра II Петровића Његоша. Како је већ назначено, Аустроугарска током окупације Црне Горе није отворено износила своје циљеве у Црној Гори, тј. шта намјерава са њом у случају побједи Централних сила? Чак ни у смислу унутрашњих разматрања у свом државном врху, она није имала далекосежнијег и конзистентнијег плана. Тако се у изворима могу наћи само назнаке сценарија којег је припремала Црној Гори. Ипак се може закључити по расположивим изворима, да је она намјеравала да очува формално-правно државни суверенитет Црне Горе, али у мањим границама, и потпуно у аустроугарској свери утицаја.

По свој прилици, Аустроугарска је намјеравала да потпуно овлада јадранским приобаљем све до Албаније, што је подразумевало и анулирање црногорске поморске територије, нарочито у залеђу Боке. Масив Ловћена имао је за Аустроугарску велики значај, те је у потпуности хтјела да овлада њиме, и тако државну границу доведе практично до пред Цетиње. То је за побједничку Аустроугарску требало и да има симболички значај. Умјесто Његошеве капеле, на Језерском врху требала је да изради споменик великих димензија, тј. војника са шлемом са аустроугарским обиљежјима, окренутог ка Јадрану и издајничкој Италији. Та симболика значила би да је Аустроугарска овладала читавим југоисточним приобаљем Јадрана, и уопште словенским приобаљем, и да пуноправно контролише јадрански басен. Тиме би се и анулирала сва симболика Његошеве капеле и његовог гроба на Ловћену, тј. доминације римокатоличанства над јадранским басеном.²²⁵

Останак Његошеве капеле на Језерском врху није се ни уклапао у војно-стратегијске радове аустроугарске војске, која је на основу овог концепта, одмах по окупацији Црне Горе отпочела са њима у ширем обиму, идући читавом линијом изнад Боке до Румије. Тако је

225. Новица Ракочевић, *Прилози историји аустроугарске окупације Црне Горе 1916-1918*, Историјски записи, књ. XVII, св. 3, Титоград, 1960, 640-641.

она отпочлела са градњом путева који би до највиших врхова омогућили извоз тешке артиљерије, дубоких ровова и сл. Његошева капела на Језерском врху била је такође тешко оштећена од аустроугарске артиљерије у операцијама заузимања Ловћена.

Од половине јуна 1916. године, кренула је активна преписка министра спољних послова Аустроугарске барона Иштвана Буријана са опуномоћеником на Цетињу Едуардом Отом и генералним гувернером Виктором Вебером. Вебер је извијестио Буријана да се радови на Језерском врху не могу извести без хитног измијештања Његошевог саркофага, те да у томе смислу треба покренути оперативни процес. Буријан је у кореспонденцији са Отом тражио детаљне податке и процјене са терена, какве би консеквенце изазвало код становништва преношење Његошевих посмртних остатака? Настојало се да се избјегне по пуштању те информације у јавност, да становништво крене на ходочашће на Ловћен.

По расположивим изворима, контактиран је и митрополит Митрофан, који је изразио бојазан да би сами чин сношења остатака на Цетиње, и сахрана на Цетињу могли изазвати профанисање овог аустроугарског потеза. Инсистирао је на томе да се читав чин обави по аустроугарском службеном налогу. Одбио је сваку помишао да би учествовао у преношењу остатака на неслужбени начин, јер би тиме био прекорен од становништва, а нарочито у вези са чињеницом јер он није био рођени Црногорац, већ по трођењу поданик Аустрије.

Ото је поднио извјештај у Беч, да се ексхумација изврши у највећој тајности, јер би било какво пуштање ове информације у јавност, могло посредно Црногорцима да стави до знања још и прије свршетка рата, да је за њих Ловћен изгубљен, и тиме изазове тешке последице. Током преписке, у коју се укључио и потпуковник Густав Хубка, начелник штаба Војног гувернерства на Цетињу, установљено је да се усвоји митрополитово инсистирање да се поступак обави по званичном налогу и тајно, јер он није рођени Црногорац, и да већ има довољно противника у земљи. Митрополит је инсистирао да се ексхумација обави у присуству два црногорска званичника, и уз парастос двојице домаћих свештеника прије откопавања. Предложио је бившег министра Љубомира Бакића и дворског интенданта Миша Поповића. Читав поступак имао се обавити тајно и ноћу, у присуству и два аустроугарска официра. Остатке је требало пренијети на рукама (јер се другачије није могло) до Блатишта, а одатле камионом на Цетиње.

Послије интензивне кореспонденције Ота, Вебера и Хубке са Бечом, Вебер је 7. августа пренио митрополиту Митрофану да су сви његови захтјеви уважени, а да је Врховна команда још 5. авгу-

ста издала наређење да се пренос обави. Он је оперативно требао да буде извршен у ноћи 12/13. августа. Његошеви посмртни остаци требали су да се пренесу у ризницу манастира, а не у краљевску гробницу, што је и учињено.²²⁶

Коначно, може се са правом поставити питање, да ли је читав систем Цркве у Црној Гори на челу са митрополитом Митрофаном и епископом Кирилом био колаборатерски? Јесу ли они издали црногорску државу и свога владара? Да ли су активном коегзистенцијом са аустроугарским окупатором подупирали истог, да при евентуалном повољном свршетку рата по њега, простор Црне Горе интегрише у себе? Појмови колаборатера, издајника и квислинга појављују се тек у Другом свјетском рату. Свакако да би сравнавањем са њима у вертикали времена у назад, нарочито са виђењем идеолошке историографије, могло да се постави оправдано питање оваквог етикетања и појмисања.²²⁷

Не може се спорити чињеница да је црквени врх Црне Горе заједно са највећом већином свештенства наставио рад под окупационим условима. Сваки покушај отпора окупатору је осуђивао и позивао на пацифизам. Чак шта више, активно је кореспондирао са окупатором, и учествовао у његовим прославама, које су се тицале чисто аустроугарских јубилеја, који нијесу имали никакве везе са Црном Гором. У формалном смислу, митрополит Митрофан није озбиљније пружио никакав отпор уклањању Његошевих посмртних остатака са Ловћена.

Но, са друге стране, треба прихватити и низ других чињеница, које могу да оправдају такве поступке. Црква је у служби мисије служења Богу. Овоземаљске власти и царства долазе и пролазе, а само она остаје. Ако је Српска Црква, или конкретно гледано Митрополија могла одржати свој рад под османском влашћу, зашто не би и под аустроугарском? Митрополија Црногорска тако је под окупацијом остала једина црногорска институција у самој Црној Гори која није прекинула свој рад. Тиме је избјегла да се Црна Гора претвори у један безоблични простор, погодан за сваковрсне узурпације аустроугарске државне доктрине. Црногорска војска се распала, а Црна Гора капитулирала. Истина, краљ и Влада, ма каква она била, формално су постојали у избјеглиштву, али су били препуштени исходу великог ратног сукоба, и преплитању глобал-

226. *Сјоменица Пејра II Пејровића Њејоша*, Цетиње, 1926; Ђоко Пејовић, *Зашто су Њејошеви посмртни остаци пренесени с Ловћена на Цетиње 1916. године*, Историјски записи, књ. XX, Титоград, 1963, 498-501.

227. Чедомир Лучић, *Издајник, квислинџ, колаборациониста... шта је то?* Историјски записи, бр. 4, Подгорица, 1995, 35-49.

них интереса великих сила, који су на крају и докусурили постојање црногорске државе.

Иако није био много ни опште, а ни богословски образован, митрополит Митрофан показао је сву дубину свога историјскога и реалног закључивања у посланици коју је издао свештенству и народу, поводом акта бригадира Вешовића. Судбина Црне Горе већ тада није зависила од ње саме, она је била покорена, и требала је да буде ријешена у будућности, на основу исхода великих догађаја свјетског сукоба, како је то коначно и било. Уосталом, биографија бригадира Вешовића је од 1916. године била пуна контраверза и наглих политичких заокрета, да се са правом може поставити питање шта је био кроз вријеме његов прави став и одређивање, и колико су на њега утицали његова лична амбиција и сујета?

Комитски покрет који се формирао, неспорно је био један вид бунта народа Црне Горе против окупатора. Одржавао је вјеру у ослобођење. Показао је да Црна Гора није клонула. Но, он суштински стратешки није могао да ослободи Црну Гору без великих рјешавања свјетског рата, како је коначно и било. Без обзира на „колаборацију“ Цркве и свештенства са окупатором, окупациони систем извршио је масовне репресалије због акција комита: стријаљања, вјешања, одвођења у интернацију, паљевине... Митрополит је са свештенством спасавао то што се спасавати може, прикупљао помоћ народу у храни и новцу, у времену када се масовно умирало од глади и болести. Поставља се оправдано питање, шта би било да Црква и митрополит нијесу заузели такав став какав су заузели, већ да су и они активно подржали отпор? Колико би више било стријељаних, објешених, интернираних, помрлих од глади? Како је већ назначено, пракса етикетирања и дефинисања, те позивања на одговорност сарадника окупатора појављује се тек у Другом свјетском рату и по његовом окончању. Стога нико после ослобођења и уједињења није ни помишљао да митрополита Митрофана и епископа Кирила позива на одговорност због издаје.

3. Обновљене и поодијнуће цркве и манастири у Црној Гори од 1860. до 1910. године

Како је већ назначено, године 1910. књаз Никола је прославио јубилеј од педесет година своје владавине. Суочен са унутрашњом политичком кризом због својег апсолутизма, као и јаким покретом за уједињење са Србијом у Црној Гори, он је настојао да повишењем своје владарске титуле, као и државног статуса своје државе, добије одређене политичке поене, не само на унутрашњем

већ и спољашњем плану, нарочито у другим српским и југословенским крајевима. Тако је крајем августа ове године Црна Гора проглашена за Краљевину, а Никола за краља. Том пригодом, ондашњи предсједник Владе Црне Горе др Лазар Томановић, објавио је књигу „Педесет година на престолу Црне Горе“, посвећену сумирању владарских достигнућа књаза Николе, и уопште развиту његове државе. Иако апологетског карактера, ова књига дала је велики број корисних статистичких података о назначеном периоду, прикупила их и систематизовала на једном мјесту.

И у погледу црквеног развитака, направљен је списак обновљених или наново изграђених манастира и цркава. У овом периоду подигнути су манастири: Светог Николе на Врањини 1885. године, и Успенија Богородичиног у Дајбабама 1897. године. Списак обновљених манастира изгледао је овако:

Манастир	Мјесто	Година
Рождества Богородице	Косијерево	1864.
Св. Луке	Жупа Никшићка	1875.
Св. Тројице	Доњи Острог	1881.
Св. Архангела Михаила	Ждребаоник	1885.
Св. Великомученика Георгија	Бијела	1887.
Рождества Богородице	Ђелија Пиперска	1889.
Св. Николе	Доњи Брчели	1891.
Рождества Богородице	Цетиње	1901.
Св. Великомученика Георгија	Добриловина	1905.
Покрова Богородице	Горњи Брчели	1906.
Ваведена	Горњи Острог	1907.
Св. Архангела Михаила	Малинско	1909.

У наведеном периоду подигнуте су ове цркве: Рождества Богородице-Ђиновићи-1860; Св. Јована Крститеља-Очинићи-1861; Вознесења-Лијева Ријека-1862; Св. Пророка Илије-Драговића Поље-1863; Св. Великомученика Георгија-Тушина-1863; Св. Јована Крститеља-Луково-1863; Св. Тројице-Брестице-1863; Св. Архангела Михаила-Брођанац-1863; Вознесења-Граховац-1864; Св. Николе-Стари Бар-1864; Св. Евангелисте Луке-Гостил-1864; Вознесења-Винићи-1864; Успенија Богородице-Томићи-1865; Св. Архангела Михаила-Петровићи-1865; Вознесења-Клопот-1865; Рождества Богородице-Брскут-1865; Св. Архангела Михаила-Велимље-1865; Св. Николе-Орја Лука-1866; Св. Врачеви-Ораховица-1868; Св. Јована Крститеља-Мацовари-1868; Св. Архангела Михаила-Приградина-1868; Св. Николе-Бијела Гора-1868; Св. Великомученика Георгија-Грабовица-1868; Св. Николе-Трубјела-1868; Св. Николе-Трњине-

1869; Св. Параскеве-Градац-1869; Св. Тројице-Гољемади-1869; Св. Великомученика Георгија-Рсојевићи-1869; Св. Параскеве-Богичевићи-1869; Благовјештења-Глизица-1869; Св. Николе-Косорићи-1870; Св. Николе-Вигњевићи-1870; Св. Великомученика Георгија-Бери-1870; Св. Николе-Момче-1870; Вознесења-Мрке-1871; Вознесења-Кржања-1871; Св. Великомученика Георгија-Шавник-1871; Св. Апостола Петра и Павла-Мокро-1871; Вознесења-Мораво-1871; Св. Николе-Рваши-1872; Св. Архангела Михаила-Сеоца-1872; Св. Николе-Рудинице-1872; Св. Великомученика Георгија-Трепча-1872; Св. Николе-Чево-1873; Св. Николе-Потрк-1873; Св. Великомученика Георгија-Потрк-1873; Св. Великомученика Георгија-Годијељи-1873; Преображења-Жабљак-1873; Св. Јована Крститеља-Кути-1873; Преображења-Шаранци-1874; Св. Великомученика Георгија-Српска-1879; Св. Николе-Лијеште-1879; Св. Јована Крститеља и Архангела Михаила-Сотонићи-1880; Рождества Богородице-Богмиловићи-1881; Св. Великомученика Георгија-Бријега-1882; Св. Атанасија-Миокусовићи-1882; Св. Архангела Михаила-Дољани-1882; Покрова Богородице-Доња Сушица-1882; Св. Николе-Пожар-1883; Успења Богородице-Бјелошевина-1883; Св. Архангела Михаила-Милочани-1883; Св. Јована Крститеља-Ржани До-1884; Успенија Богородице-Пошћење-1884; Св. Николе-Каменско-1884; Св. Саве-Кленак-1884; Св. Недјеље-Стари Бар-1885; Св. Параскеве-Баре Шумановића-1885; Вознесења-Гостилъ-1885; Св. Архангела Стефана-Фундина-1885; Св. Великомученика Георгија-Буковица-1885; Св. Јована Крститеља-Пишче-1885; Св. Јована Крститеља-Боричје-1885; Рождества Богородице-Цетиње (дворска црква)-1886; Св. Саве-Ераковићи-1886; Св. Симеона Мироточивог-Доњи Загарач-1886; Св. Великомученика Георгија-Жабљак-1886; Св. Великомученика Георгија-Утрг-1886; Св. Василија Острошког-Рибњак-1886; Вознесења-Копиле-1886; Св. Јована Крститеља-Борковићи-1886; Св. Апостола Петра и Павла-Крстац-1886; Св. Архангела Михаила-Књажевац-1887; Св. Архангела Михаила-Борак-1887; Св. Великомученика Георгија-Мратиње-1887; Св. Николе-Безује-1887; Богојављења-Црквице-1888; Св. Јована Крститеља-Лимљани-1888; Св. Параскеве-Махала-1889; Св. Петра Цетињског-Безјово-1889; Св. Великомученика Георгија-Кличица-1889; Св. Јована Крститеља-Плужине-1889; Св. Великомученика Димитрија-Колашин-1889; Св. Пророка Илије-Илински До-1890; Св. Николе-Сађавац-1890; Св. Николе-Улцињ-1890; Рождества Богородице-Чепурке-1890; Св. Великомученика Гергија-Љешкополе-1890; Св. Три Јерарха-Орах-1890; Рождества Богородице-Цетиње (гробљанска)-1892; Св. Великомученика Георгија-Богетићи-1892; Св. Петра Цетињског-Спуж-1892; Св. Николе-Безјово-1892; Успенија Бого-

родице-Биоче-1892; Св. Петра Цетињског-Бобија-1893; Св. Великомученика Димитрија-Љуботињ-1893; Св. Петра Цетињског-Мартиник-1893; Вознесења-Коњухе-1893; Св. Јована Крститеља-Страшевина-1893; Св. Николе-Микулићи-1894; Св. Параскеве-Голубовци-1894; Св. Пророка Илије-Раће-1894; Св. Евангелисте Луке-Рубежа-1894; Благовјештење-Поља-1894; Св. Апостола Томе-Горње Бријестово-1895; Вознесења-Убли-1895; Св. Великомученика Гергија-Новаковићи-1895; Св. Архиђакона Стефана-Глибавац-1895; Св. Николе-Горња Брезна-1896; Рождества Богородице-Озринићи-1896; Св. Игњатије-Буковићи (Опутна Рудина)-1897; Св. Макавије-Толоши-1897; Св. Великомученика Георгија-Мартинићи-1897; Св. Јована Крститеља-Мљетичак-1897; Вознесења-Пресјека-1897; Св. Николе-Граб-1898; Св. Јована Крститеља-Купиново-1898; Рождества Богородице-Заврх-1898; Св. Николе-Риђани-1898; Св. Тројице-Мајстори-1899; Св. Пророка Илије-Мркојевићи-1899; Св. Великомученика Димитрија-Дучићи-1899; Св. Тројице-Липово-1899; Св. Архангела Михаила-Штитарица-1899; Св. Василија Острошког-Никшић-1900; Св. Николе-Драгова Лука-1900; Св. Великомученика Георгија-Трса-1900; Св. Архангела Михаила-Требаљево-1900; Св. Великомученика Георгија-Горњи Цеклин-1901; Светог Симеона Мироточивог-Слатина (Поповићи)-1901; Св. Јована Крститеља-Бандићи (Бијела Рудина)-1902; Св. Јована Крститеља-Бандићи-1902; Св. Параскеве-Грбавци-1902; Св. Великомученика Георгија-Међужвале-1902; Св. Параскеве-Загреда-1903; Св. Јована Крститеља-Горњи Загарач-1903; Св. Великомученика Георгија-Дабовићи-1903; Св. Архангела Михаила-Стубица-1903; Св. Евангелисте Матеја-Вилуси-1903; Св. Николе-Реновац-1904; Св. Николе-Станиславићи-1904; Вознесења-Краље-1904; Св. Петра Цетињског-Балосаве-1905; Св. Јована Крститеља-Требаљево-1905; Св. Николе-Очињићи-1905; Св. Архангела Михаила-Црквине (Морача)-1905; Св. Василија Острошког-Обзовица-1906; Св. Пророка Илије-Ожези-1906; Св. Николе-Кочани-1906; Св. Тројице-Растовац-1907; Св. Великомученика Димитрија-Бијело Поље-1907; Вознесења-Бјелово Брдо-1909; Св. Тројице-Вуковци-1909.

У овом периоду обновљене су сљедеће цркве: Св. Јована Крститеља-Дријенак-1860;

Св. Параскеве-Врба-1861; Успења Богородице-Горња Дражевина-1862; Св. Николе-Доњи Загарач (Црна страна)-1863; Св. Николе-Зачир-1864; Рождества Богородице-Винићи-1864; Св. Пророка Илије-Комарница-1864; Св. Апостола Петра и Павла-Улићи-1865; Св. Николе-Врађина-1865; Св. Параскеве-Круси-1865; Св. Пророка Илије-Косијери-1867; Св. Апостола Томе-Горњи Брчели-1867; Св. Великомученика Димитрија-Бршно-1868; Св. Пара-

скеве-Даниловград-1869; Св. Николе-Дубова-1869; Св. Великомученика Георгија-Гађи-1869; Св. Великомученика Георгија-Корнет-1869; Св. Николе-Шобајићи-1869; Св. Николе-Пелев Бријег-1869; Св. Архангела Михаила-Смоковци-1870; Св. Николе-Овточићи-1870; Св. Николе-Годиње-1870; Св. Јована Крститеља-Доња Сеоца-1870; Св. Параскеве-Добрско Село-1872; Св. Николе и Јована-Бољевићи-1872; Св. Николе-Близна-1873; Св. Великомученика Георгија-Метеризи-1874; Св. Јована Крститеља-Липа-1875; Св. Великомученика Георгија-Комарно-1877; Рождества Богородице-Цетиње (Влашка црква)-1878; Св. Архангела Михаила-Убли-1879; Св. Николе-Грахово-1879; Св. Великомученика Георгија-Опутна Рудина (Вал)-1879; Рождества Богородице-Глухи До-1879; Св. Апостола Петра и Павла-Никшић-1879; Св. Николе-Горњи Кокоти-1880; Вознесења-Буковик-1880; Св. Јована Крститеља-Планина буковичка-1880; Св. Пророка Јеремије-Жањев До-1881; Св. Николе-Чешљари-1882; Св. Николе-Превлака-1882; Св. Николе-Буроњи-1882; Св. Јована Крститеља-Радомир-1883; Св. Пророка Илије-Утрг-1883; Св. Николе-Милијевићи-1884; Св. Параскеве-Чуковићи-1884; Св. Николе-Папратница-1884; Св. Јована Крститеља-Косор-1884; Св. Пророка Илије-Винићи-1885; Св. Архангела Михаила-Заграда-1885; Св. Великомученика Георгија-1885; Вознесења-Шипачно-1885; Вознесења-Сињац-1886; Св. Николе-Горња Сеоца-1888; Св. Кирика и Јулите-Љешкопоље-1888; Св. Тројице-Вуковци-1888; Св. Великомученика Георгија-Штрпца-1888; Вознесења-Љесковац-1889; Св. Текле-Стругари-1889; Св. Пророка Илије-Планик-1890; Св. Саве-Крајњи До-1892; Св. Архиђакона Стефана-Језер-1892; Рождества-Богородице-Жупа Добрска-1892; Св. Јована Крститеља-Бајице-1893; Св. Тројице-Витасојевићи-1893; Успења Богородице-Додоши-1893; Св. Јована Крститеља-Загорак-1894; Св. Јована Крститеља-Шишовићи-1894; Св. Јевстатија-Доњи Брчели-1894; Св. Јована Крститеља-Повија-1895; Св. Великомученика Георгија-Поље Граховско-1896; Св. Јована Крститеља-Горњи Тупан-1896; Вознесења-Граховац-1897; Св. Евангелисте Луке-Мрацели-1897; Св. Великомученика Георгија-Превиш-1897; Св. Николе-Тепца-1897; Св. Николе-Дуги До-1898; Св. Панталеимона-Велестово-1898; Св. Атанасије-Ријечки град-1898; Рождества Богородице-Трново-1898; Св. Великомученика Димитрија-Буроњи-1900; Св. Госпође-Брезовица-1900; Св. Великомученика Димитрија-Угњи-1900; Св. Јована Крститеља-Гуше-1902; Св. Кирика и Јулите-Ораси-1902; Св. Архангела Михаила-Црнци-1902; Св. Архангела Михаила-Долови-1903; Св. Архиђакона Стефана-Загора-1903; Св. Пророка Илије-Веља гора-1903; Св. Врачева-Слатина-1903; Св. Великомученика Георгија-Петњица-1903; Св. Параскеве-Утрг

-1904; Св. Архангела Михаила-Дужи-1904; Св. Николе-Милојевићи-1905; Св. Николе-Миљанићи-1905; Св. Николе-Прекорница-1905; Св. Николе-Друшићи-1906; Св. Архиђакона Стрефана-Ријечани-1906; Св. Параскеве-Прогоновићи-1906; Св. Николе-Јеленак-1906; Св. Георгија-Дубровско-1906; Св. Тројице-Уба-1907; Вознесења-Марковина-1907; Св. Јована Крститеља-Велимље-1907; Св. Николе-Сељани-1907; Св. Јована Крститеља-Грађани-1907; Св. Николе-Ријечки град-1908; Св. Луке-Штитари-1908; Св. Великомученика Георгија-Сретња-1908; Св. Архангела Михаила-Придворница-1908; Св. Апостола Андрије-Дупило-1909. Из изнешених података се види да су многи од обновљених или наново изграђених цркава и манастира припадали и Епархији Захумско-рашкој.²²⁸

Из неких парцијалних података може се видјети стање за године 1907. и 1908. Године 1907, на територији Црне Горе било је 145 парохијских цркава, а 227 сеоских. Манастира је било петнаест. Поправљене су четири саборне цркве и два манастира. Парохија је било 153. Што се тиче стања свјетовног свештенства, протопрезвитера је било пет, јереја 135 а два ђакона. Стање у монаштву је било овакво: архимандрита су била три, игумана три, јеромонаха четрнаест, а монаха два. Суђено је било петорици свештеника, а осуђено пет. Године 1908 било је 145 саборних цркава, 230 сеоских и петнаест манастира. Подигнуте су три сеоске цркве. Поправљено је седам саборних цркава и три манастира. И ове године биле су укупно 153 парохије. Протопрезвитера је било пет, јереја 135, и два ђакона. Архимандрита су била три, један игуман, четнаест јеромонаха и два монаха. Суђено је шесторици свештеника, а осуђен је један.²²⁹

4. Осврћ̄ на формирање и рад Цетињске Боѳословије

Како је већ назначено у претходној глави, почеци црногорског школства, иако врло скромни, везују се за период Петра II Петровића Његоша. Но, тада се не примјеђују знаци богословског образовања. Нестанак теократије, и прелазак на свјетовни начин владања у доба књаза Данила, био је даљњи подстрек за црногорску просвјету. Управо у доба књаза Данила, јављају се први ембриони организованог црногорског богословског образовања. Они се везују за ђакон Стевана-Стева Петрановића, који је иначе био родом из Дрниша.

228. Лазар Томановић, *Педесет̄ година на ѳресѳолу Црне Горе*, Цетиње, 1910, 105-112.

229. *Глас Црноѳорца*, бр. 49, 21. новембар 1909, 3.

Завршио је Богословију у Задру и три године студирао на Филозофском факултету у Падови.²³⁰ Петрановића је на молбу књаза Данила рукоположио у чин ђакона далматински епископ Стефан Кнежевић, а Петрановић је у Црној Гори боравио у два наврата, тј. од октобра 1856. до фебруара 1860, и од јуна 1861. до јесени 1863. године.

Дошавши на Цетиње, Петрановић је постао учитељ и управитељ основне школе. Узор за ову школу Петрановићу је била Богословија у Задру. Предмети који су се изучавали по годинама били су следећи: прва година (катихизис, библијска историја, прва знања, часловац, црквено пјеније), друга година (пространи катихизис, српска граматика, црногорска историја, математика и црквено пјеније), трећи разред (свеопшта историја, српска историја, антропологија, српска граматика, реторика, и велико црквено пјеније), четврти разред (словенска граматика, свеопшта историја, црквена историја, физика, велика географија, психологија, догматика и велико црквено пјеније). Предмети петог разреда нијесу идентификовани, пошто је Петрановић отишао са Цетиња у фебруару 1860. године, а четврти разред још није био свршен по овом програму.²³¹

Ова школа је била интернатског типа. Имала је тридесетак ученика из најбољих црногорских кућа. Они су годинама већ прерасли основну школу, мада су били писмени, а неки од њих и имали три разреда основне школе. Поред осталих, ученици ове школе били су будући митрополит Иларион Рогановић, и будући секретар Митрополије Филип Радичевић. Очигледно је да ова школа није имала елементе обичне основне школе, већ да се радило о некој врсти семинарија, који се могао назвати и богословском школом. Иако ова школа никада није званично названа семинаријем, нити богословијом, она је то по већини функција била. Стога се често у старијој литератури и цитатима она заиста тако и идентификује.²³²

Први класични вид богословског образовања у Црној Гори већује се за 1863. годину, и то за бившег јеромонаха манастира Дужи и Житомислића Нићифора Дучића. Он се ту обрео последије устанка Луке Вукаловића у коме је учествовао. Не добивши амнестију за повратак у Херцеговину од османских власти, Дучић се обрео у Црној Гори. Једину званичну школу коју је Дучић завршио била је Богословија у Београду 1856. године. По доласку на Цетиње, Дучић је добио бројне функције од књаза Николе. Постао је управ-

230. *Цетињска школа - сѝоменица о ѓрослави сѝојдегесејѝојодишњѝце ѓрве државне школе у Црној Гори*, Цетиње, 1985, 97.

231. Као нап. 8, стр. 24-25.

232. Као нап. 70, стр. 16, 38, 43; Душан Мартиновић, *Порѝреѝи*, II, Цетиње, 1987, 69-71.

ник Државне штампарије, архимандрит цетињског манастира и школски надзорник.

Он је 5. новембра 1862. године поднио писмени реферат књазу Николи о реформи црногорског школства. Оно што је за тематику којом се овај рад бави важно, је да је Дучић предложио стварање духовне школе, коју би држала два учитеља. Ова школа је требала да буде троразредна, са сљедећим предметима: први разред (општи катихизис, словенска граматика са читањем Библије, општа српска историја, општа историја свијета, практична физика, тумачење Светог Писма), други разред (догматско богословље-први дио, реторика, старозавјетна историја, логика, психологија), трећи разред (догматско богословље-други дио, пастирско богословље, морално богословље, литургија, новозавјетна историја). У реферату је Дучић на крају констатовао да се руководио љубављу према књазу „православној цркви у Вашој земљи, са жељом да би се добро организовало и радило у духу Православља.“²³³

Неколико Дучићевих реферата књазу, убрајајући ту и овај наведени, прослијеђени су руском конзулу у Дубровнику, који их је опет прослиједио руској дипломатији. По свој прилици није било новца за отварање богословије какву је предложио Дучић. Он је касније навео да је на његов предлог 1863. године отворена на Цетињу привремена Богословија. Био је то више свештенички течај. Управник и професор био је Дучић, а поред њега и Филип Јабучанин. За њега је Дучић навео да је био ученик петроградске духовне академије. Ова привремена Богословија престала је са радом послје годину, због недостатка новца, а трошкови су већ за ту годину нарасли на 3000 сребрних форинти.²³⁴

Једина два идентификована ученика ове привремене Богословије из Црне Горе били су Михаил Улићевић и Живојин Павићевић. Они су по свршетку постављени за учитеље, први на Цетињу, а други у Црмници.²³⁵ На основу ситних фрагмената у изворима, може се претпоставити да ова привремена Богословија није имала више од десетак ученика. Један од њих био је Грк Георги Христос. Он је дошао на Цетиње у оквиру општег покрета против Османске империје. Ту га је довео познати бугарски национал-револуционар Георги Раковски.²³⁶

233. Марина Мартиновић, *Привремена богословија на Цетињу према архивских података*, Историјски записи, св. 1-2, Подгорица, 1999, 301.

234. Нићифор Дучић, *Књижевни радови, Биљешке о Црној Гори*, књ. 3, Београд, 1893, 103-104.

235. *Црногорац*, бр. 18, 6. мај 1872, 2.

236. Као нап. 233, стр. 305.

Књаз Никола је крајем 1868. године боравио у Русији. Ова његова посјета служила је за учвршћивање црногорско-руских односа, над којима је лебдила заоставштина профранцуске политике књаза Данила. Посјета је имала потпуног ефекта у више видова. Књаз Никола се лично сусрео са руским царем Александром II Романовим. Између осталог, књаз је затражио и новчану помоћ за формирање средњошколских институција у Црној Гори, у првом реду богословије, и школе за женску дјецу, у чему је и успио.²³⁷

При повратку из Русије, књаз се између осталог задржао и у Бечу, гдје се сусрео са протојерејем Михаилом Рајевским, који је био свештеник при руском посланству у Бечу. Рајевски је завршио Духовну академију у Петрограду, и био је магистар богословља. Књаз га је замолио да изради план и програм за Богословију на Цетињу, чему се он радо одазвао. Потом је он консултовао архиепископа београдског и митрополита Србије Михаила Јовановића, који му је пренио запажања из рада београдске Богословије. Отишао је и корак даље. Контактирао је професора сомборске Препарандије (Учитељске школе) Николу Вукићевића, да му да своја запажања и примједбе о организацији београдске Богословије, која би послужила као основ за прављење плана и програма за цетињску. Вукићевић је у контакте са Рајевским укључио и књажевог секретара Јована Сундечића, као и Милана Костића, који је управо завршио Духовну академију у Кијеву, и добио звање магистра богословља. Рајевски је књазу препоручио да за ректора и професора Богословије на Цетињу именује управо Костића, који се и прихватио највећег удјела израде Устава за Богословију на Цетињу.²³⁸

Костић је требало да дође на Цетиње, и упозна се са тамошњим приликама. У исто вријеме урађене су неколике редакције Устава, који је дат на преглед књажевом секретару Сундечићу. Коначну верзију књаз Никола је послао руском Светом Синоду на одобрење 17. јула 1869. године. Послије консултација са Рајевским, руски Свети Синод је дао позитиван одговор. Књаз се захвалио Синоду у писму од 29. јула.²³⁹ Овај Устав имао је 39 чланова. Његова прва 33 члана бавила су се унутрашњим устројством школе. Одређени су прецизно дјелокруг рада ректора и професора Богословије, као и висине њихових плата. По члану 37 Устава, свршени ученик који је послјије двије године зажелио да буде свештеник,

237. Павле Кондић, *Цетињска Богословија 1863-1945*, Цетиње, 2005, 51.

238. Нав. дј., 54-55.

239. Као нап. 183, стр. 58-59, 272-278.

морао је положити „повторни испит“ пред митрополитом и ректором из главних богословских предмета.

Предмети који су се изучавали по годинама били су сљедећи: прва година (пространи катихизис, црквено-библичка историја са црквено-библичким земљописом, црквено словенски језик, руски језик, свеопшта повјестница, антропологија с физиологијом, дијететика, физика, црквени устав, црквено појање), други разред (нравствена богословија, историја хришћанске цркве, читање и тумачење Јеванђеља и апостолских посланица, омилитика, свеопшта повјестница, српски језик, црквено словенски-језик, руски језик, економија, психологија, логика, црквено пјевање), трећи разред (догматично богословље, нравствено богословље, пастирско богословље, литургија, каноничко/црквено/ право, историја хришћанске цркве, свето писмо, омилитика, учитељски метод са педагогијом, рачун, опширни земљопис, кратка историја свеопшта књижевности, катихетика, црквено појање). По договору књаза Николе и руског конзула у Дубровнику Јонина, који је у име руске владе био надзиратељ установљења Богословије, Костићу је одређена годишња плата од 1200 форинти и 200 форинти за намјештај.²⁴⁰

На празник Рождества Богородице 8. септембра 1869. године по старом календару, послвије службе, уз присуство самог књаза, главара и бројног народа на Цетињу, у поподневним часовима отпочео је пријемни испит за Богословију. Испитну комисију чинили су књаз, митрополит Иларион, ректор Костић и новопостављени учитељ Богословије Спиридон-Шпиро Ковачевић. Предмети које су полагали били су из четвртог разреда основне школе, и то: пространи катихизис, Псалтир са преводом на српски језик, читање српско из друге језикословне читанке, кратка српска и црногорска повјестница, општи земљопис и пространи земљопис балканског полуострва, рачун, и црквено пјеније.²⁴¹

Ту сцену најбоље је описао сам ректор Костић овако: „Да је било само коме видети, како су одушевљени дошли ти младићи црногорски на Цетиње на испите! Па да је било коме видети, како су им о испитима севале очи ватром и жаром, како им је сваки миг на њиховом лицу изражавао њихову унутрашњу борбу! Испити беху прави умни бој; јер сваки хтеде да је бољи, да је јачи од другога.“²⁴² На пријемни испит је дошло тридесет кандидата, а примљено је десет о државном трошку. Седморица су примљена на сопствени

240. Као нап. 237, стр. 58-59, 272-278.

241. Као нап. 8, стр. 32.

242. Нав. дј., 195.

трошак, уз напомену да ће им се помоћи уколико не би имали за издржавање.

Богословија је отпочела са радом 18. септембра. Тог дана у манастирској цркви митрополит Иларион обавио је службу, уз призив Светог Духа. Саслуживали су му: архимандрит Висарион Љубиша, протојереј Стеван Капићић и ђакон Филип Радичевић. Присутни су били књаз и књагиња, главари, ученици и њихови родитељи, као и одабрано цетињско грађанство. Потом се отишло у зграду Биљарде, која је заједно са Дјевојачким институтом одређена као објекат за рад. Оперативно, настава је почела сљедећег дана. Ученици Богословије по територијалном распореду били из ових предјела: Његуша - један, Црмнице - два, Шаранаца - један, Куча - два, Љешанске нахије - два, Васојевића - два, Озринића (Чева) - три, Ријечке нахије - један, и један из Кривошија (са аустроугарске територије).²⁴³

Прва генерација Богословско-учитељске школе на Цетињу, окончала је школовање 23. јуна 1872. године. Испити су обављени у претходна два дана, а у комисији су поред ректора и професора били и књаз и митрополит Иларион.²⁴⁴ Пред крај школовања прве генерације, ректор Костић поднио је оставку око Ђурђевдана 1872. године. Званично, Костић је поднио оставку због тешке цетињске климе и хладноћа које су пореметиле његово здравље. Но, то је био само један од разлога. Костић је у опширном писму од 17. маја проти Рајевском навео и низ других разлога. Један од главних је била увреда нанешена од стране сина једног високог главара. Из писма се јасно учача да је Костић прозрео интригантску и чанколишску атмосферу око књаза. Имао је и замјерки на организацију рада Богословије у Биљарди. Била је гужва и галама, с обзиром на чињеницу да је она кориштена и за државне чиновнике и пансион.²⁴⁵ Војвода Симо Поповић је у својим мемоарима детаљно описао разлоге Костићевог одласка, а између осталог је поменуо да је књаз често боравио у Костићевом стану код његове жене, када је овај био у школи или се бавио по Црној Гори у инспекцијама школа.²⁴⁶

Примопредаја дужности извршена је послје Петровдана, када је за новог ректора одређен дотадашњи професор и архимандрит цетињског манастира Висарион Љубиша. У нову школску годину 1872/73. ушло се са два нова професора: Илијом Беаром и Божом Новаковићем.²⁴⁷ Ове школске године уписано је дванаест ученика,

243. Орлић, Цетиње, 1870, 59-70.

244. Црногорац, бр. 25, 24. јун 1872, 4.

245. Црногорац, бр. 20, 20. мај 1872, 4; Црногорац, бр. 21, 3. јун 1872, 4.

246. Симо Поповић, Мемоари, Цетиње, 1995, 49.

247. Црногорац, бр. 36, 23. септембар 1872, 5.

од којих двојица нијесу били из Црне Горе. Један је био из околине Будве (Побора), а други из Пљеваља.²⁴⁸ Школску 1872/73. годину окончала је друга генерација богослова, и то њих седам, сви са одличним успјехом.²⁴⁹

Од школске 1873/74. године Богословија је премјештена у манастир Острог. Од ове године професор је постао и Димитрије Анђус, родом из Паштровића, који је претходне године завршио Духовну академију у Кијеву. По писању „Гласа Црногорца“, изгледа да се увидјело да у просторијама Биљарде, гдје су радили и државни органи, настава не може квалитетно да се одржава. Трошкови ученика који нијесу били државни питомци, такође су били мањи. Премјештена је и библиотека школе у Острог.²⁵⁰ Ове школске године примљено је седамнаест ученика у први разред, у другом их је било дванаест, а у трећем тринаест. Њих 33 укупно, били су државни питомци.²⁵¹

Од школске 1874/75. године Богословија се поново премјестила на Цетиње. За разлику од претходних школских година, уписано је 38 ученика. Двојица су била са простора ван Црне Горе, тј. један из Грбља, а један из Мостара.²⁵² Овако велики број уписаних ученика, тумачи се потребама за попуњавањем учитељских мјеста, јер су у то доба интензивно по Црној Гори отваране нове школе. Током љета 1875. године букнуо је устанак у Херцеговини против османске власти. Иако се Црна Гора директно није умијешала у сукоб у Херцеговини, она је тамо слала своје добровољце, и активно пратила стање.

У нову школску годину 1875/76. није уписивана нова генерација ученика. Разлога за то било је неколико. Најприје, у други и трећи разред уписан је велики број ученика, њих 41, а смјештај је тиме био попуњен. Потом, Црна Гора је била на прагу рата са османском државом, те је пажња државе окренута на потпуно другу страну. Стога је средином септембра на пријемном испиту примљено пет ученика, који су могли да приватно полажу испите. Један од њих био је ван територије Црне Горе, и то из Херцег Новог.²⁵³ Успјешно положивши испите, они су се почетком другог полугодишта прикључили другом разреду. Тако је овај разред, заједно са

248. *Црногорац*, бр. 38, 23. децембар 1872, 4.

249. *Глас Црногорца*, бр. 10, 23. јун 1873, 4.

250. *Глас Црногорца*, бр. 22, 15. септембар 1873, 3.

251. Као нап. 237, стр. 83.

252. АМП, Биљежница успјеха Цетињске богословије од године 1869-1876, 86.

253. Исто, 56-57.

придошлима бројао четрдесет ученика, а у трећем је било шеснаест, тј. 56 редовних ученика.²⁵⁴

Током јуна 1876. године Црна Гора је отпочела интензивне припреме за рат са османском државом, који је убрзо и почео. Борбене операције које су отпочеле током јула, августа и септембра, онемогућиле су за ионако сиромашну црногорску државу нормално функционисање, те је Богословија прекинула рад. Током седмогодишњег рада, она је редовно одшколовала 63 ученика. Поред два наведена ректора (Милана Костића и архмандрита Висариона Љубише), њен наставни кадар у овом периоду чинили су сљедећи професори и наставници: Милан Костић (септембар 1869-јун 1872), Спиридон-Шпиро Ковачевић (септембар 1869-јун 1872), Висарион Љубиша (септембар 1870-мај 1876), Божо Новаковић (септембар 1871-јун 1875), Илија Беара (септембар 1872-мај 1876), Димитрије Анђус (септембар 1873-јун 1875), и Вуко Поповић (септембар 1875-мај 1876).²⁵⁵

На нову организацију школе чекало се прилично дуго. Да се ова околност промијени утицало је међународно признање Црне Горе и њено територијално проширења. Већи простор, и потреба за новим свештеницима и учитељима били су неопходни. Књаз Никола, митрополит Митрофан, и актуелни министар просвјете и црквених дјела увидјели су да држава нема средстава за издржавање двије школе: богословије и учитељске. У другој половини 1886, и првој половини 1887. године отпочеле су припреме за обнављање рада Богословско-учитељске школе. На основу школске објаве од 15. јула 1887. године, одлучено је да Богословско учитељска школа обнови рад у школској 1887/88. години. Она је подразумијевала наставак ниже гимназије, и спремила је ученике за будуће свештенике и учитеље. Сљедећом објавом Министарство је објавило стечај (конкурс) за пријем ученика до 31. августа, а у исто вријеме и за два професора, тј. једног за богословску, а другог за педагошку групу предмета. Услов за прво мјесто је била завршена Духовна академија, а друго Препарандија. Оба професора морала су добро да знају црквено појање, а плата би им била по 800 форинти годишње.²⁵⁶

За професора богословских предмета примљен је Јован Николић. Он је био одшколовани ђак претходне Богословско-учитељске, па је потом завршио Духовну академију у Русији, и имао звање кандидата богословља.²⁵⁷ Друге општеобразовне предмете

254. Исто, 54-55.

255. Исто.

256. *Глас Црногорца*, бр. 29, 19. јул 1887, 4.

257. Василије Лукић, *Професор Јован Николић као просветни и културни радник*, Историјски записи, књ. XXXVIII, св. 1, Титоград, 1981, 99-114.

предавали су професори гимназије: Јово Љепава, Марко Драговић, Живко Драговић и Филип Ковачевић. Прве школске године у звању замјеника ректора био је Илија Беара. Он је био и в. д. управника гимназије. Потом је због болести напустио Црну Гору, и управу предао Божу Новаковићу. Као и прије, Богословско-учитељска школа радила је у Биљарди, гдје је радила и гимназија. За разлику од претходног периода, овај период рада Богословско-учитељске школе не карактерише интернатски тип. Ученици су сами живјели на Цетињу.²⁵⁸ По окончању школске 1887/88. године расписан је нови конкурс за попуњавање више мјеста у гимназији и Богословско-учитељској школи. На конкурс је примљен Марко Драговић, свршени ђак Богословско-учитељске школе из ранијег периода (прве генерације), који је потом завршио Духовну академију у Петрограду. Он је заправо заузео мјесто професора Илије Беаре, који је трагично преминуо 26. децембра 1887. године.²⁵⁹

Школске 1889/90. године професорски кадар који је покривао одређене предмете изгледао је овако: замјеник ректора Божо Новаковић (историја цркве, пјевање), Живко Драговић (педагогија, психологија), Јован-Јово Љепава (руски језик, старословенски језик), Филип Ковачевић (латински језик, грчки језик), Драган Јовановић (логика), Јован Николић (догматика, Свето Писмо, омилитика теоретска, омилитика практичка, морално богословље, пастирско богословље, историја српска са географијом, канонско право), Филип Јерговић (пољска привреда, антропологија), Павле Поповић (српски језик, методика).²⁶⁰

Ове школске године комплетирана су сва три разреда Богословије. Први разред имао је седам ученика, други осам, а трећи једанаест.²⁶¹ Наставни план и програм који је одобрен ове школске године, почео је да се примјењује сљедеће, тј. 1890/91. Он је изгледао овако: први разред (догматика, историја хришћанске цркве, словенски језик, руски језик, новогрчки језик, антропологија, педагогија теоретска, пољопривреда, црквено појање и правило, цртање, војничко вјежбање и гимнастика, нотално пјевање), други разред (догматика, Свето Писмо са херменевтиком, морално богословље, омилитика, словенски језик, новогрчки језик, руски језик, историја српске књижевности до Доситеја, историја педагогије, пољопривреда, хигијена са практичким љекарством, појање и пра-

258. Као нап. 237, стр. 108.

259. *Домаће вијести, Сјечкај*, Глас Црногорца, бр. 28, 10. јул 1888, 2-3; Душан Мартиновић, *Порџреџи*, II, Цетиње, 1987, 91-98.

260. *Просвјетџа*, св. VIII-IX, Цетиње, 1889, 258.

261. Нав. дј., 264.

вило црквено, цртање), трећи разред (основно богословље са полемичким, пастирско богословље, каноничко право, практична омилитика, новогрчки језик, историја руске књижевности, историја српске књижевности од Доситеја, пољопривреда, методика, литургија, домаће љекарство, филозофска пропедевтика, војничко вјежабање, црквено појање и правило, нотално појање).²⁶² Јово Љепава је ове школске године био заступник ректора. У исто вријеме био је и в. д. директора гимназије.

Други период рада Богословско-учитељске школе окончан је школске 1904/1905. године. Разлога је било неколико. Као што се да видјети из претходног периода, стално се кубурило са простором, нарочито од када је гимназија 1901. године подигнута на ранг средње школе, чиме се јавила потреба за новим простором. Очигледно је дошло и до хиперпродукције кадра Богословско-учитељске школе, пошто свршени ученици нијесу могли наћи упослење као свештеници и учитељи, а нијесу у већини ни могли наставити школовање у иностранству.²⁶³

Трећи и посљедњи период рада Богословско-учитељске школе представља период од школске 1908/1909. године. За вршиоца дужности ректора постављен је Живко Драговић. Министарство просвјете поставило је за контракуларног професора Стевана Радосављевића, са годишњом платом од 3600 круна. Поред њега ту је био и Лазо Поповић, који је био професор у гимназији, као и в. д. ректора Драговић. Њих тројица су међу собом подијелили богословске и педагошке предмете. Остале предмете предавалису хонорарни професори, који су стално радили у гимназији, са хонораром од три круне за сваки час.²⁶⁴

У први разред уписано је 37 ученика.²⁶⁵ За разлику од дотадашњег периода, Богословско-учитељска школа није више радила у згради Биљарде. Она је смјештена у тзв. зграду старе Богословије, тј. привремене из 1863. године. Тиме је дефинитивно одвојена од гимназије. Радило се о кући око 800 м удаљеној од Биљарде, на ободу Доњег поља. До ове куће доведена је вода са Обзовице, за шта је било утрошено 320 круна.²⁶⁶

За разлику од дотадашње праксе, ова Богословско-учитељска школа дигнута је за разред више, тј. имала је четири разреда (го-

262. Нав. дј., св. VII, 1890, 275.

263. Као нап. 237, стр. 133.

264. *Распис*, Глас Црногорца, бр. 38, 26. јун 1908, 1; ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 39, док. бр. 2143/1908.

265. Као нап. 237, стр. 138.

266. Исто.

дине). Предмети по годинама који су се изучавали били су ови: први разред (Свето Писмо са херменевтиком, српски језик и књижевност, црквенословенски језик, руски језик, историја српска и општа, земљопис српских земаља, математика, природне науке, пољска привреда, црквено појање и правило са пасхалијом, нотално пјевање и музика, цртање и лијепо писање, ручни рад, гимнастика и војничке вјежбе), други разред (Свето Писмо са херменевтиком, литургија са црквеном археологијом, српски језик и књижевност, црквенословенски језик, руски језик, историја српска и општа, математика, психологија са логиком, природне науке, пољска привреда, црквено појање и правило са пасхалијом, нотално пјевање и музика, цртање и лијепо писање, ручни рад, гимнастика и војничке вјежбе), трећи разред (догматичко богословље са полемичким, пастирско богословље, омилитика, апологетика, руски језик, историја српска и општа, математика, педагогија, природне науке, хигијена са домаћим љекарством, пољска привреда, познавање закона, црквено појање са пасхалијом, нотално пјевање и музика, цртање и лијепо писање, ручни рад, гимнастика и војничке вјежбе), четврти разред (догматично богословље са полемичким, пастирско богословље, омилитика, апологетика, руски језик, историја српска и општа, математика, историја педагогије, школски рад, природне науке, пољска привреда, црквено појање са пасхалијом, нотално пјевање и музика, ручни рад).²⁶⁷

Школске 1909/1910. године, у први разред је уписано 32, а у други 37 ученика. Вршиоц дужности ректора био је Лазар Поповић. Министарство просвјете и црквених дјела је ове школске године поставило два нова наставника, и то Уроша Грбића и Уроша Јуришића, оперског пјевача из Беча.²⁶⁸ За привремене хонорарне наставнике ангажовани су наставници из гимназије: Перо Богдановић, М. Рајвајн, Перо Вучковић, Д. Ђукић, М. Дедовић, Илија Шобајић и К. Костић. Но, већ 13. октобра Министарство просвјете је за в. д. ректора поставило Пера Вучковића. Како је он почетком 1910. године именован за министра просвјете и црквених дјела, то је на његово мјесто опет постављен Поповић.²⁶⁹

Школске 1910/11. године је у први разред уписано 25, у други 32, а у трећи 37 ученика.²⁷⁰ Нови ректор школске 1911/12. године био је Перо Вучковић.²⁷¹ Како је била епидемија колере, школска го-

267. Нав. дј., 140.

268. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 55, док. бр. 2713 и 2767/ 1909.

269. Исто, ф. 58, док. бр. 206/ 1910.

270. Као нап. 237, стр. 147.

271. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 73, док. бр. 2669/ 1911.

дина је почела касније - 26. септембра. Током првих неколико мјесеци број уписаних ученика се повећавао, па је крајем децембра стање било овакво: први разред - 45 ученика, други разред - 23, трећи - 28, четврти 37.²⁷²

Стање броја ученика на почетку школске 1912/13. године изгледало је овакво: први разред - 29 ученика, други разред - 39, трећи - 23, и четврти - 27.²⁷³ Но, рад школе је убрзо по почетку школске године прекинут 20. септембра, јер су сви професори сходно одлуци Министарства просвјете, а на основу одлуке Министарства војног, добили ратни распоред, усљед интензивних припрема Црне Горе за рат са османском државом.²⁷⁴ Ученик првог разреда тада је био Томо Дајковић, будући митрополит црногорско-приморски.²⁷⁵ Зграда Богословије била је претворена у болницу црногорског црвеног крста.²⁷⁶ По окончању рата, одлучено је послје разматрања стања, и чињенице да је један број ученика рањен у борбеним дејствима, а заједно са наставницима, претрпио искушења, да школа настави са радом 1. маја 1913. године. Зграда школе је наново окречена и уређена, пошто је била болница. Школска година је требала да буде окончана 15. децембра, а умјесто тромјесечја као оцјењивачких периода установљена су двомјесечја. Број ученика по разредима био је следећи: први - 37, други - 42, трећи - 23, четврти - 26.²⁷⁷

Нова школска година 1913/14. отпочела је са радом 12. јануара 1914. године. У њој није уписиван први разред. Стање је по разреди-ма било овакво: други разред - 34, трећи - 43, четврти 21 ученик.²⁷⁸ Школска година окончана је 21. јуна 1914. године, а свједочанства су издата под датумом од 28. јуна.²⁷⁹ Разлог неуписивања првог разреда било је отварање класичне Учитељске школе у Пећи.

Улазак Црне Горе у Први свјетски рат почетком августа 1914. године условио је нове изванредне прилике. Једна од њихових посљедица била је одлуком министра просвјете Церовића, неуписивање прве и друге године. Настава је почела 21. октобра. У трећи разред су уписана 33, а у четврти 40 ученика.²⁸⁰ Развитак ратних

272. Као нап. 237, стр. 149.

273. Нав. дј., 153.

274. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 84, док. бр. 3743/ 1912.

275. Томо Дајковић, *Први окршај на Широчком вису 1912*, Светигора, бр. 142, 32-33.

276. Као нап. 273.

277. АМЦП, фонд ЦБ, ф. 2.

278. Исто.

279. ДАЦГ, фонд МПЦП, ф. 98, док. бр. 2810/ 1914.

280. Исто, ф. 101, док. бр. 3859/ 1914.

операција условио је да су сви ученици и професори позвани у регруте.²⁸¹ На основу овога школа је распуштена 18. јануара 1915. године, када је одржана посљедња сједница професорског збора, на којој су закључене оцјене за прво тромјесечје. Одлуком Министарства просвјете и црквених дјела од 17. августа 1915. године, било је предвиђено да четврта година по скраћеном трајању отпочне са радом 1. октобра, и заврши матуру до Божићних празника. Трећа година је требала да ради по пуном трајању и програму.²⁸² Током октобра је према расположивој грађи одржан одређени број часова. Но, дефинитивно почетком новембра због тешких прилика на фронтovima, рад свих школа је обустављен, а преостали дио ученика и професора Богословије упућен је у ратне јединице.²⁸³ Недуго потом, крајем јануара 1916. године, Црну Гору посјеле су аустроугарске трупе, а рад Богословије током окупације није настављен. Завршна генерација матураната Богословије чији је рад прекинут у новембру 1915. године, матуру је полагала тек после свршетка Првог свјетског рата 3. марта 1919. године при гимназији у Подгорици. Међу њима био је и будући митрополит црногорско-приморски Данило Дајковић.²⁸⁴

5. Прослављање Светиої Саве у Црној Гори

Једна од битних компоненти Митрополије Црногорско-приморске је и њен светосавски карактер. Светосавље као битан фактор и одредница Српске Цркве увијек је у њој постојало, већ самом чињеницом, да је њен утемељивач Сава Немањић. Митрополија Црногорска не само да је била у светосавском одређењу као дио Српске Цркве у доба три етапе пуног функционисања Цркве, већ и у временском простору од вијек и по потпуног расула Српске Цркве. И тада је она несумњиво имала светосавски карактер. Дубока укоријењеност празновања Светог Саве уочава се још од позног црнојевићког периода. У Псалтиру са посљедовањем, сложеном из црквеног календара, а штампаном у црнојевића штампарији 1494. године, види се за јануар име „Саве прваго архиепископа србскога.“²⁸⁵

У једном писму Црмничана Паштровићима из 1739. године поред осталог стоји: „Преко Сутормана ми се ни с ким не стајемо.

281. Исто.

282. Исто, ф. 106, док. бр. 3311/ 1915.

283. Као нап. 219, стр. 248.

284. АЈ, фонд Министарство вера Краљевине СХС (69), ф. 66, док. 62/ П.

285. Бошко Мијановић, *Пасхални циклус Ђурђа Црнојевића*, Цетиње, 1994.

Преко Блата от нас нитко не преходи, но се Богу молимо који не је сазда и прво светитељу Сави србскому који ни је утврдио вјеру и закон да је у нас не пуште, но ви се молимо немојте ни ви затварат докле Бог да да“...²⁸⁶

Прва историја Црне Горе, писана од стране митрополита Василија Петровића, а штампана у Москви 1754. године, иако скромна као историјско дјело, неспорно је комбинација свјетовне и црквене историје Црне Горе. Она је дакле и први покушај да се дјелимично обради историја Зетске, односно Црногорске Митрополије. Уосталом, о њој је већ говорено у једној од претходних глава овог рада. Василије Петровић помиње Светог Саву овако: „У то вријеме њихов брат свети Сава из Атонске горе донесе мошти родитеља њиховог светог Симеона Намање, а помири Вукана с царем Стефаном, и од тог времена је кнез Вукан живио у Зети; од ове породице потичу зетски и црногорски херцези. Тамо у Зети је и свети Сава поставио првог архијереја Илариона Шишојевића 6723.“

Василије Петровић је написао „Оду Немањи“ у „Цетињском летопису.“ У њој поред осталог стоји:

„Симеоне свети Немања
оче многи свога имена
изабране насљеднике си оставио
Краљевство у Србији прославио
многе цркве саградили
домовину своју просвјетили
очевину вашу Турци су освојили
многе ваше цркве разорили.
Српски цареви устаните,
Цару Христу молбе учините
Мухамедову вјеру срушите
из отачасатва истјерајте
хришћанскоме цару помозите
очевину вашу обновите
архијереји српски не лезите
но сву ноћ Бога молите
царство српско обновите
истином и благочестијом прославите!“²⁸⁷

Свети Сава помиње се на још неколико мјеста у „Цетињском летопису“. Тако се помиње у „Повељи Стефана Првовјенчаног

286. Јевто М. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685-1782)*, Цетиње, 1956, 126.

287. Милорад Павић, *Историја српске барокне књижевности*, Београд, 1970, 42.

Краља Српског.” У тексту стоји: „Стефан милошћу божијом Првовјенчани краљ српски, син Симеона Немање, послјије смрти мога оца и вјенчања на краљевство српске земље, од свога брата и првосвјетитеља Саве, пређох своју државу и дођох у град Котор, и не нађох у њему храма, но саздах усред Котора велику саборну цркву у име светога великомученика Трифуна... И тако овај свети Првовјенчани краљ Стефан свето преживје и на смрти га покаљуђери брат и светитељ Сава и отиде ка Богу, њему пак да угоди добрим дјелима“ ...²⁸⁸

Такође у „Цетињском летопису“, са насловом „Родослов српских деспота“ пише: „Симеон роди три сина: Стефана Првовјенчана краља српскога, Вукана великога кнеза цијеле Зете и хумске земље и Растка, који би Сава архиепископ српски... Предислав четврти син Стефанов је слиједио светога Саву: би монах, и у свему сличан стрицу својему.“²⁸⁹

Као школска слава Свети Сава је први пут прослављен 1856. године. О тој прослави Милојко В. Веселиновић у својој расправи „Св. Сава школски патрон у Срба“, донио је сљедеће писмо Филипа Радичевића катедралног ђакона и бившег учитеља, које му је овај писао 1908. године, у коме поред осталог стоји: „Свечана служба у цркви са више свештеника и ђаконом, по том обучени иду у школску салу, за које вријеме слави се процесија са звоњењем звона пјевајући тропар светога Саве. Школска сала декорисана је сликама књаза Данила и књагиње Даринке. Узвишено постоље за господара и књагињу, а поред тога на другом асталу спрам иконе светога Саве освећење водице које свештенство обавља. Иза тога држи говор најбољи ђак, по свршетку кога пјевају укупно ђаци:

Ускликнимо са љубави Светитељу Сави,

Српске цркве врховној светитељској глави, итд.

И после овога пјевања из руке књаза Данила награђује се најбољи ђак, међу којима спада Михаил Поповић и Филип Радичевић.“²⁹⁰

Већ први лист модерних карактеристика у Црној Гори, а то је био „Црногорац“ забиљежио је у првом броју прославу Светог Саве на Цетињу овим текстом: „Св. Сава прослављен је и код нас на Цетињу као што се достојно слави по цијеломе српству. По служби божјој, на којој је била и Њ. Свјетлост са главарима, гдје је млади свештеник Крсто Вукотић изговорио лијепу бесједу, ишло

288. Нав. дј., 85-86.

289. Нав. дј., 88-89.

290. *Брајсџиво*, XII-XIII, 1908, 63-64; *Православље*, светосавски број, година II, бр. 4-5, Београд, април-мај 1935.

се у школу. Пошто је водица освећена изговорио је неколико ријечи г. Милан Костић, ректор богословије, а затим је учитељ основних школа г. Гавро Пешић лијепо изговорио слово сходно светковини. Том је даровала Њ. Свјетлост Данилов Крст за независност Црне Горе г. Милану Костићу и г. Шпиру Ковачевићу учитељу богословије за њихове труде око истога завода.²⁹¹

У истом броју листа из 1871. године, евидентирано је прослављање Светог Саве у Котору, који је тада био у саставу Аустроугарске овако: „Ј. В. у Котору, 30. Јануара на дан св. Саве, дружила јединство цијенећи велике заслуге онога, који је за Српство у православној вјери утврдио, који се неуморно трудио да му хрђаве обичаје искоријени, да га учи и просвјећује, давала је у вече, у славу св. Сави, овоме првом просветитељу српском бесједу. После бесједе била је игранка.“²⁹²

Да је прослављање Светог Саве било дубоко укоријењен обичај у народу, свједочи и текст из истог листа, само за 1872. годину у вези са прославом у Котору, и ту стоји: „Јуче прослависмо по обичају као и сваке године достојно празник нашег народног просветитеља Св. Саве.“²⁹³

Савиндан је 1872. године према репортажи „Црногорца“ прослављен у Подгорици, која је била под османском влашћу овако: „Данас је православна општина Подгоричка прославила празник Саве Немањића, првог архијепскога и просветитеља Србског који је потоњи борац за свој народ и просвјету србску код наше вароши рођен на Рибници и сјајни владалачки дом оца и матер оставио и у туђ свијет пошао да се Богу и србском народу на корист посвети као што је и учинио.“ Лист даље пише о напорима Срба из тог града да се подигне школа: „Надамо се да ће многи честити Срби у овој српској општини која је на јужном крају српских земаља под турским притиском притећи братски у помоћ, са свијема могућим средствима, да се оствари овај срећни почетак, који ће српству на корист бити.“²⁹⁴

Како се прослављао Савиндан на Цетињу 1900. године, свједочи и чланак „Гласа Црногорца“ у коме се каже: „Послије службе Божије, на којој је чинодејствовао Његово Високопреосвештенство Г. Митрополит са свештенством, литија се кренула из манастира, испред Биљарде и Двора, па Катунском улицом стигла је пред основ-

291. *Црногорац*, бр. 1, 23. јануар 1871, 3.

292. Исто, 4.

293. Исто, бр. 2, 23. јануар 1872, 4.

294. Исто, бр. 4, 29. јануар 1872, 3.

ну школу. Ма да локали не могу примити онолико колико би радо доћи хтјело, сала за водоосвећење, прекрасно декорисана сликама Владајуће Куће и народним тробојкама и зеленилом, била је дупком пуна елите цетињске интелигенције. Пред иконом просветитеља Св. Саве извршио је водоосвећење Њ. Високопреосвештенство г. Митрополит. Славље је увеличано и ове, као и сваке године присуством из Двора. Њ. Височанство Господар, тога дана није био на Цетињу. Њихове Свјетлости Књажеви Мирко и Петар одстојали су цио програм. Свак се са ове свечаности вратио одушевљен, напојен идејама и вјером у љепшу српску будућност.²⁹⁵

Светосавске прославе имале су и значајан културни реноме. О томе нпр. свједочи исти број листа, у коме се о овоме наводи: „У славу дана Српског Просвјетитеља Св. Саве наша друштва „Читаонице“ и „Горски Вијенац“ приредила су у Зетском дому, уз пријатељско судјеловање позоришне дружине г. Крсмановића у очи тога дана забаву са игранком. Забава је отпочела са пјевањем друштва хора „Ускликнимо“ од К. Станковића, које је публика стојећи са-слушала. Па је држао говор г. проф. Мирко Мијушковић, који је одговарао потпуно и овој свесрпској светковини, као и данашњем свесрпском нашем положају. Из Двора је био присутан Њ. С. Књаз Мирко, а кућа је била пуна одабранога грађанства. Игранка се про-дужила у најбољем расположењу учесника послје по ноћи.²⁹⁶

Савиндан се прослављао по свим крајевима Црне Горе. О томе говори репортажа из „Гласа Црногорца“ из 1900. године овако: „Добили смо неке извјештаје о светосавској прослави по унутрашњости, од којијех доносимо у цјелини онај из горњијех Корјенића, тог најскривенијег кутка нашег, да се види, како се по Црној Гори слави дан великог Српског Просвјетитеља. У Улцињу је такођер ова прослава најсвечанија била, на којој је Високопреосвештени Митрополит Хаџи Сава, по свом обичају, приложио обилати дар ђацима за писаћи материјал. Из Бољевића нам пишу, како жале што се светосавска прослава ове године свршила раније, због пазара, који је тај дан био на Виру, те Њ. В. Господар, враћајући се из Бара, није приспио на славу“...²⁹⁷

Само један фрагмент извјештаја из Роваца, говори да је прослава Светог Саве била општенародна, као и у свим другим крајевима Црне Горе. Извјештај поред осталог наводи: „Преко 400 душа скупило се тај дан код цркве и школе и ту се до ноћи веселило.

295. *Прослава Св. Саве у основној школи*, Глас Црногорца, бр. 3, 22. јануар 1900, 3.

296. Исто.

297. Исто, *Домаће вијести*, *Светосавска прослава*, бр. 4, 29. јануар 1900, 3.

Ученике су обдарили новцем г. капетан Пуниша Селић, официер Јован Булатовић, Марко Ст. Минић, Радивоје Ристов и Миљан Божов што радо биљежимо.²⁹⁸

Савиндан се славио и на Чеву, што биљежи „Глас Црногорца“ из 1902. године овако: „Пошто је одстојана св. литургија коју су служили: Крсто Вукотић и Лука Николић ђаци су се пјевајући химну св. Саве, вратили у школу. Светосавској прослави присуствовали су сви мјесни главари и мноштво народа из четири општине.“²⁹⁹ Исти случај је и са Љуботињем, а у извјештају истога листа из 1903. године се каже: „Пишу нам из Љуботиња-И ове године, као обично сваке, школа Љуботињска прославила је светога Саву на најсвечанији начин на опште задовољство свих присутних, који су и ове године из мјеста и са стране у великом броју ову школску славу увеличали својим присуством.“ Исти број листа, донио је опширан чланак Н. Дрецуна о прослави Савиндана у Дражевини у Љешанској нахији.³⁰⁰

Светосавска прослава у Улцињу обављена је уз присуство најмлађих, о чему свједочи и чланак у „Гласу Црногорца“ из 1903. године, у коме је забиљежено: „Послије су наши мали српчићи-ученици и српкињице-ученице, по за то уређеном програму, пјевали и декламовали повећи број одабраних родољубивих пјесама, са којима су све присутне у неописивом усхићењу, а многе и до суза доводили, а није ни чуда, кад онолики малишан у сукненом гуњчићу, још и без џамаданчића рече: „Ако дотле не буде, мора пошље бити, ми ћемо је српчићи славом начинити... Ову свечаност је умногоме увећао својим присуством наш Министар Просвјете госп. Војвода Симо Поповић.“³⁰¹

Савиндан је прослављен према чланку „Гласа Црногорца“ и у Манастиру Морачи, а то прослављање констатовано је овако: „У нашој школи, у овој задужбини Немањића, Савин дан је ове године прослављен свечаније него обично, јер се навршује педесет година, како постоји школа у нашем Манастиру. Пред школом је читав дан играло коло народа.“³⁰²

„Глас Црногорца“ од 1905. године, евидентирао је прославу Савиндана у Беранама, које су тада биле под османском влашћу овако: „Извјештач М. П. пише: „Хитам да извијестим читаоце „Гл.

298. Исто, *О школским свейосавским прославама*, бр. 4, 27. јануар 1901, 3.

299. Исто, *Домаће вијести*, *Свейосавска прослава у чевској основној школи*, бр. 5, 2. фебруар 1902, 4.

300. Исто, *Домаће вијести*, бр. 5, 25. јануар 1903, 3.

301. Исто, *Дојиси*, бр. 7, 8. фебруар 1903, 3.

302. Исто, *Домаће вијести*, бр. 5, 31. јануар 1904, 3.

Црногорца“ да смо ми Беранци ове године, прославили школску славу-св. Саву, свечаније но икада. Ове ретке, с радошћу пишем, јер се оваквом одзиву овдашњих грађана, има радовати сваки брат Србин, и нећу прећерати кад кажем, да Беранци у оваквим и сличним случајевима, могу послужити за углед другима, сразмјерно већим и богатијим варошима у царевини.³⁰³

„Наставници и ученици велике државне гимназије на Цетињу приредили су у корист сиромашних гимназијалаца синоћ у просторијама Зетског Дома светосавску бесједу са врло бираним говором, који је изведен на опште задовољство. На бесједи су били од стране Двора Њихова Краљ. Величанства Књаз Мирко и Петар као год што је била цијела кућа дупке пуна најотменијег грађанства оба пола. Игранку је отворио Њ. Кр. Књаз Петар који се задржао и послјије одмора. Игранка је трајала у најбољем расположењу и послјије пола ноћи“, писало је о прослави Савиндана на Цетињу у „Цетињском вјеснику“ од 1911. године.³⁰⁴

„Глас Црногорца“ од 1902. године забиљежио је прославу Савиндана овако: „Сваке године обавља се ова прослава како по свој Црној Гори тако и у Подгорици на најсвечанији начин. На дан Св. Саве, после св. летургије из цркве, кроз варош, ишла је свечана литија“... Чланак даље описује украшеност сале подгоричке основне школе, а карактеристично је ово: „У прочељу бјеше намјештена икона Св. Саве највишег формата, око које са обадвије стране се виђаху четири слова С, састављена од зеленог ловоровог листа, које свакоме у очи падаху и радо их читаху и објашњаваху: Сама слога Србина спасава; - наспрама иконе Св. Саве стојала је слика Његовог Кр. Височанства Господара, око које се читаху од ловорике састављена слова: „Ж. К. Н. I. Школа је била дупко пуна народа оба пола, који је у најбољем реду улазио и остао на својим мјестима до свршетка свечаности.“³⁰⁵

Од много извјештаја о прослављању Савиндана по Црној Гори, може се навести и онај из 1912. године, у коме пише: „Пишу нам из Никшића: Има пола године да су отпочеле потребне припреме, како ће овогодишња светосавска прослава што боље задовољити грађанство вароши Никшића.” За опис сале у којој је одржана прослава се каже: „Сала је била окићена јеловим вијенцима и гранчицама тако, да се свак осјећао као у зеленој шуми. Више иконе Св. Саве намјештена је била Богородичина икона. С десне стране и лијеве од

303. Исто, *Светосавска прослава у Беранама*, бр. 6, 12. фебруар 1905, 3.

304. *Светосавска бесједа*, Цетињски вјесник, бр. 5, 15. јануар 1911, 4.

305. *Дописи*, Глас Црногорца, бр. 4, 26. јануар 1902, 1.

икона налазиле су се у вијенцима слике нашега Краља и Краљице, а под њима могле су се видјети слике „Вјенчање с морем“. Више ових слика намјештена су била два дивна везива с натписима: „Само слога Србина Спасава.“ Остали зидови били су затрти ћилимима и укусно израђеним везивима, на којима су биле намјештене слике чланова Владарског Дома, Краља Петра и знаменитих војвода који су се истакли у деветнаестом вијеку за идеју ослобођења српског народа.” На крају се у репортажи констатује: „Гости су се разишли у најбољем расположењу изражавајући се, да нигда до сада у Никшићу није овако Св. Сава прослављен.“³⁰⁶

Приликом освећења цркве манастира Врањине 1889. године, у бесједи митрополит Митрофан Бан је рекао: „Свети Сава, први српски просветитељ, који је као глава српске цркве, често обилазио све српске земље и у њима свете српске манастире, походио је и ову свету Врањинску обитељ. Свете њихове молитве одавде, са овога светог мјеста, подизате су на престолу преблагога Бога за срећу и моћ српскога престола, за благо и спасење српскога народа.“³⁰⁷

Сам црногорски владар-књаз Никола Петровић, био је од стране србијанског краља Александра Обреновића одликован орденом Св. Саве за свој књижевни рад. У писму захвалници од 26. јануара 1896. године, књаз Никола је србијанском краљу написао:

„Ваше величанство, драги брате!

Имао сам част примити високо уважено писмо, послато ми по нарочитом посланику г. генералу Миловану Павловићу.

Изрази писма као и поруке које ми је усмено поднио нарочити посланик од стране Вашег краљевског Величанства, сматрам за један драгоцјен доказ више Ваших братских осјећања према мени и моме народу, а у корист народа обију српских држава.

Дубоко дирнут особеном пажњом Вашег Величанства према моме књижевном раду, тим сте се благоизвољели почаствовати ме Вашим краљевским великим крстом реда нашег општег српског светитеља Саве“...³⁰⁸

Никола Петровић написао је и пред Савиндан 1912. године „Пјесму Светом Сави.“ Посљедњих пет строфа те пјесме гласи:

...,а да нам је она љепша,
слобода је ресит мора;
слободи је колијевка
Немањина Црна Гора.

306. Исто, *Домаће вијести*, бр. 3, 21. јануар 1912, 3.

307. *Сабрана дјела митрополита Митрофана Бана*, књ. 4, Цетиње, 1999, 159.

308. Као нап. 183, стр. 270.

Без слободе што су људи?
Чопор стоке на пасиште!
Груд Србаља од слободе
да удише-тамјан иште.
Здраво, мали слободани!
Здраво, синци земље ове!
Прирастајте да стечете
родном крају славе нове.
да дуг свети одужите
и аманет од прошлости,
да у гробу од радости
Немањине шену кости.
И да харност укажете
наше књиге светој глави,
и захвални на вјекове
останете светом Сави!³⁰⁹

Митрополит Митрофан Бан такође је као и књаз Никола од-
ликован од србијанског краља Александра Обреновића орденом
Светог Саве првог степена 23. априла 1897. године.³¹⁰

О Светом Сави учила су и дјеца у црногорским школама. Тако у
читанци за други разред основних школа од 1897. г., стоји ова пјесма:

„Српска дјеца, српске школе,
Српски народ слави славу-
У пјесмама диже носи
Немањића Светог Саву,
Што је доно златну књигу
Пуну слова и наука,
А ту књигу увјек чува
Светог Саве моћна рука.
Свети Саво! Српски свече!
Заслуге су твоје силне,
Од радости Србин поје
Данас пјесме преумилне
Ти га гледаш, пазиш, чуваш
Са Божија неба плава-
И за то ти сви велимо:
Теби вјечна, вјечна слава!³¹¹

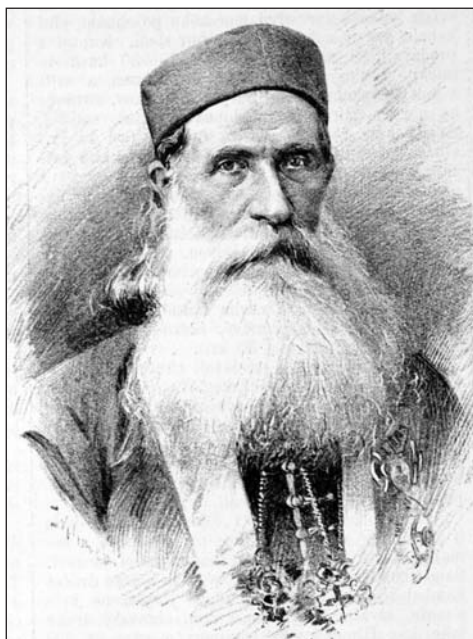
309. Никола Петровић, *Пјесме и сѝјевови*, Цетиње-Титоград, 1989, 227.

310. Као нап. 307, књ. 1.

311. Ђуро Поповић, *Чиианка за груји разред основнијех школа*, Цетиње, 1897, 6.

Иларион Ројановић, родом из Подгорице, црногорски митрополић од 1863. до ујокојења 1882. године, ејзарх Свешћеної Трона Пећкої

Висарион Љубиша, родом из Пашићровића, ејиској захумско-рашки од 1878. до 1882. године, појом митрополић црногорски од 1882. до ујокојења 1884. године

Мийрофан Бан, родом из Грбља, админисџраџор Захумско-рашке Еџархије од 1883. до 1908. џодине, мийроџолий црноџорски од 1885. џодине до уџокојења 1920. џодине, еџарх Свешџеноџ Трона Пећкоџ

Кирил Мийровић, родом из Будве, еџискоџ захумско-рашки од 1908. до 1921. џодине. Послије уџедињења еџискоџ бококоџорско-дубровачки од 1921. џодине до уџокојења 1931. џодине

*Познати канонисти, епископ далматински др Никодим Милаш,
формални аутор Устава Св. Синода и Консисторија Православне
Цркве у Књажевини Црној Гори*

*Сава Косановић, родом из Бањана, митрополић дабробосански од
1881. године. Због унијатске политике аустроугарских власти у БиХ
подноси оставку 1885. године. Настањује се у Црној Гори крајем 1888.
године и живи у њој до убокојења 1903. године где је и сахрањен*

Гаврило Дожић, родом из Мораче, митрополији рашко-џизренски 1911/13. године, поштом митрополији новоосноване Митрополије Пећке од 1913. до 1920. године. После уједињења митрополији црногорско-џриморски од 1921. до 1938. године, поштом патријарх српски од 1938. до ујокојења 1950. године

Број 22.

Цетиње 26 јуна

1909

КЊ. ЦР. БОГОСЛОВНО-УЧИТЕЉСКА ШКОЛА НА ЦЕТИЊУ

ШКОЛСКО СВДОЧАНСТВО

Мисар Мића Србин православне вјере, син Мисара Мисара, Црговца, рођен 9. септембра 1889. год. у Његушицима свршио је школске 1908/9 год. први разред Богословско-Учитељске Школе на Цетињу и добија свједочанство првога реда с одличном, према слиједелим успјеху из појединих предмета:

Св. писмо с херменевтиком	добро
Догматично Богословље с полемичким	
Морално Богословље	
Пастирско Богословље	
Канонично право	
Литургија с цркв. археологијом	врло добро
Омиљантима	
Историја цркве с патристиком	
Апологетика	
Српски језик с књижевност	чврсто добро
Црквено-славјенин језик	чврсто
Руски језик	чврсто
Њемачки језик	врло добро
Историја српска и општа	врло добро
Земљопис српских земаља	врло добро
Математика	врло добро
Психологија с логиком	
Педагогија	
Историја педагогије	
Школски рад	
Природни науке	врло добро
Хигијена с домаћим љекарством	
Пољска привреда	одлично
Познавање закона	
Црквено појње и правило с пасхвијом	добро
Италијанско пјевање и музика	врло добро
Цртање и лијепо писање	добро, веома
Ручни рад	врло добро
Гимнастика и војничке вјежбе	одлично

Примједба

Трудио се веома

Владао се одлично

Изостао од школе и цркве 13 часова; ојравао 13 није ојравао

Разредни старјешина:

За Ректора:

црп. Милошевић

М. Драговић

Факсимил свједочанства ученика Богословско-учитељске школе на Цетињу Мића Мисара са Њеуша

КЊ. ЦР. БОГОСЛОВСКО - УЧИТЕЛСКА ШКОЛА НА ЦЕТИЊУ

школска година 1908-9, разред *Први*

Име и презиме учениково	Дан, мјесец и година рођења	Отаџбина, област и мјесто рођења	Народност и вјера	Име, презиме и мјесто становања родитеља или старатеља	Ужива ли стипендију или помоћ од кога и колико годишње	Што је павља свр	
							Учени предмети
	Септембар Октобар Новембар	Децембар Јануар Фебруар	Март Април Мај	Средња годишња	Испитна	Свједоџба	Полпис наставника
<i>Стаматајевић Лазар</i>	<i>14 јуна, 1890 г.</i>	<i>Урва Грва, на пунево-Вр. пјева, Земљине</i>	<i>Српск. правосл. востан. црква</i>	<i>Васило Стаматајевић, Жељинце</i>	<i>не ужива</i>	<i>Земљине</i>	
Цр. писмо с латиницом	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>
Догматско богословање с полемиком	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>
Морално богословање	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>
Пасторско богословање	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>
Канонично право	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>
Литургија с цркв. археологијом	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>
Омилитика	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>
Историја цркве с патристиком	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>
Аполагијика	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>
Српски језик и књижевност	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>
Црквено-словански језик	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>
Руски језик	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>
Њемачки језик	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>
Историја српске и општа	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>

Факсимил одломка из Дневника Богословско-учитељске школе на Цетињу ученика Лазара Стаматајевића

ЗАКЉУЧАК

Митрополија Црногорско-приморска је једна од најстаријих епископија Српске Цркве, и јавља се као Зетска Епископија још у вријеме оснивања аутокефалне Српске Цркве под Савом Немањићем. То значи да је он њен оснивач и утемељитељ. Њено сједиште је у оснивању, без обзира на нека научна спорења било на Превлаци Светог Архангела Михаила код Тивта, а затим у Пречистој Крајинској на Скадарском језеру. Потом се сједиште премјешта на острво Врањину у Скадарском језеру. Посљедња дестинација сједишта у доба појаве Османлија бива потом на Ободу изнад Ријеке Црнојевића. Пред опасношћу од Османлија сједиште Митрополије коначно се устаљује у цетињском пољу, гдје остаје до данас. У доба цара Душана, највјероватније док јој је сједиште било на острву Врањини, Зетска Епископија бива уздигнута у већи ранг - Митрополију. Стога је Зетска Митрополија била посљедња од епархија Српске Цркве која је пала под османску власт, захваљујући чињеници, да се феудална творевина Црнојевића, коју неки историчари преувеличано третирају и као државу, посљедња и одржала пред османском најездом. Већ у то вријеме, кад исчезава назив Зета, и прераста у Црну Гору, исчезава и назив Митрополије, и настаје нови - Црногорска.

Као таква, она бива једна од Епархија обновљене Српске Цркве, тј. Пећке Патријаршије од 1557. године, па све до њеног насилног и неканонског укидања од стране Османлија и Цариградске (грчке) Патријаршије 1766. године. Као што су територије Црне Горе, и Митрополије Црногорске посљедње пале под османску власт, тако су се од ње и прве почеле ослобађати, већ у XVI вијеку. Већ од тада цетињски манастир и митрополити у њему, почињу бити језгро окупљања црногорских, брђанских, а некад и херцеговачких племена за борбу против османског завојевача. Са деценијама, и сљедећим XVII вијеком тај тренд се рапидно повећава. Када је крајем XVII вијека на архијерејски положај дошао Данило Шћепчевић-Петровић са Његуша, долази до преломног момента у еманципацији Црне Горе и њене Митрополије. Почев од њега, већ уочљиви елементи теократије у Црној Гори, добијају из деценије у деценију све више изражену форму. Стога је Митрополија Црногорска са својим митрополитима постала државотворни фактор прве нововјековне слободне српске државе - Црне Горе. Од Данила Петровића, у много случајева, с обзиром на устаљену теократију, тешко је направити у историјској анализи, јасну разлику, између свјетовне и црквене историје Црне Горе. За вијек и по, митрополити Петровићи изградиће државност Цр-

не Горе, и потпуно је припремити, да она у другој половини XIX вијека уобличи своју државну еманципацију. Стога није претенциозно закључити и тврдити, да није било митрополита Петровића и Црногорске Митрополије, не би било ни нововјековне црногорске државе, која опет има континуитет са савременом црногорском државношћу. Стога је значај митрополита Петровића прворазредан у свјетовној и црквеној историји српског народа, немјерљив и неупоредив са било којом другом историјском личношћу.

Из свега изнешеног о историји Митрополије Црногорско-приморске, јасно се види, да је она била од оснивања, и као таква остала кроз вјекове, саставни дио Српске Пећке Патријаршије. Основана Светим Савом, а уздигнута у ранг Митрополије 1346. године, она је остала вјерна себи и свом светосавском идентитету до данашњице. То њено светосавско и пећко-патријаршијско сазнање и идентитет, нијесу се гасили ни изгубили, ни у тешким временима Српске Цркве, од њеног насилног и неканонског укидања 1766. године. Црногорски митрополити управо инсистирају на чињеници, да се у њиховој Епархији одржао живот првобитне српске аутокефалије и пећко-патријаршијске црквености. Чак и онда, када је почетком XX вијека Црногорска Митрополија стекла назив самопроглашене аутокефалне Митрополије, из великодржавних и династичких побуда књаза (краља) Николе Петровића, њен поглавар митрополит Митрофан Бан се титулише као „егзарх Свештеног Трона Пећког.” Савршено је јасно да је и та самопроглашена од државе и владара аутокефалност, опет била у функцији васпостављања Пећке Патријаршије. У том смислу треба схватити констатације о њеном аутокефалном статусу код канониста и црквених историчара: Никодима Милаша, Владимира Мошина, Душана Кашића, Радослава Грујића, Бранка Цисаржа и др. Такав специфичан, историјским околностима условљен појам аутокефалности, примјењиван је и на Сремско-Карловачку Митрополију, а у мањој мјери и на Буковинско-далматинску и Дабробосанску.

Основни фактор који је мотивисао Помјесне Православне Цркве у фактичком привременом схватању таквих стања, у појединим историјским околностима, био је и остао сотириолошке природе: брига за духовни и црквено-морални напредак Хришћана или народа. Оно у чему тих спољашњих јурисдикционих промјена, у животу Цркве, није могло никад бити компромиса, јесте чување чистоте вјере, унутрашњег црквеног поретка, апостолског пријемства, као предуслова за евхаријстијско заједништво у молитви и љубави са Васељенском Православном Црквом. С обзиром да црногорски митрополити никада нијесу довели у знак питања тај изворни црквени поредак, апостолско прејемство и заједништво; с обзиром да нијесу сами

тражили положај у коме су се нашли, него им је наметнут силом прилика; с обзиром да су све чинили што је било до њих да се успостави поновни нормални црквени поредак - Руска, Цариградска и друге помјесне цркве су је са љубављу прихватиле, и помагале да опстане, и одржи своју апостолску мисију, као и друге обласне цркве некадашње Пећке Патријаршије. Када су се пак створили услови за њену обнову, прво Цариградска, а онда и све остале цркве су са великом радошћу одобриле и прихватиле васпостављање древне Пећке Патријаршије. Нико ни на унутрашњем плану простора српских епархија, а самим тим и Митрополије Црногорске, а ни на спољњем васељенско-православном, није по окончању Првог свјетског рата поставио питање зашто се „укидају“ те епархије као аутокефалне. Нико то питање ни до данас од истинских црквених фактора није поставио. То је факат од далекосежног канонског и црквено-правног значаја.

Питање аутокефалности је тек постављено у таквом сепаратистичко-расколничком виду (у односу на Митрополију Црногорско-приморску) почетком посљедње деценије XX вијека, у доба распада СФРЈ, а уједно и атеистичко-комунистичког режима. Носиоци, или покретачи тог питања су заправо атеистички кругови бившег режима. Људи по правилу отуђени од Цркве, лишени елементарног знања о њој, њеним циљевима, канонском поретку, у циљу остваривања свог политичког програма, покушавају да образују тзв. „црногорску аутокефалну цркву“, позивајући се на статус Митрополије Црногорске до 1918. године. То раде без Цркве и против Цркве, негирајући њен вјековни освештани поредак, без храмова, без истинских свештеника и епископа. За свештенике и епископе промовишу неколико индивидуа, које су због својих црквених и моралних престапа лишене тог дара, лишене чак и чланства у Православној Цркви, и анатемисане. Од моралног и духовног отпада Цркве, на трговима граде „црногорску цркву“, обмањујући лаковјерне, понижавајући Цркву, умножавајући диобе и мржњу у народу, брукајући Цркву и Црногорску Митрополију пред свијетом, и то по први пут у историји, на такав беспризоран начин. Најгоре у свему томе је што се позивају на свијетле традиције Црногорске Митрополије, фалсификују њену историју, идентитет и смисао.

Шта им је циљ и разлог? Црногорски национализам, и промјена идентитета Црне Горе. Не улазећи у проблем новог типа национализма, и проблема покушаја мијењања идентитета Црне Горе, важно је напоменути једну чињеницу. Са историјске и еклисиолошке тачке гледишта, национална или државна припадност никад нијесу биле битно својство Цркве и услов припадности њој, иако су повремено играле и играју улогу у организовању црквеног живота. Црква је по својој природи васељенска. У њој нема, по Апостолу Павлу

„Грка ни Јеврејина, роба ни слободњака, мушког ни женског јер сви сте ви једно у Исусу Христу“ (Гал. 3, 28). Они који се крштавају, не крштавају се у име било какве нације, него „у име Оца и Сина и Светога Духа“, не примају било какво земаљско држављанство него небеско, примајући „печат Дара Духа Светога“.

С тога данас, на основу првенствено апостолског наслеђа и потреба црквене мисије, постоји у једном грчком народу пет аутокефалних цркава, или опет у више држава једна помјесна црква, или опет у једној помјесној цркви више нација. У овом смислу, постојање више аутокефалних цркава у једном и једином српском народу крајем XIX вијека, међу којима је била и Црногорска Митрополија (вољом свјетовних власти и владара), за Српску Цркву апсолутно не значи ништа, нити ремети њено данашње канонско јединство, и свезу са другим помјесним аутокефалним црквама. Зато апсолутни значај нацији или држави, у Цркви могу придавати само они који не знају шта је Црква, и којима у ствари није стало ни до Цркве ни до спасења душе. Такви се не клањају Христу Богу, него обоготварају на пагански начин, било своје племе или државу, било неку другу идеју и идеологију. Управо тако се понашају творци тзв. „црногорске аутокефалне цркве“. Не припада међутим, ни партијама ни идеологијама, ни државама ни властодржцима, ма ко они били, да стварају цркву према својим потребама.

Да је Црква у току своје двомиленијумске историје то дозволила, не би од ње данас остао ни камен на камену. Док су владари и власт били хришћански, они су као крштени и миропомазани чланови Цркве учествовали у њеном животу, па и као њени спољњи надгледници и чувари. Али, кад год би чак и они покушавали да се мијешају у унутрашњи живот Цркве, она је то одлучно одбијала, по цијену свога жртвовања и страдања. То утолико више важи за савремено доба, када је власт претрпјела радикалну секуларизацију и отуђење од Цркве, а опет хоће да се позива на Цркву, и конкретно Митрополију Црногорску и њену историју, да би преко њих остварила своје интересе, и покушала да подвуче паралелу са неким сасвим другим временом. Но, без обзира на то, да ли је Црква одвојена од државе, и конкретно држава од Митрополије Црногорско-приморске, обавеза је државе да је правно штити, и поштује вјековни њен поредак и њену имовину, као што је то обавеза да чини са сваким другим правним лицем и признатом друштвеном установом. Коначно, Митрополија Црногорско-приморска, и шире кроз њу Српска Црква, неодвојиви су дио Црне Горе. Она је настала из њих и кроз њих, те је то обавеза више савремене Црне Горе, да штити, његује и подржава установљени канонски поредак Православне Васељене, и Митрополије у оквиру ње.

С К Р А Б Ђ Н И Ц Ђ

АБОДМЦ – Архивско библиотечко одјељење Државног музеја (Цетиње)

АМЦП – Архив Митрополије Црногорско- приморске (Цетиње)

Бр. – број.....

Д I – Данило Први (књаз Данило Петровић)

ДАЦГ – Државни Архив Црне Горе (Цетиње)

и др. – и други

JAZU – Jugoslovenska Akademija Znanosti i Umjetnosti (Zagreb)

Као нап. – Као напомена број.....

Књ. – књига....

МДБ – манастир Доњи Брчели

МПЦП – Министарство просвјете и црквених послова
Књажевине Црне Горе

Нав. дј. – наведено дјело

НИРС – Накнадно инвентарисани разни списи

Н I – Никола Први (књаз Никола Петровић)

П С – Приновљени списи

Св. – свеска.....

СКА – Српска Краљевска Академија (Београд)

САНУ – Српска Академија Наука и Умјетности (Београд)

СУД – Српско Учено Друштво (Београд)

ИЗБОРИ

1. НЕОБЈАВЉЕНИ:

Архив Миџрополије Црногорско-јриморске (Цетиње)

Биљежница успеха Цетињске Богословије од године 1869- 1876.

Државни архив Црне Горе (Цетиње)

Фондови: Црногорски Сенат, Министарство просвјете и црквених послова
Књажевине Црне Горе,

Архивско библиотечко одјељење Државног музеја (Цетиње)

Фондови: Данило I, Никола I, Приновљени списи

Архив Југославије (Београд)

Фонд Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (69)

Архив Српске Академије Наука и Умјешности (Београд)

Збирка старих књига и рукописа

Državni arhiv (Zadar)

Spisi Namjesništva za Dalmaciju

2. ОБЈАВЉЕНИ:

- Башић Миливоје, *Старе српске биографије*, Београд, 1924.

- Богдановић Димитрије, *Старе српске биографије*, Београд, 1968.

- Вего Марко, *Зборник средњовјековних напписа Босне и Херцеговине*, III, Сарајево, 1964.

- Вешовић Радомир, *Бенерал Вешовић пред судом*, Земун, 1921.

- *Византијски извори за историју народа Југославије*, том I, Београд, 1955
(приредили: Фрањо Баришић-Мила Ранковић-Бариша Кракић-Лидија Томић).

- *Византијски извори за историју народа Југославије*, том IV, Београд, 2007 (приредили: Јованка Качић - Божидар Ферјанчић - Нинослава Радошевић-Максимовић).

- Витковић Гаврило, *Архивски сџоменици Будимског и Пешићанског архива 1728-1748*, Гласник Српског ученог друштва, књ. 3-6, Београд, 1873.

- *Вукова претиска*, књ. VII, Београд, 1913.

- Вуксан Душан, *Књига књијора и приложника манастира Цетињског*, Записи, св. I, Цетиње, 1927.

- Гранић Бранко, *Одговори охридског архиепископа Димитрија Хомеијана на питања српског краља Радослава*, Светосавски зборник, књ. II: Извори, Београд, 1939.

- *Државни календар Књажевине Црне Горе за 1909. годину*, Цетиње, 1909.

- *Државни календар Краљевине Црне Горе за 1913. годину*, Цетиње, 1913.

- *Ђорђевић Владан, Исписи из бечких државних архива*, Београд, 1931.

- *Животић или усјомене из живота Миџрополиг Миџрофана Бана*, Цетиње, 1991.

- Караџић Ст. Вук, *Скупиљени граматички и полемички списи*, Београд, 1896.
- Караџић Вук, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд, 1922.
- Вукова преписка, књ. VI, Београд, 1912.
- Караџић Вук, *Преписка*, књ. X, Београд, 1996.
- Кићовић Мираш, *Петар Петровић Његош, Писма*, књ. 7, Београд, 1951.
- Љубић Шиме (Симо), *Споменици о Шћепану Маломе*, Гласник Српског ученог друштва, књ. 2/ II, Београд, 1870.
- Ljubić Šime, *Listine i odnošaji između južnoga Slovenstva i Mletačke Republike*, IX, Zagreb, 1891.
- Мартиновић Нико, *Цетињски љетопис*, (фототипско издање), Цетиње, 1962.
- Мијановић Бошко, *Пасхални циклус Ђурђа Црнојевића*, Цетиње, 1994.
- Mijović Pavle, *Ranohrišćanski spomenici Prevalisa*, Arheološki vestnik, 29, Ljubljana, 1978.
- Мијушковић Славко, *Љетопис ђоја Дукљанина*, Титоград, 1967.
- Миловић М. Јевто, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685-1782)*, Цетиње, 1956.
- Минић Вук, *Сабрана дјела митрополија Митрофана Бана*, књ. 4-5, Цетиње, 1999.
- Мирковић Лазар, *Старе српске биографије XV и XVI века*, Београд, 1924.
- Мирковић Лазар, *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, Београд, 1935.
- Мирковић Лазар, *Животи Светио Саве и Светио Симеона*, Београд, 1938.
- Мирковић Лазар, *Списи Светио Саве и Стевана Провенчаног*, Београд, 1939.
- Мирковић Лазар, *Мирослављево Јеванђеље*, Београд, 1950.
- Mošin Vladimir, *Ćirilski rukopisi I pisma Nac. sveučilišne biblioteke*, Zagreb, 1964.
- Ненадовић Љубомир, *Одабрана дела, Писма из Италије*, Београд, 1971.
- Никчевић Томица, *Балтазар Боџишић, Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији (анкети из 1873. године)*, Титоград, 1984.
- Новаковић Стојан, *Митије Власћара Синџајмај*, Београд, 1907.
- Ongania Ferdinand, *Il Montenegro de relazioni dei provveditori veneti (1687-1735)*, Roma, 1896.
- Орбин Мавро, *Краљевство Словена*, Београд, 2006.
- Острогорски Георгије, *Писмо Димитрија Хомеџијана Св. Сави*, Светосавски зборник, књ. II: Извори, Београд, 1939.
- Павић Милорад, *Историја српске барокне књижевности*, Београд, 1970.
- Петар I Петровић, *Фреске на камену*, Титоград, 1965, уредници: Бранко Бањевић и др.
- Петровић Василије, *Историја о Црној Гори*, Москва, 1754.
- Петровић Владимир, *Прељед црквених споменика кроз њовесницу српског народа*, Београд, 1950.
- Петровић Никола, *Полијички списи*, Цетиње-Титоград, 1989.
- Поповић Вук, *Писма Вуку Караџићу*, Подгорица, 1999.

- *Уредба о уѣравним, судским и финансијским власѣтима у новоослобођеним обласѣтима*, Цетиње, 1913.
- *Уредба о школама у ослобођеним крајевима и ѣравила за ученике учиѣељске школе*, Цетиње, 1914.
- Бојовић Р. Јован, *Законик књаза Данила*, Титоград, 1982.
- Врана Јован, *Вуканово Јеванђеље*, Београд, 1967.
- Новаковић Стојан, *Законик Сѣефана Душана цара срѣекој*, Београд, 1898.
- Новаковић Стојан, *Законски сѣеоменици срѣеких држава средњега века*, Београд, 1912.
- Павићевић Бранко-Распоповић Радослав, *Црноѣорски законици 1796-1916, Зборник докумената*, књ. 1, Подгорица, 1998.
- Соловјев Александар, *Одабрани сѣеоменици срѣекој ѣрава*, Београд, 1926.
- Тадић Јорјо, *Писма и уѣуѣисѣва Дубровачке Реѣублике*, Београд, 1935.

5. ШТАМПА:

Црноѣорац - Цетиње, *Глас Црноѣорца* - Цетиње, *Цетињски вјесник* - Цетиње, *Сетинјске новине* - Сетинје, *Зетѣеки ѣласник* - Цетиње, *Глас Боке-Котор*, *Православље* - Београд, *Гласник Срѣеке Православне Цркве* - Београд, *Срѣеки сион* - Нови Сад, *Засѣава* - Нови Сад, *Katolički list* - Zagreb

6. ЧАСОПИСИ, ГОДИШЊАЦИ И ЗБОРНИЦИ РАДОВА:

Грлица - Цетиње, *Орлић* - Цетиње, *Црноѣорка* - Цетиње, *Просвјетѣа* - Цетиње, *Сѣеоменица четиристѣеодишњице ободске шѣеамѣарије* - Цетиње, *Зайиси* - Цетиње, *Исѣеоријски зайиси* - Цетиње, *Сѣеарине Црне Горе* - Цетиње, *Свеѣиѣора* - Цетиње, *Сѣеоменица манастира Савине* - Котор, *Свеѣосавски зборник* - Београд, *Сѣеаринар* - Београд, *Срѣеки еѣноѣрафски зборник (Насеља срѣеких земаља)* - Београд, *Зборник Филозофској факулѣетѣа* - Београд, *Анали Филолошкој факулѣетѣа* - Београд, *Маѣеријали конѣреса IV- VIII археолога Јуѣославије* - Београд, *Исѣеоријски ѣласник* - Београд, *Исѣеориски часоѣис* - Београд, *Прилози за књижевностѣ, језик, исѣеорију и фолклор* - Београд, *Сѣеоменик Срѣеке Академије Наука и Умјетности* - Београд, *Срѣеки књижевни ѣласник* - Београд, *Боѣословље* - Београд, *Весник Срѣеке цркве* - Београд, *Боѣословски ѣласник* - Београд, *Брајисѣиво* - Београд, *Мисао* - Београд, *Сѣеоменик* - Београд, *Цетиње и Црна Гора* - Београд, *Годишњица Николе Чуѣића* - Београд, *Зборник у часѣи шестѣе сѣеѣодишњице Законика цара Душана* - Београд, *Зборник зашѣиѣѣѣе сѣеоменика кулѣуре* - Београд, *Зборник Народној музеја* - Београд, *Црква* (Календар Српске Православне Патријаршије) - Београд, *Дело* - Београд, *Зоѣраф* - Београд, *Маѣеријали (VII Конѣрес археолога Јуѣославије - Херцеѣ Нови)* - Београд, *Зборник Маѣице срѣеке* - Нови Сад, *Зборник за ликовне умјетности Маѣице срѣеке* - Нови Сад, *Летѣоѣис Маѣице срѣеке* - Нови Сад, *Гласник Исѣеориској друшѣѣва* - Нови Сад, *Сѣеоменица Илариона Руварца* - Нови Сад, *Годишњак Филозофској факулѣетѣа* - Нови Сад,

Споменица епархије захумско - херцеговачке - Ниш, Гласник Скопској научној друштва - Скопље, Хришћанско дело - Скопље, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области - Скопље, Zabavnik "Dubrovnik" - Dubrovnik, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine - Sarajevo, Гласник Земаљској музеја (Нова серија) - Сарајево, Гласник Одјељења умјетности Црногорске Академије Наука и Умјетности - Подгорица, Slovník umjetnikah jugoslovenskih - Zagreb, Vjesnik kraljevskog Hrvatsko-slovensko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva - Zagreb, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva - Zagreb, Bogoslovska smotra - Zagreb, Narodna starina - Zagreb, Nastavni vjesnik - Zagreb, Radovi Staroslovenskog instituta - Zagreb, Vjesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske - Zagreb, Zbornik Historijskog instituta Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti - Zagreb, Музеји - Zagreb, Маџазин српско-далматински - Задар, Anali - Dubrovnik, Arheološki vestnik - Ljubljana,

ЛИТЕРАТУРА

- ПОСЕБНА ИЗДАЊА -

- Антољак Стјепан, *Мисија кнеза Долџорукова у Црној Гори*, Цетиње, 1949.
- Божић Иван, *Немирно њоморје XV века*, Београд, 1979.
- Бошковић Ђурђе, *Сџари Бар*, Београд, 1962.
- Valentinelli Giuseppe, *Rapporti della Repubblica veneta con Slavi Meridionali brani e tratti dai Diarii manoscritti di Marin Sanudo 1496- 1533, XVIII, Venezia.*
- Васић Милоје, *Архиџекџура и скулџџура у Далмацији*, Београд, 1922.
- Васић Милоје, *Жича и Лазарица*, Београд, 1928.
- Велимировић Николај, *Релиџија Њеџошева*, Београд, 1911.
- Веселиновић Рајко, *Арсеније III Црнојевић у иџџиорији и књижевноџџи*, Београд, 1949.
- Војиновић Перко, *Црноџорска иџџелиџенција од џоловине XVIII вијека до 1918. џодине*, Никџић, 1989.
- Врчевић Вук, *Оџранци за иџџиорију Црне Горе*, Никџић, 2002.
- Вукићевић Ђура, *Да ли се срџска џаџџријариџија џодине 1766. канонски укинула и коначно уџасила*, Нови Сад, 1904.
- Вуксан Душан, *Пеџар I Пеџировић и њеџово доба*, Цетиње, 1951.
- Вукчевић Никола, *Пиџање боја на Царевом лазу*, Београд, 1968.
- Грујић М. Радослав, *Православна срџска црква*, Београд, 1921.
- Gianelli Ciro, *Lettere del patriarca di Peć Arsenio III e del vescovo Savatija all'arhivescovo di Antivari Smajević, Orientalia christiana, Roma, 1955.*
- Дентон Вилијам, *Црна Гора - њен народ и њеџова иџџиорија*, Подгорица, 1996.
- Дероко Александар, *Монуменџиална и декоратџивна архиџекџура у средњовековној Србији*, Београд, 1953.
- Драговић Марко, *Крисовуљ књаза џосџодара црноџорскоџ Ивана Црнојевића*, Цетиње, 1885.
- Драговић Марко, *Једна билџешка о Шћеџану Маломе*, Цетиње, 1887.
- Драговић Марко, *Школе у Црној Гори*, Загреб, 1888.
- Дурковић-Јакџић Љубомир, *Енџлези о Њеџошу и Црној Гори*, Титоград, 1963.
- Дучић Ниџифор, *Књижевно радови*, књ. I, Београд, 1891.
- Дучић Ниџифор, *Књижевно радови*, књ. II, Београд, 1892.
- Дучић Ниџифор, *Иџџиорија Срџске Православне Цркве*, Београд, 1894.
- Ђорђевић Владан, *Црна Гора у XVIII веку*, Београд, 1912.
- Ђорђевић Владан, *Црна Гора и Аусџирија 1814-1894*, Београд, 1924.
- Ђорђевић Петар, *Иџџиорија срџске ћирилице*, Београд, 1971.
- Ђурђевић Бранислав, *Турска власџи у Црној Гори у XVI и XVII веку*, Сарајево, 1953.
- Ђурић Бојислав, *Иконе у Јуџославији*, Београд, 1961.
- Ердељановић Јован, *Сџара Црна Гора*, Београд, 1926.

- Живковић Тибор, *Јужни Словени под византијском влашћу*, Београд, 2007.
- Зеремски Иларион, *Из историје њеће папирјаришије*, Сремски Карловци, 1931.
- Jagić Vatroslav, *Archiv fur slaviche Philologie*, knj. II, sv. 1, Berlin, 1876.
- Jedin Hubert, *Velika povijest Crkve*, Zagreb, 1972.
- Јастребов Иван, *Подгајци за историју српске цркве*, Београд, 1879.
- Јиречек Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд, 1952.
- Јиречек Константин-Радонић Јован, *Историја Срба*, књ. II, Београд, 1952.
- Караџић Стефановић Вук, *Примјери српско-словенскога језика*, Беч, 1857.
- Караџић Стефановић Вук, *Црна Гора и Бока Којторска*, Београд, 1922.
- Кашић Душан, *Појед у прошлости Српске цркве, Крајак историјски прејед*, Београд, 1984.
- Клиничаров Г. Иван, *Пој Бојомил и његово вријеме*, Софија, 1947.
- Коваљевски Јегор, *Црна Гора и словенске земље*, Подгорица, 1999.
- Ковачевић Јован и др., *Историја Црне Горе*, књ. I, Титоград, 1967.
- Ковијанић Ристо и др, *Предњеошевско доба*, Титоград, 1966.
- Ковијанић Ристо, *Помени црнојорских племена у којторским сјоменицима (XIV- XVI вијек)*, књ. II, Титоград, 1974.
- Кондић Павле, *Цетињска Бојословија 1863-1945*, Цетиње, 2005.
- Костић Милан, *Школе у Црној Гори од најсјаријих времена до данашњеј доба*, Панчево, 1876.
- Костић Мита, *Устјанак Срба и Арбанаса у Сјарој Србији прошив Турака 1737-1739. и сеобе у Утарску*, Скопље, 1930.
- Куљбакин Степан, *Палеојрафска и језичка истјивања о Мирослављевом Јеванђељу*, Сремски Карловци, 1925.
- Лавров Алексејевич Петар, *Петјар II Петјровић Њејош Владика Црнојорски у лијетјурној дјелјиносји*, Москва, 1887 (на руском језику).
- Лаиновић Андрија, *Подјорица под Турцима*, Подгорица, 1940.
- Лаиновић Андрија, *Три Француза о Црној Гори*, Београд, 2008.
- Лекић Душан, *Сјолна јолјика Петјра I Петјровића-Њејоша (1784-1830)*, Цетиње, 1950.
- Лековић Жарко, *Дробњак у јрвој јоловини XIX вијека*, Подгорица, 2001.
- Лукетић Мирослав, *Будва, Св. Сјефан, Петјровац*, Будва-Цетиње, 1966.
- Лучић Чедомир, *Мјјројолјиј Петјар Први Петјровић*, Титоград, 1991.
- Лучић Чедомир, *Власји и сјолни ујшицаји у Црној Гори (1499-1851)*, Српско Сарајево-Подгорица, 2002.
- Љепава Јово, *Лекије из историје српске књижевносји*, Цетиње, 1896.
- Mayer Antun, *Catarensia*, Zbornik Istorijskog instituta Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 1954.
- Максимовић Јованка, *Којторски цибориј из XIV века и камена јласјика суседних обласји*, Београд, 1961.
- Марковић Василије, *Православно монашјиво и манасјири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци, 1920.
- Машкин А. Николај, *Историја Сјарој Рима*, Београд, 1968.
- Marković Ivan, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb, 1902.
- Мартиновић Душан, *Порјетји*, II, Цетиње, 1987.

- Медаковић Дејан, *Графика српских шtamпаних књига XV- XVII века*, Београд, 1958.
- Медаковић Милорад, *Повјесница Црне Горе*, Земун, 1850.
- Медаковић Милорад, *Живој и обичаји Црногораца*, Нови Сад, 1860.
- Медаковић Милорад, *П. П. Његош последњи владајући владика црногорски*, Нови Сад, 1882.
- Мијовић Павле, *Монодија у камену*, Крушевац, 1967.
- Мијовић Павле, *Културе Црне Горе*, Титоград, 1987.
- Miklosich Franz, *Monumenta Srbica spectantia historiam Srbiae, Bosnae, Ragussii*, Wienae, 1858.
- Miklosich Franz, *Die Serbischien Dynasten Crnojević*, Wien, 1886.
- Миковић Дионисије, *Иларион Рођановић, црногорско-брдски митрополић*, Нови Сад, 1891.
- Милаковић Димитрије, *Историја Црне Горе*, Задар, 1856.
- Милаш Никодим, *Каноничко начело православне цркве при разрешивању црквених власћи. К питању о јерархичком положају сарајевске митрополије*, Задар, 1884.
- Милаш Никодим, *Правила Православне цркве*, Нови Сад, 1885.
- Милаш Никодим, *Православна Далмација*, Нови Сад, 1901.
- Милаш Никодим, *Свети Василије Острошки*, Дубровник, 1913.
- Милутиновић Сарајлија Симо, *Историја Црне Горе од искона до новијег времена*, Београд, 1835.
- Nežić Carolus, *De pravoslavibus jugoslavis saec. XVII ad catholicam fidem reversis*, Vaticanus, 1940.
- Nežić Carolus, *De pravoslavibus Jugoslavis*, Romae, 1940.
- Ненадовић Слободан, *Душанова задужбина манастир св. Арханђела код Призрена*, Београд, 1966.
- Никчевић Томица, *Политичке стире у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку (Оштор стварању државе)*, Подгорица-Никшић, 1999.
- Новаковић Стојан, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*, Београд, 1893.
- Павловић Леонтије, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедереву, 1965.
- Петкович Константин, *Црна Гора и Црногорци*, Подгорица, 2005.
- Петровић Никола, *Пјесме и сјјевови*, Цетиње- Титоград, 1989.
- Поповић Ђуро, *Читанка за друи разред основнијех школа*, Цетиње, 1897.
- Поповић Петар, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд, 1951.
- Пурковић Миодраг, *Кћери кнеза Лазара*, Мелбурн, 1957.
- Радичевић Филип, *Успенски манастир на Кому*, Просвјета, књ. I, св. VI, Цетиње, 1893.
- Радојчић Никола, *О архиепископу Данилу II и његовим настављачима*, Београд, 1935.
- Радојчић Светозар, *Старе српске минијатуре*, Београд, 1950.
- Радојчић Светозар, *Мајстори старе српске сликарства*, Београд, 1955.

- Радојчић Светозар, *Српске иконе од XII века до 1459. године*, Београд, 1960.
- Радојчић Светозар, *Старо српско сликарство*, Београд, 1966.
- Радонић Јован, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд, 1950.
- Ракочевих Новица, *Црна Гора у Првом свјетском рату*, Титоград, 1969.
- Ракочевих Новица, *Црногорска Народна Скупштина 1906-1914*, Подгорица, 1997.
- Ровински Аполонович Павле, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, том I, III, IV, Цетиње, 1994.
- Руварац Иларион, *О хумским епископима и митрополијима до 1766. године*, Мостар, 1901.
- Руварац Иларион, *Из историје Пећке Патријаршије*, Сремски Карловци, 1931.
- Сава, епископ шумадски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Подгорица-Крагујевац, 1996.
- Синдик Илија, *Комунално уређење Кошора од друге половине XII до почетка XV вијека*, Београд, 1950.
- Соловјев В. Александар, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Београд, 1928.
- Слијепчевић Ђоко, *Пајсије, архиепископ пећки и патријарх српски као јерарх и књижевни радник*, Београд, 1953.
- Слијепчевић Ђоко, *Историја Српске Православне Цркве*, књ. 1, Београд, 1991.
- Станојевић Глигор, *Шћепан Мали*, Београд, 1957.
- Станојевић Глигор, *Црна Гора пред стварање државе*, Београд, 1962.
- Станојевић Станоје, *Борба за самосталност католичке цркве у немањихкој држави*, Београд, 1912.
- Станојевић Станоје, *Белешке о неким, старим иконама*, Београд, 1931.
- Stjerčević Ivo, *Prevlaka*, Zagreb, 1930.
- Stjerčević Ivo, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Split, 1938.
- Sticoti P., *Die romische stadt in Montenegro*, Wien, 1913.
- Schlumberger G., *Sigillographia de lempire Byzantium*, Paris, 1884.
- Схоластик Сократ, *Црквена историја*, Београд, 1886.
- Терановски Теодор, *Историја српског права у немањихкој држави*, књ. I, Београд, 1931.
- Томановић Лазо (Лазар), *Петар II Петровић Њеџић као владалац*, Цетиње, 1896.
- Томановић Лазар, *Педесет година на престолу Црне Горе*, Цетиње, 1910.
- Томић Јован, *Из историје Црне Горе*, Земун, 1901.
- Томић Јован, *Црнојевићи и Црна Гора*, Земун, 1901.
- Томић Јован, *Последње две године живота и рада хајдучког харамбаше Баја Николића Пивљанина*, Београд, 1901.
- Томић Јован, *О црногорском усипанку у почетку морејског рата*, Нови Сад, 1903.
- Томић Јован, *Патријарх Арсеније III Црнојевић*, Београд, 1906.

- Томић Јован, *Црна Гора за морејскої раїи*, Београд, 1907.
- Томић Светозар, *Пива и Пивљани*, Београд, 1949.
- Томовић Гордана, *Морфологија ћирилских напїииса на Балкану*, Београд, 1974.
- Тројицки Сергије, *Доїунски чланци Власїиарева Синїиатме*, Београд, 1956.
- Theiner Augustin, *Vettera Monumenta slavorum Meridionalium*, II, Romaе, 1863.
- Уљанцов Д. А. и др., *Истїорија средњеї века*, Београд, 1950.
- Ђирковић Сима, *Истїорија средњовековне босанске државе*, Београд, 1964.
- Ђоровић Владимир, *Истїорија Јуїославије*, Београд, 1933.
- Хитрова И. Н, *Русија и їроїлашење Црне Горе Књажевсїивом (1852)*, Москва, 1972 (на руском језику).
- Цвијић Јован, *Говори и чланци*, књ. И, Београд, 1921.
- Цермановић А. и др., *Анїиичка Дукља, Цетиње*, 1975.
- Чајкановић Веселин, *Сїудује из релиїије фолклора*, Београд, 1924.
- Чајкановић Веселин, *О срїском врховном боїу*, Београд, 1941.
- Šimrak Janko, *De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica aeculis XVII et XVIII*, vol. I, Zagreb, 1926.
- Šišić Ferdo, *Povijest Hrvata*, Zagreb, 1925.
- Шобајић Максим, *Сїиарине у Зетїи*, Београд, 1892.
- Шобајић Петар, *Бјелоїавлићи и Пјешивици, їлемена у црноїорским брди-ма*, Београд, 1923.
- Шобајић Петар, *Никишић*, Београд, 1938.

- ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ –

- Алексијевић Димитрије, *Прилози за истїорију срїске цркве*, Весник Српске цркве, Београд, 1909.
- Anastasijević Dragutin, *Makedonija*, Narodna enciklopedija srpsko- hrvatsko slovenačka, књ. II, Београд, 1927.
- Батовски Хенрик, *Један їрилої їиїиању: Њеїоиш и 1848*, Историјски записи, књ. XXII, св. 4, Титоград, 1965.
- Божић Иван, *О їроїасїи манастира св. Михаила на Превлаци*, Анали Филолошког факултета, VII, Београд, 1967.
- Anastasijević Dragutin, *Lionska унија*, Narodna enciklopedija srpsko- hrvatsko slovenačka, књ. II, Zagreb, 1927.
- Анастасијевић Драгутин, *Сїоменици из сїиарих цркава у Санџаку неиздани или с їоїрешком издани*, Богословље, год. IV, св. I, Београд, 1931.
- Анастасијевић Драгутин, *Свеїиа Гора у їрошлосїи и садашњосїи*, Српски књижевни гласник, књ. XVIII, Београд, 1907.
- Божић Иван, *Боїдаишићи у средњем веку*, Историски часопис, књ. VII, Београд, 1957.
- Vožić Ivan, *Zeta u drugoj polovini XIV i u XV stoljeću*, Historija naroda Jugoslavije, књ. I, Zagreb, MCMLIII.

- Божић Иван, *Средњовековни Пашићровићи*, Историски часопис, књ. IX-X, Београд, 1959.
- Божић Иван, *Кашуни Црне Горе*, Зборник Филозофског факултета у Београду, књ. X, Београд, 1968.
- Бошковић Ђурђе, *Извештај и крајике белешке са путовања*, III серија, књ. IV, Београд, 1931.
- Бошковић Ђурђе, *Две бокељске цркве*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, св. VI-VII, Котор, 1940.
- Бошковић Ђурђе, *Извештај о исцртавању средњовековних споменика на Јужном Приморју*, Споменик Српске Академије Наука и Умјетности, LXXXVIII, Београд, 1938.
- Воšković Đurđe, *Vogorodica Krajinska*, Enciklopedija Jugoslavije, knj. I, Zagreb, 1955.
- Веселиновић Милојко, *Српске калуђерице*, Глас Српске Краљевске Академије, LXXX, Београд, 1909.
- Веселиновић Рајко, *Папирјарх Јоаникије*, Гласник Српске Православне Цркве, бр. 9, Београд, 1946.
- Владислав (митрополит), *Манастир Завала у Пољовом Пољу-Херцеговина*, Црква- Календар Српске Православне Патријаршије за 1983, Београд, 1982.
- Врчевић Вук, *Рег, обичаји и управе манастира и црква у Херцеговини*, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1910.
- Вуксан Душан, *Бијка на Царевом лазу*, Записи, књ. V, св. 3, Цетиње, септембар 1929.
- Глумац Душан, *О једном напису из Азана XIII-XIV век*, Старинар, XIX, Београд, 1969.
- Динић Михаило, *Душанова царска пилула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд, 1946.
- Динић Михаило, *Три повеље из исписа Ивана Лућича*, Зборник Филозофског факултета, III, Београд, 1955.
- Драговић Марко, *Материјал за историју Црне Горе*, Гласник Српског ученог друштва, књ. 72, Београд, 1891.
- Драговић Марко, *Споменници о Шћепану Маломе*, Споменик Српске Краљевске Академије, књ. XXII, Београд, 1893.
- Влачић Љубо, *Прва канонска посјета еп. Рајачића Дубровнику и Кошору*, Гласник Историјског друштва, књ. V, Нови Сад, 1932.
- Vršević Vuk, *Ogranci za istoriju Crne Gore*, Zabavnik „Dubrovnik“ za 1870. godinu, Dubrovnik, 1871.
- Вуксан Душан, *Сийни прилози*, Записи, књ. III, Цетиње, 1928.
- Вуксан Душан, *Један необјављени Цетињски летопис*, Записи, књ. V, св. 3, Цетиње, 1929.
- Вуксан Душан, *Књаз Данило- друга година владе*, Записи, књ. IV, св. 2, Цетиње, 1931.
- Вуксан Душан, *Књаз Данило Петровић Његош, Скупање на престо и прва година владе*, Записи, књ. IX, св. 4, Цетиње, 1931.
- Вуксан Душан, *Манастир Осирој*, Записи, књ. IV, св. 1, Цетиње, јул 1935.

- Вуксан Душан, *Катало́г зе́йских и црно́горско- приморских еписко́па и митрополи́та*, Записи, књ. V, св. 2, Цетиње, август 1935.
- Вуксан Душан, *Рукописи Цетињској манастира*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, књ. I, Скопље, 1936.
- Вуксан Душан, *Да ли је ношено оружје кад су се носили крсти?* Записи, књ. XVII, св. 1, Цетиње, јануар 1937.
- Вуксан Душан, *Једна жалба калуђера Михајла и др. књазу Данилу*, Записи, књ. XVII, св. 2, Цетиње, фебруар 1937.
- Вуксан Душан, *Историјска грађа*, Записи, књ. XVIII, св. 5, Цетиње, мај 1937.
- Вуксан Душан, *Историјска грађа*, Записи, књ. XIX, св. 1, Цетиње, јануар 1938.
- Вуксан Душан, *Прејиска митрополи́та Василија, митрополи́та Саве и црно́горских глaвара 1752- 1759*, Споменик Српске Краљевске Академије, LXXXVIII други разред 69, Београд, 1938.
- Вуксан Душан, *Неколико писама браћује ман. Дечана и Патријаршије књазу Данилу и књазу Николи*, Записи, књ. XVII, св. 3, Цетиње, март 1937.
- Вуксан Душан, *Историјска грађа из епохе владика из разних племена*, Записи, књ. XVII, св. 5, Цетиње, мај 1937.
- Вуксан Душан, *Историјска грађа*, Записи, књ. XIX, св. 3, Цетиње, март 1938.
- Вуксан Душан, *Сийни прилози, Описи владике Никанора*, Записи, књ. XXXIV, св. 3, Цетиње, септембар 1940.
- Вукчевић Михаило, *Из једној писма Њевошевој школској друга*, Записи, књ. IV, св. 3, Цетиње, 1929.
- Гранић Филарет (Бранко), *Оснивање Архиепископије Јустинијана прима 535. године*, Гласник Скопског научног друштва, I, Скопље, 1925.
- Grujić Radomir, *Psaltir Cetinjski*, Nastavni vjesnik, knj. XIX, Zagreb, 1911.
- Grujić Radoslav, *Jevstatije I*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko slovenačka, knj. I, Zagreb, 1925.
- Grujić Radoslav, *Vasilije Brkić- Jovanović*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko slovenačka, knj. I, Zagreb, 1925.
- Grujić Radoslav, *Maksim Skopljanac*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko slovenačka, knj. II, Zagreb, 1927.
- Grujić Radoslav, *Arsenije IV Jovanović-Šakabenta*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko slovenačka, knj. II, Zagreb, 1927.
- Grujić Radoslav, *Kalinik I*, Narodna enciklopedija srpsko- hrvatsko slovenačka, knj. II, Beograd, 1927.
- Grujić Radoslav, *Pecka Patrijaršija*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko slovenačka, knj. III, Zagreb, 1928.
- Grujić Radoslav, *Ohridska arhiepiskopija*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko slovenačka, knj. III, Zagreb, 1928.
- Grujić Radoslav, *Skopska Eparhija*, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko slovenačka, knj. IV, Zagreb, 1929.
- Grujić Radoslav, *Manastirske štamparije*, Narodna enciklopedija srpsko -hrvatsko slovenačka, knj. IV, Zagreb, 1929.

- Грујић Радослав, *Пећки папирјарси и карловачки митрополијски у XVIII веку*, Гласник Историског друштва, књ. IV, св. 2, Нови Сад, 1931.
- Грујић Радослав, *Пећки антипапирјарх Тимошеј 1718*, Гласник Скопског научног друштва, књ. III, Скопље, 1934.
- Dabinović Andrija, *Kotor u drugom skadarskom ratu*, Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 1937.
- Драгићевић Ристо, *Њеџошево школовање*, Историјски записи, књ. II, св. 3-4, Цетиње, септембар-октобар 1948.
- Дурковић-Јакшић Љубомир, *Одређивање међуцрквеног положаја Црногорској Митрополији*, Историјски записи, књ. IX, св. 1, Цетиње, 1953.
- Ђурић Хајрудин, „Илирске новине“ о поџибији Смаил-аге, Историјски записи, књ. XX, св. 3, Титоград, 1963.
- Ђурић Хајрудин, *Црногорско-херцеговачки уговор у Требињу (28. IX 1843)*, Историјски записи, књ. XX, св. 3, Титоград, 1963.
- Ђукић Павић, *Петар II Петровић и Али-паша Сјоччевић*, Записи, књ. XIII, св. 4, Цетиње, април 1935.
- Дајковић Данило, *Први окршај на Широчком вису*, Светигора, бр. 142, Цетиње.
- Delić Stevan, *Petrov manastir kod Trebinja*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XXIV, Sarajevo, 1912.
- Deroko Aleksandar, *Monumentalna arhitektura*, Narodna starina, XXIV, Zagreb.
- Дероко Александар, *Немањина црква св. Богородице у Бисјерици*, Гласник Скопског научног друштва, V, Скопље, 1929.
- Дероко Александар, *У Бодиновој пресјоници*, Старинач, III серија, књ. V, Београд, 1930.
- Дероко Александар, *Ђурђеви Сјујови у Будимљи*, Гласник Скопског научног друштва, XI, Скопље, 1932.
- Дероко Александар, *Неколико црквица приморскога пјаша*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIV, Скопље, 1934.
- Димитријевић Стеван, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотеке*, Споменик Српске Краљевске Академије, књ. LIII, Београд, 1922.
- Димитријевић Стеван, *Одношаји пећких папирјарха с Русијом у XVII веку*, Глас Српске Краљевске Академије, LVIII, други разред 37, Београд.
- Динић Михаило, *Земље Херцега Светиога Саве*, Глас Српске Краљевске Академије, књ. CLXXXII, Београд, 1950.
- Драгићевић Ристо, *Црна Гора за вријеме првог Њеџошевог огласка у Русију*, Историјски записи, књ. IX, св. 1-2, Цетиње, 1955.
- Драгићевић Ристо, *Црногорске шћамјарије (1493-1918)*, Историјски записи, књ. XII, св. 1-2, Цетиње, 1956.
- Драгићевић Ристо, *Неколико старих печата*, Старине Црне Горе, 1, Цетиње, 1963.
- Драговић Марко, *Прилози за историју Црне Горе*, Летопис Матице српске, III, Нови Сад, 1891.

- Драговић Марко, *Материјали за историју Црне Горе из времена митрополита Данила, Саве и Василија Петровића*, Споменик Српске Краљевске Академије, књ. XXV, Београд, 1895.
- Дучић Нићифор, *Врањина у Зетини и крисовуље на Цетинињу*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XXVII, Београд, 1870.
- Дучић Нићифор, *Црна Гора*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XL, Београд, 1874.
- Дучић Нићифор, *Књижевни радови, Биљешке о Црној Гори*, књ. 3, Београд, 1893.
- Дучић Нићифор, *Књижевни радови*, Историја СПЦ, Београд, 1894.
- Ђурђев Бранислав, *О огласку црногорскога владике Пахомија у Цариграду у другој половини XVI века*, Историски часопис, књ. II, Београд, 1951.
- Ђурђев Бранислав, *Хришћани сџахије у северној Србији у XV веку*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине, IV, Сарајево, 1952.
- Ђурђев Бранислав, *Ситни прилози из историје Црне Горе*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, VI, Сарајево, 1954.
- Đurić Vojislav, *Beška (Brezavica)*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. I, Zagreb, 1959.
- Đurić Vojislav, *Bogorodica Krajinska*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. I, Zagreb, 1959.
- Đurić Vojislav, *Bogorodica na Komu*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. I, Zagreb, 1959.
- Zdravković Ivan, *Santa Marija in Punta u Budvi*, Muzeji, br. 11, Zagreb, 1956/7.
- Здравковић Иван, *Резултати архиепископских истраживања на цркви св. апостола Петра у Бијелом Пољу*, Старине Црне Горе, I, Цетиње, 1963.
- Зеремски Иларион, *Српска црква под Охридском архиепископијом*, Гласник Српске православне патријаршије, Београд, 1930.
- Ivić Antun, *Nekoliko ćirilskih spomenika iz XV i XVII veka*, Vjesnik kraljevskog hrvatsko-dalmatinskoga Zemaljskog arhiva, knj. XV, Zagreb, 1913.
- Irpen Thomas, *Stare crkvene ruševine u Albaniji*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv. XII, Sarajevo, 1900.
- Јастребов Иван, *Прејис крисовуље на Цетинињу о манастиру св. Николе на Врањини*, Гласник Српског Ученог Друштва, XLVII, Београд, 1879.
- Јастребов Иван, *Јетископија зетска*, Гласник Српског ученог друштва, XLVIII, Београд, 1880.
- Јовићевић Андрија, *Ријечка нахија у Црној Гори*, Српски етнографски зборник, XV, насеља, 7, Београд, 1911.
- Јовићевић Андрија, *Зетини и Љешкопоље*, Насеље и порекло становништва, Српски етнографски зборник, XXVIII, Београд, 1926.
- Југовић Миодраг, *Титуле и пописи архиепископа и патријарха српских*, Богословље, год. IX, Београд, 1934.
- Кажих Н. Томо, *Цркве прадачке и њихово свјештенство*, Просвјета, св. VI, Цетиње, 1900.
- Karaman Ljubo, *Crkvice Sv. Mihaila kod Stona*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, XV, Zagreb, 1928.

- Karaman Ljubo, *O vremenu gradnje Sv. Mihaila u Stonu*, Vjesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske, IX, 3, Zagreb, 1960.
- Ковачевић Јован, *Белешке за истраживање Мирослављевог Јеванђеља и материјалне културе XI и XII века*, Историски часопис, књ. I, св. 1-2, Београд, 1949.
- Ковачевић Јован, *Око Мирослављевог Јеванђеља*, Историски часопис, књ. 2, Београд, 1951.
- Ковачевић Јован, *Епиграфика и друштвена припадност Кошора у Дукљи и Приморју од краја VIII до краја XIII века*, Историски гласник, бр. 2, Београд, 1955.
- Ковачевић Јован, *Трагови једног ранохришћанског обреда (in humanito pedes)...*, Историски гласник, бр. 2, Београд, 1955.
- Ковачевић Јован, *Средњовековни епиграфски споменици Боке Кошорске*, Споменик Српске Академије Наука и Умјетности, СВ, Београд, 1956.
- Ковачевић Јован, *О уводу Барског родослова*, Зборник Матице српске, XIII- XIV, 1956.
- Ковачевић Јован, *Мариналије за археологију и историју уметности раног средњег века*, Зборник Филозофског факултета, VII/ 1, Београд, 1964.
- Ковачевић Љубомир, *Неколико питања о Стефану Немањи*, Глас Српске Краљевске Академије, LVIII, Београд, 1891.
- Ковачевић Љубомир, *Неколико старих написа и билежака*, Старине Југословенске Академије Знаности и Умјетности, књ. X, Загреб, 1878.
- Ковачевић Мирко, *Црква под средњовековним градом Соколом*, Старинар, нова серија, књ. XVIII, Београд, 1967.
- Ковијанић Ристо, *Помен о прадеду владике Данила*, Историски записи, књ. XV, св. 1- 2, Цетиње, 1959.
- Колендић Петар, *Андрија Змајевић о патријарху Арсенију III*, Гласник Скопског научног друштва, књ. II, св. 1- 2, Скопље, 1927.
- *Константинов Михаиловић из Осировице: „Јаничарове усомене или Турска хроника“*, Споменик Српске Академије Наука и Умјетности, CVII, одељење друштвених наука, серија 9, Београд, 1959.
- Когац Vojislav, *Morašnik*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. III, Zagreb, 1964.
- Лисац Андрија-Љубомир, *Петар Петровић Његош према Словенији и Словенцима*, Историски записи, књ. XX, св. 3, Титоград, 1963.
- Лукетић Мирослав, *Ђурђевац - средњовековно утврђење Црнојевића*, Старине Црне Горе, књ. III-IV, Цетиње, 1965/66.
- Лукић Василије, *Професор Јован Николић као просветни и културни радник*, Историски записи, књ. XXXVIII, св. 1, Титоград, 1981.
- Лучић Чедомир, *Издајник, квислин, колаборационист...ишта је то?* Историски записи, бр. 4, Подгорица, 1995.
- Љубинковић Радивоје, *Хумско епархијско властелиниство и црква св. Петра у Бијелом Пољу*, Старинар, 9-10, Београд, 1959.
- Љубинковић Радивоје, *Ископавања на цркви Св. Петра у Бијелом Пољу*, Материјали, IV, VII Конгрес археолога Југославије-Херцег Нови, 1966, Београд, 1967.

- Љубинковић Радивоје, *Представа Првој трећа у айсигалној конхи у цркви св. Михаила код Сјона*, Зборник народног музеја, књ. IV, Београд.
- Љубић Симо, *Сјоменици о Шћејану Малом*, Гласник Српског ученог друштва, књ. II/ 2, Београд, 1870.
- Максимовић Јованка, *Камена декорација Мораче*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, књ. 2, Нови Сад, 1966.
- Мартиновић Јован, *Најстарији сакрални објекти у Коштору*, Гласник Одјелења умјетности Црногорске Академије Наука и Умјетности, бр. 11, Подгорица, 1992.
- Мартиновић Марина, *Привремена бојословија на Цетињу према архивских погатака*, Историјски записи, св. 1- 2, Подгорица, 1999.
- Matković Petar, *Putovanja po Balkanskom poluostrvu, Putopis Marka Antuna Pigafette ili drugo putovanje Antuna Vračića u Carigrad 1567. godine*, Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, knj. C, Zagreb, 1890.
- Mošin Vladimir, *Prepiska ruskog samozvanca Ivana Timoške Akudinova s Dubrovnikom g. 1648*, Historijski zbornik, knj. V, sv. 1- 2, Zagreb, 1952.
- Мошин Владимир, *Св. Пајријарх Калисти и српска црква*, Гласник Српске Православне Цркве, XXVII, Београд, 1946.
- Mošin Vladimir, *Ćirilski rukopisi Cetinjskog manastira*, Ljetopis Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, sv. 61, Zagreb, 1956.
- Mošin Vladimir, *Opis ćirilskih rukopisa Sveučilišne biblioteke*, Radovi Staroslovenskog instituta, knj. 5, Zagreb, 1964.
- Мошин Владимир, *Повеља Светиој Саве манастиру Светиој Николе на Врањини*, Свети Сава- споменица, Београд, 1977.
- Мјјовић Павле, *Praskvica*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. IV, Zagreb, 1966.
- Мјјовић Павле, *Savina*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. IV, Zagreb, 1966.
- Мјјовић Павле, *Starčeva gorica*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. IV, Zagreb, 1966.
- Мијушковић Славко, *Један документи о учествовању митрополија Савијања Љубибрајича у биткама морејској раји*, Историјски записи, књ. IX, св. 1, Цетиње, 1953.
- Мијушковић Славко, *Политички маневри гувернагура Јована Радоњића*, Историјски записи, књ. IX, св. 1, Цетиње, 1953.
- Мијушковић Славко, *Један прилој историји Црне Горе*, Историјски записи, књ. IX, св. 1, Цетиње, 1953.
- Мијушковић Славко, *Оштор Брајича француским власиима у Боки (1807-1814)*, Историјски записи, књ. X, св. 2, Цетиње, 1954.
- Мијушковић Славко, *Догађаји у Црној Гори од појаве Милорадовића до Нуман- пашиној похода (1711-1714)*, Историјски записи, књ. XI, св. 1-2, Цетиње, 1955.
- Мијушковић Славко, *Заосјавијина владике Висариона Бориловића-Бајице*, књ. XII, св. 1-2, Цетиње, 1956.
- Миловић Ђорђе, *Дјеланости млетачких власи у вези доласка њећкој пајријарха Аџанасија у Приморје 1749. године*, Историјски записи, књ. XII, св. 1- 2, Цетиње, 1956.

- Миловић Јевто, *Покушаји Аустрије да оџме Њеџошу Подмаине и Сџањевиће*, Историјски записи, св. 7- 9, Цетиње, 1951.
- Мијушковић Славко, *Повод и џослџедице једне џосланице владиџе Саве џравославцима у Коџору*, Историјски записи, књ. XVI, св. 3- 4, Титоград, 1959.
- Мијушковић Славко, *Њеџош и Превлаџа - саџа „Осџрво Цвећа“ – у Боџи Коџорској*, Боџа, књ. 2, Херџег Нови, 1970.
- Миловић Јевто, *Исџоријсџа џрађа из гоба књаза Данила*, Историјски записи, св. 4-6, Цетиње, 1949.
- Милошевић Милош, *Оџо џокушаја освајања Бара и Улџиња 1717. и 1718. џодине*, Историјски записи, књ. XVII, св. 4, Титоград, 1960.
- Милошевић Милош, *Њеџошев сџав џриликом аусџиро- црноџорској разџраничавања на џодручју Доброџе (1837- 1841)*, Историјски записи, књ. XX, св. 3, Титоград, 1963.
- Наџићеновић поп Саво, *Боџа*, Српски етнографски зборник, Населја српских земаља, књ. IX, Београд, 1913.
- Нешковић Јован, *Конзерваџорско-ресџаураџорски радови на цркви св. Пеџра у Бијелом Пољу*, Старине Црне Горе, I, Цетиње, 1963.
- Нешковић Јован, *Сџари камени иџносџиас цркве св. Пеџра у Бијелом Пољу*, Зборник зашџтите спомениџа културе, XIX, Београд, 1968.
- Николић Марко, *Пеџар II Пеџровић Њеџош и џроџџрезвиџер коџорски Јаџов Поџовић- Поводом Њеџошеве џосјеџе Коџору 1833*, Историјски записи, књ. XX, Титоград, 1963.
- Novaković Stojan, *Џivot srpskog patrijarha Jefrema*, Starine Jugoslovenske Akademije Nauka i Umjetnosti, knj. XVI, Zagreb, 1884.
- Пејовић Ђоџо, *Заџџо су Њеџошеви џосмрџни осџиаци џренесени с Ловђена на Цетиње 1916. џодине*, Историјски записи, књ. XX, св. 2, Титоград, 1963.
- Пејовић Ђоџо, *Проџоџол о разџраничењу између Јовичића и Уџњана 1838*, Историјски записи, књ. XX, св. 3, Титоград, 1963.
- Поповић Павле, *Враз џрема Њеџошу*, Цетиње и Црна Гора, Београд, 1927.
- Петар I. Поповић, *Два франџуска наџаџа на Црну Гору 1811. џодине*, Записи, књ. II, св. 2, Цетиње, 1930.
- Петар Поповић, *Никанор Ивановић-Њеџуш*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. ИВ, Нови Сад, 1959.
- Petković Vladimir, *Freske XIII veka u manastiru Morači*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb, 1928.
- Петковић Сретен, *Зигне слиџе у Осџироџу из 1666/ 1667. Године - неџознаџо дело слиџара Раџула*, Зограф, Београд, 1967.
- Пурковић Миодраг, *Тџџуле и џоџџџиси архиеџисџоџи и џаџџриџарха срџских*, Богословље, год. IX, Београд, 1934.
- Пурковић Миодраг, *Срџски џаџџриџарси средњеџа века*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XV- XVI, 9- 10, Скопље, 1936.
- Пурковић Миодраг, *Срџски еџисџоџи и миџроџоџиџи средњеџа века*, Хришћанско дело, III, 4- 6, Скопље, 1937.

- Радичевић Филип, *Православна црква у Црној Гори*, Просвјета, св. X, Цетиње, 1889.
- Радичевић Филип, *Старине*, Просвјета, год. II, св. XI-XII, новембар-децембар, Цетиње, 1890.
- Радичевић Филип, *Свети Василије Острошки, митрополит херцеговачки, чудотворац острошки*, Просвјета, св. VI, Цетиње, 1895.
- Радојчић Ђорђе, *Ко је отац Саве II*, Богословље, год I, Београд, 1926.
- Радојчић Ђорђе, *О шtamпарији Црнојевића*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIX, Скопље, 1938.
- Радојчић Ђорђе, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, Историјски гласник, књ. 2, Београд, 1948.
- Радојчић Ђорђе, *Белешке о шtamпаријама у Црној Гори у XV и XVI веку*, Историјски записи, књ. 2, Цетиње, 1948.
- Радојчић Ђорђе, *Карактер и главни моменти из прошлости старих српских шtamпарија (XV- XVII века)*, Историјски записи, књ. 6, Цетиње, 1950.
- Радојчић Ђорђе, *Две наше библиографске рејкосије*, Историјски записи, књ. 8, Цетиње, 1952.
- Радојчић Ђорђе, *Два примера Руварчеве штампарије*, Споменица Илариона Руварца, Нови Сад, 1955.
- Радојчић Ђорђе, *О смерној Јелени и њеном описанију бољољубном*, Дело, књ. 5, Београд, 1958.
- Радојчић Ђорђе, *О напису Ивана Црнојевића и поводом њега о књижевним ушцајима Запада и Истока у Дукљи*, Летопис Матице српске, Нови Сад, јун 1962.
- Радојчић Никола, *Споменици о укуцању Пеђе Папирјарије*, Богословски гласник, књ. XV, Београд, 1909.
- Радојчић Никола, *О земљи и имену бојомила*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VIII, Београд, 1927.
- Радојчић Светозар, *О сликарству у Боки Кошорској*, Споменик Српске Академије Наука и Умјетности, III, Београд, 1953.
- Радонић Јован, *О Македонцу Мардарију, владици цетињском у првој половини XVII века*, Историјски записи, књ. X, св. 2, Цетиње, 1954.
- Ражнатовић Новак, *Положај и улога цркве у Црној Гори 1852-1878*, Историјски записи, књ. XVIII, св. 4, Титоград, 1961.
- Ражнатовић Новак, *Рад влада Црне Горе и Србије на поштовању српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902. године*, Историјски записи, књ. XXII, св. 2, Титоград, 1965.
- Ражнатовић Новак, *О доласку и боравку дабробосанског митрополита Саве Косановића у Црној Гори крајем XIX вијека*, Историјски записи, књ. XXII, св. 4, Титоград, 1965.
- Ракочевевић Новица, *Прилози историји аустроугарске окупације Црне Горе 1916- 1918*, Историјски записи, књ. XVII, св. 3, Титоград, 1960.
- Руварац Димитрије, *Василије Пејровић*, Споменик Српске Краљевске Академије, књ. XXXIII, Београд.
- Руварац Иларион, *Напис у цркви села Бојдашићи близу Кошора*, Гласник Српског ученог друштва, XXI, Београд, 1867.

- Руварац Иларион, *Владике зейске и црногорске*, Просвјета, Цетиње, 1892
- Руварац Димитрије, *О укинућу њећеке ѡаѡријаришије*, Српски Сион, Сремски Карловци, 1904.
- Руварац Иларион, *Ђураш Илић II Ђурашевић*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLVII, Београд, 1879.
- Руварац Иларион, *Камичци и ѡрилошци за друѡи зейски дом, Манасѡир св. Николе на Врањини у Скадарском блаѡу*, Просвјета, год. II, Цетиње, 1893.
- Sakcinski Kukuljević Ivan, *Slovník umjetnikah jugoslovenskih*, sv. V, Zagreb, 18.
- Sindik Илија, *Postanak i razvitak dukljanske države*, Historija naroda Jugoslavije, knj. I, Zagreb, MСMLIII.
- Сковран - Вукчевић Аника, *Фреске XIII века у манастиру Морачи*, књ. IV, Зборник радова Византолошкиг института, Београд, 1958.
- Слијепчевић Ђоко, *Укидање њећеке ѡаѡријаришије*, Богословље, бр. 3 - 4, Београд, 1938.
- Слијепчевић Ђоко, *Хумско- херцеѡовачка еѡархија и еѡискоѡи (миѡроѡолиѡи) од 1219. до краја XIX века*, Богословље, год. XIV, Београд, 1939.
- Соловјев Александар, *Светѡсавски номоканон и њеѡови ѡреѡиси*, Братство, св. 26, Београд, 1932.
- Соловјев Александар, *Паѡѡровске исѡраве XVI-XVIII века*, Споменик Српске Краљевске Академије, књ. LXXXIV, Београд, 1931.
- Станишић Марко, *О школовању владике Рага на Тоѡли код Херцеѡ новоѡа*, Споменица манастира Савине, Котор, 1930.
- Станојевић Глигор, *Црна Гора у доба кандискоѡ раѡа 1645-1669*, Историјски гласник, св. 1- 2, Београд, 1953.
- Станојевић Глигор, *Једна ѡредѡавка Георѡија Раѡоњића руском двору из 1758. ѡодине*, Историјски записи, књ. IV, св. 2, Цетиње, 1954.
- Станојевић Глигор, *Један ѡрилоѡ о Шћеѡану Маломе*, Историјски записи, књ. XIV, св. 1- 2, Титоград, 1958.
- Станојевић Глигор, *Један докуменѡи о црногорско- ѡурском раѡу 1756. ѡод*, Историјски записи, књ. XVII, св. 2, Титоград, 1960.
- Станојевић Станоје, *Архиеѡискоѡ Арсеније*, Гласник историског друштва, књ. V, св. 3, Нови Сад, 1932.
- Станојевић Станоје, *Срѡски архиеѡискоѡи од Саве II до Данила II*, Глас Српске Краљевске Академије, CLIII, Београд, 1933.
- Станојевић Станоје, *Сѡудије о срѡској диѡломатѡици*, књ. XXV, Глас Српске Краљевске Академије, Београд, 1935.
- Стјепчевић Иво-Ковијанић Ристо, *Први ѡомени Црне Горе у коѡторским сѡоменицима*, Историјски записи, књ. IX, св. 1, Цетиње, 1953.
- Стјепчевић Иво-Ковијанић Ристо, *Неколико ѡодаѡака о Рувиму Бољевићу*, Историјски записи, књ. IX, св. 2, Цетиње, 1953.
- Стјепчевић Иво-Ковијанић Ристо, *Први ѡисани ѡомен о Хераковићима*, Историјски записи, књ. IX, св. 2, Цетиње, 1953.
- Стјепчевић Иво-Ковијанић Ристо, *Помен о Шћеѡицу Хераковићу- Њеѡошу*, Историјски записи, књ. IX, св. 2, Цетиње, 1953.

- Стјепчевић Иво-Ковијанић Ристо, *Вийа Трифунов Коїторанин, неимар Дечана*, Исторички записи, год. VIII, књ. XI, св. 1-2, Цетиње, 1955.
- Стојановић-Максимовић Јованка, *О средњовековној скулптурѣ на Црногорском приморју*, Исторички гласник, књ. 3-4, Београд, 1951.
- Стојановић-Максимовић Јованка, *О средњовековној скулптурѣ у Боки Коїторској*, Споменик Српске Академије Наука, књ. III, Београд, 1953.
- Стојановић Љубомир, *Сїиари срїски хрисовуљи, лейїоїиси, пїиїици, пїоменици, заїиси и др, Цейїињски лейїоїис*, Споменик Српске Академије Наука и Уметности, књ. III, Београд, 1890.
- Стојановић Љубомир, *Сїиаре срїске шїамїарије*, Српски књижевни гласник, св. 41-42, Београд, 1902.
- Стојановић Љубомир, *Срїска црква у међувремену од пїиїријарха Арсенија II до Макарија око 1459-63. до 1557.ї*, Глас Српске Краљевске Академије, CVI, Београд, 1923.
- Страњаковић Драгослав, *Срби и Буїари у пїрошлосїи*, Гласник Српске Православне Цркве, бр. 9, Београд, 1946.
- Стратимировић Ђорђе, *Наїїис на цркви Св. Луке у Коїтору*, Шематизам православне епархије Бокоцотурске, Дубровачке и Спичанске, Задар, 1893.
- Стратимировић Ђорђе, *О пїрошлосїи и неимарсїиву Боке Коїторске*, Споменик Српске Краљевске Академије, књ. XXVIII, Београд, 1895.
- Стричевић Ђорђе, *Ђаконикон и пїроїезис у ранохришћанским црквама*, Старинар, IX-X, Београд, 1959.
- Тадић Јорјо, *Тесїаменїи Божидара Вуковића, срїскої шїамїара XVI века*, Зборник Филозофског факултета VII-1, Споменица Виктора Новака, Београд, 1963.
- Томић Јован, *Црнојевићи и Црна Гора од 1479-1528*, Глас Српске Краљевске Академије, LVIII, Београд, 1900.
- Томић Јован, *Турски пїоход на Црну Гору 1712.їодине*, Глас Српске Краљевске Академије, књ. XCVI, Београд, 1920.
- Томић Јован, *Поход Нуман-пїаше Ђуїрилића на Црну Гору 1714*, књ. XCVIII, Глас Српске Краљевске Академије, Београд, 1921.
- Томић Јован, *Како се Шћейан Мали докоїао власїи у Црној Гори*, Цетиње и Црна Гора, Београд, 1927.
- Томић Јован, *О исїорији Црне Горе црногорскої мїїроїолиїа Василија Пеїировића*, Годишњица Николе Чупића, књ. 22, Београд.
- Томић Јован, *Црногорски мїїроїолиї Василије Пеїировић у Црној Гори пїо пїовраїку из Русије (1754-1756)*, Глас Српске Краљевске Академије, књ. 88, Београд.
- Томић Јован, *Млейїачки пїокушаји пїровања мїїроїолиїа Василија Пеїировића*, Глас Српске Краљевске Академије, књ. 90, Београд.
- Томић Јован, *Полїїички однос Црне Горе пїрема Турској 1528-1684*, Глас Српске Академије Наука и Умјетности, књ. LXVIII, Београд.
- Томић Светозар, *Пива и Пивљани*, Населња и прекло становништва, књ. 31, Београд, 1949.

- Тројицки Сергије, *Како треба издати Свејосавску крмчију (Номоканон са ѿумачењима)*, Споменик, Београд, 1952.
- Тројицки Сергије, *Црквено- ѿолийичка идеологија свејосавске Крмчије и Власарове Синѿаѿме*, Глас Српске Академије Наука и Умјетности, ССХП, Београд, 1953.
- Хаѿибегић Хамид, *Турски докуменѿи у државном музеју на Цеѿињу*, Историјски записи, књ. XI, св. 1-2, Цетиње, 1955.
- Hrabak Bogomil, *Dubrovačke vesti o Skender-begu Crnojeviću i Crnoj Gori pod njegovom vlašću*, Anali, knj. VI-VIII, Dubrovnik, 1957.
- Филиповић Миленко, *Траѿови Перунова кулѿа код Јужних Словена*, Гласник Земаљског музеја, Нова серија, III, Сарајево, 1948.
- Форишковић Александар, *Неколико докуменѿа о завладичењу Пеѿира I Пеѿировића 13. Окѿобра 1784. у Сремским Карловцима*, Историјски записи, књ. XXVI, св. 1, Титоград, 1969.
- Чајкановић Веселин, *Да ли су сѿари Срби знали за идоле*, Српски етнографски зборник, XXX, Београд, 1924.
- Ђирковић Сима, *Осамосѿаљење и усѿон дукљанске државе*, Историја српског народа, књ. 1, Београд, 1991.
- Ђоровић Владимир, *Херцеѿовачки манасѿири, Тврдош*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, Сарајево, 1911.
- Ђоровић Владимир, *Значај хумске еѿархије*, Споменица епархије захумско- херцеговачке, Ниш, 1928.
- Ђоровић Владимир, *Пиѿање о хронологији у делима свеѿѿа Саве*, Годишњица Николе Чупића, XLXIX, Београд, 1940.
- Ђоровић Владимир, *Владика Василије Пеѿировић ѿроѿив Симеона Кончаревића*, Годишњица Николе Чупића, књ. 44, Београд.
- Ђоровић-Љубинковић Мирјана, *Ранохришћанска чаша из Дукље*, Материјали IV-VIII конгреса археолога Југославије, Београд, 1967.
- Црногорчевић Младен, *Михољски збор у Боци Коѿорској*, Старинар, X, Београд, 1893.
- Црногорчевић Младен, *Белешке и ѿодаѿици*, Шематизам православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске, Дубровник, 1894.
- Црногорчевић Младен, *Манасѿири ѿаѿѿировски у Боци Коѿорској*, Старинар, књ. XII, Београд, 1895.
- Црногорчевић Младен, *Манасѿир Режевићи у Паѿѿировићима*, Шематизам епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске, Дубровник, 1897.
- Црногорчевић Младен, *Манасѿир Савина у Боки Коѿорској*, *Весник Срѿске цркве*, бр. XII, Београд, 1901.
- Црногорчевић Младен, *Цркве и манасѿири у оѿѿини будванској*, Шематизам православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске, Дубровник, 1901.
- Црногорчевић Младен, *Ђурђевац (Црква Св.Георѿија у Поборима)*, Шематизам православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске, Дубровник, 1901.

- Шеровић Петар, *Црква „Риза Бојородице“ у Бијелој у Боки Коџорској*, Гласник Земалског музеја Босне и Херцеговине, књ. XXXII, Сарајево, 1920.
- Шеровић Петар, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици и њени годаци*, Историски часопис, V, (1954-1955), Београд, 1955.
- Шеровић Петар, *Једно писмо аустријској средској начелника у Коџору упућено Њеџошу 1845*, Историски записи, књ. XI, св. 1-2, Цетиње, 1955.
- Шеровић Петар, *Наредба далмајинској намјесника Лиленберга да се Њеџошу онемогући бојослужење у Боки*, Историски записи, књ. XII, св. 1-2, Цетиње, 1956.
- Шеровић Петар, *Бијела у Боки Коџорској*, Споменик Српске Академије Наука и Умјетности, SV, Београд, 1956.
- Шеровић Петар, *Једна пресуда владике Данила и владике Стефана Љубибрајинића г. 1719*, Историски записи, књ. XII, св. 1-2, Цетиње, 1956.
- Шеровић Петар, *Извјештај средској начелника у Коџору о наименовању Њеџоша за архиепископа и митрополита*, Историски записи, књ. XII, св. 1-2, Цетиње, 1956.
- Šimrak Janko, *Marčanska eparhija*, Bogoslovska smotra, br. 1, Zagreb, 1931.
- Šuflyaj Milan, *Die Kirchengestaltung im Vorturkishen Albanien*, Vjesnik kraljevskog Hrvatsko-slovensko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva, XVII, Zagreb, 1915.
- Шушњић Ристо, *Долазак митрополита Саве Косановића у Црну Гору 1889. године*, Записи, књ. XXI, св. 4, Цетиње, април 1939.
- *Једна жалба калуђера Михајла и др. Књазу Данилу*, Записи, књ. XVII, св. 2, Цетиње, фебруар 1937.
- *Стираници о Црној Гори и Црногорцима*, Записи, књ. XIII, мај 1935.
- *Распис о дочеку владике*, Записи, књ. XVII, св. 6, Цетиње, јун 1937.
- *Уједињење Црне Горе и Боке 1813-1814. године*, зборник радова, уредник Јован Р. Бојовић, Титоград, 1991.

БИЉЕШКА О АУТОРУ

Александар Стаматовић, рођен је на Света Три Јерарха 1967. године у Сарајеву. Родитељи су му из Црне Горе, отац из племена Загарача - Катунска нахија (Стара Црна Гора), а мајка из племена Дробњака (село Превиш). Године 1976, комплетна породица враћа се у Црну Гору и настањује у Подгорици, гдје Александар завршава основну и средњу школу (историјско-археолошки смјер). Војни рок одслужио је 1985/86. године.

Дипломирао је на Филозофском факултету (одсјек историја и географија) у Никшићу марта 1991. године. Магистрирао је на Филозофском факултету (одсек историја) у Приштини децембра 1994. године. Докторирао је на Филозофском факултету у Београду (одсек историја) јануара 2000. године. Тринаест година радио је као професор историје у више основних и средњих школа у Подгорици. Од 1. септембра 1998. до 1. септембра 2001. године радио је као хонорарни професор Опште историје у Богословији Светог Петра Цетињског на Цетињу.

У звање доцента изабран је на Филозофском факултету (катедра за историју) Универзитета у Источном Сарајеву-Република Српска новембра 2006. године. У звање ванредног професора на истом факултету изабран је децембра 2011. године. У наставној 2013/2014. години предавао је следеће предмете: Методика наставе историје, Српска и јужнословенска историја 1796-1914. године, Босна и Херцеговина под аустроугарском управом 1878-1914. године, и Хладни рат.

До сада је објавио следеће књиге: *Положај официра, њогофицира, барјакџара и њерјаника Краљевине Црне Горе између два свјетска рата*, Подгорица, 1994; *Крајња историја Мићрополије Црногорско-њриморске 1219-1999*, Цетиње, 1999; *Историјске основе националној идентитетској Црногораца 1918-1953*, Београд, 2000; *Истина о четницима*, Београд, 2000; *Историја племена Загарача*, Никшић, 2000; *Пишање аутокефалности Цркве у Црној Гори*, Подгорица, 2001; *Истине и лажи о црногорској застави*, Подгорица, 2002; *Четнички њокрећ у Црној Гори 1941/42. године (збирка докумената)*, Подгорица, 2004; *Етнојенеза дукљанскојва - црногорске усташе*, Подгорица, 2004; *Осјрошка Голотоја*, Цетиње, 2004; *Антикрстиво у убеницима историје у Црној Гори*, Подгорица, 2007; *Три њохаре књаза Данила (на Пијере, Бјелојавлиће и Куче)*, Подгорица, 2008; *Истина о Подгоричкој Скућини*

ни, Подгорица, 2008; *Чейнички покрећ у Црној Гори 1943. године* (збирка докумената), Подгорица, 2010; *Историја Миштролије Црногорско-приморске 1918-2009*, Подгорица, 2014.

Поред тога аутор је неколико стотина чланака, расправа, приказа и фељтона објављених у разним научним и стручним часописима, те дневној и периодичној штампи. Учествовао је на десетак научних скупова међународног и националног карактера. Неколико пута био је члан комисија за одбрану докторских дисертација на Филозофском факултету на Палама и Богословском факултету СПЦ у Фочи.

Живи у Подгорици.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	7
УВОД.....	23
ХРИШЋАНСКА ЦРКВА НА ТЕРИТОРИЈИ ДАНАШЊЕ МИТРОПОЛИЈЕ ЦРНОГОРСКО-ПРИМОРСКЕ ДО ОСНИВАЊА ЗЕТСКЕ ЕПИСКОПИЈЕ.....	33
1. Први вјекови Хришћанства у Превалисy.....	33
2. Религија старих Словена приликом насељавања.....	41
3. Покрштавање Словена у Превалисy и први вјекови Хришћанске Цркве по насељавању.....	45
4. Црквене прилике у Дукљи-Зети у XI и XII вијеку.....	55
5. Барски родослов (Љетопис попа Дукљанина) као извор за црквену историју.....	68
6. Осврт на државни рад и монашки живот Стевана Немање.....	79
7. Осврт на живот и црквено дјело Саве Немањића.....	102
а) Осврт на живот Саве Немањића.....	103
б) Рад Саве Немањића на стварању аутокефалне Српске Цркве.....	106
ЗЕТСКА ЕПИСКОПИЈА (МИТРОПОЛИЈА) ОД ОСНИВАЊА ДО ПАДА ПОД ОСМАНСКУ ВЛАСТ.....	120
1. Осврт на историју Српске Цркве од оснивања до пада под османску власт.....	120
2. Опште карактеристике дјеловања Зетске Епископије (Митрополије) од оснивања до краја XV вијека.....	136
3. Градитељство, архитектура, сликарство и вајарство.....	163
4. Теолошка и књижевно- теолошка дјела.....	204
ДОБА ТЕОКРАТИЈЕ.....	228
1. Осврт на историју Црне Горе у доба теократије.....	228
2. Осврт на дјеловање Српске Цркве од пада под османску власт до 1766. године.....	298
3. Митрополија Црногорска у доба теократије.....	329

МИТРОПОЛИЈА ЦРНОГОРСКА ОД 1851. ДО 1918. ГОДИНЕ....	469
1. Црквено законодавство.....	469
2. Текући живот Митрополије од 1851. до 1918. године.....	477
3. Обновљене и подигнуте цркве и манастири од 1860. до 1910. г.	558
4. Осврт на формирање и рад Цетињске Богословије.....	563
5. Прослављање Светог Саве у Црној Гори.....	575
ЗАКЉУЧАК.....	590
СКРАЋЕНИЦЕ.....	594
ИЗВОРИ.....	595
ЛИТЕРАТУРА.....	600
БИЉЕШКА О АУТОРУ.....	617

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-86-7660-180-6
COBISS.CG-ID 24937744